אתר דעת - מכללת הרצוג

THE MILITARY HISTORY OF THE LAND OF ISRAEL IN BIBLICAL TIMES

EDITED BY

JACOB LIVER

"MAARACHOTH"
ISRAEL DEFENCE FORCES PUBLISHING HOUSE

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

היסטוריה צבאית של
ארץ-ישראל בימי המקרא

מערכות

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג
סדרת

ספרי־מופת ומחקרים בהיסטוריה צבאית

בעריכת

אל״מ אלעזר גלילי

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

היסטוריה צבאית
של ארץ-ישראל בימי המקרא

ערך

יעקב ליוור

צבא הגנה לישראל
הוצאת «מערכות»

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

הדפסה ראשונה — תמוז תשכ"ד, יולי 1964

הדפסה שניה — טבת תשכ"ה, דצמבר 1964

©

כל הזכויות שמורות להוצאת „מערכות"

נדפס בישראל

על ידי ההוצאה לאור — משרד־הבטחון

הודפס מיציקות בדפוס ישראל בע"מ, ת"א

www.daat.ac.il

הקדמה

תחילתו של ספר זה במחשבה שעלתה לפני הוצאת ״מערכות״, עוד לפני עשרים שנה לערך, להוציא ספר על ההיסטוריה הצבאית של ארץ־ישראל בימי קדם; ואף נעשו אותה עת הצעדים הראשונים להכנתו. יוזמי הספר, אל״מ אלעזר גלילי ועמו סא״ל גרשון ריבלין, תכננו להכינו מאמרים מאמרים, שהוזמנו אצל חוקרים שונים, ולהדפיסם מיד עם הכנתם בחוברות ״מערכות״. מאמרים אלה צריכים היו, לאחר זמן, להצטרף יחד לספר על ההיסטוריה הצבאית של ארץ־ישראל. המאמרים הראשונים נדפסו ב״מערכות״ כבר בשנת תש״ד; אח״כ נדפסו ב״מערכות״ מאמרים נוספים, רובם עד שנת תש״י ומיעוטם לאחר מכן. בשלבים אלה של הכנת הספר סייעו עם הוצאת ״מערכות״ הפרופ׳ ש. ייבין, הפרופ׳ ב. מזר, ופרק זמן מסוים אף הפרופ׳ א. מלמט. בשנת תש״ך נתבקשתי על ידי הוצאת ״מערכות״ לקבל על עצמי את הכנת הספר ואת עריכתו.

מתוך שלושים ושניים המאמרים הבאים בספר זה, מיוסדים תשעה על מאמרים שנדפסו בזמנו ב״מערכות״. חלקם באו בשינויים ותוספות מועטים לפי היחס; ואילו את רובם עיבדו המחברים מחדש, והם באו בספר בצורה מורחבת. חמישה־עשר מאמרים נכתבו אחרי שנת תש״ך, לשמו של ספר זה. שאר המאמרים הופיעו מקודם, בצורה זו או אחרת, בכתבי עת ומאספים מדעיים שונים (חלקם בעברית וחלקם בלועזית). כמה ממאמרים אלה הובאו כאן בשינויים מעטים בלבד ואף בקיצורים, ואחרים עובדו מחדש והורחבו על ידי מחבריהם. בכל מקרה ומקרה שמצוי נוסח קודם של המאמר ניתן הציון הביבליוגרפי בשולי המאמר.

בספר זה נעשה נסיון להעלות לפני הקורא תמונה כוללת של ההיסטוריה הצבאית של ארץ־ישראל בימי המקרא; וכמו כן להביא לפניו דיון מפורט יותר על כמה מן החשובות שבמערכות המלחמה, שהתנהלו בארץ־ישראל בימי המקרא, ועל עניינים שונים שבתחום אומנות המלחמה באותה תקופה. יחד עם זאת, כל מאמר ומאמר עומד בפני עצמו, ואין קריאתו מותנית בקריאת המאמרים הקודמים לו בספר. מסיבה זו נידון לעתים ענין מסוים במאמרים שונים, כל פעם מן הבחינה המיוחדת של אותו מאמר. יתר על כן, המאמרים נכתבו על ידי חוקרים שונים ומטבע הדברים שעתים הם חלוקים ביניהם. כמו כן יש עתים הבדלים (אמנם לא גדולים) בעניני כרונולוגיה. טעמם של הבדלים אלה – השיטות הכרונולוגיות השונות שהחזיקו בהן מחברי המאמרים. ולכן נמנענו מלאחד את התאריכים באותם מקרים שמצב המחקר אינו מאפשר להכריע בענין.

בהערות שבמאמרים באות הַפְנָיוֹת למאמרים אחרים. הפניות אלה עתים רומזות לדיון מפורט יותר בענין מסוים, אך עתים מסבות הן את תשומת לב הקורא למאמר שבו מובעת השקפה שונה, ואפילו מנוגדת, על ענין זה או אחר. הפניות אלה הן מעשה ידי העורך, ובמקרים רבים (כאשר המאמר או הענין המסוים נדפס כאן לראשונה) אף לא ראה מחברו של המאמר האחד את המאמר האחר.

התרגומים מן הלשונות העתיקות הם לרוב משל מחברי המאמרים; והזכויות על תרגומים אלה שמורות למחברי המאמרים, אלא אם כן צוין בהערות המקור שממנו הובא התרגום. באחד המאמרים סייעו הד״ר פ. ארצי והד״ר ש. ליוונשטם בתרגום קטעים מן האכדית ומלשון אוגרית.

חובה נעימה היא להודות לאנשים ולמוסדות, בארץ ובחוץ־לארץ, אשר הרשו לנו להשתמש, לצורך ספר זה, בציורים ובתצלומים שברשותם, והם: פרופ׳ נ. אביגד, ירושלים; אגף העתיקות של משרד החינוך והתרבות; ד״ר י. אהרוני, ירושלים; מר א. ד. באלי, קניון

קולג׳; מר ר. ד. ברנעט, לונדון; פרופ׳ נ. גליק, סינסינאטי; פרופ׳ י. ידין, מנהל משלחת חצור; פרופ׳ ש. ייבין, מנהל משלחת גת; מוזיאון אוניברסיטת פנסילבניה; המוזיאון הבריטי; מוזיאון הלובר, פריס; המוזיאון המטרופוליטאני, ניו־יורק; מוסד ביאליק, ירושלים; המחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית; המחלקה לגיאוגרפיה של האוניברסיטה העברית; מחלקת הצילומים המרכזית בארכיון הלאומי של מונומנטים היסטוריים, פריס; המכון המזרחני, שיקאגו; המכון הפציפי לדת, קליפורניה; המכון לפוטוגרמטריה, ירושלים; מר י. נוה מאגף העתיקות של משרד החינוך והתרבות; הוצאת ספרים תומס נלסון ובניו, לונדון; הגב׳ פרופ׳ ק. מ. קניון, לונדון; קרן וולקום, לונדון; מר ב. רוטנברג, תל־אביב; הגב׳ א. רייפנברג, ירושלים.

מר א. שטרן קיבל על עצמו את העיסוק במפות ובתמונות, שהן חלק ניכר מן הספר. הן מלוות את הטכסט הכתוב, מסבירות אותו ומשלימות אותו. מר שטרן השקיע עבודה רבה, שנעשתה במסירות ובכשרון, בעריכת המפות ובבחירת הציורים והתמונות ושיבוצם בגוף הספר ובלוחות, בהכנת הכתובות לתמונות ובעריכת רשימת הציורים והלוחות. אגב עבודה זו, אף העירני מר שטרן על עניינים שמתחומים אחרים.

את כל המפות וחלק ניכר מן הציורים הכין משרד ״כרטא״, ירושלים, וביחוד המהנדסים א. סופרמן ז״ל וע. האוזמן. סייע הרבה בענין הגלופות למפות ולתמונות מר צבי רון מצינקוגרפיה י. רינדזונסקי, ת״א.

מר י. אפעל עסק במלאכת ההגהה של הספר בנאמנות ובהבנה, ואף העירני על עניינים שונים הכרוכים בעריכת הספר. מר אפעל ערך, מתוך התמצאות רבה ושיקול דעת, את מפתח העניינים, המיוחד בכך שעיקרו ורובו מושגים צבאיים.

הגב׳ ורדה אקר והגב׳ זהבה מנדלסון, שהיו אותו זמן מעובדות הוצאת ״מערכות״, הכינו את מפתח האישים ומפתח השמות הגיאוגרפיים והאתניים.

מן הראוי לציין את חלקה של הוצאת ״מערכות״ בטיפול בספר זה. אנשי בית ההוצאה, ובמיוחד הגב׳ מרים נתנאל, לא מנעו עצמם מכל מאמץ להחיש את הוצאת הספר ולשוות לו צורה נאה.

חובה נעימה היא לי להודות לפרופ׳ ב. מזר, שעוררני ליטול על עצמי את מלאכת עריכת הספר, וסייע עמי בעצה בעין יפה כל עת שנדרש לכך.

ואחרון אחרון – עורך ״מערכות״ אל״מ א. גלילי, שחלקו בספר זה ניכר הוא. אל״מ גלילי היה יוזמו ומתכננו הראשון של הספר, הוא נטל חלק פעיל בכל שלבי הכנתו, קרא בעיון את כל כתבי היד והעיר הערות מאלפות בעניינים שונים שבתחומי השכלתו ההיסטורית והצבאית הרחבה. במיוחד נודעת חשיבות להערותיו באשר לבחינה הצבאית של הפרשיות הנידונות בספר זה.

יעקב ליוור

אוניברסיטת תל־אביב, א׳ בסיון תשכ״ד

אתר דעת - מכללת הרצוג

תוכן הענינים

הקדמה ה
רשימת הציורים והמפות ט
רשימת הלוחות יג

המלחמות בארץ כנען קודם הכיבוש הישראלי

גיאוגרפיה ואסטרטגיה בתולדות ארץ־ישראל / ש. ייבין 3
עלייתה הצבאית של מצרים בימי הממלכה החדשה / ש. ייבין 12
מערכות מגידו וקדש / י. פולוצקי 17
תכסיסי המלחמה של הכנענים והחתים במחציתו השניה של האלף השני לפסה״נ / ש. ייבין 27
מסעותיו הצבאיים של אמנחתפ השני לארץ כנען / ב. מזר 33
מסעותיו של סתי הא׳ לארץ כנען / י. אהרוני 40
כנען שלפני הכיבוש הישראלי / ב. מזר 47

המלחמות בארץ־ישראל למן הכיבוש ועד ראשית המלוכה

כיבוש הארץ / ש. ייבין 59
מערכת גבעון ובעית מסע יהושע לדרום הארץ / י. אפעל 79
מלחמת מי־מרום ומלחמת דבורה / י. אהרוני 91
מלחמת גדעון במדין / א. מלמט 110
עליתם של הפלשתים / ב. מזר 124
מלחמותיו של שאול / ז. קלאי 132

המלחמות בארץ־ישראל בתקופת המלוכה

מלחמות דוד / ש. ייבין 149
יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו / י. ידין 166
עמק סוכות במערכות דוד ואחאב / י. ידין 170
מסע שישק לארץ־ישראל / ב. מזר 182
מלחמות ישראל ואדום / י. ליוור 190
מלחמות ישראל עם ארם / ב. מזר 206
מלחמותיו של מישע מלך מואב עם ישראל / י. ליוור 221
מלחמות ישראל ואשור / א. מלמט 241
מסעות המלחמה האשוריים לפלשת / ח. תדמור 261
מסע סנחריב לארץ יהודה / ב. מזר 286
מלחמותיה האחרונות של ממלכת יהודה / א. מלמט 296

www.daat.ac.il

צבא, נשק וביצורים

הלחימה בארץ־ישראל ושכנותיה באלף השני לפסה״נ / י. ידין 317
לוח מזון צבאי בפפירוס אנסטאסי א׳ ובמקרא / א. מלמט 342
צבא־המילואים אשר לדוד ולשלמה / י. ידין 350
הביצורים בארץ־ישראל בימי קדם / אפרת ושמואל ייבין 362
ביצורי השער והלחימה על השער בתקופת המלוכה / א. שטרן 400
מערכת הביצורים של יהודה / מ. גיחון 410
המצודות הישראליות בנגב / י. אהרוני 426

אחרית דבר

בחינות בהיסטוריה הצבאית של תקופת המקרא / א. גלילי 441

מפתחות

מפתח אישים 477
מפתח שמות גיאוגרפיים ואתניים 480
מפתח ענינים 488
מפתח הקיצורים 490

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

רשימת הציורים והמפות

ציור		עמ׳
1	מפה של עורקי התנועה הטבעיים וההיסטוריים של ארץ־ישראל	5
2	פרעה אח׳נאתון מעניק פרסי הצטיינות לאחד מפקידיו הגבוהים	14
3	מפה של שלוש הדרכים המוליכות מן השרון למגידו	19
4	מפה של קרב מגידו	21
5	מפה של מערכת קדש, ראשית הקרב; הרכב החתי תוקף את חטיבת רע	23
6	מפה של מערכת קדש; בריחת פליטי חטיבת רע ורדיפת החתים אל מחנה חטיבת אמון	23
7	מפה של מסעו השני של אמנחתפ הב׳ לכנען	37
8	מפה של מסע סתי הא׳ לארץ כנען	44
9	ידית שנהב ממגידו; תהלוכת נצחון (עפ״י: G. Loud, The Megiddo Ivories, Chicago 1939, pl. 1)	54
10	מפה של ממלכות כנען בימי הכיבוש הישראלי	63
11	תחזורת המצודה בתל כדאדי; ציור פרופ׳ נ. אביגד וברשותו האדיבה	67
12	מפה של כיבוש הארץ	72
13	מפה של מערכת גבעון	84
14	לוחית שנהב ממגידו; מרכבת מלחמה (עפ״י: G. Loud, ibidem, pl. 4, 2a-b)	95
15	מפה של מלחמת מי־מרום ומלחמת דבורה	97
16	קנקנים מסוף התקופה הכנענית ומראשית התקופה הישראלית: מימין – קנקן מחצור שכבה XIV (עפ״י: ידין ואחרים, חצור ג–ד, לוח CCXCVIII); באמצע־ קנקן מישוב ישראלי בגליל (עפ״י: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ציור 4,4); משמאל – קנקן מחצור שכבה XII (עפ״י: ידין ואחרים, שם, לוח 8, CLXVII)	105
17	לוחמים ערביים על גמלים, מתוך תבליט אשורי מימי אשורבנפל (עפ״י: H. R. Hall, Babylonian and Assyrian Sculpture in the British Museum, Paris 1928, pl. 46)	113
18	חייל אשורי מצית בלפיד אוהל שבו ישנים ערביים, תבליט מנינוה (עפ״י: E. Unger, Assyrische und Babylonische Kunst, 1927, p. 127, fig. 77)	115
19	מפה של מלחמת גדעון במדיינים	119
20	לוחמים שרדנים בצבא מצרים	126
21	קטע מתיאור קרב היבשה בין רעמסס הג׳ וגויי הים ממדינת־האבו (עפ״י: H. Gressmann, Altorientalische Bilder zum Alten Testament, Leipzig 1927, pl. IL, no. 111)	126
22	תאור הקרב הימי בין רעמסס הג׳ וגויי הים ממדינת־האבו (עפ״י: H. Gressmann, ibidem, no. 112)	127
23	כלי נשק מתוך קברים של גויי הים במצרים (עפ״י: ארץ־ישראל ה [תש״ט], עמ׳ 64, ציור 7)	128
24	מפה של מלחמת מכמש	135
25	מפה של מלחמת עמק האלה	139
26	מפה של מלחמת עמק־יזרעאל	143

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

רשימת הציורים והמפות

ציור		עמ׳
27	מפה של המלחמה הראשונה של דוד בפלשתים בעמק־רפאים	153
28	מפה של המלחמה השניה של דוד בפלשתים בעמק־רפאים	155
29	מימין לשמאל: תבליט של לוחם מואבי (עפ״י: J. B. Pritchard, ANEP, fig. 177); פסלית של שליט עמוני (עפ״י: A. Jirku, Die Welt der Bibel, pl. 88) ותבליט של מושל ארמי מזנג׳ירלי (עפ״י: ANEP, fig. 62)	158
30	תבליט מגוזן (תל ח׳לאף)	167
31	מפה של הדרכים המוליכות מירושלים לרבת־עמון	174
32	מפה של מסע שישק לארץ־ישראל	185
33	מפה של הדרכים מיהודה לערבה ולאדום	191
34	מצודה אדומית בנקב א־שתאר (עפ״י: N. Glueck, AASOR 15 [1935], p.173)	193
35	צלמיות טין אדומיות מבצרה, מן המאות הט׳–הח׳ לפסה״נ (עפ״י: אנציקלופדיה מקראית א, טור 93); ברשותו האדיבה של מוסד ביאליק, ירושלים	201
36	מפה של מסע בן־הדד הא׳ על ישראל	210
37	מפה של מסעות חזאל על ישראל	215
38	מפה של המערכה של ירבעם הב׳ נגד ארם־דמשק	217
39	מפה של כיבושי מישע מלך מואב	231
40	מפה של מסע יהורם ובעלי בריתו למואב	235
41	מפה של קדמת־אסיה בעת קרב קרקר	247
42	מפת מסעותיהם של תגלת־פלאסר הג׳ וסרגון הב׳ לארץ־ישראל	254
43	מפה של מסע תגלת־פלאסר הג׳ בשנת 734 לפסה״נ	265
44	מפה של מסע תגלת־פלאסר הג׳ בשנת 733 לפסה״נ	267
45	מצור העיר גֶּזֶר, על־פי תבליט של תגלת־פלאסר הג׳ מכלח	268
46	פרשים אשוריים מכים חיילים נוביים, על־פי תבליט של סרגון הב׳ מארמונו שבח׳ורסאבאד	270
47	מפה של מסעות סרגון הב׳ לפלשת	273
48	מימין – כיבוש עקרון, משמאל – כיבוש גבתון; על־פי תבליטים של סרגון הב׳ מארמונו שבח׳ורסאבאד	274
49	טביעת החותם ״לעבדאלאב בן שבעת עבד מתת בן צדקא״ (עפ״י: G. A. Cooke, A Text-book of North-Semitic Inscriptions, Oxford 1903, pl. XI, 6)	279
50	מפה של מסעות אסרחדון למצרים	280
51	מפה של מסע סנחריב לארץ־יהודה	289
52	שחזור העיר לכיש הישראלית על חומותיה ושעריה; ציור פרופ׳ נ. אביגד וברשותו האדיבה	290
53	מפה של מסע פרעה נכו ומערכת מגידו	297
54	תכנית המצודה הישראלית המאוחרת במגידו (עפ״י: Lamon–Shipton, Megiddo I, fig. 95)	298
55	תכנית העיר כרכמיש בסוף המאה הז׳ לפסה״נ (עפ״י: אנציקלופדיה מקראית ד, טור 315); ברשותו האדיבה של מוסד ביאליק, ירושלים	300
56	טביעת החותם ״לאליקם נער יוכן״ (עפ״י: D. Diringer, Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi, Firenze 1934, Tav. XIV, 11)	305
57	מפה של מסע נבוכדראצר על יהודה בשנות 588–586 לפסה״נ	307
58	מרכבה מצרית מן המאה הט״ו לפסה״נ (עפ״י: R. de Garis Davies, Five Theban Tombs, pl. 22)	322
59	מרכבה אסיאתית מסוף המאה הט״ו לפסה״נ, על־פי תבליטי תחותימס הד׳ (עפ״י: Gressmann, ibidem, pl. XXV, no. 62)	322

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

ציור		עמ'
60	תחותימס הד' במרכבתו; סוף המאה הט"ו לפסה"נ (עפ"י: Gressmann, ibidem. pl. XXVI, no. 62)	323
61	מרכבה חתית, על־פי התבליטים המצריים המתארים את קרב קדש	323
62	סכימה להסברת המעבר ממבנה מסע למבנה ההסתערות	330
63	מחנה רעמסס הב' בעת מערכת קדש (עפ"י: W. Wreszinski, Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte 2, Leipzig 1932, pl. 92)	331
64	מצור אשקלון; תבליט מצרי מימי רעמסס הב' (עפ"י: Wreszinski, ibidem, pl. 58)	336
65	איל־המצור הקדום ביותר, על־פי ציור קיר בבני־חסן, מתקופת הממלכה התיכונה (עפ"י: P. E. Newberry, Beni Hasan 2, London 1893, pl. XV)	338
66	חלוקת מזון לצבא מצרים, על־פי ציור מקברו של פרעה חרמחב (עפ"י: Wreszinski, ibidem 1, pl. 246)	343
67	צבא פרעה על יחידותיו השונות ובכללן חילות שכירים על זינם ולבושם האופייניים להם (עפ"י: Wreszinski, ibidem 2, pl. 127/8)	344
68	סכימה להסברת האסטרטגיה של מלחמות דוד	353
69	מפה של אתרי החפירות בארץ־ישראל	363
70	חתך בחומה "התיכונה" בגזר השייכת לתקופה הכנענית הקדומה (עפ"י: A. G. Borrois, Manuel d'Archéologie Biblique 1, Paris 1939, fig. 43)	365
71	תכנית שער העיר בח'רבת א־טבאיק; ברשותו האדיבה של אגף העתיקות, משרד החינוך והתרבות, ירושלים	366
72	מערכת ביצוריה של העי בדרום־מערבה של העיר (עפ"י: J. Marquet-Krause, Les Fouilles de 'Ay, Paris 1949, pl. C)	368
73	מצור עיר בארץ־ישראל, תבליט מקבר אנתי (השושלת הה') בדשאשה שבמצרים התיכונה (עפ"י: W. M. F. Petrie, Deshasheh, pl. IV)	370
74	שערה הצפוני של גזר בחומה "הפנימית" (עפ"י: R. A. S. Macalister, The Excavations of Gezer 3, London 1912, pl. 51)	371
75	קטע מחומת בית־צור בתקופה הכנענית התיכונה (עפ"י: O. Sellers, The Citadel of Beth Zur, Philadelphia 1933, pl. III)	371
76	תחזורת השער הצפוני של מגידו בשכבה XIII וקטע החומות שלידו (עפ"י: G. Loud, Megiddo 2, Chicago 1948, fig. 8)	372
77	השער הדרומי בחומה ה"פנימית" של גזר (עפ"י: R. A. S. Macalister, The Excavations of Gezer 1, London 1911, fig. 125)	374
78	מערכת הביצורים של שכם העתיקה בצפון העיר (עפ"י: A. G.Barrois, Manuel d'Archéologie Biblique 1, Paris 1939, fig. 63)	374
79	חתך בחלקלקה של שרוחן (עפ"י: אנציקלופדיה מקראית ב, טור 234); ברשותו האדיבה של מוסד ביאליק	375
80	ביצוריה של בית־עגליים (עפ"י: W. M. F. Petrie, Ancient Gaza 2, London 1932, pl. LI)	376
81	תחזורת חומות מגידו בדרום, בשכבות XII-XIII (עפ"י: G. Loud, Megiddo 2, fig. 267)	378
82	שערה הצפוני של מגידו והחומה שלידו, בשכבה XI (עפ"י: G. Loud, Megiddo 2, fig. 397)	379
83	תבנית משוערת של מחנה החקסוסים המבוצר בתל אל־יהודיה במצרים (עפ"י: W. M. F. Petrie, Hyksos and Israelite Cities, London 1906, pl. IV)	382
84	חלק מביצורי טרויה בשכבה II (עפ"י: C.F.A. Schaeffer, Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale, London 1948, pl. XXXIII)	388

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

ציור | עמ'

85 תחזורת של השער והחלקלקה בשכבה VII באללח' (עפ"י: C. L. Woolley, A forgotten Kingdom, London 1953, fig. 11) 383

86 תחזורת של ביצורי מגידו בשכבה VIII (עפ"י: G. Loud, Megiddo 2, fig. 38) 384

87 חתך בחומתה המערבית של המצודה המערבית בתענך (עפ"י: L. Hennequin, Fouilles et champs de fouilles en Palestine et en Phénicie, fig. 289) 385

88 תכנית המצודה הפנימית בבית־שאן ובית הנציב המצרי והאסם הגדול שלידו בשכבה VII ומראה חזית המגדל (עפ"י: A. Rowe, The Topography and History of Beth Shan, Philadelphia 1930, fig. 2, p. 20) 385

89 חלונות המרתפים במצודת גבעת־שאול, ימי שאול (עפ"י: W. F. Albright, AASOR 4 [1922-23], fig. 12) 387

90 תכנית המצודה בעזקה (עפ"י: Barrois, ibidem 1, fig. 40) 388

91 תחזורת שער מגידו בשכבה IVB-VA (עפ"י: Loud, ibidem, fig. 107) 389

92 תכנית המצודה בשומרון (עפ"י: קדם ב [תש"ה], עמ' 60) 390

93 תחזורת אחד הקירות הצדדיים בשער המזרחי המשוער של שומרון, בתקופת עמרי ואחאב (עפ"י: Crowfoot — Kenyon — Sukenik, the Buildings of Samaria, London 1942, fig. 7) 391

94 השער הקדום בתל א־נצבה (עפ"י: C. C. McCown, Tell en-Nasbeh 1, New Haven 1947, fig. 48, p. 199) 392

95 תכנית של השער הצפוני־מזרחי במצפה (תל א־נצבה) (עפ"י: McCown, ibidem, fig. 47, p. 198) 394

96 אבן עצירה שנמצאה במרכזו של שער בכרכמיש (עפ"י: C. L. Woolley, Carchemish 2, London 1921, fig. 26) 401

97 מימין, שער העיר כרכמיש המתואר בתבליט אשורי מימי שלמנאסר הג'; משמאל, תחזורת של אותו שער לפי התכנית שנתגלתה בחפירות כרכמיש (עפ"י: R. Naumann, Architektur Kleinasiens, Tübingen 1955, figs. 337-338) 402

98 תכנית וחתך של מבוא הסתרים ברמת רחל (עפ"י: ידיעות כד [תש"ך], עמ' 87, ציור 8); ברשותו האדיבה של ד"ר י. אהרוני 403

99 חייל אשורי מצית שער עיר בלפיד (עפ"י: אנציקלופדיה מקראית ד, טור 528); ברשותו האדיבה של מוסד ביאליק, ירושלים 405

100 לוח משוה לשערים בתקופת הברזל 406־407

101 מפה של מערכת הביצורים של ממלכת יהודה 417

102 מפה של ביצורי רחבעם 420

103 מפה של המצודות הישראליות בנגב 429

104 תכנית המצודה הישראלית בחורבת עוזה (עפ"י: יהודה וירושלים [קובץ], ירושלים תשי"ז, עמ' 54) 430

105 תכנית המצודה ממזרח לבאר־חפיר (עפ"י: IEJ 10 [1960], p. 107, fig. 16) 431

106 המצודה הישראלית במצפה עין־גדי (עפ"י: ידיעות כב [תשי"ח], עמ' 31, ציור 3) 433

ציורי שער

א טביעה של חותם גליל: אל ואלה עומדים, האל מזוין בחרב־מגל וברומח והאלה ברומח; ביניהם כתובת היירוגליפית "עשתרת"; בית־אל, המאה הי"ג לפסה"נ (עפ"י: אנציקלופדיה מקראית ג, לוח א) 1

ב טביעה של חותם גליל: לוחם מזוין בחנית על גבי מרכבת קרב, מאחוריו לוחם מזוין ברומח ובמגן עגול; תל אבו־הואם, ראשית תקופת הברזל (עפ"י: אנציקלופדיה מקראית ג, לוח א) 57

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

עמ׳

ג טביעה של חותם ובה הכתובת ״ליאזניהו עבד המלך״, וסמלו תרנגול־קרב; הטביעה מיוחסת לשר צבא יהודי; תל א־נצבה, המאה הז׳ לפסה״נ (עפ״י: אנציקלופדיה מקראית ג, לוח ג) 147

ד טביעה של חותם גליל; רעמסס הב׳ יורה בלוח מטרה, מתחתיה שני שבויים כנעניים כבולים; מצדה השני אל מצרי המניף חרב־מגל; בית־שאן, המאה הי״ג לפסה״נ (עפ״י: אנציקלופדיה מקראית ד, לוח א) 315

ה טביעה של חותם גליל מתקופת האימפריה האשורית: קשת ניצב במרכבה ויורה, כשהסוסים רומסים גויה של חייל אויב (עפ״י: D. J. Wiseman, Cylinder Seals of Western Asia, London 1959, pl. 84) 439

רשימת הלוחות

לוח א 1: העיר קדש שעל האורונטס; קטע תבליט ממקדש רעמסס הב׳ בנוא־אמון המתאר את מלחמת קדש

2: חלקה העליון של האסטילה של אמנחתפ הב׳ ממוף המתארת את שני מסעותיו לארץ כנען (על־פי: ZDPV 69 [1953], pl. 3)

לוח ב 1: מראה כללי של תל עובידיה (ינועם) שעל שפת הירדן, מימין למטה תבליט של ינועם מימי סתי הא׳; ברשותה האדיבה של המחלקה לגיאוגרפיה של האוניברסיטה העברית

2: אסטילה של סתי הא׳ מבית־שאן, משנת מלכותו הראשונה, המתארת את מלחמתו במלכי חמת ופחל ואת כיבוש בית־שאן וינועם; ברשותו האדיבה של מוזיאון אוניברסיטת פנסילבניה, פילדלפיה; By Courtesy of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia

לוח ג 1: מכתבו של פתיח׳פא מלך ירושלים, כפי שנמצא באל־עמארנה; ברשותו האדיבה של מוזיאון המדינה, ברלין; Staatliche Museum, Berlin

2: חצור; תצלום מר א. וולק; ברשותו האדיבה של פרופ׳ י. ידין, מנהל משלחת חצור

לוח ד 1: תצלום ותעתיק של אסטילת סתי הא׳ מבית שאן; התצלום ברשותו האדיבה של מוזיאון אוניברסיטת פנסילבניה, פילדלפיה; By Courtesy of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia; התעתיק על־פי גרדזלוף ואולברייט

2: אסטילה של רעמסס הב׳ שנמצאה בבית־שאן; ברשותו האדיבה של מוזיאון אוניברסיטת פנסילבניה, פילדלפיה; By Courtesy of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia

3: אסטילה של מרנפתח מנוא־אמון, שבה נזכר לראשונה השם ״ישראל״; ברשותם האדיבה של תומס נלסון ובניו, לונדון; By Courtesy of Thomas Nelson and Sons, London

לוח ה 1: מראה כללי של אל־ג׳יב (גבעון) מגבעת נבי־סמויל; ברשותם האדיבה של תומס נלסון ובניו, לונדון; By Courtesy of Thomas Nelson and Sons, London

2: מעלה בית־חורון; תצלום פרופ׳ א. רייפנברג ז״ל; ברשותה האדיבה של הגב׳ רייפנברג

לוח ו 1: ח׳רבת קדיש, היא קדש נפתלי; ברשותו האדיבה של ד״ר י. אהרוני

2: אזור מערכת גדעון; ברשותו האדיבה של המכון לפוטוגרמטריה, ירושלים

www.daat.ac.il

רשימת הלוחות

לוח ז 1: למעלה: ארון חרס אנתרופואידי מבית־שאן המיוחס לשכירים פלשתיים; מהצד: אותו הארון, מבט מלמטה; ברשותו האדיבה של מוזיאון אוניברסיטת פנסילבניה, פילדלפיה; By Courtesy of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia

2: מכסה הפנים של ארון חרס אנתרופואידי פלשתי מתל אל־פארעה הדרומי (על־פי: W. F. M. Petrie, Beth Pelet 1, 1930, pl. XXIV)

לוח ח 1: אזור מערכת מכמש

2: עמק האלה, מקום המערכה בין שאול לפלשתים; ברשותה האדיבה של המחלקה לגיאוגרפיה של האוניברסיטה העברית

לוח ט 1: עמק סוכות, מראה כללי; ברשותו האדיבה של פרופ׳ נ. גליק

2: ואדי אל־פארעה, מבט למערב; ברשותו האדיבה של מר א. ד. באלי; A. D. Baly

לוח י 1: רשימת הערים בארץ־ישראל שלכד שישק; תבליט ממקדש אמון בכרנך

2: תעתיק ותצלום של שבר אסטילה של שישק שנמצא במגידו: ברשותו האדיבה של המכון המזרחני בשיקגו; By Courtesy of the Chicago Oriental Institute, Chicago, Ill.

לוח יא 1: קשת ארמי; תבליט מגוזן מן המאה הי׳ לפסה״נ; ברשותו האדיבה של מוזיאון לובר, פריס; Musée du Louvre, Paris

2: רמח ארמי; תבליט מגוזן מן המאה הי׳ לפסה״נ; ברשותו האדיבה של המוזיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London

לוח יב 1: פרש ארמי; תבליט מגוזן מן המאה הי׳ לפסה״נ; ברשותו האדיבה של ארכיון תצלומים מרבורג; Bildarchiv Foto Marburg

2: קלע ארמי; תבליט מגוזן מן המאה הי׳ לפסה״נ; ברשותו האדיבה של המוזיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London

לוח יג 1: האסטילה של בר־הדד מלך ארם

2: אסטילת זכר מלך חמת ולעש; ברשותה האדיבה של מחלקת הצילומים המרכזית בארכיון הלאומי של מונומנטים היסטוריים, פריס; Caisse nationale des monuments, Archives photographiques, Paris

לוח יד 1: המצודה שבקצר אל־עאל, בגבולה המזרחי של מואב; ברשותו האדיבה של פרופ׳ נ. גליק

2: מצבת מישע מלך מואב

3: מראה כללי של כרך (קיר־חרשת); ברשותו האדיבה של מר א. ד. באלי; A. D. Baly

לוח טו 1: שלמנאסר הג׳ מסתער בראש רכבו; קטע מתבליטי הברונזה שעל שער תל־בלוואת

2: חיל הרגלים האשורי לסוגיו השונים, תבליט מימי סנחריב

שתי התמונות ברשותו האדיבה של המוזיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London

לוח טז 1: פרשים אשוריים עוטי שריונים; תבליט מנינוה מימי סנחריב

2: תבליט מימי אשורנצרפל הב׳ המתאר קרקור חומותיה של עיר

שתי התמונות ברשותו האדיבה של המוזיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London

לוח יז 1: נציגו של יהוא מלך ישראל מעלה מס לשלמנאסר הג׳ מלך אשור

2: מצור העיר פַּרְגָּ בארץ חמת; תבליט ברונזה משער תל־בלוואת; ימי שלמנאסר הג׳

שתי התמונות ברשותו האדיבה של המוזיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London

אתר דעת - מכללת הרצוג

לוח יח 1: מצור עיר בבבל; תבליט מימי תגלת פלאסר הג'
2: שבויי העיר לכיש, קטע של תבליט מימי סנחריב
3: מחנה צבא אשורי; ימי אשורנצרפל הב'
שלוש התמונות ברשותו האדיבה של המחיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London

לוח יט 1: מנסרת טין של סנחריב ("מנסרת טיילור") ועליה תיאור מלחמותיו; ברשותו האדיבה של המוזיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London
2: ח'רבת אל־מוקנע (עקרון); ברשותו האדיבה של מר י. נוה, אגף העתיקות, משרד החנוך והתרבות, ירושלים

לוח כ מצור לכיש, שחזור על־פי תבליט מימי סנחריב (למטה משמאל), ועל־פי החפירות באתר; ציור על־פי A. Sorrell; ברשותו האדיבה של מר ר.ד. ברנעט; R. D. Barnett

לוח כא 1: כתובת החצובה בקיר תעלת חזקיהו בירושלים והמתארת את מהלך חציבתה
2: תעלת חזקיהו

לוח כב 1: פפירוס ארמי מסקארה, המזכיר חדירת גדודי בבל לארץ־ישראל
2: תחזורת חומותיה של תל א־נצבה (מצפה); ברשותה האדיבה של משלחת המכון הפציפי לדת, קליפורניה; By Courtesy of the Pacific School of Religion, California
3: טביעת חותם: "לגדליהו [א]שר של הבי[ת]"
4: תצלום ותעתיק של צד פנים של חרס מס' 3 מחרסי לכיש
שתי התמונות ברשותה האדיבה של קרן ולקום, לונדון; By Courtesy of the Wellcome Trust, London

לוח כג 1: קשקשי שריונים מצריים מימי אמנחתפ הג'; ברשותו האדיבה של המוזיאון המטרופוליטני, ניו־יורק; By Courtesy of the Metropolitan Museum, New York
2: חרב מגל מגבל מן המאה הי"ח לפסה"נ; ברשותה האדיבה של מחלקת הצילומים המרכזית בארכיון הלאומי של מונומטים היסטוריים, פריס; Caisse nationale des Monuments, Archives photographiques, Paris

לוח כד טפוסי גרזנים מן האלף הב' לפסה"נ:
1: גרזן עינים
2: גרזן מקור הברווז
3: גרזן חקסוסי
4: גרזן מזויז

לוח כה 1: דגם עץ של יחידת קשתים; מצרים, ימי הממלכה התיכונה (המאה הכ' לפסה"נ)
2: דגם עץ של יחידת חיל רגלים; החיילים מזוינים ברמחים ומגינים; מצרים, ימי הממלכה התיכונה (המאה הכ' לפסה"נ)

לוח כו 1: יריחו, שרידי מגדל עגול מן התקופה הניאוליתית; ברשותה האדיבה של פרופ' ק. מ. קניון; By Courtesy of Professor Kathleen M. Kenyon, British School of Archaeology in Jerusalem, London
2: שער בית־ירח מן השלב הג' של התקופה הכנענית הקדומה; ברשותו האדיבה של אגף העתיקות, משרד החנוך והתרבות, ירושלים
3: תצלום אויר של תל שרוחן (תל אל־פארעה הדרומי); לפנים אפיק נחל הבשור (ואדי א־שללה); ברשותו האדיבה של המכון לפוטוגרמטריה, ירושלים

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

לוח כז 1: חומת העיר מגידו, בשכבה XVIII
2: מראה חומת העיר מגידו מבחוץ, בשכבה XII
שתי התמונות ברשותו האדיבה של המכון המזרחני, שיקגו; By Courtesy of the Chicago Oriental Institute, Chicago, Ill.
3: תחזורת הכניסה של הארמון־המקדש של רעמסס הג׳ במדינת־האבו והרציף שלפניה; המחצית הראשונה של המאה הי״ב לפסה״נ (על־פי: U. Hoelscher, OIC 15 [1932], pl. I)

לוח כח 1: שרידי החומה הישראלית במצידה של תל שיח׳ אחמד אל־עריני (המאות הי׳–הט׳ לפסה״נ); ברשותו האדיבה של פרופ׳ ש. ייבין, מנהל משלחת ״גת״ מטעם אגף העתיקות והמכון המזרחני ברומא
2: פתח מנהרה בחלקלקה של לכיש; ברשותה האדיבה של קרן ולקום, לונדון; By Courtesy of the Wellcome Trust, London

לוח כט 1: פתח צדדי סתום ומוסוה שנתגלה בשטח ז׳ בחצור, המאה הח׳ לפסה״נ
2: שער חצור מימי שלמה
שתי התמונות צולמו בידי מר א. וולק; ברשותו האדיבה של פרופ׳ י. ידין, מנהל משלחת חצור

לוח ל 1: פינה אופיינית של מצודה ישראלית
2: המצודה הישראלית שבעין־קדיס, שליד קדש־ברנע
שתי התמונות ברשותו האדיבה של מר ב. רוטנברג

לוח לא 1: פרעה סתי הא׳ במרכבתו, עובר על פני המצודות שבמדבר סיני (על־פי מערכות יח–יט [תש״ד], עמ׳ 38, ציור 3)
2: מראה העיר עשתרות; קטע מתבליט מארמונו של תגלת־פלאסר הג׳ בכלח; ברשותו האדיבה של המוזיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London

לוח לב 1: פרשים אשוריים רודפים אחרי רוכבי גמלים ערביים; תבליט מימי תגלת פלאסר הג׳ מכלח
2: חיל־רגלים ופרשים אשוריים נלחמים ברוכבי גמלים ערביים; ימי אשורבנפל
שתי התמונות ברשותו האדיבה של המוזיאון הבריטי, לונדון; By Courtesy of the British Museum, London

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

המלחמות בארץ כנען

קודם הכיבוש הישראלי

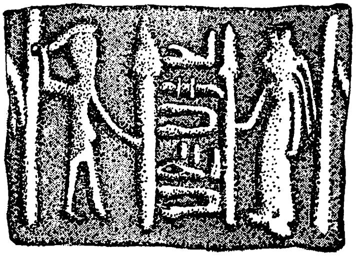

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

גיאוגרפיה ואסטרטגיה בתולדות ארץ־ישראל

מאת: ש. ייבין

ארץ־ישראל כראש־גשר ופרוזדור־מעבר בין יבשות

יש דברים שהם בבחינת מוסכמות שאין חולקים עליהן; אף־על־פי־כן מן הראוי לפתוח גם במודעת נדושה, אם אך עשויה היא לשמש יסוד לפרשה הנדונה. במקרה דנן יש להתחיל במוסכמה ודאית וברורה ממין זה: תולדותיה של כל ארץ תלויות במידה רבה במבנה הגיאוגרפי, ובמקומה המיוחד לה במסגרת שכנותיה מסביב. ארץ־ישראל אינה יוצאת מן הכלל בנידון זה. היא שוכנת בנקודת צומת עולמית, במקום שנפגשות בו שלוש היבשות של העולם הישן והקדום, באזור שהיה ערש הקדמה האנושית; טיבו וטבעו יעדו איזור זה להיות מולדת לתרבויות הקדומות של האדם, משניצב לראשונה על דרך ההתפתחות השכלית והרוחנית. מטעם זה פקדוה בזה אחר זה מאורעית סוערים אשר מנעו ממנה כל אפשרות של התפתחות שלוה ושקטה.

ארץ־ישראל שוכנת לחופו המזרחי של ים־התיכון, בשלישו הדרומי, כלומר היא נמצאת בקצה הדרומי־המערבי של אותה רצועת אדמה פוריה, המשתרעת כחצי־גורן על גבול הגוש המְסִבִּי של חצי־האי ערב, שהוא צחיח ומדברי בעיקרו. רצועה זו הכתיר ההיסטוריון האמריקאי ג'ימס הנרי בְּרֶסְטֶד בכינוי ההולם אותה עד להפליא – "הקשת הפוריה". היא משתרעת מחופו הצפוני של מפרץ־פרס (ממזרח לחצי־האי ערב) אל עבר צפון־מערב, לאורך בקעות הפרת והחידקל (מֶסוֹפּוֹטמיה), פונה מערבה (סוריה הצפונית), ויורדת משם לצד דרום־מערב, לאורך חופו המזרחי של ים־התיכון (סוריה וארץ־ישראל), ומסתיימת סמוך לחופו הצפוני של ים־סוף (ממערב לחצי־האי ערב).

ארץ־ישראל שוכנת איפוא, לאושרה או לאסונה, במקום שהיה מאז ומתמיד ראש־גשר ופרוזדור־מעבר מאפריקה לאסיה ולאירופה, ובהיפוך. מדרום־מערב, בקצה הצפוני־המזרחי של יבשת אפריקה משתרעת בקעת הנילוס, מצרים המדינה, אחת מנקודות המוקד של התרבות הקדומה ומהארצות הראשונות שבהן התפתחה מדינה מרכזית חזקה, אשר נעשתה בתקופות מסוימות מעצמה עולמית. מצפונה, מצפונה־מזרחה ומצפונה־מערבה יושבות מסופוטמיה, סוריה הצפונית ואסיה הקטנה, שבהן – ובעיקר בזו הראשונה – נמצאת נקודת המוקד האחרת של התרבות הקדומה, ובכולן התפתחו, לפרקים זו בצד זו ולפרקים זו אחר זו, מדינות גדולות ועצומות, שאף הן היו מעצמות עולמיות (לפי מושגי הזמן), מפרק זמן למשנהו: בבל, אשור, מִיתַּנִי ומדינת החתים.

עיין הערות בעמ׳ 10–11.

www.daat.ac.il

ראש־גשר כיצד? משיצאו המצרים, בכל תקופה מתקופות תולדותיהם הארוכות למסע־מלחמה על הארצות השוכנות על גבולם מצד צפון־מזרח, היו צריכים תמיד לפיסת ארץ אוהדת, שתשמש להם מקום אחיזה ונקודת מנוחה לאחר מעבר מדבר סיני, וגם תחנה להכנות אחרונות לקראת קרבות באסיה. אכן שימשה הארץ, וביחוד פינת דרום־מערבה, הנגב, ראש־גשר כזה, למן ימי יַעְחְמֶס, הראשון לכובשי השושלת הי״ח (1570 – 1303 לפסה״נ בקירוב), ועבור על תקופת שלטונו של בית־תלמי, ומאוחר יותר הַמַּמְלוּכִּים, ועד ימיהם של מוחמד עַלִי ואברהים פחה (1831 – 1840 לספה״נ).

ופרוזדור מעבר כיצד? מימיה לא היתה ארץ־ישראל עתירת נכסים חומריים במידה כזאת שתשמש פתיון כיבושים בפני עצמה. ערכה היה רק בזה, שבה עברו הדרכים היחידות אשר הובילו אל ארצותיהן של מעצמות המזרח האחרות, בצפון סוריה, בבקעות הפרת והחידקל, באסיה הקטנה ומעבר להן.

תרבויותיהן של מדינות אלה היכו גלים על סביבותיהן בדרכי שלום ומלחמה; וארץ־ישראל שימשה כמעט תמיד זירת ההתנגשויות הללו, והיוֹרָה הרותחת שבה הומסו כולן, נתערבבו, נתמזגו והטביעו את חותמן על דמותה ויצירתה של ארצנו.

ולא זו בלבד. רצועת הקשת הפוריה, שדובר בה לעיל, מגיעה בארץ־ישראל רק כדי רוחב של 150 ק״מ. ממזרח לה – המדבר, או יותר נכון הערבה הערבית־הסורית, הצחיחה בקיץ והמצמיחה עשב מרעה בחורף ובאביב, מקום נדודים לשבטי רועים ושוסים מקדמת־דנא. ממערבה – ים־התיכון המזרחי, הפתוח לסוחרים ולשודדי־ים מחופי האיים האיגיאיים, אסיה הקטנה, קיפרוס, סוריה ומצרים. מתנפלים ומבקרים ממזרח וממערב הניחו את רושמם בארץ־ישראל, והשפיעו לא מעט על מהלך תולדותיה.

תנועות מעבר והשפעות זרות אלו ניכרות בארץ־ישראל ובשכנותיה למן הימים הראשונים, עוד לפני התחלת התולדה הכתובה של המזרח התיכון. אם נמצאים בקברות פְּרֶהיסטוריים במצרים כלי אוֹבְּסִידְיָאן, שמקורם יכול להיות רק באיי הים־האיגיאי או בהרי ארמניה, ברור הדבר שהחומר הזה הגיע למצרים רק באמצעות סחר־החליפין שעבר דרך ארץ־ישראל. האבן התכולה (לַאפִּיס־לַאזוּלִי) יכלה אף היא להגיע למצרים בתקופה זו רק מפרס, וכמובן דרך ארץ־ישראל. כלי־חרס מטיפוס ידוע, שמוצאם כנראה ממצרים התחתונה, פשטו ועברו עד סוריה המרכזית, בודאי דרך ארץ־ישראל. מַלַכִּית מסיני הגיעה לבבל רק דרך ארץ־ישראל. ובארץ עצמה, אף אם לא נמצאו עד עתה חומרים שהובאו ממרחקים, הרי ניכרים בה עקבות השפעות תרבותיות ממצרים, מצפון־סוריה ואף מתורכיסתאן הרחוקה, בכלים, במוטיבים עיטוריים ובסגנוני בניה.

הדרכים הראשיות שבארץ־ישראל

מסחר חומרים זה בימי שלום וההשפעות התרבותיות, שבאו בעקבותיו, או נישאו על גלי הגירת שבטים ועממים שהעפילו להיאחז בארץ בכוח הזרוע, לא עבר בתוהו לא־דרך. הם היו צריכים לנתיבות מסוימות וסלולות; ואף נתיבות אלה מותנות במבנה פני־הארץ.

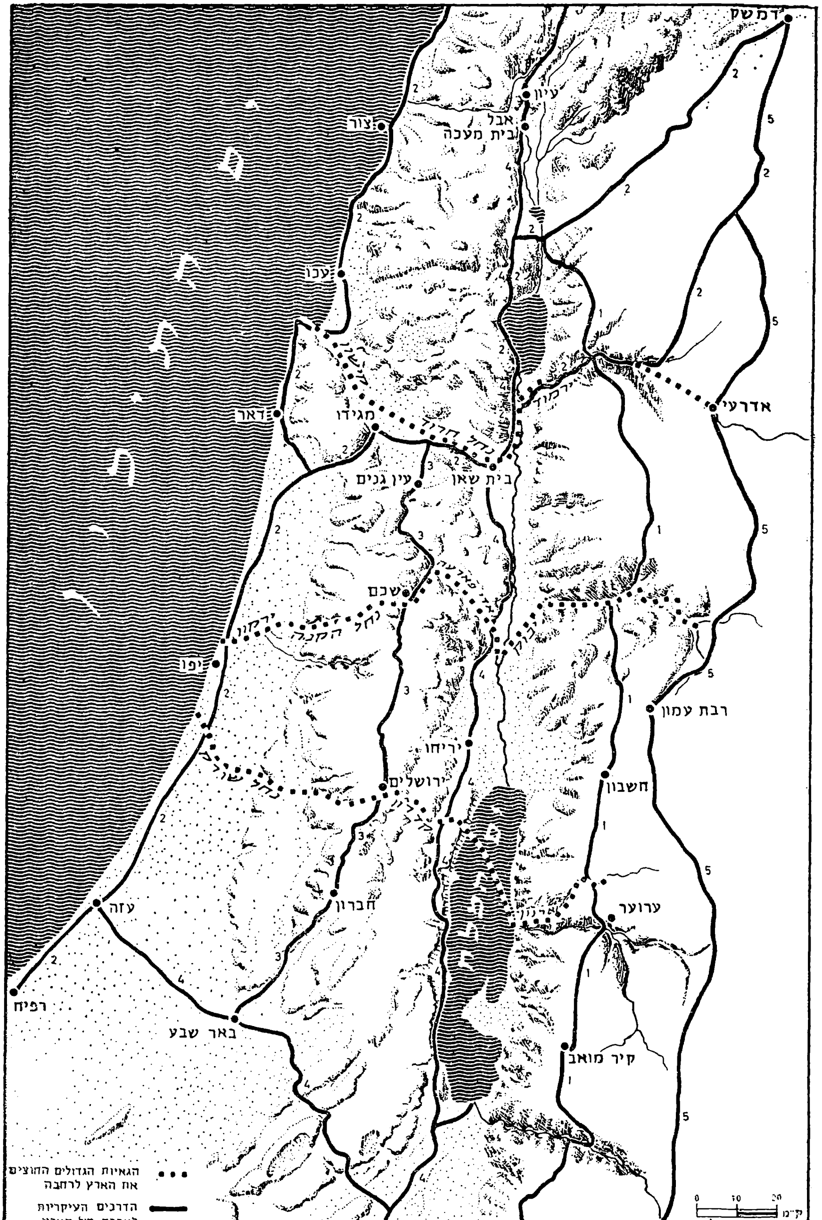

ציור 1 : עורקי התנועה הטבעיים וההיסטוריים של ארץ־ישראל

דרכי השתי של ארץ־ישראל

בראש וראשונה נודעת כאן חשיבות עיקרית לדרכי־האורך, או דרכי־השֶתי, של הארץ. בין אלה מקום בראש לשתי דרכים שחשיבותן לא פגה עד היום. האחת – בקצה המזרחי של הארץ, ממש על הגבול בין המדבר והתחום הנושב. זו היא הדרך הידועה היום בשם "צַרב אל־חאג'", כלומר דרך־החגיגה (העליה לרגל למכה), שבה עוברות אורחות עולי־הרגל המוסלמים למְדינה ולמכה, ובה סלולה היום מסילת הברזל, המקשרת את דמשק אל מעאן ומְדינה בדרום. שיירות התקופה הביזנטית הלכו בדרך זו ומימי המוסלמים הפכה לדרך ראשית יחידה. כבר בני־ישראל עברו בה בדרך מסעם ארצה כשסבבו את מואב (דרך זו מסומנת במס׳ 5 בציור 1). דרך אחרת שעברה בעבר־הירדן המזרחי ותפשה את מקומה של זו היא: דרך־המלך, שעברה לאורך השדרה האמצעית של רמת עבר־הירדן המזרחי, דרך בצרה, עֲרוֹעֵר, דיבוֹן, מֵידְבָא, חשבון, יַעְזֵר, רמות־גלעד, גֶרש, לצפון־הגולן ולדמשק. שרידים ארכיאולוגיים מעידים על־כך, כי באלף השלישי לפסה"נ היתה דרך זו עורק התחבורה הראשי במזרח הקדמון בין הצפון והדרום[1], והֵדֵי העובדה הזאת נשמעים גם במקרא (בר׳ פרק יד) בפרשת מסע המלחמה של ארבעת המלכים מארצות הפרת והחידקל אל דרום ים־המלח[2]. סיבות היסטוריות שונות, שבחלקן עדיין אינן ברורות כל צרכן, הפסיקו את התנועה בדרך זו בראשית האלף השני לפסה"נ; ואולם עם עלייתם של הנַבָּטִים במאות האחרונות לפסה"נ חזרה דרך זו למלא תפקיד חשוב ועיקרי בתולדות המזרח הקדום[3] (דרך זו מסומנת במס׳ 1 בציור 1).

דרך־שֶתִי שנודעת לה חשיבות בינלאומית עוברת לאורך שפתה השניה של הרצועה הפוריה בארץ־ישראל, במערב הארץ, הלא היא הדרך שהרומאים היטיבו לכנותה בשם "וִיָא מָארִיס" (via maris). זה בודאי תרגומו של שם שהיה רוֵח במקום: דרך הים, שכן זכר לה נמצא רמוז בפסוק שבמקרא (שמ׳ יג, יז). ראשיתה על גדות הנילוס, והיא עוברת על פני מדבר סיני ולאורך השפלה והשרון (בכמה סעיפי־דרכים), קרוב לחוף הים ולרגלי רכס ההרים[4], עד שהיא מגיעה אל רכס הכרמל. שם היא נפרדת לשני ראשים: האחד נמשך לאורך חוף הים, לעכו ולערי החוף הפיניקיות (צור, צידון, בירות ואילך), והשני נָסַב לצד צפון־מזרח, דרך מעבר נחל עירון (ואדי עַארַה), עמק־יזרעאל וערבת־הירדן, ומשם בכמה סעיפי־דרכים: הסעיף האחד במעלה הירמוך, דרך הגולן לדמשק, והאחר לאורך חופיו המערביים של ים־כנרת, במעלה הירדן, דרך גשר בנות־יעקב, אף הוא לדמשק. משם ממשיכה הדרך לתדמור ולארם־נהריים מזה, ולסוריה הצפונית ואסיה הקטנה מזה (דרך זו מסומנת במס׳ 2 בציור 1).

גם דרך זו בודאי עתיקה נושנה היא, אך זכרה בא בתעודות שונות רק החל מאמצע האלף השני לפסה"נ ואילך[5]. החל מאז עברו בה כל כובשיה העיקריים של ארץ־ישראל, החל מתְחוּתְמֶס הג׳ ממצרים (1479 או 1468 לפסה"נ) וכלה באלנבי הבריטי (1917/18 לספה"נ).

מלבד דרכים עיקריות ובינלאומיות אלו יש להזכיר עוד דרך אחת שנודעת לה רק חשיבות שניה במעלה, ובעצם שימשה רק את התנועה והצרכים המקומיים של ארץ־ישראל גופה, הלא היא הדרך העולה מבאר־שבע שבדרום, לאורך פרשת המים של

www.daat.ac.il

הרי יהודה ושומרון, דרך חברון, ירושלים, גופנה, שכם ובית־הגן (ג׳נין). חלקה של דרך זו מצפון לירושלים היה מקום התורפה של ממלכת יהודה לעתים קרובות, ובו עלו על העיר מלכי אשור[6] ובבל, ובראשית המרד החשמונאי גם צבאות הסלבקיים. בנתיב מרכזי זה, משומרון דרך גופנה וגבעת־שאול, קרב אל ירושלים, לפי יוסף בן מתתיהו, גם צבאו העיקרי של טיטוס (דרך זו מסומנת במס׳ 3 בציור 1).

עוד דרך אחרת יש להזכיר והיא הדרך המובילה לאורך הערבה, למן מפרץ־אילת דרך הנגב, לעזה – מזה, ולירושלים – מזה (דרך זו על הסתעפויותיה מסומנת במס׳ 4 במפה). חשיבותה היתה גדולה בתקופות מסוימות; וסעיף ממנה עלה עד חופו הדרומי של ים־המלח, ומשם דרך יריחו לאורך עמק־הירדן, ודרך אָבֵל־בית־מעכה ועִיּוֹן לבקעת חֵילַת־סוריה. חלק זה (מיריחו והלאה) שימש גם הוא דרך־משנה לתנועה בפנים המדינה.

זהו מזלג הדרכים בן חמש השיניים, המשתרע לאורכה של ארץ־ישראל. שיניו החיצוניות (ליתר דיוק, שינו החיצונית ממערב, ושתי החיצוניות ממזרח, כשהן מתחלפות זו בזו בתקופות ידועות), כבכל מזלג, הן העיקריות – דרכי התחבורה הבינלאומיות; ואילו הפנימיות – דרכי־עזר מקומיות בלבד, כשם שגם שיני המזלג הפנימיות דקות יותר ונודעת להן חשיבות משנה בלבד.

דרכי העֶרֶב של ארץ־ישראל

ועוד מוסכמה נדושה אחת. כרגיל, הרוצה להיכנס לבית אינו חותר מתחת לקיר או פורץ פרץ בחומה אל מול פניו ונכנס; לשם כך הניחו בוני הבית פתחים וכניסות, שדרכם באים אל הבנין פנימה. והוא הדין בארץ הרים וגבעות. מובן מאליו כי הרוצה יוכל על פי רוב לטפס על הצוקים, לעלות במעלה הסלעים, ולחדור אל בין ההרים; אלא שיְגיעה וטרחה זו מיותרות. בדרך כלל נוהגים אנשים לבוא אל בין ההרים בפתחים שהניח הטבע: במעלה הנחלים, או בנְקרות ובמעברות הנפתחים ביניהם והמובילים את העובר בם אל תוך השטח ההררי, אל הרמה או פרשת־המים.

וכאן יש לחזור אחורנית אל התקופות הגיאולוגיות הקדומות, קדומות הרבה לראשית התגלות האדם על פני האדמה. העולה במעלה נחל שורק, בין הרי יהודה, ועיניו פקוחות לקרוא את הסימנים אשר רשם הטבע על מורדות ההרים משני עברי הנחל, יראה סימני מדרגות שהיו לפנים חופי נחל איתן. ברור כי נחל רחב עז זרם כזה לא יכול לינוק את שִׁפְעַת מימיו מסביבות ירושלים. ואמנם, העולה עם מסילת הברזל עד בואו ירושלימה, והעובר את הרחוב הקצר המוביל מתחנת מסילת הברזל מזרחה, יִמָּצא מיד סמוך לירידה אל עמק־יהושפט, הנפתח בקצהו המזרחי אל נחל קדרון. ואם יוסיף לרדת בנחל קדרון עד מקום הישפכו אל ים־המלח, יראה נכחו על חוף הים המזרחי את שפך הארנון, הבא מרמת עבר־הירדן המזרחי מן המדבר הערבי־הסורי. והנה שורת נחלים זו – הארנון (ים־המלח), הקִדְרוֹן ונחל שׂוֹרֵק – היתה לפנים נהר אחד, שבו זרמו שטפי מים כבירים מיבשת ערב, לפני התהוות הנִקְרָה העצומה העוברת כמעט בקו מקביל לחוף ים־התיכון, מסוריה בצפון ודרך ארץ־ישראל אל ים־סוף ועד אפריקה המזרחית.

www.daat.ac.il

נהרות עצומים לכל רוחבה של ארץ־ישראל המערבית והמזרחית גם יחד שטפו לפנים באפיקיהם המחוברים של היבוק (היוצא מן המדבר קרוב לרבת־עמון ומשתפך אל הירדן); וכן של ואדי פארעה (היוצא מצפון־מזרחה של בקעת שכם ומשתפך אל הירדן ממול ליבוק); ושל ואדי דיר־בַּלוט (היוצא מדרום־מערבה של שכם), הוא נחל הקנה, פלגו של הירקון, המשתפך אל ים־התיכון – בשומרון; וכיוצא בזה של אפיקי הירמוך (היוצא מהרי החוֹרָן ומשתפך אל הירדן); נחל חרוד (היוצא מעין־חרוד ומשתפך אל הירדן) והקישון (היוצא מהרי אפרים ומשתפך אל ים־התיכון) – בדרום הגליל.

רק לאחר שנתהַוְּתה השקיעה הגדולה הסורית־הארצישראלית־האפריקנית־המזרחית, נשברו ונתפצלו אפיקי הנהרות העצומים האלה וקיבלו את צורתם היום. הם הם המהוים את עיקרי דרכי העֵרֶב לרוחבה של ארץ־ישראל וגם את הכניסות והפרצות, שדרכן חדרו מבחוץ או יצאו מבפנים צבאות תוקפים. כך החלה החדירה הפְּלִשתית אל הרכס ההררי של ארץ־ישראל המערבית דרך נחל שורק; וגם האשורים, בימי סַנְחֵרִיב[7], עלו על יהודה דרך בית־שמש, עֲזֵקָה (במבוא נחל האֵלָה) ולכיש (על־יד בית־גוברין). ואילו עמק־יזרעאל היה שדה הקרבות, בה״א הידיעה, בארץ־ישראל, החל במלחמותיו של תְּחוּתְמֶס הג׳ המצרי וכלה במלחמות נפוליאון ואלנבי.

גם במקרה זה של דרכי עֵרֶב קיימת מערכת מסועפת של דרכי־משנה לאורך נחלים שונים בהרי יהודה, אפרים והגליל. צומת חשובה מבחינה זו מהוה קבוצת הדרכים, המתרכזות בסביבת בית־גוברין, ומובילות משם לפנים הארץ, לדרום־מזרח – במעלה ואדי עַ׳פְּר (דרך לכיש העתיקה), למזרח – במעלה ואדי א־תְּפַּאח (לחברון), ולצפון־מזרח (לבית־לחם ולירושלים). עוד בימי מלכותו של אסא ניסה זרח הכושי להתפרץ להר מצומת זה, ואחריו ניסה את מזלו סנחריב. גם צבאות הסלבקיים השתמשו במערכת דרכים זו, בימי החשמונאים, בעלותם על בית־צור; צבאות הורדוס עברו בה בעלותם על מתתיהו אַנְטִיגוֹנוֹס; ובימי מלחמת בר־כוכבא ניצלו הרומאים מערכת דרכים זו.

חשיבות מסוימת נודעת גם לעמק האֵלָה שהוא פתח אל פנים הארץ מן השפלה המרכזית לצד בית־ לחֶם; בו נלחם דוד בגלית בהיערך הפלשתים כנגד צבאות שאול. בשנים האחרונות נתברר כי גם סרגון ניסה לפרוץ לירושלים בדרך זו ומשום כך עלה, בזמנו של חזקיהו (712 לפסה״נ), מאשדוד וכבש את עֲזֵקָה[8]. חשיבות רבה יותר נודעת לעמק אַיָּלוֹן, שבו שני פתחים, האחד בשער הגיא (הכביש הראשי המוליך היום מתל־אביב ומיפו לירושלים), אשר בו עלו גם צבאות אלנבי על ירושלים, והאחר במעלה בית־חורון (בכביש המוליך היום מלטרון לרמאללה). פתח זה ידוע ממכתבי אל־עַמָארְנָה שמתקופת שלטון מצרים בכנען[9], מן התיאור המקראי של כיבוש יהושע, ממלחמות החשמונאים הראשונים וממסעו של קֶסטיוּס גָאלוּס על ירושלים. דרך אחרת הוליכה באפיק היבש היום, הנמשך מאַנטיפַּטריס (ראס אל־עין) לגופנה. דרך נוספת הוליכה באפיק נחל אלכסנדר (מן השרון המרכזי אל בקעת דותן). ולבסוף יש להזכיר את הדרך הישנה, שהיתה ידועה עדיין לפני דור אחד בשם צַ׳רב אל־חַוָארנה על שם מובילי החיטה החורנית לנמל עכו. דרך זו הוליכה במעלה

www.daat.ac.il

נחל נעמן לבקעת בית־נטופה ומשם במורד ואדי פֶּגָ'אס, אל מעברות־הירדן ואל הירמוך. אם נקבל את זיהויה של חנתון בתל אל־בדוִיה, אשר בבקעת בית־נטופה, יש לחשוב כי זוהי הדרך בה עברו גם סוחריו של בֻּרְנַבֻּרְיַש הכַּשִּׁי, מלך בבל, וליד העיר הזו – חִ'נַתֻנַ, הם נשדדו ונרצחו, כפי שהלין מתאונן באוזני מלך מצרים באחד ממכתבי אל־עמארנה[10]. אם נכונה קריאתו של המחבר בכתבי־המְּאֶרוֹת[11], אפשר להוסיף עוד שתי דרכים לרשימת דרכי הערב. האחת – יוצאת מח'רבת אל־מג'דל בשרון, עוברת דרך שכם, ג'נין, ואדי שְׁבַּאש אל עבר־הירדן המזרחי, והשניה–עוברת מנחל שורק לירושלים דרך הר עֶפְרוֹן ומשם דרך לוז, עפרת בנימין, צָרְתָן, לעמק סוכות. שתיהן מקשרות את דרך־המלך לדרך־הים.

זו היא, איפוא, רשת הדרכים העיקריות והמשניות, הפרושה לאורכה ולרוחבה של ארץ־ישראל. ליד דרכים אלה צמחו והתפתחו ישובים של בני־אדם, ובעיקר במקומות שנמצא בהם, או סמוך מאוד אליהם, התנאי היסודי השני לקיום ישוב – מעינות מים[12].

בעיקר בפרשות הדרכים, במקומות שבהם הצטלבו והתפרדו דרכים שונות, בין דרכים ראשיות ובין דרכים משניות, תמצאנה נקודות המפתח העיקריות, מרכזי התרבות ומבצרי השלטון של תושבי הארץ או כובשיה בתקופות שונות של תולדתה הארוכה והמנומרת.

לאורכם של הדרכים־הנחלים תמצאנה לעתים שורות כפולות של מבצרים וצמתות מסחר ומלחמה המציינות גבול פוליטי ישן, כגון לאורך אשדות המערב של הרי יהודה, משני צדי הגבול בין יהודה ופלשת, או בחלקים שונים של דרום עבר־הירדן המזרחי, לאורך הגבול שלא היה קבוע בין ישראל מזה ובין מואב ועמון מזה.

כאן, בנקודות המפתח העיקריות האלה, סערו ותססו תולדותיה של הארץ בכל התקופות. לאורך נחל הבשור (ואדי עַזה) נגזר גורלה של הארץ בראשית הכיבוש המצרי (בימי יעחמס הא' ממצרים) ובימי מלחמת העולם הראשונה (1917 לספה"נ). סביבת בית־גוברין היתה נקודה מרכזית לא רק במלחמות הגבול בין בני־ישראל והפלשתים, אלא גם נקודת מפתח במלחמות בין היהודים וממשלות אשור ובבל ובימי המרידות נגד הרומאים. עמק־אילון, המציין אפיזודה דרמתית ביותר בכיבושו של יהושע בן־נון, שימש שדה־קרבות גם בימי החשמונאים וגם בימיו של אלנבי. מגידו, השומרת על הכניסה לעמק־יזרעאל המערבי מצד השרון, במוצא נחל עירון, היתה שדה־התנגשות למן ימי הכיבוש המצרי, באמצע האלף השני לפסה"נ, ולאחר־מכן בימי דבורה וסיסרא, יאשִׁיָהו המלך ופרעה נְכוֹ, ועד ימיהם של נפוליאון ואלנבי בדורות האחרונים; עד כדי כך שיחזקאל, ובעקבותיו המסורת הנוצרית, עשאוהו למקום התנגשות איתנים אחרונה לאחרית הימים.

המדבר והים

כאן הראוי להדגיש עוד שתי נקודות. סכנת המדבר היתה צפויה תמיד לאנשי הארץ הנושבת. בשלהי האלף השני לפסה"נ, כבר החלו המואבים והאדומים להקים שורת מבצרים לאורך גבול המדבר, כדי לשמור את ארצם מפני פלישת פתע של נודדים[13].

שורות ביצורים אלה הורחבו וצומצמו במשך הדורות, הכל לפי מהות השלטון ומידת תוקפו, אך הם התקיימו בימי הנַבָּטִים והרומאים ועד ימינו הגיעו.

סכנה שניה ארבה לתושבי הארץ מן הים; האניות בימי קדם היו קטנות הרבה מאניות זמננו, ועל כן היו יכולות להתקרב לחופים ולעגון במקומות רבים, שהיום אין לגשת אליהם בספינותינו הגדולות. לפיכך, היה גם מספר הנמלים בארץ רב יותר בימי קדם. כמעט בשפך כל נהר היה קיים ישוב ששימש גם נמל; ועד היום ניצבים קרוב לשפכי הנהרות תִלים המעידים על ישובי קדמונים, אשר שמרו על הכניסות האלה לפנים הארץ מפני שודדים ופולשים – מזה, ועסקו – בימי שלום – בסחר חוץ וסחר חופים – מזה. בשפך נחל הבשור ניצבים זה מול זה, שני תלים: תל אֶ־צַנַם מדרום (המאוחר יותר) ותל אל־עַג׳ול מצפון (הקדום יותר). גם בשפכי נחל לכיש ונחל שורק יושבים תלים ניכרים. אולם התל הטיפוסי ביותר מסוג זה נמצא לפנים בשפך הירקון; מי שזוכר את תל־אביב מהימים שלפני היבנות תחנת החשמל המרכזית (תחנת רידינג), זוכר את התל הקטן שעליו ניצב המגדלור. היום נחפר התל ונעלם. במקומו אפשר לראות את שרידי הפינה הצפונית־המזרחית של מבצר קטן, שנבנה לראשונה בימי שלמה המלך (במאה הי׳ לפסה״נ), וחזר ונבנה במאה הח׳ או הז׳ לפסה״נ כמשמר חופים להגן על נתיב מים זה, המוביל אל פנים המדינה, מפני שודדים ומתנפלים מן החוץ[14]. על הסכנה שהיתה צפויה משודדים כאלה, ילמד תל אחר היושב על הירקון, על יד שבע הטחנות. תל זה, תל גריסה, הידוע יותר בפי אנשי הסביבה היהודים בשם הר נפוליאון, היה מקום נושב ומבוצר עד המאה הי״א לפסה״נ בקירוב. אז נידון בשריפה עצומה, אשר שמה אותו לחורבות עולם. כנראה היה זה מעשה ידיהם של מתנפלים מן הים, אשר פשטו על החוף והחריבו את הישובים הקרובים עד היסוד. ומן הירקון צפונה רבו הנמלים בשפכי נהרות ובשקערוריות חוף קטנות (כגון קיסרי ועתלית), עד עכו ועד בכלל.

אלה הם קויה האסטרטגיים העיקריים של ארץ ישראל, אשר עיצבו במידה מרובה את תולדות הארץ, והשלטונות השונים, שקמו והתכוננו בה למן ראשיתה ועד היום.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה במערכות יח – יט (תש״ד), עמ׳ 23 — 30.

1 עיין: N. Glueck, Explorations in Eastern Palestine, AASOR 18-19 (1939), pp. 91, 265.

2 עיין: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 50 ואילך.

3 וכן שימשה דרך זו – והסתעפותה מערבה, אל מצרים, מדרום לים־המלח – נתיב ראשי (וביבשה – יחיד) לקשר בין כל השטחים המוסלמיים של סוריה ומצרים, בתקופה קיומה של מלכות ירושלים הצלבנית בתחומיה השלמים, ואף למסעי חיל־הסורים בהשתתפותו של צלאח א־דין למצרים ואחר־כך למסע הכיבוש של צלאח א־דין ממצרים לדמשק ולחלב, בעקפו לראשונה את ממלכת־הצלבנים על מנת לכתרה לבסוף.

4 עיין: B. Maisler, ZDPV 58 (1935), pp. 78ff.

5 ונראים הדברים שאפשר למצוא לדרך זו סימוכים גם בכתבי־המאֵרות המצריים, מן המאה הי״ט לפסה״נ.

6 השווה, למשל, ישי׳, כח — לד.

7 על מסע סנחריב עיין: מאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 286 ואילך.

8 עיין: ח. תדמור, ידיעות כד (תש״ך), עמ׳ 22—32.

9 באחד ממכתביו מספר מלך ירושלים ששיירה אשר שלח אותה למצרים נשדדה בשדה־אילון, ועיין: מכתב אל־עמארנה מס׳ 287.

10 מכתב זה מובא במאמרו הנ״ל של ב. מזר, עמ׳ 52.

11 עיין: ש. ייבין, עתיקות ב (תש״ז–תש״ח), עמ׳ 138; הנ״ל, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 25 ואילך.

12 כמובן, שאין סקירה זו מפרטת את כל הדרכים המשניות של ארץ־ישראל כגון: דרך ירושלים—יריחו: דרך עכו—מירון—חצור; ועוד. ועיין עוד בכרך זה במאמריהם של י. אהרוני, עמ׳ 426—437; מ. גיחון, עמ׳ 410—425; ז. קלאי, עמ׳ 132—145.

13 עיין: ב. גליק, עבר־הירדן המזרחי, תש״ד, עמ׳ 134 ואילך. ועיין עוד במאמריו של י. ליוור, בכרך זה, עמ׳ 192 ואילך, 222 אילך.

14 חורבות העיר העיקרית בקרבת שפך הירקון טמונות באל־ח׳רבה (קסילה), שחפר בה ב. מזר, ועיין: ב. מזר, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 45—71.

www.daat.ac.il

עלייתה הצבאית של מצרים בימי הממלכה החדשה

מאת: ש. ייבין

התפרצותם של הכובשים החקסוסים מאסיה למצרים והשתלטותם עליה סימנו מפנה חדש בתולדותיה של ארץ זו. רוב החוקרים מסכימים כיום, כי אף ששטחים רחבים למדי מחוץ לגבולותיה של מצרים היו נתונים למרותם של החקסוסים, הנה במדינה זו עצמה היה שלטונם נכון בידיהם ממש רק במצרים התחתונה (כלומר בדלתא). במצרים התיכונה, למן מוף ועד אַסְיוּט, היו, כנראה, רוב המושלים המקומיים סרים למשמעתם של מלכי החקסוסים להלכה יותר מאשר למעשה, ואילו נסיכי מצרים העליונה לא הכירו בריבונותם כלל. יש לשער כי מלכי החקסוסים, ביחוד בתקופה המאוחרת של שליטתם במצרים, ניסו לכבוש גם את מצרים העליונה, אך לא הצליחו, ונסיונות אלה הביאו לכך שהנסיכים המקומיים בדרום התלכדו מסביב למושלי אל־כּאבּ, אשר נעשו מנהיגים למצרים במלחמת השחרור. כך עלתה לגדולה השושלת הי״ז, שארגנה את ראשית דחיקתם של החקסוסים ממצרים. מה שהתחילו מלכי השושלת הי״ז סיים מיסד השושלת הי״ח פרעה יַעַחְמֵס הא׳ (1570—1545 לפסה״נ)[1]. עליתו לשלטון נחשבת לראשית הממלכה החדשה (1570—1087 לפסה״נ בקירוב) בתולדות מצרים.

לאחר שגורשו החקסוסים ממצרים ועם כיבוש בירתם המצרית של אלה, היא חתואערת (כנראה צוען, צַאן אל־חַגַ׳ר היום, במזרח הדלתא), השכיל יעחמס להבין כי יש לשמור את ארצו מפני הישנותן של התנפלויות מאסיה. לשם מניעתן צריך היה לא רק לרופף את שלטונם של החקסוסים בארצות השכנות, א״י וסוריה, ששימשו מקור לא אכזב לגיוס צבאותיהם, אלא גם לכבוש לעצמו ראש־גשר מֵעֵבֶר למדבר סיני – הוא המדבר שיותר משהוא מפריד בין מצרים ובין ארצות אסיה הוא מגשר ביניהן – למען יוכל להגן על ארצו כהלכה בטרם יתפרץ התוקף מאסיה אל גבולה.

היו לו ליעחמס גם האמצעים לכך. מתוך כתובות על חייהם ומעשיהם של מצביאים שעמדו בראש חֵילותיו אנו למֵדים, כי במשך המערכות לשחרורה של מצרים ארגנו פרעוניה לא רק חיל־רגלים מאומן, שנתחשל בקרבות, אלא גם צי ניכר, שבלעדיו אי־אפשר היה לנהל פעולות מלחמה בדלתא, שזרועות הנילוס ותעלות השקאה גדולות וקטנות לאין מספר מבתרות אותה. ואמנם יעחמס בן אבאנא, אחד ממצביאיו החשירים ביותר של יעחמס הא׳, מספר כי השתתף עם אדוניו בכיבוש שָׁרוּחֶן אשר בנגב ארץ־ישראל[2].

כך כפו נסיבות היסטוריות מסוימות את המצרים לצאת לדרך של כיבושים צבאיים מחוץ לתחומי ארצם. ראשית כיבושיו של יעחמס בארצנו חייבה, איפוא,

עיין הערות בעמ׳ 15—16.

www.daat.ac.il

בימי הממלכה החדשה, את הרחבת שליטתה של מצרים למרחקים גדולים יותר לעבר צפון־מזרח, ומשכה בהכרח את מלכיה ממסע למסע, הרחק אל לב סוריה הלאה לצד צפון.

אולם לא רק התנאים המדיניים והחיצוניים גרמו להשתלשלות עניינים זו, שהביאה את מצרים למעמד של מדינה אימפריאליסטית־צבאית. נוסף עליהם נימוק שהורתו בתנאים המדיניים־הסוציאליים במדינה כּגימה. אנו יודעים על נסיונות מספר של נסיכים מחוזיים למרוד ביעחמס. ואם גם עלה בידו להכניע את המורדים, הבין כי שלטונו לא יִכּוֹן על יסוד מוצק, כל זמן שגורמי המרידות לא יעברו מן המדינה. כדי ללכד את השליטים המחוזיים סביבו היה עליו לספק להם תחליף שיסיח את דעתם מעניני פנים לענין חיצוני. אמצעי בדוק ומנוסה להסחה כזאת, בכל הדורות, היו מלחמות תנופה נגד אויבים מבחוץ.

מעמד הנסיכים ומקורביהם – במידה שלא כָּלה מתוך התנגדות־בפועל לריכוז השלטון בידי יעחמס – היה, איפוא, לעמוד־השדרה של הקצונה הגבוהה והפיקוד הצבאי. נערי המשפחות המיוחסות הללו היו מתחנכים מעתה יחד עם בני המלך בארמון פרעה ומכשירים עצמם לתפקידם בעתיד. מהם הורכב, כפי הנראה, גם גדוד נבחר של לוחמים שהיה נלוה אל המלך במסעותיו כמשמר ראש, הוא גדוד ה״נערונא״[3]. לא זו בלבד שבכך חונכה חטיבה קרבית מצוינת, אלא שהושגה גם מידת נאמנות עילאית לפרעה, נאמנות שיסודה קשרים אישיים מנוער. לאחר זמן, משארגן תחותימס הג׳ את הקיסרות המצרית באסיה, היו מתחנכים בארמון פרעה – יחד עם עידית הנוער המצרי – גם בני השליטים המקומיים באסיה, שהיו בני־תערובות, וכך ניטעה בהם נאמנות רבה לשליטה העתיד של מצרים.

עיקרו של הצבא המצרי היה לכתחילה חיל־הרגלים שהוקם מעם־הארץ[4], בעיקר האיכרים. מובן, שצבא זה יכול היה לצאת למסעותיו רק בעונה מסוימת בשנה, כתום מלאכת עיבוד השדות והזריעה, שכן ההשגחה לאחר הזריעה ואפילו הקציר והדיש יכלו להימסר לידי נשים, זקנים וילדים[5]. רק עם התפתחות פעולות המלחמה בימי יורשיו של יעחמס, ובעיקר מימי תְּחוּתִימֶס הג׳ ואילך (1501–1447 לפסה״נ[6]), הוטל תפקיד חשוב יותר ויותר בקרב על חיל־הרכב.

את השימוש בכלי־רכב רתומים לסוסים למדו המצרים מן החקסוסים. על כך מעידים גם עצם המונחים שנקלטו במצרים: ס ס ם–סוסים; מ ר כ ב ו ת י, נ ר כ ב ת י– מרכבה, רכב; ק צ נ א – קצין (הנוהג ברכב); וכיו״ב – מלים שאולות משפה שמית־מערבית, שבה דיברו אז תושבי א״י וסוריה. השימוש בכלי־רכב חִייב להחזיק צבא שיהיה מאומן ומודרך לאופן מלחמה זה ונכון לקרב בכל זמן. יתכן כי המצרים הלכו בענין זה בדרך החקסוסים: לקיים מעמד מקצועי של אנשי חיל הרכב, שהתאמנו לכך כל ימי חייהם, ופרנסתם היתה על אחוזות שקיבלו במתנה מן המלך. מעמד הנסיכים המקומיים ומקורביהם התאים ביותר לתפקיד זה.

כיבושיו של תחותימס הג׳ וארגונה של קיסרות, ששלטה על מושבות אשר מחוץ למטרופולין, הצריכו החזקת חֵילוֹת־מצב תמידיים. לכך לא יכלו לשמש עוד אנשי צבא מגויסים מבין איכרי המדינה ואפילו מאנשי המעמד הבינוני שפרנסתם על העבודה או המסחר. ולמן ימיו של תחותימס הג׳ ואילך שומעים אנו על צבאות שכירים

משבטי הכושים בדרום או מעממי אסיה הקטנה ואיי הים האיגיאי (ה״שרדן״, אנשי סרדיס?). בימי אַמֶנְחֹתֶפְּ הג׳ ובנו אח׳נאתון (אמנחתפ הד׳) נזכרים השרדנים, במכתבֵי אל־עמארנה, כחֵילות־מצב קבועים בערים שונות בא״י ובסוריה.

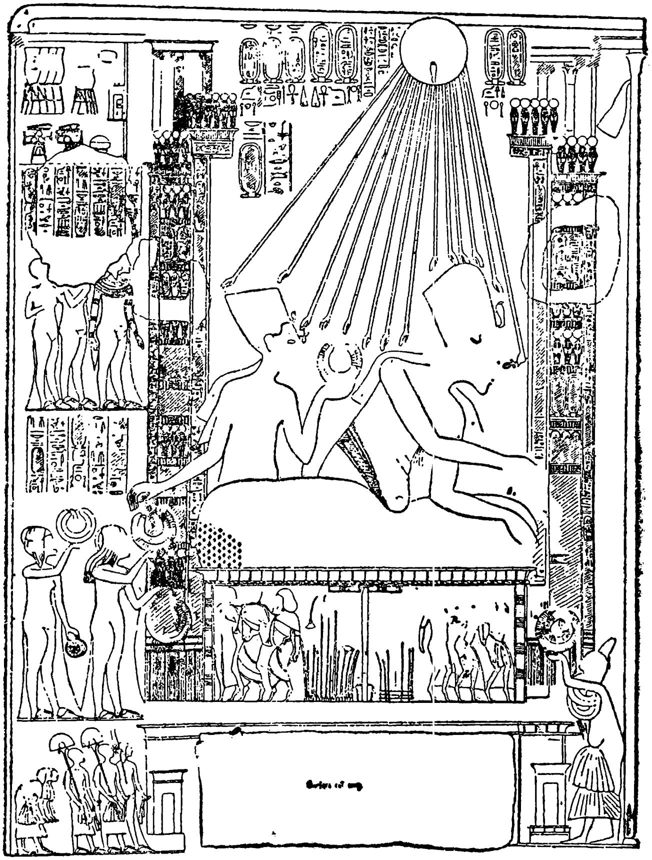

ציור 2: פרעה א׳חנאתון מעניק פרסי הצטיינות לאחד מפקידיו הגבוהים

הכנסת חילות שכירים השפיעה במצרים, כמו שאנו מוצאים בכל המקומות ובכל הזמנים, לרעה על היחס אל הצבא. במגילה אחת מימי השושלת הי״ט (המאות הי״ד–הי״ג לפסה״נ), מתאר המחבר האלמוני את מעמדם ומצבם של בני המקצועות השונים במדינה, ובין השאר היא מְתַנה את סבלו ומר־גורלו של איש הצבא החי בסכנת תמיד וחייו ופרנסתו אינם בטוחים לעולם, והוא עזוב לנפשו בהפצעו או לאחר שחרורו, לעומת מעמדו הנבחר של הסופר, כלומר פקיד המדינה, המתענג על כל טוב והכל נותנים לו כבוד ויקר. ההתלהבות הצבאית דעכה עד מהרה במצרים. בתחילת ימיה של השושלת הכ׳ (בראשית המאה הי״ב לפסה״נ) התפוררו שרידי האימפריום

אתר דעת - מכללת הרצוג

המצרי והארץ חדלה מלהיות מעצמה בעלת משקל בעולם העתיק, לאחר שכבר בראשית המאה הי״ג, בימיו של רַעְמְסֵס הב׳ (1301–1234 לפסה״נ)[7], נתעכבה בהתפשטותה והחלה הרתיעה. רעמסס הב׳ נאלץ לכרות ברית שלום עם החתים, ברית שהטביעה גושפנקה רשמית על המצב שהיה קיים למעשה מאז עלתה שושלת זו למלוך: שלטון מצרים הוכר בארץ־ישראל ובקצה הדרומי של סוריה; ואילו משם צפונה השתרעו מחוזות שלטונה של ממלכת החתים. את המחוזות הללו הספיקו החתים לכבוש בתקופת רפיון וסכסוכים פנימיים במצרים, בסוף ימיה של השושלת הי״ח (במחצית הראשונה של המאה הי״ד לפסה״נ).

לא הרבה אנו יודעים על ארגונו של הצבא המצרי ומספריו[8]. אין לשער כי הגייסות שהשתתפו במסעות המלחמה של פרעוני הממלכה החדשה עלו על 20,000–30,000 איש. בימיו של סֶתִי הא׳ (סוף המאה הי״ד לפסה״נ) אנו מוצאים גדודים ששמות אלים נקראו עליהם והם חונים במקומות שונים בארץ־ישראל (לפי אחת הכתובות המצריות שנמצאו בחפירות בית־שאן). במסעו של רעמסס הב׳ על קָדֵש השתתף, כפי הנראה, כל הצבא המצרי – ארבע חטיבות שנקראו בשמות האלים העיקריים: חטיבת אמון, חטיבת רע, חטיבת פתח וחטיבת סותח׳, וכן חיל־הנערים, משמר־המלך.

מכתובותיהם של הפרעונים, החל מימי תחותימס הג׳, אנו למדים על מועצות מצביאים, דבר המחייב קיום מפקדה עליונה המתכננת את ניהול הקרבות. תָכנן של הכתובות מעיד בכמה מקרים, כי בידי המפקדה הזאת היו, כפי הנראה, מפות או תסריטים של הסביבה אשר בה אמר הצבא להלחם; כן למדים אנו כי נאספו ידיעות מפי מרגלים, כלומר היה קיים שירות מודיעין. אנו שומעים גם על מחלקת אספקה שעליה היה לספק את צרכי הצבא בשעת מסעו. על כך היו ממונים סופרי־הצבא. בידיהם היה גם ניהול המזכירות (פקודת־היום, כרוזים, יומני־הקרבות, רישום השלל וכד׳). לעת חֲנוֹת הצבא היו נוטים אוהל למלך או למפקד במרכז המחנה; על המחנה היו מוצבים שומרים שהתפקדו מדי פעם בקראם זה אל זה קריאות מותנות מראש. מדי בוקר היו המצביאים מוסרים למלך דו״ח על כל מאורעות היום ומצב הצבא. לפני התחלת הקרב היו הכָּרוזים מעבירים במחנה את פקודת היום בדבר הפעולות שתיעשינה.

קצינים וחיילים שהצטיינו בקרב במעשים נועזים או בקטילת חיילים רבים מצבא האויב[9] היו מקבלים רבידי זהב בתורת פרסים ואותות הצטיינות. למצביאים היה פרעה נוהג להעניק חלק מן השלל שנמסר לאוצר המדינה, בעיקר עבדים או אחוזות מרכוש המדינה במצרים. נראה שכל חייל היה חייב להפריש לאוצר, כלומר למלך, אחוז מסוים מן השלל שנפל בחלקו עם ביזת מחנות האויב או עריו שנלכדו בסערה.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה במערכות יח–יט (תש״ד), עמ׳ 46–49.

1 בענין תאריך זה נחלקו דעות החוקרים, ורבים סוברים שיעחמס מלך בשנות 1575—1550 לפסה״נ; ואילו אחרים קובעים את משך מלכותו לשנות 1560—1535 לפסה״נ.

2 העיר נזכרת ביהו׳ יח, ו, כאחת מהערים שבנחלת שמעון, ונחלקו בה המלומדים; יש חושבים כי היא

www.daat.ac.il

תל אל־פארעה על נחל באר־שבע, ויש סוברים כי מקומה בתל א־שריעה על נחל הבשור (ואדי א־שריעה), הנופל אל נחל עזה.

3 השוה הוראת נער במקרא כנושא כלים (שופ׳ ט, נד; שמ״א יד, א), כאיש־צבא צעיר (שמ״ב ב, יד), או כפקיד פרטי של בית המלך (שם יד, יט); וכן בחותמות מימות המלוכה (״לאליקם נער יוכן״, הוא המלך יכניהו, ועיין: .W. F. Albright, JBL 51 [1932], pp. 77ff), אף על פי שתואר זה במקרא אינו כרוך בענייני צבא.

4 על הצבא המצרי וארגונו עיין: .R. O. Faulkner, AJA 39 (1953), pp. 42ff

5 והשוה במקרא: ״לעת צאת המלכים״ (שמ״ב יא, א).

6 ולדעת אחרים: 1490—1436 לפסה״נ.

7 ולדעת אחרים: 1290—1224 לפסה״נ.

8 עיין במאמרו של פאוקנר הנזכר בהע׳ 4.

9 למען מנות מספר לחללים שהפיל בקרב היה המצרי מקצץ את ידי המתים.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מערכות מגידו וקדש

מאת: י. פולוצקי

הרקע ההיסטורי

במאות הט״ו–הי״ג לפסה״נ, באותה תקופה בתולדות מצרים הידועה בשם **הממלכה החדשה**, שנפתחה בשושלות הי״ח והי״ט, שושלות המלכים לבתי תְחוּתִימֶס וְרַעַמְסֵס, השתלטו המצרים על א״י וסוריה. ננסה לברר את דרכי הכיבוש בעיקר לפי שתי דוגמאות: א. המסע הראשון של תְחוּתִימֶס הג׳ ומלחמת מגידו; ב. הקרב בין רעמסס הב׳ ובין החתים ליד קדש[1] שעל נהר אוֹרוֹנְטֶס.

לשם הקדמה יש לציין בקיצור נמרץ את התנאים ההיסטוריים שחוללו את המסעות האלה. במשך חלק מן התקופה שבין הממלכה התיכונה והממלכה החדשה היתה מצרים נתונה לשלטונם של פולשים אסיאתיים, הם החקסוסים. שם זה אינו מציין בעצם יחידה אֶתְנית, אלא אגודת שבטים שונים, שהיו ודאי גם בני גזעים שונים. משלטון זה שחררו את מצרים מלכי השושלת הי״ח. ואם אנו מוצאים את מלכיה הראשונים של שושלת זו עורכים מסעות־מלחמה לאסיה, יתכן שלא היו המסעות הללו אלא המשך הכרחי למלחמת־השחרור, שכן הבינו מלכים אלה כי אין למנוע פלישות חדשות מאסיה לארצם בלי לבצר את עמדתם בא״י ובסוריה. בעיקר נתכונו לכבוש את סוריה המרכזית, ושם אנחנו מוצאים את נקודת הכובד של ההתנגדות האסיאתית.

העיר **קדש** ומושלה, המתגלה תמיד כראש ומנהיג לבעלי־הברית האסיאתיים, נזכרים כמה פעמים. כשמדובר על קדש ספק הוא אם הכונה לקדש (נפתלי) שבגליל או לקדש שעל נהר אוֹרוֹנְטֶס. בדרך כלל, נוטים לסברה השניה.

אשר לארץ־ישראל עצמה, לא התעניינו מלכי מצרים, בתקופה שאנו דנים בה, אלא בחלק מסוים ממנה – אותו חלק המשמש **מעבר** ממצרים לסוריה: השפלה, השרון ועמק־יזרעאל.

על מסעותיהם של המלכים הראשונים בני השושלת הי״ח אין לנו אלא ידיעות בודדות ומקוטעות, ואחרי תחותימס הא׳ חלה הפסקה במסעות. יורשתו היתה בתו חאתשפסות, שפעלה בתחומים אחרים. היא היא ששיגרה את משלחת־הצי המפורסמת לארץ פּוּנְתְ[2], משלחת שהיתה מסחרית בעיקר.

אין להאריך כאן ביחסים המשפחתיים המסובכים שבין בניו של תחותימס הא׳, בעיה שהיא מהקשות ביותר בחקר דברי ימי מצרים באותה תקופה. דיינו אם נאמר כי חאתשפסות היתה נשואה לתחותימס הג׳, שהיה אולי אחיה החורג. במשך 20 שנה בקירוב, עד מותה של חאתשפסות, מילא הוא את התפקיד של בעל־המלכה, וכאשר

עיין הערות בעמ׳ 24–26, ולוח א, 1.

www.daat.ac.il

נפטר תחותימס הג׳ מבת זוגו השנואה, החל מתכונן להמשכת פעולותיהם של המלכים שלפניו וערך לא פחות משֹשה עשר מסעות־מלחמה באסיה. על הראשון שבמסעות האלה ידובר בזה בפרוטרוט.

עוד משהו על המקורות, שמהם אנו למדים על מסעותיו של תְחותִמֶס הג׳. החשוב בהם הוא הטכסט הידוע בשם ״ספר־הזכרונות״[3], והוא תמצית היומן הרשמי שנרשם במשך ימי המסעות עצמם. אף על פי שהיומן המקורי ודאי עובד ושוכלל בשעה שהעתיקוהו על קירות אחד ממקדשי כַּרְנַךְ[4], הרי הממשי שנשאר בו הוא רב ביותר, והמליצי שנטפל עליו הוא מועט ממה שאנו רגילים למצוא ברוב המקורות ההיסטוריים המצריים שהננו משתמשים בהם.

מקור שני נתגלה בנוּבִּיָה[5]. זוהי אסטילה, שבה ניתנת מעין סקירה כללית על פעולותיו הצבאיות של תחותימס הג׳. ובמסגרת זו מסופר גם על המסע הראשון ועל הקרב שנערך על־יד מגידו. המקור הזה משלים בכמה פרטים מעניינים את ספר־הזכרונות.

מערכת מגידו

וכך מתאר ספר־הזכרונות את מהלך מסעו הראשון של תחותימס הג׳[6]: בשנת 22 למלכו (1468 לפסה״נ), ביום 25 לחודש הרביעי של עונת החורף, יצא תחותימס ממצודת הגבול, אשר שמה המצרי הוא ת׳ארו. מקום המצודה הזאת סמוך לאל־קַנְטַרַה, היום תחנת המוצא של מסילת־הברזל המוליכה ממצרים לארץ־ישראל, שנבנתה בימי מלחמת־העולם הראשונה, בשנת 1916, כדי לשמש את התקדמות האנגלים ממצרים לארץ־ישראל. ניתן לומר שמסילת ברזל זו היא מודרניזציה של הדרך, אשר בה הלכו לא״י תחותימס הג׳ והבאים אחריו.

מן הראוי להעיר פה הערה קטנה על תאריכי המצרים, הניתנים לפי עונות וחדשים, כנזכר לעיל. השנה המצרית מחולקת לשלוש עונות: גיאות היאור, חורף וקיץ. כל עונה היא בת ארבעה חדשים, ובסוף השנה נוספים עוד חמשה ימים; מכאן שנה של 365 יום. יסוד השנה המצרית הוא, שראש השנה חל ביום שבו כוכב סותיס נראה זורח עם עלות השמש – דבר זה זמנו באמצע הקיץ. אך הואיל והשנה המצרית היא רק בת 365 ימים, קצרה היא משנת־חמה אמיתית כדי רבע יום; נמצא, שזריחת הכוכב הנ״ל באותו יום תארע רק אחת ל־1460 שנה. בין שתי הפעמים האלה אין עונות הלוח חופפות את העונות הטבעיות.

בתחילת ימיה של השושלת הי״ח התחילה תקופת סותיס חדשה, ובזמנו של תחותימס הג׳ חפפו איפוא עונות הלוח בקירוב את עונות הטבע, ואפשר לקבוע כי תחותימס יצא ממצרים באמצע אפריל.

שמונה ימים אחרי צאתו מת׳ארו הגיע תחותימס לעזה ושהה שם יומיים[7]. ביום החמישי לחודש הראשון של עונת הקיץ, המשיך את דרכו והגיע ביום הששה עשר של אותו חודש לצפון השרון, אל מורדות הכרמל החוסם את דרך הפולש לעמק־יזרעאל. עד כאן אין במקורות כל זכר להתנגשות עם האויב. ויש לחשוב כי בשפלה ובשרון לא היתה בדרך כלל כל התנגדות רצינית למצרים, אף כי חוקרים אחדים מעירים, שהתקדמות הצבא המצרי מאז צאתו מעזה היתה איטית עד מאוד; והם משערים, על

www.daat.ac.il

אף שתיקתם של המקורות, שאירעו קרבות קטנים, אשר מחבר "הזכרונות" לא ראה להזכירם; ואולם הדבר מסופק.

המקום שאליו הגיע תחותימס בצפון השרון, הנקרא במצרית יחם, זיהויו וקביעת מקומו המדויק עודם שנויים במחלוקת. ברור שהוא סמוך לצומת שממנו מסתעפות דרכים שונות לעמק־יזרעאל. נמצא מי שהציע לזהות את המקום עם תל אל־אַסָאוִיר; אחרים הציעו לזהותו עם תל חורבות היושב במרחק מה מדרום ושמו ח׳רבת יַמָּא, ההולם יותר את השם המצרי יחם.

כשהגיעו המצרים למקום זה, נתקבלו ידיעות חשובות על עמדתו של האויב. נודע

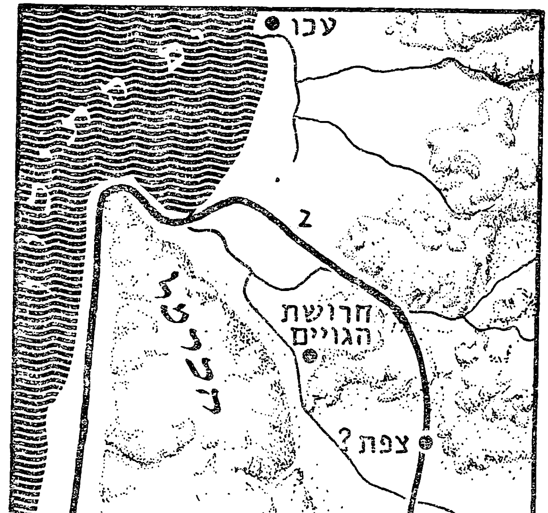

ציור 3: שלוש הדרכים המוליכות מן השרון למגידו

שמלך קדש נמצא במגידו עם צבאותיו וצבאות בעלי־בריתו (מספרם של בעלי הברית היה לפי המקור השני, האַסְטֵילָה הנוּבִּית – 330), ושם, במגידו, בדעתו לערוך קרב עם המצרים.

עם קבלת הידיעות האלה כינס המלך את שרי צבאו להתיעץ אתם בדבר הדרך שיעבור בה לעמק־יזרעאל. המלך עצמו נטה למסע בדרך הישרה, מיחם למגידו, אך לעצתו התנגדו שרי־הצבא[8]. הם סברו שהדרך הישרה מיחם למגידו היא צרה מדי, עד כדי כך שההולכים בה יצטרכו לצעוד איש אחרי איש וסוס אחרי סוס, ובאם יותקפו בשעת המעבר, יהיה מצבם חמור; החלוץ יוכרח להילחם בתנאים קשים, והמאסף לא יוכל להשתתף בקרב הואיל ויהיה עצור עדיין בעארונא[9]. נוסף על כך, הובאו גם מרגלים של האויב שנתפשו, והם חיזקו את דבריהם של שרי־הצבא בספרם כי האויבים שם חונים בחוץ[10], והמה רבים. לפיכך, הציעו השרים לבחור באחת משתי הדרכים האחרות: אחת – היוצאת אל תענך; או השניה – העוברת, כפי שנאמר בנוסח המצרי, על פני מקום המכונה צפתי (צפת) ומפציעה מצפון למגידו. המלך סירב לשמוע בקולם של שרי־הצבא, דחה את הצעותיהם, והחליט ללכת בדרך הישרה והמסוכנת.

במפה (ציור 3) מסומנות שתי הדרכים שהציעון שרי־החיל. הדרך מס׳ 1 היא היוצאת לעמק על יד תענך והעוברת מח׳רבת ימא (יחם), כלומר מהמקום שבו נערכה ההתיעצות, מזרחה, עוקפת את הכרמל מדרום וממזרח, יוצאת אל ג׳נין, ונמשכת צפונה־מערבה עד תענך, שהיא מדרום־מזרח למגידו. בדבר הדרך השניה נחלקו החוקרים. יש מניחים שזוהי הדרך היוצאת מח׳רבת ימא צפונה, עוברת על פני רכס הכרמל ומגיעה לעמק־יזרעאל על יד יקנעם (כלומר, זו המכונה בימינו דרך ואדי מִלְחְ). אך דרך זו, עונים אחרים לעומתם, אף היא צרה ותלולה ואינה טובה מן הדרך שבה בחר המלך; לדעתם, איפוא, הכונה היא לדרך שעברה לאורך שפת־הים ועקפה את הכרמל בקרבת חיפה (ציור 3, דרך מס׳ 2).

מכל מקום, אין כל ספק בִּדְבַר זהותה של הדרך בה בחר המלך, הלא היא, כאמור, מעבר ואדי עארה, המקשר את צפון השרון עם עמק־יזרעאל המערבי על יד מגידו (ציור 3, דרך מס׳ 3).

ביום התשיעי לחודש, שלושה ימים אחר שהגיעו המצרים ליחם, התחיל הצבא המצרי במצעד והמלך עצמו בראש. למחרת היום, בצהרים, הגיע החלוץ אל מוצא שביל ההרים, לבקעה הצרה מדרום למגידו, מבלי להתנגש עם האויב, שלא ראה, כנראה, צורך לקיים שם משמר־בטחון – דבר שהצדיק את חישובו הפסיכולוגי של פרעה. אם נכון הוא הפירוש שמפרשים את הכתובת, שאינה ברורה במקום זה, כבר ראה בזה המלך סימן שהנצחון מובטח לו. כדי להבין את מהלך הקרב יש לעיין יפה במפה (ציור 4), המסמנת בפרוטרוט את התנאים הטופוגרפיים של מגידו וסביבותיה. ש. ייבין[11], מתאר את פרטי המצב:

"...העיר מגידו יושבת בראש גבעה בודדה שמורדותיה בצפון ובצפון־מזרח משתפעים יורדים אל עמק־יזרעאל. בצד צפון נמצא גם שער העיר המכוון אל הדרך העיקרית השניה העוברת לרגלי התל בעמק־יזרעאל, הלא היא הדרך הנמשכת מדרום־מזרח (מעבר תענך–תל תענך) לצפון־מערב (לעבר יקנעם–תל קַמּוֹן

www.daat.ac.il

ועמק־זבולון). מצפונית־מערבית, ממערב ומדרומית־מערבית מקיף את הגבעה נהל (ואדי) צר, המפריד בינה ובין אשדות הכרמל, ומהוה מוצא מבקעת קינא הצרה אל עמק־יזרעאל המערבי (בקעת מגידו), מצד מערב לעיר מגידו. מצד דרום תלולה גבעת מגידו ביותר, ולרגליה נמצאת רמה קטנה; זו מסתימת מצד דרום במדרון תלול למדי על שפת הפלג קינא, היוצא ובא מבין הרי הכרמל, ומהוה במקום זה בקעה פנימית צרה ומוארכת, ממערב למזרח. בקצה המזרחי הולכת בקעה זו וצרה עוד יותר, ממש כצואר של בקבוק, וצואר זה הוא המוצא המזרחי מהבקעה הפנימית הנ״ל אל עמק־יזרעאל המערבי. דרך מוצא זה שוטף נחל קינא, הפונה אח״כ לצד צפון ומשתפך לקישון.

הבקעה הצרה הזאת, במוצא נחל קינא מבין הרי הכרמל, היא מחבוא טבעי מצוין. איש כי יביט אל מגידו מצד בקעת־מגידו (עמק־יזרעאל המערבי) תהיה הבקעה הזאת נסתרה לגמרי מעיניו, כי גבעת מגידו מאהילה עליה. יחד עם זאת, היא מחוברת אל בקעת־מגידו בשני מעברים נוחים, ממערב העיר ומדרום־מזרחה. לא ייפלא,

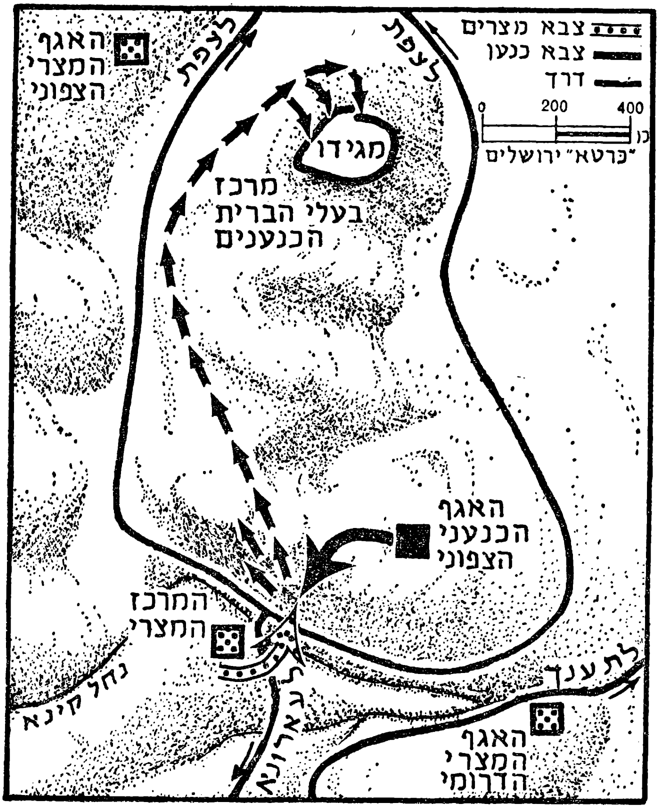

ציור 4: קרב מגידו

איפוא, כי בעלי־הברית הכנענים בחרו דוקא ברמה קטנה אשר בדרום גבעת מגידו לנטות עליה את מחנה הרכב העיקרי אשר להם...״

כשהגיעו המצרים לבקעת־קינא מדרום למגידו, חנה צבאם של בעלי־הברית הכנענים במערכות בודדות שנמשכו מדרום למגידו עד תענך, כלומר הם חיכו לבואם של המצרים אם מהדרום, מתענך, בדרך המזרחית ביותר משלוש הדרכים האפשריות, ואם מהצפון או מצפון־מערב. כנראה היו בטוחים כי בשום פנים לא ילכו המצרים בדרך שבה באו באמת, כלומר במעבר ואדי עארה. מתוך שהסיחו את דעתם לגמרי מאפשרות זו, החמיצו את ההזדמנות היחידה והמצוינת להשמיד את המצרים בשעה שעברו דרך מיצר־הרים זה.

למחרת יום בואם של המצרים נערך הקרב. המצרים ערכו את צבאם בין מוצא הדרך שבה באו, בדרום, ובין הגבעה מצפון־מערב למגידו, שעליה חנה אגפם הצפוני. הכנענים היו נאלצים להחזיק מעמד בין המערכה המצרית ובין העיר. על פרטי הקרב אין אנו יודעים כלום. המצרים הניסו בנקל את הכנענים, שברחו ונסגרו במגידו והפקירו את מחנותיהם למנצחים[12].

ברגע ההוא הראה הצבא המצרי חוסר משמעת. החיילים התנפלו על מחנה הרכב לבוז אותו ומצאו בו שלל רב; על־ידי כך איפשרו לכנענים להמלט ולהיסגר בעיר והמצרים הוכרחו לבטל את כל הקיץ במצור עליה.

הם הקיפו את העיר דיֵק של עפר מחוזק בעצים[13]. המצור ארך שבעה חדשים עד שנאלצו הכנענים להכנע מחמת רעב. על השליטים הכנענים הוטלה שבועת־אמונים וגם מס כבד. ולבסוף שולחו איש איש לעירו, רוכבים על חמורים, כי סוסיהם נלקחו שלל[14], ובזה נסתיים המסע הראשון של תחותימס, שתוצאותיו היו כניעת יריביהם של המצרים בא״י כולה[15].

מערכת קדש

על מערכת קדש יש לנו שני מקורות, שהם, בעצם, תיאורים ספרותיים־פיוטיים, וחוברו בעיקר לשבח את המלך ולא כתעודה היסטורית. האחד – קצר יותר ופרוזאי, ונודע בין החוקרים בשם הבוליטין, השני – ארוך יותר ופיוטי יותר, ומכונה בשם עלילת פֶּנְתָוּור[16]. מקור נוסף הן התמונות החקוקות בקירות המקדשים ליד הכתובות האלה. יש בהן פרטים שאינם נזכרים בכתובות.

מסע זה אירע בשנה החמישית למלכות רעמסס הב׳, היא שנת 1286 לפסה״נ[17]. רעמסס הב׳ יצא מת׳ארו, המצודה שעל גבול מצרים, בתשעה לחודש השני של עונת הקיץ, אבל יש לשים לב לכך, שבעת ההיא כבר רחקו עונות הלוח מעונות הטבע.

לאחר חודש ימים כבר נמצא במחנה אי־שם במרכז סוריה, מדרום לקדש[18]. עיר המבצר קדש יושבת על שפתו המערבית של האוֹרוֹנְטֶס[19].

מלך החתים חנה עם צבאו מדרום־מזרח לעיר, ממזרח לאורונטס. רעמסס התקדם עד למקום שבתעודות המצרית קוראים לו שבתונא, וכיום מזהים אותו עם רִבְלָה, במרחק 15 ק״מ מדרום לקדש. שם נמצא מעבר נוח על האורונטס. משהגיע המלך שמה, באו אליו שני בדוים שהודיעוהו כי הם שליחי אחיהם, הסרים למשמעתו של

מלך קדש החתי, וברצונם לבגוד בו ולעבור אל פרעה. מלך קדש עצמו נמצא עדיין לדבריהם – הרחק בצפון, ליד העיר חרב, היא חלב, ואינו מעיז לבוא דרומה, כי נפלה עליו אימת פרעה. רעמסס שמע את הידיעה הזאת בשמחה, והחליט לנצל מיד את ההזדמנות ולהשתלט על מבצר קדש[20].

הצבא המצרי היה מחולק לארבע חטיבות, ועל כל אחת נקרא שמו של אל מאֵלי

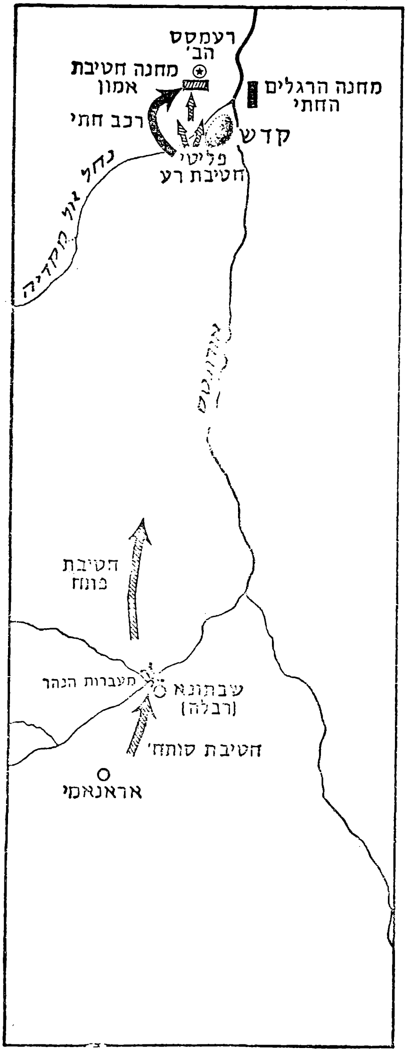

ציור 6: מערכת קדש; בריחת פליטי חטיבת רע ורדיפת החתים אל מחנה חטיבת אמון

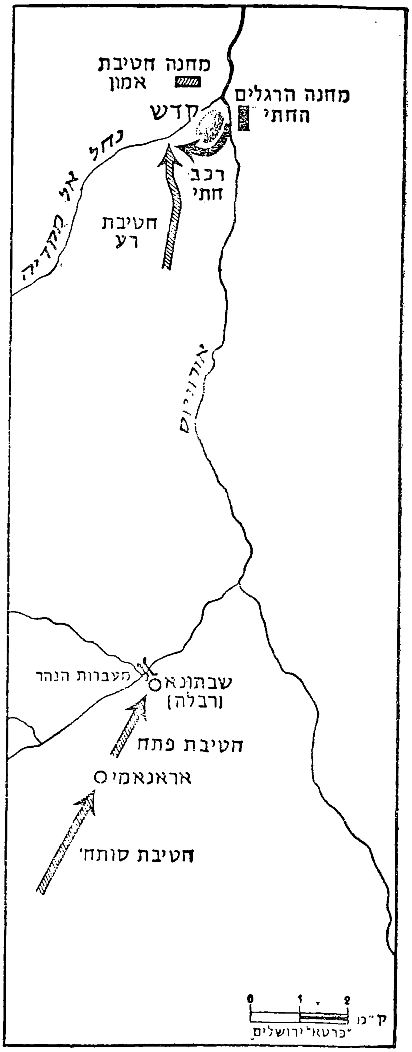

ציור 5: מערכת קדש, ראשית הקרב; הרכב החתי תוקף את חטיבת רע

www.daat.ac.il

מצרים: הראשונה – חטיבת אמון, השניה – חטיבת רע, השלישית – חטיבת פתח והרביעית – חטיבת סותח'. המלך צעד עם אנשי המשמר בראש החטיבה הראשונה. על יד רבלה־שבתונא עבר את נהר האורונטס ומבלי חכות עד יעברו החטיבות הנותרות, מיהר צפונה – אל קדש. בשעה שחטיבת רע היתה עוברת עדיין את הנהר ושתי החטיבות האחרות בוששו מדרום־מזרח לנהר, כבר התקרבה חטיבת אמון לקדש[21]; ואילו מֻוַתַּלְּשׁ מלך החתים וצבאו נחבאו אותה שעה מצפון־מערב לעיר ולא נראו מאחוריה לעיני המצרים, המתקרבים אליה מדרום. משהתקרבה חטיבת אמון, ורעמסס בראשה, אל העיר, עזבו החתים את עמדת־המארב וביצעו מסע־עקיפים (מְאַגֵּף) מסביב לעיר, דרומה־מזרחה[22]. הם הגיעו לדרום־העיר (לאחר חצותם שוב את הנהר, ממזרח למערב) ברגע שכבר התקרבה אליה החטיבה השניה, חטיבת רע (ראה ציור 5), שבאה בעקבות חטיבת אמון. החתים מיהרו ותקפו בעוד חטיבת אמון עוסקת, מבלי דעת את המתרחש בעורפה, בהקמת מחנה סמוך למקום חנייתם הקודם של החתים[23].

רק אז נודע לרעמסס, שהוא נפל במלכודת. שני מרגלים חתיים נתפשו ולאחר שהמצרים הלקו אותם כהלכה גילו את האמת.

רעמסס כינס את שרי־צבאו, נזף בהם קשה ושלח את וזירו להחיש את מסען של שתי החטיבות שנמצאו עדיין בקרבת מעבר שבתונא; אבל לחטיבת רע כבר לא היה מציל. היא הוכתה בידי החתים ונפוצה, ומרבית חייליה נסו צפונה בכיוון מחנה המלך. במחנה פרצה בהלה, ובעקבות הבורחים בא הרכב החתי המסתער[24]. רעמסס הוקף אויבים ונותק משתי החטיבות שבדרך (ראה ציור 6). לולא הראה גבורה אישית רבה היה אובד בקרב; שלוש שעות החזיק מעמד בפני החתים התוקפים[25], עד שהגיעה חטיבת פתח לעזרתו, והמצב שונה לטובת המצרים[26]. הודות לכך הצליח רעמסס בסופה של המערכה להיסוג דרומה בלי שהפסיד חלק גדול מצבאו.

קרב זה מתואר בכתובות המצריות כפעולה אישית של המלך, כאילו נלחם רעמסס הב' לבדו במשך שלוש שעות עם החתים; ולא רק שנחלץ בעצמו, אלא גם הצליח להשמיד את רוב אויביו.

תועלת מדינית רבה לא הביאו קרבות אלה למצרים. בשנים שלאחר מערכת קדש התמרדה בהם כמעט כל ארץ־כנען ושלוש שנים נלחמו כדי להכניעה מחדש. מתנאי החוזה שנחתם אחר כך בין רעמסס הב' ובין מלך החתים, חוזה המצוי בידינו גם בנוסח המצרי וגם בנוסח החתי, יש ללמוד כי לאחר המערכה נשאר יחס הכוחות בין שני היריבים שקול, לכל היותר: צפון־סוריה נשאר נתון להשפעת החתים, וארץ־כנען להשפעת מצרים.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה במערכות יח–יט (תש"ד), עמ' 31—42; והובא בשינויים קלים בלבד, בעיקר בתוספת ציונים ביבליוגרפיים.

1 קדש שבסוריה קרובה למקומה של לבוא־חמת על האורונטס (נחל אל־עאצי); ולפי החפירות שנעשו במקום נראה כי היא תל נבי־מנד, ועיין: H. Gauthier, Dictionnaire des noms géographiques contenus dans les textes hiéroglyphiques 5, 1925, p. 182.

www.daat.ac.il

2 פונת — ארץ הבושם והשנהבים וכל שכיות החמדה בספרות ובדברי ימיה של מצרים. מקומה המדויק לא נודע, ולפי הרמזים והתיאורים השונים שיערו רוב חכמים כי היא שוכנת לחופה המזרחי של אפריקה, בסביבות כף גורדפוי.

3 תרגום עברי על־ידי ש. ייבין, ספר הזכרונות אשר לתחותימס הג׳, קובץ מויא, תרצ״ה, עמ׳ 145—174; תרגום אנגלי: H. H. Nelson, The Battle of Megido, 1913; R. Faulkner, JEA 28 (1942), pp. 2ff.; J. A. Wilson. apud Pritchard, ANET, p. 234ff.

4 כרנך הוא השם הערבי למערכת המקדשים הגדולה שמצפון ללוקסור. מערכת מקדשים זו נבנתה בידי פרעונים שונים לכבוד האל הראשי של מצרים, אמון, אשר הפך במשך הזמן (למן השושלת הי״ח ואילך) לאלוהות מורכבת — אמון רע. ועיין עוד: ש. ייבין, שם, עמ׳ 154, הע׳ ה.

5 התעודה נתפרסמה ונתרגמה על ידי: G. A. Reisner — M. B. Reisner, Aegiptische Zeitschrift 43 (1933), pp. 24—39. החלק הדן במלחמת מגידו תורגם לעברית על ידי ש. ייבין, נוספות לספר הזכרונות אשר לתחותימס הג׳, ידיעות א (תרצ״ד), עמ׳ 18—20, ובא בתרגום אנגלי על ידי וילסון, ANET, שם.

6 דיון על קרב מגידו ימצא הקורא במחקרים הנמנים בהערה 3, ובעברית עוד במאמרו של ש. ייבין, הקרב על יד מגידו, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 101—124. על תכסיסי המלחמה במערכות קדש ומגידו השוה גם מאמרו של ש. ייבין, בקובץ זה, עמ׳ 27—32.

7 אם לצרף למנין את יום היציאה מת׳ארו ואת יום הכניסה לעזה, יהיה מספר ימי המסע במדבר סיני־ עשרה. אורך הדרך בין ת׳ארו לעזה הוא 236 ק״מ. הצבא עבר, איפוא, בממוצע, קרוב ל־25 ק״מ ליום, כלומר כמכסה שהיתה מקובלת אף לגבי חיל־רגלים מודרני, על כבודתו, עד ימי מלחמת העולם השניה.

8 אין לראות בהצעה זו רק רוח־הרפתקאות בלתי מרוסנת של חובב סיכון לשמו. כפי שמתברר מהאסטילה הנובית וממהלך הקרב עצמו, היתה זו תכנית אסטרטגית נועזה שכיוונה לגורם ההפתעה ע״י התקפת האויב מערפו.

9 נקודה בתוך ואדי עארה, שיש מזהים אותה עם הכפר ערערה; לפי המרחקים, הזמנים וקצב תנועתו של הצבא המצרי — אפשרי הדבר.

10 כלומר בשדה (ולא במבצר סגור). למען תקוף את הצבא אשר ינסה לעבור במעבר ואדי עארה הצר.

11 עיין: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 115.

12 נראה שהסתערות הרכב והרגלים המצריים הכריעה את הכף עד מהרה, כי מספר זרועות־הימין שנאספו אחר הקרב מהרוגי האויב, לפי מנהג המצרים, היה 83 בלבד — והוא מן הקטנים ביותר במספרים מסוג זה, שצוינו בתעודות מצריות אשר נתגלו עד כה; ואולם אפשר שלא נכללו במספר זה זרועות כל הרוגי־ הקרב, אלא רק הזרועות שהוגשו לפרעה כשי מיוחד.

13 מדברי הכתובת — ״וימודו את העיר הזאת וישפכו עליה סוללה, ויבנו עליה דיק עצים מכל עץ ירוק אשר נגדע מעצי פרי״ — קשה ללמוד אם שלד הדיק נבנה עצים ועליהם או ביניהם נשפכה סוללת עפר, או שלפני סוללת העפר נבנתה גדר של כלונסאות.

כדאי להשוות מנהג זה של כריתת עצי פרי—שבו מתפארים גם מלכי אשור בכתובותיהם ושלפיו נהג אף מוחמד בשעת דיכוי השבטים המתנגדים, והיהודים בתוכם (וכן שיטת ״האדמה החרוכה״ שבה נקטו צבאות בשתי מלחמות העולם האחרונות) — עם האיסור של ספר דברים (כ, יט—כ): ״כי תצור אל־עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה לא תשחית את עצה לנדוח עליו גרזן, כי ממנו תאכל ואותו לא תכרת. כי האדם עץ השדה לבוא מפניך במצור. רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אותו תשחית וכרת ובנית מצור על העיר אשר היא עושה עמך מלחמה עד רדתה״.

14 ראוי לציין, כי לפי החישוב הרשמי של השלל היו בו, מן הדברים אשר ערך צבאי להם לפי תנאי התקופה, 924 כלי־רכב, 2238 סוסים, וכן 200 שריונים (וכן נזכר מספר הקשתות שנלכדו — 502 — דבר המעיד עד מה נחשבה הקשת בעיני המצרים). מספרי ראשי הבקר (2,000) והצאן (22,500), ודאי שהתיחסו לביזת האזור כולו.

15 ראוי לציין, כי מסעו החמישי של תחותימס הג׳ כבר נערך לא בדרך־יבשה זו כי אם בדרך הים, על ידי פעולות־צי בחופי פיניקיה; וכך נשא, איפוא, בפעם הראשונה בתולדות המלחמה, אופי מבוהק של פעולות משולבות, כשהצבא העולה בחופים, קובע לו שם בסיסים מסודרים ומהם הוא מפתח פעולות מלחמה גדולות פנימה. יש סוברים שרוב מסעותיו הבאים של תחותימס היו פעילות משולבות כאלה; ביניהם מסע כיבוש ממלכת קדש והדברת כל חבל ארץ־נהרין עד גדות הפרת. ואם מערכת מגידו היא הדוגמה הידועה הראשונה

www.daat.ac.il

של התפתחות קרב בנסיבות ברורות פחות או יותר, הרי שמסעותיו של תחותימס הג׳ הינם הדוגמה הקדומה ביותר, הידועה לנו, לתפיסה אסטרטגית מחושבת ותכליתית. אכן, מסעותיו אלה נתאפשרו לא במעט על יז• פירורה המדיני של ארץ־כנען וסוריה.

16 מבין המחקרים העוסקים בקרב קדש, שבהם גם ימצא הקורא תרגומים של התעודות האלה, יש להזכיר את: J.H. Breasted, The Battle of Kadesh, 1903; Ch. Kuentz, Bataille de Qadesh, 1928; R. O. Faulkner, The Battle of Kadesh, Mitteilungen des Deutschen Archäologischer Institutes 16 (1958), pp. 93—111; A. H. Gardiner, The Kadesh Inscription of Ramesses II, 1960.

17 מסע זה נערך לאחר שבמסע קודם, בשנה הרביעית למלכו, הדביר רעמסס את ערי־הבסיסים של חוף־הים הכנעני־הפיניקי והבטיחן לעצמו, אם לא כנקודת־מוצא למסעו העתיד הרי על כל פנים כמרכזי־אספקה ונקודות־משען למקרה של נסיגה.

18 שוב לפנינו מהירות ממוצעת של 20—25 ק״מ ליום, והפעם במסע ממושך יותר.

19 לצורך הערכת ביצוריה של קדש ומעמדה האסטרטגי יצוין: א. העיר עמדה ב״חצי־אי״, שנוצר על ידי נהר האורונטס עצמו והפלג המשתפך מצפון לעיר (כיום — ״אל־מוקדיה״); תעלה שחיברה את שני אלה, היותה יחד אתם משולש, והשלימה את הקפת העיר במים; כמו כן הוקפו החומות הגבוהות של העיר תעלת מגן נוספת. העיר היתה, איפוא, מבוצרת מאוד בשביל הימים ההם; ב. העיר ישבה מול המעבר היחיד (לגבי איזור נרחב), העובר בין הרי הלבנון אל חוף־הים (דרך עמק נהר אלֻטרוס, או נהר אל־כביר); פירוש הדבר שהיתה מפתח אסטרטגי בשביל כל צבא הפועל מן החוף; בו בזמן שימשה, בתוקף מעמדה בבקעת האורונטס הצרה, מבצר־מפתח בקו־המעבר היחיד שחצה את סוריה מדרום לצפון, בארץ פנימה — בין הרי הלבנון ומול־הלבנון.

20 תופעה מעין זו, של הבדוים המסייעים פעם לצד זה ופעם לצד זה, הוזרת במלחמות רבות, מימי המצרים עד הרומאים והפרסים (תדמור), ועד הזמן החדש (שיכים שקיימו יחסים עם לורנס והתורכים כאחד).

21 דוגמא אופינית ל״צואר־בקבוק״ הנגרם במלחמות בשעת צליחת נהרות.

22 כנראה, לאחר שחצו את האורונטס, כלומר שנמצאו כבר בחופו המזרחי; כל זה נעשה כשהעיר קדש נמצאה כל הזמן ביניהם לבין חטיבת אמון המתקדמת, והסתירה אותם מעיניו.

23 ״בשעה שצבא הוד מלכותו במסעו ואינו יודע; וינוסו הרגלים והרכב של הוד מלכותו מפניהם״ — נראה שהסתערות החתים היתה כולה (או בעיקרה) הסתערות חיל־הרכב; כ־8,000 רגלים של מלך החתים נשארו עומדים במרוצת המערכה על שפתו המזרחית של האורונטס, מול שדה ההסתערות על חטיבת רע, ולא חצו את הנהר בעקבות הרכב.

24 וכאן ניתנת לנו אחת הדוגמאות הקדומות ביותר להתנגשות בין סוגי־חיל שונים. חיל־הרגלים הכבד של פרעה מגן על המחנה, הודף את הרכב, מושך את אנשי כלי־הרכב הנעצרים ארצה, והורגם.

25 לפי המקור המצרי, מצא את עצמו מוקף — בצאתו אל מול האויב המתקרב — 2,500 כלי־רכב חתיים ובקושי נחלץ עם אנשי משמרו.

26 לפי ציון אחד במקור המצרי באה ההצלה כבר לפני כן מידי גדוד ה״נערונא״, רגלים ורכב גם יחד שהופיע פתאום בשדה־הקרב כשאנשי־הרכב החתי נטשו, כנראה, ברובם את מרכבותיהם ועטו אף הם, דוגמת צבא תחותימס ליד מגידו, לבוז את המחנה; במצב זה הנחיל להם גדוד ה״נערונא״ מכה קשה והציל את המחנה. לפי תיאורי המצרים ותמונותיהם, שאין לדעת מה מידת הדמיון הפטריוטי שבהם, הצליחו להניס את כל צבא החתים בחוף המערבי של האורונטס ולהטילו המימה, כשמלך החתים עומד עם חיל־הרגלים שלו חסר אונים על החוף המזרחי.

תכסיסי המלחמה של הכנענים והחתים במחציתו השניה של האלף השני לפסה״נ

מאת: ש. ייבין

ספרות ניכרת למדי נצטברה בהמשך הזמן על המערכה ליד קדש אשר על האורוֹנְטֶס, שבה התנגשו צבאות המצרים והחתים בשנת חמש למלכות רעמסס הב׳ (בקירוב, 1296 לפסה״נ)[1]. בספרו על נושא זה, שיצא לאור בווינה, בראשית מלחמת העולם השניה, הגיע י. שטורם[2] למסקנה, שהיא למעשה מסקנתו העיקרית בספרו, כי מֻוַתַּלִּשׁ, מלך החתים, פעל לפי תכנית מחושבת בדקדוק רב, שעוּבְּדָה מראש בשעת ההכנות למלחמה זו, תכנית המשתמעת ועולה דוקא מניתוח החומר המצרי הדן במסע־מלחמה זה[3].

אותה תכנית נתבססה על תכסיסי־הגנה ולא על תכסיסי־התקפה; ועובדה זו היא שקבעה את נקודות המוצא לאסטרטגיה החתית במקרה הנדון. לדעתו של שטורם, החליטו החתים לצפות להתקפתו של רעמסס הב׳ בשטח הנתון לשליטתם הממשית, וְלא לצאת לקראתו ולנסות למנוע את הפלישה המצרית ע״י שיהיו הם ההולמים ראשונה בצבאו, בשעת מעברו דרך ארץ־ישראל, או תוקפים את הואסאל החתי הבוגד, שליט אַמֻרּ[4].

שטורם מכריע לזכותה של הדעה, כי המצרים התקדמו אל עבר קדש מצד דרום, לאורך הבקעה ועמק האורונטס העליון, ולא מצד צפון־מערב, במעלה עמק הֶאֱלֶוְתֵרוֹס, בפִּרְצָה שבין רוכסי הלבנון וּבָארְגִילוֹס[5]. במשך ההתקדמות הזאת פוגע הצבא המצרי בשני שאסו (היינו, שוֹסִים בני שבטים נודדים), המִתְיַמְּרִים כי יצאו לקדם את פני רעמסס וקלגסיו, כדי לשאת ולתת עם פרעה על כניעת בני שבטם, מרצונם הטוב ובדרך שלום, לשלטונם של המצרים. תוך כדי חילופי הדברים הם מגלים לפרעה, כי מלך החתים ומחנותיו תקעו את יתדותיהם הרחק בצפון, בסביבות חַלֶּבְ, שכן נפל פחד המצרים עליהם, ואין הם מעיזים לסכן עצמם ולנוע דרומה. בצדק גמור רואה שטורם באפיזודה זו חלק אורגאני ובלתי נפרד של תכנית המלחמה החתית, שנתכונה להוליך שולל את המצביאים המצריים, ולנטוע בלבם רוח בִּטחה מוטעית, כדי להגביר פי כמה את תוצאותיה ההרסניות של התקפת הפתע החתית מאגפי החטיבות המצריות בדרך מצעדן[6]. רעמסס נלכד בפח הזה, פקד על צבאו לעבור את האורונטס, ומיהר להתקדם הוא עצמו בראש פלגה קטנה ובלתי־מספקת כלל, כדי לתפוש את קדש לפני שיהיה סיפק בידי מלך החתים להתעודד מחִיתַּת־אלוהים זו שנפלה עליו, ולצווֹת על צבאותיו לנוע דרומה.

ואשר למקום הנייתם המפורש של גייסות החתים מגיע שטורם לידי מסקנה, כי

עיין הערות בעמ׳ 31—32.

www.daat.ac.il

יעקרו של צבא החתים (חיל-הרגלים) חנה במרחק ידוע מזרחה לקדש, מעבר אלורונטס, ואילו חיל-הרכב, שלו נועד התפקיד לתקוף מיד את צבא המצרים, הוחזק הכן על חופו המערבי של האורונטס, בין הנהר ובין קדש, מקום שהעלים אותו לגמרי תל העיר מעיני כל אויב שהיה עשוי לבוא מן הדרום לאורך חלקה המערבי של בקעת האורונטס.

משראו צופי החתים את יחידת החלוץ המצרית בהתקדמה צפונה-מערבה מן העיר, מקום בו התחילה לנטות את מחנה, הֵחֵל חיל-הרכב החתי לנוע לאט דרומה, כדי להקיף את ביצורי קדש מדרום-מזרח, מתוך התכוונות להסתער חיש קל על אגפה החשוף של חטיבת רע[8], לאחר שיעברו התוקפים האלה זרוע של הנהר ותעלת מים נוספת, שהיו חלק ממערכת ההגנה של קדש ממערבה[9].

פרטי השתלשלותה של מערכה זו נדונו במקום אחר בכרך זה[10] ואין צורך לחזור עליהם כאן. דיינו אם נאמר, כי אף על פי שרעמסס עצמו הפליא לעשות בגבורתו האישית, ועל ידי כך הציל ככל הנראה את המצב, והיכה מכה ניצחת את חיל-הרכב החתי – שהוכרח להימלט לעבר העיר, לאחר שנגרמו לו אבידות קשות – הנה, נצחונם של המצרים בשדה-המערכה לא היה למעשה אלא מפלה. שכן, הצבאות המצריים היו רצוצים והמומים מכדי שיוכלו לנצל את יתרונם, אם בכלל הביאה להם המערכה יתרון מעמד כל-שהוא, לאחר נצחונם המפוקפק; ורעמסס הב׳ נָסוֹג אחור מבלי ששם אפילו מצור על קדש, ובלי שהתנגש עם עיקרו של הצבא החתי בקרב. תוצאותיו המעשיות של מסע-מלחמה זה לא איחרו מִתֵּת את אותותיהן: לא זו בלבד שחזרו החתים והשתלטו על אַמֻּרְ, אלא שאף פלשו אל שטחי הממשל המצרי והעמיקו לחדור דרומה, ככל הנראה עד נחל ארנון בעבר-הירדן מזרחה[11].

מי שישוה את תולדות השתלשלותו של מסע זה אל הרשימות המצריות על המערכה ליד מגידו במסעו הראשון של תחותימס הג׳ בחבלי אסיה (1479 לפסה״נ) [12], אי אפשר לו שלא יכיר מיד בדמיון הרב שבין תכסיסי החתים במערכת קדש ובין אלה של ברית הכנענים ליד מגידו, כ־180 שנה קודם לכן[13].

בהרצאת המאורעות, שהביאו לידי הקרב ליד מגידו, מסופר על מועצת המלחמה המצרית שנתכנסה ביחם, ובה נדונו שלוש הדרכים האלטרנטיביות להתקדמות הצבא המצרי – ונתקבלו ההכרעות הסופיות בענין זה. כאן אנו נתקלים לראשונה בדמיון המפליא לתכסיסי החתים במסע קדש. בשעת דיוניה של המועצה מובאים בפניה מרגלים כנעניים שנתפשו, ואשר בעֵדוּתם של מרגלים אלו אומרים המצביאים לחזק את השגותיהם על הצעתו של פרעה. גם אותם מרגלים מודיעים כי דרך ההתקדמות, שאותה מציע פרעה, צרה היא ומוגנת יפה יפה על ידי צבא בעלי הברית. לאור העובדה, שהמצרים לא נתקלו בשום התנגדות בשעת מעברם לאחר-מכן בדרך הזאת, דומה כי ״מרגלים״ אלה לא נלכדו במקרה בידי חיל-החלוץ המצרי. מסתבר, שלא היו אלא שליחי מלך קדש, שעמד בראש הברית הכנענית, ובני-בריתו, ששוגרו במתכון ליפול אל המצרים ולמסור להם ידיעות מַתְעוֹת, כדי למנעם מלבחור בדרך הישרה במעבר נחל עירון (ואדי עארה). בעלי הברית בָּטְחוּ במידה כזאת ביעילותו של תכסיס תְּכָכִים זה, עד כי לא זו בלבד שלא טרחו כלל לשמור על מעבר צר זה, שבו היה די בפלגה קטנה כדי למנוע את כניסתם של המצרים אל בקעת מגידו מצד

www.daat.ac.il

זה, אלא שנטו את מחנה חיל־הרכב שלהם בקצה הדרך הזאת ליד מגידו, ושם הפתיעו אותם המצרים מעורפם, משהגיחו באופן בלתי צפוי ממֵיצר־הרים זה[14].

דבר דמיון שני יתגלה משנבחן את תנוחתם של כוחות בעלי הברית הכנעניים, שלפקודתו של מלך קדש, ערב הקרב ליד מגידו. ב״ספר־הזכרונות״ אשר לתחותימס הג׳ נרשמה רשומה קצרה באותו ענין: (פא.סנ) דפו רסי מ תענכ (יו פא. סנ) דפו מחתי מ קעח ר(סי...)[15]. אגפו הדרומי של צבא בעלי הברית חנה בתענך, כ־8 ק״מ מדרום־מזרחה של מגידו, שבה נכנסת אל עמק־יזרעאל אחת הדרכים האלטרנטיביות, אשר בהן הציעו מצביאי תחותימס להעביר את צבאם מן השרון אל העמק. יש להצטער על כך כי אותו חלק הכתובת, שבו צוין בדיוק מקום חניָתו של האגף הצפוני אשר לצבא בעלי הברית, נשבר ונעלם במשך הדורות, ולא נותרה ממנו אלא המלה הראשונה קעח (מִפְנֶה, בֶּרֶךְ, פניה) ותחילתה של המלה השניה ר..., שאותה יש להשלים – ככל הנראה – כהצעת זֵיתֵי, כדי ר(סי), כלומר הדרומי. זֵיתֵי, בהוצאת ״ספר־הזכרונות״ אשר פרסם, השלים את המשפט ר(סי נ תא אֹנת קינ), וכך קבע את מקום אגפו הצפוני של צבא בעלי הברית בסמוך למגידו עצמה, וברור הדבר שחשב כי חיל־הרכב הכנעני הוא הוא שהִיוָה את האגף הזה. השערה זו, כשהיא לעצמה, אינה בלתי־מסתברת. ואולם לאור מסקנותיו של שטורם לגבי מערכת קדש, נוטה המחבר עתה לפקפק בנכונותה של ההשלמה הנ״ל, שהציעה זֵיתֵי. עתה דומה עליו, כי מסתבר יותר שחנה האגף הצפוני של צבא בעלי הברית בקרבת אותה צפתי העלומה, הנזכרת ב״ספר־הזכרונות״ של תחותימס הג׳, כישוב (שהיה בודאי מבוצר) המציין את הדרך האלטרנטיבית השניה, אשר בה הציעו מצביאי תחותימס לעבור אל עמק־יזרעאל[16]. יתכן כי היה בקרבתו של הישוב צפתי נחל, אשר במִפְנֵהו (בבִרְכּוֹ) הדרומי חנה האגף הצפוני של צבא בעלי הברית[17]. שכן, ברור לגמרי כי הצבאות לא שוּכְּנוּ במבצרים עצמם, אלא חנו בקרבתם, וזאת מאחר ששטחיהן הקטנים יחסית של הערים העתיקות, וצפיפות הישוב בתוך החומות (שהיתה כרוכה בצמצום השטח הנ״ל), הם שגרמו לכך כי אי־אפשר היה לשַׁכֵּן בעיר אפילו את הצבאות הקטנים יחסית של ימי קדם[18].

כשנעסה להעלות תכנית פעולה מסתברת של בעלי הברית הכנעניים במסע־מלחמה זה, נמצא עוד שני קוים דומים להפליא בין מהלך הקרבות שליד קדש ושליד מגידו. ראשית, בשני המקרים עיבדו יריביהם של הפרעונים תכנית הגנתית גרידא. גם בימיו של תחותימס הג׳ בִּכְּרוּ בעלי הברית לצַפּוֹת להתקדמותו של תחותימס לתוך תחומי ארצותיהם הם, ולבסס את כוחות ההגנה שלהם על המבצר החזק הקרוב ביותר לגבול שטחיהם, במקום שזימן להם הטבע עצמו תנאים טופוגרפיים הנוחים לתכסיסי ההפתעה שלהם.

שנית, תכנית הפעולה הכנענית נָסַבָּה בעיקרה על ציר התקפת־הפתע של חיל־הרכב, אשר לבעלי הברית, על אגפיו של הצבא המצרי המתקדם בבִטְחה. שכן, הם חישבו ומצאו כי המצרים יגיחו אל בקעת־מגידו במוצאיהן של אחת משתי הדרכים האלטרנטיביות אל הבקעה הנ״ל, שלידם הוצבו, כאשר כבר נזכר לעיל, אגפי חֵילות הרגלים של בעלי הברית[19]. יש לשער כי אילו יצאו המצרים אל בקעת־מגידו במוצא אחת משתי הדרכים הנ״ל, היה חיל הרגלים של בעלי הברית מסרב להיכנס בקרב

www.daat.ac.il

אתם, והיה נסוג אל עבר מגידו. הצבא המצרי שהיה מתקדם לעבר העיר הזאת – אם מדרום־מזרח (תענך) או מצפון (דרך צפתי) – היה משמש מטרה להתקפת־פתע של חיל־הרכב הכנעני, אשר הוסתר מאחורי גבעת מגידו, בעמק־קינא הסגור שמציאותו לא היתה עשויה להתגלות לשום צבא הנָע ובא מאחד הכיוונים הנ״ל[20].

העובדה, כי תכנית פעולה זו הצליחה במקרה אחד (במערכה ליד קדש), ואילו במקרה השני (במערכה ליד מגידו) נכשלה כשלון גמור, אינה צריכה להעלים מעינינו, כי בשני המקרים גם יחד התבססו התכניות על תכסיסים דומים מעיקרם. פירושו של דבר הוא, כי אף על פי שלא היה תחותימס הג׳ מצביא נועז פחות מרעמסס הב׳, מכל מקום אפשר שהיה מוכשר או מיושב בדעתו יותר ממנו. ושמא עמד לרשותו שירות מודיעין יעיל יותר, אשר איפשר לו להפוך את הקערה על פיה, ולהפתיע את יריבו, בהגיחו פתאום מבין ההרים במוצא מיצר נחל עירון (ואדי עארה) ליד מגידו, בעורף מחנה חיל־הרכב הכנעני, בעמק צר שבו לא תהיה לחיל־הרכב הכנעני כל אפשרות להתפרס. אכן, העמדה בה בחר מֻוָתַלִּשׁ ליד קדש לא הניחה מקום לשום הפתעה מצרית, אפילו היה רעמסס הב׳ יודע את מצבם האמיתי של כוחות החתים לכל פרטיו (ראה ציור 5). ידיעה כזאת היתה רק מאפשרת לו לנקוט בכל אמצעי הזהירות הדרושים, כדי להבטיח את עצמו מפני התקפת פתע של חיל־הרכב החתי.

שני המקרים, אשר נדונו כאן, שביניהם מפרידות 180 שנה ומעלה, מעלים על הדעת את הסְבָרָה, כי היתה קיימת תורה אסטרטגית קבועה, שנתבססה על השימוש בחיל־רכב. תורה זו בודאי עיבדוה ושכללוה מצביאיו של אותו עם שהביא את השימוש בסוס וברכב כנשק צבאי, בין שהיו אלה החתים ובין שהיו אלה החקסוסים או המִיתַּנִים. תורה זו נתבססה על העקרונות הבאים:

א. משיכת כוחות האויב אל תחומי ארצו של המתגונן, עד המקום הראשון הנוח מבחינה טופוגרפית לביצוע תכסיסי התכנית[21]; דבר זה הצריך הימנעות מקרב בכלל, או אֲסִירַת התנגשויות קלות בלבד, אגב הנסיגה אל המקום שנבחר מראש לשדה־המערכה המכרעת.

ב. בחירת מבצר חזק, שמצבו הטופוגרפי איפשר הסתרת חטיבת־רכב גדולה, שבה יכול היה המתגונן להשתמש על נקלה כדי לבצע התקפת פתע על האויב, המתקדם בלי חשש.

ג. שימוש בחיל־רגלים רק כבכוח עזר, לאחר הנחתת מכת המחץ המכריעה בידי חיל־הרכב הכבד. בקשר לכך יש לזכור כי במרכבה החתית נמצא צֶוֶת של שלושה: רַכָּב[22], לוחם, ונושא־מגן; ועל ידי כך הוּקְנָה לה יתרון ניכר על פני מרכבת־הקרב המצרית, שבה נמצא צות של שנים בלבד.

ד. תוצאת לואי של העקרון האחרון היתה דרך הצבת הכוחות לקראת המערכה המכריעה. חיל־הרכב, שלו נועד תפקיד התקפת הפתע מתוך מארב שהוכן בדקדוק רב, הוצב בסמוך למבצר שנבחר (מגידו, קדש); ואילו חיל־הרגלים חנה בריחוק מסוים ממבצר זה. יתרונה של הצבת כוחות כזאת היה ברור: במקרה נצחון – היה חיל־הרגלים נכון ורענן לרדוף אחר האויב הנָגוּף, להַצֵר את רגליו בשעת המנוסה, ולגבש את פרי הנצחון; במקרה מפלה – עדיין נשאר עיקרו של הצבא שלם בידיו של המצביא הראשי ונכון לבצע נסיגה מתוכננת יפה, תוך מאמץ למשוך אחריו את

www.daat.ac.il

חיל המנצחים הרחק מבסיסי ההספקה שלהם[23], או להתיצב מחדש בפני היריב, שאמנם זכה בנצחון, אבל היה עיף ותשוש־כוח במידה מסוימת בכורח הנסיבות.

מובן מאליו, שאת פרשת התכסיסים המפורטים היה צורך לעבד לכל מסע ומסע, כדי להתאימם לנסיבותיו ולתנאיו של כל מקרה מיוחד, אבל העקרונות האסטרטגיים בכללם, שעליהם נתבססה כל פרשת תכסיסים מיוחדת כזו, היו אותם העקרונות[24].

יש לזכור כי מה שנאמר לעיל חל רק על פעולות הגנה, כנגד התקפת אויב מבחוץ. מה היו העקרונות, שאפשר כי גיבשום החתים־הכנענים למקרים בהם יזמו הם מלחמת־תנופה, והתקיפו את שכניהם, אין אנו יודעים לפי שעה.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה בכתב העת JNES 9 (1950), pp. 101—107; ולאחר מכן במערכות עט (תשי״ז), עמ׳ 14—20.

1 לפי שיטות חדשות בקביעת תאריכה של השושלה הי״ט במצרים, בשנת 1286 לפסה״נ בקירוב.

2 עיין: J. Sturm, Der Hettiterkrieg Ramses' II (=Beihefte zur WZKM, Heft 4), 1939

3 עיין שם, עמ׳ 91 ואילך.

4 עיין שם, עמ׳ 13 ואילך, ובמיוחד עמ׳ 20 ואילך, ושם מנתח שטורם באופן מפורט את הסיבות שהניעו את החתים לקבל החלטה זו.

5 הוא רכס הרי אנצאריה; עיין שם, עמ׳ 62 ואילך; ובמיוחד עמ׳ 77 ואילך.

6 עיין שם, עמ׳ 92—94; 111.

7 עיין שם, עמ׳ 97 ואילך.

8 בימי השושלת הי״ט, ואולי גם קודם לכן, היה עיקרו של חיל־הרגלים המצרי מורכב מארבע חטיבות שנקראו על שמות ארבעה מחשובי האלים במצרים: אמון, רע, פתח וסותח׳ ועיין לעיל, עמ׳ 15.

9 עיין שם, עמ׳ 103—105.

10 עיין: מאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 22—24.

11 עיין: שטורם, שם, עמ׳ 153 ואילך. בשיחה בע״פ הסב פרופ׳ מזר את תשומת לבו של המחבר על כך, שככל הנראה יש לקשר את יסוד ממלכת סיחון מלך האמורי, בין היבוק ובין הארנון, אל התפרצותם זו של החתים וגרוריהם אל שטחי שלטונם של המצרים.

12 ולדעת אחרים, בשנת 1468 לפסה״נ.

13 על קרב מגידו עיין: מאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 18—22. המחבר ניתח את הקרב ליד מגידו והמאורעות שקדמו לו ניתוח מפורט למדי במאמרו: A New Egyptian Source for the History of Palestine and Syria, JPOS 14 (1934), pp. 205—213. לאחר מכן חזר וטיפל בנושא זה ביתר פירוט במאמר שני בספר היובל לר׳ ישי אדלר, תש״ז, 258 ואילך. יש לציין כי המאמר הראשון נכתב ונתפרסם חמש שנים לפני הידפס מחקרו של שטורם; ואילו השני, אף על פי שנתפרסם בשנת תש״ז, הנה נכתב למעשה ונמסר לעורך הקובץ בשנת תש״ב, כלומר שש שנים לפני שהגיע לארץ־ישראל הטופס הראשון ממחקרו של שטורם. משום כך אין כלל להעלות על הדעת את האפשרות כי מסקנותיו של שטורם השפיעו—מדעת או שלא מדעת—על המסקנות אשר העלה המחבר בבדיקת המקורות המצריים הדנים בקרב ליד מגידו. שני המאמרים באים גם בספרו של המחבר: מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 68 ואילך.

14 השוה: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 115 ואילך.

15 ספר־הזכרונות, שו׳ 62—64; ובתרגומו העברי של המחבר בקובץ מזיא, תרצ״ה, עמ׳ 162.

16 עיין דיונו המפורט של המחבר בשלוש הדרכים בספרו, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, עמ׳ 111 ואילך. פרופ׳ מזר סבור, כי דרך אלטרנטיבית שניה זו יש לחפשה בקו התואם פחות או יותר את הכביש המחבר בימינו את פרדיס בשרון הצפוני עם יקנעם העתיקה (תל קימון) בבקעת־מגידו, כ־10 ק״מ צפונית־מערבית ממגידו עצמה, לאורך ואדי מלח. השגותיו של המחבר על ההשערה הזאת עודן בתוקפן: א) התעודות המצריות אומרות במפורש כי דרך זו יוצאת אל מצפון למגידו, ואילו ואדי מלח יוצא אל בקעת־מגידו מצפון־מערב

www.daat.ac.il

לעיר; המצרים ידעו יפה להבחין בין צפון ובין צפון־מערב, כמוכח מתיאור עמדותיהם של צבאות היריבים ביזם תקרב עצמו; ב) אם אמנם הדרך האלטרנטיבית השניה היא זו העוברת בואדי מלח תמוה ביותר הדבר, כי במקום לציין אותה מתוך הזכרת שמה של יקנעם, מבצר חשוב השומר על מוצא ואדי מלח מבין הרי הכרמל אל בקעת מגידו (והיא ישוב הנזכר גם ברשימת הערים שכבשן תחותימס, בשם עין־קנעם, מס׳ 113), מזוהה הדרך מתוך הזכרת שמה של צפתי; ג) מבחינה טופוגרפית אין דרך זו נוחה יותר למעבר צבאות וחיל־רכב מן הדרך העוברת במיצר נחל עירון (ואדי עארה); שיא המצרה המוליכה מנחל דאר (ואדי טנטורה) אל ואדי מלח והגישות אליה, הן מצד נחל דאר והן מצד ואדי מלח, אינן רחבות יותר מאלה של מצרת נחל עירון, ואילו הירידה אל בקעת מגידו מצד ואדי מלח תלולה יותר מזו של נחל עירון. ועיין גם: י. אהרוני, ידיעות כב (תשי״ח), עמ׳ 134 ואילך.

17 מכאן שיש להצטער משנה צער על המחק שבחלק זה של הכתובת. מה שחסר כאן היה עשוי לעזור הן בזיהוי צפתי והן בקביעתה הסופית של הדרך האלטרנטיבית השניה, אשר הציעוה מצביאיו של תחותימס הג׳.

18 עיין: שטורם, שם, עמ׳ 38 ואילך, בדבר גודלם המסתבר של צבאות שני היריבים.

19 על אגפו הדרומי של צבא בעלי הברית נאמר בפירוש כי הוצב בתענך; מקום חניתו של האגף הצפוני אינו ידוע. כמעט שאין להטיל ספק בכך, כי אגפים אלה הורכבו בעיקרם חיל־רגלים, שכן הכוח הכנעני, אשר חנה ליד מגידו והשתתף בקרב שם, מנה 924 מרכבות, לכל הפחות, ומספר זה בודאי שהיוה את רוב רובו של חיל־הרכב שעמד לרשות בעלי הברית.

20 יש לזכור כי שער מגידו נמצא בצפון, ואילו העמק שבו הוסתר חיל־הרכב של בעלי הברית נמצא מעברו השני של תל העיר, בדרום (ראה ציור 4).

21 התקפה על עורפו של חיל־הרכב החתי היתה מחייבת את המצרים לעבור את האורונטס, שהוא עמוק ורחב למדי במקום זה; ולא זו בלבד אלא שאין לגשת אל חופו המזרחי של הנהר במקום זה אלא דרך שטח גלוי ופתוח, שאין בו שום מחסה במרחק רב מן הנהר, ובתנאים אלה נשלל מכל התקפה הנערכת מצד זה כל יסוד אפשרי של אפתעה ונגזר עליה מראש כשלון.

22 בתעודות המצריות מוכתר הרכב בתואר ק א צ א נ א, מלה שאולה מן הכנענית (קצין); ויתכן כי היה זה המנצח על פעולת הצות, בהיותו אחראי לתנועת המרכבה; ומכאן נובע מושג הפיקוד או העליונות של קצין — בעברית.

23 דוגמה נאה של תכסיסים כאלה אפשר למצוא בנוהגם של המיתנים במסעו השמיני של תחותימס הג׳ באסיה; ניתוחה המפורט של פרשה זו בספרו של המחבר, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, עמ׳ 86 ואילך, והשוה: R. O. Faulkner, JEA 32 (1946), pp. 40—41.

24 מציאות מסגרת אסטרטגית כזאת, קשותה פחות או יותר, תסייע בידינו להבין את חדלון־המעש של המצביאים הכנעניים, המשתקף בפרשת הקרב ל״ד מגידו, לנוכח הגחתו של תחותימס הג׳ בעורף מחנה־הרכב שלהם. אם היו אלה התכסיסים הנקוטים בידם תמיד, לא ידעו, פשוטו כמשמעו, כיצד להגיב על המצב החדש, ששינה את פני הדברים מן הקצה אל הקצה, ושלל מן האסטרטגיה שלהם כל תועלת. ככל הנראה, לא היו גמישים או בעלי כשרונות עד כדי מציאת פתרון מניח את הדעת מיניה וביה.

www.daat.ac.il

לוח א

1: העיר קדש שעל האורונטס, על ביצוריה; קטע תבליט ממקדש רעמסס הב׳ בנוא־אמון המתאר את מלחמת קדש. העיר מוקפת חומות ושלוחותיו של הנהר. למעלה מימין חיל הרגלים החתי; למטה שורת דמויות המיצגות את בעלי־הברית של החתים. דרך הפתחים שמימין ומשמאל נכנס הרכב החתי הנמלט מפני המצרים

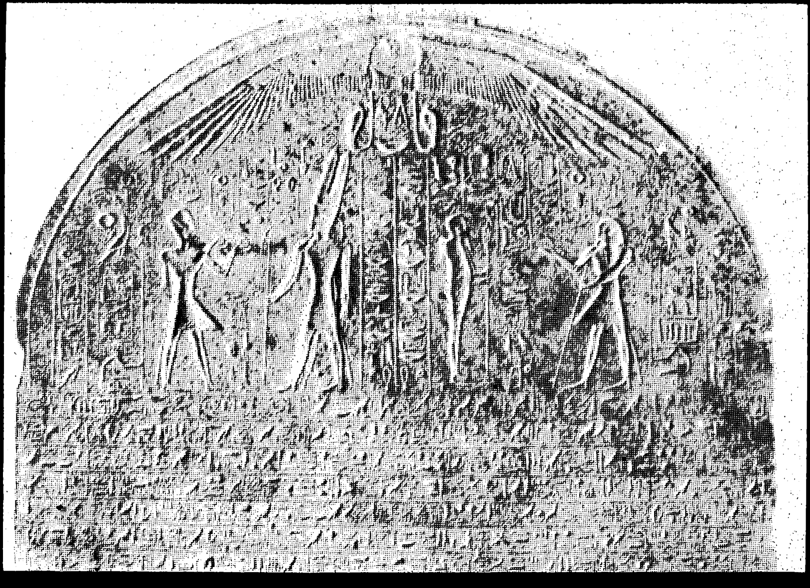

2: חלקה העליון של האסטילה של אמנחתפ הב׳ ממוף המתארת את שני מסעותיו לארץ כנען.

לוח ב

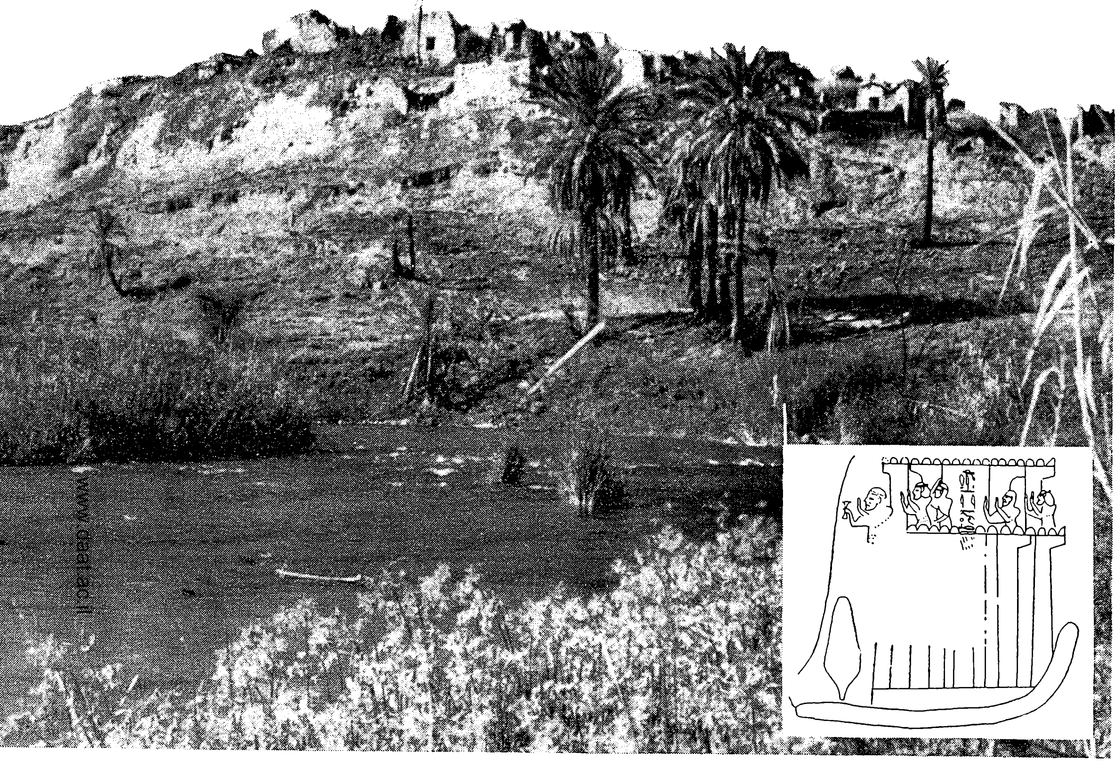

1: מראה כללי של תל עובידיה (ינועם), שעל שפת הירדן; מימין למטה תבליט של ינועם מימי סתי הא'; שים לב לדמיון הרב שבין התצלום לתיאור המצרי.

2: אסטילה של סתי הא' מבית־שאן, משנת מלכותו הראשונה, המתארת את מלחמתו במלכי חמת ופחל ואת כיבוש בית־שאן וינועם.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מסעותיו הצבאיים של אמנחתפ השני לארץ־כנען

מאת: ב. מזר

המקורות

ברבע השני של המאה הט״ו לפסה״נ נפתחה תקופה חדשה בתולדות הארץ, היא תקופת השלטון המצרי, שארכה להלכה כשלוש מאות שנה, מימי מלכותו של תחותימס הג׳ ועד ימיו של רעמסס הג׳. מסעו הצבאי הראשון של תחותימס הג׳, מיד לאחר שתפס את רסן השלטון במצרים, שנסתיים בנצחון מזהיר על ברית מלכי־כנען על יד מגידו[1], הוא ששינה את המצב המדיני שינוי מוחלט. כנען הפכה לפרובינציה מצרית להלכה ולמעשה. אמנם, ההכרעה בשדה־הקרב בלבד לא הביאה ביסוס איתן של השלטון המצרי בחבלים הכבושים. תחותימס היה נאלץ להוליך עוד חמש־עשרה פעם את צבאותיו צפונה כדי להפיל את חתיתו על עמי סוריה ועל ממלכת מִיתַּנִי. יתר על כן, הוא לא הסתפק בכבוש צבאי בלבד, אלא עשה רבות לחזק את מרות מצרים בפרובינציה החדשה על ידי סידורים אדמיניסטרטיביים שנועדו להדק את הקשר בין המלוכות הואסאליות ובין חצר המלך במצרים. בין השאר הפך מרכזים ישוביים שונים, כגון את עזה, יפו ומגידו בארץ־ישראל, למבצרי־עוז של השלטון המצרי[2].

תחותימס הג׳ הנחיל ליורשו אֲמֶנְחֹתֶפּ הב׳ (1415–1435 לפסה״נ בקירוב), שהגיע למעשה לשלטון כמשנה־למלך בסוף מלכותו של אביו, ממלכה אדירה ומנגנון צבאי ואדמיניסטרטיבי משוכלל ומסועף. אבל התסיסה בקרב המלכויות הואסאליות שבכנען, שלא פסקה בימי מלכותו של תחותימס, הצמיחה לאחר מותו תנועת־מרי, שנתמכה על ידי מלך מיתני וערערה את יסודות ההגמוניה המצרית. אמנחתפ הב׳ יצא למסע גדול על מנת לדכא את המלכויות המתמרדות ולהרים את קרנה של מצרים בקדמת־אסיה. פרטים שונים על מסע זה נודעו כבר לפני שנים רבות משבר אסטילה, שנמצאה בכַּרְנַךְ[3]. השלמה לידיעות אלה אנו מוצאים בשתי אסטילות נוספות השוות בתכנן, שאחת מהן נמצאה באַמָאדָה שבנוביה והשניה ביֵב (אֶלֶפַנְטִינֶה)[4]. באסטילה מאַמָאדָה ניתן גם התאריך – השנה השלישית למלכותו של אמנחתפ הב׳. לפי מקור זה היכה פרעה שבעה מושלים בארץ תח׳ש, היא Takhshi הנזכרת בקשר לאוּפּ (ארץ־דמשק) במכתב מתל אל־עמארנה, ובודאי יש לקשרה אל תַּחַשׁ, אחד מ״בני״ נָחוֹר וּרְאוּמָה פילגשו (בר׳ כב, כד), כלומר חטיבה לאומית־מדינית בסוריה, שנספחה בשעתה לארגון שבטי בני־נחור[5], והפכה בימי תחותימס לאחת ה״ארצות״ בכנען, שעליהן הוטלה מרות מצרים.

ע״ין הערות בעמ׳ 38–39, ולוח א, 2.

www.daat.ac.il

אסטילה של אמנחתפ הב׳, שנשתמרה במצב תקין, והיא למעשה תאומה של **זאטילה מכרנך**, נתגלתה לפני כעשר שנים בהורבות מוף. באסטילה זו השתמשו **גם מוש משני במאה הט׳** לפסה״נ ככיסוי לקברו של שישק בן־אֹסַרְכֹּן הב׳, וכיום **היא מוצגת במחיאון של קהיר**[6]. הכתובת שבאסטילה כוללת דין וחשבון, כתוב בידי סופרי פרעה, **על שני מסעותיו של אמנחתפ הב׳ לארץ־כנען**: האחד בשנה השביעית, והשני בשנה התשיעית למלכותו. נראים הדברים, כי השנה השביעית מתייחסת למלכותו מאז ראשית היותו משנה־למלך, והיא מזדהית עם השנה השלישית של האסטילה מאמאדה, המונה את השנים מראשית מלכותו כשליט יחיד, אחר מות אביו תחותימס הג׳[7]. המסע הראשון נערך למחוזותיה המרוחקים של סוריה, ואילו המסע השני – לדרום־כנען, להענשת הערים המתמרדות ולביצור השלטון המצרי בעורקי־התנועה הראשיים.

המסע הראשון של אמנחתפ הב׳

במסעו הראשון נתקל צבא פרעה בהתנגדות הראשונה בעיר שמש־אדום (הכתיב המצרי: ש מ ש ו ־ א ת ו ם), שאותה היכה אמנחתפ הב׳ ״כהרף עין״ ולקח בה שבויים ושלל. בהמשך מסעו הוא עבר את נהר אורונטס בדרכו צפונה, אגב קרב עם אויבים שניסו להתקיף את המצרים מאחור. קרב זה נסתיים בנצחון פרעה ובשבייתם של שני מושלים וששה מרין (אצולת הרכב) ביחד עם מרכבותיהם וסוסיהם. מקומה של שמש־אדום אינו ידוע, אבל מרשימתו הגיאוגרפית של תחותימס הג׳[8] מסתבר, שיש לחפשה בגליל. בתעודה זו נזכרת שמש־אדום (מס׳ 51) בין ערים שונות בחוף־הים (מס׳ 47 עכו, מס׳ 48 ראש־קדש, אולי ראש־הכרמל, ושתי ערים בלתי ידועות) ובין אנח׳רת (מס׳ 52, כנראה תל אל־עג׳ול, ועיין להלן). נראים הדברים, כי שמש־אדום עמדה ליד הדרך הראשית, שהובילה מארץ העמק צפונה לגליל המזרחי ומשם לבקעת־הלבנון ולמעברות־האורונטס. השם מעיד על העיר, שהיתה מקום פולחן של אל־השמש, המכונה אדום. ולא מן הנמנע, ששמש־אדום זו אינה אלא בית־שמש, העיר הכנענית שבארץ־נפתלי (שופ׳ א, לג; וכן יהו׳ יט, לח); כי התוספת ב י ת לשם מקום, שהוראתו שם אלוהות או כינוי אלהי כנעני, מורה בדרך כלל על ישוב, שבו נִבנה מקדש לאל הנערץ במקום מקדמת־דנא, כגון: שלם – בית־שלם, בעל־פעור – בית־(בעל) פעור, בעל־מעון – בית־בעל־מעון וכיו״ב. אבל יש גם מקום לסברתו של אהרוני, ששמש־אדום אינה אלא אדמה שבנחלת נפתלי (יהו׳ יט, לו), ומתקבל על הדעת זיהויה של העיר עם התל של קרן־חטין[9].

ממעברות נהר אורונטס המשיך אמנחתפ הב׳ את מסעו צפונה והגיע עד ארץ **ניא**, שמלכה ואנשיה דיברו שלום לאמנחתפ. מקומה של ארץ זו, הנזכרת תכופות במקורות, ולאחרונה בכתובת אִדְרִימִי מלך אַלַלַח׳ (המאה הט״ו לפסה״נ), אינו ידוע, והוצעו הצעות שונות לזיהויה, שמהן מסתברת ביותר קביעת מקומה בסביבות גְ׳בֵּיל בגבול מלכות מִיתַנִי־נהרין[10]. מניא פנה צבא מצרים מערבה אל עיר בשם אכית, שהיתה מעורבת במרידה נגד מצרים, ולפי הכתובת שעל האסטילה מכרנך זממו בעליה לסלק את חיל־המצב המצרי. גְרְדְזְלוֹף וּבְּדַאוִי הניחו שהכונה למעוז־הים המפורסם **אוּגָרִית**,

שכתיבה המצרי השגור בימי הממלכה החדשה הוא א כ ר י ת (ולא מן הנמנע שהרי־ש נשמטה בטעות הסופר או שנשתמר כאן כתיב קדום).

לאחר נצחונו של פרעה על אנשי העיר המתמרדים חנה הצבא בסביבת ארץ ת׳רח׳, היא ארץ זַלְחִ׳י של מכתב מאל־עמארנה, בו היא נזכרת יחד עם העיר אוגרית. ממקום חניתם ערכו המצרים כמה מסעות־שוד לאזורים הסמוכים ואף הטילו את מרותם העליונה על ארץ אנק, היא אֻנְק של המקורות האשוריים המאוחרים, העמק של אנטיוכיה (אל־עמוק, אל־עמק)[10א].

מצפון־סוריה חזר אמנחתפ הב׳ למצרים בדרך קדש שעל נהר אורונטס. בהדרימו מקדש ערך פרעה ציד ב ר א ב א ו אשר ביער. כפי שהראיתי במחקר אחר[11], הכונה בודאי ללבא, היא לבֹא־חמת, הנזכרת גם במקורות מצרים אחרים, היא התל הגדול של לַבְוֶה אשר בצפון בקעת־הלבנון. בהמשך המסע דרומה התקיף את ח׳שב, לקח בה שבויים ושלל והכניע את העיר. לפי מכתבי אל־עמארנה יש לבקש את מקומה של ח׳שב בקרבת ארץ עמקי שבדרום בקעת־הלבנון[12].

בדרך שובו למצרים עבר אמנחתפ הב׳ את פעמקו סרן הוא עמק־שרון, ושם פגש את שליח השליט של נהרין (מיתני), שבצוארו היה תלוי לוח בכתב־היתדות, כפי הנראה אגרת לאחד מבעלי־בריתו של מלך מיתני בדרום־הארץ. אמנחתפ לקח את השליח בשבי ואילצו לרוץ בצד מרכבתו, שאליה קשרו, עד בואו מצרימה. עמק־שרון, הנזכר בתעודה זו, אינו כמובן אלא חבל־הארץ שבחוף הים צפונה ממי הירקון, הנקרא במקרא השרון, ובכתובת אשמנעזר, מלך צידונים, שד (שדה) שרן[13]. תיאור מסעו הראשון של אמנחתפ הב׳ מסתיים ברשימת השבויים והשלל הרב, שהובא למצרים, ועליהם ידובר להלן.

המסע השני של אמנחתפ הב׳

בשנה התשיעית למלכו יצא אמנחתפ שנית לארץ־כנען, במטרה לדכא התמרדויות קטנות ולחזק את ההגמוניה המצרית. בפעם זו הסתפק במסע קצר לאזורי־החוף של הארץ ולעמק־יזרעאל. העיר הראשונה שאליה הגיע במסע זה, היא אפק, אחד המרכזים החשובים ביותר בשרון הדרומי, ותחנה ראשית ב״דרך־הים״, היום תל ראס אל־עין[14]. היא נזכרת כבר בכתבי־המארות המצריים מסוף המאה הי״ט או מתחילת המאה הי״ח לפסה״נ בשם אפקם, וברשימת תחותימס הג׳ היא מופיעה בשם אפקן (מס׳ 66) לפני שורה של ישובים ליד המסילה הראשית בשרון, והם: שוכה (היום שויכה, מס׳ 67), יחמא (תל יַמָּא, מס׳ 68), גת (מס׳ 70). במקרא נזכרת אפק כעיר־מלוכה כנענית (יהו׳ יב, יח), שהפכה אחר כך לבסיסם הצבאי של הפלשתים במסעותיהם לצפון־הארץ ולמרכזה (שמ״א ד, א; כט, א); ובמקורות חיצוניים – כבסיסם הצבאי של האשורים והבבלים במסעותיהם למצרים[14]. בכתובת הנדונה מסופר, שאפק נכנעה לפני אמנחתפ הב׳ וצבאות מצרים המשיכו את מסעם ליחמא. אגב מסע זה שדד פרעה את שבטי מפשן וחתת׳ן, שתי ערים אשר ממערב לשוכה, לקח בשבי את מושליהן ואת משפחות המושלים ביחד עם שלל רב, ובעיקר סוסים, בקר וצאן. שוכה (היא שׂכה שבמחוז השלישי של שלמה, מל״א ד, י) ויחמא (הידועה

מספר זכרונותיו של תחותימס הג׳ כמקום חניתו של צבא מצרים לפני מלחמת מגידו)[15] הן, כאמור, תחנות חשובות ב״דרך־הים״, שנמשכה מאפק לואדי עארא ולמגידו. ואילו מפסן וחתת׳ן מקומן, לאור המסופר בכתובת, מערבה משוכה, כלומר בעמק חפר של ימינו, ועלינו לחפשן סמוך לקו קלנסאוה – קאקון[16]. שני הישובים נחרבו כנראה בידי המצרים, ולכן אינם ידועים ממקורות מאוחרים.

במסעו צפונה התקיף אמנחתפ את העיר אתורן ואת מכתר־ינ(ת), וכבש את שתיהן. נראים הדברים, שבמקומות האלה נערך קרב עז נגד ברית־מושלים, כי הכתובת מונה בין השבויים, שנפלו בידי המצרים כתוצאה מהמערכה, לא פחות מ־34 מושלים, 57 מרין, ״כל איש חיל מרת׳נו (כנען)״, וכמו כן שלל רב, ובכללו 54 סוסים, 54 מרכבות, בקר וכיו״ב. מסתבר מן הכתובת, ששני מקומות אלה נמצאים במרחק לא רב מצפון ליחמא, כפי הנראה לפני הכניסה לואדי עארה, לאמור באחת הדרכים הראשיות המובילות מהשרון אל העמק. מכתר־ינ(ת), כלומר מגדל־ין או מגדל–ינת, הוא אחד משמות הישובים המורכבים ביסוד מגדל, המורים על מקום מבוצר ומקום פולחן כאחד. עיר בשם מכתר (מגדל) נזכרת ברשימת תחותימס הג׳ (מס׳ 71) מיד אחרי יחמא (מס׳ 68), ח׳בצן (מס׳ 69) וכנת (גת, היא גת־פדלה, מס׳ 70), ולפיכך מקומה צפונה או צפונה־מערבה מג׳ת. ואכן, השם נשתמר באל־מג׳דל, חורבה גדולה מערבית־צפונית־מערבית מג׳ת. אבל הממצא הארכיאולוגי באתר אין בו כדי לאשש את הזיהוי[17]. ואשר לעיר אתורן, לא נשמר שמה במקורות המאוחרים, אבל יש לחפשה בוודאי בקו הדרך מיחמא לסביבת כרכור, כגון בבאקא אל־ע׳רביה או בח׳רבת כפר בסא. נראים איפוא הדברים, שהכנענים גייסו הפעם את כוחותיהם לקרב מכריע נגד אמנחתפ הב׳ במבוא לואדי עארה מצד השרון, ולא במוצא מואדי עארה לעמק, כמו בימיו של תחותימס הג׳.

בהמשך מסעו, אל נכון אחרי שהנצחון המכריע פתח לפניו את הדרך לעמק, נתן פרעה לבז את העיר אנח׳רת, ולקח שם בשבי 17 מרין, 6 בני מושלים ו־68 אנשי חיל, ביחד עם שלל רב, ובכלל זה 7 סוסים, 7 מרכבות והרבה בקר וצאן. אנח׳רת, הנזכרת גם ברשימת תחותימס הג׳, היא אֲנָחֲרָת שבנחלת־יששכר (יהו׳ יט, יט), ונראים הדברים, שהיא היתה מרכז חשוב באזור גבעת־המורה ובקעת־כסולות, בדרך הראשית מן העמק אל הגליל המזרחי. זיהויה המקובל של אנחרת בא־נאעורה משולל כל יסוד, כי בכפר זה אין תל ואין שרידים קודמים לתקופה הרומאית, ומאידך אפשר לזהותו בנעורן התלמודית. מבחינה טופוגראפית־היסטורית וארכיאולוגית מתקבל ביותר על הדעת זיהויה של אנחרת בתל אל־עג׳ול, תל ניכר ובולט מצפון לגבעת־המורה, החולש על הדרך הראשית המובילה מעפולה להר תבור ולחוף ים־כנרת[18].

מאנח׳רת הגיע אמנחתפ לחבל־ארץ או למקום ישוב הנקרא הועכת או הומכת. המושל של גבע־שמן הובא שם ביחד עם בני משפחתו לפני פרעה, ומושל אחר נתמנה במקומו. מסתבר איפוא, שעיר זו היתה מעורבת במרד נגד מצרים, ופרעה החליט לנקוט בשיטה הבדוקה – החלפת המושל שסרח באציל אחר נאמן למצרים. גבע־שמן נזכרת ברשימת תחותימס הג׳ (מס׳ 41) מיד אחר משאל (מס׳ 39) ואכשף (מס׳ 40), ובוודאי צודק ייבין[19] בהשערתו שאין זו אלא גבע של התקופה ההלניסטית־הרומאית, שאותה הצעתי לזהות עם תל־עמר ליד שער־העמקים (אל־חארת׳יה)[20]. אשר למקום

האחרון, מציע אהרוני לקבל את הקריאה הו מכת ולפרשו סביבת מגידו (מכת)[21]. לפיכך הגיעו צבאות מצרים במסעם עד אנח׳רת ומשם חזרו לשרון בדרך־הים, היינו דרך בקעת־מגידו וואדי עארה. ולא בכדי נזכרת כאן סביבת מגידו, שהרי מגידו

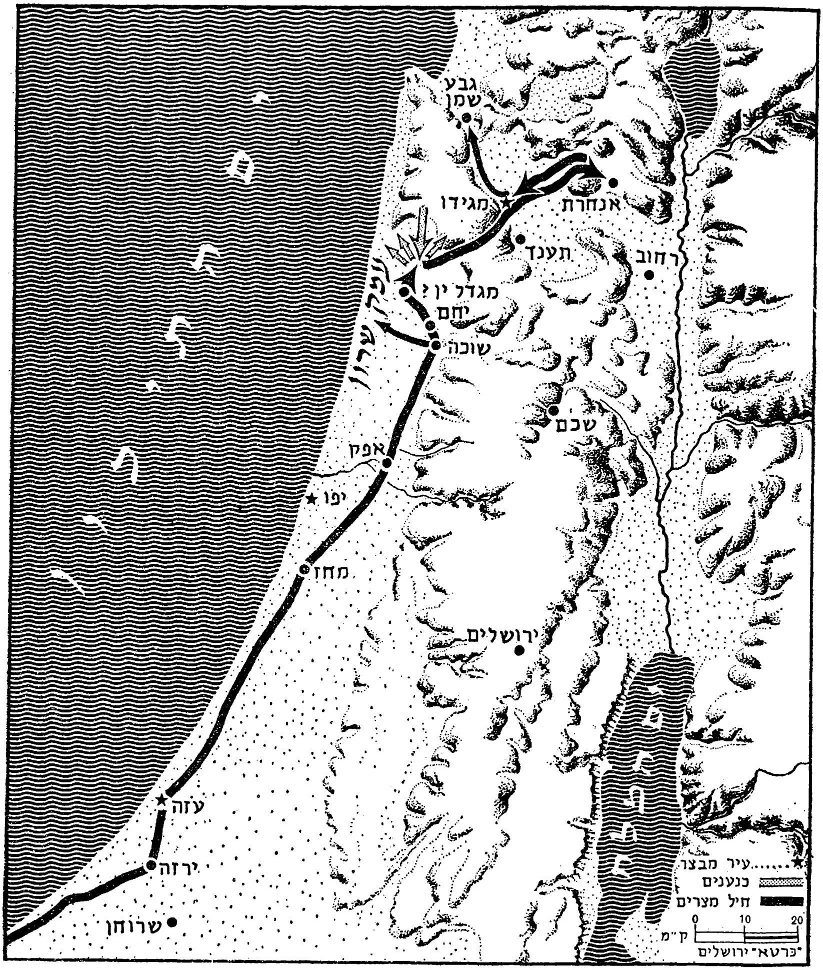

ציור 7: מסעו השני של אמנחתפ הב׳ לכנען

גופה היתה בימים ההם מצודה מצרית[22]. ראויה לתשומת לב העובדה, כי מיד אחרי הספור על הענשת גבע־שמן והזכרת סביבת מגידו מדובר על שיבתו של פרעה אמנחתפ למוף לאחר ש״הדביר תחת נעליו את כל הארצות״. הארץ נכנעה, איפוא, לאמנחתפ הב׳ ושקטה.

ענין רב מעוררות גם רשימות השבויים שהביא אמנחתפ הב׳ מצרימה. אחת מהי

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

נמצאת אחרי הדין וחשבון על המסע הראשון, והשניה – בסוף הכתובת, ואלה הן:

רשימה א׳

550 מרין
240 נשותיהם
640 כנענו (כנענים)[23]
232 בני מושלים
323 בנות מושלים
270 פלגשי המושלים של כל הארצות הנכריות

רשימה ב׳

127 מושלי רת׳נו
179 אחי המושלים
3,600 עפרו[24]
15,200 שסו (שוסים) נודדים
36,300 ח׳רו[25]
15,070 נגסו[26]
30,652 נשותיהם.

כמו כן מזכירה הרשימה הראשונה שלל של 820 סוסים ו־730 מרכבות, ואילו הרשימה השניה מסכמת את השלל ב־60 מרכבות מצופות כסף וזהב ו־1,032 מרכבות צבועות, וכן בקר, צאן ורכוש עד לאין ספור.

הכתובת מסתימת בדברי התפארות, שמלכי נהרין (מיתני), ח׳ת (חת, מלכות החתים) וסנגר (שנער, במקור זה – כפי הנראה – בבל, כמו בבר׳ יא, א), בשמעם על נצחונותיו הגדולים של פרעה, דרשו שלום הוד מלכותו בהכירם בעליונותו.

הערות

מאמר זה מיוסד על מאמר שנתפרסם לראשונה בקובץ ירושלים ד (תשי״ב), עמ׳ יג—כ.

1 עיין: מאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 22—24.

2 ועיין בפירוט: ב. מייזלר (מזר), תולדות ארץ־ישראל א, תרצ״ח, עמ׳ 108 ואילך; J. A. Wilson, The Burden of Egypt, 1951, pp. 166ff.

3 עיין: J. H. Breasted, Ancient Records of Egypt 2, 1906, pp. 781—790.

4 עיין: E. Edel, ZDPV 69 (1953), pp. 97ff.; J. A. Wilson, apud Pritchard, ANET p. 247.

5 עיין: ב. מזר (מייזלר), ציון יב (תש״ו), עמ׳ 8.

6 האסטילה נתפרסמה על ידי: A. Badawi, Annales de Service des Antiquités de l'Egypte 42(1943), p. 1ff. ב. גרדזלוף ז״ל העמיד לרשותי את העתקת הכתובת ותרגומה, שעשה בשנת 1946. לתרגום אנגלי של הכתובת עיין: וילסון, שם, עמ׳ 245 ואילך. ועיין גם: A. Alt, ZDPV 70 (1954), pp. 39—62.

7 עיין: וילסון, שם, עמ׳ 245, הערה 1, ודיונו המפורט של E. Edel, ZDPV 69 (1953), pp. 97ff.

8 עיין: J. Simons, Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists, 1937, pp. 111ff.; וכן י׳ אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, תשי״ז, עמ׳ 35—55.

9 על שאלת זיהויה של שמש־אדום עיין: י. אהרוני, שם, עמ׳ 74—75, 81—84; Y. Aharoni, JNES 19 (1960), pp. 177ff.

10 עיין: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 87 ואילך; A. Gardiner, Ancient Egyptian Onomastica, 1947, pp. 157•ff.

10א עיין: F.M. Abel, JPOS 13 (1933), p, 151; ב. מזר, ארץ־ישראל ג (תשי״ד), עמ׳ 29.

11 ב. מייזלר (מזר), ידיעות יב (תש״ו), עמ׳ 91 ואילך.

12 עיין: Y. Aharoni, IEJ 3 (1953), pp. 153ff.; A. Kuschke, ZDPV 74 (1958), pp. 94ff.

13 עיין: נ. סלושץ, אוצר הכתובות הפיניקיות, תש״ב, עמ׳ 24. עצם השם הפרטי ״שרון״ משמעותו חורש, ונראה כי עמק שרון נקרא על שם יער האלונים, שכיסה חלק ניכר של אזור זה.

14 עיין: ש. ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית א, טור 502—503 (ושם ביבליוגרפיה מפורטת).

15 עיין: מאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 18 ואילך.

16 השוה: A. Alt, ZDPV 70 (1954), p. 47, 61.

www.daat.ac.il

17 עיין: B. Maisler, ZDPV 58 (1935), p. 79ff.; A. Alt, ZDPV 70 (1954), p. 48. בתל א־ז׳רור שמצפון־מערב לאל־מג׳דל הצעתי לקבוע את מקומה של ד׳רר הנזכרת אצל תחותימס (מס׳ 115), ואילו אהרוני (IEJ 9 [1959], p. 122) מזהה אותה במגדל, היא מגדל־ינ(ת).

18 עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית א, ערך אנחרת.

19 עיין: S. Yeivin, JEA 36 (1950), p. 54.

20 בידיעות יא (תש״ה), עמ׳ 35 ואילך, קבעתי את מקומה של גבע־הפרשים בשער־העמקים של ימינו, זאת גבע של תקופות הברונזה המאוחרות והברזל הקדומה — בתל־עמר. אבל בטעות חשבתי על גבע שברשימת תחותימס מס׳ 114, ולא על גבע־שמן, מס׳ 44. ועיין הע׳ 19; וכן B. Mazar, HUCA 24 (1953), pp. 80ff.

21 עיין: Y. Aharoni, JNES 19 (1960), p. 177ff.; ועיין גם וילסון, שם, עמ׳ 247, הע׳ 42.

22 מלוחות תענך אנו למדים, שמגידו היתה אותו זמן מעוז מצרי ובו חיל־מצב מצרי; ועיין: ב. מייזלר (מזר), ספר קלוזנר, תרצ״ז, עמ׳ 54. ונראים הדברים, שהכונה לשכבה IX במגידו, שלא נחשפו ממנה אלא חלקים זעירים (עיין: G. Loud, Megiddo, 2, 1948, pp. 16, 102). סברה אחרת הציע A. Malamat, Scripta Hierosolymitana 8 (1961), pp. 218ff.

23 על הכנענים כמעמד מכובד של סוחרים עיין: B. Maisler (Mazar), BASOR 102 (1946), p. 7ff.

24 הם הח׳פרו של כתבי־היתדות.

25 הם תושבי הפרובינציה ח׳ור, היא כנען.

26 אנשי ארץ־נגס, Nukhashe של מכתבי אל־עמארנה, בסוריה הצפונית.

אתר דעת - מכללת הרצוג

מסעותיו של סתי הא׳ לארץ־כנען

מאת: י. אהרוני

הרקע המדיני

מסעותיו הצבאיים של פרעה סֶתִי הא׳ לארץ־כנען יש בהם ענין מיוחד, שכן מסעות אלה קָדְמוּ רק זמן מועט לחדירה הישראלית לארץ־כנען. מסעו הראשון של סתי הוא גם המסע המצרי היחידי שחלק ממהלכו מתואר במצבת־נצחון שנמצאה בארץ־ישראל.

עם עלית פרעה סֶתִי הא׳ (1302—1290 לפסה״נ), ראשון הכובשים של השושלת הי״ט המצרית, מתחדשת עצמתה של מצרים לאחר תקופת ירידה והחלשת השלטון המצרי בכנען. התרופפות השלטון המצרי בכנען בתקופת אל־עמארנה, במחצית הראשונה של המאה הי״ד[1], הגיעה עד כדי כך, שמלכים כנעניים מורדים אִימו על הבסיס המצרי בבית־שאן, שהיה הבסיס המצרי הראשון במעלה בעמק־יזרעאל[2]. עם יִצוב השלטון במצרים היה מעשם הראשון של פרעוני השושלת הי״ט לייצב את השלטון המצרי בכנען. כבר סֶתִי הא׳ העביר את בירת ממלכתו לצֹעַן (טַנִיס) שבדלתה של הנילוס, היא בירת החסקוסים הקדומה, שנבנתה ברוב פאר על ידי רעמסס הב׳, בנו, כבית־רעמסס. כוונתם בהעברת הבירה למקום קרוב יותר לכנען, כמו בתקופת החקסוסים, היתה לשלוט ביעילות לא רק על מצרים כי אם גם על כנען.

כבר בשנתו הראשונה יצא סתי למסע־צבאי לארץ־כנען. בעקבות מסע זה באו מסעות נוספים. רק את המסע הראשון יכולים אנו לשחזר, בעיקרו, לפי המקורות המצויים בידינו. יש לרשותנו שלושה סוגי מקורות, שבהם הנציחו סופריו ואמניו של סתי הא׳ את מעללי פרעה:

א. מצבות־נצחון שהוצבו בערים השונות שנכבשו.

ב. ציורי תבליטים המתארים קרבות, כיבוש ערי־מבצר ולקיחת שלל.

ג. רשימות טופוגרפיות, היינו רשימות ערים כבושות הרשומות בתבליטים על קירות מקדשים במצרים. תבליטים אלה מראים שבויים כנעניים כבולים ולצדם רשומים שמות הערים שהוכנעו.

עלינו לנסות ולהעלות את תמונת המסע ממקורות אלה בלבד, כי אין בידינו דברי־זכרונות על מסעותיו הצבאיים של סתי, כדברי־הזכרונות שנשתמרו ממסעותיהם של פרעונים אחרים.

עיין הערות בעמ׳ 46, ולוח ב.

www.daat.ac.il

מצבות־הנצחון

במקומות שונים בארץ־כנען נתגלו מצבות־נצחון (אַסְטֵלוֹת) של סתי הא' שהוצבו להנצחת מסעו הצבאי: אחת בקדש שעל נהר האורונטס שבבקעת־הלבנון[3]; אחת בתל א־שִׁיהַאב שעל נהר הַיַּרְמוּךְ, כ־30 ק"מ מזרחה מקצהו הדרומי של ים־כנרת, ממערב לאֶדְרֶעִי שבבשן[4]; ושתיים בחפירות בית־שאן[5].

שתי הראשונות הן מקוטעות ואין ללמוד מהן לא על התאריך ולא על פרטים אחרים של המסע. הדבר היחיד שאפשר ללמוד מהן הוא שערים אלה נכבשו באחד ממסעותיו של סתי.

שתי המצבות שנמצאו בחפירות בית־שאן, לעומת זה, נשתמרו כמעט בשלמות; ועיקר תוכנן מוסב על חלק ממהלך מסעו של סתי, כמובן אותן פרשיות הקשורות בבית שאן וסביבותיה.

המצבה הראשונה קשורה במסע בשנתו הראשונה של סתי, וזה תוכנה[6]:

"שנה א', חודש ג' לעונה ג', יום י' (סוף מאי שנת 1302 לפסה"נ בקירוב). יחי חור (הורוס), הפר האביר המופיע בנֹא־אָמוֹן, הנותן חיים לשתי הארצות (כלומר למצרים העליונה והתחתונה)..." – עתה באה שורה ארוכה של תארי הפרעה, האל, המלך, הגבור, הנורא וכדומה – "ביום זה באו להגיד להוד מלכותו לאמור: האויב העלוב אשר בעיר חמת מקבץ אליו עם רב ותופס את העיר בית־שאן. הוא כרת ברית עם אלה מפחל. אין הוא מרשה לנסיך השליט של רְחוֹב לצאת מעירו. וישלח הוד מלכותו את החטיבה הראשונה של אָמוֹן, "אמיצי הקשתות", לעיר חמת; את החטיבה הראשונה של רע, "מלאי האומץ", לעיר בית־שאן; ואת החטיבה הראשונה של סוּתח' (סת), "איתני הקשתות", לעיר ינועם. כעבור יום הם נפלו מפני תפארת הוד מלכותו, מלך מצרים העליונה והתחתונה, מן־מאעת־רע, בן רע: סתי – מרנפתח, בן החיים".

המעשה המתואר במצבה ברור מעיקרו: מלך חמת, בברית עם מלך פחל, תפס את הבסיס המצרי בבית־שאן, ויחד שמו מצור על העיר רחוב, שמלכה סירב כנראה להשתתף במרידה. כל הערים הללו הן בקרבת בית־שאן: חמת – אחת הערים הרבות בשם זה, כיום תל אל־חמה, במרחק של 14 ק"מ מדרום לבית־שאן; פחל – בעבר־הירדן מזרחה, כיום ח'רבת פחל, במרחק של 12 ק"מ מדרום־מזרח לבית־שאן; רחוב – היא תל א־צארם, הגדול שבין התלים באזור זה, 5 ק"מ מדרום לבית־שאן. אין זה אלא מקרה בלבד ששלושתן אינן נזכרות במקרא, כי ערים אלה מילאו באזור זה תפקיד חשוב גם בתקופה מאוחרת יותר, כפי שידוע לנו ממקורות אחרים.

סתי שלח את חֵילוֹת־החלוץ של שלוש חטיבותיו, שנקראו על שם אלים מצריים והיו להן גם כינויים מיוחדים נוספים. הללו פתחו בפעולה מהירה כנגד שלוש מטרות: א. כוח מסוים נשלח מיד לחמת, שנזכרת כמנהיגת המרד; ב. כוח שני משחרר את בית־שאן מן הכוחות המורדים שהשתלטו עליה; ג. כוח שלישי נשלח לעיר, שעד כה טרם שמענו עליה, ינועם. אף עיר זו אינה נזכרת במקרא, אך היא ידועה לנו יפה מן המקורות המצריים, והיא נזכרת בתעודות מצריות למן "ספר־הזכרונות" של תחותימס הג' ועד לשירת־הנצחון של מרנפתח משנת 1220 לפסה"נ בקירוב, שבה נזכר לראשונה גם שמו של עם־ישראל.

www.daat.ac.il

אף כי יש חילוקי דעות לגבי זיהויה של ינועם, אין ספק שהיא שכנה מצפון לבית־שאן, בעמק־הירדן הצפוני. חוקרים אחדים הציעו את תל א־נַאעַמֶה שבעמק־החולה[7], אחרים חושבים על תל א־נַעַם הקטן שבבקעת־יבנאל[8]. למחבר הרשימה הזו נראה ביותר הזיהוי שהוצע לראשונה על ידי גַרְסְטַנְג, עם התל של עֻבֵּידִיָה, השוכן על יד הירדן, 2.5 ק״מ מדרום לכנרת, מדרום לשפך נחל יבנאל לירדן[9]. אף כי תל זה הוא במרחק של 20 ק״מ מבית־שאן הרי זהו התל הראשון בעל חשיבות מצפון לבית־שאן על הגדה המערבית של הירדן. התל של עבידיה שולט על צומת דרכים חשובה; כאן נפגשת הדרך העולה בעמק־הירדן המערבי עם דרך רוחב היורדת מן הבשן, חוצה את הירדן לרגלי התל, וממשיכה מערבה בגליל התחתון בכיוון לעכו, היא ״דַּרב אל־חַוָארנה״, שהיה לה תפקיד נכבד עד לתקופות חדשות.

לשם מה נשלחה, איפוא, החטיבה השלישית לעיר במרחק של 20 ק״מ מצפון לבית־שאן, שעל השתתפותה במרד לא שמענו בפתיחה? והאם לא עבר סתי את הירדן כדי להעניש גם את פחל? התשובה לשאלות אלה ניתנת משאר המקורות על מסעותיו הצבאיים של סתי, שמהם מתברר שפעולת־העונשין באזור בית־שאן לא היתה פעולה מבודדת, אלא היתה חלק של מסעו הצבאי בשנתו הראשונה. הכתובת שבמצבת בית־שאן נותנת לנו רק קטע קטן מתוך מסע צבאי זה, אותו קטע העוסק ישירות בבית־שאן.

התבליטים

במקדש אמון שבכַּרְנַךְ במצרים העליונה נתגלה קיר מקושט בתבליטים המתארים מסעות צבאיים של סתי הא׳[10]. באמצע הקיר מצוי השער הצפוני של המקדש, המחלק את התבליטים לשני חלקים. בקבוצה שמשמאל (ממזרח) לשער נמצאים בין שאר התבליטים גם כאלה הבאים עם כתובות הסבר: א. קרב עם שוסים שהתקוממו ״וראשיהם התאספו במקום אחד ומחכים באזור ההר של ח׳ארו״[11]. לתבליט זה ניתן התאריך ״שנה א׳״, כבמצבה הנ״ל מבית־שאן; ב. תבליט של כיבוש העיר ינועם. בקבוצה שמימין (ממערב) לשער מתוארים בשורה התחתונה קרבות עם החתים, בשורה שמעליה קרבות עם הלובים, ובשורה השלישית, העליונה, השתמר רק תבליט של כיבוש העיר קדש. לא כל התבליטים קשורים במסע שנערך בשנתו הראשונה של סתי; בודאי לא תיאור המלחמה בלובים, וכנראה גם לא הקרבות עם החתים. שני תבליטים שייכים בררות למסע זה, והם כיבושה של ינועם, שנזכר כאמור במצבת בית־שאן, והקרב עם השוסים באזורי־ההר של ח׳ארו, כפי שמתברר מן התאריך שבכתובת לתבליט זה. מתוך זאת יכולים אנו כנראה להניח שגם שאר התבליטים שמשמאל לשער שייכים למסע זה, כלומר אלה המתארים חטיבת ארזים עבור המצרים בודאי בהר־הלבנון, וכאלה המתארים את שיבת הצבא למצרים, על השבויים והשלל.

מתבליטים אלה מתברר, איפוא, פרט נוסף בעל חשיבות, שהמסע המצרי היה לאזורי ההר של ארץ־כנען, וככל הנראה חלק ממטרתו היתה להבטיח את אספקת עצי הבנייה למצרים חסרת העצים. לדאבוננו אין לנו נתונים כדי לקבוע היכן התאספו השוסים באזורי ההר ואין אנו יכולים לזהות את המקום שבו חטבו ארזים.

www.daat.ac.il

11.	בת ענת	בית־ענת	צפד אל־בטיח׳ בגליל העליון (?)
12.	ב[.]ר		
13.	קרממ		
14.	קד[.]	קדש?	תל קדס
15.	קרת ענב	קרית־ענב	תל א־שיהאב על הירמוך?
16.	חצר	חצור	תל קדח
17.	רפח	רפיח	תל רפח

רוב הזיהויים ודאיים, ואין ספק באשר למבנה הכללי של הרשימה. תחילתה אינה משאירה ספק שמדובר על אותו מסע המתואר במצבת בית־שאן, ושאר המקומות מצביעים על הכיוון של המשך המסע – לחוף הפיניקי, לגליל העליון ולעמק־הירדן הצפוני. המקומות שבעמק־הירדן הצפוני הם ינועם וחצור. המקומות שבחוף פיניקיה הם עכו, צור, אוזו – היא עיר היבשה שמול צור (פַּלַיְטִירוֹס של המקורות ההלניסטיים), ואולזה – הידועה ממכתבי אל־עמארנה וממקורות מצריים אחרים, כעיר חוף מצפון לגבל. נראה שגם קמד שייכת לכאן, וניתן לקשר אותה עם השם גמד –

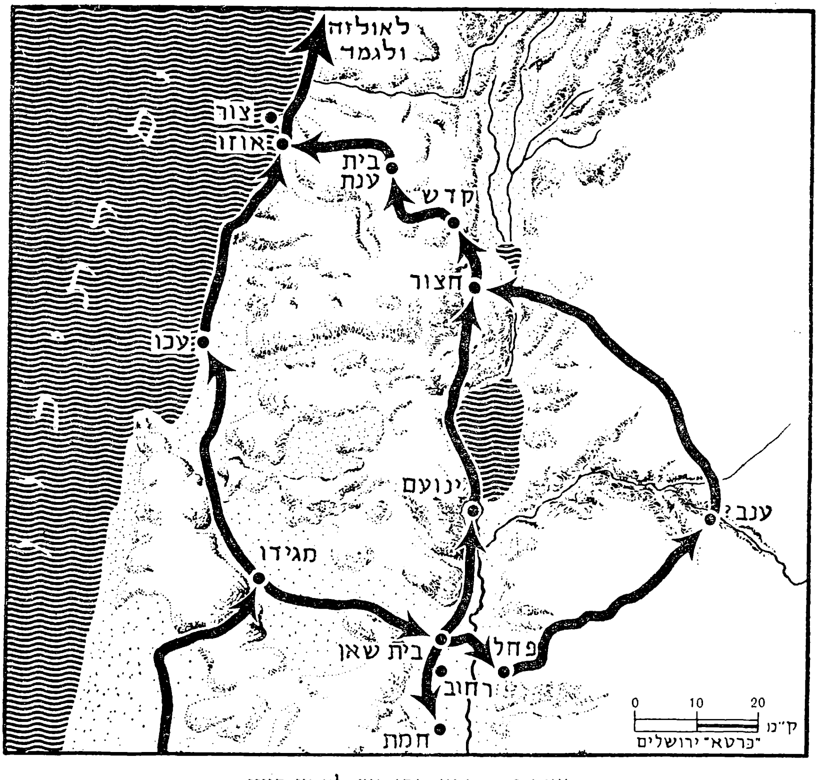

ציור 8 : מסע סתי הא׳ לארץ כנען

www.daat.ac.il

פרטים טופוגרפיים נוספים אפשר ללמוד מתבליטי הערים הכבושות. הערים עצמן מתוארות אמנם בצורה סטנדרטית עם ביצור כפול (בודאי החומה החיצונית והמגדל המבוצר שבתוך העיר); ויש רק שינויים מועטים בין מקום למקום. בציור של קדש אפשר להכיר שני שערים. בציור של ינועם, לעומת זה, אין רואים את השער. אך בציורים מודגשים פרטים שונים באזור העיר, המתארים את מצבן הטופוגרפי השונה של ערים אלו. ינועם מוקפת משני צדדים על ידי נהר ולפניו יער עָבות. קדש, לעומת זה, מתוארת כאזור הררי, מגודל בחלקו עצים ושיחים ממינים שונים. פרטים טופוגרפיים אלה מסייעים בזיהוי הערים: התל של עבידיה מוקף משני צדדים על ידי הירדן (פרט שאינו מתאים לשני התלים האחרים שהוצעו כזיהוי לינועם); והאזור הקרוב לירדן, גאון־הירדן, היה ידוע בצמחיתו העבותה. מקובל בדרך כלל לחשוב שקדש המתוארת היא קדש הצפונית שבבקעת־הלבנון, בייחוד לאחר שבמקום זה נמצאה מַצֵּבה של סתי המעידה על כיבושו. אולם הפרטים הטופוגרפיים אינם מתאימים כלל לעיר זו, השוכנת בבקעה ומוקפת נהרות משני צדדים. גם פרצופי המגינים הם כנעניים ולא חתיים, כפי שהיינו מצפים בקדש הצפונית, שהיתה בתחום שלטונם של החתים. לעומת זה מתאימים הנתונים הטופוגרפיים יפה לקדש שבגליל, אותה עיר גדולה מצפון־מערב לחצור, שמסע לגליל העליון לא יכול היה לפְסוֹחַ עליה. נראה, איפוא, שהמלחמה בחתים וכיבושה של קדש שעל האורונטס שייכים למסע מאוחר יותר, אך כיבושה של קדש שבגליל הולם יפה את קו המסע הראשון של סתי, כפי שהוא מסתבר מן הרשימות הטופוגרפיות.

הרשימות הטופוגרפיות

נתגלו רשימות טופוגרפיות אחדות מימיו של סתי, שבהן חוזרת רשימה של ערים שהרכבה מעיד שהיא קשורה במסע הראשון[12]. נביא כאן את הרשימה לפי סדרה, בצרוף השם הכנעני־עברי המשוער (בין שנזכר ובין שאינו נזכר במקרא), והצעת זיהוי[13].

השם אצל סתי	השם הכנעני המשוער	הצעת זיהוי
1. פחל	פחל	ח׳רבת פַּחִל
2. חמת	חמת	אל־חמה מדרום לטירת־צבי
3. בת שר	בית־שאן	בית־שאן (תל אל־חֻ׳סן)
4. ינעם	ינועם	אל־עֻבֵּידִיָּה
5. קמהמ		
6. עכ	עכו	עכו (תל אל־פח׳אר)
7. קמד	גמד(ים)	בחוף הפיניקי בין גְּבָל לאַרְוָד
8. אלת׳	אולזה	בחוף הפיניקי בין גְּבָל לאַרְוָד
9. צר	צור	צוֹר
10. את׳	אוזו (חוסה?)	תל־רשידיה, מול צור

www.daat.ac.il

נַמָּדִים, הנזכר בנבואת יחזקאל על צור (יח' כז, יא) יחד עם ארוד. בית־ענת ידועה לנו מן המקרא (יהו' יט, לח; שופ' א, לג) כעיר כנענית חשובה בנחלת נפתלי שהחזיקה זמן־מה מעמד נגד הלחץ של נפתלי. עיר זו ידועה גם מתעודות מצריות אחרות וכן ממקורות מאוחרים יותר, ויש לזהות אותה כנראה בצפד אל־בטיח' שבגליל העליון, כיום בשטח לבנון[14]. יתכן שגם קדש נזכרת ברשימה (מס' 14), אך השם לא נשתמר בשלמות.

ברשימה נזכרות רק שתי ערים בחבלי־ארץ אחרים. האחת היא קרית־ענב; עיר זו ידועה לנו גם מתעודה מצרית אחרת (פפירוס אַנַסְטַאסִי א'), באזור הבשן, מדרום לדמשק[15]. כיון שבאזור זה נתגלתה מצבה של סתי בתל א־שִיהַאב, יתכן שיש לזהות את קרית־ענב עם תל חשוב זה, השוכן על הירמוך, כ־30 ק"מ ממזרח לינועם. השם האחרון הנזכר ברשימה הוא רפיח שבגבול הדרומי של ארץ־ישראל – והיא נזכרת בודאי כתחנה אחרונה בעת החזרה למצרים.

המטרה הכוללת של המסע ברורה, איפוא; וניתן אף להסביר מדוע נשלחה החטיבה השלישית לינועם. כונתו של סתי היתה להתקדם מבית־שאן צפונה, ולכן מיהר לתפוס צומת זו ולהשתלט על מעברות־הירדן שלרגליה. מכאן התקדם בודאי סתי לחצור, ואילו כוח מסוים פנה, כנראה, תחילה מזרחה לבשן והעניש בדרכו גם את פחל המורדת ונפגש עם עיקר הכוח בחצור. מחצור המשיך סתי לגליל העליון, ובדרכו מחצור לבית ענת מוכרח היה לעבור בקדש. יש להניח שהקרב עם השוסים שבאזורי־ההר נערך בגליל העליון. חלק של הכוח המצרי לא פנה, כנראה, כלל לבית־שאן ולגליל העליון, אלא הלך בדרך המובילה ממצרים לפיניקיה, כבש את עכו, אוזו וצור והמשיך צפונה עד אולזה וגמד. בזה השתלט על הנמלים החשובים של פיניקיה והבטיח מחדש את הספקת הארזים התקינה מיערות הלבנון. יש לשער שבאזור צור נפגש הכוח, שבא מבית־שאן ועבר בגליל, עם הכוחות שהתקדמו לאורך החוף הפיניקי. כתוצאה ממסעו הראשון חידש איפוא סתי את השלטון המצרי על החוף הפיניקי ועל דרכי המעבר החשובות בארץ־כנען. מענין שמסעו עבר גם בגליל העליון, ששימש ארץ־עורף של צור ושל חצור כאחת, ואותה עת החלה החדירה של נוַדים־שוֹסִים לסכן את בטחון הערים ולערער את השלטון המצרי בחבלים אלה. אין זה, כנראה, מקרה שבימיו של סתי שומעים אנו לראשונה על שבט אשר בגליל, אל נכון בשלבי התנחלותו הראשונים.

על מְצִיאוּת דומה בגליל התחתון אנו למדים מן המצֵבה השניה שנמצאה בבית־שאן. מצבה זו שימשה כמפתן בתקופה הביזנטית ומַצָּבָהּ הַשָּׁחוּק הִקְשָׁה מאד על קריאתה, ולכן פוענח תוכנה רק בשנים האחרונות. אחרי הפתיחה הארוכה הרגילה, הנותנת את תארי הפרעה, נאמר[16]:

"ביום זה [באו להגיד להוד] מלכותו: העפרו מהר ירמת עם התירו תוקפים את העאמו מרהמה. ויאמר הוד מלכותו: "מה יחשבו עאמו עלובים אלה, [כי ירימו] שוב את קשתותיהם למהומות נוספות? הם יבינו שאינם מכירים את [השליט האמיץ] כמו בַז, החזק כמו פר, רחב צעד, חד קרנים, פרוש [כנפים], בעל אברים מוצקים כארד, כדי להחריב את ארץ צַאהי[17] [כולה]! ויצוה הוד מלכותו על אחדים מאנשי צבאו ורכבו המרובה לשוב ולפנות אל ארץ־ההר של צַאהי. כעבור יומיים [חזרו בשלום]

www.daat.ac.il

מהר ירמת עם המס... שלל שבויים... בצבאו של אביו המפואר אמן רע, שהנחיל לו גבורה... מלך מצרים העליונה והתחתונה, אדון שתי הארצות מן־מאעת־רע, יורש־רע, בן־רע, אדון הנזרים, סתי־מרנפתח, כמו רע״.

התאריך של מצבה זו לא נשתמר, אך אין להניח שסתי הקים בבית־שאן שתי מצבות בעקבות מסע אחד. מדובר בה, אל נכון, על מרידה נוספת הקשורה במסע מאוחר יותר. הפעם מדובר על האזור שמצפון לבית־שאן המכונה הר ירמת, וניתן לקַשֵׁר חבל ארץ זה עם יַרְמוּת שבנחלת יששכר (יהו׳ כא, כט; רֶמֶת – יהו׳ יט, כא; רָאמוֹת – דה״א ו, נח). מזהים מקום זה עם כּוֹכַּב אל־הַוָא, המקום הנישא ביותר ברמה ההררית המשתרעת בין עמק־יזרעאל ובין בקעת־יבנאל. לחבל־ארץ הררי זה פשטו, איפוא, בימי סתי שבטים עבריים (עפִּרו), שסיכנו את בטחון האזור. שוב מתבלטת העובדה שהמצרים לא היססו מלחדור גם לחבלים ההרריים של הגליל, ובמיוחד באזור רגיש זה החולש על ההסתעפויות של ״דרך הים״ והסמוך לבסיסם החשוב של המצרים בבית שאן. תעודה זו, כמו כתובותיו האחרות של סתי, מלמדת שהחל בימיו של סתי, לכל המאוחר, החלו לפשוט בחבלים אלה שבטים נודדים, מְבַשְּׂרֵיהם של שבטי הגליל הישראליים.

הערות

1 עיין: J. A. Wilson, The Culture of Ancient Egypt, 1951, pp. 206ff.; וכן בכרך זה. במאמרו של ב׳ מזר, עמ׳ 47—56.

2 עיין: ע. בן־דור, אנציקלופדיה מקראית ב, טורים 102—109.

3 עיין: M. Pézard, Syria 3 (1922), pp. 108—110.

4 עיין: J.A. Smith, PEF QSt 1901, p. 344ff.

5 עיין: A. Rowe, The Topography and History of Beth Shan 1, 1930, pp. 24—31; pl. 41—44.

6 מתורגם לעברית על פי תרגומו האנגלי של וילסון ANET, pp. 253—4.

7 P. Clauss, ZDPV 30 (1907), pp. 34—5; W. F. Albright, AASOR 6 (1926), pp. 18ff.

8 A. Saarisalo, The Boundary between Issachar and Naphtali, 1927, pp. 113ff.

9 J. Garstang, Joshua-Judges, 1931, pp. 73ff.; י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, תשי״ז, עמ׳ 125—129.

10 עיין: W. Wreszinski, Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte, 1935, pl. 34—53a; ועיין גם R.O. Faulkner, JEA 38 (1947), pp. 34ff.

11 תרגום אנגלי של הכתובת מביא: J. A. Wilson, ANET, p. 254. ח׳ארו הוא שם רגיל לארץ־ישראל וסוריה בכתובות המצריות מתקופת הממלכה החדשה.

12 עיין: J. Simons, Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists etc., 1937, Lists 13, 14, 15; M. Noth, ZDPV 60 (1937), p. 213.

13 עיין: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, תשי״ז, עמ׳ 57 ואילך.

14 הנ״ל, עמ׳ 70—74.

15 הנ״ל, עמ׳ 124.

16 מתורגם לעברית לפי פיענוחו של אולברייט: W. F. Albright, BASOR 125 (1952), pp. 24—32.

17 אף צַאהי הוא שם מצרי לארץ־ישראל וסוריה, שמקורו טרם נתברר.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

כנען שלפני הכיבוש הישראלי

מאת: ב. מזר

המערך המדיני והארגון האדמיניסטרטיבי בכנען

בעיות רבות כרוכות במחקר כיבוש הארץ על ידי שבטי ישראל. אין פתרון לבעיות הללו, אם לא נבחון קודם כל את תנאי־החיים ואת המשטר המדיני, הצבאי והחברתי שבארץ־כנען ערב הכיבוש. נתגלה שפע של תעודות ומקורות, המבהירים את תולדות הארץ בתקופה זו שקדמה לכיבוש הישראלי, היא תקופת הממלכה החדשה במצרים. דרכי הארץ שימשו אז עורקי־החיים של המזרח הקרוב, ובהן עברו שיירות סוחרים מכל קצוי תבל. תושבי הארץ, שעסקו בחקלאות, במרעה, במסחר ביבשה ובים ובמלאכות שונות, הגיעו למידה ניכרת של רְוָחָה וגֵאוּת. ערי־כנען, וביחוד ערי־החוף והערים שלאורך הדרכים הראשיות, עמדו בשגשוגן, ושימשו מרכזים כלכליים ושְׁוָקים לישוב חקלאי פורח, ומקומות־חניה לאורְחות.

ואשר לבחינה המדינית, הרי זוהי תקופת האימפריאליזם המצרי, שראשיתו בימי גירוש ההקסוסים ממצרים באמצע המאה הט״ז לפסה״נ ומסעותיהם של מלכי השושלת הי״ח הראשונים לכנען, והתגבשותו בימיו של הכובש הגדול פרעה תְחוּתְימֶס הג׳ (1469—1436 לפסה״נ), שהצליח להקים ממלכה אדירה, שהשתרעה מכוש ולוב ועד סוריה הצפונית ונהר פרת. שלטון המצרים בארץ כנען נמשך להלכה כשלוש מאות שנה, מאז כיבושיו של תחותימס הג׳ ועד ימיהם של רעמסס הג׳ ורעמסס הד׳ (במחציתה הראשונה של המאה הי״ב לפסה״נ), אולם למעשה לא היה שווה בכל זמן ובכל מקום. פרקי־זמן קצרים של תֹקֶף חיצוני ומשטר איתן בפנים הארץ התחלפו, לסירוגין, בזמנים ארוכים יותר של התרופפות המשטר וחולשת־שלטונו של פרעה. הכל היה תלוי גם במערכת־הכוחות הפנימיים שבממלכת מצרים, בכשרון השליטים ובמנגנון האדמיניסטרטיבי והצבאי, מזה, ובזעזועים ובנַפְתּוּלים המדיניים שהתרחשו באסיה המערבית ובתמורות שהתחוללו בחייה החברתיים והכלכליים של אוכלוסית כנען, מזה. הרבה שקידה ומרץ השקיע תחותימס הג׳ בביצור מרותו בארץ־כנען ובליכודה ליחידה אדמיניסטרטיבית אחת תחת שלטון מצרים. הוא מצא ארץ מפולגת ומפוררת למספר רב של מלוכות קטנות, ירושת המשטר ה״פיאודלי״ מימי החקסוסים. מן הראוי לציין, שברשימת הערים הכבושות מונה תחותימס 119 ערים בארץ־ישראל[1], שעליהן יש להוסיף גם את הערים בהר ובדרום־הארץ, שאינן נזכרות ברשימתו, ובכללן כמה ערי־מלוכה הידועות ממקודות המקרא. מושלי כנען ישבו בעריהם המבוצרות ושלטו על חבלי־ארץ קטנים, ויש שהצליחו להרחיב את שלטונם על

עיין הערות בעמ׳ 55—56, ולוח ג.

www.daat.ac.il

שכניהם וליצור חטיבות ממלכתיות גדולות יותר. תחותימס הכניעם והפכם לואסאלים של מצרים, אבל לא שינה מיסודו את משטר כנען. הוא החליף פה ושם את המושל הכנעני באחר, נאמן לשלטון מצרים. את בני המושלים, "זרע המלוכה", היה מביא מצרימה כבני־תערובות, ובשעת הצורך היה ממליך אחד מהם, שנתחנך במצרים, תחת אביו או אחיו, בכדי להדק את הקשר בין "המלוכה" לבין חצר־פרעה. הֶסדר השלטון המצרי בכנען, על ידי תחותימס, מתגלה בעיקר בארגון המשטר הצבאי והאדמיניסטרטיבי המצרי. כוחות ההגנה הצבאיים בארץ־כנען עמדו תחת פקודתו של "שר צבאות המלחמה", שמרכז פעולתו היתה כנראה עזה, מעוז הפרובינציה כנען. עיקר תפקידו היה לדאוג לבטחון, בעיקר בדרכים, לפקד על גדודי־הצבא וחילות־המצב ולהטיל עונשים על מורדים ופורקי־עול מצרים. ערים שונות בנקודות אסטרטגיות חשובות, כגון מגידו ובית־שאן, הפכו מבצרי־עוז שבהם חנה חיל־מצב לשמור על המסילה הגדולה, היא "דרך הים", הנמשכת ממצרים דרך חבל החוף ועמקי הארץ לסוריה. בראש האדמיניסטרציה עמד נציב ארץ־כנען, שלפקודתו עמדו "סוכנים", היינו פקידים מצריים וכנעניים, שהשגיחו על מלכי כנען וְגבו מהם את המסים שהיו ניתנים מתנובת הארץ; הם היו מפקחים גם על שירות המסחר, משגיחים על ביצוע מפעלים ציבוריים לטובת השלטון המצרי בעזרת "אנשי מס", שגויסו על ידי המושלים המקומיים, ומְתַוְכים בין מושלים אלה והשלטון המרכזי. בנקודות אסטרטגיות ובתחנות חשובות בדרכי־המסחר ובנתיבות־הים, באזורי הארץ השונים, היו מבצרי־עוז וערי־מִסְכְּנוֹת של השלטון המצרי, שהוצאו מידי השליטים המקומיים, והפכו לאחוזות ממלכתיות; ובהן נבנו מחסנים לאחסון המסים שנגבו מן האוכלוסיה המקומית. כך למדים אנו ממכתב אחד מאל־עַמָארְנָה, כי ביפו היה "בית המלך", מרכז אדמיניסטרטיבי מצרי, ובו מחסנים מלכותיים[2]. ונראים הדברים, שאחת מערי־המבצר, מקום מושבו של פקיד מצרי גבוה (המכונה רַבּוּ – גדול), היתה תל אל־חֶסִי (אולי עֶגְלוֹן, יהו׳ ו, לד), כפי שמסתבר ממכתב בכתב־היתדות, שנתגלה בתל זה[3].

בדרכים שונות יצאו תחותימס הג׳ ויורשיו לקראת מטרתם להדק את הקשרים בין הפרובינציה כנען לבין ממלכת מצרים. בתנאים המדיניים והחברתיים הקיימים אי אפשר היה לבסס את ה־Pax Egyptiaca בלי השיטה הבדוקה והמנוסה של "הַפְרֵד וּמְשוֹל". בסכסוכים שבין המושלים הכנעניים היו סוכני פרעה מופיעים כמתַוְכים ושופטים, ומטרתם של הפקידים המצריים היתה להפוך את מושלי כנען למכשיר יעיל בביסוס מָרות מצרים, בהסתגלם לתככי המושלים ההפכפכים, בהמריצם את הפירוד שביניהם, ובשמרם על האינטרסים של האדמיניסטרציה המצרית. השליטים המצריים נקטו גם במנהג הישן נושן להקים מקדשים לאלהי הארץ ולדאוג לפולחן המקובל מִדוֹרֵי דורות ברוח המסורת הכנענית. שרידי מקדש כזה, שנבנה לכבוד מכל אלהי בית־שאן, נתגלו בחפירות שנערכו במקום[4]. ברי, כי מנהג זה היה בו כדי לקרב את השליטים הנכריים אל תושבי הארץ בכלל, ואל הכהנים הכנעניים ששרתו במקדשים בפרט.

סידורים אדמיניסטרטיביים אלה, שנקבעו בעיקר על ידי תחותימס הג׳, הונחלו ליורשיו ועמדו עדיין בעינם לאחר כמה דורות. אמנם, תחותימס היה נאלץ לצאת עוד פעמים רבות למסעי מלחמה לסוריה כדי לחזק את שלטונו, וגם בנו אמנחתפ הב׳

www.daat.ac.il

לוח ג

1 : מכתבו של פתיח׳פא מלך ירושלים כפי שנמצא באל־עמארנה (המאה הי״ד לפסה״נ).

חצור, מבט מצד דרום; שים לב לחפיר ולסוללה שבצד מערב.

אתר דעת - מכללת הרצוג

לוח ד

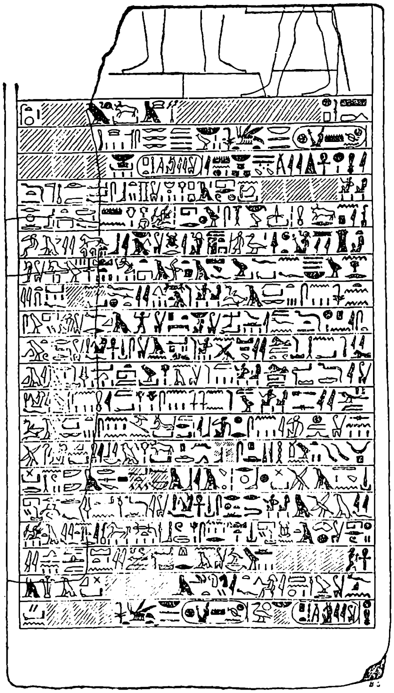

1: תצלום ותעתיק של אסטילת סתי הא׳ מבית־שאן (ללא תאריך).

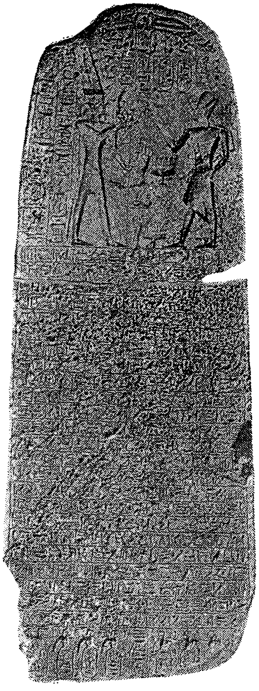

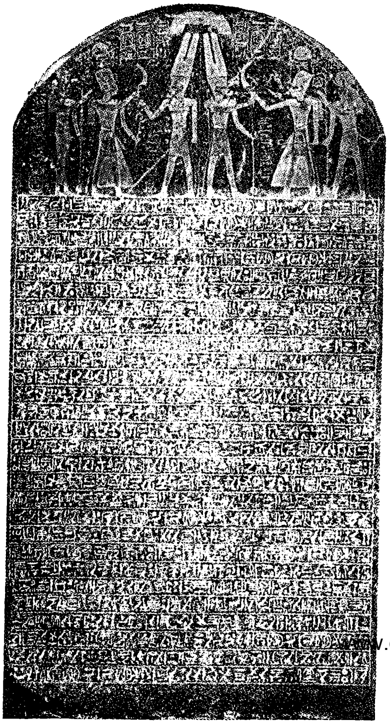

www.daat.ac.il

ערך שני מסעות־עונשין לארץ־ישראל ולסוריה, אבל למעשה היתה כנען כבושה בידי המצרים. אולם כבר ברבע הראשון של המאה הי״ד לפסה״נ נראו סימניה הראשונים של ירידת קרן מצרים באסיה המערבית. ממלכת החתים באַנַטוֹלְיָה התחילה אז לעלות לגדולה ולאיים על נָפוֹת המצרים בסוריה; יסודות נודדים, מהם מאוחדים בשבטים ועוסקים במרעה ובמסחר שיירות, ומהם גייסות שאיימו על שלום ישובי הקבע, הופיעו בהמוניהם בסְפָר ובפנים הארץ. תנועתם של שבטי הנודדים וגדודי הח׳פרו (עיין עליהם להלן) הביאה תסיסה גדולה, היכתה גלים בכל חלקי ארץ־כנען וערערה את יסודות המשטר שנקבע בדורות הקדומים. רפיון המצרים בכנען, שנתן סימניו כבר בימיו של פרעה אמנחתפ הג׳ (1406—1368 לפסה״נ), גבר בימיו של אמנחתפ הד׳ (1368—1351 לפסה״נ) הוא אח׳נאתון, מְתַקֵּן הדת המצרית, אשר התמַכֵּר יותר לעניני הדת מאשר לצרכי המדינה, ולא כל שכן, שלא היה נתון לענינים האדמיניסטרטיביים בארצות הנכריות שבשלטונו. נוכח החולשה שהראו המצרים באסיה המערבית הלך והחמיר המצב בכנען; השלטונות המצריים היו רפי־ידים ולא יכלו להטיל את מרותם המוחלטת על מושלי כנען המתמרדים ופורקי עול־מצרים ולחוש לעזרת נאמני פרעה; צבאות החתים פשטו בסוריה והגיעו עד בקעת־הלבנון; גדודי ח׳פרו ושבטי ה״שוסים״, הנודדים והנודדים למחצה, רַבּוּ בכל הארץ ומצאו להם בני־ברית מבין המושלים המקומיים. ההגמוניה המצרית, הנגועה בחולשה פנימית ובתחרות חיצונית, ירדה איפוא פלאים; אולם השלטון המצרי בארץ־כנען לא פסק גם תוך הזעזועים הללו, והוא נשאר איתן למדי בעיקר בחבל החוף; ועוד כמאתיים שנה נִפְתַּל ועמד שלטון זה על נפשו, לעומת התמורות הבלתי פוסקות, שבאו עם ראשית התנחלותם של שבטי־ישראל בכנען במאה הי״ג לפסה״נ והֵיאחזותם של הפלשתים ו״גויי הים״ האחרים בחוף־הים במאה הי״ב. במשך מחציתה הראשונה של המאה הי״ב דעך נֵרוֹ של שלטון מצרים מעברו המזרחי של גבול מצרים, ונשכחו כָּלִיל ימי זהרה וגְאוֹנה של מרות פרעה. אז נכנסה הארץ לתקופה חדשה, היא תקופת ההתנחלות וההתפשטות הישראלית מזה, ושל ״גויי הים״ מזה, בה נאבקו עמים ועממים באזוריה השונים ללא השפעת הגורם המצרי־האימפריאלי.

תעודות רבות בכתב־היתדות, ובמיוחד מכתבי־תענך[5] ואל־עמארנה[6], ותעודות מצריות שונות[7], נוגעות במישרין לארץ־ישראל ומגלות טפח מן המשטר המדיני והחברתי, שהיה שׂוֹרֵר אז בארץ. כתב־היתדות והלשון האַכָּדִית היו נפוצים בכל גלילות המזרח הקרוב כבר דורות רבים לפני התקופה הנדונה. הלשון האכדית היתה לשון בין־לאומית, מעין lingua franca, בה השתמשו במיוחד לצורכי משא ומתן מדיני, בחליפת מכתבים וכן בעניני־מנהל. אמנם, הלשון המדוברת העיקרית בארץ היתה ״כנענית״, הלשון השמית־המערבית הקרובה קירבה יתרה לשפה העברית־המקראית, המתגלית מבעד לצעיף הלשון האכדית של התעודות בכתב־היתדות מהארץ. בתקופה הנדונה הגיע לארץ־ישראל גם הכתב האלפביתי האוגריתי, והתחילה תפוצת הכתב ״הכנעני״ האלפביתי, שממנו התפתח אח״כ הכתב הפיניקי־העברי; אולם רק לאחר דורות מספר התחילו ״שפת כנען״ והלשון העברית, הכתובות בכתב האלפביתי, לדחוק את רגלי הלשון והכתב האכדי במשא ומתן המדיני, המנהלי והכלכלי, ולשמש לשון ספרותית לתושבי הארץ בכלל, ולעם ישראל בפרט.

המשטר בכנען בתקופת אל־עמארנה

משטר כנען בתקופה זו הוא, כאמור, מוֹרֶשֶׁת משטר דמוי פיאודלי מהתקופה הקודמת, ימי השלטון החקסוסי. המושלים הכנעניים, הסרים למשמעת פרעה, הם בני המשפחות האצילות, רובם צאצאי השליטים מלפני הכבוש המצרי. המושל הוא בעל עיר־ממלכתו על "בנותיה ומגרשיה". הוא יושב בעיר הבצורה והמוקפת חומה, ובה מערכת־הבניה או המצודה, ששימשה "בירה" למושל ולבני האצילים. שטח העיר הוא בדרך כלל קטן למדי: ורק ערים חשובות, כגון אשקלון, גזר ולכיש, השתרעו על שטחים גדולים יותר (כדי 50–100 דונם)[8]; ואילו שטחה של חצור, "ראש כל הממלכות האלה" (בצפון־הארץ), היה מורכב מהעיר־העליונה (בתל המשתרע על פני שטח של 106 דונם בבסיסו ו־61 דונם בראשו) ומהעיר־התחתונה (כדי 740 דונם)[9]. ליד "המלך" מילאו תפקידים מדיניים חשובים גם "אחיו", בני משפחתו ובני המשפחות האצילות, גיבורי־החיל ואנשי־הרכב, בעלי אחוזות ושרי רכוש – המכונים "מרין" – שהיו בתקופה הנדונה עמודי התָּוֶךְ של המשטר הקיים. במעמד השליט קשורים קשר אמיץ "החניכים" (בתעודה מתענך – חַ'נַכֻּ = חניך), נערי המלך המשרתים בחֵילו, הכהנים במקדשים, ובמיוחד במקדשים שבמרכזי השלטון, וכן הכנענים (בכתובת אמנחתפ הב' – כנענו), היינו הסוחרים שמילאו תפקיד חשוב במסחר השיירות ובמסחר הימי ונחשבו על נכבדי הארץ[10]. מעמד נמוך של אכרים וזעירים בני חורין היוו החָ'פְשוּ[11], ובערים – בעלי המלאכה המאורגנים בגילדות. שאר שכבות הישוב שייכות למעמדות הנמוכים, הנופלים מבני־החורין מבחינה חברתית, והעבדים והאסירים המשועבדים לבעליהם. מבחינה ידועה מהוים "מעמד" גם הח'פרו, הם הנפרו של המקורות המצריים, היינו אנשים חשוכֵי רכוש קרקעי, הנופלים מאזרחי הארץ מבחינת מעמדם המדיני־החברתי, ויש שהם מקבלים על עצמם עול שרות צבאי או חוסים כ"גרים" בצל אדוני המקום, ובתנאים מסוימים אף משתעבדים להם. אך בשעת חולשת השלטון המרכזי הם מחרידים את שלום הארץ, פושטים בגדוד, נותנים יד ליסודות המתמרדים, לוקחים חלק פעיל בסכסוכים שבין מלכי הערים, ואף הופכים לגורם קובע בחיים המדיניים בחלקי הארץ השונים. ומכמה בחינות מזכירים לנו הח'פרו של מכתבי אל־עמארנה את הגדודים של "אנשים ריקים ופוחזים" ו"כל איש מצוק", שמגייסים אותם אבימלך, יפתח ודוד למטרותיהם הצבאיות והמדיניות. מקובלת הסְבָרָה, שהח'פרו של כתבי־היתדות אינם אלא העִבְרִים של מקורות־המקרא הקדומים, אבל יחס הח'פרו לעברים אינו ברור כל עיקר וּשְׁנוּי במחלוקת, כל שכן שהמושג עִבְרִי נשתנה במרוצת הזמן, ובמיוחד בתקופת המלוכה הישראלית, ולא ניתן להסיק מסקנות על משמעותו המקורית[12].

בתקופה הנדונה כבר נפרצה פרצה גדולה במשטר שהונהג בארץ בתקופה החקסוסית ולא פסק למעשה גם תחת שלטון המצרים. מעמסת המסים, מס עובד ומס בעין, שהוטלו על המושלים הכנעניים, היתה כבדה מנשוא והללו הרגישו בכל כובד הלחץ והשעבוד המצרי. כמו כן הלך וגדל הפירוד ורבו הסכסוכים בין המושלים המקומיים ששימשו כלי־מכשיר בידי המצרים, לבין מושלים בעלי־יוזמה, שניצלו את חולשת פרעה כדי לבוא במשא ומתן עם ממלכות חוץ (תחילה עם מיתַּני ובבל

www.daat.ac.il

ולאחר־מכן עם חת), בניגמה להרחיב את שטח השפעתם ולהתור תחת מרות מצרים, בעזרת גדודי הח׳פרו ובאמצעות בריתות עם מושלים אחרים בכנען. כל שעת כושר נוצלה לקנוניות ולנסיונות למגר את השלטון הרועץ מבחוץ ומבפנים. האדמיניסטרציה המצרית בימיו של אמנחתפ הד׳ לא היה בכוחה להשליט סדר בארץ באמצעות גדודיה החונים בארץ וחילות־המצב בלבד. לכן היא היתה גמישה בהסתגלותה לתכָכֵי המושלים המקומיים, ונהגה במדיניות של פיוס וסבלנות לגבי גדולי ההרפתקנים שביניהם, ורק כשבאו מים עד נפש, כגון בסוף ימיו של אמנחתפ הד׳, ומלך החתים התחיל לפרוש כנפיו את על סוריה התיכונה בעזרת מושלים בכנען, נאלץ פרעה זה לשלוח צבא־עונשין גדול ולהרים את קרן מצרים המושפלת.

להתחזקותם של גדודי הח׳פרו בחבלי־הארץ השונים ולחדירתם האיטית והמתמדת של שבטי ״בני קדם״ הנודדים והנודדים למחצה, הם ״השוֹסים״ של המקורות המצריים, היו כבר אז תוצאות חשובות. הם נאחזו בגלילות־הספָר ובמקומות נחשלים של ארץ־ישראל, כגון בהרי־אפרים ויהודה ובנגב, והכשירו על ידי כך את הגלילות הללו לכיבושם של שבטי ישראל והשבטים הקרובים להם, לאחר דורות מעטים.

מגנזי אל־עמארנה הגיעו לידינו מכתביהם של מושלי כנען שונים, ובהם נזכרות ערים רבות הידועות לנו מהמקרא, כגון עזה, אשקלון, יפו, לכיש, גזר, ירושלים, שכם, מגידו, בית־שאן, עכו, צור, צידון, חצור, עשתרות, דמשק ועוד. הכותבים, מושלי כנען, מכנים את פרעה בתוארים ״מלכי, אדוני, שִמְשִי, אלהי״, מביעים לו את רגשי הכנעתם, כואסאלים הסָרים למשמעתו, ויש ביניהם שאינם חוששים לכנות את עצמם בתואר מלך (שַר), כגון מושלי חצור בגליל ופחל בעמק־הירדן. תכנם העיקרי של המכתבים — הבעת רגשי נאמנות, דברי הלשנה על השכנים, בקשת עזרה נגד אויבי פרעה ותיאורי המצב הפרוע בארץ־כנען. כדוגמא אביא את אחד ממכתבי בִּירִדִיָא מושל מגידו[13]:

למלך אדוני,
שמשי ואלהי, כה אמר
בירידיא,
עבד המלך הנאמן:
לרגלי המלך אדוני,
שמשי ואלהי,
נפלתי שבעתיים!
שמעתי את דברי
המלך, אדוני ושמשי,
והנני שומר
על מגידו,
עיר אדוני המלך,
יומם ולילה.
יומם אשמור מן השדות(?);
ברכב ובחיל
אשמור את חומות
המלך אדוני.

www.daat.ac.il

כי הנה עזה איבת הח'פרו
בארץ. יואיל נא לדאוג
המלך לארצו.

גם ממכתביהם של מלכי המדינות הגדולות והעצמאיות באסיה המערבית אל מלך מצרים אנו למדים על המצב המדיני הרעוע בכנען בתקופת אל־עמארנה. מענין ביחוד מכתבו של בּוּרְנַבּוּרִיַשׁ מלך בבל אל "אחיו" אמנחתפ הד', שבו הוא מתאונן על תושבי כנען ששדדו אחת מן האוֹרְחוֹת הבבליות. במכתב זה כתוב בין השאר לאמור[14]:

....
אני ואחי דברנו
דברי שלום איש עם רעהו;
יהי נא שלום בינינו
כאשר היה בימי אבותינו.
והנה סוחרי
אשר עלו עם אחוטב
היו בארץ־כנען בעניני מקח וממכר.
וכאשר המשיך אחוטב את דרכו לאחי
שלחו שמאד בן בלמי
ושותתנה בן שורתם מעכו
לעיר חנתון[15] בכנען
ויהרגו את סוחרי ויקחו את כספם.
....
כנען היא ארצך
ומלכיה הם עבדיך.
בארצך נגזלתי. כְּלָאֵם
ושלם את הכסף אשר לקחו.
ואת האנשים, אשר הרגו את עבדי,
הָמֵת ונקמת את דמם.
כי אם אינך ממית את האנשים ההם,
וְיָסְפוּ להרוג את אורחותי
או את שליחיך, ואז
יחדלו מלאכים בינינו...

הבטחון הפרוע בדרכים עולה לפנינו ממכתב רשמי זה. מן הראוי לציין, כי שמאד ושורתם הנזכרים בתעודה זו הם מושלי כנען – האחד בעיר שמעון (היא שִׁמְרוֹן־סמוניה, היום תל סמוניה בקרבת נהלל)[16], והשני בעכו – שלא חששו להרוג את סוחרי המלך הבבלי ולבוז את מטענם, וכנראה לא באו על ענשם.

www.daat.ac.il

מלכויות כנען בתקופת אל־עמארנה

בתקופת אל־עמארנה היתה רק עיר־שלטון אחת חשובה במרכז חבל־הערים, והיא שכם. "בעלי־שכם" עמדו אז בקשרים אמיצים עם הח׳פרו ובעזרתם הרחיבו את גבולות ארצם; השפעתם הגיעה עד לעמק בצפון, ועד גזר וירושלים בדרום. ולא בכדי מודיע פּוּתִיחֶ׳פָּה, מושל ירושלים, לפרעה, כי "לָבָּאיָא (מושל שכם) וארץ שכם נתנו לח׳פרו (צידה ומצרכים שונים)". לָבָּאיָא ובני־בריתו כבשו את שונם שבעמק וערים בקרבתה, ונישלו את אויביהן מעל אדמתם. אולם במרוצת הזמן נתחזקו המושלים הנאמנים לפרעה בעלי ערי־המבצר וחילות־הרכב, ובראשם בִּירִידְיָא מושל מגידו, וכוחם של הח׳פרו נחלש בעמק. מצב ענינים זה מזכיר לנו את המסופר על התנחלות בני יוסף בפרק זמן מאוחר יותר: "ויאמרו בני יוסף: לא יִמָּצֵא לנו ההר ורכב־ברזל בכל הכנעני היושב בארץ־העמק לאשר בבית־שאן ובנותיה ולאשר בעמק־יזרעאל" (יהו׳ יז, טז). מאחד המכתבים של בירידיא נודע לנו, כי בפקודת פרעה הובאו "אנשי מס" מן העיר יפו (כנראה יאפא ליד נצרת) לחרוש בשדות שונם, וכן הובאו שמה "אנשי מס" ממקום אחר[17]. ברם, בזה לא נסתיימו הזעזועים וההפרעות, ובני לבאיא המשיכו בעזרת הח׳פרו להחריד את שלום הארץ. יחד עם זאת משתדל פרעה לשמור על יחסים טובים עם יורשיו של לבאיא, ואף מפקיד בידיהם אורחות מסחריות למסופוטמיה, כמו שעשה בשעתו גם לבאיא, אבי המשפחה. זוהי דוגמה אופיינית של חולשה ופקחות מדינית המציינת את משטר פרעה בכנען בימי אמנחתפ הד׳.

רבות אנו לומדים ממכתבי אל־עמארנה על המצב המדיני בחבלי כנען השונים. בין השאר מצטיירת תמונה בהירה על שני המרכזים החשובים, חצור – בגליל העליון, ועשתרות – בבשן, שהצליחו לחזק את מעמדם ולהרחיב את תחומי ממשלתם. ולא בכדי נודעה לאחר מכן, בימי הכיבוש הישראלי, חצור כ"ראש כל הממלכות האלה" (יהו׳ יא, י), היינו של ערי המלוכה ששררו בצפון־הארץ בראשית ההתנחלות, ואילו עשתרות היא בירת הבשן בזמן כיבושו של עבר־הירדן. כמו כן נודעה חשיבות יתרה לגזר, שהיתה עיר־מלוכה חשובה גם בזמן הכיבוש הישראלי ונשארה כנענית עד ימיו של שלמה (מל״א ט, טו–טז), ולירושלים, המופיעה בסיפורים על כיבושי יהושע, כראש ברית־המלכים בדרום־הארץ שנלחמה בגבעון ובבני ישראל (יהו׳ פרק י). במכתביו אל פרעה מדגיש פותיח׳פה, מושל ירושלים, את נאמנותו למלך מצרים ומבקש בלי הרף לשלוח צבא־קשתים לארץ, ולהדוף אחור את הח׳פרו ובני־בריתם המסכנים את שלום הארץ: "... יפקוד נא המלך את ארצו! פשעו כל ארצות המלך!... אובדים כל המושלים... הח׳פרו בזזו את כל ארצות המלך. אם יש גדודי־קשתים השנה, יש ארצות לאדוני המלך, ואם אין גדודי־קשתים, ואבדו ארצות המלך"[18]. בדומה לזה מתלונן שליט אחר בדרום הארץ, שֻׁוָרְדַתָא, כי הח׳פרו נושאים את נשקם אל הארצות אשר נתן לו אדוניו, כל "אחיו" עזבוהו ורק הוא ופותיח׳פה מירושלים נלחמים בח׳פרו, ולעזרתם נזעקו למלחמה, עם 50 רכב, זורַתָא מושל עכו ואַנְדרוּתָא מושל אכשף. שוורדתא מַפְצִיר איפוא בפרעה להחיש עזרה ולהציל את אדמות המלך[19]. אך העזרה המקוָּה ממצרים לא באה. ואגב יצוין, שמושלי כנען מבקשים במכתביהם לשלוח לעזרתם פלוגות קטנות של צבא. מושל גְּבַל מדבר על 50 צמדי סוסים (למרכבות)

www.daat.ac.il

ו־200 חייל; אחרים דורשים משלוח של מאה חיילים, פותיח׳פה מבקש חמישים, ויש המסתפקים גם בפחות.

ציור 9: ידית שנהב ממגידו; תהלוכת נצחון

כנען בשלהי שלטון מצרים

הנה כי כן, חזקים היו הזעזועים שערערו את יסודות המשטר בכנען בתקופת אל־עמארנה ונתנו את אותותיהם בכל שטחי החיים.

ירידת קרנה של מצרים בכנען הכשירה את הקרקע להתחזקותם והתפשטותם של החתים בסוריה ואת הדירתם והיאחזותם של שבטי נודדים מן המזרח והדרום אל פנים הארץ. וכפי הנראה נאחזו והתנחלו האדומים, המואבים והעמונים, במשך המחצית השניה של המאה הי״ד, באזורי־הסְפָר של הארץ, ובמרוצת הזמן יסדו שם את שלוש המלוכות: מלכות־אדום בהר־שעיר, מלכות־מואב משני עברי הארנון, ומלכות־עמון באזור מהלכו העליון של היַבּוק.

רק בחבל־החוף הצליחו המצרים לחזק את שלטונם ולשפר את הבטחון והכלכלה במיוחד לאחר מסע העונשין המצרי בסוף ימיו של אמנחתפ הד׳. התפתחות זו באה לידי ביטוי בייסוד ערי־נמל חדשות, כגון דאר בשרון וצלמונה (תל אבו־הואם), בשפך הקישון, בהגברת הספנות ובקידום קשרי המסחר עם קיפרוס ואיי הים האיגיאי. על כך מעיד במיוחד שפע תוצרת החוץ, ובכללה כלים מיקניים, שהחל לזרום לכנען החל באמצע המאה הי״ד לפסה״נ.

עם עליתה של השושלת הי״ט לשלטון במצרים מתחילה פרשה חדשה בתולדות כנען. בימי סֶתִי הא׳ (1308–1290 לפסה״נ) ובנו רעמסס הב׳ (1290–1224 לפסה״נ)[20] התחזקה מצרים, והחזירה לעצמה את המרות על ארץ־ישראל ודרום־סוריה.

במסעותיו הצבאיים הכניע סתי הא׳ את מושלי כנען המתמרדים בצפון־הארץ[21] ואת השוסים בהרים ובסְפָר, שהחרידו את שלום הארץ, והעמיד תְּרִיס מפני התפשטות החתים בסוריה. רעמסס הב׳ המשיך במדיניות אביו, אבל הסתבך במלחמה ממושכת עם החתים. לאחר שהקרב הגדול ליד קדש שעל נהר האורונטס, בשנה החמישית לרעמסס, נסתיים למעשה בלא הכרעה, והאיבה בין מצרים ובין חת היו לה תוצאות הרות־גורל לשתי המדינות, נכרתה בשנה העשרים ואחת לרעמסס ברית שלום וידידות בינו ומלך חת. כתוצאה מברית זו נקבעו הגבולות הקבועים בין הפרובינציה המצרית, כנען, ובין תחום השלטון החתי בסוריה, גבולות שאותם מצאו לפניהם

אתר דעת - מכללת הרצוג

בני ישראל בתקופת הכיבוש וראשית ההתנחלות[22]. אולם המצב של חוסר בטחון בכנען נמשך גם לאחר מכן. יסודות המשטר המצרי התחילו להתרופף ברוב גלילות הארץ, וכוח השפעתו של פרעה הצטמצם יותר ויותר בחבל־החוף ובדרכי התחבורה החיוניות. רעמסס הב׳ היה נאלץ להלחם מלחמות קשות עם שוסי המדבר בדרום־הארץ, ולערוך מסעות־צבאיים לנגב ולשעיר[23], ולדכא מרידות מושלי ערים בכנען, ובכללן גם העיר אשקלון, שעליה צרו המצרים וכבשוה בסערה.

תעודה ספרותית מן הזמן ההוא – פפירוס אנסטאסי א׳ – מעלה תמונה בהירה למדי על הארץ ותושביה, ומעידה על שגשוגם של ערי־החוף ושל מרכזים אחרים בעמקים, מזה, ועל חלשת מעמדם של המצרים ואי הבטחון בדרכים בחלקי הארץ השונים, מזה, ובמיוחד על ריבוי גדודי ה״שוסים״ והסכנות הצפויות מהם לעוברי־אורח[24]. לדחיקת רגלי המצרים ולהתרופפות המשטר הקיים בכנען גרמו, אל־נכון, בראש ובראשונה, שבטי ישראל והנִלְוִים עליהם, המכוּנִים במקורות המצריים בכינוי הכולל ״שוסים״, שהתחילו להתפשט ולהתנחל בחבלי־ההר והשפלה, אם תוך חדירה אטית ואם תוך מלחמת־תנופה וכיבושן של ערי־שלטון. ולא בכדי נזכר כבר עם ישראל בין אויבי מצרים, שאותם ניצח מרנפתח – בנו ויורשו של רעמסס הב׳ – בתחילת מלכותו, בשיר הנצחון של מרנפתח. בשיר זה מתפאר פרעה, כי ״נבוזה כנען בכל רע... נשם ישראל – אין לו זרע; היתה ח׳ורו (כנען) כאלמנה למצרים״[25]. אולם הסכנה לקיומו של שלטון מצרים בכנען נשקפה אז לא רק משבטי ישראל והנלוים עליהם, שלחצם הלך וגדל, וממושלי כנען המתמרדים בלבד, אלא גם מתנועת ״גויי הים״, שהתחילו להתפרץ מארצות הים האיגיאי ואייו אל חופיו המזרחיים של ים התיכון, ועצמתם גדלה בהתמדה והגיעה לשיאה בתחילת המאה הי״ב לפסה״נ[26].

התמורות והזעזועים המדיניים והחברתיים, התדלדלותה של הממלכה, ובמיוחד המלחמות התכופות, התישו את כוחם של מצרים עד שחלפו ימי זהרה וגאונה ודעך נר שלטונו של פרעה בכנען. באותו הזמן התחיל מתחולל שינוי כביר בתולדות הארץ ובתרבותה, שהביא לאחר דורות אחדים ליסוד הממלכה הישראלית.

הערות

מאמר זה מיוסד על מאמר שנדפס במערכות כ—כא (תש״ד), עמ׳ 61—74.

1 עיין: J. Simons, Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists, 1937, pp.115ff.; M. Noth, ZDPV 61 (1938), pp. 26ff.; ש. ייבין, ארץ־ישראל ג (תשי״ג), עמ׳ 132 ואילך; י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון (תשי״ז), עמ׳ 35 ואילך.

2 עיין ביחוד: A. Alt, Kleine Schriften 1, 1953, pp. 223ff.

3 עיין: W.F. Albright, BASOR 87 (1942), pp. 32ff.

4 עיין: ע. בן־דור, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך בית־שאן, ושם ביבליוגרפיה. ויתכן שגם המקדש בלכיש נבנה על ידי השלטונות המצריים (עיין: O. Tufneil et alii, Lachish II, [the Fosse Temple], 1940).

5 Fr. Hrozny, Tell Ta‘annek, 1904; idem, Eine Nachlese auf dem Tell Ta‘annek, 1908. נתפרסמו בתעתיק ובתרגום עברי על ידי ב. מייזלר (מזר), לוחות תענך, ספר קלוזנר, תרצ״ז, עמ׳ 44—56. ועיין גם W. F. Albright, BASOR 94 (1944), pp. 72ff.

6 רובן של התעודות נתפרסמו בתעתיק ובתרגום גרמני על ידי J. A. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln, 1907-15. מקצתן תורגמו על ידי אולברייט ANET, pp. 483ff.

7 עיין: המבחר שתורגם ע״י J. A. Wilson, ANET, pp. 234 ff.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

8 אביא דוגמאות אחדות: התל של קדש בגליל (תל קדס), שטחו מגיע כדי 90 דונם; שטחן של לכיש וגזר הוא כ־75 דונם; אשקלון הקיפה שטח של 60 דונם לפחות; מגידו — למעלה מ־50 דונם; שכם (תל בלאטה) ועשתרות (תל עשתרה, בארץ־הבשן) וכן בית־שאן — שטחים של 40 דונם בקירוב. שטחה של ירושלים אינו עולה, כנראה, בתקופה הנדונה על 50 דונם, ושל יריחו (תל א־סלטאן) — על 25 דונם. קשה לקבוע מה היה מספר התושבים בערים הכנעניות. גרסטאנג מעריך את אוכלוסית הערים הקטנות, כמו יריחו וקרית־יערים (היא גבעת קרית־יערים, דיר אל־אזהר), ב־1.500 נפש בלבד. הכוונה לעיר המוקפת חומה, ולא לשטחי הישוב, הפרורים, ה״בנות״ וה״מגרשים״ שמחוץ לחומה. ועיין: אנציקלופדיה מקראית א, ערך אוכלוסיה, ושם ביבליוגרפיה; ועיין גם O. Tufnell, Lachish 3, 1953, p. 35. לפי הערכתו של אולברייט לא עלתה אוכלוסית הארץ בתקופה הנדונה על 200.000 נפש. אבל יש להטיל ספק בחישובים אלה.

9 עיין: י. ידין ואחרים, חצור א, 1958, עמ׳ 1 ואילך; י. ידין, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך חצור.

10 עיין: B. Maisler (Mazar), BASOR 102 (1946), pp. 7—12. בתעודות אוגרית נזכרים הסוחרים (מכרם; בדלם) כבעלי מעמד חשוב.

11 על החׄפשו עיין: S. E. Loewenstamm, IEJ 6 (1956), pp. 218; I. Mendelsohn, BASOR 83 (1941), pp. 36ff.

12 עיין הסיכום של י. לוי, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך ח׳בר; ובפירוט J. Bottéro, Le problème des Habiru, 1954; M. Greenberg, The Hab/piru, 1956. וכן א. מלמט וב. מזר, עיונים בספר יהושע, (קובץ), תשי״ד, עמ׳ 187 ואילך, 214 ואילך; W. F. Albright, BASO 163 (1961), pp. 53f.; B. Mazar, ZDPV 74 (1958), pp. 121 ff.

13 עיין: Knudtzon—Weber, Die El-Amarna-Tafeln, No. 243 ובמכתב אחר (מס׳ 244) הוא מטיל את האשמה על לבאיא משכם המבקש להרוס את מגידו.

14 עיין: Knudtzon—Weber, ibid, No. 8.

15 חנתון נזכרת ביהו׳ יט, יג—יד, בנחלת זבולון, ומציעים לזהותה בתל אל־בדויה שבבקעת בית־נטופה; ועיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך חנתון.

16 עיין: ב. מייזלר (מזר), ידיעות א, חוב׳ ד (תרצ״ד), עמ׳ 1 ואילך.

17 עיין: A. Alt, Kleine Schriften 3, 1959, pp. 169 ff.

18 עיין: Knudtzon—Weber, ibid, Nos. 286-7; ואגב, באותה ההזדמנות מתלונן פותיח׳פה גם על חיל־המצב הכושי מטעם פרעה, ששדד את בירת־המושל, בודאי בגלל ליקויים באספקת־מזון ובגדים וחוסר משמעת־צבאית.

19 F. Thureau-Dangin, Revue d'Assyriologie 19 (1922), pp. 91ff.; A. Alt, Kleine Schriften 3, pp. 162ff.

20 תאריכים אלה ניתנים לפי הכרונולוגיה המוכה ביותר. אבל עיין כעת: M. B. Rowton, Journal of Cuneiform Studies 13 (1959), pp. 8 ff.; idem, JNES 19 (1960), pp. 15ff., המעלה את התאריכים של מלכי השושלת הי״ט, ורואה אפשרות לקבוע את תאריך עליתו של רעמסס הב׳ לכסא המלוכה בשנת 1304 לפסה״נ.

21 על מלחמות סתי הא׳ עיין: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון (תשי״ז), עמ׳ 155 אילך; ובכרך זה, עמ׳ 40—46.

22 עיין בפירוט: ב. מזר, ידיעות יב (תש״ו), עמ׳ 93 ואילך.

23 עיין: B. Grdseloff, Revue de l'histoire juive en Égypte 1 (1947), pp. 69ff.

24 עיין: J.A. Wilson, ANET p. 475.

25 עיין: J. A. Wilson, ANET pp. 376ff.

26 עיין להלן בכרך זה, עמ׳ 124—131.

www.daat.ac.il

המלחמות בארץ-ישראל

למן הכיבוש ועד ראשית המלוכה

כיבוש הארץ

מאת: ש. ייבין

המקורות המקראיים

פרקים מסוימים בספר במדבר, ורוב רובו של ספר־יהושע הם התולָדָה המסורתית, המספרת על מסעם של שבטי ישראל בצותא מקדש־בַּרְנֵעַ בהנהגתו של משה, מעברם דרך דרום עבר־הירדן מזרחה, כיבוש עבר־הירדן המרכזי והצפוני וחלוקת השטח הנכבש לשני השבטים וחצי השבט, עד שהגיעו אל ערבות־מואב בבקעת־הירדן (במ׳ כ, יד – כב, א). לאחר מכן מתוארים צליחת הירדן בצותא, בפיקודו של יהושע בן־נון ובהשתתפותם של יוצאי הצבא מקרב מתנחלי עבר־הירדן מזרחה, כיבוש עבר־הירדן מערבה וחלוקתם בגורל של השטחים הכבושים לתשעת השבטים וחצי השבט, חזרתם של מתנחלי עבר־הירדן מזרחה לנחלאותיהם, קביעת ערי־הלויים וערי־המקלט, וימיו האחרונים של יהושע*.

הפרשה כולה מלאכת מחשבת מפוארת, הכתובה בידי סופר אמן, שהיו נְהִירות לו בעיות האסטרטגיה והטופוגרפיה של ארץ־ישראל, ואשר השכיל לשלבן במסכת חיבורו ביד מאומנת ובכשרון ספרותי רב.

אולם עם העיון המעמיק מתחילים להתעורר בלבו של הקורא הרהורים, הפורצים בקעי ספֵקות רציניים בחזית המבנה הספרותי המפואר; מקצתם שואבים את השראתם מכתובים אחרים שבמקרא עצמו, ומקצתם משְׁאֵלות העולות מכוח ההגיון.

בראש וראשונה מתייצבת כאן שאלת הדרך שבה עלו בני ישראל מקדש־ברנע לערבות־מואב, ומה אירע להם בלכתם בה.

ספר במדבר מביא שתי גרסאות שונות בזיקה לנושא זה. לפי האחת (במ׳ כ, יד–כא; כא, א ואילך) יוצאים בני ישראל מקדש־ברנע לסוב את ארץ־אדום, לאחר שמלכה מסרב לתת להם מעבר בארצו, ואף יורדים עד לים־סוף, סובבים את אדום ומואב ממזרחן, ומגיעים לגבולות ממלכת סיחון האמורי. הלז מסרב לתֵתם לעבור בארצו, יוצא אליהם למלחמה בּיַהַץ, ונִיגף לפניהם. הישראלים עולים וכובשים לאחר־מכן גם את יעזר וגם את ממלכת עוג מלך הבשן. משם הם חוזרים וחונים בערבות־מואב, על ירדן־יְרֵחוֹ, כדי לפרוץ משם דרך למערב הירדן. לפרשה זו מצורף גם סיפור התנחלותם (במ׳ פרק לב) של שני השבטים וחצי השבט בעבר־הירדן מזרחה.

לפי הגרסה השניה (שם, פרק לג) נוסעים בני־ישראל מקדש להור־ההר, משם הם חוצים את הערבה בצַלְמוֹנָה ועוברים לפּוּנֹן שבמזרח הערבה, ומשם חוצים את אדום

*עיין הערות בעמ׳ 77–78, ולוח ד.

www.daat.ac.il

עד לאובות[2], ומאובות עוברים לאורך מואב, דרך דיבון־גָד, עַלְמוֹן־דִבְלָתָיְמָה, סביבות נְבוֹ, ומגיעים בשלום לערבות־מואב ללא כל התנגשות וקרב הכרעה.

פרשה תמוהה שניה במסכת הכיבוש היא עליתו של יהושע להר עֵיבָל, מיד לאחר כיבוש הָעַי (יהו׳ ח, ל–לה), ללא שום רמז לכיבוש הר אפרים, בעוד אשר הזכרתם של מלכי בית־אל, תפוח, חפר ואפק, בין המלכים שהיכם יהושע (שם, פרק יב), מרמזות בודאי על קרבות שנתחוללו באזור הר אפרים. יתכן שיש לתלות שתיקה זו בסברה כי מאז מעשה דינה וכיבוש שכם בידי שמעון ולוי, בני־יעקב, נאחזו באזור זה בתי־אב ישראליים שהתערבו בתושבים המקומיים. ואולי נדחקו הללו אל שולי ההר המערביים עם התנחלותו של בית־יוסף, וכך יש להבין את תִּיחוּם נחלתו של שבט דן, הקשור ללא ספק בדינה, בנחל שׂוֹרֵק ועמק־אַיָּלוֹן (שם יט, מ–מה).

המסורות השונות על המלחמה בעֲרָד מעוררות עוד תמיהה על מסכת הכיבוש. ארבע גרסאות מצויות במקרא על התנגשות זו. הראשונה (במ׳ יד, מ–מה) מספרת על נסיון פריצה לארץ מדרום, שנסתיים בתבוסה ישראלית. השתים הבאות (במ׳ כא, א–ג; לג, מ) מתארות את ההתנגשות כמעשה התגרות של מלך עֲרָד, בודאי כדי למנוע את התפרצותם של הישראלים, הנוסעים מקדש, לארצו. לפי הגרסה הראשונה נסתימה התנגשות זו בנצחון הישראלים, ואילו השניה מעורפלת בכללותה. האחרונה שבהזכרות (שופ׳ א, טז–יז) סותרת לגמרי את קודמותיה, כיון שהיא מתארת את ההתנגשות בערד, המסתימת בנצחון ישראלי, כשלב אחרון לכיבוש ולהתנחלות ביהודה; ההתקפה, בגרסה זו, נערכת מצפון.

גרסת שופטים פרק א בדבר כיבוש הארץ שונה מאלה שבתורה וביהושע לא רק ביחס להתנגשות בערד, אלא בהשקפה הכללית על תהליך הכיבוש. לפי שופ׳ פרק א, הכיבוש הוא מעשה ידיהן של קבוצות קבוצות של שבטים, בנפרד זו מזו. אף על פי שהכתוב בא, לכאורה, לתאר את המאורעות שאירעו בארץ לאחר מות יהושע, אינו מוסר לנו אלא סיפור שונה על החדירה לארץ דרך בֶּזֶק, השוכנת מצפון ליריחו, כיבוש הרי יהודה בידי יהודה ושמעון וכיבוש בית־אל, דהיינו הר אפרים הדרומי, בידי בית־יוסף.

מסורת הכיבוש כמבצע צבאי אחיד וקצר, בהנהלתם של משה ויהושע יורשו, מעוררת תְהִיוֹת כשלעצמה. שכן יש לתמוה כיצד יכלו גם משה וגם יהושע לארגן את אנשי השבטים, הַמּוֹנִים ששים ריבוא, לצבא־כיבוש ממושמע; וכן, כיצד יכלו לתכנן ולהכין משימה צבאית נכבדה ומסובכת כזאת ללא כל תקלה בהיותם במדבר. מצד שני, כיצד נמנעו תושבי הארץ מלהתארגן ולקדם את פני הרעה, בנסיון לשבור את הכוח הישראלי לפני שחדר לארץ־כנען?

בעיות הכיבוש וההתנחלות לפי רשימות היחס

רשימות היחס של השבטים (דה״א פר׳ ב–ט) למשפחותיהם ולבתי אבותיהם יש בהן כדי ללמד על קשרי השבטים בינם לבין עצמם, על מערכת היחסים בין המשפחות וכן על זיקתם הטריטוריאלית. עיון מעמיק בהן יכול לְנַסוֹךְ אור על פרשת ההתנחלות בארץ, ובעקבותיה על מסכת הכיבוש.

נביא כאן שלוש עובדות מאלפות בלבד[3]:

www.daat.ac.il

א. הקשרים המשפחתיים והטריטוריאליים בין שבט אשר לשבטי בית־יוסף, בעיקר אפרים ובנימין. קשרים אלה מתבטאים בהתייחסותה של משפחת בְּרִיעָה על אשר, אפרים ובנימין (דה״א ז, כג, ל; ח, יג), ושמר על אשר ובנימין (שם ז, לב; ח, יב); וכן בזהותם של שמות מקומות בארץ בנימין כגון יפלט, שועל, שלשה ובארא[4] לשמותיהם של צאצאי אשר (שם ז, לג–לו). שֶׂרַח בת־אשר (שם שם, ל), קשורה בודאי לתִמְנַת־סֶרַח בארץ־אפרים (יהו׳ יט, נ; כד, ל). לשמר מיחס הכתוב את בניית אונו ואת לוד ובנותיה (דה״א ח, יב). ובריעה נחשב לאחד מאבות יושבי אַיָּלוֹן (דה״א ח, יג) – חבל ארץ הנמנה עם נחלת דן, שבני בנימין ואפרים התישבו בה, בודאי לאחר נדידתם של הדנים צפונה. יש לשים לב לעובדה כי אף לא אחד מן השמות הנזכרים ברשימות היחס של אשר קשור אל ישובי נחלתו בצפון הארץ[5].

ב. הקשרים המשפחתיים והטריטוריאליים בין שבטי ראובן, גד וחצי־המנשה, היושבים בעבר־הירדן מזרחה, לשבט יהודה. קשרים אלה מתבטאים בהתיחסותם של חֶצְרוֹן וכַרְמִי על ראובן ויהודה כאחד (דה״א ב, ה–ו; ה, ג), בנישואיו של חצרון, נכד יהודה, לבת־מָכִיר אבי גלעד ובהתייחסותו של יאיר על צאצאיהם (שם ב, כא־כג); וכן גם בהתיחסותו של פְּנוּאֵל (הקשור בודאי לעיר שבעבר־הירדן מזרחה) על חור, מצאצאי יהודה (שם ד, ג–ד). כראיה לקשרים הטריטוריאליים בין ראובן ויהודה יש לדביא את הזכרתה של אבן־בֹּהַן בן־ראובן בגבולה הצפוני של נחלת יהודה (יהו׳ טו, ו).

ג. היסודות הזרים הרבים שנטמעו בשבט יהודה וקשורים אל נחלתו. כל בני יהודה הנם צאצאיהן של נשים כנעניות[6] מהר־יהודה, שנשאן עוד לפני הירידה מצרימה. גם בין צאצאיו יש הנושאים נוכריות, כגון בתו של שֵׁשָׁן הניתנת ליַרְחָע, העבד המצרי (דה״א ב, לד–לה); מרד הנושא את בתיה בת־פרעה (שם ד, יח); ואביגיל, אחות דוד, הנישאת ליֶתֶר הישמעאלי (שם ב, יז). בין צאצאי יהודה נזכרים יסודות לא־ישראליים, כגון אלה המתיחסים על שמות משפחות, שנטמעו בהם: יְרַחְמְאֵל (שם ב, ט, כה ואילך), הקשור אל נגב הירחמאלי; והקֵינִים (שם ב, נה), הקשורים בנגב הקיני והידועים כנודדים. על יסוד הדברים הללו לא יהיה בכך משום גוזמה אם נניח, כי תהליך היאחזותו של שבט יהודה בנחלתו – תחילתו בימי האבות. תהליך זה בוצע בדרכי שלום והטמעה של התושבים המקומיים הזרים.

העובדות המובאות כאן מרמזות כי תאור נחלות השבטים שבספר יהושע[7] משקף רק מצב מאוחר יחסית, של היאחזות השבטים בנחלותיהם. מצב זה אינו אלא תוצאה של תהליכים ממושכים או קצרים. וכך, איפוא, מעורר גם העיון ברשימות היחס תמיהות על מסורת הכיבוש המתוכנן, האחיד והקצר.

המקורות החיצוניים

במחציתה השניה של המאה הי״ט ובראשיתה של המאה הכ׳ לסה״נ נתגלו תעודות שונות, המלמדות אותנו פרטים נוספים המבהירים את תהליך הכיבוש וההתנחלות בארץ. תעודות אלה יש בהן כדי לשמש מפתח לזמנו של הכיבוש:

א. מכתבי אל־עמארנה מארכיוניהם של אמנחתפ הג׳ והד׳, מלכי מצרים. רובם

www.daat.ac.il

חליפת מכתבים בין מושלי ערים שונות בארץ־ישראל ובסוריה ובין פרעה, אדוניהם. זמנם בין 1380 לפסה״נ ובין 1360 לפסה״נ בקירוב[8].

ב. רשימות מקומות שנכבשו בכנען מימי סתי הא׳ מלך מצרים, שתאריכן המדויק אינו ידוע לנו, ולכן יש לקבוע כמסגרתן האפשרית את שנות מלכותו, בקירוב 1311 לפסה״נ – 1290 לפסה״נ.

ג. האסטֵילה השניה שהקים סתי הא׳ בבית־שאן, שנתגלתה בחפירותיה. אסטילה זו מספרת לנו על משלחת־עונשין צבאית היוצאת מבית־שאן. כיון שראשה ושפתה האחת חסרים אין בידינו לקבוע את תאריכה המדויק, אולם קרוב לודאי שאינה שייכת לשנות מלכותו הראשונות; וכך, איפוא, יש לשער שזמנה בין 1305 לפסה״נ ובין 1290 לפסה״נ[9].

ד. רשימת מקומות כבושים באחוזות המצרים באסיה, שנחקקה, בפקודתו של רעמסס הב׳, על כתלי מקדשו של אמון־רע בכרנך. כמה מן השמות משובשים ברשימה ויש לתקנם בהתאם לגרסה ברשימות מאוחרות יותר, מזמנו של רעמסס הג׳. רשימה זו מאוחרת למלחמת קדש ועל כן יש לקבעה לאחר שנת 1285 לפסה״נ[10].

ה. אסטילת רעמסס הב׳, שנתגלתה בבית־שאן, המרוממת ומשבחת את גדולתו ומעשיו. היא הוצבה בשנת הי״ח למלכותו, דהיינו 1273 לפסה״נ[11].

ו. מגילת־השְׁנִינָה, אגרת הנשלחת כביכול מסופר המבקר בארץ ובסוריה לחברו הסופר; סגנונה סטירי ועוקצני, והיא מתארת את הארצות הללו. זמנה סוף המאה הי״ג לפסה״נ[12].

ז. אסטילת־הנצחון של מרנפתח, הידועה בשם ״אסטילת־ישראל״, המדברת בין השאר, גם בנצחון מרנפתח על כנען. תאריכה 1219 לפסה״נ בקירוב[13].

ח. תעודה חתית מן הארכיון של חַתּוּשַׁשׁ (בּוֹעַ׳אזְכּוֹי), המסכמת את פרשת מלחמותיהם של החתים והמצרים במחצית הראשונה של המאה הי״ג לפסה״נ[14].

ממכתבי אל־עמארנה מסתבר, כי בזמנם שוררת בארץ מהומה ומבוכה. הח׳ברו, שחדרו לארץ, מאיימים על אחוזות המצרים בכנען ומסכנים את שלום התחבורה, את חיי התושבים ושלטון המצרים בה. המושלים המקומיים של ערי־הממלכה הקטנות בארץ־ישראל ובסוריה נלחמים זה בזה, ונעזרים בח׳ברו כִּשְׂכִירִים להרחבת שטח שלטונם וחיזוקו, וכן פונים לעזרת פרעה כנגד הח׳ברו וכנגד המושלים האחרים. היום מקובל לחשוב כי הח׳ברו, שכבר נזכרים בתעודות מימי השושלת הג׳ של אור שבדרום מיסופוטמיה, מסוף האלף השלישי לפסה״נ, אינם אלא סוג חברתי המורכב מיסודות מגוּוָנים (של זרים) שאין החוק חל ומגן עליהם. הח׳ברו מבקשים לזכות באפשרות מחיה, אם כבני־חסות אם כשכירי־צבא או עבודה. אף על פי שאין לזהות את הח׳ברו בוַדָּאוּת עם העברים, דומה שגם האבות וגם שבטי ישראל כלולים בסוג חברתי זה של ח׳ברו[15].

חשיבותן של רשימת המקומות הנכבשים בימי סתי הא׳ ומגילת־השנינה טמונה בהזכירן את השם אשר, בצורת אֹסר, ככינוי לקיבוץ תושבים בכנען.

אסטילת סתי הא׳ מבית־שאן מספרת כי משלחת־עונשין מצרית נשלחת לחבל ירומתו כנגד שבט תיירויא, שתקף בעזרת העפר (הזהים עם הח׳ברו) את שבטי רוהם. יש לקבל, כנראה, את זיהויו של חבל ירומתו עם רמת־יששכר, ושל תיירויא עם תּוֹלָע (בר׳ מו, יג) בן יששכר (לאחר השלמתו לתיירויאע). יתכן שעלינו לקרוא את רוהם

www.daat.ac.il

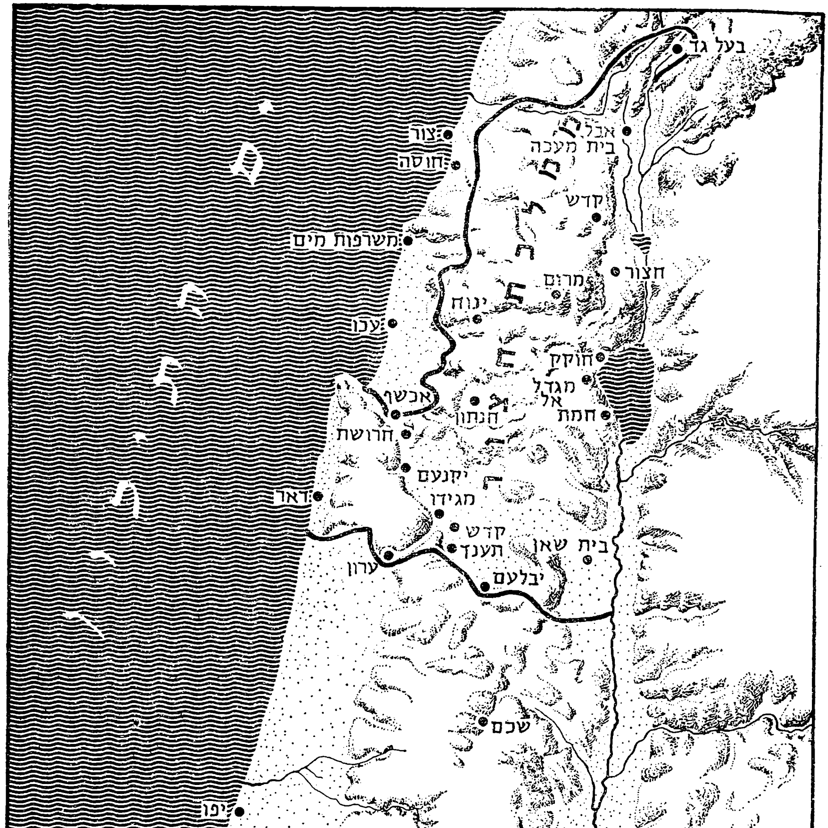

ציור 10: ממלכות כנען בימי הכיבוש הישראלי

בשם מהל בהיפוך אותיותיו, ואז אפשר לזהות אותו עם בְּמְהָל בן־הלם מבני אשר (דה״א ז, לג), ואולי אפשר לקשרו גם אל שם המקום עין־מאהל שבנחלת זבולון. לפנינו איפוא סיפור על התנגשויות בתי־אב ישראליים משבטי יששכר ואשר, על שטחים בגליל התחתון.

הרשימה של רעמסס הב׳ מכרנך אולי מרמזת על קשרים שהיו בין סיסרא, הנזכר במקרא כשר־צבא יבין, לבין כמה משבטי כוש שישבו באשדות־ההר המערביים בארץ[16].

אסטֵלת רעמסס בבית־שאן, המרוממת ומגדלת את פרעה, הוצגה בודאי כתגובה לאיזה מאורע חשוב. אל נכון, יש לכרוך, כדעת מזר[17], את ייסוד ממלכת סיחון האֱמורי בעבר־הירדן מזרחה בפלישה החתית לאֻפִּי (נוה־דמשק), לאחר קרב קדש בשנת 1285 לפסה״נ, פלישה הנזכרת בתעודה החתית; ואילו המקרא מספר לנו על החרבת הממלכה הזאת בשעת פריצת הישראלים בדרכם ארצה. יתכן, איפוא, ששנת הצבתה של אסטילת רעממס מבית־שאן (1273 לפסה״נ) תואמת את המהומות שגרם מאורע זה ממערב לירדן, והאסטילה אינה אלא הד לחדירתם של שבטי רחל להר־אפרים.

אסטילת מרנפתח מספרת על חורבן ערים בכנען ונוקבת בשמותיהן; אחריהן נזכר, זו הפעם הראשונה בתולדות העם והארץ, השם ״ישראל״ כשם עם היושב בארץ.

אפשר לאמור שתוכנן של התעודות הללו מלמדני, שלמן הרבע השני של המאה הי״ד לפסה״נ שררו בארץ תנאים פרועים, על פשרו את חדירתם של יסודות זרים לתוכה, ואמנם אז חודרים החבירו לארץ, ואתם אולי גם שבטים ישראליים. הזכרות שמו של אשר, וכן שמות הקשורים ליששכר ואולי גם לאשר ולזבולון, בסוף המאה הי״ד לפסה״נ או בתחילת המאה הי״ג לפסה״נ; הצבת אסטילת רעמסס הב׳ בתחילת הרבע השני למאה הי״ג לפסה״נ, אולי כהד להריסת ממלכת האֱמורי והחדירה להר־אפרים; ולבסוף הזכרת ישראל כעם בשנת 1219 לפסה״נ – מוכיחות כי תהליך הכיבוש וההתנחלות היה תהליך איטי, שנמשך כדי 150 שנה בין 1380/60 לפסה״נ ובין 1230 לפסה״נ, ותואם יותר את ההשקפה הבאה לידי ביטוי בספר שופטים, שלפיה מעשה הכיבוש הוא בגדר היאחזות של קבוצות שבטים, בנפרד זו מזו, בחבלי־הארץ השונים.

העדויות הארכיאולוגיות

תוצאותיהם של הסקרים הארכיאולוגיים שנערכו בעבר־הירדן מזרחה ובמרכזו של הגליל העליון, ושל רוב החפירות שנערכו בתלי־הארץ השונים, יש בהן כדי ללמדנו על תהליך הכיבוש וזמנו.

בעבר־הירדן מזרחה הראה נלסון גליק[18], בסקר שלו, על קיומה של רשת ישובים רצופה וצפופה למדי ברוב חבלי עבר־הירדן, שהיו מיושבים במשך כל התקופה הכנענית הקדומה וראשיתה של התיכונה. ישובים אלה חרבו והושמדו על ידי פושטים מן החוץ בראשית המאה הי״ח לפסה״נ, ובשטח שמדרום לירמוך פסק ישוב הקבע עד סוף המאה הי״ד או ראשית הי״ג לפסה״נ, דהיינו סוף התקופה הכנענית המאוחרת. במשך חמש מאות השנים הללו שימש כל החבל הזה מרחב מחיה ונדודים לשבטי נוודים או נודים־למחצה.

www.daat.ac.il

בגליל העליון העלה י. אהרוני, בסקר שערך[19], כי בסוף המאה הי״ג או בראשית המאה הי״ב לפסה״נ נִתְכּוֹנְנָה בשטחים ההרריים הבלתי־נוֹשָׁבִים של הגליל העליון המזרחי התיישבות חקלאית של נודים־למחצה, בעוד שבישובים העירוניים שמצפון לחבל־ארץ זה נמשכת מסורת התרבות הכנענית. במשך הזמן מתיישבים אנשי הקיבוץ האֶתְנִי החדש הזה גם בערים הראשיות[20].

החפירות בחצור[21] העלו, כי בעיר זו כלולים שני אזורים: העיר העליונה ובה גם המצודה, על הגבעה המתנשאת בדרום והמתקראת בשם תל חצור; והעיר התחתונה, הנמצאת בשטח ה״גדרת״ שמצפון לתל. נתברר כי הישוב במקום החל בסוף התקופה הכנענית הקדומה או בראשיתה של התיכונה. פריחתו חלה עם הרחבתו על פני ה״גדרת״, למן השלב השני של התקופה הכנענית התיכונה (ימי שלטון החקסוסים) ועד לשלהי התקופה הכנענית המאוחרת. העיר בת התקופה הזאת חרבה בשריפה גדולה, ששרידיה ניכרים גם בעיר התחתונה וגם בעיר העליונה. לאחר החורבן חזר והוקם, לפחות בפינה אחת של העיר התחתונה, ישוב פְּרָזוֹת דל, המשתייך גם הוא לתקופה הכנענית המאוחרת, אך לא האריך ימים. מעל לשכבת התקופה הכנענית המאוחרת נמצאו בעיר העליונה סימני ישוב (שרידי מדורות, קטעי ריצוף שונים, וכיו״ב), הניתנים להתפרש כשרידי ישוב ארעי של נודים־למחצה (תאריכם – המאות הי״ב–הי״א לפסה״נ). מעליו נמצאו, בעיר העליונה בלבד, שרידי ישוב מבוצר, שנבנה בימי שלמה.

חפירת הבדיקה, שנערכה בתל קדש בגליל, הוכיחה רק את קיומה של העיר בתקופות הכנעניות ובתקופות הישראלית א׳ וב׳ – אולם לא העלתה דבר בזיקה למועד חורבנה של העיר; דהיינו, אם חרבה בסוף התקופה הכנענית המאוחרת. בתל חרשים גילתה חפירת הבדיקה כי שכבת הישוב הקדומה ביותר שם שייכת למאות הי״ב–הי״א לפסה״נ[22].

בבית־שאן נמשך הישוב הכנעני עד ראשית ימי המלוכה. בתל תענך מצא זֶלִין שרידי בניה רבים בני התקופה הכנענית המאוחרת. דומה כי הללו חרבו בשריפה, ומעליהם נמצאו שרידים ישראליים שאין להקדימם למאה הי׳ לפסה״נ, להוציא ״מקטר״ אחד, היכול להשתייך למאה הי״א לפסה״נ. כיון שאין לדעת, אם רשם זלין את כלל הממְצא או רק מבחר שנראה לו, קשה להכריע מתי חרבה תענך הכנענית; ונראה שחזרה ויושבה רק בימי שלמה[23].

בחפירות מגידו הועלה חומר רב הנוגע לענייננו[24], אולם דעות החוקרים חלוקות בקביעת הזמנים במקום. השכבות המעניינות אותנו הן VIIAB וכן VIAB, בסימון השכבות מלמעלה למטה. שכבה VIB נהרסה בשריפה, ככל הנראה כתוצאת כיבוש. שינויים באופן הבניה ובתכניות המבנים מורים על תחילת פרק חדש בתולדות הישוב במגידו עם ימיהן של השכבות VIIA – VIB. ההבדלים בין מבניהן של השכבות VIIA וְ־VIA-B קלים, ויש לראות בהם פרק זמן אחד בקורות הישוב; ואילו בניניה של שכבה V הם כה דלים ושונים מאלה של VIA, עד כי יש לחשוב כי גם כאן מתחיל פרק חדש בתולדות העיר, אף על פי שאין כל סימני חורבן או הרס מכוּון בשכבה VIA. החופרים סברו כי זמנה של שכבה VII (על שני שלביה) – שנות 1350–1150 לפסה״נ; את השכבה VI (על שני שלביה) ייחסו לשנות 1150–1000 לפסה״נ, ולא מצאו כל פער

www.daat.ac.il

בזמן בינה לבין שכבה V. אך, לדעתי, מסתבר ששכבה VIIB התקיימה במשך רובה של המאה הי״ג לפסה״נ עד שנת 1225 לפסה״נ לערך. שנת 1190 לפסה״נ בקירוב חותמת את תקופת הישוב של שכבה VIIA; שכבה VI (על שני שלביה) נמשכה למן 1170 לפסה״נ ועד 1130 לפסה״נ בקירוב; ופער של 150 שנה בערך מבדיל בין סופה של שכבה VIA ותחילתה של שכבה V. לפי זאת נראה לי, כי כיבושה וחורבנה של מגידו אירעו בין 1225 ובין 1220 לפסה״נ. פרק־הזמן השני בתולדות העיר, לאחר הכיבוש, מסתיים בשנת 1130 לפסה״נ, ורק 150 שנה בקירוב לאחר מכן מתחיל פרק־הזמן השלישי בקורותיה שלאחר הכיבוש. בתל אַבּוּ־הֻוָאם נמצאו סימני הרס וחורבן של מלחמה בשכבה V, ומקבילים לאלה של שכבה VIIB במגידו, דהיינו 1225/30 לפסה״נ. לאחר זמן מסוים חודש ישובו של תל אבו־הואם, ושכבה IV בו מקבילה לשכבה VIA במגידו, דהיינו 1150–1130 לפסה״נ[25].

בחפירות שערכה לאחרונה בשכם משלחת אמריקנית נתברר, כי לא היו לא פער בזמן ולא סימני הרס או כיבוש בין השכבות בנות התקופה הכנענית המאוחרת לאלו של התקופה הישראלית[26]. הדינים והחשבונות הזמניים של החפירות, שנערכו לאחרונה בדותן (בקצהו המזרחי של עמק־דותן), מוסרים על קיומן של שכבות ישוב במקום למן התקופה הכנענית הקדומה ועד לרומית, אולם אין ללמוד מהם, אם היו קימים פערי זמנים בין השכבות ומה יחסן של השכבות הישראליות לאלו של הכנעניות המאוחרות[27].

בתל אל־פארעה הצפוני, שאותו סבר החופר לזהות עם תרצה, נתגלו שכבות ישוב הן מן התקופה הכנענית המאוחרת והן מן התקופה הישראלית. אעפ״י ששרידיה של השכבה הכנענית המאוחרת פרועים ביותר, לא נראו בשום מקום סימני הרס במזיד, וכנראה יש להסביר תופעה זו בכך שיסודותיהם של המבנים הישראלים נחפרו לעומקה של השכבה הקודמת. במקום אחד לפחות השתמשו תושביה של העיר הישראלית הקדומה במבנים מן התקופה הכנענית המאוחרת. אף על פי שאין בנמצא ראיה לחורבן, מעידים ממצאי התרבות החומרית על פער בזמן בין סוף ההתיישבות הכנענית המאוחרת לזו הישראלית. פער זה חל למן סוף המאה הי״ג לפסה״נ ועד לתחילת המאה הי״א לפסה״נ, כלומר הפרש זמן של 100 שנה בקירוב[28].

בחפירות אל־ג׳יב, שזהותה עם גבעון המקראית הוכחה בבירור, נמצאו שרידים בני התקופה הישראלית הקדומה והתיכונה וכן בני התקופה הכנענית התיכונה. לפי שעה לא נתגלו אלא קברות מעטים מן התקופה הכנענית המאוחרת[29].

ההפירות בתל גריסה, הסמוך לתל־אביב, מלמדות על כך שהישוב במקום חרב בסוף התקופה הכנענית התיכונה (תקופת האבות). הוא נתחדש בתקופה הכנענית המאוחרת כישוב פְּרָזוֹת דל ומפוזר על פני התל ללא רציפות בזמן. הוא נמשך גם בתקופת הברזל הקדומה, בעיקר בקצהו הדרומי־המזרחי של התל, וחרב במחצית הראשונה של המאה הי׳ לפסה״נ.

ישובו של התל באל־חֶ׳רְבֶּה, שליד הירקון (באדמות קַסִילֶה), נוסד בתקופה הישראלית הקדומה, דהיינו במאה הי״ב לפסה״נ, והיה רצוף עד למחצית השניה של המאה הח׳ לפסה״נ (שכבות XII – VII). אולם בין שכבה X ובין IX ניכרים סימני הרס ושריפה, שנגרמו עקב כיבוש שחל במאה הי׳ לפסה״נ. בתל כַּדַאדִי נמצא מבצר

www.daat.ac.il

שהוקם בודאי במאה הי׳ לפסה״נ, כדי לשמור על שפך הנהר מפני התפרצות שודדי־ים. אשר ליפו, נתברר בתוצאת החפירות כי העיר נדונה בשריפה, אם בסוף המאה הי״ג לפסה״נ או בראשית המאה הי״ב לפסה״נ. שרידים זעומים של שכבה ישראלית

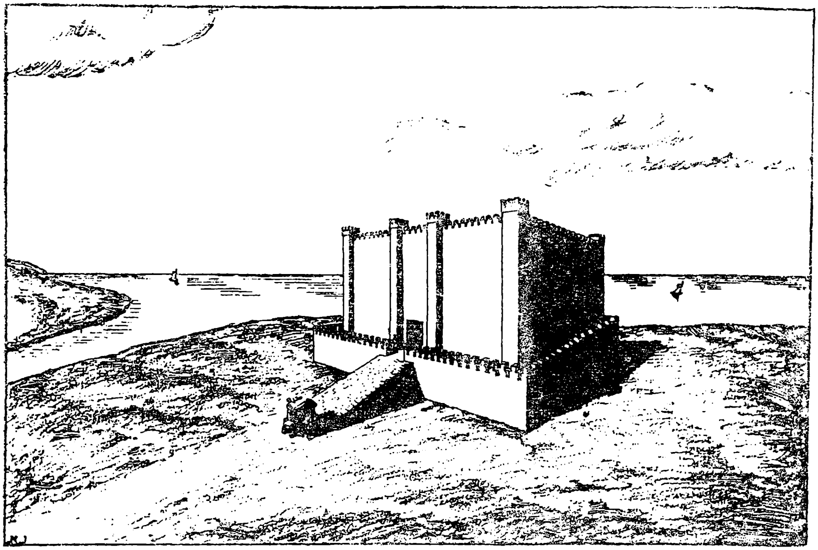

ציור 11: תחזורת המצודה בתל כדאדי

נמצאו, לפי שעה, רק בקצה שטח החפירה; ויחסיהם לשכבות שתחתיהם או מעליהם עדיין לא נתבהרו, ביחוד מפני ההרס הרב שנגרם במקום בעטְיָם של היסודות העמוקים של הבניינים הערביים החדשים[30].

הכפר הערבי ביתין, הניצב על מקומה של בית־אל המקראית, מונע חפירות בשטח רצוף באתר עתיק זה; אעפ״כ הצליחו להבחין בשטחי הבדיקה המוגבלים, כי קרוב לסוף התקופה הכנענית המאוחרת (ב״בע השני של המאה הי״ג לפסה״נ בקירוב) נכבשה העיר וחרבה, ומעליה הוקמה העיר הישראלית, ששרידיה נתגלו בשכבה הבאה[31].

מפתיעות ביותר הן תוצאות החפירה ב עַי, המזוהה לדעת רובם המכריע של החוקרים באֶ־תֶּל (שליד הכפר דֵיר דִּבְוַאן) לפי הנתונים הטופוגרפיים המובהקים. לפי דברי גארסטנג, שחפר תעלת בדיקה מחוץ להומות האתר, שכיחים במקום חרסי התקופה הכנענית התיכונה, וגם אלה של השלב הראשון של התקופה הכנענית המאוחרת מצויים במספר ניכר; אולם לא נמצא שום חפץ המאוחר לשנת 1400 לפסה״נ. החפירות השיטתיות בתל העלו תמונה אחרת לגמרי. עיקר ישובו היה בשלושת השלבים הראשונים של התקופה הכנענית הקדומה, ולדעת גב׳ קְרַאוּזֶה־מַרְקֶה ולדעת אולברייט חרב המקום ונדון בשריפה במאה הכ״ג–הכ״ב לפסה״נ; ואילו כותב הטורים הללו, שניהל את החפירה בעונת החפירות הראשונה, יודע שבעונה זו נמצא

www.daat.ac.il

מספר חרסים המראה על המשך הישוב עד סוף המאה הי״ט או ראשית הי״ח לפסה״נ; ורק אז חרב בשריפה. המקום נעזב ועמד בשממתו עד סוף המאה הי״ג או ראשית הי״ב לפסה״נ; אז נתחדש בו ישוב דל, שנִתְנַוֵן והלך עד שנעזב המקום בהדרגה (ללא חורבן) באמצע המאה הי״א לפסה״נ.

פרטי ההשתכבות בגזר אינם ברורים עד היום, אולם נראה כי שכבה V תחילתה בימי שלמה, ואילו בשכבה VI היה ישובה של העיר כנעני. קשה להכריע אם נבנתה החומה החיצונה בידי ארדיכלי שלמה, או שהם רק שיפצוה ותיקנוה ואילו בוניה היו יושבי העיר הכנעניים שקדמו לימי שלמה. כלי־החרס אינם מרמזים על הפסקת ישוב בין שתי השכבות[32].

בית־שמש חרבה ונדונה בשריפה סמוך לסוף המאה הי״ג (בשלב השני של שכבה IV), אך הדבר לא גרם להפסקת הישוב, שנתחדש מיד. בשכבה חדשה זו, III, נחשף מספר רב של כלי־חרס פלשתיים. ישוב זה חרב בדליקה עצומה, ככל הנראה באמצע המאה הי״א לפסה״נ, והמקום עמד בחורבנו עד ראשיתה של המאה הי׳ לפסה״נ (שלב ראשון של שכבה II)[33].

בחורבות עֲזֵקָה מצאו החופרים בתעלות בדיקה, שחפָרוּן לרוחב התל מחוץ למצודת העיר, שתי שכבות. התחתונה שבהן כונתה בפיהם קדם־ישראלית, ואילו העליונה – ישראלית. מִמְצא כלי־החרס מורה כי השכבה התחתונה משתייכת בעיקרה לתקופה הישראלית הקדומה (המאה הי״א לפסה״נ ואולי ראשית המאה הי׳ לפסה״נ) ומעורבים בה שרידים מן התקופה הכנענית הקדומה, התיכונה (שלב מאוחר) ואולי גם מן התקופה הכנענית המאוחרת. השכבה העליונה מתייחסת בעיקרה על התקופה הישראלית התיכונה. לא נמצאו כל סימני הרס מכוּוָן בין שתי השכבות הללו. הממצא בתל צָפִית מסובך ביותר, וכל מה שאפשר להסיק ממנו הוא כי המקום היה מיושב גם בתקופה הכנענית המאוחרת וגם בתקופה הישראלית, ללא פער זמנים; אולם אין לדעת, אם במשך הזמן הזה לא באו שום פורענויות על העיר. מחפירות שנערכו בתל ג׳דֵידֶה, בעיר העליונה, מסתבר כי קיים פער עצום בזמן ביישובו של המקום, למן התקופה הכנענית הקדומה ועד לישראלית התיכונה[34].

המנוח ג׳. ל. סטארקי שחפר בתל א־דְוֵיר, שהיום מקובל לזהותו עם לכיש, מייחס את חורבנה של העיר הכנענית לסוף המאה הי״ג לפסה״נ (לאחר ימיו של מרנפתח); ואילו עוזריו סבורים עתה כי יתכן לייחס חורבן זה לראשיתה של המאה הי״ב לפסה״נ, אך אין בידם ראיות מכריעות לדבר[35].

בתל בית־מִרְסִם, שאולברייט (החופר) מזהה אותו עם דְּבִיר, נחשפו עקבות חורבן כבד של העיר הכנענית (C2), שנדונה בשריפה עצומה סמוך לסוף המאה הי״ג לפסה״נ. זמן קצר לאחר חורבנה נבנתה מעליה העיר הישראלית הקדומה (B1). מציאות חרסים פלשתיים (מאמצע המאה הי״ב לפסה״נ) מאפיינת את השלב השני בתולדותיה של שכבה זו (B). ישובה של B2 חרב, בקירוב, באמצע המאה הי״א (זמן חורבנן של בית־צור ושילה)[36].

בתל שיח׳ אַחְמֶד אל־עַרֵינִי (המתקרא בטעות תל גת) עדיין לא הגיעו החפירות בתל־המצודה הנישא אל השכבות המתייחסות לזמן הנידון. אולם בגבוהה משתי המדרגות – הנמוכות מן המצודה וסובבות את רגב היקפה – נמצא שישובה

www.daat.ac.il

פסק עם השלב השני של התקופה הכנענית הקדומה, דהיינו בקירוב באמצע האלף השלישי לפסה״נ. אולם זעיר־פה זעיר־פה נחשפו מעל ישוב קדום זה שטחים מוגבלים ביותר של שרידי ישוב, שלא ניכרו בהם סימני מִבְנים אלא רק תנורים (או סימני מדורות גדולות) ובקרבתם קטעי ריצופים של חלוּקֵי נחל או צרורות אבן גדולים יותר, ולעתים רחוקות אף רבדי ריצוף של אבן־גיר, שעל פניהם נלקטו חרסים בני התקופות הישראליות: הקדומה (המאות הי״ב – הי״א לפסה״נ) במפלסים הנמוכים יותר, והתיכונה (המאות הט׳–הח׳ לפסה״נ) במפלסים הגבוהים יותר. השרידים העליונים היו כרוכים ככל־הנראה במתקני תעשית קְדֵרוּת, או בממְגוּרוֹת ע.ו.לוֹת וטוּחוֹת־דפנות; ואילו התחתונות מעידות על התישבות של מחוסרי מבנים של קבע.

בתל חסי, שזיהויו אינו ברור, אולם היום מקובל על רוב החוקרים זיהויו **צם עגלון**, נמצאו בשכבה IV כלי־חרס מן המאות הי״ד–הי״ג לפסה״נ (ואולי אפשר ליחסם עוד לתחילת המאה הי״ב לפסה״נ). לא ניכרים בשכבה זו שום סימני חורבן כללי. רק ב״ארמון״ המבוצר, הסמוך לחומת העיר, נחשפו שרידי דליקה רצינית, שגרמה לחורבנו. שכבה V שמעליה שייכת לימי שלמה, והיא עיר ישראלית[37].

תוצאות החפירות ביריחו מאכזבות בעיקרן, כיון שמסקנותיהם של החופרים הראשונים, לפני מלחמת־העולם הראשונה, מוטעות מיסודן (בגלל מיעוט הידיעות בזמן חפירותיהם על דבר התפתחות הקֲדֵרוּת בארץ); ואילו חפירותיו של גארסטנג גרמו למחלוקת חריפה בין החוקרים על תאריך חורבנה של העיר הכנענית המאוחרת. גארסטנג סבר כי החורבן אירע באמצע המאה הי״ד לפסה״נ; אולברייט הסכים תחילה עמו, אולם לאחר־מכן הביע את הדעה כי ראיות מן הארכיאולוגיה מְכַוְּנוֹת לתאריך הקרוב לסוף המאה הי״ד או ראשיתה של המאה הי״ג לפסה״נ; אולם יש להודות בכך כי הנימוקים הנוגדים תאריך מאוחר קצת יותר, בהמשך המאה הי״ג, אינם בעיקרם אלא נימוקים מכוח השלילה, והאב וִינְסַאן חשב כי העיר נכבשה במחציתה השניה של המאה הי״ג לפסה״נ. חפירותיה האחרונות של הגב׳ קֶניון במקום העלו כי הבְּלָיָה הטבעית ופגיעת ידי־אדם חשפו והשמידו מראש התל כל שריד המאוחר לתקופה הכנענית התיכונה. החומות שייחסן גארסטנג לתקופה הכנענית המאוחרת שייכות למעשה לשלבים שונים של התקופה הכנענית הקדומה. על סמך ראיות מבתי־הקברות שבסביבה מסיקה החופרת כי ישובה של העיר נפסק ברבע השלישי של המאה הי״ד לפסה״נ. וכך, בעטיָן של הדעות המנוגדות והיעדר כל עדות ארכיאולוגית מכרעת עתה במקום, אין כל אפשרות לנצל את החפירות כאן להסקת מסקנות הנוגעות בנושא דיוננו[38].

תוצאות החפירות בנחלת בית־יוסף, בהר־אפרים ובצפון הר־יהודה מעידות כי לא היה כל כיבוש בהר־אפרים, בזמן שבין סוף התקופה הכנענית המאוחרת לראשיתה של הישראלית, וישוביו או שהמשיכו את קיומם בשלום (כמו בשכם), או שנעזבו (כמו בתרצה); צפונו של הר־יהודה נכבש, כנראה, ברבע השני של המאה הי״ג (בית־אל); ואת הסיפור על כיבוש העי יש ליחס כנראה למעשיהם של יעקב ובניו.

כמו כן מראות החפירות כי חצור בגליל וערי אשדות־המערב בהר־יהודה (בית־שמש, לכיש, דביר) חרבו בסוף המאה הי״ג לפסה״נ. וערי עמק־יזרעאל, במידה שחרבו (מגידו, תל אבו־הואם), נהרסו בסוף המאה הי״ג או בראשית המאה הי״ב

www.daat.ac.il

לפסה״נ. בכל אזורי הארץ ניכרים סימני התישבות מחודשת, או ייסוד ישובים, בתחילת המאה הי״ב לפסה״נ (אזור הגליל המרכזי; שִילה; קַסִילֶה; העַי).

אשר לנתונים שמן המקרא עצמו, הרי חוץ מספר יהושע מלמדים כל המקורות כי תהליך הכיבוש היה אטי וממושך, שנתבצע שלבים שלבים, בידי קבוצות קבוצות של שבטים, בזו אחר זה. כמו כן אין להפריד בין פרשת הכיבוש להתנחלות, כי חד הֵנָה; מעשה זה – ראשיתו בתקופת האבות ואחריתו בימי דוד, כשעיקרם של המאורעות חל בפרק־הזמן שבין סוף המאה הי״ד לפסה״נ לתחילת המאה הי״ב לפסה״נ.

מכל האמור לעיל על עדות המקורות האֶפִּיגְרָפִיִים, הארכיאולוגיים והמקראיים אפשר ללמוד, קודם כל, כי שתי המסורות המובאות בספר במדבר ביחס לדרך מסע בני ישראל בעבר־הירדן מורחה משקפות שני גלי חדירה שונים לחבל זה, בפרקי־זמן נבדלים. הראשונה היא המאוחרת משתיהן, שכן היא מתארת את ממלכות אדום, מואב וסיחון האמורי שנוסדו, מקצתן אולי כבר בסוף המאה הי״ד, ובודאי ברבע בראשון של המאה הי״ג לפסה״נ. את המסע עצמו יש ליחס לרבע השני של המאה הי״ג לפסה״נ, משום שמסופר בהמשך תיאור המסע (במ׳ פרק כא) על הריסת ממלכת האֱמוֹרִי בסערת הקרב. השניה מתייחסת לפרק־זמן הקודם לתחילתה של המאה הי״ג לפסה״נ, כי אין בו שום זכר לממלכות הללו, וע״כ יכולים בני־ישראל לעבור בשלוָה בשוּלֵי ממלכת אדום ובשטח מואב. המסקנה העולה מאליה מן הניתוח הזה, כי אכן לפנינו תיאור של שני מסעות שנערכו בפרקי־זמן שונים המרמזים שוב על התהליך ההדרגתי של הכיבוש.

כיבוש הארץ

לאחר תיאורים וניתוחים של המקורות המקראיים, האפיגרפיים החיצוניים והארכיאולוגיים, שזיקה להם לפרשת הכיבוש, אפשר לנסות ולשחזר פרשה זו.

אין ספק כי עלילתם של שמעון ולוי בשכם (בר׳ פרק לד) הריהי החוליה הראשונה בשלשלת הכיבוש וההיאחזות; וביחוד אם ניתן את דעתנו על האפשרות שכאמור גם כיבוש העי יכול להתיחס לפרשה זו, וכן על דמיון השמות דינה – דן, ונזכור מהו שטח נחלתו הראשונה של דן וגורלו. קביעת המסורת שדן בכורה של בלהה, שפחת אמם של בית־יוסף[39], והעובדה שלבאיא ובניו, מושלי שכם (שמיים ככל הנראה) בתקופת אל־עמארנה, סועדים את הח׳ברו, הפושטים בארץ, בכסף – מחזקות ראיה זו. אולי אפשר לצרף אל חוליה זו את הסיפור על יהודה, בת־שוע ותמר[40].

החוליה השניה בשלשלת מאורעות הכיבוש – חדירתם של בתי־אב הקרובים לישראלים, העתידים להתגבש במשך הזמן לשבטי נפתלי ואשר. חדירה זו אירעה לכל המאוחר קרוב לסוף המאה הי״ד לפסה״נ (ברבעה השלישי?), בעקבות התפשטותם של הח׳ברו. החדירה בוצעה דרך מקום תורפתו של צפון הארץ – עמק בית־שאן. משהֻזר השלטון המצרי לארץ, בעשור האחרון למאה הי״ד לפסה״נ, בא זכרו של האֲשֵרִי בתעודות מצריות, לראשונה בימי סתי הא׳. כנגד חדירות כאלה ודומיהן מבצרים עתה המצרים את בית־שאן, ועושים אותה לעיר־מצב ומצודה מרכזית לביסוס מרותם בכנען, על ״דרך־הים״, בנקודה רגישה בקרבת מעברות־

www.daat.ac.il

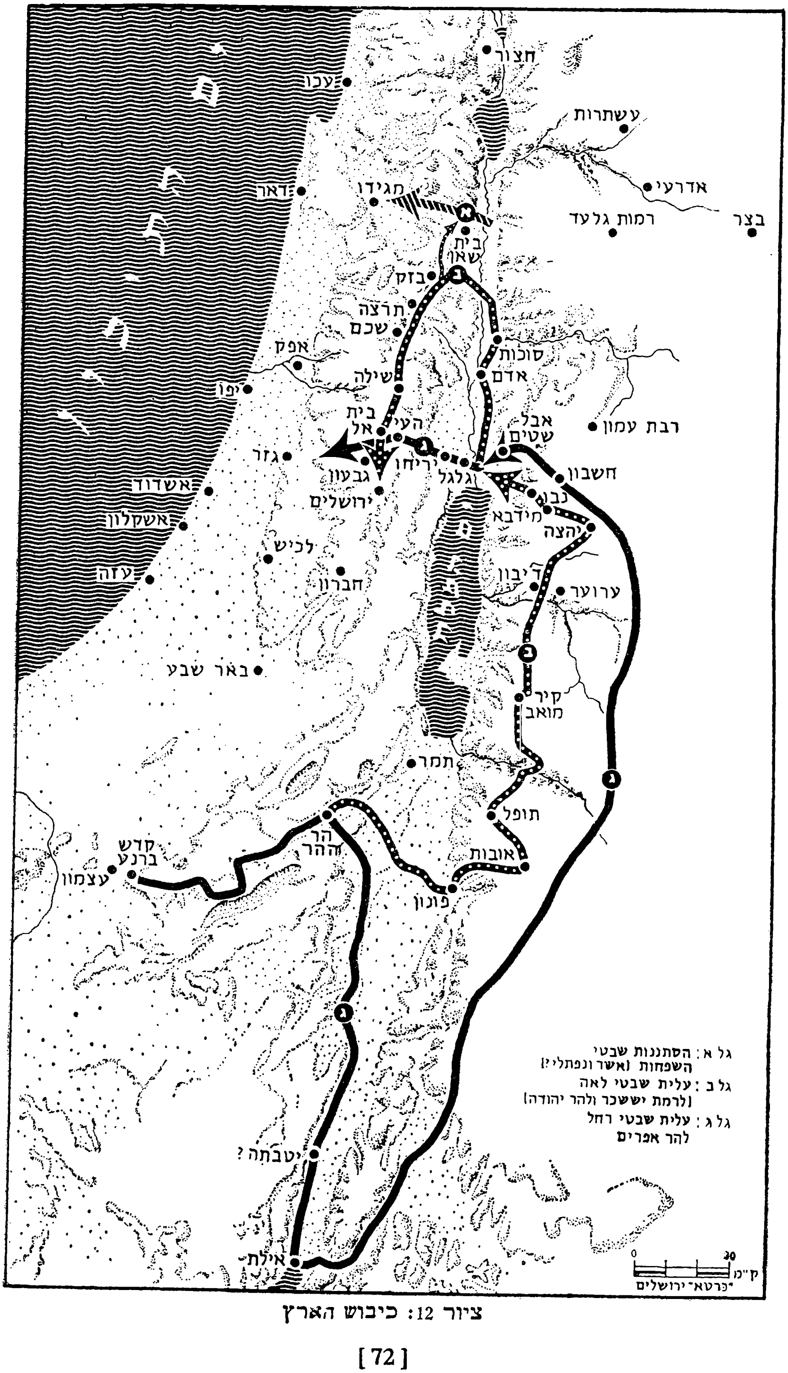

ציור 12: כיבוש הארץ

הירדן. אולם חזרת השלטון המצרי התקין לארץ־ישראל פירושה גם התחזקות מרותן של מלכויות־הערים הכנעניות, כגון מגידו, היכולות לדחוק עתה את רגלי המסתננים הנודדים מן העמק אל ההר, המיוער ברובו, מצפונו של העמק ובעיקר מדרומו[41].

עם היותם של המצרים בימי סתי הא׳ טרודים בהתמודדותם עם החתים, על השלטון בחבל־הארץ שמבקעת־הלבנון ונוה דמשק צפונה, יש לשער שלא נתנו את דעתם במיוחד על הנעשה בארץ־ישראל גופה, כל זמן שלא הופרע השקט בעורקי התחבורה הראשיים שעברו בארץ. לימי מלכותו של סתי הא׳, כנראה בסוף העשור האחרון למאה הי״ד לפסה״נ, יש ליחס שני פרקי כיבוש, שככל הנראה היו כרוכים זה בזה. חלק ניכר משבטי ישראל, שהתרכזו בסביבות נוה קדש־ברנע, מוצא לו שעת כושר לנסות ולחדור אל הר־יהודה מדרומו, אלא שהוא נהדף בכוחות מלכות ערד הכנענית[42]. פלישה רחבת ממדים לא נתאפשרה; אף על פי כן הצליחו ככל הנראה קטעי משפחות או בתי־אב בודדים, לקנות לעצמם שביתה בשולֵי השטח הנתקף, מהם הכלבי, הקניזי, והירחמאלי[43]. בנסיון פלישה זה השתתפו, כפי הנראה, שבטי לאה, שבהיותם רועי בקר[44], מעיקרם, היו מעוניינים ביותר למצוא להם שטחי מרעה חדשים ורעננים יותר מאלה שהיו קיימים בסביבות קדש־ברנע. כשנהדפו מהר־יהודה, ירדו לערבה, עברו דרך לֵב ארץ מואב (השוה במ׳ פרק לג) ללא התנגדות ובאו אל עמק־הירדן. כיון שבמקום תורפה של ארץ־ישראל המערבית, בעמק בית־שאן, הוקמה בינתיים המצודה המצרית בעיר בית־שאן, חיפשו ומצאו להם אפשרות כניסה במעברות דרומיים יותר, בסביבות טַבָּת, מול בֶּזֶק, ומשם פרצו אל ההר המרכזי (השוה שופ׳ פרק א). מאחר שנזהרו מלהסתכסך עם קרוביהם בסביבות שכם, ומה גם שחלק מיוער זה של הארץ לא סיפק את דרישותיהם למרעה, פנו ברובם (השבטים: יהודה, שמעון ראובן) דרומה, ויתרם (השבטים: יששכר זבולון) ניסה את מזלו בצפון מתוך עקיפת בית־שאן. יש להניח כי במסע דרומה נכבשה ונשרפה ירושלים (שופ׳ א, ח), אלא שהחורבן הזה לא היה גדול ביותר והעיר חזרה ונתאוששה כמרכז ממלכה קטנה. הזכרת הציון הגיאוגרפי ״אבן בוהן בן־ראובן״ בתיאור גבולות יהודה (יהו׳ טו, ו) מורה כי לפחות חלק משבט ראובן ישב זמן מה בעבר־הירדן מערבה.

בני יששכר וזבולון החלו להסתנן בינתיים, דרך חלקו הצר ביותר של עמק־יזרעאל, לרמת־יששכר. משניסו, בצותא עם בתי־אב אחרים של הח׳ברו, לקנות להם שביתה שם ולדחוק את רגליהם של בתי־אב אֲשֵׁריים, שכבר ישבו שם, לא יכול היה השלטון המצרי להרשות התפרעויות כאלה, שסיכנו את דרך ההספקה שלו בעמק, ושלח משלחת־עונשין צבאית להשכין שקט וסדר באזור[45].

יש לשער שגַל עליה זה של בני־לאה הגיע אל עמק־הירדן בהנהגתו של משה, שמת בעבר־הירדן מזרחה, לפני שהספיקו השבטים לחדור מערבה לארץ.

לבסוף, ברבע השני של המאה הי״ג לפסה״נ, עלה לארץ הגל השלישי, של שבטי־רחל, שבהיותם רוֹעֵי צאן יכלו להחזיק מעמד על הסְפָר זמן ממושך יותר. כשנעו אף הם מקדש־ברנע מזרחה, מצאו בדרכם את ממלכות מואב, אדום והאמורי בדרומו של עבר־הירדן מזרחה, סבבו את אדום ומואב, ופרצו בכוח אל תחומי ממלכת סיחון (ממלכת חשבון) ומלכות יעזר (במ׳ כא, ד ואילך), ומשם עברו את

www.daat.ac.il

הירדן ולכדו את יריחו. בראש המסע הזה עמד בודאי יהושע בן־נון משבט אפרים. כיון שבהר־יהודה כבר החלו להתבסס בינתיים שבטי לאה הדרומיים, נקל להבין מדוע בחרו בני־יוסף לעלות לכיוון צפון־מערב ולאחר כיבוש בית־אל (שופ׳ א, כב ואילך) פשטו בהר־אפרים. למסע זה יש לייחס גם את פרשת הגבעונים והמלחמה במלך ירושלים (יהו׳ פר׳ ט–י). הראשונים ביכרו להשלים עם הפולשים, ולהגיע לידי הֶסְדֵּר של כניעה אתם (לאחר שנכבשה בית־אל), מאשר להסתכן בהתנגדות בכוח הזרוע. מתוך המשך הפרשה ביהושע מסתבר, כי ברית ערי החִוִּי סרה למשמעתו העליונה של מלך ירושלים, והלה לא יכול היה לשבת בחיבוק ידיים נוכח סכנה חדשה זו. הוא ניסה, איפוא, לחזור ולהשתלט עליהן. הגבעונים קראו ליהושע לעזרתם, ובקרב נִגְּפוּ כוחות מלכות־ירושלים (על כל בעלי־בריתה), ונסו דרך בית־חורון, כששבטי בית־יוסף רודפים אחריהם לעמק־אַיָּלוֹן[46]. במהלך הרדיפה נכנסים הַנָּסִים ורודפיהם לתחומי מלכות־גזר, ומלכה של זו רואה חובה לעצמו להתערב במהלך המערכה. כפי הנראה, עצר מלך גזר את הישראלים מלחדור לשטחו, שכן אין אנו שומעים על כיבוש גזר. כריכת המשך הקרב הזה בכיבוש ערי אשדות המערב של הר־יהודה, דומה שהיא מעשה ידיו של עורך ספר יהושע.

קשה להכריע היום באיזו מידה יש ליחס את המלחמה עם יָבִין מלך חצור וכיבושה של חצור למפעלו של יהושע בן־נון. מִמְצָא החפירות בעיר הוכיח, כי זו חָרְבָה במחציתה השניה של המאה הי״ג לפסה״נ, ולכן אין כל טעם שלא לקשור חורבן זה בכיבוש הישראלי, ומה גם שהבדיקה בתל עצמו הוכיחה הפסקת ישוב של קבע במקום לאחר־מכן, להוציא שרידים דלים של ישוב מנוּוָן וּקְצַר־ימים[47]. כן יש לזכור כי ככל הנראה אין חצור נזכרת ברשימות מצריות לאחר ימיו של סתי הא׳. אפשר להניח, איפוא, כי זמן־מה לאחר שהתבססו בית־יוסף בהר־אפרים נקראו, או באו מעצמם, לעזרתם של שבטי הצפון (בחלקם בני־לאה ובחלקם בני־הַשְּׁפָחוֹת), כדי למגר בכוחות משותפים את השלטון הכנעני המרכזי בארץ, דהיינו את ממלכת חצור. תופעה זו תובן עוד יותר, אם נזכור כי ממלכה זו איימה אף על שטחי כיבושיהם של בית־יוסף בהר־אפרים מתוך שלשלת ביצוריה הדרומיים (פחל, בית־שאן, יִבְלְעָם, תענך, מגידו, יקנעם, ואולי גם חלק מישובי השרון הצפוני, בסביבות דאר) ומנעה מהם את האפשרות להשתלט על המובלעות הכנעניות שבתחומם (השוה שופ׳ א, כז).

אין להעלים עין מכך שבמשך כל הזמן הזה היתה עדיין קיימת ריבונות מצרית על כל ארץ־ישראל להלכה; ובחלקים שבהם עברו עורקי התחבורה העיקריים (עמק־החוף, יזרעאל, בית־שאן וצפון עבר־הירדן מזרחה) גם למעשה. לפיכך אין להניח כי התנגשות חשובה במידה יחסית, כגון זו עם יבין, יכלה לקרות בימיו של רעמסס הב׳. ככל שאנו יודעים שמרו גם הוא וגם החתים על שקט יחסי באחוזותיהם, ועל יציבותו של הגבול ביניהם, לפי ההסכם שקיים את ממלכת אַמֻּרּ בתחומי השלטון החתי. ביציבותו של הגבול הזה יש להסביר גם שתי עובדות הקשורות זו אל זו: מצד אחד לא הצליחו שבטי אשר ונפתלי לרשת את החלקים הצפוניים של ארץ־כנען, שכן כאן שמרו החתים על הגבול; ומצד שני לא נשחקו ונתמעטו במלחמות־גבולים, בדומה לשבטים הדרומיים (שמעון וראובן), ששם לא היה השלטון המצרי יכול, או מעוניין, לשמור על השקט בין מתגשים מקומיים.

מתוך שיקול זה יש לשער כי המלחמה הראשונה עם מלכות חצור אירעה בראשית הרבע האחרון של המאה הי״ג לפסה״נ, ויתכן כי יש לחשוב את מסעו של מרנפתח לקדמת־אסיה לנסיון להשליט שקט באחוזות המצריות שם, לאחר המהומה שהתחוללה עם כיבוש חצור. הזכרתה של ינועם בצפון הארץ בהקשר זה עשויה לחזק את ההשערה על זיקתם של המאורעות זה לזה. אם אמנם עמד בראש בני־יוסף בקרב זה יהושע בן־נון, כבר היה בא בימים; ומכל מקום קרבת הזמן היחסית בין עלית בית־יוסף ובין מלחמת חצור הראשונה, גרמה לכך כי בהמשך הזמן נקשר שמו בפרשה זו, אפילו אירעה אחרי מותו.

שלא כירושלים, לא נבנתה חצור מיד לאחר חורבנה זה. היו בשטח זה ערי־מבצר כנעניות רבות מדי, שבודאי לא ראו בעין רעה את הריסתו של המרכז אשר הטיל את מרותו עליהן, ושאפו כל אחת לרשת את מקומו. ולא זו בלבד, אלא שסיסרא, שר צבאו של יבין, נמלט כפי הנראה מן המערכה וניסה לקיים את שלטונה של מלכות־חצור בעזרת הרכב ששרד בערים האחרות גם לאחר חורבן הבירה. על כן לא נאמר עליו כי ישב בעיר מן הערים אלא בחֲרושת־הגּוֹיִם (שופ׳ ד, ג); וכבר העלה ב. מזר את ההשערה המסתברת כי ביטוי זה מקביל לגליל־הגוים[48], ובמקרה זה כולל את הגליל המערבי, במידה שהיה מיושב בתקופה שקדמה לכיבוש; אך ספק אם כָּלל גם את הערים הכנעניות הגדולות שמצפון לרכס ראש־הנקרה – חניתה – ומזרחה משם.

אם ניתן דעתנו על חמשת בתי־האב הכושיים, הנזכרים ברשימות רעמסס הב׳ והג׳[49], תסתבר עוד יותר השערה זו על נסיונו של סיסרא להמשיך את שלטונה של חצור. אם אמנם היה סיסרא קשור באחד מבתי־האב הכושיים, שישבו לאורך אשדות המערב של השטח ההררי בארץ־ישראל (החל מהר־יהודה : דרום ועד הר־הגליל בצפון), יובן כי גם לאחר חורבן חצור ינסה הוא בעזרת קשריו המקומיים עם בתי־האב הכושיים והקיניים (שופ׳ ד, יז) לקיים שלטון מוגבל לפחות על חלקי ממלכת חצור.

היוזמה למלחמה כנגדו יוצאת גם היא משטח מושבם של בני־יוסף, ונושאתה דבורה, אשת לפידות.

בקירוב באותו זמן מתנגשים בני־יהודה, המרחיבים את שליטתם על אשדות־המערב של הר־יהודה, עם בתי־האב הכושיים היושבים בסביבתם, וכובשים מידם, בפיקודו של המנהיג המקומי עָתְנִיאֵל בן־קְנַז, את דְּבִיר; כלומר, גם כאן בעזרת בתי־אב הקרובים להם קרבת דם (הקניזים), שגם הם, כקרוביהם הקינים בצפון (יעל אשת חבר הקיני), מוצאים לנכון להפר את בריתם עם תושבי הארץ הקודמים ולהסתפח אל הכובשים הישראליים. בודאי יש לייחס לפרשה זו גם את כיבוש בית־שמש, לכיש ושאר ערי אשדות המערב של הר־יהודה, שאירע בסוף המאה הי״ג לפסה״נ.

עם גל עליתם של שבטי־רחל יש לקשור גם את ראשית ההתישבות הישראלית בעבר־הירדן מזרחה. אמנם ידיעותינו על כך דלות ביותר, שכן המקרא אינו מ־בה לספר על שבטים אלה, ואף תעודות חיצוניות אינן מצויות בידינו במספר ניכר. אף־על־פי־כן מסתבר שכל זמן שהיתה קיימת אפשרות לפרוץ ולהגיע אל עבר־הירדן מערבה, לא נמשך לבם של שבטי ישראל לשטחים שממזרח לנהר. רק כאשר

www.daat.ac.il

נוכחו לדעת כי צר שטח ההר ממערב לירדן, והתקדמותם לעבר החוף נִבְלְמָה, פנו אל החלל שנוצר ממזרח לנהר עם חורבנן של ממלכות־האמורי בחשבון ויעזר. וכך יש לשער כי בני־ראובן, שלא מצאו להם שטח התישבות נוח בצדם של בני־יהודה חזרו מאשדות המזרח של הר־יהודה והתחילו פושטים בסביבות חשבון ואֶלְעָלֵה. יתכן כי לפרשה זו יש ליחס את מסורת חילופי הבכורה (דה״א ה, א–ב), וכן את קשרי ראובן ויהודה ברשימות היחס[50].

גם למנשה היה צר שטח נחלתו במערב־הירדן, בעיקר מפני שהֵכִיל מובלעות כנעניות רבות, ומשום כך פנו כמה ממשפחותיו מזרחה, אל החלל שנוצר עם חורבנה של ממלכת אדרעי. בין שטחי התנחלותן של משפחות מנשה בצפון ואֵלו של ראובן בדרום, קנו להן ישיבה משפחות מעורבות שונות שהיו עיקרו של שבט גד, הנמנה עם בני השפחות. אליהן נספחו בני־יאיר, כנראה בסוף המאה הי״ג לפסה״נ או בראשיתה של הי״ב לפסה״נ, שמתוך תעודות אשוריות אנו שומעים על נדידותיהם בחבל־הארץ שממערב לפרת התיכון. הללו מתייחסים אל בני מכיר (המנשי־היהודי) מזה, ואל חצרון (הראובני־היהודי) מזה (דה״א ב, כא, כג). אולי יש להסמיך אף להתפשטותו של הראובני בעבר־הירדן מזרחה גם את המלחמה עם המדיָנים, שבה היו מעורבות גם מואב ואדום[51]. כתוצאה מהתנגשויות אלו פלשו המואבים גם מערבה לירדן, וכבשו חלקים משטחי התישבותם של בני־יהודה ובנימין. ודוקא משטח התישבותם של שבטי־רחל, מקום שבו הרגישו הישראלים את עליונותם בגלל מציאותן של משפחות קרובות, שקדמו להם באזור בכמה דורות וגם בגלל ברית הגבעונים, יצאה הקריאה להדיפת ההתקפה המואבית, שהביאה לידי הנצחון הישראלי בהנהגת אהוד בן־גרא (שופ׳ ג, יב־ל).

ההתנחלות

בראשית המאה הי״ב לפסה״נ אירעה פלישת גויי־הים אל אסיה הקטנה ורצועות החוף המזרחי של ים־התיכון[52]. בשנות השמונים החלה התישבותם של הפלשתים בחלק הדרומי של עמק־החוף בארץ־ישראל, ואותו פרק זמן נוסד הישוב של אל־ח׳רבה שבאדמות קַסִילֵה. מיד התחילה שורת התנגשויות קטנות בין הפלשתים ובין בני־יהודה, שכבר הספיקו להתבלט על אשדות־המערב של הר־יהודה והחלו לנסות לחדור אל עמק־החוף. יש לשער כי הכנענים עשו הפעם יד אחת עם הישראלים כנגד האויב החדש, וכך יש להסביר את ההתנגשות הראשונה עם הפלשתים בהנהגת שַׁמְגַּר בן־עֲנָת (שם ג, לא), שאולי היה כנעני (לפי שמו).

חיזוקו של השלטון המצרי לאורך ״דרך־הים״, בראשיתה של השושלת הכ׳ (1200–1087 לפסה״נ בקירוב), מנע התפרצות מעשי איבה חדשים באזור־החוף, ושמר על פתחו המזרחי של עמק־יזרעאל – בית־שאן. אולם, עם התמוטטותו הגמורה של שלטון זה, לאחר ימיו של רעמסס הו׳, אי אפשר היה למנוע את חידוש ההתמודדות בין הגורמים הפנימיים ונסיונות חדירה של מתפרצים חדשים מן המזרח. וכך מתחילה, במחצית השניה של המאה הי״ב לפסה״נ, התפשטותם של הפלשתים אל פנים הארץ בדרום, ואילו בעמק־יזרעאל באות פלישות השוד של המדיינים על הישוב החקלאי. גדעון אבי־העזרי משבט מנשה, הודף את הפולשים חזרה אל המדבר (שופ׳ פר׳ ו–ח).

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

בעקבות נצחונו מתחזקת היאחזותם של בתי־אב מן המנשי בחלקו הצפוני של עבר־הירדן מזרחה, ויחד עם זאת עושים יסודות מעורבים שבשבט זה נסיון להקים מלוכה ממערב לירדן, שמרכזה הישוב המעורב בשכם. אולם נסיון זה נדון לכשלון, דוקא בגלל אותו משטר חופש ואי־נשיאה בעול האופייני לבני יוסף (שם פר׳ ט).

גירושם של המדיינים, ומלכות הנפל של אבימלך בן־גדעון, מבטיחים תקופת שלום מסוימת בשטחי השבטים היושבים בעמק־יזרעאל ובסביבתם, וכן בגלעד. וכך שומעים אנו על שלשלת שופטים קטנים, שתחומי השפעתם לא חרוי ממסגרת חציו המערבי של עמק־יזרעאל וסביבותיו בהר (מצפון ומדרום), או בגלעד, הלא הם: תּוֹלָע בן־פּוּאָה, איש יששכר (מִשָּׁמִיר בהר־אפרים); יָאִיר הגלעדי; ולאחר ימי יפתח, שהיו שוב תקופה קצרה סוערת בהדיפתם של בני־עמון המתנכלים לגלעד (היסוד החלש ביותר על גבולם המערבי), אִבְצָן מבית־לחם (שבזבולון); אילון הזבולוני; ועַבְדּוֹן בן־הִלֵּל הַפִּרְעָתוֹנִי (מהר־אפרים).

בינתיים מתקדמים הפלשתים בדרום בהשתלטותם על שטחים בפנים הארץ. אנשי דן, שאינם מצליחים לגייס את עזרתם של שבטים ישראליים אחרים, אינם אוֹזְרים כוח להילחם ביד רמה בפלשתים; ומאבקם אינו חורג מגדר מעשי התגרות בודדים, שהמסורת רוקמת אותם סביב אישיותו של גבור מקומי, שמשון. לבסוף נאלצים הם לעזוב את מקומם, ולחפש להם נחלה אחרת בצפון־מזרחה של ארץ־ישראל.

עם נדידתם של הדָנִים צפונה נשאר החלל ריק בשטח עמקי אילון ונחל שורק, שכן הפלשתים באו ככובשים שליטים ולא כמתנחלים. ושלושת השבטים הגובלים בשטח זה, אפרים, בנימין ויהודה, מתחרים עתה ביניהם על תפישת הנחלה העזובה. הֵדֶיה של התחרות זו עולים מקטעים שונים ברשימות היחס, רשימות גבולות הנחלות ורשימות ערי־הלויים. מסתבר כי בהתחרות משולשת זו לקחו בני־בנימין חלק פעיל ביותר. דומה כי בתחילה התפשטו אפילו לשטחי נחלאותיהם של יהודה ואפרים[53]. הצלחה זו גיבשה את התנגדותם של יהודה, אפרים ושבטים אחרים לבני־בנימין, ומכאן הרקע למלחמה בהם (שופ׳ פר׳ יט–כא). לגבי עצם המעשה, אין הבדל אם אירע מעשה פילגש בגבעה, ושימש עילה אחרונה להתלקחות המלחמה, או שהמסורת העממית תלתה מלחמה זו בזכר מעשה אגדי או ממשי.

מלחמת אחים זו התישה את כוחם של השבטים, ופתחה פתח לנצחונם של הפלשתים במלחמת אבן־העזר (שמ״א ד, טו–יח). מעתה מתחיל המאבק עם הפלשתים, המסתיים רק עם השליש הראשון בקירוב לימי מלכותו של דוד[54].

אפשר לסכם את פרשת הכיבוש בטבלה הבאה:

ראשית הכיבוש בימי האבות (שכם, העי?)	המאות הי״ח–הי״ז לפסה״נ;
הסתננות הגל הישראלי הראשון (שבטי אשר ונפתלי?)	לפני 1310 לפסה״נ;
חדירת הגל הישראלי השני (שבטי־לאה)	בקירוב בין השנים 1305–1290 לפסה״נ;
חדירת הגל הישראלי השלישי (שבטי־רחל); כיבוש יריחו (?) ובית־אל	1273 לפסה״נ;
ההיאחזות בעבר־הירדן מזרחה והמלחמה עם מדין ומואב	מחצית המאה הי״ב לפסה״נ;

www.daat.ac.il

המלחמה עם יָבִין מלך חצור	בקירוב 1222 לפסה"נ;
המלחמות עם כּוּשַׁן־רִשְׁעָתַיִם, עם סיסרא (שבטי־כושים) ועם עגלון מלך מואב	בקירוב 1200 לפסה"נ;
ההתנגשות הראשונה עם הפלשתים, שמגר בן־ענת	בקירוב 1180 לפסה"נ;
מלחמת גדעון ונסיון המלוכה של אבימלך	בקירוב 1130 לפסה"נ;
מלחמת יפתח בבני־עמון	בקירוב 1100 לפסה"נ;
השופטים הקטנים	בקירוב 1080–1120 לפסה"נ;
מלחמת האחים (עם בנימין)	בקירוב 1070 לפסה"נ;
מלחמת אבן־העזר	בקירוב 1050 לפסה"נ.

הערות

מאמר זה מיוסד על ספרו של המחבר: The Israelite Conquest of Canaan, העומד לצאת לאור בקרוב, והוא נתחבר בעקבות הסיכום שנערך למען האנציקלופדיה המקראית, כרך ד (ערך כיבוש הארץ). המחבר מודה לבתו, הגב' אפרת ייבין, שהכינה נוסח זה.

1 פרשיות אלה מתוארות בספר יהושע, שניתן לסכמו בשלושה חלקים: פרשת הכיבוש (פרקים א–יב), חלוקת הארץ וקביעת ערי־הלויים והמקלט (פרקים יג–כא), המאורעות שלאחר מכן (פרקים כב–כד).

2 הדעות חלוקות בדבר דרך המסע באדום: אם לקבל את הגרסה הכתובה, הרי מפונון הם עברו את אדום לרוהבה, אל אובות, ומשם עלו מואבה ועברו לאורכה בדרך פרשת המים המשנית של עבר־הירדן מזרחה — ולא בדרך הספר (צַרב אל־חאג'). אם להתעלם מהזכרתם של אובות ועיי־העברים בתיאור זה ולקבל את הזכרתה של תופל (בס' דברים), הרי מפונון עלו כבר באדום לדרך פרשת המים המשנית ועברו לאורכה של הארץ. ועיין: ב. מזר, אטלס היסטורי לתקופת התנ"ך, הוצאת שפירא, מפות יציאת־מצרים וכיבוש הארץ.

3 לדיון מפורט יותר עיין: S. Yeivin, The Israelite Conquest of Canaan, פרק ד (עומד להידפס).

4 גבול היפלטי (יהו' טז, ג), ארץ שועל, ארץ שלשה (שמ"א ט, ד), בארות (הו' יח, כד).

5 להוציא אפשרות מפוקפקת אחת: חניאל (השוה דה"א ז, לט, ליהו' יט, יז, כד).

6 בת־שוע אשתו, בתו של חירה העדולמי, והמר כלתו, ועיין: בר' פרק לח.

7 יהו' יג, ג–לג; פר' טו–יט.

8 על תעודות אלה ותוכנן עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 49 ואילך.

9 על תעודות אלה ועל מסע סתי הא' לכנען, השוה מאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ' 40–46.

10 עיין: J. Simons, Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists, 1937, pp. 115ff.

11 עיין: J. A. Wilson, ANET, p. 255.

12 עיין: J.A. Wilson, ANET, pp. 347ff. והשוה גם מאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ' 342–349.

13 עיין: J.A. Wilson, ANET, pp. 376ff.

14 עיין: G. Goetze, ANET, p. 319.

15 לדיון וסיכום מפורטים יותר עיין: J. Bottéro, Le probléme de Habiru, 1954; M. Greenberg, The Hap/biru, 1955; M. P.Gray, HUCA 29 (1958), pp. 135ff.; ועיין עתה גם ש. ייבין, עיונים בתקופת האבות, בית מקרא טז (תשכ"ג), עמ' 24 ואילך.

16 עיין: ש. ייבין, בית מקרא יד (תשכ"ב), עמ' 28 ואילך.

17 עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית א, ערך אמרי, טורים 445–446; ערך ארץ ישראל, טור 694.

18 עיין: N. Glueck, Explorations in Eastern Palestine II—IV: AASOR 14 (1934); 15 (1935); 18—19 (1937-8); 25—28 (1945—9).

19 י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, תש"ז, עמ' 8 ואילך.

20 עיין: במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ' 103 ואילך.

www.daat.ac.il

21 עיין: י. ידין, עונת החפירות הרביעית בחצור, ידיעות כג (תשי"ט), עמ' 22, 23, 29.

22 על קדש ותל־חרשים עיין: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, עמ' 10 ואילך, 18 ואילך.

23 עיין: E. Sellin, Tell Ta'annek, 1904, pp. 15ff.

24 עיין: G. Laud, Megiddo II, 1948, pp. 25ff.

25 עיין: R. W. Hamilton, QDAP 4 (1935), pp. 1ff.

26 עיין: G. E. Wright, BASOR 148 (1957), p. 21.

27 עיין: J. P. Free, BASOR 143 (1956), pp. 11—17.

28 עיין: R. de Vaux, RB 56 (1949), pp. 102—138.

29 עיין: J. B. Pritchard, Suppl. VT 7 (1960), pp. 1—12; idem, BAr 24 (1961), pp. 22—24.

30 על אל־ח׳רבה (קסילה) עיין: ב. מייזלר, ארץ־ישראל א (תשי"א), עמ' 51 ואילך. התוצאות של החפירות באתרים האחרים הנזכרים לעיל עדיין לא פורסמו, והידיעות המובאות כאן הן על סמך השתתפות בהנהלת החפירות, ביקורים או דברים שבע"פ, וכן ידיעות על כמה מן האתרים הנזכרים בהמשך הדברים.

31 עיין: W. F. Albright, BASOR 56 (1934), pp. 2ff.

32 עיין: R.A.S. Macalister, Gezer 1, 1912, pp. 238ff.

33 עיין: Grant—Wright, Ain Shems 5, 1939, pp. 35ff.

34 על עזקה עיין: Bliss—Macalister, Excavations in Palestine, 1902, pp. 12ff.; על תל צפית: שם, עמ' 28 ואילך; על תל ג׳דידה: שם, עמ' 44 ואילך.

35 עיין: O. Tufnell et Alii, Lachish 2, 1940, pp. 19ff.; Lachish 3, 1953, p. 36, 37.

36 עיין: W. F. Albright, The Excavations of Tell Beit Mirsim 2, 1937, p. 61.

37 עיין: J. F. Bliss, A Mound of Many Cities, 1898, pp. 64ff.

38 עיין: K. M. Kenyon, Digging up Jericho, 1957, pp. 256—265; J. Garstang, The Story of Jericho, 1948, p. 133ff.

39 יש הרואים בייחוסם של בני יעקב לאמהות לאה ורחל ולשפחות זלפה ובלהה תוצאה של מצב של עליונותם או נחיתותם של השבטים, האחד ביחס לשני. וכך בכורי האמהות הם שני שבטי ההר החזקים: יהודה — אשר לאחר שעברה הבכורה אליו מראובן, הקשור עמו — מטמיע בתוכו גם את שמעון (שיחד עם לוי נחלשו, ככל הנראה, מאז מעשה שכם); ויוסף (מנשה ואפרים, ובעיקר אפרים). השבט הנטמע, והראשון להיאחזות בהר־אפרים, הוא דן, בכור שפחת רחל, בלהה. עניינו של גד הוא פרשה בפני עצמה ולא כאן המקום לפרטה; ואילו ראשוני המתישבים בגליל, הם שני הבנים השניים לשתי השפחות: נפתלי בן־בלהה ואשר בן־זלפה. חלק ממקומם תפשו אחרוני בני־לאה (יששכר וזבולון), בעוד שלהר־אפרים, בחלקו הדרומי, קשור גם צעיר בנית של רחל, בנימין.

40 עיין לעיל, עמ' 61.

41 עיין לעיל, עמ' 61.

42 עיין לעיל, עמ' 60.

43 מעניין לציין כי גם במקרה זה הראשונים להיאחזות בשטח השבט הם מן היסודות המוטמעים.

44 המלה לאה פירושה פרה באכדית, ובערבית — פרת־בר.

45 עיין לעיל, עמ' 62—64.

46 עיין במאמרו של י. אפעל, בכרך זה, עמ' 79—90.

47 עיין במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ' 91—109.

48 עיין: ב. מייזלר (מזר), מחקרים טופוגרפיים ד׳: גבע וחרושת־הגויים, ידיעות יא (תש"ה), עמ' 35 ואילך.

49 עיין לעיל הע' 16.

50 עיין לעיל עמ' 61.

51 במ' כה, ו—ט; יד—יח; לא, ב—יב; בר' לו, לב; דה"א א, מג.

52 לעליה זו מיחס מזר את חורבנן של מגידו VII B ותל אבו הואם V; ועיין במאמרו, בכרך זה, עמ' 109 ואילך; אך אולי יש לכרכו במסעו של מרנפתח. גם את כיבושה של יפו אפשר ליחס לעליה זו, אם נקבע את תאריך הכיבוש בתחילת המאה הי"ב; אך נראה יותר שיש לייחסו למסעו של מרנפתח, בסוף המאה הי"ג לפסה"נ.

53 עיין: ש. ייבין, אנציקלופדיה מקראית א—ב, ערכים אפרים, בנימין.

54 על מלחמות דוד, המשמשות סיום לפרשיות כיבוש הארץ, עיין להלן בכרך זה, עמ' 149—165.

אתר דעת - מכללת הרצוג

מערכת גבעון ובעית מסע יהושע לדרום הארץ

מאת: י. אפעל

אופי המלחמה נגד הכנענים באזור־ההר

בפרק י שבספר יהושע מתוארת פרשת המלחמה של יהושע בגבעון וכיבושן של ערי דרום־הארץ בידי בני ישראל. פרק זה משופע בפרטים היסטוריים וגיאוגרפיים, המצטרפים לתיאור חי של מלחמת בני ישראל בברית הצבאית של מלכי דרום־כנען והמשקפים את הבעיות הצבאיות שעמדו בפני בני ישראל בתקופת כיבוש הארץ.

בעת כיבוש כנען עמד בפני בני ישראל אויב שאמצעי הלחימה שלו היו עדיפים על אלה של הישראלים. הכנענים היו מאורגנים בתקופה זו בממלכות קטנות, שכל אחת מהן לא היתה אלא עיר בצורה ומוקפת חומה בצירוף "בנותיה" של העיר, היינו ערים קטנות ללא חומה וכפרים, שנמצאו בחבל־הארץ המצומצם שמסביב לעיר־הממלכה. שני סוגי הקרבות העיקריים שהיו נהוגים אצל הכנענים היו קרב־המצור וקרב־הרכב[1]. בני ישראל היו חסרים בתקופה זו אמצעים מתאימים, ולכן לא יכלו לסגל לעצמם שני סוגי קרב אלה. הם השתדלו, איפוא, להימנע מבוא בקרב עם הכנענים באותן הזדמנויות שבהן יכלו הכנענים לקבוע את אורחי־הלחימה ולהלחם בדרכים האפייניות להם; בני־ישראל נאלצו לבור להם דרכי־לחימה אחרות שלא היו מקובלות בכנען באותה תקופה. עקב מציאות רכב בידי הכנענים, לא יכלו בני ישראל לרדת אל המישורים הפוריים והעשירים ונאלצו להלחם בשטחים הרריים ובשטחים מבותרים, שבהם יכולת הפעלת הרכב בקרב היא מוגבלת, או שהדבר בלתי־אפשרי לחלוטין (שופ׳ א, יט; והשוה יהושע יז, טז). אבל גם בשטח־ההר היה עליהם להתגבר על הערים הכנעניות, שהיו מוקפות חומות אדירות. הבקעת חומת־עיר וניהול מלחמת מצור דורשות ארגון אספקת מים ומצרכי מזון באורח תדיר ובמשך תקופה ממושכת, יכולת לקיים משמעת בתוך צבא במשך תקופה לחימה ארוכה, שהנצחון אינו נראה בעין ואין מגע ישיר עם האויב, ובעיקר דורשות הן כלי־מלחמה מיוחדים וידיעה טכנית. האמצעים הטכניים לא עמדו לרשותם של בני ישראל, והמשטר החברתי ששרר בתוכם בתקופה זו היה משטר של שבטים, הקשורים ביניהם בקשר רופף, ללא מָרוּת מרכזית. משטר זה לא היה בו כדי לקיים את הארגון הדרוש לניהול מלחמות־מצור ממושכות. כל אחת ממלחמותיהם בתקופת הכיבוש וההתנחלות היתה כרוכה בבעיה מרכזית זו, ובכל המקרים היא נפתרה בדרכים שהיו בלתי־מקובלות בקרב הכנענים, אשר על אף אמצעי־הלחימה העדיפים שהיו ברשותם, לא יכלו לעמוד בפני הישראלים[2].

עיין הערות בעמ׳ 88—90, ולוח ה׳.

www.daat.ac.il

אופי המקורות על מלחמת גבעון

דעות החוקרים מחולקות בנוגע לערך ההיסטורי של התיאורים שבספר יהושע על כיבוש כנען בידי בני ישראל. ישנם כאלה המקבלים את הכתובים כפשוטם ורואים בהם תיאורים המשקפים את המאורעות של אותה תקופה. אחרים מקבלים רק חלק מסיפורי הכיבוש כמקורות היסטוריים לימי ראשית הכיבוש וההתנחלות – וחלק אחר (כמו הסיפור על מלחמת יהושע בברית מלכי צפון־הארץ) הם רואים כשלב מאוחר יותר בתהליך ההתנחלות[3]. וישנם גם כאלה השוללים את ערכם של רוב סיפורי המלחמות שבספר יהושע כמקורות לבירור פרשת הכיבוש, ורואים בהם בעיקר סיפורים עממיים שנתהוו בקרב האוכלוסיה הישראלית של הארץ לאחר ההתנחלות. כך, למשל, לפי דעה זו, לא נתהוה הסיפור על כיבוש העַי אלא כדי להסביר את מציאותה של חורבה קדומה באותו מקום. וכשם שחלוקות הדעות ביחס למכלול סיפורי הכיבוש שבספר יהושע, כך הן חלוקות ביחס לתיאור המלחמה נגד מלכי־ההר, המתוארת ביהושע פרק י[4]. בין אם נקבל את התיאור של הכיבוש בספר יהושע בכללו כהיסטורי ובין אם לא, מכל מקום פרשיות המלחמות הבודדות, בחלקן או בשלמותן, מיוסדות על נתונים היסטוריים; והן תואמות את המציאות הצבאית על תקופת הכיבוש וההתנחלות. ובכלל אלו, יש למנות, לפחות בחלקו, את התיאור שביהושע פרק י על מערכת גבעון[5].

הרקע הגיאוגרפי וההיסטורי של המלחמה בגבעון

תחילתו של הסיפור על מלחמת יהושע בברית הצבאית של חמשת מלכי־הדרום קשורה בפרשת כריתת הברית בין יושבי גבעון ובין בני ישראל, המסופרת ביהושע פרק ט. לפי כתוב זה באו הגבעונים אל מחנה בני ישראל בגִלְגָל וביקשו לכרות ברית עם בני ישראל בערמה, בטענה שהם אנשי ארץ רחוקה. ולאחר דיון ממושך, וחשד שמא הללו הם מיושבי הארץ, כרתו עמהם הישראלים ברית; ומשנודע דבר המרמה לא היכום בני ישראל, כי אם עשאום חוטבי־עצים ושואבי־מים לעדה ולמזבח ה׳. על גבעון נאמר שהיתה "כאחת ערי הממלכה" (שם שם, ב), ונראה ששימשה מרכז לברית־ערים אשר, לפי פס׳ יז, כללה את גבעון (היא אל־ג׳יב, הנמצאת כ־2 ק״מ מצפון לנבִּי־סַמויל), הַכְּפִירָה (שמזהים אותה עם תל כפירה, הנמצא כ־1.5 ק״מ מצפון למעלה־החמישה), בְּאֵרוֹת (מקומה אינו ידוע ולפי הסברה היא אל־בירה שליד רמאללה) וקרית־יערים (היא דיר אל־אזהר, שבתחומה של קרית אל־ענב, והישוב בה נקרא כיום בשם אבו־ע׳וש). בערים אלו ישבו החִוִּים, וראוי לציין כי מחוץ למקרא איננו יודעים דבר על החִוִּים ועל שייכותם האתנית, ויתכן שנמנו על היסודות החוֹריים[6] שנושבו בארץ־כנען. מכל מקום, נראה שהללו היו מיעוט אֶתְני בתוך סביבה עוינת. במקרא מצויות כמה ידיעות על משטרם. בראשם עמדו זקנים (יהושע ט, יא); ויכולים אנו להניח כי גם צורת משטרם היתה שונה מזו של האֱמֹרִים, שבראשם עמדו מלכים. מאידך גיסא, יש למשטרם צד של דמיון לשלטון בערים שבאנטוליה, בתחומי מלכות החתים, שבראשן עמדו זקנים, כפי שידוע מתעודות חתיות[7].

www.daat.ac.il

אנו מכירים שני סוגים עיקריים של בריתות מדיניות שהיו נהוגים במזרח הקדמון: א. ברית בין שני צדדים שוים במעלה, שבה זכויותיהם והתחיבויותיהם שוות והם חייבים לעזור זה לזה; ב. ברית בין שני צדדים שאינם שוים במעלה (ברית־חסות), אשר בה מתחייב הצד החלש לעבוד את החזק, ואילו החזק חייב להגן על הצד החלש. נראה שהברית בין בני ישראל ובין הגבעונים שייכת לסוג השני; כלומר בני ישראל היו הצד הריבוני והגבעונים היו הצד מבקש החסות וההגנה, דבר העשוי להלום את היותם מיעוט אתני בסביבה עוינת. מסקנה זו מתחייבת מבקשת הגבעונים לבני ישראל: — עבדיכם אנחנו ועתה כרתו לנו ברית (שם ט, יא) — ומהמסופר שיהושע כרת להם ברית לחַיּוֹתָם, אבל חִיבם בעבודה בשביל ישראל[8]. מהכתוב יהושע ט, יז ואילך, עולה כי הברית אשר נכרתה בין בני ישראל ובין יושבי גבעון חלה על ארבע ערי הברית החוית, שהיוו גוש התישבותי רצוף בתוך אזור־ההר.

כתוצאה מברית־החסות שבין בני ישראל ובין הגבעונים נחשף בפני הישראלים האגף הצפוני של הממלכות האמוריות שבאזור־השפלה וההר־הדרומי, ונוצרה אפשרות של התקפה ישראלית מכיוון זה. סכנה חמורה זו עוררה את מלכי האמורי שבדרום־הארץ להתאגד בברית צבאית, שתכליתה היתה לעמוד בפני האויב המשותף ולמנוע נפילת חבל־ארץ זה בידיו. מיהושע י, ג–ד, מסתבר, שיוזם ברית זו היה אֲדֹנִי־צֶדֶק, מלך ירושלים, אשר ממלכתו היתה סמוכה לאזור שהיה נתון לשלטון הישראלי ולפיכך היתה סכנת כיבושה קרובה ביותר. כפי שעולה מאגרות אל־עמארנה (מס׳ 280, 285–290), שזמן כתיבתן קדום בכמה עשרות שנים לתקופת כיבוש הארץ, השתרעה ממלכת ירושלים על פני שטחים גדולים גם מחוץ לתחומי העיר עצמה[9]. היא היתה החשובה שבין ממלכות ההר. ויש בכך כדי להסביר את עמידת מלך ירושלים בראש הברית הצבאית של ממלכות דרום־הארץ. יתר חברי הברית היו הוֹהָם מלך חברון, פִּרְאָם מלך יַרְמוּת (אשר מקובל לזהותה עם ח׳רבת ירמוך, הנמצאת כ־2 ק״מ מצפון־מערב לבית־נתיף, והשוכנת בקרבת הדרך המובילה מן השפלה לירושלים בעמק־האלה והדרך המובילה מבית־גוברין צפונה לעבר נחל שורק), יָפִיעַ מלך לכיש (היא תל א־דְוֵיר שבשפלה), ודְבִיר מלך עגלון, שהיא כנראה תל חסי, אשר בשפלה[10]. חברי־הברית לא חיכו להתקפה ישראלית צפויה עליהם, ותחת זאת בחרו ליטול את היוזמה לידיהם. הם החליטו לעלות על גבעון ולהשתלט עליה, מתוך שיקול שהכנעתה תביא לכניעתן של יתר ערי הברית החוית, ועל ידי כך יתחסל השלטון הישראלי בתחומן ותִמָּנַע אפשרות של התקפה ישראלית מצפון.

הקרב ליד גבעון והרדיפה אחרי מלכי־הדרום

אנשי גבעון, משמצאו את עירם נתונה במצור ע״י צבאות ברית מלכי האמורי יושבי ההר, פנו אל יהושע בבקשת עזרה. בתוקף הברית שנכרתה בינם ובין בני ישראל נכללה עירם בתוך השטח שהיה נתון לשליטתם של בני ישראל, ועל יהושע היתה מוטלת החובה להגן עליהם מפני פשיטת מלכי האמורי על עירם. ואמנם, יהושע לא החמיץ את ההזדמנות שנקרתה לפניו לפגוש את צבאות מלכי האמורי, כשהם חשופים ואינם נשענים על חומותיהם כי אם מרוכזים בשטח פתוח, ומיהר לעלות עליהם בעודם

www.daat.ac.il

חונים על גבעון. לפי שמטרתו של יהושע היתה לתקוף במפתיע את הצָרים על גבעון, נערך מסע־ההתקרבות הישראלי בלילה והכתוב מדגיש: ״ויבוא אליהם יהושע פתאום[11], כל הלילה עלה מן הגִלְגָל״ (שם י, ט). מפסוק זה ברור שהמסע מן הגלגל לגבעון היה כרוך בעליה ממושכת, ודבר זה מחזק את ההנחה כי הגלגל, שבו נמצא מחנה בני ישראל וממנו יצאו למלחמה בגביצון, היה ״בקצה מזרח יריחו״ (שם ד, יט), אם כי מקומו המדויק אינו ניתן לקביעה. ההצעות לזהות את הגלגל עם ח׳רבת גִ׳לְיָג׳ל שבמישור אל־מח׳נה, או עם תל גִ׳לְג׳וליה שממזרח לתל בלאטה, היא שכם העתיקה[1], אי־אפשר לקבלן מכמה וכמה טעמים, ואלה הם: א. הסיפור על מלחמת גבעון קשור קשר ענייני בפרקים שלפניו, שבהם מתוארים כיבוש יריחו והעי וכריתת הברית עם הגבעונים. בתוך רצף־הפרקים הללו ידוע הגלגל כמקום שבו נמצא בסיסם של בני ישראל בצאתם לכיבושיהם, ואליו באו שליחי הגבעונים לכרות ברית (שם ט, ו); ב. בציון ״כל הלילה עלה מן הגלגל״ (שם שם, ט) מדובר על עליה ממושכת, והדבר מתאים לתיאור ההליכה בדרך שמן הגלגל אשר בבקעת־הירדן אל גבעון, אשר הבדל הגבהים ביניהם הוא גדול. לעומת זאת, בדרך העוברת משכם לגבעון ולירושלים, לאורך קו פרשת־המים, הבדלי הגבהים הם קטנים ביותר ואין מקום לדבר על עליה בה. הדרך ממחנה בני ישראל שבגלגל, אשר בסביבות יריחו, אל גבעון נתמשכה לאורך 30–35 ק״מ, והעליה בה היתה בשיעור 950 מ׳ בקירוב. נראה שהמסע נערך בנתיב היוצא מיריחו והעובר דרך ואדי קֶלְט ואדי סֻוֵינִיט לעבר גבעון, ובהמשכו הוא מתחבר עם דרך בית־חורון המוליכה לשפלה[13]. העליה בדרך זו מיגעת ביותר, אבל חשובה העובדה שהיא עברה בנתיב מוסתר־בחלקו, ומסע־הלילה בה עשוי היה שלא להתגלות.

בסוף מסע־הלילה הגיעו יהושע ולוחמיו בהסתר אל גבעון. האמורים היו בודאי ערוכים כנגד העיר, ולא כלפי חוץ, ועל כן עלה בידי יהושע להפתיעם, ״ויהֻמם ה׳ לפני בני ישראל ויכם מכה גדולה בגבעון״ (שם שם, י). כתוצאה מההתקפה הישראלית המפתיעה החלו מלכי האמורי וצבאותיהם לנוס ״וירדפם דרך מעלה בית־חורון״ (שם, שם). כיוון הבריחה היה צפונה־מערבה, בדרך המובילה לעבר בית־חורון–ולא לכיוון דרום־מערב, בנתיב המוביל מגבעון לבִּידו, שמשם אפשר גם לפנות אל ירושלים, דרך נבי־סַמויל. מציון דרך נסיגה זו של האמורים עולה, שההתקפה הישראלית באה לא רק ממזרח (כיוון המסע), אלא כנראה גם מדרום (יתכן לשם הגברת־הפתעה ולניתוק דרך נסיגה), שאם לא כן, ספק הוא אם מלכי האמורים, או לפחות מלכי ירושלים וחברון, היו מתרחקים ממלכויותיהם ע״י הנסיגה לעבר עמק־אילון, ובכך נמצאים מפקירים את אזור־ההר בידי בני ישראל.

דרך בית־חורון משמשת דרך־רוחב בארץ־ישראל המערבית, המחברת את עמק־אילון והשפלה עם דרך־האורך העוברת בקו פרשת־המים, משכם לירושלים ולדרום־ההר. שְׁמה בא לה על שם שני הישובים שהיא עוברת דרכם, והם: בית־חורון עליון (כיום: בית־עור אל־פוקא) ובית־חורון תחתון (כיום: בית־עור א־תחתה), המרוחקים כ־3.5 ק״מ זה מזה, והבדל הגבהים ביניהם כ־250 מ׳. הדרך נקראת ״מעלה בית־חורון״ או ״מורד בית־חורון״, לפי כיוון התנועה בה. זוהי אחת הדרכים המעטות המחברות את השפלה עם מרכזו של אזור־ההר, ובה התחוללו קרבות ורדיפות

www.daat.ac.il

בתקופות שונות[14]. לפי פס׳ י רדף יהושע אחרי האמורים בדרך בית־חורון והיכם עד עֲזֵקָה ועד מַקֵּדָה. שני המקומות האחרונים נמצאים מדרום לנחל שורק, וקרובים לדרך העוברת בעמק־האלה. אם כי בפס׳ י מתמשך מסלול הרדיפה עד מקדה, הראשונה מבין ערי האמורים לפי סדר המסע, אשר מסופר עליה כי נלכדה במלחמה זו, הרי ניתן לשער שעיקר הצבא האמורי הושמד בדרך בית־חורון ובעמק־אילון.

בתארו את עזרת ה׳ לבני ישראל במלחמה זו מספר הכתוב: ״ויהי בנוסם מפני בני ישראל הם במורד בית־חורון וה׳ השליך עליהם אבנים גדולות מן השמים עד עזקה וימותו; רבים אשר מתו באבני הברד מאשר הרגו בני ישראל בחרב״ (שם שם, יא). וראוי להשוות לכאן תיאור דומה על השתתפות האל ברדיפה אחר אויבים, המצוי בתעודה של סרגון הב׳, שבה מתואר מסע־המלחמה שערך מלך זה נגד ממלכת אררט שמצפון לאשור. לאחר שהיכה סרגון את צבאות אויביו מכה הגדולה, מכה שכתוצאה ממנה מילא את הגֵיאָיוֹת בגויות חלליהם, עלה בידי חלק מהם להבקיע לעצמם דרך נסיגה ומלך אשור החל לרדוף אחריהם. והנה, בשלב זה ״(האל) אדד החזק, בן (האל) אַנֻ הגיבור, נתן עליהם בקולו האדיר ובענן שטפון ובאבני ברד (באשורית: אבני־שמים aban šamē, ממש כלשון הכתוב שביהושע) כילה את שאריתם״[15].

בתוך תיאור פרשת הרדיפה משולב מעשה מופלא על נס שנעשה לבני ישראל: ״אז ידבר יהושע לה׳ ביום תת ה׳ את האמורי לפני בני ישראל ויאמר לעיני בני ישראל: שמש בגבעון דום וירח בעמק־אילון. וַיִּדֹּם השמש וירח עָמָד עד יִקֹּם גוי אויביו... ויעמד השמש בחצי השמים ולא אץ לבוא כיום תמים״ (שם שם, יב–יג). פסוקים אלה היו כתובים על ספר הַיָּשָׁר (או ספר השיר), הוא הספר שנכללו בו בו עלילות מלחמה ושירות גיבורים של עם ישראל, כנראה עד תקופת דוד. מפסוקים אלה עולה כי ״יום תת ה׳ את האמורי לפני בני ישראל״ דהיה ידוע בישראל ונחרת בזכרון העם במשך דורות כיום של נצחון גדול. מן השירה נשמעת מסורת על הנס שבו נעתר ה׳ ליהושע ועצר את תנועת מאורות־השמים וכתוצאה מכך נתמשך היום, כדי לאפשר לבני ישראל להכות את אויביהם לפני רדת החשיכה. המקומות הנזכרים בשירה הם גבעון ועמק־אילון, ונראה שהם מציינים את שני המקומות אשר בהם היכה יהושע את אויביו מכות מכריעות. יתכן שיש לראות את הקרב שנתחולל בעמק־אילון כחלק מקרב־רדיפה בלבד, אשר נערך בשטח אויב, ולא כקרב שמטרתו היתה כיבוש העמק; שכן לא מסופר בפרקנו על כיבושים בעמק־אילון; ובמקומות אחרים במקרא, כמו שופ׳ א, לד–לה, אף נאמר בפירוש שבני ישראל לא התנחלו בו.

אחרי התיאור של נס עצירת תנועתם של מאורות־השמים נאמר ביהו׳ י, טו, כי יהושע וכל ישראל חזרו לגלגל. ידיעה זו אינה משתלבת עם כלל הסיפור, המודיע על המשך הרדיפה ועל המלחמה בערי דרום־הארץ. ובתרגום השבעים אין פסוק זה מופיע במקומו הנוכחי.

לאחר המכה הגדולה שהוכו בעמק־אילון, מסופר בפרקנו כיצד נסו פליטי האמורים אל עריהם בדרך הראשית, הנמשכת מעמק־אילון לאורך השפלה אל עזקה, מקדה ולכיש. לפי הסיפור, נודע ליהושע במהלך הרדיפה כי חמשת המלכים נחבאים במערה ליד מקדה. יהושע סוגר את המערה, ואילו עיקר בכוח ממשיך ברדיפה ארוכת־טוח, כדי למנוע את פליטי האמורים מלהסתגר מאחורי חומות

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

עריהם, ובהמשך מציין הכתוב כי בני ישראל היכו את האמורים מכה גדולה ״והשרידים שרדו מהם ויבואו אל ערי המבצר״ (שם, כ). בפס׳ כא־כז בא תיאור הוצאתם של חמשת המלכים מן המערה והמתתם. לפי פס׳ כא אירע הדבר כשחזרו הלוחמים הישראליים אל המחנה במקדה, כלומר ל א ח ר גמר המלחמה. ולא נדון כאן בבעיות הספרותיות וההיסטוריות של פרשה זו, לפי שאין הן נוגעות לעצם תיאור המלחמה[16].

מערכת גבעון ומקומה בתוך מכלול הכיבוש

בהמשך הסיפור על הרדיפה בא תיאורו של שלב הלחימה על ערי דרום־הארץ, שככל הנראה אינו מתאים למציאות ההיסטורית, ומנוגד לתיאורים אחרים שבמקרא. נעמוד לראשונה על התיאור שבספר יהושע כמות שהוא. ברשימת הערים שאותן כבש יהושע נמנות לפי הסדר: מַקֵּדָה, לִבְנָה, לכיש, עגלון, חברון ודְבִיר. מבין אלו אפשר לקבוע בודאות רק את מקומן של לכיש (היא תל א־דויר) ושל חברון, ואילו ביחס לזיהוין המדויק של האחרות חלוקות הדעות. את מקדה ולבנה יש לזהות כנראה עם תל ברנאט ותל ג׳דידה, הנמצאים באמצע הדרך שבין תל זכריה (היא עזקה) ובין לכיש[17]. את עגלון נוהגים לזהות עם תל חסי או עם ח׳רבת עג׳לאן, הנמצאת כ־3 ק״מ מצפון לתל חסי. האחרונה בין הערים הנזכרות במסע המלחמה שביהושע פרק י היא דביר, שנהוג לזהותה עם תל בית־מִרְסִם. באשר לזמן הכיבוש הישראלי של ערים אלה, מעידים הנתונים הארכיאולוגיים והאֶפיגרפיים המועטים על חורבנן סמוך

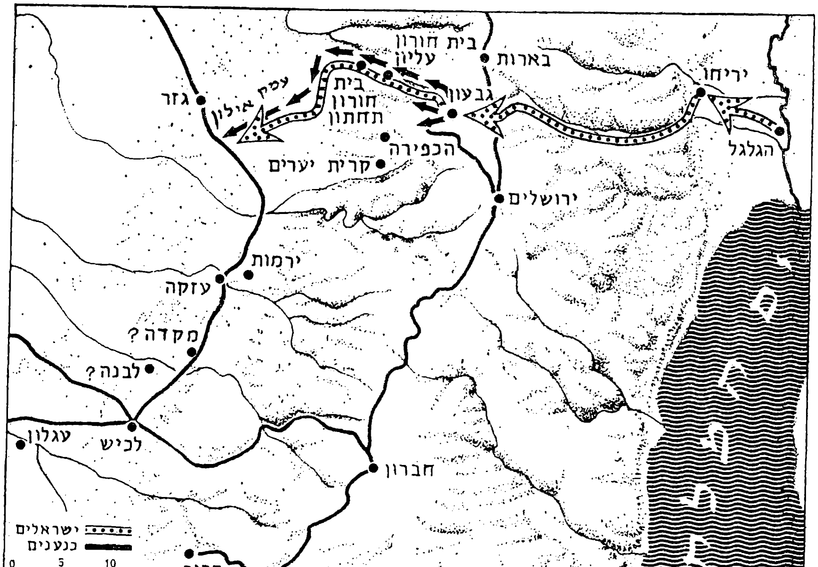

ציור 13: מערכת גבעון

www.daat.ac.il

לסוף המאה הי״ג לפסה״נ. הידיעה הברורה היחידה באשר לזמן הכיבוש עולה מן החפירות שנערכו בלכיש. תאריך החורבן של העיר הכנענית בלכיש נקבע לשנת 1220 בקירוב לפסה״נ, וזאת לפי שברי קערה שנמצאו בשפך השרוף ועליהם רשומות, בכתב המצרי ההִירָטִי, כמויות של חיטה בצירוף התאריך: ״שנת 4 ל...״[18] – וכמעט אין ספק שהמדובר בשנה הרביעית למלכות מרנפתח. בתל בית־מרסם חל המעבר בין העיר הכנענית (שכבה C2) ובין העיר־הישראלית הקדומה (שכבה B1), בסמוך לסוף המאה הי״ג לפסה״נ[19]. החפירות בתל חסי נערכו בשנות 94־1890 על ידי פְּטְרִי ובְּלִיס. המעבר מהתקופה הכנענית לתקופה הישראלית חל בתל חסי במאה הי״ג לפסה״נ[20]; אבל אין בידינו נתונים מספיקים על חפירות אלו, שבעזרתם ניתן לקבוע פרטים מדויקים יותר. החפירות באתרים אלה מאפשרות לקבוע את כיבושן של ערי־הדרום בתחום־זמן של דור אחד, אבל אי־אפשר לקבוע על פיהן אם נכבש הדרום במסע חד־פעמי או לא.

לא בסיפור שביהושע פרק י על כיבוש ערי השפלה ודרום הר־יהודה, ולא במקורות מקראיים אחרים, המתייחסים לתקופת הכיבוש, נזכר כיבושה של גזר בתקופה זו. מעמדה של גזר בתוך האזור שבו נלחם יהושע ידוע היטב מתוך אגרות אל־עמארנה. בתקופה זו היתה גזר אחת מערי־הממלכה הראשיות בכנען, ותחום שלטונה גָבל עם ירושלים במזרח, קְעִילָה בדרום־מזרח ולכיש בדרום. היא שכנה על הדרך המחברת את עמק־החוף עם פנים הארץ, ובתחומה נכלל גם עמק־אילון, שבו עבר הנתיב מהרי־אפרים ובנימין בדרך בית־חורון אל השפלה. בגלל שליטתה על דרכים אלו היתה גזר בעלת חשיבות אסטרטגית במלחמות־ישראל בתקופת הכיבוש ואחריה. נראה שבראשית היאחזותם של בני ישראל באזור־ההר, כתוצאה מכריתת הברית עם הגבעונים, לא הצטרף מלך גזר לברית מלכי האמורי – אם מפני שסבר כי יעלה בידי חברי הברית להכניע את הגבעונים ולסלק את סכנת החדירה הישראלית, ואם בגלל יחסים מתוחים ששררו בינו ובין חברי הברית, וביחוד בינו ובין מלך ירושלים. לפיכך לא הוכה צבאו של מלך גזר בהתקפה הישראלית בגבעון. לפי יהושע י, לג, נערך הקרב בין צבא מלך גזר ובין בני ישראל כאשר האחרונים נלחמו על לכיש, היינו בשלב מאוחר של המלחמה על דרום־הארץ. מטרתם העיקרית של בני ישראל בהתנגשות צבאות זו היתה מניעת התקפה של מלך גזר באגפם, במלחמתם על לכיש. במלחמה זו לא כבשו בני ישראל את עמק־אילון, בעת הרדיפה אחרי פליטי האמורים, ואף לא נזכר שכבשו את העמק גם לאחר שהשתלטו על דרום־הארץ. הסיבה לכך היתה מציאותו של רכב־ברזל בידי מלך גזר. המאבק בין בני ישראל ובין הכנענים על אזור עמק־אילון נמשך במשך תקופת ארוכה; ורק בימי דוד עבר השלטון על האזור לידי ישראל[21]. גזר עצמה נשארה כנענית, ועקב שליטתה על דרכים חשובות היתה בעלת חשיבות במלחמות עם הפלשתים (שמ״ב ה, כה; והשווה דה״א יד, טז). גזר סופחה למלכות ישראל רק בראשית ימי שלמה (מל״א ט, טז)[22].

לפי יהושע פרק י נכבש דרום־הארץ כולו בידי בני ישראל במסע־מלחמה אחד בהנהגתו של יהושע (״ואת כל המלכים האלה ואת ארצם לכד יהושע פעם אחת״, פס׳ מב). סדר המסע מתאים לרקע הגיאוגרפי ולתנאים הצבאיים של התקופה. ראשיתו

www.daat.ac.il

של המסע בנצחון ליד גבעון. אחר כך מתנהלת המלחמה על ציר של דרך ארצית, כשלאחר הרדיפה בדרך בית־חורון נלחמים בני ישראל על הערים שבדרך־האורך של השפלה. עם כיבושן של מקדה, לבנה, לכיש ועגלון, הנמצאות בנקודות השולטות על הדרכים המוליכות מן השפלה אל הר־יהודה, הושלם ניתוקו של הר־יהודה ממערב ומצפון; ואז עובר יהושע, לפי הסיפור של יהושע פרק י, אל חלקו המזרחי והדרומי־מערבי של הר־יהודה וכובש את חברון ואת כל עריה ואת דביר. מסע־המלחמה מוליך, איפוא, לאחר כיבוש חברון, מערבה לעבר דביר; וניתן להסביר זאת מבחינה צבאית, דהיינו בשאיפה לניצול מכסימלי של הנצחון על מלכי הדרום על ידי עריכת התקפה על דביר, הנשארת מחוסרת אפשרות לקבלת עזרה צבאית משכנים כלשהם. פסוקים מ–מא מסכמים את תוצאות המלחמה: "ויכה יהושע את כל הארץ, ההר והנגב והשפלה והאֲשֵׁדוֹת ואת כל מלכיהם... ויכם יהושע מקדש ברנע ועד עזה ואת כל ארץ גשן ועד גבעון". ראוי לציין שברשימת הכיבושים שביהושע פרק י לא נזכרת לכידת ירושלים במלחמה זו.

בצידו של סיפור המלחמה אשר ביהושע פרק י מצויות במקרא מסורות אחרות שונות לחלוטין על פרשת הכיבוש של דרום־הארץ: והחשובה שבהן מצויה בשופ׳ פרק א ולה מקבילה ביהושע פרק טו. לפי שופ׳ פרק א חל עיקר הכיבוש של דרום־הארץ אחרי מות יהושע (פס׳ א). לעומת המסורת שביהושע על השתתפותם של כל שבטי ישראל במלחמה בהנהגתו של יהושע, עולה מתוך שופ׳ פרק א תמונה של מלחמת שבטים בודדים, אשר בה כבש כל שבט לעצמו את האזור שבו התנחל. במסגרת זו נכבש דרום־הארץ בידי אותם השבטים שנאחזו בדרום, היינו בידי יהודה ושמעון ועוד בתי־אב קרובים שנספחו אליהם. על ירושלים מסופר, שנכבשה ונשרפה בידי בני־יהודה (שופ׳ א, ח). אמנם, לעומת מסורת זו נאמר בפס׳ כא: "ואת היבוסי יושב ירושלים לא הורישו בני־בנימין, וישב היבוסי את בני־בנימין בירושלים עד היום הזה"; אבל מסתבר שזוהי מסורת אחרת, שלפיה נכללה ירושלים בתחום נחלת־בנימין ולא נכבשה בתקופת כיבוש הארץ. בתקופת השופטים שוב נחשבה ירושלים "עיר נכרי אשר לא מבני ישראל" (שופ׳ יט, יא–יב), ועובדה זו מהוה קושי ביחס להבנת תהליך ההתישבות הישראלית בירושלים; ולא מן הנמנע כי משלא נכבשה בידי בני־בנימין, נכבשה ירושלים ונחרבה בידי בני־יהודה, אבל אלה לא התישבו בה. היא חזרה ונוֹשְׁבָה על ידי נכרים למשך תקופת ההתנחלות והשופטים ונעשתה עיר ישראלית רק בימי דוד משנכבשה על ידו (שמ״ב ה, ו–ט; דה״א יא, ד–ז). חברון נכבשה בידי כלב (שופ׳ א, כ; יהו׳ טו, יג–יד), ודביר, היא קרית־ספר, נלכדה בידי עתניאל בן־קנז (שופ׳ א, יא–יג; יהו׳ טו, טז–יז).

ישנם חוקרים המקבלים גם את הכתוב ביהושע פרק י וגם את הכתוב בשופ׳ פרק א כמקורות היסטוריים לפרשת כיבוש דרום־הארץ[23]. לדעתם, נערך במחצית השניה של המאה הי״ג לפסה״נ מסע־כיבוש אחד בדרום־הארץ בהנהגתו של יהושע, ובמסע זה נחרבו כל הערים הכנעניות שנזכרו ביהושע פרק י. במסע־מלחמה זה כבשו בני ישראל את הערים הכנעניות והחריבו אותן, אבל לא התישבו בהן. לדעת י. ידין, נשא מסע־מלחמה זה אופי של פשיטה, ועם סיומו חזרו בני ישראל לבסיסם אשר בגלגל. בתקופת השופטים, היינו אחרי מות יהושע, שוב נערכו מלחמות על דרום־

www.daat.ac.il

הארץ. הפעם נערכו מלחמות אלו על ידי השבטים הבודדים, כאשר החלו להיאחז בשטחי נחלתם ונאלצו להלחם בכנענים ששבו והתישבו בעריהם. רייט מציין, כי בחפירות שנערכו באחדות מערי דרום־הארץ נתגלו סימנים של כמה שלבי חורבן, אשר מבחינה כרונולוגית יש לשייכם לתקופת השופטים, בנוסף לסימני החורבן הגדול של הכיבוש בימי יהושע. לדעתו, עשוי קיומם של שלבי חורבן אחדים בתקופה זו להעיד על מלחמות ההתבססות הממושכות של בני ישראל לאחר שכבר נגמרה תקופת הכיבוש הכללי[24]. לדעת רייט, מורכב פרק א שבספר שופטים ממקורות שונים, אשר בחלקם הם סותרים זה את זה ואשר יש לפקפק באמיתות ההיסטורית של חלק מהם. לעומת זאת, מצויה ביהושע פרק י מסורת המסתברת היטב מבחינה צבאית־טופוגרפית ואינה עומדת בניגוד לממצאים הארכיאולוגיים. על כן אם אמנם מתעוררים קשיים היסטוריים כאשר משוים את הכתובים שבשני הפרקים, הרי רוב הקשיים הללו מצויים בשוף׳ פרק א.

קשה לקבל את שיטתם של החוקרים הרואים את שני התיאורים של כיבוש דרום־הארץ כהיסטוריים, והמסיקים שהתקיימו באזור זה שני כיבושים; היינו, בפעם האחת מסע כיבוש בימי יהושע ובהנהגתו, ובפעם השניה כיבוש ממושך בהמשך התנחלותם של שבטי־הדרום. שיטה זו באה אמנם לסלק כמה מן הקשיים הנובעים מהשואת הכתובים שביהושע פרק י ובשוף׳ פרק א, אבל אין היא עולה בקנה אחד עם התמונה הכללית של תהליך כיבוש הארץ, המתחיבת מן התיאורים המקראיים על פרשיות־המלחמה של בני ישראל בחלקי־הארץ השונים, מהתיאורים השונים של מסעותיהם לכנען, ומהממצאים הארכיאולוגיים בעבר־הירדן ובארץ־ישראל בכללותם. מכלל הנתונים עולה המסקנה, שכיבוש הארץ נערך במאה הי״ג לפסה״נ, בכמה שלבים, הקשורים בגלי־עליה אחדים לכנען. דרום־הארץ ומרכזה נכבשו בשני גלי כיבוש עיקריים, שהפרידו ביניהם כמה עשרות שנים[25]. יהושע עמד בראש אחד הגלים הללו, אשר התנחל בהר־אפרים. גבעון היא העיר הדרומית באזור־ההר הקשורה במלחמותיו של גל זה, אשר כיבושיו הגיעו רק עד עמק־אילון. על כן אפשר לקבל כמקור היסטורי את המסופר ביהושע י, א–יד, על מלחמת יהושע בגבעון ועל הרדיפה במורד בית־חורון, ואולי גם את הזכרת הקרב שנערך בעמק־אילון, שבו הֻכּוּ האמורים מכה נוספת. מן העובדה שעמק־אילון לא נכבש עוֹלֶה, שרדיפתו של יהושע נמשכה עד העמק בלבד ושם נעצר מחוסר יכולת להתקדם בשטח שבו היתה לאויב עדיפות טכנית. ויש לראות, איפוא, את התיאור שביהושע י, טו ואילך – על לכידת המלכים והמתתם וכיבוש ערי־הדרום – כסיפור שאינו מתאר את פרשת הכיבוש לאמיתה, אלא כסיפור שנתחבר לאחר זמן, תוך מגמה להראות כיצד השתלטו בני ישראל על ארץ־כנען כולה, במלחמה מקפת אחת, בהנהגת יהושע.

אם כי נראה שהמסופר ביהושע פרק י, טו ואילך, אינו תואם מבחינה היסטורית את תהליך הכיבוש, הרי מבחינת הבעיות הצבאיות שעמדו בפני בני ישראל ומבחינת דרכי לחימתם בתקופת הכיבוש, אחוז הסיפור כולו במציאות של תקופת הכיבוש וההתנחלות. כאמור, סיגלו לעצמם בני ישראל, בתקופה זו, דרכי־לחימה מיוחדות אשר התאימו למשטר החברתי ששרר בתוכם, לאמצעי־הלחימה שעמדו לרשותם ולדרכי־הלחימה של אויביהם. דרכי־לחימה אלו היו אופיניות לישראל למן ימי־

www.daat.ac.il

הכיבוש ועד לכינונה וביסוסה של המלוכה, כאשר השתנו דרכי־הלחימה עקב החזקת צבא־סדיר ואפשרויות ארגון בממדים ממלכתיים בידי שלטון מרכזי. בסיפור המלחמה שביהושע פרק י בולטות נקודות טקטיות אחדות שיש להן הַקְבָּלָה בתקופה שמן הכיבוש ועד ביסוס המלוכה בימי שאול, והן:

א. מסע־התקרבות בלילה, מתוך כונה לתקוף את האויב במפתיע (הקבלות: מסע גדעון מעין־חרוד ותקיפתו בלילה את מחנה־מדין ששכן מצפון לגבעת־המורה, שופ׳ ז, טו–כב; מסע־הלילה של שאול מבזק ליבש־גלעד ותקיפתו את העמונים באשמורת הבוקר, שמ״א יא, ט–יא);

ב. ניצול הזדמנות לתקיפת האויב בשטח מתאים, שבו אין הוא יכול להישען על ביצורים ואף לא להפעיל ביעילות את רכבו, ומאידך גיסא, קיימת בו אפשרות הפעלה יעילה של חיל־הרגלים הישראלי (הקבלה: מלחמת־דבורה);

ג. רדיפה ממושכת לזינוב בפליטי האויב, לשם השמדתם הסופית ומניעת ההיערכות מחדש של כוחותיהם (הקבלות: רדיפת גדעון אחרי המדינים, שופ׳ ז, כג–כה; ח, ד–יב; הוראותיו של שאול אחרי קרב־מִכְמָש ואחרי הרדיפה עד אילון: ״נרדה אחרי פלשתים לילה ונבוזה בהם עד אור הבוקר, ולא נַשְׁאֵר בהם איש״ (שמ״א יד, לו׳).

ראוי לציין שבפרקנו מודגשת העובדה שהקרבות על ערי דרום־הארץ היו קצרים ולא נמשכו אלא יום אחד או יומיים (פס׳ כח, לב, לה)[26], וגם זה אופייני למלחמותיהם של בני ישראל בתקופת הכיבוש וההתנחלות. עד ימי מלכות דוד לא מסופר במקרא על מלחמת־מצור ממושכת על עיר שערכו בני ישראל. נוכח המחסור באמצעים טכניים וארגוניים נאלצו בני ישראל לכבוש את הערים הבצורות בקרבות קצרים לאחר שהרחיקו מהן את מגיניהן בדרכי ערמה ע״י בִּיּוּם נסיגה (דוגמאות: כיבוש העי, יהו׳ ח, א–כד; וגבעת־בנימין, שופ׳ יט, כט–לז), או לאחר שעלה בידם להכות את צבאותיהן של הערים בקרבות־שדה במקומות מרוחקים מן הערים (כך מסופר שיהושע לכד את חצור ואת יתר הערים של ברית מלכי הצפון לאחר שהיכה את צבאם על מי־מרום, יהו׳ יא, ז ואילך[27].

הערות

1 על ערי כנען ומשטרן עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 47—56 על דרכי הלחימה של צבאות כנען במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 317—341.

2 ועיין: י. ידין, אספקטים צבאיים וארכיאולוגיים בתיאור כיבוש הארץ בספר יהושע, עיונים בספר יהושע, תש״ך, עמ׳ 71—100.

3 עיין במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 59—77, ובמאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 911—10(.

4 השוללים את ערכם של סיפורי המלחמה שבספר יהושע, ובתוכם גם הסיפור שביהושע פרק י, משתייכים בעיקר לאסכולה שראשיה הם אלט ונות. ביטוי להשקפותיה של אסכולה זו בפירושו של נות לספר יהושע. M. Noth, Das Buch Josua[2], 1953, pp. 60—67. ובמיוחד באשר לפרשה שאנו עוסקים בה במאמרו M. Noth, Die fünf Könige in der Höhle von Makkeda, PJB 33 (1937), pp. 23—36. ניתוח ספרותי וארכיאולוגי המקבל את תיאור המלחמה שביהושע פרק י כמהימן עיין: G. E. Wright, The Literary and Historical Problem of Joshua 10 and Judges 1, JNES 5 (1946), pp. 105—114.

5 הקשיים שנתעוררו בגלל קיומו, כביכול, של פער בין התקופה הכנענית התיכונה ובין התקופה הישראלית באתר שנחפר באל־ג׳יב, וכתוצאה מכך בדבר זיהויה המדויק של גבעון של ימי הכיבוש (עיין

www.daat.ac.il

בטלר עם (J. B. Pritchard, Gibeon's History in the Light of Excavations, Suppl. VT 7 [1960], pp. 1—12 גילוים של קברים מן התקופה הכנענית המאוחרת בעונת החפירות של שנת 1960 ממערב לתל, ובהם תרפושיות של אמנחתפ הב' ותחותימס הג' וכן כלי־יבוא מקיפרוס, העשויים להעיד על ישוב קבע שהיה במקום, ועיין: J.B. Pritchard, Gibeon, Where the Sun Stood Still, 1962, pp. 156—158.

6 על הצעתו של אד. מייאר לגרוס "חורי" במקום "חוי" עיין: ש. א. ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית, ג, ערך חוי, טורים 45—47.

7 על צורת משטר ללא מלך בראשות "זקנים" בארץ־החתים שבאסיה הקטנה עיין: A. Götze, Kleinasien², 1957, p. 102 ; י. מ. גרינץ, הברית עם הגבעונים, ציון כו (תשכ"א), עמ' 73.

8 עיין: י. ליוור, בירורים בפרשת הגבעונים, ספר טור־סיני, תש"ך, עמ' 70—72. על הבריתות עיין עוד: א. בירם, מס עובד, תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 137—142; G. E. Mendenhall, Covenant Forms in Israelite Tradition, BAr 17 (1954), pp. 50ff ; י. מ. גרינץ, שם.

9 על מצבה של ירושלים בתקופה זו עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך ירושלים, טור 796.

10 מבין יתר ערי־הברית, פרט לירושלים, נמצא באגרות אל־עמארנה שמה של לכיש בלבד (מס' 287, 288, 328, 329; 335). ואפשר שנזכרה ירמות באגרת מסוף המאה הי"ד לפסה"נ שנמצאה בתל חסי והשייכת לסוג אגרות אל־עמארנה. באגרת זו מדובר על קשר שקשר מושל Ia-ra-mu-ti עם שליטי לכיש נגד מצרים, ועיין: W. F. Albright, A Case of Lèse-Majesté in the Pre-Israelite Lachish, with some remarks on the Israelite Conquest, BASOR 87 (1942), p. 32—38.

11 ראויה לציון הדגשת הכתובים כי יהושע הסתיע בגורם האפתעה שעה שתקף את אויביו, אשר חנו בשטח פתוח. כך, לא רק במלחמה נגד ברית מלכי־הדרום באמר: "ויבוא אליהם יהושע פתאום" (יהו' י, ט) אלא גם במלחמה נגד ברית מלכי־הצפון וקט הכתוב בלשון דומה: "ויבוא יהושע וכל עם המלחמה עמו עליהם... פתאום" (שם יא, ז).

12 עיין: ח. גבריהו, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך גלגל, טורים 488—490.

13 עיין במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ' 6 ואילך. ובמאמרו של ז. קלאי, בכרך זה, עמ' 136.

14 בנוסף לרדיפתו של יהושע בדרך בית־חורון מסופר במקרא על רדיפות אחרות בדרך זו: של שאול אחרי הפלשתים, לאחר קרב מכמש (שמ"א יד, לא; ועיין במאמרו של ז. קלאי, בכרך זה, עמ' 136 ואילך), ושל דוד אחרי הפלשתים, לאחר פשיטתם בעמק־רפאים (שמ"ב ה, כה; והשוה דה"א יד, טז). בתקופת מרד החשמונאים היכה יהודה המכבי בדרך זו את צבאו של סירון ורדף אחריו עם השפלה (חשמ"א ג, יג—כד); ובראשית ימי המרד הגדול נגד הרומאים נסוג בדרך זו צבאו הרומי של קסטיוס גאלוס ורבים מאנשיו נהרגו שם בהתקפות־האגף שערכו עליהם היהודים (מלח' ב, יט, ח). ועיין עוד במאמרו של מ. גיחון, בכרך זה, עמ' 417—418.

15 שורה F. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon 1912, p. 24, 147:

16 עיין: M. Noth, Die fünf Könige in der Höhle von Makkeda, PJB 33 (1937), pp. 23—36; idem, Das Buch Jusua² 1953, pp. 60—63.

17 עיין: ז. קלאי־קליינמן, שפלת יהודה, ידיעות טו (תשט"ו), עמ' 226—229.

18 עיין: J. Černy, apud O. Tufnell et alii, Lachish IV, 1958, p. 133.

19 W. F. Albright, The Excavations of Tell Beit Mirsim (= AASOR XII) 1932, p. 53ff.; idem, The Excavations of Tell Beit Mirsim II (= AASOR XVII), 1938, pp. 78—79.

20 עיין: F. J. Bliss, A Mound of Many Cities, 1894, pp. 128—149.

21 עיין: ב. מזר, ערי נחלת דן, ידיעות כד (תש"ך), עמ' 8—16.

22 אולברייט, שהטיל ספק באפשרות שגזר נשארה מובלעת נכרית בתוך בממלכת שלמה שהגיעה עד גבול מצרים (מל"א ה, א; דה"ב ט, כו), הציע לגרוס במל"א ט, טז, "גרר" במקום "גזר", ועיין: W. F. Albright, Egypt and the Early History of the Negeb, JPOS 4 (1924), pp. 142—144; idem, The Excavations of Tell Beit Mirsim I, 1932, p. 74—75; אבל דעה זו קשה, והיא נדחתה על ידי רוב החוקרים. ועיין עוד: א. מלמט, בימי בית ראשון, תשכ"ב, עמ' 43 ואילך.

23 ביטוי להשקפה כללית זו, על שינויי הגישה והאספקטים השונים של המחזיקים בה, עיין, למשל: י. קויפמן, במבוא לפירושו על ספר יהושע, תשי"ט, עמ' 1—87; י. ידין, אספקטים צבאיים וארכיאולוגיים בתיאור כיבוש הארץ בספר יהושע, עיונים בספר יהושע, תש"ך, עמ' 71—100; G. E. Wright, The Literary and

Historical Problem of Joshua 10 and Judges 1, JNES 5 (1946), p. 105—114.

24 ראוי לציין כי מסקנה זו של רייט אינה הכרחית שכן כמה משלבי החורבן שבערי דרום־הארץ עשויים להיות תוצאות של כיבושי הפלשתים, שגם הם, בנקביל לבני ישראל, נאחזו בפרק זמן זה בדרום הארץ.

25 על תיאור התהליך של כיבוש הארץ בגלים עיין: ב. מייזלר, תולדות ארץ־ישראל, תרצ״ח, עמ' 189—230; הנ״ל, אנציקלופדיה מקראית א, ערך ארץ ישראל, טור 697 ואילך. דעה שונה ביחס לסדר הגלים עיין: מאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ' 70 ואילך. על הבעיות ההיסטוריות של תהליך כיבוש הארץ, עיין גם H. H. Rowley, From Joseph to Joshua, 1950.

26 אמנם, מחבר הסיפור המקראי נוקט כאן בשימושי לשון המציינים מצור, כמו ״חנה על״, ״הלחם על״ ״הלחם ב...״, אבל מציוני הזמנים עולה שאין מדובר כאן במלחמות־מצור ממש, לפי שהמחבר לא יכול היה לתאר לעצמו מצור ישראלי ממושך בתקופה זו. אדרבה, בכל הסיפור מודגשת הלחימה המהירה, לנוכח העובדה שרוב צבא האמורים הושמד מחוץ לעריהם ולפיכך היה מספר מגיניהן קטן.

27 הנני מודה למורי הפרופ׳ ב. מזר שקרא את כתב היד והעיר הערות מאלפות.

אתר דעת - מכללת הרצוג

מלחמת מי־מרום ומלחמת דבורה

מאת י. אהרוני

הבעיה הכרונולוגית

המקרא מספר על שתי מלחמות בגליל בתקופת התנחלותם של בני ישראל: האחת היא מלחמת מי־מרום, והאחרת מלחמת דבורה.

את מלחמת מי־מרום קובע המקרא בימי יהושע, כלומר בראשית החדירה הישראלית לארץ. מלחמת דבורה, לעומת זה, שובצה בין סיפורי השופטים, כלומר בפרק הזמן שבין ראשית ההתנחלות ליסוד המלוכה הישראלית. אבל הקביעה המסורתית של זמן מלחמות אלו מעלה קשיים רבים. אותו מלך עצמו, יבין, המושל באותה עיר, חצור, עומד בראש הברית הכנענית בשתי המלחמות (יהו׳ יא, א; שופ׳ ד, ג). דבר זה כשלעצמו הוא אפשרי, אם לא היה הבדל זמן גדול בין שתי המלחמות. ניתן להניח שהמדובר בשני מלכים, האחד בנו או נכדו של האחר, שנשאו אותו השם, ואף אפשר שהיה זה שם השושלת ששלטה בחצור.

אולם תוכן הסיפורים יש בו כדי לדחות פתרון זה. כתוצאה ממלחמת מי־מרום שומעים אנו על מותו של מלך חצור ועל חורבנה הגמור של עירו. חורבן זה שהשאיר את רישומו על אותם דורות מודגש בכתוב במיוחד: ״.. ואת חצור שרף באש... רק כל הערים העומדות על תלם לא שרפם ישראל זולתי את חצור לבדה שרף יהושע״ (יהו׳ יא, יא–יג). אין להניח שהיה זה חורבן ארעי בלבד ולאחר מכן שוב עלתה והיתה חצור לראש הברית הכנענית הגדולה. ואינו דומה חורבן זה לחורבנות ערי־כנען ושגשוגן מחדש בתקופת השלטון המצרי, שעליהן מעידות שכבות החורבן הרבות של ערי־כנען בתקופה הכנענית המאוחרת. חורבנות אלה נגרמו רובם על ידי מסעות עונשין של המצרים, שהסתפקו בהטלת מרותם על האוכלוסיה המקומית ובגבית מסים, ולא היו מעוניינים, איפוא, בחורבנן של ערי־כנען. לעומת זה, אין להניח שעיר שנפלה בידי הכובשים הישראליים, נבנתה מחדש. שכן, אף אם לא היה ביכולתם של הישראלים ליישב מיד את העיר הכבושה הרי עם הכיבוש החריבו אותה כליל והשתלטו על שדותיה ומקורות הפרנסה שלה. קשה, איפוא, לקבל כהיסטורית את המסורת על חורבנה הגמור של חצור בימי יהושע ואת הופעתה מחדש בראש ברית גדולה של מלכי כנען בתקופת השופטים.

כנגד זאת מסיים הספור על מלחמת דבורה בדברים: ״ויכנע אלהים ביום ההוא את יבין מלך כנען לפני בני ישראל. ותלך יד בני ישראל הלוך וקשה על יבין מלך כנען עד אשר הכריתו את יבין מלך כנען״ (שופ׳ ד, כג–כד). כלומר, בעקבות הנצחון

עיין הערות בעמ׳ 108–109, ולוח ו,1.

www.daat.ac.il

הישראלי נחלשה חצור והלחץ הישראלי הלך וגבר עד שבמהלומה אחרונה ונוספת החריבו את העיר. מלחמה נוספת זו יכולה להיות רק מלחמת מי־מרום. אם היינו מוצאים את הסיפורים על מלחמת דבורה ומלחמת מי־מרום ללא ציון יחס הזמנים שביניהם, וקוראים אותם כמות שהם, לא היה מקום לפקפק שמלחמת דבורה קדמה למלחמת מי־מרום – מן הסיבה הפשוטה שרק בעקבות מלחמת מי־מרום הונחתה המכה הניצחת הסופית על חצור האדירה – ודבר זה עולה גם מפרטי הסיפורים שבמקרא.

נשאלת כמובן השאלה מדוע ייחסה המסורת המקראית את מלחמת מי־מרום לימי יהושע ואת מלחמת דבורה לימי השופטים. הסיבה היא ספרותית ולא היסטורית. יהושע הפך לדמות המרכזית של תקופת הכיבוש, ולו ייחסו כל מלחמה מתקופת ההתנחלות שלא היתה קשורה בדמות היסטורית מסוימת. מלחמת דבורה היתה קשורה בשמותיהם של דבורה, שנמנתה בין השופטים, ושל ברק בן אבינועם, ולכן באה במסגרת ספר שופטים.

הבעיה הכרונולוגית היא, איפוא, אחת הבעיות המרכזיות שלפנינו, שכן לשאלה של סדר המלחמות וזמנן ישנה חשיבות מכרעת בהערכת המלחמות בצפון ובהבנת תהליך החדירה וההתנחלות הישראליות באזור זה.

נברר, איפוא, תחילה את הנתונים שבידינו על שתי המלחמות כל אחת בפני עצמה מבחינה טופוגרפית וצבאית, ולאחר מכן ננסה לקבוע את היחס ביניהן, את תאריכיהן ואת משמעותן ההיסטורית, תוך הזדקקות לכל המקורות והידיעות המצויים לנו, הנתונים הארכיאולוגיים והידיעות שבמקורות חיצוניים.

מלחמת מי־מרום

הכוחות היריבים

בראש הברית הכנענית ניצב יבין מלך חצור. מקומה של חצור בתל אל־קֶדַח שליד אילת־השחר[1]. זהו אחד התלים הגדולים ביותר בארץ, המצוי באזור פורה בחלקו הצפוני של עמק־הירדן והחולש על צומת הדרכים החשובות בצפון הארץ, ובראש וראשונה על הסעיף הראשי של "דרך־הים" הבין־לאומית שעלתה הנה מעמק־יזרעאל, חצתה ממזרח לחצור את הירדן (בגשר בנות־יעקב) ועלתה מכאן לדמשק. אף כי חצור שוכנת במרחק של 5 ק"מ ממערב לירדן וקרוב ל־200 מ' גבוה ממנו, היא חולשת על מעבר זה; ואכן בפפירוס אנסטאסי א' שמימי רעמסס הב' (המאה הי"ג לפסה"נ) נזכרו חצור ונהרה[2]. מחצור נמשכת גם דרך צפונה לבקעת־עיון ולבקעת־הלבנון, ודרך חשובה פחות לקדש ולמרום־הגליל. חצור שכנה, איפוא, בנקודת מפתח אסטרטגית וחלשה על שער הפלישה העיקרי לארץ־ישראל מן הצפון, מבקעת הלבנון ומדמשק.

מקומה של חצור קושר את גורלה עם הגליל, והאזורים ההרריים שמשני עבריה שימשו לה עורף כלכלי ואזורי־התפשטות טבעיים. הרי־הגליל חולשים על חצור, ונקודת התורפה של ביצוריה היא במקום שהגבעה שעליה בנויה העיר מתחברת למורדות הרי הגליל ללא הפסק ניכר. לכן נחפר כאן במאה הי"ח לפסה"נ בקירוב

www.daat.ac.il

חפיר מלאכותי ענק, שחיזק את ביצורי העיר מצד זה. אך יחד עם זאת חלשו הרי הגליל העליון על חצור, וצורך חיוני לבטחונה של חצור, דרכיה ושדותיה היה שלטונה על רכסים הרריים אלה. ידיעה על השתלטות חצור על שטחים נרחבים בגליל העליון מצויה כבר במכתב מאל־עמארנה שמן המאה הי״ד לפסה״נ (מס׳ 148), שבו מתאונן אבימלך מלך צור על ש״מלך חצור עזב את עירו והתחבר עם הח׳ברו... ארץ המלך נפלה לידי הח׳ברו״. אותו חבל־מריבה שמלך חצור השתלט עליו מקומו בגליל העליון והוא ארץ־העורף של צור ושל חצור כאחת.

יבין מלך חצור הוא יוזם ההיערכות הכנענית. הוא פונה בבקשת עזרה ״אל המלכים אשר מצפון בהר״, כלומר מלכי הגליל, אל ״נגב כנרות״, כלומר עמק־הירדן המרכזי, ולמלכי העמק עד ״דור מִיָּם״, היא דאר, עיר הנמל החשובה בחוף־הכרמל. אך רק שלוש ערים נזכרות בשמותיהן, מָדוֹן, שִׁמְרוֹן ואַכְשָׁף, ונראה שאלו היו בעלות־הברית העיקריות ואולי היחידות, שנענו לקריאתו של יבין והצטרפו למלחמה. מבין מלכיהן נזכר רק שמו של יובב מלך מָדוֹן, ונראה שהלה היה המסייע העיקרי ליבין.

מבין ערים אלה ידועות לנו שמרון ואכשף. שמרון שכנה בנחלת־זבולון (יהו׳ יט, טו) וזוהתה עם תל א־סמוניה שליד נהלל, בחלקו הצפוני־המערבי של עמק־יזרעאל[3]. אכשף שכנה, לעומת זה, בחלקה הדרומי של נחלת־אשר (יהו׳ יט, כה) ויש לזהות אותה, ככל הנראה, עם תל הַרְבַּג׳ הגדול שליד כפר חסידים[4]. שתי ערים אלה שכנו, איפוא, מעבריהם הצפוניים של עמק־יזרעאל ועמק־עכו הדרומי, על שלוחות הרי הגליל התחתון. מצבן זה מסביר את קשריהן המיוחדים עם הגליל, שבאו לידי ביטוי גם בתעודות החיצוניות. במכתב של מלך בבל לפרעה מצרים, שנמצא באל־עמארנה (מס׳ 8), הוא מתאונן על ששיירה בבלית הותקפה ונשבתה על ידי אנשי מלך שמעון (היא שמרון)[5] ומלך עכו בהיותה בעיר חנתון שבבקעת בית־נטופה. כפי שמורגשת השפעת מלך חצור בגליל העליון, כך מורגשת השפעתו של מלך שמרון־שמעון בגליל התחתון.

מצבן הגיאוגרפי של ערים אלה גרם בודאי גם לכך שהיו רגישות לנעשה באזורי־ההר, שכן שינוי במצב המדיני והצבאי עלול היה לסכן את בטחונן. בדרך כלל לא לחמו מלכי כנען בתחום שמעבר לסביבתם הקרובה. לפיכך יש ענין מיוחד במכתב מאל־עמארנה שבו כותב אחד המלכים הכנעניים מדרום־הארץ (מלך קעילה או חברון), שהוא ומלך ירושלים נלחמים בח׳ברו, והיחידים מכל מלכי כנען שבאו לעזרתם הם מלכי עכו ואכשף, ששלחו 50 מרכבות[6]. אין אנו יודעים במה התבטאה עזרתם של מלכי שמעון ואכשף למלך חצור בהיערכותו לקראת שבטי ישראל בגליל, אך אם נניח שגם במקרה זה שלחו כמה עשרות מרכבות־מלחמה על נוהגיהן, לוחמיהן וציודם לא נרחק בודאי הרבה מן המציאות.

לאור כל זה מפתיעה ביותר היא שתיקת כל המקורות לגבי העיר הרביעית שהשתתפה במערכה, מָדוֹן, שהיא כאמור היחידה ששם מלכה נזכר בצד שמו של יבין. העיר מדון נזכרת במקרא רק בכתוב על מלחמת מי־מרום וברשימת מלכי־כנען המנוצחים (יהו׳ יב, יט), שאינה אלא סיכום של סיפורי מלחמות הכיבוש בספר יהושע. מדון אינה ידועה לנו משום מקור חיצוני. רגילים לזהותה בדרך כלל עם קרני־חטין, אותה פסגה בולטת בגליל התחתון המזרחי בדרך ממגידו לכנרת, שבחלקה

www.daat.ac.il

הצפוני נשתמר השם ח׳רבת מאדין. נכון שזהו תל חשוב שנושב הן בתקופה הכנענית והן בתקופה הישראלית, אך לזיהויו עם מדון אין אחיזה. היתה זו עיר חשובה ששכנה על אחד הסעיפים החשובים של ״דרך־הים״ ולכן לא יתכן שלא תזכר בשום מקור אחר; ונראה שהתל של קרני־חטין הוא שמש־אדם של המקורות המצריים, היא אֲדָמָה שבנחלת נפתלי (שם יט, לו)[7]. אשר למדון יש ספיקות לגבי השם עצמו. תרגום השבעים לכתוב שביהושע גורס מרון תחת מדון, ומקום הקרב נקרא מי־מרון; היינו, שתרגום השבעים מזהה את מדון־מרון עם מי־מרום. החילופים בין ר׳ לד׳ במקרא רגילים הם, מאחר שאותיות אלו דומות, וכן נוהגים לעתים חילופים של הסופיות מ׳ ונ׳. ניתן להניח שנוסח תרגום השבעים מכוון לכתוב המקורי ואין יובב מלך מדון אלא מלכה של העיר מרום, המוכרת לנו ממקורות שונים, אותה עיר שעל מימיה, במי־מרום, התכנסו הכוחות הכנענים[8].

המקרא אינו מספר אילו משבטי ישראל נטלו חלק במלחמה. אנו יכולים להניח שהשתתפו בה בעיקר שבטי הגליל ובראש וראשונה נפתלי, שבנחלתו, בגליל העליון, התנהלה במערכה.

ההיערכות ומקום הקרב

מלך חצור ובעלי־בריתו ריכזו את כוחותיהם על מי־מרום, אל נכון מקור המים שמחוץ לעיר מרום. לשימוש המלה ״מים״ במשמעות מקור־מים יש עדות מצירופים כגון: מי־מגידו, מי־יריחו ומי־נמרים, והכונה בודאי למעין־שבקרבת העיר, שנבע בדרך כלל למרגלות התל. אין גם פליאה מיוחדת בדבר שהחילות הכנעניים לא חנו בתוך העיר עצמה אלא בקרבתה. ואכן מספר תחותימס הג׳, בדברי זכרונותיו על מלחמת מגידו, שהמחנה הכנעני על אהליו ומרכבותיו חנה בקרבת מגידו והחילות הכנעניים נמלטו לפנים חומות העיר רק אחרי תבוסתם בשדה־הקרב[9].

רוב הערים הכנעניות היו קטנות ובנויות בצפיפות ולא היה בהן מקום להחזקת חַיִל גדול, ובמיוחד מספר רב של מרכבות וסוסים. אם נזכור גם את החשדנות הרגילה של מלכי כנען זה כלפי זה, שבאה לידי ביטוי במכתבי אל־עמארנה, הרי שמלך מרום לא היה שָׂשׂ להכניס את חילותיהם של בני־בריתו לעירו, אף אילו היה הדבר אפשרי מבחינת תנאי המקום.

היכן שכנה, איפוא, העיר מרום? מן המקרא למדים אנו רק שמקומה היה בגליל העליון, וזה בעיקר מכיווני הבריחה של מלכי כנען אחרי הקרב לעמק־החוף, לעמק־הירדן הצפוני ולאזור צידון. מרום נזכרת יחד עם הנתון בקטע שנשתמר מתיאור מסעו של תגלת־פלאסר הג׳ נגד ישראל בשנת 733 לפסה״נ. תגלת־פלאסר עבר כנראה מסביבות חצור לקדש (השוה מל״ב טו, כט), ובדרך מסעו מכאן לחנתון שבבקעת בית־נטופה יש לחפש את מרום[10].

בשני מקומות בגליל העליון השתמרו שמות דומים למרום־מרון: במירון השוכנת ממערב לצפת לרגלי הר מירון, ובמארון א־ראס השוכנת על ג׳בל מארון במרחק של כ־13 ק״מ בקו אוירי צפונה יותר (כיום בדיוק מעבר לגבול הלבנוני). במירון הדרומית יותר, הידועה כעירה יהודית בימי בית־שני ובתקופת התלמוד, לא נתגלו שרידים מן התקופה הכנענית[11]. זהו מקום הררי מבותר ואין להניח שכאן התנהלה מלחמת־

www.daat.ac.il

מרכבות[12]. צפונה יותר לרגלי ג'בל מארון מצוי תל גדול, תל אל־ח'רבה, ונמצאו שם שרידים מן התקופה הכנענית[13]. תל זה שוכן בנקודה האסטרטגית החולשת על הרמה שלדרומו של ג'בל מארון, והוא צופה על חלקו העליון של ואדי פרה ומוגן על ידו בחלקו. בסביבתו ישנה רמה הררית נוחה ושטוחה שבה אפשרית גם תנועת רכב. מי־מרום הם כנראה המעיין שלרגלי התל, עין אל־ח'רבה, כיום הגבול בין ישראל ללבנון. יש להניח, איפוא, שמחנה הכנענים חנה ברמה המישורית שבין תל אל־ח'רבת ובין קיבוץ יראון, במרחק של כ־13 ק״מ בלבד בקו אוירי מחצור.

על טעמה של ההיערכות של מלך חצור ובני־בריתו נגד הישראליים במקום זה עשוי ללמד הסקר הארכיאולוגי שנערך בגליל העליון בשנים האחרונות[14]. התברר שמבחינה ישובית נחלק הגליל העליון לשני אזורים בעלי אופי שונה: א. החבל ההררי הדרומי, הגבוה יותר, שבו לא נמצאו כלל תלים כנעניים, אך כנגד זאת נמצאה בו שרשרת רצופה של ישובים קטנים שנוסדו בראשית תקופת הברזל, במאות הי״ג־הי״ב לפסה״נ בקירוב. וניתן לשער, על סמך החרסים המיוחדים לישובים אלה והנבדלים מכלי־החרס הכנעניים, שמתישבים חדשים אלה אינם אלא שבטי הגליל הישראליים. השערה זו קיבלה חיזוק עם גילוי שכבה, המכילה כלים דומים, בחפירות חצור, על עיי־החורבן של העיר הכנענית האחרונה; ב. החבל הצפוני הוא רמה הררית שטוחה ונמוכה יותר והיו מצויות בו ערים כנעניות גדולות: קדש, תל אל־ח'רבה, גוש־חלב, תל ראש (תל א־רויסה), אקרית ותל עַבְדון (ח'רבת עבדה). אין כיום אפשרות לבדוק את שטחי הגליל שבלבנון, אך נראה שתחום הישוב הכנעני הרצוף נמשך צפונה עד לאזור הלִיטַאני, באזור של רמות שטוחות המשופע מעינות ומשקעים. חבל־ארץ זה הוא ארץ־העורף של חצור, שעליו השתלטה כבר בתקופת אל־עמארנה.

התחום הדרומי של הישוב הכנעני הוא נחל כְּזִיב (ואדי קרן) וסביבת גוש־חלב. חֵילות־הכנענים חנו, איפוא, ברמה שמצפון לגוש־חלב, היינו קרוב לקצהו הדרומי

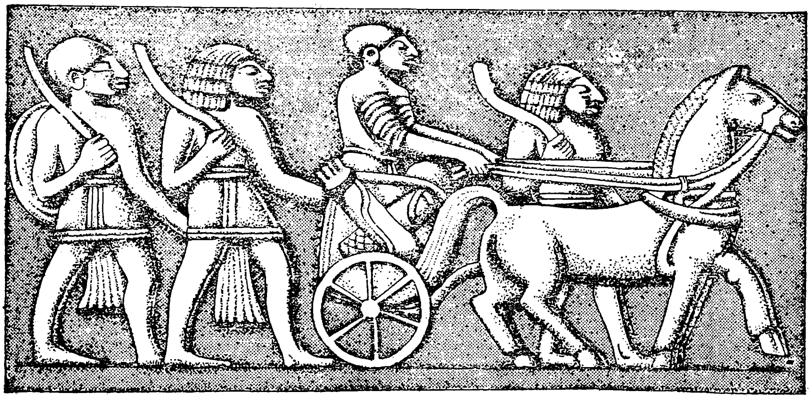

ציור 14: לוחית שנהב ממגידו; מרכבת־מלחמה

www.daat.ac.il

של הגליל העליון הכנעני. נמצא כי מלך חצור יצא להגן על הגליל העליון הכנעני מפני חדירה ישראלית מן הדרום, ושהגנה זו היתה צעד הכרחי לבטחונה של חצור עצמה. בראש הברית עמדו מלך חצור וכן מלך מרום, שהיה כנראה נתון ללחץ ישראלי. לקריאת העזרה של ראשי הברית נענות כנראה רק שתי ערים בצפון־העמק, שאף גורלן קשור בגורל הגליל.

אין אנו יודעים אילו כוחות עמדו לרשות מלכי כנען. המקרא מפליג בתיאור כוחם ומדגיש שעמם "סוס ורכב רב מאד" (יהו׳ יא, ד). ואכן מסתבר שעיקר משענתם היתה על מרכבות־המלחמה. יתכן שמספר המרכבות של מלך חצור היה גדול יחסית, אך ספק אם מלכי אכשף ושמרון העמידו הרבה יותר מרכבות מכפי ששלחו בזמנו מלכי עכו ואכשף לעזרת ירושלים, כלומר 50 מרכבות – ומספר מרכבות־המלחמה שעמדו לרשות בעלי הברית לא עלה על מאות מועטות בלבד. אך כל כוח מרכבות שהעמידו מלכי כנען היה בו כדי להרתיע את שבטי ישראל שהיו בתקופה זו חסרי אונים מול נשק מחץ זה (השוה יהו׳ יז, יח; שופ׳ א, יט; ועוד).

עוד פחות מזה יכולים אנו לאמוד את הכוח הישראלי. ברור רק שהיה מזוין בנשק קל בלבד, בעיקר קשתות, חצים ואבני־קלע. האם ניתן לומר שהכוח הישראלי היה הצבא המאורגן של שבטי ישראל, כפי הסיפור שביהושע? כדי להגיע לכאן צריכים היו השבטים שבהנהגת יהושע לעבור את העמקים, שנותרו בידי הכנענים עד לעיצומה של תקופת השופטים, ולאחר מכן לעבור את האזורים ההרריים המבותרים והמיוערים של הגליל העליון. דבר זה אינו מסתבר על פי מה שידוע לנו על צורת מלחמתם ודרך התנחלותם של שבטי ישראל. כן לא נבין מה טעם ראו בני ישראל להתישב דוקא באזור ההררי המיוער, הקשה להתישבות, שלא היה מיושב עד תקופה זו – אם אכן ניצחו את ערי־כנען ומרחבי הרמה המישורית של הגליל העליון היו פתוחים לפניהם. מסתבר שעצם העובדה של יסוד ישובים חדשים בדרום הגליל העליון בתחילת תקופת ההתישבות הישראלית מלמדת, שהאזור הצפוני, הנוח יותר להתישבות, עדיין היה סגור בפניהם. מלחמת מי־מרום אירעה משהחל הישוב הישראלי הרעב לקרקע לפרוץ אל החבל הכנעני הצפוני. מכאן עולה המסקנה שזמנה של מלחמת מי־מרום אינו בתחילת חדירתם של שבטי ישראל לגליל, אלא היא בבחינת תוצאה של היאחזותם באזור זה.

הקרב ותוצאותיו

על הקרב עצמו מסופר במקרא בקיצור: "ויבוא יהושע וכל עם המלחמה עמו עליהם על מי־מרום פתאום ויפלו בהם. ויתנם ה׳ ביד ישראל ויכום" (יהו׳ יא, ז־ח). לפי זאת התנפל הכוח הישראלי לפתע על החיל הכנעני, ולכנענים לא היתה כנראה שהות להפעיל את הרכב הרב. על הקרב עצמו לא מסופר במקרא כלל. כנגד זאת מספר הכתוב על כיווני הבריחה של האויב המוכה: "וירדפום עד צידון־רַבָּה ועד מִשְׂרְפוֹת־מָיִם ועד בקעת־מִצְפֶּה מזרחה ויכום עד בלתי השאיר להם שריד" (יהו׳ יא, ח). האויב הבורח מתפצל לשלושה ראשים הנמלטים צפונה, מערבה ומזרחה.

כיוון הבריחה האחד הוא: "עד צידון־רבה", כלומר עד לגבול הטריטוריה של צידון הפיניקית באזור הלִיטַאנִי; כיוון הבריחה השני הוא "עד משרפות־מים", כנראה

www.daat.ac.il

יש לגרוס עד משרפות מַיִם, היינו ממערב[15]. ויש לזהות אותה עם ח׳רבת אל־מִשְׁרְפֶה ליד ראש־הנקרה, הנקודה הצפונית ביותר בעמק־עכו שבה נתגלו שרידים מן התקופה הכנענית התיכונה והמאוחרת[16]. ח׳רבת אל־מִשְׁרְפֶה שוכנת בקו־רוחב גיאוגרפי אחד עם מרום; וקו הבריחה הוליך בקירוב לאורך כביש־הגבול של ימינו, דרך סביבת אקרית ועבדון. יש להניח שכוחותיהם של מלך אכשף ומלך שמרון נמלטו בדרך זו לעמק־עכו.

כיוון הבריחה השלישי הוא: ״עד בקעת־מצפה מזרחה״ (יהו׳ יא, ח), השוכנת ״תחת חרמון״ (שם, פס׳ ג), כלומר באזור מקורות הירדן, עמק־החולה או בקעת־עיון.

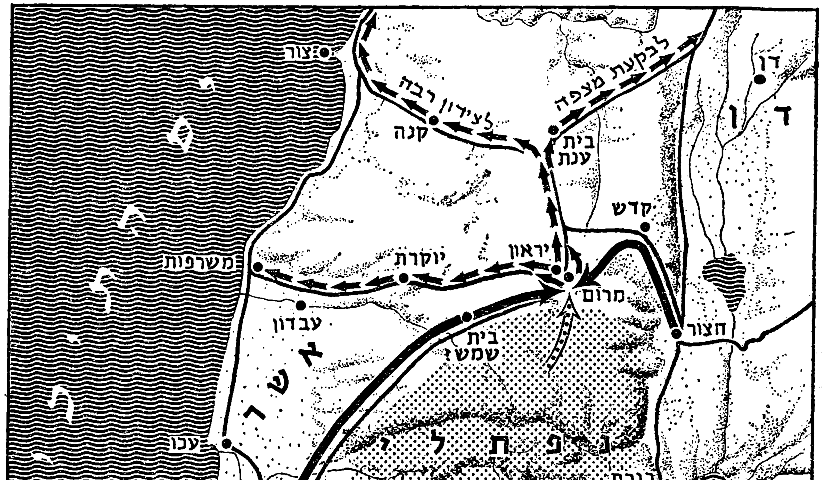

ציור 15: מלחמת מי־מרום ומלחמת דבורה

www.daat.ac.il

השם נאה במיוחד לבקעת־עיון, המשתרעת צפונה ממטולה ושוכנת תחת החרמו והמוקפת הרים נישאים משלושה עברים וצופה אל עמק־החולה, הנמוך יותר, שמדרום לה. מכאן עשויים אנו ללמוד, שדרכי הגישה הישירים משדה־הקרב לחצור נחסמו, והכוחות הנמלטים של מלך חצור פנו צפונה־מזרחה ולא במישרין לחצור.

מסתבר שהחיל הישראלי המנצח הסתער על חצור, כאשר הצבא הכנעני היה מרוחק מן העיר, שהרי המערכה התנהלה במרחק של 13 – 14 ק״מ מחצור בקו אוירי. הרכב הכנעני לא יכול היה כמובן לעבור בקו ישר בשטח הררי מבותר זה, אך חיל־הרגלים הישראלי קל התנועה היה יכול לעבור מרחק זה במשך שעות מעטות. ההסתערות המידית על חצור היה בה משום ניצול התדהמה בערי כנען עקב הנצחון הישראלי, לאחר שהושמד חלק ניכר של הרכב הכנעני, ושאר חיל הרכב היה מנותק מן העיר. על כל פנים, הנצחון הישראלי ערער את מעמדה של חצור; ובין אם כבשו בני ישראל את חצור מיד אחר הקרב או לאחר זמן מה הרי מכל מקום היה כיבושה תוצאת הנצחון הישראלי במי־מרום.

מלחמת דבורה

המקורות

שני מקורות מספרים על מלחמת דבורה: תיאור פרוזאי (שופ׳ ד) ושירה (שופ׳ ה). שני המקורות כאחד מתארים מלחמה מכרעת שנערכה בסביבות העמק, בין שבטי ישראל בהנהגת דבורה וברק בן־אבינֹעם לבין ברית של מלכי כנען, מלחמה שבה ניצחו בני ישראל נצחון מכריע את הרכב הכנעני ונהרג המצביא הכנעני סיסרא בידי יעל אשת חבר הקיני. לכאורה סותרים שני המקורות האחד את משנהו, אך למעשה הם משלימים זה את זה, ואי אפשר שלא להזקק לסיפור הפרוזאי, שכמה חוקרים דוחים אותו כמהימן פחות. אך ורק משירת־דבורה לא היינו יודעים מיהו אותו שמגר בן־ענת שבימיו חדלו ארחות, מנין דבורה וברק בן־אבינעם, מיהו סיסרא שנפל בקרב ומה תוארו ותפקידו. יבין מלך חצור אינו נזכר כלל בשירה. ואף לא נאמר בה איך נסתימה המלחמה, ואם כבשו בני ישראל את תענך ומגידו. סתירות בין שני התיאורים יש רק בשני עניינים: שמות השבטים שהשתתפו בקרב, ושדה־המערכה. אך טעמה של סתירה מדומה זו בעצם השוני שבין סיפור פרוזאי ובין תיאור פיוטי של אותו המאורע. בדרך כלל תיאור סיפורי הוא הגיוני ופשוט יותר, בעוד שהמשורר נזקק לציורים פיוטיים שלא פעם קשה לרדת לסוף משמעותם.

הכוחות היריבים

למדות שלא נאמר במפורש אילו ערים כנעניות התיצבו למערכה נגד ישראל, נראה שהיתה זו ברית הערים הכנעניות הגדולה ביותר שנתלכדה אי־פעם למלחמה משותפת בבני ישראל והד לכך מוצאים אנו בכתוב שבשירה: ״באו מלכים נלחמו אז נלחמו מלכי כנען בתענך על מי־מגידו״ (שופ׳ ה, יט). תענך ומי־מגידו נזכרים כאן כציון אזור־הקרב, ומסתבר, איפוא, שמלכי העמק הכנעניים וביניהם מלכי תענך ומגידו השתתפו במערכה.

www.daat.ac.il

בתיאור הפרוזאי מסופר על "יבין מלך כנען אשר מלך בחצור ושר צבאו סיסרא והוא יושב בחרושת־הגוֹיִם" (שם ד, ב). לרשותו של סיסרא תשע מאות רכב־ברזל, כוח חזק מאוד בתקופה זו. הכנענים יכולים היו להעמיד כוח מעין זה רק אם השתתפו במערכה רוב הערים הכנעניות בצפון־הארץ. בברית הגדולה של מלכי כנען שהתיצבו מול צבאו של תחותימס הג' במגידו ריכזו הכנענים מספר דומה של מרכבות, ותחותימס מוסר בדברי זכרונותיו שלקח בשבי 924 מרכבות.

היכן היא חרושת־הגויים? לדעת חוקרים שונים, היה סיסרא ראש הברית והזכרתו כשר צבאו של יבין אינה אלא תוספת מאוחרת[17]; וזאת כיון שרק סיסרא נזכר בשירה. אולם נימוק זה כשלעצמו אינו מספיק. אף סיסרא אינו נזכר בשירה אלא רק בתיאור הקרב. לעומת זה נזכר יבין הרבה בסיפור הפרוזאי, ואף נאמר כי "סיסרא שר צבא יבין" (שם ד, ז) וכי שלום בין יבין מלך חצור ובין "בית חבר הקיני" (פסוק יז). הקשר בין סיסרא לחצור נזכר גם בכתובים אחרים במקרא (שמ"א יב, ט; תה' פג, י).

מחיקתה של חצור מסיפור מלחמת דבורה פותרת כמובן את הבעיה הקשה של שתי המלחמות שבהן נוטלות חצור חלק, ומאפשרת להחזיק במסורת המקראית על איחורה של מלחמת דבורה למלחמת מי־מרום. אך הפתרון המדומה של בעיה זו הופך את מלחמת דבורה כולה לחידה מוחלטת. בסוף התקופה הכנענית חצור היא הגדולה בין הערים הכנעניות בארץ. אפשר להבין כיצד מלכה עומד בראש ברית גדולה של מלכים כנעניים, שביכולתם לגייס 900 מרכבות, אשר חלשו על כל העמק הצפוני. על חרושת־הגויים, לעומת זה, אין לנו כל ידיעה, לא ממקורות חיצוניים ולא מן המקרא. הצעות הזיהוי השונות של "עיר" זו, כגון זיהויה בסביבת ח'רתיה באזור שער־העמקים[18], אין להן אחיזה.

כיוון בריחתו של סיסרא עשוי ללמד על מקום מושבו: בסיפור הפרוזאי נאמר כי "חבר הקיני נפרד מקַיִן מבני חובב, חותן משה, ויט אהלו עד אלון בְּצַעֲנַיִם (קרי: בצַעֲנַנִּים) אשר את קֶדֶש" (שופ' ד, יא). אלון בצעננים מקומה בגבול הדרומי של נחלת נפתלי (יהו' יט, לג), שנסב מן התבור אל הירדן באזור נחל יבנאל (ואדי פִגַ'אס). סיסרא ברח, איפוא, ברגלו לכיוון בקעת־יבנאל וכאן מצא את מותו באהלה של יעל אשת חבר הקיני, שהיה בן־ברית למלך חצור. בריחתו היתה, איפוא, בכיוון לחצור; ומכאן שחרושת־הגויים, עירו של סיסרא, היתה סמוכה לחצור, או שסיסרא לא היה אלא שר צבא חצור. גם שמה של חרושת־הגויים הוא שם מוקשה לעיר, שכן בשמות מורכבים של ערים חלקו השני של השם כולל דרך כלל את האזור שבו שכנה העיר, כגון יבש־גלעד, באר־שבע־יהודה, קדש־נפתלי וכדומה. גויים פירושם עמים; ואל נכון זהו כינוי כללי לאוכלוסית הגליל. ואכן בכתובים אחרים אנו מוצאים את הצירוף "גליל־הגויים" (יש' ח, כג). לאור כל השיקולים שלעיל נראית הצעתו של מזר[19], שחרושת־הגויים אינה עיר, כי אם מונח מקביל ל"גליל־הגויים" עצמו, שכן חרש־חרושת פירושו, אזור הררי מיוער. הצעה זו עולה גם עם כיוון בריחתו של סיסרא

האם השקפה זו יכולה לעלות בקנה אחד עם לשון המקרא "וימכרם ה' ביד יבין מלך כנען אשר מלך בחצור ושר צבאו סיסרא והוא יושב בחרושת־הגויים" (שופ' ד, ב)? "ישיבה" בחבל־ארץ מסוים כרוכה לעתים בשלטון ואף בדיכוי, כגון: "ששת הדשים ישב שם יואב וכל ישראל עד הכרית כל זכר באדום" (מל"א יא, טז). פירוש

www.daat.ac.il

זה של "והוא יושב בחרושת־הגויים" מתאים להמשך – שסיסרא לחץ את בני ישראל בחזקה בעזרת כוח הרכב הכבד שברשותו במשך עשרים שנה, כלומר כחצי דור. גם מן הפתיחה של שירת־דבורה אנו למדים שלמערכה עצמה קדמה תקופה של דיכוי אכזרי.

אמנם, לפי זאת יש קושי בהבנת הנאמר בשופ' ד, יג, שסיסרא הזעיק "את כל רכבו תשע מאות רכב־ברזל ואת כל העם אשר אתו מחרושת־הגויים אל נחל קישון". שכן, מרכבות־המלחמה חנו בערי המלוכה הכנעניות ולא בגליל סתם. אך בשום עיר כנענית, פרט לחצור, לא היה מקום ל־900 מרכבות; ולכן אפשר להבין כאן את הביטוי "מחרושת־הגויים", במשמעות של: מכל בסיסיו שבגליל, אף כי יש להניח שרוב הרכב חנה בערי־כנען שבעמקים. קשה יותר הוא הכתוב בפסוק טז, המספר שאחרי הנצחון רדף ברק "אחרי הרכב ואחרי המחנה עד חרושת־הגויים ויפול כל מחנה סיסרא לפי חרב ולא נשאר עד אחד". ושמא גם כאן נוכל להניח שכוונת הכתוב היא שהישראלים רדפו אחרי הרכב לבסיסים שבגליל, שאליהם ברחו הכנענים מאחר שנותקו מעריהם שבעמק הדרומי על ידי נחל קישון הגואה.

סיוע להנחה שחרושת־הגויים אינה אלא כינוי לגליל מוצאים אנו גם ברשימת מלכי כנען המנוצחים ביהו' פרק יב. רשימה זו מבוססת על סיפורי המלחמות, כפי שאנו למדים מהשוואת שמות הערים בדרום־הארץ[20]: יריחו, העי, ירושלים, חברון, ירמות וכו', עם סיפורי המלחמות. והנה בהמשך נזכרות: מדון (אינה נמנית בנוסח תרגום השבעים), חצור, שמרון מראון (בנוסח השבעים: מרון ואכשף, שם יב, יט־כ). אלו הן הערים שהשתתפו במלחמת מי־מרום. אחריהן נזכרות: תענך, מגידו, קדש, יקנעם לכרמל, דור לנפת דור ומלך־גויים לגלגל (בנוסח השבעים: מלך־גויים לגליל). עיר חרושת־הגויים אין כאן, אך נזכר "מלך־גויים" הוא "מלך־גויים לגליל", כנראה השליט של הגליל בכללו.

בחלק זה של רשימת מלכי כנען נזכרות ערים שונות שאינן מופיעות בסיפורי המלחמות, כגון יקנעם ודור. כנראה שלפני המחבר היו תיאורי מלחמות מפורטים יותר שלא נשתמרו במקרא, ויתכן שבקטע המתחיל בתענך ומגידו והמסתים בגליל־הגויים נמנו בעלי הברית הכנעניים העיקריים, ששמותיהם חסרים בתיאורים של מלחמת דבורה והם: תענך, מגידו, קדש, יקנעם ודור. אליהם יש לצרף בודאי את ארבע הערים שנזכרו כבר לפני כן בקשר למלחמת מי־מרום: חצור, מרום, שמרון ואכשף. רשימה זו היא למעשה רשימת הערים הכנעניות החשובות בעמקי־הצפון ובגליל: מחוף־הכרמל ועמק־עכו – במערב; עמק־יזרעאל, עמק־הירדן הצפוני – במזרח; ועד הגליל העליון הכנעני – בצפון.

הן לפי התיאור הפרוזאי והן לפי שירת־דבורה הצליחו הכנענים בסיוע כוח הרכב הגדול לדכא את שבטי ישראל שבצפון־הארץ; והסכנה הגדולה הביאה לליכוד כוחות למלחמה נגד אויב, שכמותם לא נחלצו דרך כלל בתקופה זו לפעולה משותפת. לפי הסיפור הזעיק ברק עשרת אלפים מאנשי זבולון ונפתלי (שופ' ד, י). חיל של עשרת אלפים איש נראה מוגזם, אך ברור שלמערכה התיצב כוח רב משבטי זבולון ונפתלי, שני שבטי הגליל שבקרבת אזור־המערכה. שירת־דבורה המזכירה שבטים נוספים: זבולון, יששכר ונפתלי מן הגליל, אפרים, בנימין ומכיר (מנשה) מהר־אפרים. אשר

לשבטי ראובן, גלעד (גד), דן ואשר, מציין המשורר שלא השתתפו במלחמה. שני שבטי הדרום הנותרים, יהודה ושמעון, אינם נזכרים כלל. אל־נכון לא ציפו מהם בתקופה זו שיחלצו למלחמה בצפון־הארץ.

למעשה, משלימים שני המקורות זה את זה. גם השירה מדגישה שבני זבולון ונפתלי הם המשתתפים העיקריים במערכה נגד סיסרא. זבולון נזכר פעמיים. ואילו לפי הסיפור, דבורה היתה מהר־אפרים, ממקום שבין הרמה (שבבנימין) ובין בית־אל (שבאפרים)[21]. ומסתבר, איפוא, שגם משבטי יוסף התיצבו כוחות מסוימים למערכה.

בראש הכוחות הישראליים עמד ברק בן־אבינעם מקדש־נפתלי. מקובל לזהות את עיר מולדתו עם קדש בגליל (תל קדס), העיר הכנענית הגדולה בגליל העליון, מצפון־מערב לחצור. עיר זו היתה ברבות הימים אחת הערים החשובות בנחלת־נפתלי, אך אין היא עיר מולדתו של ברק. בתיאור ההכנות לקרב נאמר: ״ותקם דבורה ותלך עם ברק קדשה. ויזעק ברק את זבולון ואת נפתלי קדשה״ (שופ׳ ד, ט–י). קדש שבגליל שוכנת הרחק ממקום המערכה. ומה הטעם לקבץ תחילה את החיל הישראלי למקום צפוני זה, כדי לרדת שוב לאחר מכן לתבור? בהמשך הסיפור נאמר שחבר הקיני נטה אהלו ״עד אלון בצענים (בצעננים) אשר את קדש״ (שם ד, יא). אין להניח שכאן מדובר על קדש אחרת מאשר זו שנזכרה קודם בסיפור, ומכאן מסתבר שעלינו לחפש את קדש־נפתלי בקרבת יבנאל. כאן מצוי מקום בשם ח׳רבת אל־קדיש, ממזרח לפוריה, ומצויים במקום זה שרידי ישוב גדול מראשית תקופת ההתנחלות הישראלית. ישוב זה שוכן בנחלת־נפתלי, אך לא הרחק מן הגבול עם יששכר, 5 ק״מ צפונית־מזרחית מיבנאל הקדומה (תל א־נעם), במרחק של 16 ק״מ מן התבור[21א].

ההיערכות, מקום־הקרב והמערכה

בשירת־דבורה מצוי תיאור קצר של המערכה: ״באו מלכים נלחמו, אז נלחמו מלכי כנען, בתענך על מי־מגידו, בצע כסף לא לקחו. מן השמים נלחמו, הכוכבים ממסילותם נלחמו עם סיסרא, נחל קישון גרפם, נחל קדומים נחל קישון״ (שופ׳ ה, יט–כ). לפי תיאור זה יש סוברים שמקום המערכה היה בדרומו של העמק, בסביבת מגידו. אולם בתיאור הסיפורי באים פרטים אחרים. דבורה אומרת לברק: ״לך ומשכת בהר תבור ולקחת עמך עשרת אלפים איש מבני נפתלי ומבני זבולון, ומשכת אליך אל נחל קישון את סיסרא שר צבא יבין ואת רכבו ואת המונו ונתתיהו בידיך״ (שם ד, ו–ז). וברק מקיים את דבריה: ״ויזעק ברק את זבולון ואת נפתלי קדשה ויעל ברגליו עשרת אלפי איש ותעל עמו דבורה. ויגידו לסיסרא כי עלה ברק בן־אבינעם הר תבור. ויזעק את כל רכבו תשע מאות רכב־ברזל ואת כל העם אשר אתו מחרושת־הגויים אל נחל קישון. ותאמר דבורה אל ברק: קום כי זה היום אשר נתן ה׳ את סיסרא בידך, הלא ה׳ יצא לפניך; וירד ברק מהר תבור ועשרת אלפים איש אחריו. ויהם ה׳ את סיסרא ואת כל הרכב ואת כל המחנה לפי חרב לפני ברק, וירד סיסרא מעל המרכבה וינס ברגליו. וברק רדף אחרי הרכב ואחרי המחנה עד חרושת־הגויים, ויפול כל מחנה סיסרא לפי חרב, לא נשאר עד אחד״ (שם שם, י–טז). לפי תיאור זה הזעיק ברק את חילותיו לקדש נפתלי ועלה משם להר תבור. לפי התיאורים, גאות נחל קישון שימשה כגורם מסייע

במערכה. מאחר שאין להניח שהקרב עצמו התנהל באפיקו של נחל, מסתבר שהנחל הגואה הפריע לרכב הכנעני במנוסתו. כנראה שחילות הכנענים עברו לפני המערכה את אפיק הקישון בדרכם לשדה־הקרב – ועם המפלה קשה היה עליהם לחזור באותה דרך במנוסתם דרומה, והמעבר נמנע מהם עקב גאות פתאומית של הקישון, וכתוצאה מכך הפכה המנוסה למפלה מוחצת, שבה הושמד רובו של חיל־הרכב הכנעני.

מכאן שאין לקבל את דברי השירה כלשונם, ולהניח שהמערכה עצמה נערכה בסביבת מקור־המים של מגידו או בין מגידו לתענך. אילו היה הדבר כן אין להבין מדוע עבר סיסרא בבריחתו את כל העמק על מנת להגיע לבקעת־יבנאל, ולא נמלט לאחת הערים הכנעניות הקרובות. יש, איפוא, להבין את דברי השירה רק בדרך כללית. תענך ומגידו היו בסיסי הכנענים הקרובים, שאליהם לא הצליחו לחזור בגלל גאות הקישון. אזור המלחמה נתון היה, אל נכון, למרותה של מגידו ונחשב על תחום העיר, וככל הנראה לא היתה בתקופה זו בין מגידו לתבור עיר כנענית עצמאית שהתחרתה בשלטונה של מגידו על אזור זה, וכמו בתקופת אל־עמארנה[22] שלט מלך מגידו על שלוחת העמק הצפונית.

נחלקו הדעות באשר לזיהויו של הקישון הנזכר בתיאורי מלחמה זו. חוקרים שונים סוברים, שאין הכונה לנחל קישון הזורם מערבה על יד הכרמל, אלא לנחל שלרגלי התבור, והם מזהים אותו עם ואדי בִּירָה (היום נחל תבור), הזורם מזרחה, לירדן. הללו מוצאים סיוע לזיהוי זה משם המקום קשיון שבנחלת־יששכר (יהו' יט, כ), אשר אותו מזהים בח'רבת קסיון שליד ואדי בִּירָה, לרגלי התבור. השערה זו אינה נראית משתי סיבות: א. מסיפור מלחמת אליהו בנביאי הבעל למדים אנו שנחל קישון זרם לרגלי הכרמל (מל״א יח, מ); וקשה להניח שהיו שני נחלים חשובים בעלי אותו השם באותה סביבה; ב. ואדי בירה זורם לרגלי התבור ממש; וקשה להניח שהרכב הכנעני ניסה לעלות על התבור או עבר לרגליו ממש. אפיקו העליון של הקישון (ואדי אל־מֻקַטַע). לעומת זה, מתחיל לרגלי גבעת־המורה ואף מצפון לה, וכדי להגיע ממגידו לצפונו של העמק, לבקעת־כסולות, הכרח לעבור אפיק זה.

יכולים אנו, איפוא, לשחזר את ההיערכות לקרב. החילות הישראליים התרכזו בהר תבור המקודש (דב' לג, יט) בגבול נחלאותיהם של שבטי נפתלי, זבולון ויששכר. ריכוז הכוחות הישראליים בהר תבור הגבוה והתלול, שמדרונותיו היו בתקופת־המקרא מיוערים, היה בו כדי להבטיח בפני התקפה של חילות־הרכב הכנעניים. מאידך גיסא, לא יכול היה חיל־הרכב הכנעני הגדול לעשות דבר אלא לחנות בארץ־המישור ולהמתין עד אשר יאלצו בני ישראל, מסיבה זו או אחרת (חוסר מזון, הרס ישוביהם, או כיו״ב), לרדת ממעוזם. כתגובה על כך ריכז סיסרא - כמצופה אולי ע״י הישראלים – את חילות־הרכב החזקים שברשותו ועבר את הקישון בדרכו לאזור התבור. על ידי כך שם את צבאו בתחום פגיעתם של הכוחות הישראליים שעל התבור, שהיתה, איפוא, יכולת בידם לבחור לעצמם את שעת־המערכה. הקרב עצמו מתואר, כרגיל, בקיצור נמרץ. היזמה נשארה בידי ברק: ״וירד ברק מהר תבור ועשרת אלפים איש אחריו״ (שופ' ד, יד). נראה שבני ישראל הצליחו, איפוא, להפתיע את הרכב הכנעני בגיחה פתאומית, ולגרום למבוכה בשורותיו, מבוכה שהפכה עד מהרה למנוסה מבוהלת כנראה. ערך ברק את ההתקפה בשעת גשם פתאומי, כאשר הפכה

www.daat.ac.il

קרקע העמק לבוץ טובעני ומנעה בעד תמרון חפשי של הרכב. המנוסה הפכה, כאמור, לתבוסה מוחלטת בגלל גאות פתאומית של הקישון, שבאה בודאי מחמת הגשמים.

מעוזם של הכנענים הפך לנקודת־התורפה שלהם. כוחותיהם נשענו על חילות־הרכב, שקשה היה לבני ישראל לעמוד בפניהם עם נשקם הקל, בעיקר אבני־קלע וקשתות פשוטות[23]. אולם רכב בלבד אין בו כדי להכריע אויב מחושל ותקיף שהיוזמה בידיו, והרכב אף פגיע בתנאי קרקע ומזג אויר בלתי נוחים. תורפה זו ניכרת גם במלחמותיהם של הכנענים נגד המצרים, כי בכל מקום שלא הצליחו לפרוץ את מערכת האויב במכת חיל־הרכב הגדול, היתה המערכה אבודה מלכתחילה, כגון במלחמת מגידו נגד תחותימס הג׳[24]. מאחר שהיזמה נשארה בידי ברק, תודות למצבה הטופוגרפי העדיף של עמדתו, ומאחר שסיסרא, שהתקרב לקראת הריכוז הישראלי, איפשר לברק לבחור את שעת הקרב–ניטלו מחילות־הרכב הכנעניים כוח־המהץ והאפתעה; לחצם–בתנאי קרקע בלתי נוחים אלה–לא היה בו כדי לשבור את הכוחות הישראליים שיכלו לתמרן על נקלה ולהקיף את חיל־הרכב הכנעני, כך שעד מהרה ראו הכנענים את כוחותיהם פזורים לכל עבר, כשאין ביכולתם לסגת אל בסיסיהם שבחלקו הדרומי של העמק. נראה, שהיה כאן גם שיקול של טעות מצד סיסרא, שסבר בודאי שחילות־הרכב יתגברו על נקלה על הגדודים הישראליים הבלתי־מאורגנים והמזויינים בנשק קל בלבד, ושהללו לא יעיזו לקחת את היוזמה בידיהם ולהתקיף את הרכב הכנעני בעמק. ואל נכון היה זה למעשה הקרב הראשון שבו העיזו בני ישראל להתקיף ריכוז רכב כה ניכר של האויב הכנעני. מכאן גם הרושם העז שהשאיר הנצחון על בני הדור, שראו בו מאורע מכריע במערכה הגדולה והממושכת בין בני ישראל והכנענים על השלטון בארץ.

אין לנו ידיעות במקורותינו על תוצאות הקרב, פרט לידיעה על השמדת חיל־הרכב הכנעני שהשתתף במערכה. אין אנו שומעים על כיבוש ערים כנעניות. הללו החזיקו מעמד, גם לאחר מכן, בחסות חומותיהן האדירות. אולם הנסיון להשתלט על שבטי־הגליל נכשל, והמלחמה המשותפת גישרה בין שבטי הגליל והמרכז.

התאור הפרוזאי שוב מסכם זאת בקצרה: ״ויכנע אלהים ביום ההוא את יבין מלך כנען לפני בני ישראל ותלך יד בני ישראל הלוך וקשה על יבין מלך כנען עד אשר הכריתו את יבין מלך כנען״ (שופ׳ ד, כג–כד).

סדר המלחמות וזמנן

אין לנו, כאמור, ידיעות היסטוריות נוספות על שתי המלחמות בצפ׳ן. אך יש במחקר הארכיאולוגי, שנעשה באזורים אלה – בעיקר חפירות מגידו וחצור, והסקר בגליל העליון – כדי לסייע לנו להבין את המלחמות לאור הרקע הכללי של התקופה.

חפירות מגידו ומלחמת דבורה

בתקופה הכנענית היתה מגידו עיר מוקפת חומה בשטח של 60 דונם בקירוב[25]. עיר המלוכה הכנענית ההזקה נתקימה ברציפות במשך כל האלף השני לפסה״נ עד לכיבושה

בידי בני ישראל. על אף החורבנות, שנגרמו ודאי ברובם על ידי כובשים מבחוץ, כגון גלי החקסוסים והמצרים, לא נפגעה העיר באופן רציני ובניניה וביצוריה העיקריים נבנו כל פעם מחדש. שונה היא התמונה עם חורבן שכבת השגשוג האחרונה (שכבה VIIA). בעיר שמעליה (שכבה VI) הוזנחו הביצורים, השער והארמון לא שוקמו ואף המקדשים לא הוקמו יותר. גם עיר זו חרבה בחורבן קשה, ועליה הוקמה העיר הישראלית הראשונה.

תאריך החורבן של שכבה VIIA ברור למדי. בשכבה זו נמצאה כתובת מצרית של רעמסס הו׳ (1130 לפסה״נ בקירוב). ברור, איפוא, שהעיר הכנענית החזקה האחרונה של מגידו חרבה אחרי תאריך זה. לאחר חורבן זה ירד המקום ממעמדו, אך לפי כלי־החרס שנמצאו במקום, הוסיף כנראה ישובו להיות כנעני. ורק בשנת 1000 לפסה״נ בקירוב נחרבה גם עיר זו, ככל הנראה בימי דוד.

כיצד מתישבת מציאות זו עם ידיעותינו על מלחמת דבורה? אולברייט העלה השערה נועזת[26]. הוא מפרש את דברי השירה בצורה מילולית, ולדעתו ״מי מגידו״ היו בתקופה זו בתחומה של תענך, ומגידו היתה חרבה או חלשה מאוד, כך שכל האזור נחשב על תחומה של תענך. מצב זה מתאים, לדעתו, לתקופה שלאחר חורבן העיר הכנענית החזקה האחרונה; והוא קובע את זמנה של מלחמת דבורה אחרי תאריך זה, היינו בין השנים 1130 ל־1100 לפסה״נ בקירוב.

אולם, כאמור, לא יתכן שהקרב התנהל על ״מי־מגידו״ ממש, היינו המעין של מגידו, כי אם מעברו האחר של הקישון שהיה בתחומה של מגידו. לפי זאת התקיימה עדיין בימי מלחמת־דבורה עיר כנענית חזקה במגידו, ומכאן שהמלחמה נערכה לפני 1130 לפסה״נ, זמן חורבנה המשוער של שכבה VIIA.

חפירות חצור ומלחמת מי־מרום

העיר חצור שכנה על שני תלים סמוכים[27]: א. התל הדרומי, הגבוה יותר, ששטחו 60 דונם בקירוב, כשטחה של מגידו, ורק עליו היתה חצור בנויה בתקופה הקדומה ובתקופה הישראלית; ב. התל הצפוני, הנמוך יותר, המקיף שטח ענקי של כ־800 דונם, עיר שאין לה דומה בגודלה בארץ בתקופת המקרא. ביצוריה הענקיים של עיר זו נבנו כנראה עם ראשיתו של שלטון החקסוסים בארץ, ומסתבר שבתקופה זו היתה חצור מעוזם העיקרי של החקסוסים בארץ; ואולי מכאן מקור המסורת על חצור כבירת כנען הקדומה[28]. כמו מגידו כן גם חצור הכנענית נחרבה ונבנתה מחדש פעמים אחדות. עד למאה הי״ג לפסה״נ בקירוב היתה עדיין חצור עיר גדולה, שהשתרעה על פני שני התלים כאחד; והביצורים החזקים של העיר התחתונה (שנחפרו בחלקם) עדיין התקיימו בצורתם היסודית. בחצור לא נמצאו כתובות עם תאריכים, ולכן אין בידינו נתונים מדויקים לקביעת תאריכי השכבות. ברור רק מהשוואת כלי החרס לאלה שממקומות אחרים, ובמיוחד מהופעת טיפוסים מאוחרים של כלי־יבוא מיקניים השייכים למאה הי״ג לפסה״נ, ששכבה זו (XIV) לא חרבה לפני המאה הי״ג, ולכל המאוחר חרבה בראשית המאה הי״ב לפסה״נ.

על גבי שכבה זו נבנתה עיר נוספת, אף היא היתה כנענית (שכבה XIII), כפי

www.daat.ac.il

שמעידים כלי־החרס. עיר זו היתה חלשה בהרבה מקודמותיה, והעיר התחתונה לא היתה עוד מבוצרת. גם באזור שנחפר בתל הגבוה מורגשת ירידה, אך יחד עם זה נראה שהבניינים העיקריים הוסיפו עדיין להתקיים, תוך שינויים מועטים. אזור החומות והשער של התל העליון לא נחפר עדיין, ולכן אין בידינו נתונים אם העיר העליונה היתה מבוצרת בתקופה זו. כלי־החרס של שתי השכבות דומים; ומכאן שמשך קיומה של עיר השכבה האחרונה לא היה כנראה ארוך ביותר.

לאחר מכן חלה תמורה מכריעה בתולדות העיר. העיר התחתונה נחרבה כליל ולא נבנתה עוד לעולם. בעיר העליונה, על חורבות העיר הכנענית האחרונה, נמצאו שרידים של ישוב פרימיטיבי (שכבה XII), שנשארו ממנו רק קטעי קירות רעועים, תנורים ובורות־ממגורה. כלי־החרס של מתישבים אלה שונים בצורה בולטת מן הכלים של העיר הכנענית האחרונה, והם דומים לכלי־החרס שנמצאו בסקר הארכיאולוגי של הישובים הישראליים בגליל העליון[29]. הממצא מלמד, איפוא,

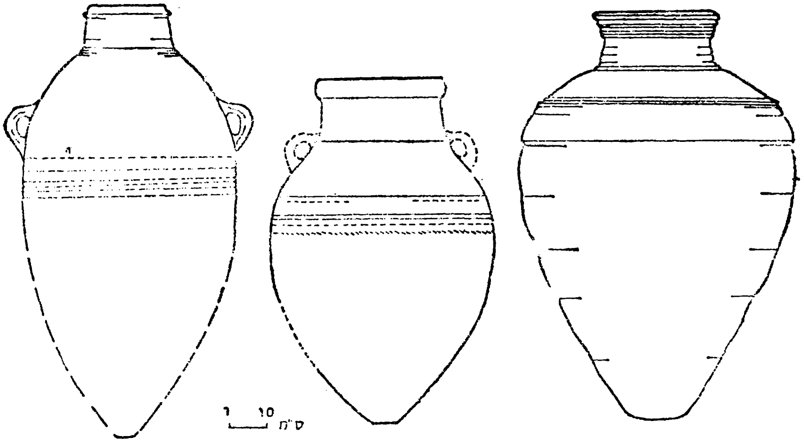

ציור 16: קנקנים מסוף התקופה הכנענית ומראשית התקופה הישראלית: מימין – קנקן מחצור, שכבה XIV; באמצע – קנקן מישוב ישראלי בגליל; משמאל – קנקן מחצור שכבה XII

שבתקופה זו לא היה עדיין בכוחם של בני ישראל לבנות עיר כחצור. רובו של התל נשאר בעזובתו עד לימי שלמה, ורק פה ושם נעשו נסיונות בנייה נוספים, כגון מקדש קטן שהתגוסס בראש התל.

מה ניתן ללמוד ממציאות זו לעניין שתי המלחמות? אין בידינו עדיין תשובה ברורה לשאלה הכרונולוגית המכריעה: מתי נפלה העיר הכנענית האחרונה של חצור? ידין סבור ששכבה XIII חרבה במחצית הראשונה של המאה הי״ג לפסה״נ; והעיר חרבה בראשית החדירה הישראלית לארץ־כנען, בתקופה המתוארת במקרא כימי מלחמותיו של יהושע. ואילו שכבה XIV חרבה אולי בעת מסעו של סתי הא׳ לארץ־כנען (כמוך לשנת 1300 לפסה״נ). אחרים, וביניהם כותב הטורים האלה, סבורים שאין להקדים את חורבן שכבה XIV לסוף המאה הי״ג לפסה״נ ואולי יש

www.daat.ac.il

ליחסו רק למאה הי״ב לפסה״נ, היינו לתחילת ימי השופטים; ושחורבנה הגמור של חצור הכנענית בידי בני ישראל אירע זמן לא רב לאחר מכן.

מן החפירות למדים אנו שירידתה וחורבנה הגמור של חצור לא באו בבת־אחת. בעיר הכנענית האחרונה של חצור הוזנחו ביצוריה של העיר התחתונה, אף על פי שהמקדשים באזור זה שוקמו בצורה ארעית. אין אנו יודעים מה היה מצב הביצורים בעיר העליונה, אך אין לתאר קיומה של עיר כנענית ללא ביצורים כלל. מסתבר, איפוא, שבעלי־חצור נאלצו לותר על העיר התחתונה ולהצטמצם בעיר העליונה בלבד. דבר זה מעיד בודאי על ירידה בגודלה ובכוחה של העיר. אף אם נניח שאויב מסוים הצליח לכבוש את העיר התחתונה, בעוד שהעיר העליונה החזיקה מעמד, הרי העובדה שביצורי העיר התחתונה לא הוקמו עוד מחדש, גם לאחר שהאויב סר מעל העיר, מעידה שהעיר נחלשה בהרבה. יחד עם זה, אין תימה שישוב מסוים הוסיף להתקיים בעיר התחתונה, מחוץ לחומות, כל עוד עמדה העיר הכנענית. אף מקדשים ששכנו מחוץ לחומות העיר ידועים ממקומות אחרים, כגון לכיש.

אנו למדים שהתושבים החדשים אשר ניסו להתישב על חורבות העיר הכנענית היו ישראלים מן החרסים שנמצאו מעל העיר הכנענית האחרונה, והדומים לכלי החרס של תושבי הגליל הישראליים מתקופה זו. הטיפוס של כלי־החרס הללו לא הובא ממרחקים, אלא עוצב בישוב הישראלי בארץ בראשית תקופת התנחלותו. טיפוסי הכלים דומים, ללא יוצא מן הכלל, לכלים מן התקופה הכנענית המאוחרת; ויחד עם זה כבר מצויים בצורותיהם ובשיטת ייצורם קווי־הכר מיוחדים, המאפשרים להבדיל על נקלה ביניהם ובין הכלים הכנעניים. מכאן, שהמתישבים הישראלים שנאחזו בהורבותיה של חצור הכנענית באו מאזורי הגליל הישראליים, מקום בו הספיקו לפתח את טיפוסי כליהם המיוחדים במשך תקופה מסוימת, שבודאי אינה פחותה משנים־שלושה דורות (ראה ציור 16).

עובדות אלה אינן מתישבות עם ההשקפה שחצור נכבשה בראשית החדירה הישראלית. איזה עיר כבשו הללו? האם כבשו את העיר הגדולה וחזקה של שכבה XIVB, או את העיר החלשה של שכבה XIII? אם כבשו את הראשונה, כלום אפשר שאחרי הכיבוש הישראלי וההתנחלות הישראלית קמה עיר כנענית נוספת? אם כבשו את העיר האחרונה, מה גרם לירידה הגדולה של חצור שקדמה לכיבוש זה? ועוד נצטרך להניח שעברו דורות אחדים מזמן הכיבוש עד שמתישבים ישראלים ניסו להתישב על התל, דבר שהוא אפשרי אם כי אינו מסתבר.

לעומת זה מתישבות עובדות אלה עם ההנחה שהסיבה לירידתה של חצור היתה מלחמת דבורה[30]. כתוצאה ממלחמת דבורה הושמדו רוב חילות־הרכב של חצור. יחד עם זה נצטמצם בודאי בהרבה תחום השפעתה של חצור, ומלך חצור שוב לא יכול היה להחזיק בביצוריה של עיר הענק, והסתפק בעיר העליונה, שעדיין גדולה היתה כמגידו. יש לציין כי למרות שהמקדשים של שכבה XIV נעזבו וחרבו, לא נמצאה בהם שכבת שריפה – כנגד סימני שריפה חזקה שמעל העיר הכנענית האחרונה.

עם התחזקות שבטי הגליל וראשית התפשטותם צפונה, אל הגליל הכנעני, עשה מלך חצור נסיון אחרון לבלום את התקדמותם; אך לקריאתו נענו הפעם רק העיר מרום שבגליל, ועוד שתי ערים הקשורות קשר הדוק בגליל ובגורלו. אחרי תבוסה

www.daat.ac.il

במערכה זו, שהתנהלה במרחק מועט מחצור עצמה, הקיץ הקץ על חצור; ומסתבר שאותם מתנחלים ישראליים שניסו להתישב על חורבות העיר היו בין כובשיה של העיר הכנענית האחרונה. את זמנו של מאורע זה ניתן לקבוע על פי ממצאי החפירות בחצור, המלמדים שהעיר הכנענית האחרונה של חצור חרבה לא יאוחר מאשר באמצע המאה הי״ב לפסה״נ, וככל הנראה קרוב יותר לשנת 1200 לפסה״נ. ומסתבר איפוא, ששתי המלחמות אירעו סמוך לאותו זמן.

הזמן והרקע ההיסטורי של מלחמת דבורה ומלחמת מי־מרום

המקורות המצריים על ארץ ישראל בשלהי השלטון המצרי בכנען נותנים בידינו את הרקע ההיסטורי להבנת שתי המלחמות. בתקופה הכנענית המאוחרת היתה ארץ־כנען נתונה תחת שלטון מצרים, כשמלכי כנען לא היו אלא ואסאלים לפרעה, השליט העליון[31]. עיקרו של השלטון המצרי היה בעמקים ובדרכי־המעבר החשובות. באזורי ההר של ארץ־ישראל המערבית שלטו המצרים דרך כלל רק בערים הראשיות. מצב זה מסביר את העובדה מדוע לא נזכרה במקרא כל התנגשות עם השלטון המצרי, למרות שאין ספק שהחדירה העיקרית של שבטי ישראל לכנען אירעה במחצית הראשונה של המאה הי״ג לפסה״נ, תקופה שבה נתעצם השלטון המצרי בכנען. ובודאי אין זה מקרה שאף אחת מן הערים, שעל כיבושן מסופר במקרא, אינה נזכרת בתעודות המצריות הרבות על מסעות מלכי מצרים לארץ־כנען בתקופת הממלכה החדשה, שכן מסעות אלה התנהלו תמיד לאורך איזור החוף ובעמקים, ולכן ערים כגון יריחו, בית־אל, דביר, לכיש, שכם ואף ירושלים אינן נזכרות ברשימות אלה. אמנם כמה מהן נזכרות במכתבי אל־עמארנה, אך אלה הם מכתבים מתוך ארכיון ולא תיאורי מסעות צבאיים.

חצור, כנגד זאת, נזכרת בתעודות מצריות רבות מתקופה זו, וזאת כנראה משום שנמצאה בנקודת מפתח על ״דרך הים״ החשובה. בפעם האחרונה היא נזכרת, כאמור, בתעודה מימיו של רעמסס הב׳ (פפירוס אנסטאסי א׳). אין להניח שמלכים מצריים (כגון סתי, רעמסס ומרנפתח), שערכו מסעות־מלחמה מוצלחים לכנען, הירשו מלחמות בקנה־מידה גדול וריכוז של כוח רכב כנעני גדול בסביבות חצור ואת כיבושה של עיר כנענית גדולה כחצור במסע תנופה ישראלי.

אחרי מרנפתח (1224–1214 לפסה״נ), לעומת זה, התמוטט השלטון המצרי בכנען. השושלת המצרית הי״ט ירדה אחרי שנות שלטון קצרות של שני פרעונים נוספים: ובמשך כשלושים שנה אירעו מריבות שלטון ומהומות פנימיות במצרים. במשך זמן זה פסק למעשה שלטונה של מצרים בכנען. רק רעמסס הג׳ (1175–1144 לפסה״נ) ייצב את השלטון במצרים (השושלת הכ׳), ושלטונו מורגש שוב גם בארץ כנען. בשנתו השמינית נלחם בפלשתים ובשאר גויי־הים, שפלשו עתה לסוריה וארץ ישראל ואיימו על מצרים עצמה. אף כי רעמסס מתפאר בנצחונות, ומצרים עצמה עמדה בפני הפולשים, יודעים אנו שהפלשתים התישבו בעמק החוף הדרומי של ארץ־ישראל, ומאז פסק השלטון המצרי בכנען לחלוטין[32].

על פי הנתונים של חפירות חצור ניתן לאמר שהמלחמות המכריעות בצפון־הארץ

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

בין בני ישראל לכנענים חלו בתקופת הזעזועים במצרים שבין השושלות הי״ט והכ׳, כלומר בין שנות 1210 ל־1175 לפסה״נ בקירוב. עם התפוררות שלטון מצרים אחרי מרנפתח ניצבים הכנענים מול השבטים הישראליים שבאזורי ההר, מבלי שכוח מבחוץ שומר על שיווי־משקל מסוים. הגיעה שעת ההכרעה על השלטון בצפון־כנען או ישראל. תחילה היו ידיה של הברית הכנענית הגדולה בהנהגת חצור על העליונה. הנצחון הישראלי המפתיע במלחמת דבורה היה ראשית המפנה, ורק אחר כך באה מלחמת מי־מרום. אלו הן שתי מלחמות־ההכרעה הגדולות בין ישראל לכנען עם הפסקת השלטון המצרי בכנען.

הערות

1 זיהוי זה הוצע לראשונה על ידי גארסטנג, ועיין: J. Garstang, Joshua-Judges, 1931, pp. 184—185, 331—383.

2 עיין: J. A. Wilson, ANET, p. 477.

3 עיין: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, תשי״ז, עמ׳ 93.

4 עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית א, ערך אכשף, טור 282—283.

5 עיין: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, עמ׳ 93.

6 עיין: S. A. B. Mercer, The Tell el-Amarna Tablets, 1939, No. 290a.

7 עיין: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, עמ׳ 81 .Y. Aharoni, JNES 19 (1969), pp. 177 ff

8 עיין: J. Garstang, Joshua-Judges, pp. 192—197.

9 עיין: J. A. Wilson, ANET, pl. 236—237; ובמאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 22.

10 עיין: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, עמ׳ 129—132.

11 עיין: י. אהרוני, שם, עמ׳ 96; בניגוד לדעתו של אולברייט W. F. Albright, BASOR 35 (1929), p. 8.

12 עיין: פ. בר־אדון, מרום—מרון? ציון א (תר״ץ), עמ׳ 57—58.

13 עיין: J. Garstang, Joshua-Judges, pp. 101—102.

14 עיין: י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, עמ׳ 8—34.

15 עיין: M. Noth, Das Buch Josua 1938, p. 43.

16 עיין: מ. תדמור ומ. פראוסניץ, החפירות בראש־הנקרה, עתיקות ב (תשי״ח), עמ׳ 65—79; י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, עמ׳ 95.

17 עיין: H. H. Rowley, From Joseph to Joshua, 1948, 79ff., המביא בפירוט את דעות החוקרים; ובמיוחד A. Alt, ZAW 60 (1944), pp. 67—85; W. F. Albright, JPOS 1 (1921), pp. 54ff.

18 השוה: F. M. Abel, Géographie de la Palestine 2, 1938, p. 343—344.

19 עיין: ב. מייזלר (מזר), ידיעות יא (תש״ה), 34—41; וכן י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, עמ׳ 98 ואילך.

20 עיין: י. אהרוני, שם, עמ׳ 106—110.

21 על דעות אחרות באשר למקומה של דבורה עיין: י. ליוור, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך דבורה, טורים 582—584.

21א עיין: מ. כוכבי, ח׳רבת קדיש—קדש נפתלי, ידיעות כז (תשכ״ג), עמ׳ 165—172.

22 על מגידו בתקופת אל־עמארנה עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 51 ואילך.

23 על הנשק בתקופה זו, ובמיוחד על הקשת הפשוטה והמורכבת, עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 318 ואילך.

24 על מלחמת תחותימס הג׳ במגידו עיין במאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 18—22.

25 עיין: י. אהרוני, אנציקלופדיה מקראית ד, ערך מגידו והמחקרים המנויים שם.

26 עיין: W. F. Albright, BASOR 63 (1936), p. 29; 68 (1937), p. 25; idem, The Archaeology of Palestine, 1956, pp. 117—8; R. M. Engberg, BASOR 78 (1940), pp. 4ff. בספרי, התנחלות שבטי ישראל

www.daat.ac.il

בגליל העליון, עמ׳ 104 ואילך, קיבלתי השערה זו תוך הסתייגות; אך עתה הנני חוזר ממנה על סמך ממצאי החפירות בחצור ועל יסוד האמור לעיל על מלחמת דבורה.

27 על חפירות חצור עיין: י. ידין ואחרים, חצור, תשי״ז ואילך; וכן סקירותיו של י. ידין, ידיעות כב (תשי״ח), עמ׳ 11—26; כז (תשי״ט), עמ׳ 17—29.

28 עיין: א. מלמט, ספר בער, ירושלים 1960, עמ׳ 1—7.

29 עיין: י. אהרוני, שם, ציורים 4—5; לוחות IV—V.

30 דעה זו הובעה לראשונה ע״י ב. מזר, ועיין: B. Maisler, HUCA 25 (1952—3), p. 80; ועיין: י. אהרוני, שם, עמ׳ 89 ואילך.

31 עיין: י. אהרוני, ארץ־ישראל בתקופה הכנענית המאוחרת ובתקופת ההתנחלות הישראלית, 1959; וכן מאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 47—56.

32 עיין: במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 54—55.

אתר דעת - מכללת הרצוג

מלחמת גדעון במדין

מאת: א. מלמט

הישוב הישראלי בצפון הארץ ערב מלחמת גדעון במדין

לנצחונם של דבורה וברק על הכנענים נודעה משמעות כפולה באשר להאחזותם ובטחונם של בני ישראל בצפון הארץ. מחד, הובטחה הרציפות הטריטוריאלית בין תחומי ההתנחלות של בית־יוסף ושל שבטי הגליל, ועמק־יזרעאל נפתח להתישבות ישראלית אינטנסיבית. אך מאידך היה בהבסת הכוח הכנעני משום החלשת מערך ההגנה של מרחב הצפון נגד פשיטה מן החוץ, מאחר שבני ישראל לא היו מסוגלים עדיין למלא את מקום הממלכות הכנעניות, לא מבחינת יכולתם הטכנית ולא מבחינת ארגונם המדיני.

פריצת מערכת הביצורים הכנענית חשפה את הארץ בפני חדירה של אויבים מבחוץ. סכנה חמורה נשקפה לארץ־כנען משבטי הנודדים, שוסי־המדבר, שציפו לשעת כושר של רפיון מדיני וצבאי כדי לפשוט בהמוניהם על מרכזי ישוב הקבע בארץ ישראל המערבית. הטרדת ישוב הקבע על ידי שבטי הנוודים בימי גדעון (שלהי המאה הי״ב לפסה״נ) בפרק זמן ממושך (לפי עדות המקרא במשך שבע שנים; שופ׳ ו, א), ופשיטותיהם ארוכות הטוח עד לעבר עזה (שם שם, ד), נתאפשרו אל נכון מחמת שקיעתן של ערי־המלוכה הכנעניות והתמוטטות השלטון המצרי על ״דרך־הים״, במחצית השניה של המאה הי״ב לפסה״נ. דומה, איפוא, שנסמכה פרשת גדעון לפרשת דבורה בספר שופטים מכוח ההשתלשלות ההיסטורית הממשית ולא בתוקף שרירותו של עורך מאוחר.

בני מדין

שוסי־המדבר נהגו לפרוץ לארץ הישוב כשנתלכדו כמה שבטים. כך, למשל, נספחו על ההגריאים, כאשר הללו פשטו, בימי שאול, על שבטי ישראל בעבר־הירדן, שבטי נוד נוספים: יְטוּר, נָפִישׁ ונוֹדָב (דה״א ה, י–יט). אף על בני ישראל עצמם, העולים במדבר לכנען, נצטרף ערב־רב (שמ׳ יב, לח). כן נלוו על המדיינים, שעמדו בראשו גל השוסים בימי גדעון, העמלקי ובני־קדם (שופ׳ ו, ג; ז, יב).

תחומי נדודיהם של המדיינים היו סְפַר עבר־הירדן הדרומי, כפי שלמדים אנו מתיאור נתיב נסיגתם לאחר שהוכו בידי גדעון, וכן מן המסופר על קשריהם המיוחדים עם מואב (במ׳ כב, ד ואילך) ועם ממלכת סיחון האמורי (יהו׳ יג, כא). לפי יוסף בן מתתיהו (קדמ׳ ב, א, א) והגיאוגרפים הקלאסיים והערביים, השתרעה ארץ־מדין בגדה

עיין הערות בעמ׳ 121—123, ולוח 1, 2.

www.daat.ac.il

המזרחית של מפרץ אילת. אולם המדיינים נדדו על פני שטחים נרחבים ואורחותיהם הגיעו עד מצרים במערב (בר׳ לז, כה ואילך; מל״א יא, יז—יח) וגלילות הפרת בצפון (במד׳ כב, ד ואילך)[2]. נדודיהם ארוכי־הטוח נתאפשרו ע״י בִּיּוּת הגמל וריבויו בממדים ניכרים (שופ׳ ו, ה; ז, יב). עד למאה הי״ב לפסה״נ היה השימוש בגמל מצומצם. עתה גָבר שימושו כבהמת־משא ורכיבה, ואף פשט לצרכי לחימה; נתהוו ארגוני שבטים שהגמל שימש להם סעד ומשענת בחייהם במדבריות ערב[3].

פרשת גדעון מעלה, ביחס לבני מדין, תמונה אפיינית של שבט נודדים. היה זה המון מגוון על מקנהו, צמא שוד, שתר אחרי מקורות־מזון וחנה במחנות ארעיים (שופ׳ ו, ד—ה). בראש השבט עמדו ״מלכים״ (זֶבַח וצַלְמֻנָּע) ולידם שרי־צבא (עורב וזאב) וזקנים (במ׳ כב, ז). הנהגה שבטית מעין זו, ובמיוחד ריבוי ה״מלכים״ היא, טפוסית לארגוני שבטי הנודדים במזרח הקדמון. החלוקה הקדומה של בני מדין היתה לחמשה שבטים (והשווה חמשת בניו של מדין הנמנים ברשימת היחס של בני קטורה בבר׳ כה, ד), המכונים כנראה ״אומות״ (במ׳ כה, טו), ושבראשם עמדו ״מלכים״ או ״נשיאים״ (במ׳ לא, ח; יהו׳ יג, כא). כיון שבסיפור גדעון נזכרים רק שני מלכי מדין, אפשר שגדעון נלחם רק בחלק משבטי המדיינים, אך אפשר שאותה עת עמדו בראשם של המדיינים שני מלכים בלבד, וצמצום זה של מספר המלכים משקף שלב מאוחר יותר בתהליך גיבושם המדיני של המדיינים[4].

זירת המערכה

הדעת נותנת שהמדיינים התפרצו לארץ־כנען, בימי גדעון, דרך מעברות־הירדן הגובלים בעמק בית־שאן ומשם המשיכו לעבר עמק־יזרעאל (שופ׳ ו, לג). בראש וראשונה נפגע, איפוא, הישוב הישראלי החקלאי ששכן במישורים אלה. טבעי הוא שלפעולה צבאית נגד המדיינים נזעקו שבטי מנשה, אשר, זבולון ונפתלי, שהתנחלו בסביבה זו (שם ו, לה). העדרו של שבט יששכר, מבין הכוחות הישראליים, מסתבר כנראה ממצבו המיוחד של השבט, ששכן במישור גופו והיה הנפגע העיקרי מפשיטות המדיינים, ולא נותר בו עוד כוח להתקומם כנגד המשעבד (השוה גם את ברכת יעקב, בר׳ מט, יד—טו).

על קרב גדעון מצויים במקרא נתונים טופוגרפיים מפורטים למדי המאפשרים לשחזר בקירוב את מהלך המערכה[5]. אמנם העיר עָפְרָה עצמה, מקום מגוריו של גדעון, לא זוהתה בבירור, אך הדעת נותנת שהיתה סמוכה לזירת הקרבות, ולפיכך יש טעם לאתרה (כמקובל באחרונה) בכפר הערבי א־טַייבה, צפונית למושב מולדת, ברמה המשתפלת צפונה לגבעת־המורה. ניתן גם לשקול את זיהויה עם עפולה, שבה נחשפו בין השאר שרידים מתקופת הברזל הקדומה המעידים על ישוב מימי גדעון[6]. מכל מקום מורה העובדה, שמלכי מדין הרגו את אחי גדעון בתבור, על כך שמקום מגורי משפחת גדעון היה בסביבת גבעת־המורה (שופ׳ ח, יח—יט). הכונה היא להר תבור או לעיר באותו שם (יהו׳ יט, כב), שיש לאתרה בח׳רבת דַבּוּרַה לרגלי ההר.

על נסיבות מותם של אחי גדעון בסביבה זו חסרים כל פרטים. מותר אולי לשער, שעם ראשית ההכנות הצבאיות נגד המדיינים הם נשלחו על ידי גדעון לשבטי נפתלי

www.daat.ac.il

חבולון, שנהלותיהם פגעו בתבור, כדי להזעיק את כוחותיהם (שם ו, לה), ובדרכם נהרגו בתבור בידי המדיינים.

הידיעה על מקום הריגתם של אחי גדעון מרמזת על מקום חנייתם העיקרי של בני מדין, היינו במישור המשתרע בין גבעת־המורה מצד דרום והר תבור בצפון. מישור זה, שהוא השלוחה הצפונית־מזרחית של עמק־יזרעאל, ידוע בספרות חז״ל בשם בקעת כְּסָלוֹת, על שם העיר כסולות שבנחלת יששכר (יהו׳ יט, יח). ואכן הכתוב קובע במפורש סביבה זו כמקום הנית המדיינים: ״ומחנה מדין היה לו מצפון מגבעת־המורה בעמק״ (שופ׳ ז, א). יתר על כן, על יסוד מזמור פג בתהלים, הסוקר את האירועים המרכזיים של תקופת השופטים, ניתן לאתר אפילו ביתר דיוק את מקום מחנה המדיינים ואת זירת־הקרב – ליד עין־דאר. אין ספק שיש ליחס את דברי המשורר ״נשמדו בעין־דור״ (שם שם, יא) למפלת מדין, שעליה מדובר בתחילת הפסוק שלפניו ובפסוק שלאחריו[7]. העיר הקדומה עין־דור שכנה ליד קצה השלוחה הצפונית־מזרחית של גבעת־המורה, בסמוך לכפר הערבי אִינְדוּר, ויש לאתרה אל נכון בחִ׳רבת א־צפצפה, במרחק של ק״מ אחד צפונה מזרחה לכפר הערבי הנטוש[8].

איתורו של מחנה מדין בשולי בקעת כסולות למרגלות רמת גבעת־המורה, שממנה הפתיע גדעון את האויב, הולם את דברי הכתוב: ״ומחנה מדין היה לו מ ת ח ת בעמק״ (שופ׳ ז, ח). המשקיף על פני המישור מקצה הרמה, שמדרונה תלול מאוד בסביבת עין־דאר, דומה עליו כאילו משתרע מחנה השוכן בעמק ממש ״מתחת לרגליו״. על מיקומו של גדעון וגדודו לעומת מחנה האויב מעידה גם הלשון החוזרת ונשנית בכתוב: ״קום ר ד במחנה... ואם ירא אתה לרדת ר ד אתה וּפֻרָה נערך אל המחנה״ (שם שם, ט־י). אפשר שאף חלומו של המדייני מרמז על המצב הטופוגרפי־טקטי המיוחד של מחנה המדיינים. העוקץ שבדימוי כוחות ישראל ל״צליל לחם שעורים״, המתהפך במחנה מדין והמפיל את האהל (שם שם, יג), מיוסד אל נכון על העובדה שכוחות אלה ניצבו על רכס הגבעה והיו נכונים לגלוש ממנו אל תוך מחנה מדין.

אל קצה השלוחה הצפונית־מזרחית של גבעת־המורה הגיעו כוחות ישראל ממקום הערכותם ליד עין־חרוד (שם שם, א), הוא עין גַ׳אלוּד של ימינו, בודאי כשפסגת גבעת־המורה משמאלם, מרחק של 13 ק״מ בקירוב. קביעת המחנה הישראלי ליד עין־חרוד, המפכה לרגלי מורדותיו הצפוניים־מערביים של הר הגלבוע, היתה נוחה מבחינה צבאית. כאן אפשר היה לרכז כוחות ניכרים בהסתר מעין האויב שישב מעבר לגבעת־המורה. יתר על כן, לוחמי ישראל נתקבצו לא במעין ממש כי אם ברכס ההר שמעליו, כפי שמסתבר מהמשך הכתוב: ״הורד אותם אל המים״ (שם שם, ד). מקום התפקדותו של העם, הנשען על צלע ההר, נבחר בודאי כדי למנוע כל תקלה במקרה של התקפת־פתע מצד האויב. בחירת מקום ריכוז הכוחות תוך ניצול מירבי של הנתונים הטופוגרפיים כבר מעידה על כשרונו הצבאי המעולה של גדעון, אולם תכנון הפעולה נגד האויב, מן הבחינה הטקטית, מעמידנו על כך במיוחד.

ניתוח טקטי־צבאי של הקרב

המדיינים לא היו בעלי רמת זיון גבוהה, ולא היו מאורגנים במערך של צבא סדיר.

www.daat.ac.il

1 : מראה כללי של אל-ג'יב (גבעון) מגבעת נבי-סמויל.

www.daat.ac.il

: ח׳רבת קדיש, היא קדש־
נפתלי ; מבט לצד מזרח.

www.daat.ac.il

2 : אזור מערכת גדעון : 1 .שיפולי גבעת המורה והכפר הנטוש ׳אנדור ;

הם חנו במחנות בלתי מבוצרים, שלכל היותר הופקדה עליהם שמירה בלילות (שם ז, יט). הבעיות הצבאיות שניצבו בפני גדעון היו שונות, איפוא, מאלו שעמדו בפני דבורה וברק. לא היה עליו להתגבר על אויב העולה עליו בזיונו ובארגונו הצבאי. היתרונות של צבא מדין היו:

א. מספרם הרב של המדיינים הפושטים, כנגד מספר הלוחמים שבני ישראל היו יכולים להעמיד.

ב. השימוש בגמל לצרכי לחימה ע״י המדיינים חייב נקיטת שיטות טקטיות, שבני ישראל לא היו אמונים עליהן.

הכתוב מעלה את שתי הנקודות הללו בהדגשה יתירה: ״ומדין ועמלק וכל בני־קדם נופלים בעמק כארבה לרב, ולגמליהם אין מספר כחול שעל שפת הים לרב״ (שם ז, יב; והשוה שם ו, ה). מראה ההמון העצום, על גמליו, החונה במישור, היה בו כדי להלך אימים אף על אנשים למודי מלחמה. אולי יסתבר מכאן מדוע נענו כה רבים מן הנאספים (יותר משני שלישים מכלל המתנדבים; שם ז, ג) לפניתו של גדעון אל ״הירא והחרד״ ונטשו את המחנה הישראלי. אך כנגד יתרונותיהם של המדיינים, מצא גדעון את הפתרון הטקטי בעריכת התקפת־לילה, שבה ניטל עוקצו של הגורם המספרי ונמנע קרב־מגע עם הגמלים.

הלקח הצבאי הקלסי של מערכת גדעון מוכיח, שהאמצעי היעיל ביותר להתגבר על כוח גדול וחזק בכוחות קטנים ודלים לערך הוא לוחמת־לילה וניצול נכון של

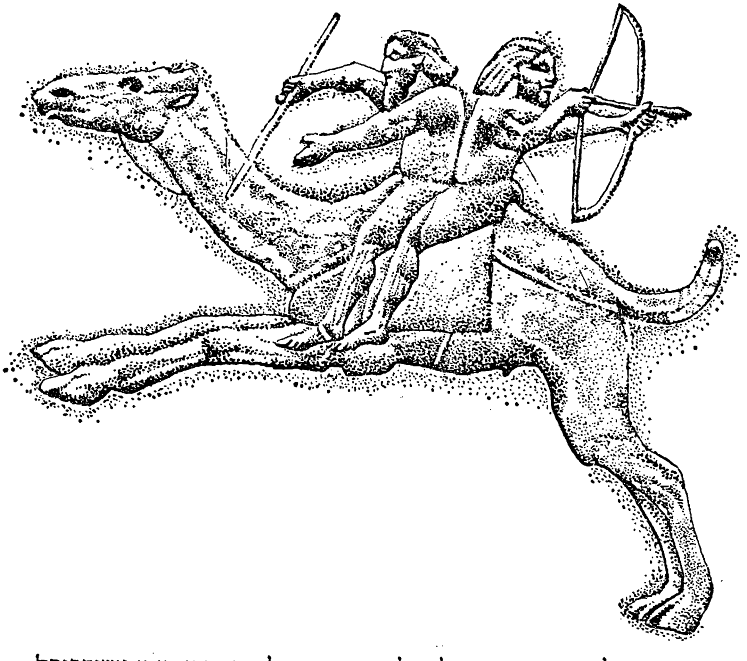

ציור 17: לוחמים ערביים על גמלים, מתוך תבליט אשורי מימי אשורבנפל

www.daat.ac.il

גורם האפתעה. ביצועה המוצלח של פעולת גדעון הוא אחת הדוגמאות המזהירות בהיסטוריה הצבאית. כאן באו לידי ביטוי כל אותם הכללים והעקרונות שאף המדע הצבאי החדיש מחייבם בלוחמת־לילה[9]; והרי העיקריים שבהם:

א. הכנה קפדנית ומדוקדקת של תכנית הפעולה – הסיפור המקראי לפרטיו משמש עדות נאמנה לקיום הכלל הזה.

ב. האפשרות לשתף מספר מצומצם של לוחמים במבצע לילי – זהו אל נכון הרקע הצבאי לבחירת שלוש־מאות אנשים בלבד מתוך עשרת־האלפים שהיו נכונים להלחם. מגמת המקרא בדבר "נס השלוש־מאות", שלפיה פוטרו רוב הלוחמים: בצו אלהי: "פן יתפאר עלי ישראל לאמר, ידי הושיעה לי" (שם ז, ב), מופרכת מבחינה צבאית. שכן, הצלחת מבצע מיוחד כזה של גדעון מחייבת חיל זעיר דוקא[10].

ג. בחירת החיילים מנקודת־ראות איכותית – ענין זה משתקף, כנראה, בפרשה התמוהה בדבר בחירת האנשים לפי אופן שתיַת המים (שם שם, ד–ח). פירושים רבים נתלו במבחן המים. אך כולם אין בהם ממש אלא אם כן הונחה ביסודם ההכרה שבחירת הלוחמים באה מתוך שיקולים צבאיים גרידא; ונעמוד על ענין זה להלן.

ד. ריכוז הפיקוד – אין כגדעון הממלא אחרי תביעה זו, החל בתכנון הפעולה ועד למילוי הפרטים האחרונים בביצוע התכנית: הוא חילק את גדודו ל"שלושה ראשים", היינו לפלוגות של מאה איש כל אחת, נטל בעצמו את הפיקוד על אחת מהן, והשתים האחרות נצטוו לתאם את פעולותיהן עם הראש המרכזי (שם שם, טז–יח). בהוראות האחרונות לחייליו חוזר גדעון ומדגיש: "ממני תראו וכן תעשו!". בפיקודו הישיר ובסיסמת זעקת הקרב "(חרב) לה' ולגדעון", נטע גדעון בלב חייליו משמעת והרגשת בטחון, שהיא תנאי הכרחי להצלחת פעולה הנערכת בחשיכה.

ה. טקטיקה המותאמת לתנאי החשיכה – גדעון ידע לבסס את תכניתו על ניצול יעיל של תנאי החשיכה, ולהעמידה יחד עם זה על תחבולה פשוטה מעיקרה, כיאה לפעולה לילית. מכל מקום, ביצוע המשימה היה מבוסס על אפקט פסיכולוגי, כלומר על יצירת מבוכה במחנה האויב. להשגת דבר זה ניסה גדעון להגיע תוך שימוש בעקרון האפתעה על ידי ביום כות עצום שעמד כביכול לרשותו.

ו. פשטות דרכי הביצוע – תכנון הטקטיקה של הקרב היה המשך הגיוני למלחמת העצבים כנגד האויב. החיילים הקיפו את מחנה מדין משלושה צדדים בפעולת איגוף ("סביבות כל המחנה"), כשהם מצוידים בשופרות ובלפידים שהיו מוסתרים בכדים, לבל יתגלה אורם לפני שעת האפס (שם ז, טז ואילך)[11]. אמצעים אלה הוכיחו, במידה מפתיעה, את ערכם הטקטי הגדול בשעת ההתקפה, בהטילם בהלה בין שורות האויב. השופר והלפיד שימשו גם כאמצעי הקשר היעיל היחידי בתנאי החשיכה, למסירת פקודות ההסתערות ללוחמים הישראליים, הרובצים בחשיכה והמפוצלים לשלושה ראשים נפרדים. וכן היה זה אמצעי להזדהות הדדית של התוקפים – גורם ראשון במעלה לבטחונם הם בהתכתשות.

ז. הכרת הסביבה והתמצאות בשטח – בניגוד לאויב הפולש היו בני ישראל

www.daat.ac.il

בקיאים בתנאי השטח – עובדה שהיתה להם לעזרה רבה בשעת מסע־הלילה וההיערכות לקרב.

ח. סיור השטח ערב הפעולה – מחוסר אפשרות לתצפית רצופה בחשיכה, מן הצורך הוא לסייר את השטח סמוך לזמן ההתקפה, כדי לקבל אינפורמציה אחרונה על מערך האויב. מה גדול היה רגש האחריות של גדעון ניכר מן העובדה, שערך בעצמו, יחד עם פורה (שהיה כנראה שלישו), את פעולת הסיור (שבוצע כמובן ע״י התגנבות מקרוב) בקצה מחנה־האויב (שם ז, ט–יא).

ט. לוח הזמנים של ההתקפה – גדעון תכנן את השלבים השונים של המבצע תוך ניצול מירבי של שעות החשיכה; ולוח־זמנים זה תואם אף את כללי־הטקטיקה הנהוגים כיום[12]. לשם כך ניצל גדעון למסע גדודו את שעות האפלה הראשונות והגיע למטרתו עם ״ראש האשמורת התיכונה״, היינו קרוב לחצות־הלילה. ״שעת האפס״ של ההתקפה עצמה כוונה, כנראה, לשעת חילוף המשמרות (״אך הקם הקימו את השומרים״, שם שם, יט), שהוא רגע התורפה במערכת השמירה. היתה, איפוא, שהות מספקת להצלחת התחבולה והקרב עצמו, במחסה החשיכה, ועם הנץ החמה יכול היה גדעון לרדוף אחרי האויב המובס.

י. ביצוע הפעולה בהתאם לתכנית – התמרון בוצע בדייקנות לפי התכנית; ותודות לניצול מירבי של עקרון האפתעה הושגו תוצאות אופטימליות. האויב, שלא אומן כנראה לקרב־לילה וככל בני המדבר חש רגש פחד טמיר מפני החושך, נתפס עד מהרה לדמורליזציה גמורה. לפתע ראה עצמו מוקף, ובגלל החשיכה לא היה יכול לעמוד על עוצמתו האמיתית של הכוח הישראלי ולגלות מה עמד למעשה מאחורי תחבולת ״השופר והלפיד״. במהומה האיומה שהשתררה לא היתה אפשרות להבחין בין ידיד לאויב, ועל כך מעיד הכתוב על פי דרכו: ״וישם ה׳ את חרב איש ברעהו ובכל המחנה״ (שם שם, כב).

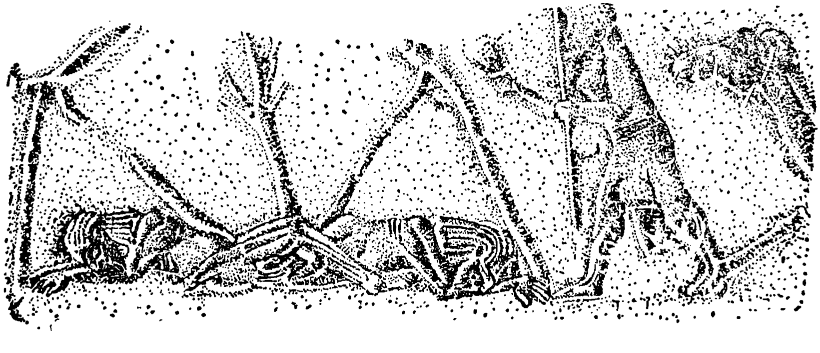

ציור 18: חיל אשורי מצית בלפיד אוהל שבו ישנים ערביים, תבליט מנינוה

תכנונו של גדעון מעיד על תעוזה רבה, תוך ויתור על עקרון ה״בטיחות״ או ה״אבטחה״ (כגון, בענין פיצול צבאו ליחידות משנה של מאה איש בלבד), בנקטו בכלל: ״החשיכה – היא המאבטחת״. הצלחת הפעולה הנועזת נתאפשרה רק הודות

להיאום המדוקדק בין היחידות ולביצוע היעיל של המשימות. אולם בראש וראשונה היתה תלויה ההצלחה ברוח הלחימה המפעמת בלב החייל ובנכונותו להסתכן; ודומה שאמת־המידה לתכונות אלה שימש "מבחן השתיה" בעין־חרוד, שלבירורו ניגש עתה.

מבחן שתיית המים

ראשונים ואחרונים התחבטו בפיסקה הסתומה המתארת את בחירתם של חיילי גדעון, על פי דרך שתיית מי המעיין: "ויורד את העם אל המים, ויאמר ה' אל גדעון: כל אשר יָלֹק בלשונו מן המים כאשר ילק הכלב תציג אותו לבד וכל אשר יכרע על ברכיו לשתות. ויהי מספר המלקקים בידם אל פיהם שלוש מאות איש וכל יתר העם כרעו על ברכיהם לשתות מים. ויאמר ה' אל גדעון: בשלוש מאות האיש המלקקים אושיע אתכם..." (שופ' ז, ה–ז). לתיאור זה לא נמצא פתרון מניח את הדעת. לא נוכל כאן אלא להעלות אחדים מן הנסיונות שנעשו לפרש את הכתובים; הצעות נוספות ימצא הקורא בפירושים על ספר שופטים[13].

מתעוררת שאלה כפולה: א) על איזה מסוגי השותים נמנו 300 החיילים שנבחרו? ב) מדוע הוטלה המשימה הצבאית דוקא על חיילים אלה?

התשובה המקובלת על השאלה הראשונה היא, שנבחרו אותם לוחמים אשר שתו מן המים "כאשר יָלֹק הכלב", שהם זהים כביכול עם "המלקקים בידם אל פיהם" המוזכרים לאחר מכן, ואילו הכורעים על ברכיהם לשתות פוטרו. בנוגע לשאלה השניה העלו כבר הקדמונים הצעות מהצעות שונות. לפי פרוש חז"ל, נפסלו הכורעים על ברכיהם משום שהיו רגילים להשתחוות לעבודה זרה, פרוש שאינו הולם משום בחינה את רוח הכתובים. כך אין לקבל גם את דעת יוסף בן־מתתיהו (קדמ' ה, ו, ג), שאנשים נפסלו בגלל היותם אמיצים (!), כאילו רצה אלהים להנחיל את הנצחון דוקא ע"י אנשים פחדנים ומוגי לב. הנחה מעין זו אינה מתישבת עם המסופר על גדעון שפטר מלכתחילה את "הירא והחרד" (שופ' ז, ג).

הנחנו לעיל שמבחן המים אינו אלא חוליה בשרשרת הפרטים הצבאיים המשתקפים בפרשת גדעון וכי מטרתו היתה לברור גייס מצומצם, המצטיין ביכולתו הקרבית, מכלל המתיצבים. מבין ההסברים הצבאיים שהוצעו לחידת השתיה נראים באופן כללי דבריו של וייול: "מרבית אנשיו (של גדעון), שחיכם יבש מצמא בגבעות החשופות והסלעיות, משהגיע תורם לשתות, השתטחו מלוא קומתם בצד המעין והִרְווּ את צמאונם ללא סייג ושליטה עצמית. רק הלוחם הותיק, שעמד בנסיון צליפות ומארבים, החזיק נשקו בידו האחת ואת עיניו כיון מול אויביו, בשעה שטבל את כף ידו האחרת במים ולקק מתוכה, מוכן לפעולה עם כל סימן של סכנה"[14]. בניגוד להסבר זה הציע יגאל ידין לראות דוקא באנשים שהשתטחו על הקרקע מלוא קומתם את החיילים המובחרים[15]. לדעתו, הטעם הצבאי הוא שהללו התקרבו אל המעיין בזחילה, ונשמרו בדרך זו מתצפית האויב – בניגוד לאנשים שכרעו על ברכיהם, ולא יכלו להימנע מהרגליהם המפונקים בחיי יום־יום. אם גם נימוק צבאי זה מתקבל על הדעת כשלעצמו נשאלת השאלה אם הוא מתאים במקרה של קרב גדעון. שהרי עין־חרוד היה במרחק קילומטרים רבים ממחנה האויב, ששכן מעבר לגבעת־המורה. נוסף על כך, מקומו

www.daat.ac.il

של המעיין בתחתית הר הגלבוע, והצמחיה, אשר ללא ספק הקיפה אותו, מנעו בודאי מצופים מדיינים לגלות את הכורעים על ברכיהם.

הקושי במציאת פתרון הוא שהכתוב סתם ולא פירש כיצד עלינו להבין את דימוי שתיית האדם ללקיקת הכלב. האם כיוַן לדמיון בתנוחת הגוף או באופן גמיעת המים, או שמא כיוַן להעלאת הרעש בשעת השתיה, או לטעם אחר? הקושי האחר הוא טכסטואלי: לפי הפירוש המקובל משולים ללקיקת הכלב 300 האנשים "המלקקים בידם אל פיהם"; ודוקא דימוי מעין זה תמוה כאן ביותר. לפיכך הניחו רוב המפרשים שהמלים "בידם אל פיהם" נשתרבבו בטעות, והציעו להשמיטן או להעתיקן לסוף פסוק ו ולהסב אותן על אלה הכורעים על ברכיהם.

נעלה כאן, לשיקול דעתו של הקורא, הצעה חדשה להבנת הפיסקה, שאפילו אינה נקיה מקשיים, הרי יש בידה לקיים את הכתוב מבלי לסרסו[16]. לדעתנו, אין לראות את ברירת האנשים בין הלוחם "אשר ילק בלשונו מן המים כאשר ילק הכלב" לבין הלוחם "אשר יכרע על ברכיו לשתות" – כפירוש המקובל, המשאיר את פסוק ה מקוטע בסופו. מבחינת התחביר אין המשפט השני מעלה ניגוד לעומת המשפט הראשון אלא משלים אותו. כלומר, השותה ככלב איננו בחינת ניגוד לכורע על הברך כי אם להפך – הוא סוג אחד בכלל כל אלה אשר יכרעו ("וכל אשר יכרע") על ברכיהם לשתות. שניהם יחד "הוצגו לבד" ונפסלו – מפני ששתייתם לא הלמה את כללי הזהירות. לעומתם מוזכרים הלוחמים המובחרים רק בפסוק ו. הם המלקקים "בידם אל פיהם", כלומר הלוחמים שהעלו את המים אל פיהם באחת מכפות ידיהם תוך זהירות רבה, בעודם קוֹרסים על רגליהם (ואינם כורעים ברך).

עד כאן להבנת הנוסח. אם נעז להעלות טעם צבאי למבחן המים, הרי דומה כי עליו להלום את מטרת קרב גדעון ואת הנסיבות הצבאיות המיוחדות שלו, כלומר עריכתו כמבצע לילי. אחד העיקרים היסודיים בקרב לילי הוא השמירה הקפדנית על השתיקה, כדי שלא להתגלות לאויב. נראה איפוא שהדימוי לשתיית הכלב אינו בא אלא כנגד הרעש שמעלה הכלב בשעת הלקיקה והנשמע למרחקים, ובמיוחד באֲלם הליל. גדעון נזקק ללוחמים המאומנים במיוחד לתנאי החשיכה והיה עשוי לעמוד על טיבם על פי מבחן המים.

מסע הרדיפה אחרי המדיינים

הנצחון על מחנה האויב נחרת בזכרון העם לדורות כ"יום מדין" (יש' ט, ג). שרידי המדיינים המובסים ביקשו, ככל בני המדבר, מפלט והצלה על ידי נסיגה אל המדבר. גדעון לא הסתפק בהבסת האויב בארץ הישוב והחליט לנצל את עליונותו הצבאית עד תומה. הוא הזעיק את שבטי ישראל, ובראשם את בני־אפרים, כדי שינתקו את דרכי הנסיגה של האויב, שניסה להמלט לעבר־הירדן המזרחי (שופ' ז, כג–כד). ויחד עם זאת דלק במסע רדיפה נועז וארוך־טוח בראש גדודו בן שלוש מאות הלוחמים אחרי שרידי האויב אל מעבר לירדן, עד לסְפַר המדבר הערבי[17].

דרך מנוסת האויב עד לירדן צוינה בכתוב בפירוט רב: "וינס המחנה עד בית־השִטה צְרֵרָתָה עד שפת אָבֵל־מְחולה על טַבָּת" (שופ' ז, כב). על אף שהנתונים

www.daat.ac.il

הטופוגרפיים אינם מְחוורים כל צרכם, ניתן לשחזר באופן כללי את דרך הנסיגה של המדיינים[18]. הללו נסוגו מבקעת־כסולות לעמק בית־שאן ולירדן בדרך הקצרה ביותר (המוליכה כמעט בקו האויר), דבר האופייני לגדוד צבא הנמלט על נפשו. אם שכן מחנה המדיינים, שהותקף על ידי גדעון, ליד העיר המקראית עין־דור, יש להניח שהאויב דילג מעל לאוכף הנמוך, המשתרע בין הרמה שעל מדרונה גולש הכפר הנטוש אִינְדוּר ובין הרמה שעליה שוכן הכפר הערבי תַמְרה. העליה היא קצרה (100 מ׳ לערך) ואינה קשה במיוחד לרוכבי גמלים. מעבר לאוכף משתרע מורד, נוח למעבר גמלים, בכיוון דרומה־מזרחה עד לקיבוץ בית השיטה, שבקרבתו יש לבקש את העיר הקדומה המכונה בשם זה. המורד גולש לתוך עמק־יזרעאל המזרחי, הוא עמק־חרוד של ימינו, המתחבר אל עמק־בית־שאן.

בקצהו הדרומי של עמק־בית־שאן יש לאתר כנראה את אָבֵל מחולה, שאותה הציעו לזהות בתל שליד עין־חִלְוֶה[19], בואדי אל־מאלח כ־15 ק״מ דרומית לבית־שאן. התל שוכן באשדות המזרח של רכס ההר, שמעברו האחר נמצאת העירה טובס של ימינו – ושמא מהדהד בשמה השם הקדום טַבָּת (ולא כהנחה המקובלת, תבץ, הנכתבת באות ת׳). אפשר, איפוא, שהכתוב כיוֵן להגדיר את מקומה של אבל מחולה הנסמכת על (הרי?) טבת. מאידך נתקל הזהוי עם עין־חִלְוֶה בקשיים מסוימים ואין ספק שאזור זה, השוכן במדרון ההר, היה מחוץ לתחום בריחתם של המדיינים. על כך מעיד, כנראה, גם הכתוב: ״עד שפת אבל מחולה״, כלומר שהמדיינים לא באו ממש בתחומה של אבל מחולה.

יש להניח שמחנה המדיינים עלה אף לארץ־ישראל המערבית בדרך הדומה לנתיב נסיגתם. הקבלה מאלפת לפשיטה מעין זו נמצא בעלית השבט הבדואי של בני־סַחַר בימי הבצורת של קיץ 1947. בני השבט הרעבים חצו אז את הירדן לעמק־בית־שאן, והתרכזו בשני מחנות – האחד בשדות קיבוץ בית־אלפא (כלומר מול קיבוץ בית־השיטה) והאחר בבקעת־כסולות, בסמוך לעין־דור המקראית. גם את דרכם חזרה, כאשר הונכו כגבור כמה חדשים, עשו הבדואים בנתיב הדומה לקו נסיגתם של המדיינים[20].

ברדיפה אחרי האויב נזקק גדעון לתחבולה של לכידת מעברות־הירדן, כדי לחסום את דרך האויב בנקודת התורפה שבקו נסיגתו. תכסיס זה היה מקובל בתקופת השופטים בקרב השבטים שישבו על גדות הירדן. אהוד אחז בו במלחמתו נגד בני־מואב (שופ׳ ג, כח), ויפתח – בסכסוך הצבאי עם בני־אפרים (שופ׳ יב, ה־ו). בדומה לאהוד זירז אף גדעון את יושבי הר־אפרים לרדת לבקעת־הירדן, להקדים את האויב ליד מעברות־הירדן ולחסום את נתיב נסיגתו. אולם הנתונים הטופוגרפיים של תיאור לכידת המים ״עד בית־ברה והירדן״ סתומים. יש המאתרים את בית־ברה בתל שליד מח׳אצ׳ת־עַבְּארה, בקרבת אחת ממעברות־הירדן, צפונית לבית־שאן. אולם קטע זה של הירדן היה בתחום שבט מנשה, ואין להניח שהופקדו עליו בני־אפרים. עדיפה, איפוא, הסברה הקובעת את מקומה של בית־ברה דרומה יותר, בשפך ואדי פארעה לירדן, ובקרבת מעברות־הנהר שליד תל א־דָּמִיֶה, שעמה מזהים את אדם העיר[21].

קביעת מקומה של בית־ברה בסביבת אדם העיר הולמת את הזכרת תבוסת מדין

www.daat.ac.il

בתהלים פג, יא: ״נִשְׁמְדוּ בְעֵין־דֹּאר הָיוּ דֹּמֶן לָאֲדָמָה״. הכתוב מרמז למפלה כפולה של המדיינים: האחת בעין־דאר, שעליה עמדנו לעיל – והאחרת באָדָם העיר או אדמה, מלה המשמשת כאן בהוראה כפולה[22]. יש להניח שמחנה המדיינים נתפלג

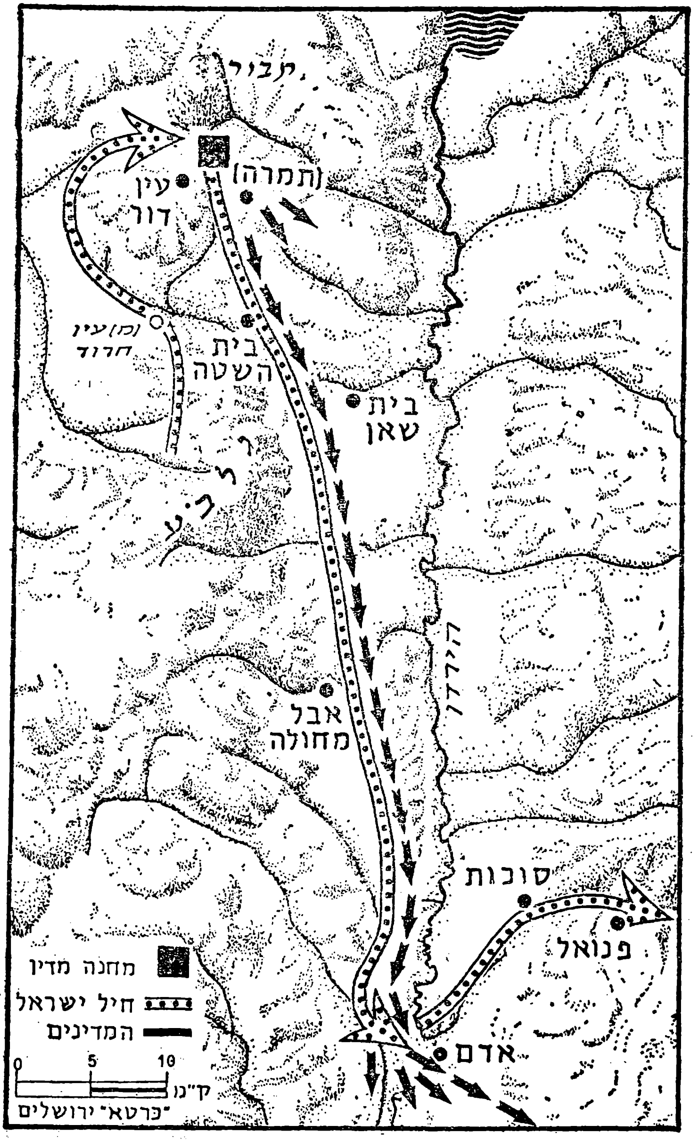

ציור 19: מלחמת גדעון במדיינים

פלגים פלגים, שניסו לחצות את הירדן במקומות שונים, אך את התבוסה הקשה ביותר נחלו במעברות־הנהר שליד א־דָמִיֶה.

בהמשך הכתוב מסופר, שבני־אפרים לכדו שנים משרי מדין, את עורב ואת זאב, "ויהרגו את עורב בצור־עורב ואת זאב הרגו ביקב־זאב" (שופ' ז, כה). אם נאתר מקומות אלה בגדה המערבית של הירדן, צפונית ליריחו, כהצעות הזיהויים עם עש אל־עירַאב (קן־העורב) ונקור א־דיאב (נקרות־הזאב) – יהיה עלינו להניח שפלגים מבני־מדין, ובראשם שני השרים, לא חצו את הירדן במעבר א־דמיה אלא ניסו למלט את נפשם במעברות דרומיות יותר, אלא שהדבר לא עלה בידם.

אולם המשך הכתוב בשופטים פרק ח נוגד שיחזור מעין זה; סוף פרק ז ותחילת פרק ח מהווים, ללא ספק, המשך אחד ועלינו לקבוע את מקומות לכידתם של עורב וזאב בעבר־הירדן המזרחי[23], אשר משם מביאים בני־אפרים את ראשי השרים "אל גדעון מעבר לירדן" (שם ז, כה); כלומר לעבר־הירדן המערבי. בבואם אליו מטיחים הם כלפיו טענותיהם, ורק לאחר מכן פותח הלה ברדיפה אחרי המדיינים ועובר את הירדן (שם ח, א–ד). נראה שנצחון בני־אפרים על שרי־מדין נתקבל ע"י בני הזמן כהישג צבאי נכבד, שזכרו נשתמר עדיין בפי הנביא כעבור מאות בשנים: "מכת מדין בצור־עורב" (יש' י, כו). מכאן מסתברת אולי אף תשובת גדעון על קטרוג בני־אפרים על שלא שיתפם במערכה העיקרית: "הלוא טוב עוללות אפרים מבציר אביעזר. בידכם נתן אלהים את שרי־מדין, את עורב ואת זאב, ומה יכולתי עשות לכם" (שופ' ח, ב–ג).

עתה פותח גדעון ברדיפה דרמטית אחרי שרידי המדיינים המוכים, שהצליחו לסגת אל המדבר. הוא פונה מזרחה, במעלה היבוק, ועובר את הערים סוכות (תל דיר־עלא) ופנואל (תל א־דַהַב), השוכנות לאורך הנחל. גדעון אנוס להשען לכלכלת אנשיו על עזרת הישובים שהוא עובר בדרכו, מאחר שגדוד רגלים קל הנע למרחקים אינו מסוגל לשאת עמו את הצידה הדרושה. אולם יושבי סוכות ופנואל מסרבים לסייע בידו, כשבפיהם הטענה: "הכף זבח וצלמנע עתה בידך כי נתן לצבאך לחם?"; פנייה המעידה על אי־אימונם בהצלחת גדעון[24]. עם שובו של גדעון ממסע המִרְדָּף מעניש הוא את שתי הערים. הוא שובה "נער" מאנשי סוכות; הדברים אמורים בודאי בפקיד ולא בצעיר סתם. הלה מוסר לו את שמות שרי־סוכות וזקניה, כלומר ראשי העיר, שהיו אחראים לניהול ענייניה.

בעוד שאת ראשית דרכו בעבר־הירדן המזרחי עושה גדעון בעורק המרכזי, לאורך מרוצת היבוק, יש להניח כי בהתקרבו אל סְפַר המדבר נטש את הדרך הראשית, המוליכה אל ואדי סִרחאן – מקום מחנה המדיינים – כדי להפתיע את האויב. לפיכך אין דרך "השְׁכוּנֵי באהלים", שבה עלה גדעון (שם ח, יא), קטע מעורק־תחבורה בינלאומי, כסברה המקובלת, אלא נתיב צדדי. הנתיב עבר "מִקֶדם לנֹבח וְיָגְבְּהָה" בסְפַר המדבר, מזרחית לרבת־עמון; ובנתיב זה יכול היה בודאי גדעון להגיע למחנה האויב באופן בלתי צפוי, כתוצאה מכך שערך את מסעו זה בתנועת איגוף נרחבת. עם תום התקפתו שב, כנראה, במסילה קצרה יותר, שביחס אליה מוזכרים נתונים טופוגרפיים אחרים (שם שם, יג).

מחנה המדיינים היה בקרקר, שכרגיל מזהים אותו במכתש בשם זה הנמצא הרחק

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

בתוך ואדי סִרחאן[25], במרחק של למעלה מ־200 ק״מ מזרחית לערוץ הירדן. אך אין כל ודאות באיתורו של מחנה מדין במקום זה; וספק אם גדעון וגדודו גמאו מרחק גדול מעין זה. מכל מקום, מסתבר שאף הפעם ניצל גדעון בהצלחה את עקרון האפתעה כפי שמטעים הכתוב: ״ויך את המחנה והמחנה היה בֶטַח״ (שם ח, יא). האויב, שישב שאנן במחנהו ולא פילל להתקפה מצד בני ישראל, הוחרד לפתע; ושני מנהיגיו זֶבַח וצַלְמֻנָּע, שניסו גם הפעם להמלט, נשבו ולאחר מכן הוצאו להורג בידי גדעון עצמו.

ברדיפה אחרי המדיינים נתגלה גדעון לא רק כטקטיקאי מחונן אלא אף כאסטרטג מוכשר. תכונה זו של תבונה אסטרטגית, בשלב זה של המערכה, באה לידי ביטוי: א) במרדף מהיר וארוך־טוח אחר המדיינים כדי למנוע מהם לחמוק למרחבי המדבר מבלי שנשבר כוחם; ב) בבחירת דרך גישה עקיפה על מנת לפגוע ביריב במכסימום הסיכוי להפתיעו, ועל ידי כך להנחיל למדיינים מכה מוחצת.

בשובו מן המערכה עטור תהילה מציעים לו בני ישראל את המלוכה. אף על פי שלכאורה דחה גדעון את ההצעה (שם, פסוק כג), עולים מהתיאור המקראי של אחרית ימיו סממנים האופייניים למשטר מלכותי[26]. נראה, איפוא, כי למעשה שעה להצעת בני ישראל, ואף הנחיל את השלטון לבניו. מכל מקום, יש ענין בעובדה שהכתוב מסמיך את הנצחון על האויב להצעת המלוכה, ואף מנמק הצעה זו ״כי הושעתנו מיד מדין״ (ח, כב), בדומה להמלכת שאול אחרי מלחמתו בבני־עמון.

לפיכך מתקבל על הדעת שאף גדעון נעשה מעין מלך, מכוח הישגיו הצבאיים — ובסיוע הגדוד שעמד לרשותו והיה בבחינת ״צבא פרטי״ משלו. דרך זו של עליה לכס המלוכה היתה חזיון נפוץ; בדרך זו לכדו אח״כ את המלוכה אבימלך בשכם, דוד בחברון ורְזוֹן בן־אֶלְיָדע בדמשק; וכמוהם אחרים.

תבוסת מדין בידי גדעון לא שמה קץ לריב המתמיד שבין ישוב הקבע הישראלי לבין נודדי־המדבר; אך היא הפסיקה לזמן ממושך למדי את פשיטות הנוודים על עמק־יזרעאל; והראתה לראשונה את יכולתם של שבטי ישראל לא רק להדוף התנפלויות אלא אף לעבור להתקפת־נגד ארוכת־טוח כנגד שוכני המדבר.

הערות

הפרק על הניתוח הטאקטי־הצבאי של הקרב מיוסד על מאמרי: הר תבור כאזור קרבות בימי המקרא, קובץ שרידי עבר, תשי״א, עמ׳ 69—73; ובאנגלית The War of Gideon and Midian — A Military Approach, PEQ 85 (1953), pp. 61—65.

1 לא כאן המקום לדון במבנה הספרותי של פרשת גדעון, שהוא ענין לעצמו; הקורא ימצא את הגישות השונות בפירושים על ספר שופטים. לעומת הבקורת הרווחת, המבחינה בסיפורים ומקורות שונים—מהם בלתי היסטוריים — שנתאחו בדרך מלאכותית בידי עורך מאוחר, הטעים לאחרונה קויפמן את שלמותה הספרותית של הפרשה ואת רקעה הריאליסטי; ועיין במאמרו: הסיפורים על גדעון, תרביץ ל (תשכ״א), עמ׳ 139—147. אמנם גם לפי קויפמן המסופר בשופ׳ פרק ו ופרק ז, א—טו (כלומר, הסיפור על השתלשלות העניינים עד להתחלת הפעולה הצבאית ממש נגד המדיינים), הוא רובד אגדי; אלא שלדעתו הוא קדום. נראה לי, שהעיון הגיאוגרפי־הצבאי יש בו כדי ללמד על הגרעין ההיסטורי־הריאלי של הפרשה כולה.

2 על המדיינים ומקומות מושבותיהם עיין כעת: י. ליוור, אנציקלופדיה מקראית ד, ערך מדין.

3 על ביותו של הגמל בהיקף רחב החל במאה הי״ב לפסה״נ עיין ביחוד: W. F. Albright, Archaeology and the Religion of Israel, 1942, p. 96. ועיין עוד: W. Dostal, The Evolution of Bedouin Life, L'Antica Societa Bedouina, 1959, pp. 21ff.

www.daat.ac.il

4 על ארגונם המיוחד של בני מדין, עיין במאמרי: Mari and the Bible: Some Patterns of Tribal Organization and Institutions, JAOS 82 (1962), 144, ובעברית במאמרי בספר היובל למ. צ. סגל (בדפוס). על התופעה של צמצום מספר המלכים בקרב שבטי ארם בדרך להתגבשותם המדינית עיין א. מלמט, הארמים בארם-נהרים והתהוות מדינותיהם, תשי״ב, עמ׳ 61. חומר עשיר ומאיר עינים על ארגוני שבטי נודדים מצוי עתה בתעודות מארי. מרובות כאן הדוגמאות של שבטים שבראשם עמדו ״מלכים״ (šarrâni), זקנים ובעלי תפקידים צבאיים-משטרתיים. ועיין: R. Kupper, Les nomades en Mésopotamie au temp des rois de Mari, 1957; והשוה: אנציקלופדיה מקראית ד, ערך מארי, טורים 573-574.

5 על המצע הטופוגרפי עיין: מ. נאור, גדעון, פרשת גבורה בהארה גיאוגרפית, אורים תש״ז, עמ׳ 98-104; וכן מאמרו בקובץ: עיונים בספר שופטים (בדפוס).

6 הזיהוי של עפרה עם א-טייבה מחייב להניח שעירו של גדעון היתה בבחינת מובלעת של מנשה בנחלת-יששכר, מצב שאפשר שנרמז בתאור גבולות נחלת-מנשה (יהו׳ יז, יא). אם כך אולי מורים דברי גדעון ״אלפי הדל במנשה״ (שופ׳ ו, טו) על ניתוקה של משפחתו מגוף שבט מנשה. מאידך, ניסו לאתר בא-טייבה את חפרים, ישוב בנחלת-יששכר (עיין: ז. קלאי, אנציקלופדיה מקראית ג, טורים 253—254); במקרה זה אין כל מניעה לקבוע את מקומה של עפרה בעפולה, השוכנת בגבול נחלת-מנשה (הערת ד״ר ז. קלאי). אין לזהות את חפרים עם עפרה כדעת נאור (שם). מכל מקום, יש לדחות את הזיהוי, המקובל על חוקרים שונים, של עפרה עם הכפר א-טייבה שליד טול-כרם.

7 עיין: י. קוטשר, ידיעות ב (תרצ״ה), עמ׳ 40 ואילך; ב. מייזלר, ידיעות ד (תרצ״ו—תרצ״ז), עמ׳ 51.

8 לזיהוי הטופוגרפי השוה: N. Zori, PEQ 84 (1952), pp. 114ff.; וכן ז. קלאי, עין-דור, ארץ-ישראל ה (תשי״ח), עמ׳ 120—123.

9 אין, איפוא, תימה בדבר אם התיאור המקראי של קרב גדעון שבה גם בימינו את לבם של אנשי-צבא גדולים, כגון בריגדיר-גנרל צ׳ארלס אורד וינגייט, ופילד-מרשל וייול (A. P. Wavell), שייחד למלחמה זו דיון מיוחד "Night Attacks, Ancient and Modern" בספרו The Good Soldier, 1948. השוה גם הערותיו של י. ידין בקובץ: עיונים בספר שופטים (בדפוס).

10 על יחידות צבאיות שמנו 300 איש, בישראל ואצל עמים אחרים, עיין: S. Tolkowsky, Gideon's 300, JPOS 5 (1925), pp. 69ff.

11 פרופ׳ י. ידין הסב את תשומת לבי לעובדה שללפידים נועדה לא רק השפעה פסיכולוגית אלא גם תכלית מעשית במלחמה עם שוכני-אהלים. באמצעותם אפשר היה להצית את אהלי האויב, כפי שמעידים בבירור תבליטיו של אשורבנפל, מלך אשור. בתבליטים אלה תוארו חיילים אשוריים המציתים אהליהם של שבטי הערבים.

12 עיין: A. Boltze, Das Nachtgefecht (Ausbildung der Infanterie für das Gefecht bei Dunkelheit im Bewegungs-krieg), 1936.

13 עיין ביחוד בפירושיהם לספר שופטים של י. קויפמן, תשכ״ב; G.F. Moore, 1895; J. Gerstang 1931; K. Budde, 1897; C. F. Burney, 1920.

14 עיין בספרו הנ״ל. הקושי בדבריו הוא כאילו משתמע מהם, כהשגתו של ידין (עיין בהערה הבאה), שנבחרו דוקא החיילים שכרעו על ברכיהם—בניגוד לטכסט המקראי. אולם בנקל ניתן להניח שהדברים אמורים לא בכורעים ממש כי אם בקורסים, שתוך קריסה יציבה העלו באחת מידיהם את המים אל פיהם.

15 עיין: י. ידין, מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, תשי״ז, עמ׳ 63, הע׳ 12.

16 ועמדתי על כך בידיעות כ (תשט״ז), עמ׳ 73.

17 מימי קדם ידועות כמה דוגמאות של ביצוע מסעות רדיפה ארוכי-טוח אחרי שבטי נודדים שפשטו לחבלי ישוב-הקבע. אחד מהם הוא מסעו של תגלת-פלאסר הא׳, מלך אשור (1100 לפסה״נ לערך; כלומר, בקירוב בזמנו של גדעון), נגד שבטי הארמים, שפשטו מספר המדבר הסורי אל מעבר לפרת בכיוון לאשור. תגלת-פלאסר מתפאר שהלך אל ״המדבר״ והניס את האויב מארץ-שוח עד כרכמיש, מרחק של מאות קילומטרים, ״ביום אחד״. על אף דברי הגוזמה שבה, זוהי עדות לניידות הרבה של שני הצבאות. הארמים היו אל-נכון, רוכבי-גמלים, בדומה למדיינים; ואילו צבא-אשור, בניגוד לזה של גדעון, נתמך על ידי חיל-רכב שהגביר את כושר ניידותו. ועיין: א. מלמט, הארמים בארם-נהרים והתהוות מדינותיהם, תשי״ב, עמ׳ 5.

18 על הבעיות הטופוגרפיות המסובכות של זיהוי האתרים עיין: מאמריו של מ. נאור, הנזכרים לעיל

www.daat.ac.il

הערה 5); הנ״ל, ידיעות יג (תש״ז), עמ׳ 89—99; ש. ייבין, שם, יד (תש״ח—תש״ט), עמ׳ 85—90;
N. Glueck, Explorations in Eastern Palestine IV, AASOR 25—28 (1951), pp. 215ff.

19 עיין: ש. ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית א, ערך אבל מחולה, וההצעות המובאות שם לזיהוי המקום בעבר־הירדן המזרחי. אף האיתור המקובל של טבת הוא בגדה המזרחית של הירדן, באזור הקרוי כיום בשם ראס אבו־טאבאת.

20 אני מודה למר פלטיאל סלע, שומר שדות העמק באותם ימים, שמפיו נודעו לי פרטים אלו.

21 עיין: מ. אבי־יונה, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך בית־ברה.

22 עיין: י. קוטשר, ידיעות ב (תרצ״ה), עמ׳ 40 ואילך; ש. ד. גויטיין, ידיעות יג (תש״ז), עמ׳ 86—88.

23 השם ״צור״, היסוד הראשון בשם המקום ״צור־עורב״, ידוע בטופונומיה של דרום עבר־הירדן המזרחי; השוה העיר צור, בירת בית־טוביה (כיום ערק אל־אמיר), וכן השמות ואדי א־ציר וח׳רבת א־ציר.

24 י. ידין, בהערותיו לענין זה, בקובץ עיונים בספר שופטים (בדפוס), אינו רואה במלים ״הכף זבח וצלמנע עתה בידך״ מליצה בעלמא, ולדעתו מכוון כתוב זה לנוהל הצבאי, שהיה מקובל ביחוד במצרים, לכרות את ידי האויבים שנהרגו.

25 עיין: J. Garstang, Joshua-Judges, p. 390

26 עיין דרך משל: E. Nielsen, Shechem, 1955, p. 143, n. 1. ועתה גם י. קויפמן, הצעת המלוכה לגדעון, מולד 151—152 (תשכ״א), עמ׳ 43—44; הנ״ל, ספר שופטים, עמ׳ 191—193.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

עליתם של הפלשתים

מאת: ב. מזר

מוצא הפלשתים

עלית הפלשתים והאחזותם בחוף־הדרומי של הארץ אירעו בשעה הרת־הכרעה לישוב בארץ. רק דורות מעטים עברו מאז נעשו שבטי ישראל לגורם ישובי בארץ והחלו מתישבים ומתפשטים בהרי עבר־הירדן מערבה ובשפלה. הנפתולים הממושכים בין תושבי ההרים ובין תושבי המישורים הכנעניים טרם נסתיימו וטרם נחתך למעשה גורל הארץ ומשטרה המדיני לעתיד. החדירה המוצלחת של שבטי בני ישראל לעמק־יזרעאל התיכון, לאחר הנצחון על סיסרא, שיסעה את אזור ערי־המבצר הכנעניות לשנים. משפחות בית־יוסף, דן ויהודה החלו לחדור לגלילות החוף. אף על פי כן היתה עדיין המסורת הצבאית והמדינית – בת מחצית אלף שנים – איתנה; הערים הכנעניות הבצורות בעמקים ובחוף עמדו עדיין על תלן, ואף על פי שימי זוהרה וגאונה של מרות מצרים בכנען הלכו ונשכחו, הרי היה נחשב פרעה, לפחות להלכה, לאדוני־הארץ, ורעמסס הג׳ אף עצר כוח להחזיק בערים הבצורות בחוף ולאורך ״דרך־הים״.

מי היו הפלשתים שהופיעו אז לראשונה בגבולות המזרח הקדום, ומה היה מוצאם? נראים הדברים שכפתור, מקום מוצאם של הפלשתים לפי המקרא (בר׳ י, יד; עמ׳ ט, ז; ועוד), הוא האי כרתים והאיים הסמוכים לו. שמו של האי (כַּפְתַּר) מצוי בתעודות שבכתבי־היתדות והוא בא כבר בתעודות האכדיות ממַארִי מן המאה הי״ח לפסה״נ[1]. תעודה אחת ממארי, המזכירה מתנות ששלח מלך חצור לאוּגָרִית ולכפתור[2], מעידה על קשרים שהיו קיימים כבר במאה הי״ח לפסה״נ בין ערי צפון־הארץ ובין האי כפתור. השפעת התרבות המִינוֹאִית של כרתים היתה ניכרת במזרח הקדום במחצית הראשונה של האלף השני; ואת גילוייה של השפעה זו אנו מוצאים גם בעיצוב החיים הרוחניים ובמידה רבה יותר בתרבות החומרית. לפי עדותם של כתבי־אוגרית, כפתור היא כסא שבתו של האל כושר, הוא הפייסטוס של הכנעניים, היינו האל החָרָש היוצר במלאכת־הבניה וחרושת־הנחושת ושאר המתכות. אף־על־פי־כן אין מכאן ראיה שהפלשתים היו נציגיה של התרבות המינואית הגדולה. שהרי זו כבר היתה חרבה בשעה שהופיעו הפלשתים על בימת ההיסטוריה; ואין המסורת, החוזרת בכמה מספרי המקרא, מעידה אלא שהפלשתים מוצאם מכפתור־כרתים ופלשו אל החוף הדרומי של ארץ־ישראל עקב תנועת העמים, שהביאה לשקיעת התרבות המיקנית.

המקרא מזכיר גם את הכרתים בצד הכפתורים, אבל, במידה שיש להבחין ביניהם,

עיין הערות בעמ׳ 130—131, ולוח ז.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

השם כפתור הוא מקיף יותר. בשם ״כרתי״ נקראת שכבת מתישבים בנגב המערבי (נגבי־הכרתי, שמ״א ל, יד) וידוע הכינוי כרתי־ופלתי (ופלשתי) לחיילים השכירים שבשירות דוד (שם טו, יח; ועוד). בזמן האחרון נתחדשו הנסיונות הישנים לזהות את הפלשתים עם הפֶּלַאסְגִים, שלפי המסורת היונית הם תושביה הקדומים של יון ואיי הים־האיגאי. הנסיון החדש נשען בעיקר על עיון פילולוגי גרידא. בספר הט״ז של האִילִיַאס נאמר פלאסתיקי במקום פלאסגיקי; והֶסְיוֹדוֹס, הלכסיקוגראף האלכסנדרוני, כותב פלאסתיקון במקום פלאסגיקון. ראיה פילולוגית זו, והידיעה המפורשת באודיסיאה שאחד מחמשת העמים יושבי כרתה הקדומים הם הפלאסגים, יש בהן משום אחיזה להשערה שהפלשתים והפלאסגים עם אחד הם. אין צורך לומר שאין בכך משום פתרון מוחלט. החסרון הגדול במחקר הפלשתים הוא שאין לנו אלא חומר מועט ביותר על לשונם, שמותיהם, אלוהיהם וכיוצא באלה. שמות ערי הפלשתים הראשיות – עזה, אשדוד ואשקלון – ידועים לנו מזמנים שקדמו לעליית הפלשתים; ואף עֶקרון הוא שם שֵׁמִי לפי צורתו. דגון ובעל־זבוב (בעל־זבול), שמות אלוהי הפלשתים לפי עדות המקרא, הם שמיים־מערביים קדומים. ואין ספק כי הפלשתים קיבלו את האלים ואת פולחנם בארץ־כנען. הכינוי ״סרן״ למושלי ערי הפלשתים, הנזכר במקרא, הוא בודאי המלה τύραννος (טִירַנוֹס), השאולה ביוונית מלשון אחרת, אולי מאחת הלשונות האנטוליות. גם השמות הפלשתיים המעטים הידועים לנו, כגון גלית ואָכִישׁ, אינם שמות יווניים ובאו מלשון שאין אנו מכירים אותה כלל.

בכתובות רעמסס הג׳, באונומַסְטִיקוֹן של אַמֶנְאוֹפֶּ משנת 1100 לפסה״נ בקירוב[3] ובסיפור וֶן־אָמוֹן המצרי מהמחצית הראשונה של המאה הי״א[4] לפסה״נ נזכר עוד עם אחד, שהוא קרוב אל הפלשתים, והם סכר או סכל (ת׳כר); ולדעתם של חוקרים אחדים, שמו של האי סיקיליה בא מהם. עמים אלה נסחפו בתנועת־העמים הכבירה של גויי־הים שבתחילת המאה הי״ב לפסה״נ, והגיעו לחופי־הארץ כשודדי־ים וכחבורות של חיילים שכירים.

הפשיטות של גויי־הים למצרים וחדירת הפלשתים לכנען

תנועת־עמים כבירה זו לא באה בבת־אחת, אלא קדמו לה במשך זמן רב גיחות של שודדי־ים וחדירת בני עמים נכריים מאיי הים האיגאי לארץ־כנען, שמהם נתפרסמו במיוחד השרדנים הנזכרים במקורות מן המאה הי״ד לפסה״נ ואילך. אנו מוצאים אותם בשרות פרעה, ובמיוחד בחיל רעמסס הב׳ (1290 – 1224 לפסה״נ), וכשכירי צבא־מצרים נטלו חלק בקרב קדש שעל האורוֹנְטֶס[5]. בסוף המאה הי״ג לפסה״נ ניסו גייסות גויי־הים הללו להחריד את שלום הממלכה המצרית ובשותפות עם הלובים נלחמו בפרעה מרנפתח, אבל נחלו תבוסה ונהדפו[6].

מן התעודות המצריות מימי רעמסס הג׳[7] אנו למדים על הפלישה הגדולה של גויי־הים שהתפרצו לאנטוליה והחריבו את מלכות חת ומלכות האמורי (אָמֻרְ) בסוריה. מכאן ירדו דרומה למצרים והתקיפו את גבולה המזרחי. על הסתערות מפתיעה זו דרך ארץ־ישראל לא נשארו לנו ידיעות במקורות המקרא, כי אל נכון עלו הפלשתים בדרך הישוב הפיניקי־כנעני ובנתיבות הים ולא נגעו בתחום ההתישבות

www.daat.ac.il

הישראלית בהרים. בתיצאותיה של פלישה זו חרבה אוּגָרית והיתה לתל־עולם. ואף עִיר הנמל שֶבתל אבּו־הַוָאם, שבשפך הקישון (כנראה צַלְמוֹן העתיקה), חרבה ולא

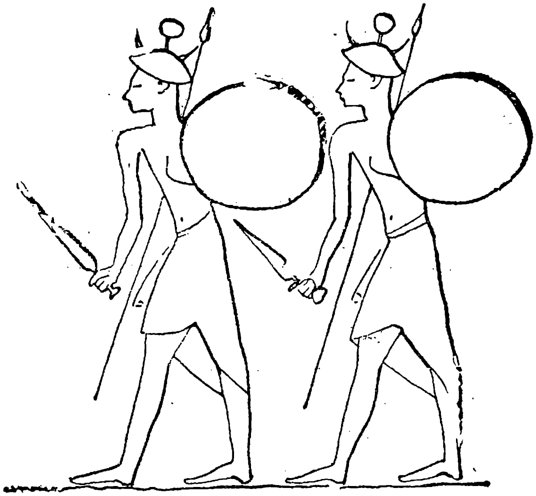

ציור 20: לוחמים שרדנים בצבא מצרים

נבנתה אלא זמן רב לאחר מכן[8]. פלישה זו, שזמנה 1170 לפסה"נ בקירוב, נהפכה למלחמה גלויה ביבשה ובים, המתוארת בתבליטיו של רעמסס הג' ממְדִינַת־הַאבּוּ ובכתובותיו.

אחת הכתובות הללו מספרת לנו בלשון נמלצת, שהארצות הנכריות כרתו ברית ולפתע התפשטו מעבר לגבולותיהם וכל ארץ לא עצרה כוח לעמוד בפני נשקם. למן ארץ־החתים שבאסיה הקטנה, כרכמיש שעל נהר פרת, ארוד שבצפון־סוריה ואלישה – היא קיפרוס – כולן הוכו בבת אחת. הפולשים חנו בארץ־אָמֻרְ (היא ארץ־האמורי בסוריה התיכונה) ובזזו את הארץ ויושביה עד כלה; הם צעדו בדרך מצרים ולפניהם

ציור 21: קטע מתיאור קרב־היבשה בין רעמסס הג' וגויי הים ממדינת־האבו

www.daat.ac.il

אש להבה. פלישתם של גויי־הים למצרים נהדפה, והקרב חעז בים וביבשה נסתיים בנצחון המצרים. על קירות מקדש אמון שבמדינת־האבו נראות ספינותיהם של גויי־הים כשרבות מהן מטובעות, והלוחמים מן הפלשתים ובעלי־בריתם נהרגו בקרב או טבעו. בכתובות אלה נזכרים לראשונה, בצד שבטים אחרים, גם שמות העמים פלשת ות׳כר, שישבו אחר כך בחופי ארץ־ישראל. רעמסס הג׳ עצר כוח לקיים את השלטון המצרי על דרכי־התחבורה בכנען, אבל רוח המלחמה שפיעמה בלב המצרים בימי המאורעות האלה הלכה ופגה, ופרעה היה נאלץ להשתמש יותר ויותר בחילות־שכירים, ורבים מהם גויסו מקרב גויי־הים. פרעה רעמסס הג׳ ויורשיו העמידו גייסות שכירים כחילות־מצב במבצרי סוריה וארץ־ישראל, ובכלל זה בערי־החוף ובבית־שאן[9]. כמו כן הושיבו המצרים שבויי־מלחמה מבין גויי הים באחוזות ממלכתיות במצרים ובכנען.

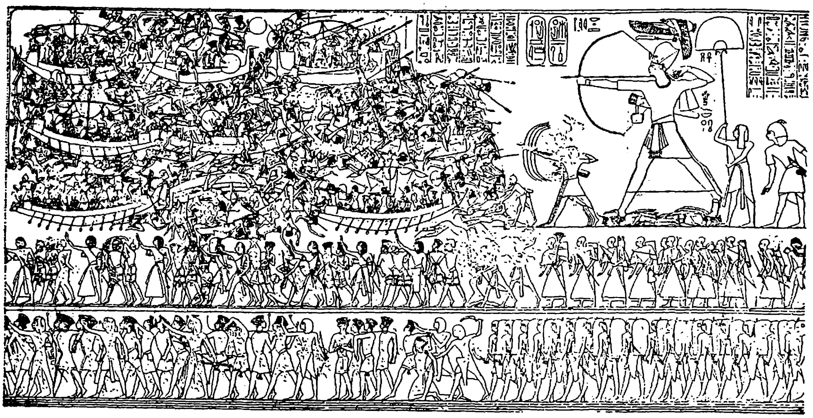

ציור 22: תאור הקרב הימי בין רעמסס הג׳ וגויי הים ממדינת־האבו

הציורים המפורטים שבמקדשי מצרים[10] מאפשרים לנו לעמוד על תארם ומוצאם האתני של הפלשתים והשבטים הקרובים אליהם. אנשיהם היו גבוהי קומה, גזרתם חטובה וזקופה ומראה פניהם שונה לגמרי משל בני־שם: פנים חסרי זקן (רק באים בימים מגדלים זקן); אף ישר בלתי מקומר המתחבר אל המצח, דוגמת הציורים הקלאסיים של היונים; שער ראשם אין לראותו, וכפי הנראה היו גזוזי שער.

גם כלי־נשקם, המתוארים בציורים, דומים מחד גיסא לכלי זינם של גיבורי הומֵרוס, ומאידך גיסא לנשקו של גלית המתואר במקרא (שמ״א יז, ד–ז). בשעת־המלחמה נושא החיל חזיה חלקה מעור, ולפעמים רואים בציורים גם שרטוטי־קווים, כנראה רמז לשריון־קשקשים עשוי מתכת. מתוך חגורה רחבה סביב המתנים יוצא אזור־מתנים היורד עד לאמצע השוקים. החגורה והאזור מקושטים בגְדִלים. אופייני הוא הקובע: חישוק מתכת מסביב לגולגלת, המקושט עיטורי גיאומטריים שונים. מתוך החישוק מבצבצת ויוצאת שורה צפופה של נוצות־עוף, כעין עטרה

לראש. קובעי־נוצות, המזכירים את הקובע המקושט נוצות שבדיסקוס מפייסטוס שבכרתים, נושאים לפעמים גם שבטים אחרים של גויי־הים, אולם בדרך כלל נתייחדו הם לפלשתים. הקובע נהדק על־ידי רצועת־סנטר. ככלי־הנשק להגנה משמש בראש וראשונה המגן הגדול, העגול והקמור, שבחללו, מצדו הפנימי, ישנה ידית לאחיזה. מגן זה עשוי מתכת או עור מצופה מתכת. לפגיעה באויב היו משתמשים ברומח, הנשק העיקרי אצל גיבורי הומרוס, בחנית להטלה ובחרב ישרה ובעלת חוד.

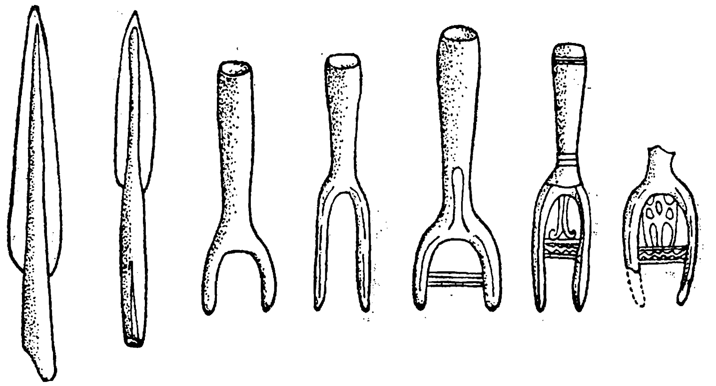

ציור 23: כלי נשק מתוך קברים של גויי הים במצרים

תמונה זו נותנת מושג על מוצאם ויחסם של שבטי הפלשתים ועל רקע המערכה המדינית, שבה נשתלבה התישבותם בארץ־כנען.

השתלטות הפלשתים על כנען

זמן קצר לאחר מלחמתו של רעמסס בגויי־הים התחילה האחזותם והתנחלותם של הפלשתים בישובים שבמרכזי השלטון המצרי בכנען[11], בראש ובראשונה בעזה, שהיתה זמן רב מעוז מצרי, וכן בעיר המלוכה החשובה הכנענית אשקלון, ובעיר הכנענית האחרת – אשדוד. ערים אלה, שכולן שוכנות על "דרך הים" או על חוף־הים, נעשו מרכזים לשלטון הפלשתי שקם על חורבות השלטון המצרי. הם אף קנו להם שביתה ביפו ובסביבתה ובשרון[12]. אין אנו יודעים את פרטיו של תהליך זה. מסתבר, שהמצרים עצמם הושיבו פלשתים שכירים ושבויים כחיל־מצב בערים אלה. הללו פרקו את עול מצרים ונעשו אדונים לעצמם, ובמרוצת הזמן נוספו עליהם בני "גויי־ים" אחרים, שפלשו לחופי־הארץ בדרך הים. משהתגבש השלטון הפלשתי בערי־החוף הדרומי־מערבי, התחיל מתפשט לשני כיוונים: למזרח, בכיוון יהודה, וכך קם במרוצת הזמן המרכז הפלשתי החשוב גת, היא גת־פלשתים; ולצפון וצפון־מזרח, לארץ־דן, ששם נוצר מרכז אחר, עליו מסופר במעשה שמשון, היא העיר תִּמְנָה. עוד עיר פלשתית היתה באותו אזור, היא עֶקְרוֹן (תֵּל אל־מֻקַנַּע), שהיתה

www.daat.ac.il

לוח ז

2 : מכסה הפנים של ארון חרס אנתרופואידי פלשתי מתל אל־פארעה הדרומי.

www.daat.ac.il

1 : למעלה : ארון חרס אנתרופואידי מבית־שאן, המיוחס לשכירים פלשתיים ; מהצד : אותו הארון, מבט מלמטה.

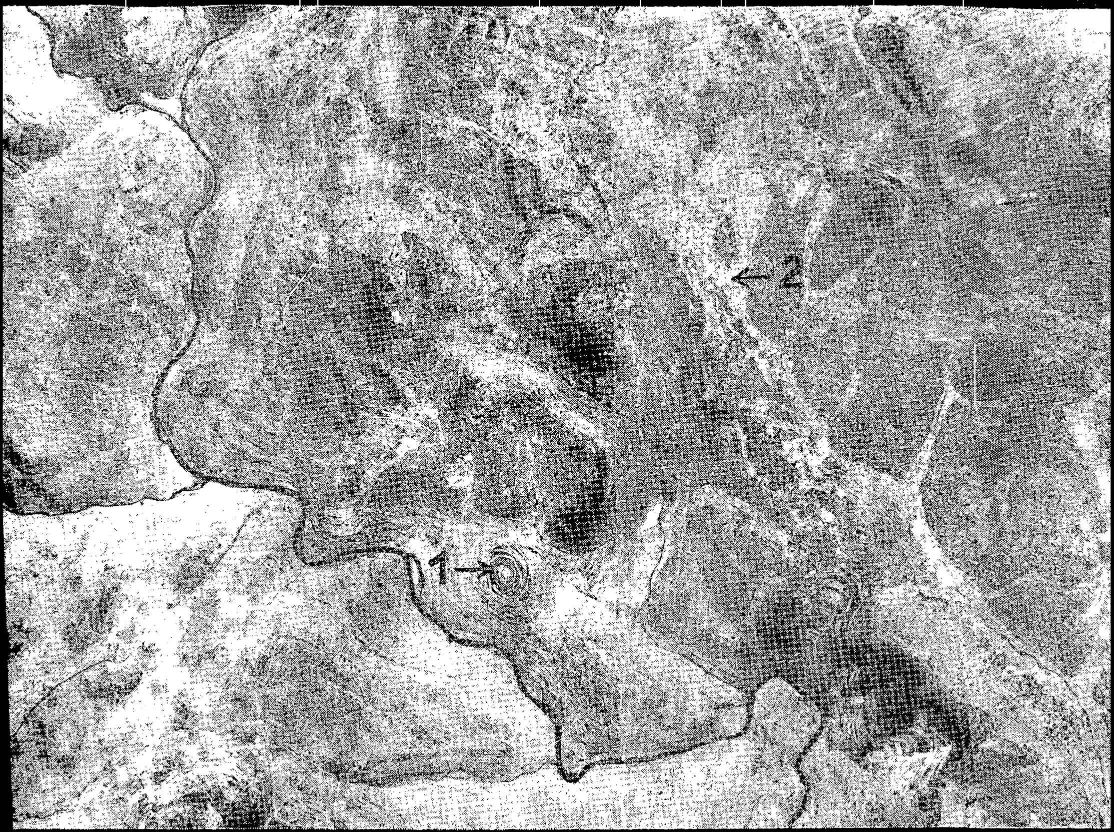

: אזור מערכת מכמש: 1. תל מרים; 2. מכמש.

2 : עמק האלה, מקום המערכה בין שאול לפלשתים; מבט מכפר זכריה דרומה.

במרוצת הזמן לאחד ממרכזיהם החשובים[13]. את הדיה של חדירת הפלשתים לנחלת דן והשתלטותם על ארץ־יהודה שומעים אנו בסיפורי שמשון שבספר שופטים. בסיפורים אלה מגלם שמשון את דמות הגבור הנועז, הלוחם את מלחמת בני דן ובני ישראל בכללם, נגד השעבוד הפלשתי. מבחינה צבאית עלו הפלשתים אף על הכנענים, ומכל שכן על שבטי ישראל, וזאת משתי פנים: מצד הארגון הצבאי והמשטר המדיני. הצבא הפלשתי על זיונו הכבד וטכסיסי מלחמתו היה מוכשר גם להתקפת־מחץ בארץ־ההרים, מה שלא ניתן לכנענים. ומלבד זה התלכדו והתארגנו הערים הפלשתיות בחוף ובשפלה, כנראה באמצע המאה הי״א לפסה״נ, ליחידה אחת, לאגודת חמש־הערים (הסרנים): עזה, אשקלון, גת, אשדוד ועקרון. ולא בכדי מונה מקור מקראי המתאר את ״הארץ הנשארת״ שלא הורישו בני ישראל בכנען, את כל ״גלילות הפלשתים״, היינו את ״חמשת סרני פלשתים״ (יהו׳ יג, ב – ג), בכלל חבל־הארץ שמחוץ לתחום ההתנחלות של בני ישראל.

מאורע שהביא לידי השתלטות פלשת על ישראל, והמסופר בפרטות במקרא, הוא מלחמת אבן־העזר (שמ״א פרק ד)[14]. הפלשתים התקדמו צפונה וקבעו את מרכזם באפק (היא תל רַאס אל־עֵין). בני ישראל ממשפחות בית־יוסף, שיצאו לקראתם למלחמה, נחלו תבוסה גדולה, וארון־הברית נשבה בידי הפלשתים. לאחר מכן חדרו הפלשתים אל פנים־הארץ, כבשו את שילה והחריבו את המרכז הלאומי־הדתי של שבטי ישראל. הדים למאורע זה, המשתקף מתוך החפירות בשילה, נשמע גם ממקורות המקרא (יר׳ ז, יב – יד; תה׳ עח, ס). מעתה פושטים הפלשתים והולכים על פני ארץ־ישראל המערבית: ארץ־אפרים וארץ־בנימין נפלו ביד הפלשתים; יהודה היתה כבר קודם לכן שטח כיבוש פלשתי. ונראים גם הדברים שארץ־העמק נפלה בידי הפלשתים, ומסתבר שבית־שאן ומגידו הפכו לערי השלטון הפלשתי[15]. במחצית השניה של המאה הי״א לפסה״נ הגיעו, איפוא, הפלשתים לשיא התפשטותם והשתלטו על מרבית ארץ־ישראל המערבית בנצלם את נטיות הפירוד בין שבטי ישראל לבין עצמם ואת החלשת כוחם עקב מלחמותיהם עם הכנענים בתוך הארץ, והשכנים ושוסֵי־המדבר בסְפָר. ואפשר שעלה בידם להטיל את מרותם גם על דרום־פיניקיה.

מה היה טיבו של המשטר הפלשתי, ומה היה אופי השלטון המצרי בכנען? לפי הרמזים שבמקרא היה בפלשת שלטון צבאי־אריסטוקרטי. הפלשתים היו שכבה דקה של אצולה צבאית השולטת על אוכלוסים משועבדים – הכנענים והישראלים. מדברי המקרא אנו למדים שהיה לפלשתים במחצית השניה של המאה הי״א לפסה״נ המונופול על חרושת־המתכת (שמ״א יג, יט ואילך), כלומר הן על כלי החקלאות והן על הנשק – דבר שהביא לידי ביצור שלטונם על האוכלוסיה המקומית. אנו יודעים מן המחקר הארכיאולוגי, שהתפתחותה של חרושת־הברזל והנחושת היתה דוקא במקומות שהפלשתים השליטים היו התושבים העיקריים, כגון תל־קסילה; תל־ג׳מה ובית־שמש[16]. ועוד יתרון אחד גדול היה בידי הפלשתים ושאר גויי־הים, שחלשו על דרכי־היבשה והים, וביחוד על הדרכים למצרים (ולא בכדי נקראה המסילה הראשית המובילה ממצרים לארץ־ישראל בשם ״דרך ארץ פלשתים״; שמ׳ יג, יז). ממגילת וֶן־אמון אנו למדים שדאֹר הפכה לעיר נמל חשובה של הת׳כר ומסתבר שגם ערי־החוף האחרות, ובמיוחד אשקלון, היו מרכזים חשובים של מסחר־ים. הצבא הפלשתי

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

היה מאורגן היטב: כל סרן היה מפקד על חילותיו בעזרת שריו; לשירותו עמדו גם גדודי־עזר עבריים (השוה שמ״א יג–יד). היה להם לפלשתים כוח־מחץ, שכלל גם חיל רכב (שמ״א י״ג, ה; שמ״ב א, ו). מעין זה הידוע לנו כבר מן התקופה המצרית, הוא ״המשחית״ (שמ״א יג, יז), חיל־עונשים הנשלח לכל מקום ששם האיכרים המשועבדים מתמרדים; והיו, כמובן, חילות־מצב היושבים במצודות[17]. כמו כן יש להניח שלפלשתים היו גם צייי מלחמה, ששימשו משענת חזקה לסחר הימים שלהם, כדוגמת ספינות המלחמה של שליט דאר הת׳כרית, הנזכרות במגילת ון־אמון. הדרך שבה החזיקו הפלשתים בידם את חלקה הגדול של ארץ־ישראל המערבית דומה מבחינות שונות לשיטת השלטון המצרי, כשקומץ מצרים היה שליט על כנען כולה.

במרוצת הזמן הסתגלו הפלשתים ושאר העמים הנמנים על ״גויי־הים״ לתנאי הארץ, התערבו בישוב השמי וקיבלו את התרבות החמרית והרוחנית של כנען ואת לשונה, ושוב לא נבדלו הפלשתים מתושבי הארץ האחרים אלא במשטרם המדיני־הצבאי ובתופעות מיוחדות אחרות, כגון בנשקם, בסוג כלי־החרס המיוחדים להם, שהתגון והלך במרוצת הזמן, בקבורות בארונות־חרס דמויי־אדם, שגם הם יצאו מן האופנה לאחר דורות אחדים, וכן במסורות דתיות־לאומיות שונות, שטופחו במשך דורות ונעשו לחלק בלתי־נפרד של חיי הרוח בחבל־החוף.

הערות

מאמר זה מיוסד על הרצאה שסיכומה נתפרסם בידיעות יט (תשט״ו), עמ׳ 113—117.

1 עיין: אנציקלופדיה מקראית ד, ערך כפתור ושם ביבליוגרפיה. מהמחקרים שנתפרסמו בזמן האחרון יש להזכיר: M. L. and H. Erlenmeyer, Orientalia 29 (1960), pp. 121ff.

2 עיין: A. Pohl, Orientalia 19 (1950), p. 509.

3 עיין: A. H. Gardiner, Ancient Egyptian Onomastica:, 1947, pp. 24ff.; A. Alt, Kleine Schriften 1 (1953), pp. 231ff. שם נזכרים ביחד שרדן, פלשת ות׳כל, והערים: אשקלון, אשדוד ועזה.

4 תורגם לעברית על־ידי ש. ייבין, מסע ון־אמון, תר״ץ; ועיין כעת תרגומיהם של: J. A. Wilson, ANET pp. 25ff.; М.А. Коростовцева: Путешествие Ун-амуна в Библ.

5 על הקרב ליד קדש עיין מאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 22—24. על השרדנים עיין: A. Gardiner, Ancient Egyptian Onomastica I, pp. 194* ff.

6 מן הראוי עוד להזכיר את המסורת הפיניקית, שהובאה בצורה משובשת אצל יוסטינוס, לפיה ניצח מלך ״האשקלונים״ את הצידונים שנה אחת לפני חורבן טרויה. אז ״יסדו״ הצידונים את צור. חוקרים אחדים מוצאים בדבריו הד למאורעות שהתרחשו בימי עלית ״גויי־הים״. ועיין: O. Eissfeldt, Philister und Phoenizier, 1936; pp. 24ff.; אבל לא מן הנמנע, שהמסורת רומזת על התחזקותה של אשקלון כמעצמה ימית במאה הי״א לפסה״נ.

7 עיין: Edgerton—Wilson, Historical Records of Ramses 3, 1936, pp. 35ff.; J. A. Wilson, ANET pp. 262ff.

8 עיין: B. Maisler (Mazar), BASOR 124 (1951), pp. 21ff.

9 להבהרת מוצאם ותרבותם של הפלשתים בכנען מסייעות בידינו העדויות הארכיאולוגיות, ובעיקר כלי־החרס המצוירים הפלשתיים וארונות־המתים דמויי־אדם העשויים חרס (לוח ז). ועיין: ט. דותן, לחקר תרבות הפלשתים לאור הממצאים בארץ־ישראל ובמצרים, ארץ־ישראל ה (תשי״ט), עמ׳ 55 ואילך.

10 עיין: W. Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte 2, 1932, Abb. 110—118; Nelson—Hoelscher, Medinet Habu, 1929, fig. 24.

www.daat.ac.il

11 זמנה של פלישת הפלשתים וגויי־הים לכנען מוכח מן המקורות האפיגרפיים והארכיאולוגיים. לכן יש לפרש את דברי הסיפור המקראי, שאבימלך מלך גרר היה מלך פלשתים בימי האבות (בר׳ כו), כאנאכרוניזם, כלומר כשימוש במושגים ומונחים גיאוגרפיים ואתניים מאוחרים למעשים קדומים. יש מי שהעלה סברה אחרת, היינו שהיו שני מיני פלשתים: קדומים ומאוחרים, והקדומים הם שישבו בארץ־גרר, אלא שלא נשתמרו אודותם כל ידיעות (י. מ. גרינץ, קובץ מדעי לזכר משה שור, תשי״א, עמ׳ 96 ואילך; ועוד). אך פתרונות מעין אלה אינם אלא נסיונות־סרק. בלוח העמים כלולים הכפתורים ברשימת ״בני״ מצרים. אולי רמז למתיישבים ולחילות־המצב הפלשתיים בממלכה המצרית. בבר׳ י, יד, יש לקרוא: ואת כפתורים אשר יצאו משם פלשתים.

12 ישוב שנוסד על־ידי הפלשתים בשלב קדום ביותר של האחזותם בחוף־הארץ היא העיר שמקומה בתל קסילה, שמצפון לירקון. היתה זו עיר מבוצרת, ששימשה לפלשתים מרכז אדמיניסטרטיבי וכלכלי ונמל פנימי. ועיין: ב. מייזלר (מזר), החפירות בתל קסילה, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 51 ואילך. הממצא הארכיאולוגי באזור (יאזור; ועיין: מ. דותן, ידיעות כה [תשכ״ב], עמ׳ 224 ואילך) וכן בתל גריסה (כנראה גת־רמון הקדומה) מעיד על מציאות ישוב פלשתי חשוב גם במקומות אלה.

13 על הבעיות הטופוגרפיות של הבל ארץ זה עיין: ב. מזר, ידיעות כד (חש״ך), עמ׳ 8 ואילך.

14 על מלחמת אבן־העזר ועל מלחמות שאול בפלשתים עיין במאמרו של ז. קלאי, בכרך זה, עמ׳ 132 ואילך.

15 בבית־שאן מתיחסת שכבה VI בודאות לימי רעמסס הג׳, ואילו זמן השלטון הפלשתי מתאים לאחד השלבים בשכבה V, ועיין: ב. מזר, ידיעות טז (תשי״ב), עמ׳ 14 ואילך. באשר לארונות־החרס דמויי־האדם, שנתגלו בקברי בית־שאן, יש ליחסם בעיקר למאה הי״ב (שכבה VI); ומתקבל על הדעת, שאינם אלא ארונות־קבורה של שכירים מ״גויי־הים״ מחיל־המצב של רעמסס הג׳ ויורשיו. ועיין: ט. דותן, ארץ־ישראל ה (תשי״ט), עמ׳ 55 ואילך. אשר למגידו, מן הראוי לציין, כי קרמיקה פלשתית מופיעה שם כבר בשכבה VIIA (המאה הי״ב לפסה״נ), אבל בעיקר היא מצויה בשכבה VI. השלב האחרון של שכבה VI (שכבה VIA) מתאים לשכבה X בתל קסילה (המחצית השניה של המאה הי״א לפסה״נ ועד כיבוש דוד). ימי שגשוגו של הישוב הפלשתי מבחינה מדינית וכלכלית, כאשר כבר דעכה מסורת הכלים הפלשתים, אבל נשתמר עדיין זכר לעיטורים הפלשתיים האופייניים. מתקבל על הדעת, שבתקופה זו היתה מגידו הכנענית נתונה לשלטון הפלשתים, ובה, כמו בבית־שאן (השוה שמ״א לא, י), היה חיל־מצב פלשתי. יש לציין שחלק חשוב מן הממצא בשכבות הנידונות בבית־שאן ובמגידו לא נתפרסם עדיין; ועיין: A. Rowe, The Topography and History of Beth-Shan, 1930; G. Loud, Megiddo II, 1948; G. E. Wright, BAr 13 (1950), pp. 28ff.; A. Alt, Kleine Schriften 2, 1953, pp. 256ff.

16 עיין: ב. מזר, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 51; E. Grant—G. E. Wright, Ain Shems Excavations 5, 1939, pp. 56ff.

17 נראים הדברים, שהפלשתים הם שהנהיגו בארץ טיפוס חדש של מצודות — מבנה מלבני בעל חומת־סוגרים, המוגן על־ידי מגדלים מרובעים. המצודה הקדומה מבין אלו שנתגלו עד היום בארץ־ישראל היא המצודה שבמרום גבעת־בנימין (תל אל־פול). לא מן הנמנע, שהיא נבנתה על־ידי הפלשתים לצרכי ״המצב״, שהוצב בעיר. שאול כבשה ובנה אותה מחדש. ועיין על מצודה זו: W.F. Albright, BASOR 52 (1933), pp. 6ff.; A. Sinclair, AASOR 34—35 (1960), pp. 10ff. מן הראוי לציין כי ״גבעת האלהים אשר שם נציבי־פלשתים״ (שמ״א י, ה) אינה אלא גבעת־בנימין (עיין: ידיעות כ [תשי״ג], עמ׳ 73 ואילך). בתחילת מלכות דוד מוצאים אנו גם בבית־לחם מצב־פלשתי (שמ״ב כג, יד; ובדה״א יא, טז, נזכר נציב־פלשתים).

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מלחמותיו של שאול

מאת: ז. קלאי

הרקע הישובי־המדיני

ימי שלטונו של שאול חותמים תקופה ופותחים תקופה בתולדות ישראל[1]. שאול היה אחרון השופטים וראשון המלכים. העם דרש משמואל להמליך עליו מלך, מאחר שביקש למצוא במלוכה תרופה לחולשת משטר־השבטים (שמ״א ח, ה). חולשת ישראל בתקופת השופטים מסתברת לנוכח הרקע המדיני והישובי כאחד. כדי להבין את פרשת מלחמותיו של שאול, חייבים אנו לתאר בקצרה את המורשה שמצא לפניו.

שבטי ישראל אמנם החזיקו בשטח ניכר של הארץ, אבל שטח זה לא היוה רציפות טריטוריאלית. במערב־הירדן ידועים לנו לפחות שני אזורים – אזור ירושלים ועמק־יזרעאל – שהיו מצויות בהם מובלעות נכריות גדולות, אשר פיצלו את תחום שבטי ישראל. המצב הישובי בעבר־הירדן המזרחי, מבחינה זאת, אינו ברור די צרכו; אולם נראה, שהן במערב־הירדן והן בעבר־היו דן מזרחה היו הגבולות של תחומי ההתישבות פרוצים ונתונים להתקפות השכנים. ׳ רב עליתו של שאול לשלטון למדים אנו על פשיטה גדולה של העמונים לגלעד הצפוני[2]; ובמע־ב־הירדן היו שבטי ישראל נתונים ללחצם הכבד של הפלשתים. חוסר הגיבוש הטריטוריאלי, העדר רציפות של ממשל ומנהיגות מדינית איתנה, היו הגורמים העיקריים לשפל זה, ומכל מקום סייעו בידי אויבי ישראל.

כבר מן הסיפורים על שמשון עולה הד לחצם של הפלשתים על שבטי ישראל (השוה במיוחד שופ׳ טו, יא). לחץ זה התגבר בימיו של שמואל, ותקופה זו עומדת בסימן נסיונות הישראלים להדוף, בדרך של מלחמה, את הלחץ הפלשתי הגובר. מלחמה זו, שבה נחלו בני ישראל תבוסה ושהביאה לביצור אחיזתם של הפלשתים בתחומי ישראל, היא מלחמת אבן־העזר (שמ״א פרק ד). מקום־המערכה, שבו ניסו בני ישראל להדוף את הפלשתים, היה באיזור הגבעות שבשיפולי הר־אפרים. הפלשתים חנו באפק, היא ראש־העין, ואילו ישראל חנו על אבן־העזר, שמקומה כנראה בסביבות מגדל־צדק. אפק שוכנת על ״דרך־הים״ וחולשת על המעבר, הצר יחסית, שבין מעינות הירקון שבמערב לגבעות שבמזרח. מעבר לאפק ממשיכה הדרך צפונה בשיפולי הגבעות שבמזרחו של השרון. מפלת ישראל במערכה ליד אפק, מערכה שבה נשבה ארון ה׳ ביד פלשתים, חשפה לחדירת הפלשתים את הדרכים המובילות להר־אפרים. אמנם, המקרא אינו מספר מה היו תוצאותיה של המפלה

עיין הערות בעמ׳ 144–145, ולוח ח.

www.daat.ac.il

במלחמת אבן־העזר, ואין הוא אלא מדגיש את גודל המפלה: "וינגף ישראל וינוסו איש לאהליו ותהי המכה גדולה" (שמ"א ד, י).

על יסוד הממצא הארכיאולוגי בשילה (ח'רבת סֵילוּן) אנו למדים שהעיר נהרסה בפרק־זמן זה בקירוב[3], וברור שהרס זה נגרם על ידי הפלשתים. הרס זה של שילה היה מלווה אל נכון בכינון שלטונם של הפלשתים בחבל ההר המרכזי.

הפלשתים שלטו בישראל בכוח חילות־מצב, שחנו במרכזי־הישוב, וכל אימת שהתעורר חשד של התמרדות שלחו מיד כוח צבאי נוסף כדי לדכא כל נסיון מעין זה. לפי שמ"א פרק ז נעשה נסיון לפרוק את עול פלשתים עוד בימיו של שמואל. בני ישראל נאספו אז במִצְפָּה, היא תל א־נַצְבֶּה שמצפון לירושלים, ומששמעו זאת הפלשתים עלו על הישראלים להדבירם. לפי הסיפור, רדפו בני ישראל אחרי הפלשתים והיכו אותם עד מתחת לבית־כָּר, ולאחר מכן שם שמואל אבן אחת בין מצפה ובין הַשֵּׁן וקרא שמה אבן־העזר. זיהוים של בית־כר והשן אינו מחוּור, אבל כנראה שהרדיפה אחר הפלשתים ממצפה לשפלה היתה בדרך בית־חורון. לדברי הכתוב הָחזרו לישראל, בעקבות הנצחון במערכה זו, ערים בשפלה מעקרון עד גת (שם שם, יד). מכל מקום, נראה שהיתה זו אחת מן ההתנגשויות שבין הפלשתים לישראל, שבה היתה יד ישראל על העליונה לשעה, אבל לא היה בה כדי להסיר את לחצם של פלשתים מעל ישראל.

ערב המלכתו של שאול נאנק העם תחת לחצם של הפלשתים. נציב־פלשתים ישב בגבעה[4] שבארץ־בנימין, היא אל נכון תל אל־פול שמצפון לירושלים. הדיכוי של בני ישראל על ידי הפלשתים היה כה כבד עד שהפלשתים מנעו מהם מלעסוק במלאכת חרושת־הברזל, ששימשה הן לחישול כלי־מלחמה והן לעשיית כלי עבודת־אדמה. על ידי כך נזקקו ישראל לפלשתים לא רק משצריכים היו לכלי־הנשק, אלא אף באשר לכלי העבודה החקלאיים (השוה שמ"א יג, יט–כב).

המובלעת הנכרית באזור ירושלים וערי החִוִּים שבגבעון ובסביבתה, שממערב ארץ־בנימין, סייעו בודאי בידי הפלשתים; ולא ייפלא, איפוא, שארץ־בנימין, שהיתה במרכז לחצם של הפלשתים, שימשה מרכז להתעוררות החדשה נגדם.

מלחמת יבש־גלעד

ראשית פעולתו של שאול עומדת בסימן המערכה לעזרת יבש־גלעד (שמ"א פרק יא). העמונים עלו על יבש־גלעד שבקרבת נחל יאבִּס בגלעד הצפוני, מול עמק בית־שאן[5]. אנשי יבש־גלעד מוכנים היו לבוא בעוּלם של העמונים, אבל חולשת ישראל היתה כנראה כה גדולה, שהעמונים הציגו בפניהם תנאים קשים ומחפירים. במצוקתם פנו אנשי יבש־גלעד לעזרת בני בנימין, שאליהם היו קשורים, אל נכון, בקשרי משפחה[6]. שאול הזעיק מיד את העם, ואסף חיל גדול, שאותו פקד בבֶזֶק, היא ח'רבת אִבְּזִק, השוכנת על הדרך המוליכה משכם לבית־שאן, באשדות המזרחיים של הרי שומרון. בבזק מסתעפת מדרך שכם – בית־שאן דרך לגלעד הצפוני, הנמשכת דרך עמק בית־שאן הדרומי ומעברות־הירדן שבקרבת תל אַבּוּ־סוּס. לאחר ששאול פקד את החיל בבזק, הורה לשליחים מיבש־גלעד לחזור מיד לעירם ולהודיע לאנשי יבש

www.daat.ac.il

שלמחרת־היום יבוא שאול להושיעם. שליחים יצאו מיד לדרך ומשחזרו ליבש־גלעד מסרו אנשי יבש לעמונים הבטחה מטעה שהם עומדים להכנע למחרת – בעוד שאול וצבאו עושים את דרכם לגלעד בלילה. האפתעה שבהתקפת שאול על העמונים היתה, איפוא, מוחלטת. הוא תקף את מחנה העמונים בשלושה ראשים באשמורת הבוקר והיכה אותם עד חום־היום.

לאחר הישועה שהושיע שאול את יבש־גלעד נתחזק מעמדו בישראל, ולפי המסורות השונות על המלכתו מסתבר שרק עתה, לאחר מלחמת יבש־גלעד, הכיר בו כל העם ללא עוררין כמלך ישראל (השוה שמ״א י, ח, יז–כז; יא, יב – טו).

אחת התוצאות העיקריות של המלכת שאול היתה התחלת ארגון צבא קבע, שיעמוד לישראל בפני צריו. זו היתה אחת הסיבות העיקריות שהביאו לידי גיבוש משטר של מלוכה ברצון השבטים עצמם. בתחילה היה אולי תחת פיקודו של שאול רק חיל קטן של מתנדבים (שם י, כו); אולם במשך הזמן הרחיב, אל נכון, את שורות צבא־הקבע על ידי לוחמים נבחרים: ״כל איש גבור ובן־חיל״ (שם יד, נב), וכנראה גם שכלל את ארגונו, שכן כבר בראשית מלכותו תכנן שאול את הדיפת הפלשתים מתחום ישראל. הוא בחר, כיסוד לצבא שעתיד היה להלחם נגד הפלשתים, בשלושת אלפים איש מישראל. אלפיים מהם חנו עם שאול בְּמִכְמָשׂ ובהר בית־אל, באפרים, ואלף היו עם יונתן בגבע־בנימין שמדרום לואדי סְוֵינִיט[7]. ואילו את יתר העם, שעסקו בעיסוקיהם הרגילים, ניתן היה להזעיק בשעת סכנה (שמ״א יג, ב, ג; טו, ד).

מלחמת מכמש

זמן לא רב לאחר שהתבסס שאול במלכותו וארגן את צבאו החל להתגרות בפלשתים שקיימו בידם עדיין את שלטונם בהר המרכזי. יונתן הרג את הנציב הפלשתי היושב בגבעה[8], ובכך נתן את האות למאבק גלוי נגד הפלשתים. אחרי הריגת הנציב הפלשתי ברור היה שהפלשתים יגיבו על פעולה עוינת זו במסע־צבאי. לפיכך הזעיק שאול את העם לגלגל, שבערבות־יריחו (שמ״א יג, ד ואילך), שלשם נסוג עם אנשיו ממרכזי הישוב הישראלי. מתיאור הכתובים לא ברור אם נסיגה זו בוצעה תחת לחץ החיל הפלשתי שעלה וחנה במכמש, או, כפי שמסתבר, ששאול נסוג נסיגה אסטרטגית לאחר שהכיר בחולשת צבאו בהשואה לצבא פלשתים, על מנת שתהיה בידו שהות לחזק את צבאו להמשך מלחמתו בפלשתים. הכתוב מדגיש גם, אגב תיאורה של מלחמה זו, שכתוצאה ממעשי הדכוי של הפלשתים לא היה בידי העם נשק מספיק, ודבר זה בא לידי ביטוי בסיפור המקראי בלשון הגוזמה, האומרת שלא נמצא חרב או חנית בלתי אם לשאול וליונתן בנו (שמ״א יג, כב). בתנאים אלה לא ייפלא שעם היָּודע דבר ההתמרדות ברחו רבים מן הישראליים ממקומותיהם והתחבאו; ומהם שברחו אל מעבר לירדן (שמ״א יג, ו–ז). לאחר שאסף שאול את העם בגלגל, חיכה לבואו של שמואל שצריך היה לתת את האות לתחילת המערכה. במשך אותם ימי־צפיה – וכנראה בגלל הפחד מפני הפלשתים – נפוץ רובו של העם, וכאשר לבסוף עלה שאול מן הגלגל להר־בנימין למלחמה בפלשתים, היו עמו רק שש מאות איש. שאול ויונתן וחילם הקטן עלו וחנו בגבע שמול מכמש, מקום אשר חנו בו הפלשתים. לאחר מכן

www.daat.ac.il

ממשיך הכתוב ומספר: "ויצא המשחית ממחנה פלשתים שלשה ראשים, הראש אחד יפנה אל דרך עָפְרָה אל ארץ־שועל, והראש אחד יפנה דרך בית־חורון, והראש אחד יפנה דרך הגבול הנשקף על גי־הצבועים המדברה" (שם שם, יז–יח). "המשחית" הן הפלגות הפלשתיות שיצאו לפעולות־עונשין וביזה נגד הישראלים. נראה שהצבא

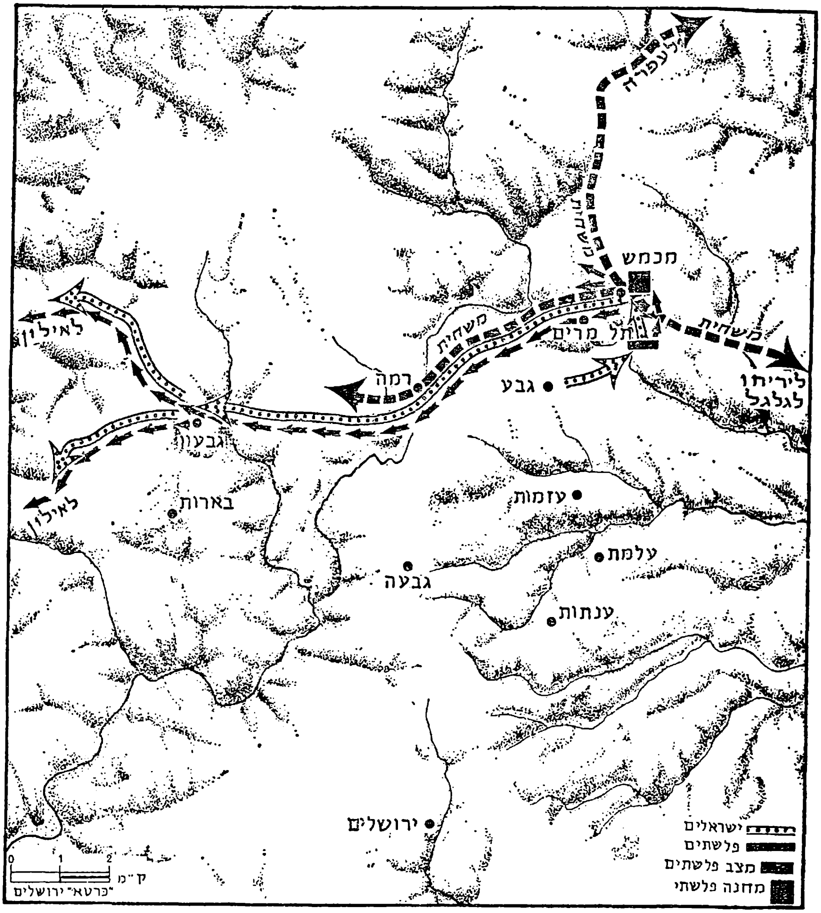

ציור 24: מלחמת מכמש

הפלשתי תפס את אזור מכמש והקים שם מחנה, שהיוה בסיס לשליטתו על ישראל, ומכאן יצא המשחית לפעולות־עונשין בכיוונים שונים. אחד מתפקידיו המשניים היה אולי אף איסוף אספקה וצידה, שכן הצבא הכובש נשען בודאי על ביזה למטרה זאת. ראויה לציון העובדה שהפלשתים שולחים את אחת מיחידות המשחית גם לדרך בית־חורון, שהיתה כנראה נתיב החדירה העיקרי שלהם לאזור זה; והדבר מוכיח,

www.daat.ac.il

עד כמה נועדו פלגות המשחית לא לפעולות נגד אויב לוחם כי אם להשמת הארץ (לשבירת רוח תושביה והכנעתם הגמורה) ולביזה. אולם המסע המהיר של צבא־פלשתים למרכז תחום ההתישבות הישראלית שבהר, וההתבססות באזור מכמש, לא היו כרוכים במלחמה נגד צבא מאורגן ואפילו נגד כוח לוחם בעל משקל, ולכן יכול היה הצבא הפלשתי להקים את בסיסו במרכז תחום ההתישבות הישראלית. לאחר מכן שלחו את המשחית לכל הכיוונים, בין אלה שבתחום דרך החדירה הפלשתית ובין אלה שמעבר לה.

שלושת האזורים שבהם פועל המשחית, שנזכרו כאן, הם:

א. הר־אפרים הדרומי: ארץ־שועל[9] עם העיר עפרה (שמ״א יג, יז), היא כמקובל א־טייבה השוכנת צפונה־מזרחה לרמאללה.

ב. סביבות בית־חורון (שמ״א יג, יח), כלומר חלקו הדרומי־מערבי של אפרים; ביצור שלטונם באזור זה היה בו גם משום הבטחת דרך הקשר העיקרית לחיל הפלשתי אל העורף.

ג. אזור המדבר שממזרח לארץ־בנימין (שם, שם). כונתה של פשיטה זאת היתה בודאי למנוע הגשת עזרה לישובים הישראליים שבהר מכיון זה ולהכות בריכוזי הישראלים שבמדבר; ואכן מסופר על שאול, שבהיותו בגלגל הוא מביע את חרדתו על שהפלשתים חונים כבר במכמש ועלולים לרדת אליו לגלגל (שם שם, יב).

נוסף על בסיס הפלשתים במכמש, שממנו יצא המשחית לפעולות עונשין וביזה, מצויות היו עמדות פלשתיות, המכונות ״מצב״, שהיו בבחינת מִזְקָפִים בנקודות בעלות חשיבות אסטרטגית מיוחדת, שמתפקידם היה לאבטח את דרכי הגישה[10]. מצב־פלשתים יצא מן המחנה והחזיק ב״מעבר מכמש״ (שמ״א יג, כג). שלושת הכינויים השונים – המחנה, המשחית והמצב – נזכרים יחד בהמשכו של התיאור (שמ״א יד, טו), והם מהוים מכלול שבמרכזו המחנה, שממנו פועל המשחית, בעוד המצב מבטיח את נקודות התורפה של מערך הכוחות הפלשתיים.

התחום שהיה נתון לשלטונו של שאול הם חבלי ארץ־בנימין, שמדרום־מערב לנחל סְוֵינִיט. שאול ויונתן ואנשיהם חנו בגבע מול מכמש; ומצב־פלשתים מחזיק, איפוא, בעמדת־ההבטחה הקדמית, מול האזור המוחזק בידי שאול ויונתן. מעבר מכמש חוצה את נחל סוינית העמוק וסמוך למקום המעבר מתחיל הנחל לשאת אופי של קניון. מעבר זה הינו חוליה חשובה באחת משתי דרכי־האורך באזור. עמדת הפלשתים במקום זה חולשת על דרך־הגישה העיקרית למכמש מדרום־מערב, ועשויה למנוע כל אפתעה מן המחנה העיקרי שבמכמש.

שתי דרכי־האורך שבאזור זה מקבילות זו לזו, והן מצטלבות עם דרך־הרוחב החשובה, היא דרך בית־חורון, המוליכה הלאה דרך גבעון, רמה ומכמש ליריחו. אחת מדרכי־האורך היא דרך פרשת־המים, הבאה משכם ויורדת מבית־אל דרומה, דרך רמה וגבעת־שאול לירושלים. השניה, מזרחית יותר, נזכרה גם בתיאור המסע־הצבאי האשורי ביש׳ י, כח ואילך. דרך זו יורדת כנראה מסביבות שילה, דרך עפרה (א־טייבה) למכמש, משם למעבר־מכמש, לגבע והלאה דרומה, כנראה דרך בית־עזמות (חִזְמָה) לגבעת־שאול. סעיף אחר של דרך זו מוליך דרומה לענתות ולאזור

www.daat.ac.il

ירושלים. הפלשתים הקימו את המחנה העיקרי דוקא בנקודת מפתח של הדרך המזרחית. כאן היה גם מרכז תחום־ההתישבות הבנימיני הרצוף, שעיקרו ממזרח לקו פרשת־המים, בעוד שממערב לקו פרשת־המים היתה אחיזתם של בני־בנימין רופפת יותר ומצוויות היו כאן, כאמור, מובלעות נכריות. הפלשתים בחרו, איפוא, להציג את מרכז הכובד של צבאם בנקודה האסטרטגית הקיצונית ביותר ולשלוט על שאר האזורים באמצעות כוח נייד. היערכות זו נתנה בידיהם אפשרות חסימה טובה יותר מאשר ריכוז הכוח העיקרי שלהם בדרך פרשת־המים, למשל ברמה מול גבעת־שאול. אילו בחרו לערוך את כוחותיהם בצורה זו, יתכן ששאול מסוגל היה לחזור ולהשתלט על מכמש; ומכל מקום, היה הדבר מקל עליו להבטיח את הקשר שלו מבנימין צפונה.

נראים הדברים שהשתרר מצב סטאטי. לשאול ויונתן לא היו סכויים רבים נגד האויב העדיף בכוחו. בתנאים אלה הכריעה פעולת־אפתעה של יונתן את גורל המלחמה. בתאור פעולת־האפתעה של יונתן ונושא־כליו נזכרו שני צוקי סלעים הנצבים זה מול זה, סֶנֶּה ובוֹצֵץ (שמ״א יד, ד), וקשה, כמובן, לאתר אותם. כזכור, מתחיל בקרבת מעבר־מכמש הקניון של נחל סְוֵינִיט. יונתן ונערו טיפסו ועלו בצוק הסמוך למקום מצב־פלשתים הצופה על מעבר־מכמש. הפלשתים, שראו אותם, זלזלו בהם וקראו להם בבוז לעלות אליהם. הללו העזו, עלו ותקפו במפתיע את הפלשתים, שלא העלו על דעתם אפשרות מעין זו, כשיונתן תוקף ונושא־כליו ממית את הנופלים אחריו. בנצלם את תדהמת הפלשתים הצליחו להכות כעשרים איש. מכאן אפשר גם ללמוד ש״מצב״ זה לא היה גדול. אפתעה זו גרמה לחרדה במחנה הפלשתי ונוצרה מהומה, שאותה ניצל בודאי יונתן להתקפות נוספות. בינתים הבחינו צופיו של שאול בגבע במהומה שנוצרה במחנה הפלשתי. במפקד נתברר שיונתן ונושא־כליו נעדרים, ובגבור המהומה במחנה הפלשתי לא חיכה עוד שאול והוא והעם אשר אתו עברו ותקפו את הפלשתים. וכאן באה ידיעה מעניינת, שבמחנה הפלשתי מצוי היה גם חיל־עזר עברי – ״והעברים היו לפלשתים כאתמול שלשום, אשר עלו עמם במחנה סביב, וגם המה להיות עם ישראל אשר עם שאול ויונתן״ (שמ״א יד, כא). חיל־עזר עברי זה של הפלשתים הצטרף, איפוא, לשאול ויונתן והיכה את הפלשתים. הפלשתים פתחו במנוסה, שאול ואנשיו הדביקו אותם ונלחמו בהם בעוד הללו נסוגים. הכוח שעמד לרשותו של שאול הלך וגדל מאחר ש״כל איש ישראל המתחבאים בהר אפרים שמעו כי נסו פלשתים וידבקו גם המה אחריהם במלחמה״ (שם שם, כב). המלחמה עברה את בית־אָוֶן, היא תל מרים, שממערב למכמש, בדרך לרמה[11]. ״ויכו ביום ההוא בפלשתים ממכמש אילונה״ (שם, פס׳ לא). מסתבר, איפוא, שהפלשתים נסוגו דרך בקעת־גבעון, ומשם בדרך עמק־אילון בקו הדרך הישיר למרכזה של ארץ־פלשתים.

לבסוף ראוי לעמוד עוד על בעית העברים הנזכרים בתאור מלחמת־מכמש, כמסייעים ביד פלשתים (שמ״א יד, כא). מכתובים שונים למדים אנו, שבני ישראל מכונים בפי הפלשתים ״עברים״, אולם בדברי הישראלים עצמם יש כפילות מסוימת ו״ישראל״ ו״עברים״ נזכרים אלו בצד אלו. היו שהניחו שה״עברים״ הם אלמנטים הקרובים קרבת־מוצא לישראלים, אבל לא נמנו עם ישראל. אך אין הכרח בהנחה זו. ״העברים״, שהיו במחנה פלשתים והצטרפו בהמשך המערכה לישראל, שעם שאול ויונתן, אפשר

www.daat.ac.il

שהיו אנשים מישראל בשרות פלשתי, בין אם מרצון או בין אם בכפיה. דוגמה מאלפת למציאות מעין זו יכול לשמש גדודו של דוד, שהיה בשרותו של אכיש מלך גת. במלחמה של הפלשתים נגד שאול בגלבוע צריכים היו דוד וגדודו להשתתף לצדם, ורק בגלל התנגדותם של סרני הפלשתים האחרים החזיר אכיש את דוד לצקלג. טענתם היתה: "לא ירד עמנו במלחמה ולא יהיה לנו לשטן במלחמה, ובמה יתרצה זה אל אדוניו (שאול), הלוא בראשי האנשים ההם (החיילים הפלשתים)" (שמ"א כח, א–ב; כט, ב–ח). לא מן הנמנע שזכר המאורע במלחמת־מכמש הזהירם הפעם מלהסתיע בחיל־עזר בן אותו עם שאותו עמדו לתקוף.

מתאוריה של מלחמה זו ומלחמת עמק־האלה[12] מסתבר, שבשעה שהפלשתים עלו למלחמה הם הקימו מחנה שריכזו בו את כל הדרוש לכלכלתם של החיילים. לשם סיפוק צרכי הצבא החרימו חומרים ומצרכים באזור הכבוש. במנוסה ממערכת־מכמש מוליכים אתם הפלשתים בעלי־חיים שהופקעו בשעתו מהאוכלוסיה המקומית ואשר נלקחו עתה שלל על ידי רודפיהם (שמ"א יד, לב). בדומה לכך גם המחנה הישראלי מיועד לישיבה ממושכת, כפי שאנו למדים מן התיאור של מחנה ישראל במלחמת עמק־האלה, שמצוי בו "שומר־הכלים" ב"מעגל", ודוד מביא מצרכים לאחיו הנלחמים (שמ"א יז, יז–כב). לפי תאור הנסיגה והרדיפה לאחר מערכת־מכמש (שמ"א יד, לו, מו) חנו הפלשתים בלילה אף בזמן הנסיגה. יתכן שחניית לילה זו היתה כבר באזור השפלה, שבו הרגישו הפלשתים בטחון רב יותר, ושאול שקל בדעתו אם לרדת אליהם ולבוז בהם.

מלחמת עמק־האלה

גם לאחר מלחמת־מכמש מסופר בספר שמ"א מדי פעם על מלחמות בפלשתים ופשיטות הדדיות רבות. אחת המלחמות הבולטות בפרשה ארוכה זו, שהכתוב מתאר אותה במפורט, היא מלחמת עמק־האלה (שמ"א יז).

הפלשתים שוב אספו את מחנם למלחמה, נערכו ליד שׂוֹכֹה אשר ליהודה, וחנו "בין שוכה ובין עֲזֵקָה באֶפֶס־דמים. ושאול ואיש־ישראל נאספו ויחנו בעמק־האלה ויערכו מלחמה לקראת פלשתים. ופלשתים עומדים אל ההר מזה וישראל עומדים אל ההר מזה, והגיא ביניהם" (שם שם, א–ג).

אזור המערכה ידוע. את עזקה יש לזהות בתל זַכַּרִיָּה על גדתו הדרומית של ואדי א־סַנְט, המכונה היום נחל האלה. שוכה היא ח'רבת עבאד, ליד ח'רבת שֻׁוֵיכֵּה, דרומה־מזרחה לעזקה, ואף היא יושבת על צדו הדרומי של ואדי א־סנט. בין שוכה לעזקה מתפתל הנחל צפונה, לפני שהוא עוקף את תל זכריה ונמשך שוב לכיוון מערב. השימוש בכינויים כגון אפס־דמים ועמק־האלה זה ליד זה מלמד, כנראה, שגם בימים קדומים נהגו – בדומה לערבים בימינו – לכנות קטעים שונים של אותו נחל בשמות שונים. מסתבר שאפס־דמים מכוון לקטע הנחל שבין שוכה לעזקה, ואילו עמק־האלה הוא העמק הרחב יחסית, המשתרע מזרחה משם, בסביבות נתיב־הל"ה של היום.

בנחל האלה עוברת אחת מדרכי הגישה החשובות אל ההר משפלת יהודה. אפיקו העיקרי של נחל האלה בא מדרום־מזרח, בין הרי חברון ושפלת יהודה, מסביבות קעילה. יובליו הצפוניים של נחל האלה יורדים מקצהו הצפוני של הר חברון,

www.daat.ac.il

ויובליו הדרומיים יורדים אליו מסביבת חלחול ובית־צור, שמצפון לחברון. ראויה לתשומת לב העובדה שבשלב זה המלחמה נערכת בשפלה, במבואות הארץ ולא בתוכה; אם כי שוכה כבר נחשבת על יהודה, וכך כנראה גם עזקה – בדומה לבית־שמש שמצפון לה. הפלשתים לא הספיקו, איפוא, הפעם להעמיק בחדירתם והיה בכך כנראה משום ביטוי למעמדה החדש של ישראל מאז הקמת המלוכה ותוצאה מנצחונותיו הראשונים של שאול.

אשר לתאור היערכות הכוחות, נראה שהמחנה העיקרי של כל אחד מן הצדדים נמצא במרחק מה ממקום המערכה עצמה, ואילו אנשי הצבא של שני הצדדים היו סמוכים יותר זה לזה. לפי המתואר כאן, ניצבים הפלשתים על ההר, או כנראה על מורדותיו, מצד אחד, וישראל ערוכים מעברו השני, והגיא ביניהם. הפלשתים נמצאים, איפוא, בתחום הגבעות של שוכה ואילו מקומם של ישראל ברור פחות. מסתבר ביותר שהם ניצבים בתחום הגבעות של בית־נתיף (נתיב־הל״ה), מצפון לפלשתים.

שני דברים ראויים לתשומת לב מיוחדת בתיאורה של מלחמה זו. האחד הוא המצב הסטאטי של המחנות הניצבים זה מול זה. הענין האחר הוא הכרעת המערכה בדרך של קרב־בינים[13]. איש־הבינים הפלשתי, גלית, יוצא לקראת מערכות־ישראל וקורא להם לשלוח לוחם־בינים כדי להלחם אתו ולהכריע בכך את המערכה; עצם התופעה אינה בלתי־ידועה בספרות הקדומה[14].

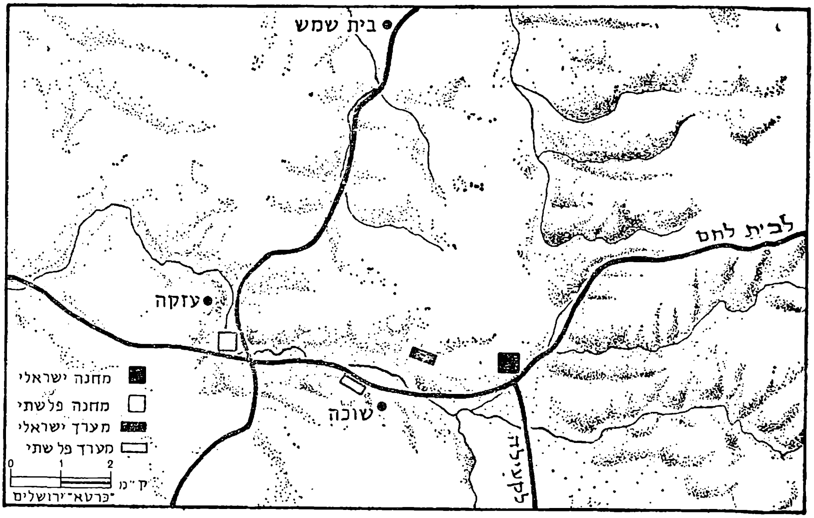

ציור 25: מלחמת עמק האלה

כן ראויים לתשומת לב כלי הנשק והציוד של גלית. הוא מצויד בקובע נחושת, שריון קשקשים, ״מִצְחַת־נחושת על רגליו, וכידון נחושת בין כתפיו, ועץ חניתו כמְנוֹר אורגים ולהבת חניתו שש מאות שקלים ברזל״ (שמ״א יז, ה–ז). נשק זה אופייני לאיש המלחמה האיגיאי ודוגמתו בתיאורי נשקם של הגיבורים ההומריים באיליאס (ספר ו, שו׳ 318

ואילך; ספר ז, שו׳ 41) ובאודיסיאה (ספר יח, שו׳ 378). ויתכן שציון הנחושת כחומר שממנו עשוי זינו של גלית הוא כבר בבחינת ארכאיזם בתקופה זו שהכתוב מדבר בה, ונשקו של גלית היה עשוי, לאמיתו של דבר, ברזל, שהוא החומר האופייני לזינם של הפלשתים. חניתו של גלית אינה אלא כידון־זריקה, שיעילות זריקתו הועלתה על ידי חלולאה האמצעית בנקודת האחיזה. הלשון ״עץ חניתו כמנור אורגים״ מכוון ללולאות של החנית, שהן מסוג הלולאות של מנור האורגים. אשר לכידון, מעלה ידין את ההשערה שבדומה לשימוש הלשון במגילת מלחמת בני־אור בבני חושך, הכונה לחרב ארוכה[15].

מעשה גבורתו של דוד, שיצא נגד גלית, הלוחם המנוסה, החמוש והמשוריין, הכריע את המערכה. כאשר ראו הפלשתים שמת גיבורם פנו למנוסה, ואנשי ישראל ויהודה קמו והריעו ופתחו ברדיפה אחריהם. ״וירדפו את הפלשתים עד בואך גיא ועד שערי עקרון, ויפלו חללי פלשתים בדרך שַׁעֲרַיִם ועד גת ועד עקרון״ (שם שם, נב). מכאן ניתן להבין שרדפו את הפלשתים בגיא ואחרי כן עד לעריהם שאליהן ברחו. אבל יש סבורים ש״גיא״ כאן אינו אלא שיבוש של גת. מכל מקום, מהמשכו של התיאור ברור, שהפלשתים נתפלגו בהמשך המנוסה וברחו לכיוונים שונים. בכיוון האחד, צפונה־מערבה לעקרון, היא תל אל־מֻקַנַּע סמוך לקיבוץ רבדים[16]; ובכיוון האחר, דרומה־מערבה לגת. נוהגים היו לזהות את גת בתל שיח׳ אחמד אל־עֲרֵינִי, בעִרַאק אל־מַנְשִׁיֶּה, ליד קרית־גת; ויש לדחות זיהוי זה, וכן את הזיהוי עם תל א־נֵגִ׳ילֶה, הנמצא כ־12 ק״מ דרומה ממנה[17]. שַׁעֲרַיִם היא כנראה שערים הנזכרת ביהו׳ טו, לו, בין ערי השפלה הצפונית, ומקומה אל נכון בין שוכה לעקרון, אבל מקומה המדויק אינו ידוע. הזכרתן של גת ועקרון בפרשה זאת מובנת, שכן אלה היו המרכזים הפלשתיים המזרחיים הסמוכים לתחום ישראל והיו גם נושאי הלחץ העיקרי נגד ישראל.

מלחמת עמלק

מבין המלחמות שניהל שאול נגד אויבי ישראל באזורי הספר המדבריים מתוארת בפירוט־מה המלחמה נגד עמלק (שמ״א פרק טו); אלא שהדגש בסיפור הוא על תיאור המאבק בין שאול ושמואל ולא על המלחמה עצמה – כך שאין באפשרותנו להתוות על פי סיפור זה את מהלך הקרב. הנתונים שיש בידינו מן הסיפור שבשמ״א טו, הם אלה: שאול פקד את העם בטְלָאִים, הזהה כנראה עם טֶלֶם שנזכרה ביהו׳ טו, כד, בין ערי הנגב. המלחמה התפשטה על פני מדבריות הדרום, ומענין שמרכזם של העמלקים נקרא עיר־עמלק; ושוב אין אנו יודעים דבר על אודותיה. בשובו מן המערכה הציב לו שאול יד בכרמל, היא אחת הערים העיקריות בתחום הר־יהודה, על סף מדבר־יהודה. אזורים אלה, שבהם פעל מאוחר יותר דוד, סבלו בודאי קשות משוסי־המדבר, ומלחמתו של שאול בעמלקים העלתה את קרנו בעיני בני יהודה, ובעיקר בעיניהם של תושבי הסְפָר. ואכן, אנו מוצאים יושבי אזור זה נאמנים לשאול, ומוכנים להסגיר לידיו את דוד, כשהלה מתחבא מפני שאול במדבר־יהודה. מכרמל עלה שאול לגלגל להשתחוות לה׳ ולזבוח, ורק משם חזר ועלה לביתו בגבעת־שאול.

מלחמות אחרות שניהל שאול נזכרות במקרא רק ברמז ואין לנו כל ידיעות עליהן. וכך מסכם הכתוב את מלחמות שאול: ״ושאול לכד המלוכה על ישראל, וילחם סביב

www.daat.ac.il

בכל אויביו במואב ובבני עמון ובאדום ובמלכי צובה ובפלשתים, ובכל אשר יפנה ירשיע (בתרגום השבעים: יִוָּשֵׁעַ). ויעש חיל ויך את עמלק, ויצל את ישראל מיד שֹׁסֵהוּ... ותהי המלחמה חזקה על פלשתים כל ימי שאול" (שמ"א יד, מז ואילך). לציון כללי זה של מלחמות שאול ניתן עוד להוסיף את המסופר על בני ראובן בדה"א ה, י, ש"בימי שאול עשו מלחמה עם ההַגְרִאִים (שבטי נודדים בעבר־הירדן מזרחה[18]) ויפלו בידם, וישבו באהליהם על כל פני מזרח לגלעד".

מלחמת יזרעאל

מלחמתו האחרונה של שאול, שבה נפל ביד פלשתים, נערכה ביזרעאל, במורדות הגלבוע (שמ"א פר' כח–לא; דה"א פרק י). עמק־יזרעאל והמשכו, עמק בית־שאן, מבתר את הארץ לכל רוחבה ומשמש מסלול־תחבורה ממעלה ראשונה, המהוה אחת החוליות העיקריות של "דרך־הים"[19]. בעמק היו עדיין ערי־מלוכה כנעניות שהחזיקו מעמד בפני הלחץ הישראלי, והישוב הישראלי בעמק עדיין לא היה מכריע במשקלו. עקב מעמדו הגיאוגרפי והישובי שימש, איפוא, עמק־יזרעאל חיץ בין שבטי המרכז והצפון ופתח פתוח בפני הפולשים, שמצאו סעד במרכזי הכנענים – אף אם הללו כבר ירדו מגדולתם הקודמת. המקום שבו מצאו במיוחד הפלשתים אחיזה היתה העיר בית־שאן, ויתכן שאף החזיקו בה חיל־מצב עוד קודם למלחמה ביזרעאל. במלחמת־יזרעאל ביקשו הפלשתים, כנראה, להשתמש בפירצה זו בתחום ההתישבות הישראלי כדי לתקוף את ישראל מחזית חדשה, לאחר שבדרום הלכו ונחסמו בפניהם דרכי־הפלישה, שהיו קרובות יותר לבסיסו העיקרי של שאול. יחד עם זאת נעשה כאן נסיון לבצר את אחיזתם של הפלשתים על דרך־המסחר הראשית בארץ־ישראל, היא "דרך־הים". הפלשתים אספו את מחניהם לאפק שבשרון (שמ"א כט, א). שם נערך מפקד לפני המשך מסעם. תנועת חֵילות־הפלשתים נערכה בודאי לאורך "דרך־הים", העולה מאפק ונמשכת בפאה המזרחית של השרון, עוברת אחרי כן בנחל עירון (ואדי עארה) ויוצאת לעמק־יזרעאל בקרבת מגידו. משם המשיך הצבא הפלשתי צפונה־מזרחה אל פתח העמק המזרחי וחנה בשונם, שלרגלי גבעת־המורה, בדרך לבית־שאן, מול יזרעאל, אחד המרכזים הישראליים באזור. שאול מצדו קיבץ את כל ישראל, כלומר הזעיק את העם, נוסף על צבאו הקבוע, וחנה בגלבוע[20], וביתר דיוק ליד העין אשר ביזרעאל (שם שם, א). העיר יזרעאל נמצאת על שלוחה נמוכה לרגלי הגלבוע, בקצהו הצפוני־המערבי, וממנה ניתן לשלוט על העמק מצפון, ועל הדרכים למזרח, לבית־שאן, ודרכי־הגישה אל יזרעאל מדרום.

פגישת הצבאות האויבים במערכה היתה במרחק ניכר מבסיסיהם הרגילים. הכתוב מציין בפירוש שיוזמת ההתקפה היתה בידי הפלשתים, ובעקבות עליתם לעמק יזרעאל קיבץ אף שאול את צבאו, עלה צפונה וחנה מולם בגלבוע. הפלשתים בחרו אל נכון בעמק־יזרעאל כמקום המערכה, כיון שרצו לנצל את עדיפות חיל־הרכב שלהם (השוה שמ"ב א, ב ואילך), כדי להתגבר על חיל שאול, שיקול שלא היה קיים קודם לכן כאשר היו הישראלים חלשים וללא צבא מאורגן. כמו כן יכלו הפלשתים להעזר בעמק בערי הנכרים, ששרדו בו ושהיו בעלות־ברית לפלשתים וכנראה שאף

www.daat.ac.il

היה מוצב שם חיל־מצב פלשתי. קשה להעריך את משך הזמן שעבר מריכוז צבאות הפלשתים עד לתגובתו של שאול. לאור העובדה ששאול לא תקף את הפלשתים בקרבת אפק, או ניסה לעמוד בפניהם בסביבתה, ומאחר שאין אנו שומעים על מערכות הפלשתים בעמק־יזרעאל עד שניצבו שני המחנות זה מול זה, מסתבר שכשנודע לשאול כי הפלשתים ריכזו את צבאותיהם ונעו צפונה, גייס אף הוא את צבאו ונע במקביל צפונה. אף במלחמה זאת, כמו במלחמת מכמש ומלחמת עמק־האלה, מגיעים הפלשתים עד למקום שהועידו כבסיס קדמי, מקימים שם מחנה, ורק אחרי כן בא המשך המערכה.

לפני התחלת המלחמה חנו ישראל ב״עין אשר ביזרעאל״. בהמשכה של המערכה, כאשר נחלו תבוסה, ברחו במעלה ההר לגלבוע. אין כל קשר ל״עין אשר ביזרעאל״ עם עין־חרוד של ימינו, המתאים כנראה לעין־חרוד שבסיפור מלחמתו של גדעון במדיינים. העליה לגלבוע קשה הרבה יותר מצד עין־חרוד מאשר מצד העיר יזרעאל, שבאגפו המערבי של ההר; כן יש לשים לב לעובדה שמחנה הנמצא בקרבת עין־חרוד אינו מוגן במידה מספקת. שאול ואנשיו חנו, כנראה, בסביבות העיר יזרעאל ממש, מבלי שנוכל להצביע בדיוק על האתר שאליו מכוון הכינוי ״עין״ – אם לעין אל־מִיתֶה, לרגלי העיר שהיתה קיימת אז, או לאתר אחר.

על פרשת הקרב עצמו אין לנו ידיעות. המקרא מספר רק על המנוסה והמפלה בהר הגלבוע (שם לא, א–ז). מסתבר שהקרב העיקרי התנהל בין שני המחנות בעמק, ובגבור הפלשתים על ישראל נסו הללו במעלה ההר לגלבוע, שכן באזור ההר היתה לבורחים תקוה רבה יותר; אולם הפלשתים הדביקו אותם גם בהר. בניו של שאול נפלו בגלבוע, וכאשר סגרו הפלשתים גם על שאול, נפל על חרבו ומת. מתקבל על הדעת שהנסיגה הישראלית היתה בעיקרה בכיוון ליזרעאל וסביבתה, וממנה מזרחה להר הגלבוע; ובדרך זו העליה קלה יחסית.

על רדיפת הפלשתים אחרי ישראל, ובעיקר אחרי שאול, יש בידינו שני סיפורים במקרא. לפי הסיפור האחד התקרבו אל שאול ״המורים בקשת״, וכאשר לא ראה אפשרות למלט עצמו מגורלו, העדיף להתאבד מאשר ליפול לידי פלשתים (שם שם, ג–ו). לפי הסיפור האחר, הניתן בדברי הנער העמלקי, שנמלט מן המערכה והגיע אל דוד בצקלג, הרי הרכב ובעלי־הפרשים הם שהדביקו את שאול (שמ״ב א, ב–ו). משמעות המלה פרש כאן היא סוס, כמו בכתובים אחרים במקרא, ובעלי־הפרשים הם, איפוא, אנשי־הרכב. לכאורה יש כאן סתירה באשר לסוג הלוחמים הפלשתיים; שכן בסיפור האחד הם מופיעים כקשתים ובשני כאנשי־הרכב. אבל יתכן שאין זו אלא סתירה מדומה, שהרי הקשת היתה הנשק האופייני של חיל־הרכב[21]. לפיכך מתקבל על הדעת שהקשתים שבסיפור האחד אינם אלא אנשי־הרכב ובעלי־הפרשים שבסיפור השני. כאן לפנינו תיאור של צבא פלשתי הנלחם בנשק שהיה הנשק התכליתי העיקרי של צבאות כנען.

יש להניח שהפלשתים רדפו אחרי אנשי ישראל ברכבם, ואף עלו אחריהם להר הגלבוע. אל־נכון התקדם הרכב אל שלוחת יזרעאל מצפון־מערב, ובדרך זו יכול היה הרכב הפלשתי להגיע בקלות ליזרעאל[22] ואף להוסיף ולהתקדם במעלה הגלבוע. אין בידינו לאמר עד היכן הגיעו ברכב. ובודאי המשיכו הפלשתים את

www.daat.ac.il

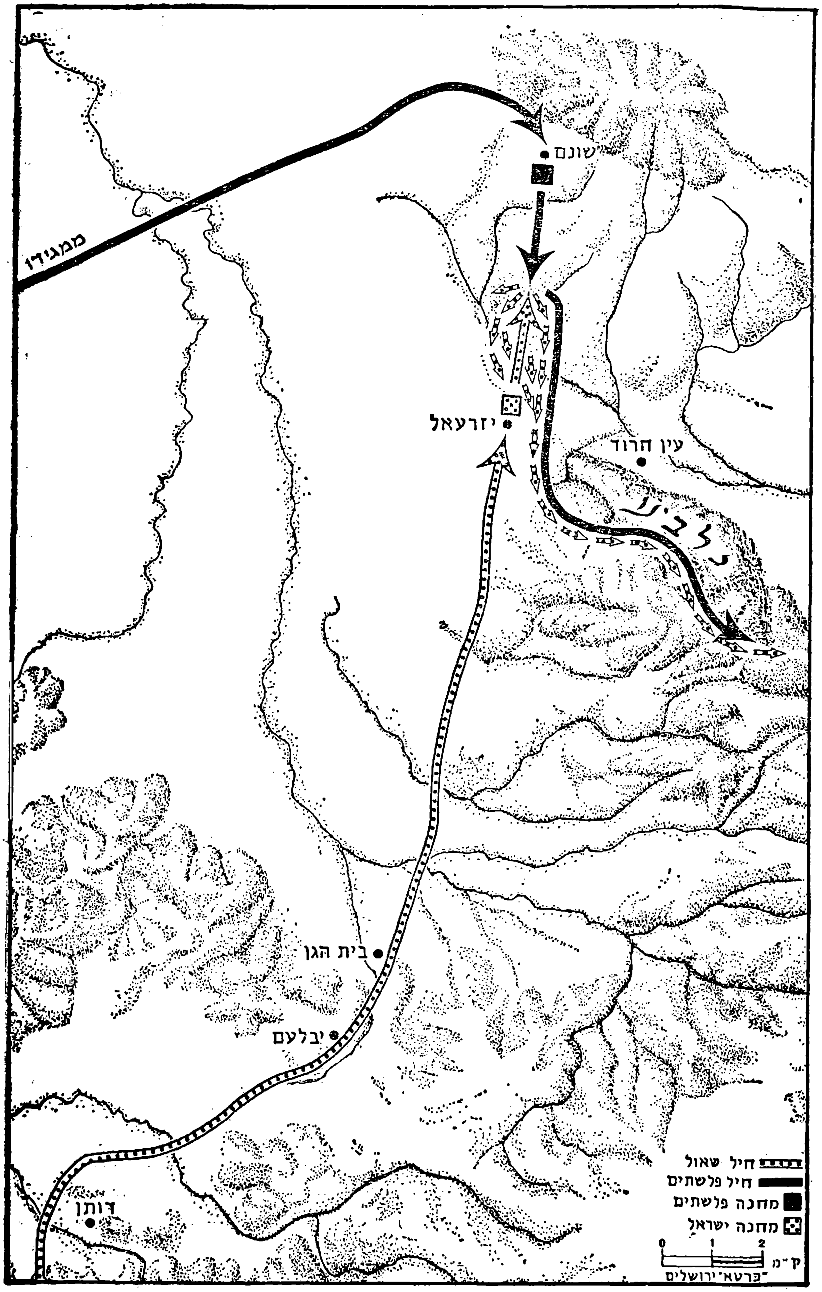

ציור 26: מלחמת עמק־יזרעאל

אתר דעת - מכללת הרצוג

הרדיפה ברגל. אך אין גם להניח כי המשיכו ברדיפה עם רדת החשיכה, ונראה שנתכנסו בחזרה לבית־שאן או לסביבתה הקרובה.

לאחר המפלה בגלבוע ביצרו הפלשתים את שלטונם בכל תחום ישראל שבעבר־הירדן המערבי. הם הוקיעו את גויתו של שאול בחומת בית־שאן (שמ״א לא, י); ואיש־בשת, בנו הנותר של שאול, ברח למחנים שבעבר־הירדן המזרחי (שמ״ב ב, ח), ומשם קנה לעצמו אחיזה בעבר־הירדן המערבי. רק עם התחזקות ממלכתו של דוד עלה בידו של זה להפקיע את אחיזתם של פלשתים בתחומי ההתנחלות הישראלית, אחיזה אשר הגיעה לשיאה עם מפלת ישראל בקרב־יזרעאל ומות שאול.

הירושה המדינית־הצבאית של מלכות שאול

מלכות בית־שאול לא האריכה ימים. אך בעצם התהוותה ובמעשיה היה, במידה רבה יותר מאשר בשליטתו החולפת של בית־ירובעל שקדם לה, משום סימן וביטוי למגמות ולבאות. מעל לכל, אף אם טרם הונח אז יסוד איתן לארגון ממלכתי משוכלל יותר, הרי ודאי שכבר נשברה מסורת ההתבודדות וההתגודדות של שבטים וקבוצות־שבטים, אפילו הוסיפה עוד לתת אותותיה גם לאחר מכן. שלא כשופטים שלפניו, היה שאול ראשון ליצירת שלד־קבע לכוח צבאי ישראלי מאוחד, גם אם כלל זה עדיין איסטרטיות שבטיות מזדעקות ומתגייסות למלחמה במאולתר. שאול היה הראשון שנלחם על משמר שלומם של שבטי ישראל בכללם. למעשה, נלחם לכל רוחותיה של הארץ: כלפי העמונים, במזרח, בגלעד; כלפי העמלקים, בדרום; כלפי הפלשתים, הבאים ממערב, נלחם שאול בכל מקום, בין משהגיעו אל ארץ־ההרים ומרכזה, ובין שהתנגש בהם במבואות־הארץ שבשפלה; ושוב נאבק עמם, בפלשתים, באזור שהיה ספק־ישראלי ספק־כנעני של עמקי יזרעאל ובית־שאן. בהתלכדות זו ובמלחמות אלו – גם אם נסתיימו לכאורה, עם מותו, בכשלון ובמפלה צבאית – נתחשלו במציאות הרגלי מחשבה ועשיה, תחושה מדינית וצבאית, שלא היו בנמצא לפני כן בהוית השבטים המסורתית.

הערות

1 השוה: ב. מייזלר (מזר), אנציקלופדיה מקראית א, טור 703 ואילך.

2 ועיין להלן.

3 עיין: H. Kjar, JPOS 10 (1938), pp. 87ff.

4 על זהויה של גבעה עיין: ב. מייזלר (מזר), ידיעות ב (תש״ג), עמ׳ 73 ואילך.

5 עיין: ב. מזר, ערך יבש, יבש גלעד, אנציקלופדיה מקראית ג, טורים 459—460.

6 עיין: ע. צ. מלמד, תרביץ ה (תרצ״ד), עמ׳ 121 ואילך.

7 לפי הכתוב שבשמ״א יג, ב, היו אלף האיש עם יונתן בגבעת־בנימין ויונתן היכה את נציב־פלשתים אשר בגבע, אולם נראה שיש בלבול בכתובים, מאחר שמקומו של נציב־פלשתים היה אל נכון בגבעה, העיר המרכזית של בנימין, ועיין הע׳ 4.

8 עיין הע׳ 7 לעיל.

9 השוה ״ארץ־שעלים״ בשמ״א ט, ד.

10 השוה לכאן את המסופר בשמ״ב כג,יג—יד, שהפלשתים חונים בעמק רפאים ומצב פלשתים בבית־לחם.

www.daat.ac.il

11 עיין: ז. קלאי, ארץ־ישראל ב (תשי״ג), עמ׳ 110 — 111, והע׳ 18 שם. מן הדין להזכיר שרווחת היתה ההבחה (בעקבות הסרוס המכוון של בית־אל לבית־און בהו׳ ה, ה), שבית־און בסיפור זה מכוונת אף היא לבית־אל. כן הובעה ההשערה שיש לזהות את בית־און באתר אחר, צפוני יותר מאשר תל מרים. בניגוד לשתי הנחות אלה יצוין, שפרט לשאר השיקולים נגד זהוי בית־און עם בית־אל, ונגד זהויה של בית־און באתר צפוני יותר, הרי במלחמה זו אין כל הגיון במסלול נסיגה צפוני של הפלשתים אלא בזה המוליך ממכמש במישרין מערבה אל בקעת גבעון.

12 עיין להלן.

13 על קרב־הבינים עיין: י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 166—169.

14 ואפילו כעבור כ־1650 שנה (בשנת 633 לסה״נ) הוכרעה אחת המערכות הקובעות בין הערבים לפרסים, במסעי־הכיבוש של עיראק, ע״י דו־קרב בין המצביא הפרסי הורמיז לבין ח׳ליד אבן־וליד, מפקדם של הערבים — וצבא־הפרסים נפוץ ללא קרב, לאחר שנהרג מצביאם בדו־קרב.

15 עיין: Y. Yadin, PEQ 1955, pp. 58ff.; י. ידין, מגילת מלחמת בני־אור בבני־חושך, ירושלים תשט״ו, עמ׳ 122, 288 ואילך.

16 עיין: י. נוה, ידיעות כא (תש״ז), עמ׳ 178 ואילך.

17 עיין: עמ׳ 424 הע׳ 25, עמ׳ 425 הע׳ 40.

18 על ההגריאים ומלחמותיהם בישראל השוה גם תה׳ פג, ז; והשוה: ב. מייזלר (מזר), ידיעות ד (תרצ״ז), עמ׳ 47—51.

19 עיין: מאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 4 ואילך.

20 עיין שמ״א כח, ד. פסוקים אלה מעלים את התמונה הכללית של ההיערכות לקרב לפי סדר המאורעות. בהמשך התאור יש ערבוב של מוקדם ומאוחר, כך בשמ״א כט חוזר הסיפור לראשית המסע הפלשתי, כדי לספר על הנעשה באפק, ומזכיר אגב זאת את חנייתם של ישראל בעין אשר ביזרעאל. דיון מפורט: ז. קלאי, ידיעות כה (תשכ״א), עמ׳ 253—256; בניגוד לדעת מ. נאור, שם, עמ׳ 251—253.

21 עיין: ז. קלאי, ארץ־ישראל ה (תשי״ט), עמ׳ 122, הע׳ 20, ודברי י. ידין המובאים שם.

22 והשוה מל״א יח, מה—מו.

המלחמות בארץ־ישראל

בתקרות המלוכה

אתר דעת - מכללת הרצוג

מלחמות דוד

מאת: ש. ייבין

התעצמותו של דוד

משהגיעה השמועה על מפלת ישראל ומות שאול ובניו בקרב הגלבוע, אל דוד, ששהה אז בצקלג, חזר מיד לתחומי יהודה וקבע את משכנו בחברון. בתמיכת זקני יהודה הכריז על עצמו כמלך, ואף שלח שליחים אל שבטי ישראל האחרים, שסרו למשמעתו של שאול, וביקשם כי יבואו בבריתו. אלא שהקדימו אבנר, והעביר את אשבעל (איש־בושת) בן־שאול את הירדן למחנים: "וימלכהו אל הגלעד ואל האשורי ואל יזרעאל ועל אפרים ועל בנימין ועל ישראל כֻּלֹּה" (שמ"ב ב, ח–ט)[1]. כלומר, שטח שליטתו של בן שאול ויורשו כלל שלושה אזורים טריטוריאליים, שהזיקה אליהם מתבטאת במִלית א ל, יחד עם נחלות שני שבטים, שנחשבו בעיני בני הדור כשטחי התישבות של יחידות אתניות, והזיקה אליהן מתבטאת במִלית ע ל. מן האזורים הטריטוריאליים הנזכרים בכתוב נמצא אחד בודאות בעבר־הירדן מזרחה, הלא הוא הגלעד; אחד בודאות בעבר־הירדן מערבה, הלא הוא (אזור עמק) יזרעאל; ושלישי להם, האשורי, אזור שגרסת כתיבו כבר לא נראתה למתרגמים הקדומים, וברי שאין הכונה לבני אשור הרחוקה, על גדות נהר חידקל. התרגום הארמי כבר גרס "דבית־אָשֵׁר"; וכך הציעו לגרוס גם כמה מן המפרשים החדשים. אלא שגרסה זו קשה מכמה טעמים. ראשית, משתבש כאן הסדר הגיאוגרפי הפותח בגלעד, מדלג אל נחלת אשר, והוזר לעמק־יזרעאל; שנית, הרי נחלות שבטים (אפרים ובנימין) נמנות לאחר מכאן בנפרד, ולמה תימנה כאן נחלת שבט (אשר) בין יחידות טריטוריאליות כגלעד ויזרעאל; ושלישית, גם מלת הזיקה כאן היא א ל (טריטוריאלית) ולא ע ל (אתנית־שבטית). משום כך יש להעדיף את הגרסה שנשתמרה בשני תרגומים קדומים אחרים, הסורי והלאטיני, הגורסים כאן: הגשורי, דהיינו יחידה גיאוגרפית הגובלת בגלעד הצפוני. שלוש היחידות הטריטוריאליות האלה נתייחדו מבחינה ישובית בתכונה משותפת אחת: אוכלוסיתן היתה מעורבת ביותר. בגלעד ישבו משפחות ממנשה ומראובן ולאחר מכן חדרו שמה גם בתי־אב של היָאִירי, שיחוסו אל שבטי ישראל אינו ברור[2], וכן התגוררו שם עמונים וגשורים. גשור היתה מיושבת בעיקרה תושבים קדם־ישראליים (יהו' יג, ב) וארמים[3]; ביזרעאל היו קיימות עדיין כמה מובלעות כנעניות (השוה שופ' א, כז,ל), שככל הנראה לא נכבשו סופית אלא לאחר שנת מלכותו העשירית של דוד. מעניין לציין כי נחלת־מנשה בחלקו הצפוני של הר־אפרים אינה נזכרת כאן; ודומה כי נכללה בביטוי יזרעאל, אף היא מפני אוכלוסיתה המעורבת, בהיות עוד כמה

עיין הערות בעמ' 163–165.

www.daat.ac.il

מובלעות כנעניות קיימות בה. ואילו בנחלאות אפרים ובנימין התקיים ישוב ישראלי רצוף ומכריע. בבנימין היו גם תושבים עברים (השוה שמ״א יג–יד) וגבעונים, אך הללו היו, ככל הנראה, מיעוט. הסיכום ״ועל כל ישראל״, קובע מה נכלל באותם ימים במושג ישראל (ואינו כולל את יהודה).

מכאן שבידי דוד לא היו אלא נחלת־יהודה ונפת צקלג, שניתנה לו לאחוזה מיד אכיש מלך גת, בלבד; ואם נניח כי ההתנגשות על בריכת־גבעון (שמ״ב ב, יב ואילך)[4] אירעה כבר בימים הראשונים למאבק שניטש בין דוד ואשבעל, הרי שגם חלקה הדרומי של נחלת־בנימין נתקשר אל אנשי דוד. ברם, אם אירע קרב זה במרוצת הזמן, הרי שתציין גבעון את גבול כיבושיו של דוד מידי אשבעל עד אותם הימים; אלא שלפי סדר הרצאת המאורעות בספר שמ״ב דומה כי ההשערה הראשונה נכונה, ולכתחילה היתה גבעון על הגבול בין שטחי שלטונם של דוד מזה ואשבעל מזה.

המובלעת היבוסית בירושלים כבר לא יכלה בימים ההם להפריע הרבה לרציפות שטחי יהודה ובנימין, שכן שטח שלטונו של מלך יבוס הצטמצם כמעט בתחומי העיר ירושלים בלבד. זאת אנו למדים מכמה פרשיות בספר שופטים ובכתובים אחרים. בית־לחם, בדרומה של ירושלים (במרחק 8 ק״מ בקירוב), וגבעת־בנימין, בצפונה (במרחק 5 ק״מ בקירוב), היו ערים ישראליות, שלא נכללו בתחומי שלטונם של היבוסים (שופ׳ יט, וביחוד פס׳ יא–יב). במערב היתה מָנַחַת בשטח היהודי־הישראלי (השוה דה״א ח, ו). רק בדרום נכללה כנראה גִילֹה[5] בתחומי מלכות היבוסי, ואותה יש לזהות ככל הנראה עם ח׳רבת גַ׳אלַא (נ. צ. 1140 1513). על מידת השתרעותו של תחום היבוסי מזרחה אין כל רמז במקרא; מכל מקום מתגלים התנאים המדבריים למחצה מיד ממזרח להר הזיתים, ואפשרויות מציאותם של יישובי־קבע בצד זה מוגבלות ביותר.

דומה שעם השתקעו בחברון הוסיף דוד לטפח בחוגי השליטים במלכות גת הפלשתית את האשליה כי אין הוא מתכון להפר את ברית־הואסאלים שלו עמם; שאם לא כן אין להבין מדוע הניחו לו ללחום באשבעל ולפרוש את שלטונו על כל שטח ישראל, בלא לנקוף אצבע כנגד פעולותיו אלה.

ראשית מעשהו בבירתו החדשה היה חיזוק מעמדו על ידי בריתות נישואין לא רק עם משפחות יהודה, אלא גם עם בעלי־ברית סבירים שלא משבטי ישראל. לזמן זה יש לייחס את הברית עם תַלְמַי מ͏ֶלֶךְ גשור, שבתו מַעֲכָה היתה כנראה השלישית בנשותיו מבחינת סדר הזמנים בנישואיו. על ידי כך רכש לו דוד בן־ברית נאמן בעורף מלכותו של אשבעל בשטח שהיה נתון, לפחות להלכה, תחת שלטון בית־שאול בימים שנתמלך אשבעל במחנים; וכנראה הצליח תלמי לפרוק את עולו של הלה זמן קצר לאחר מכן[6]. יש להניח כי גם נשותיו האחרות שילדו לו בנים בחברון, דהיינו חַגִית, אֲבִיטָל וְעֶגְלָה (שמ״ב ג, ד–ה), היו מצאצאי משפחות כבודות, אעפ״י שלא נזכרו אבותיהן או מקומות מוצאן. ויתכן כי יחוסן או מוצאן הגיאוגרפי לא נזכר דוקא משום שלא היו בנות יהודה, אלא התיחסו על שבטי בנימין, אפרים ומנשה, ודוד נשאן כדי לחזק את קשריו המשפחתיים עם נכבדי שבטים אלה.

כיבוש ירושלים

במסורת המקרא אין אנו שומעים על מעשי דוד בחמש שנות שבתו בחברון, לאחר

www.daat.ac.il

איחוד יהודה ובית־יוסף תחת שלטונו. מעשה אחד יכולים אנו לראותו כודאי: חיזוק כוחו הצבאי. והנה כתום שבע שנים להתמלכותו, דהיינו בשנת 1000 לפסה״נ בקירוב[7], מצא לנכון לכבוש את המובלעת הנכרית האחרונה בלב השטח הישראלי הרצוף שבתחומי שלטונו הממשי ועלה על ירושלים היבוסית. אין ספק שהעיר הובאה תחילה במצור, לאחר שסירב אֲרַוְנָה מלכה להיכנע ללא מלחמה[8]. הצבא הישראלי עדיין לא היה מצויד במכונות מצור ואף לא מאומן להסתערות על ערים מבוצרות, ולא היתה ברירה בידי דוד אלא להתכונן למצור ממושך. דבר זה היה כרוך, ככל הנראה, בסכנה מצד הפלשתים, ואין אנו יכולים אלא לשער מה היה מקור הסכנה. יתכן שהפלשתים לא היו רואים בעין יפה את תפיסת המובלעת הזרה שבשטח הישראלי ונפילת עיר־מלוכה מאורגנת ומבוצרת כהלכה בידי דוד; או שהיה ארונה בן־ברית נכנע לפלשתים, כדוגמת דוד עצמו. מכל מקום, דוד נשא את נפשו לכיבוש מהיר, והבטיח פרס גדול[9], דהיינו את הפיקוד העליון על הצבא, למי שימצא תחבולת ערמה, או יפגין מעשה גבורה יוצא מן הכלל, שיביאו להשתלטות על המבצר היבוסי. האיש אשר עשה זאת היה אחד מחשובי חטיבת ״הגיבורים״[10] של דוד, הלא הוא בן־דודתו, יואב בן־צרויה בת ישי (דה״א ב, יג–טז). ואכן אנו מוצאים את יואב לאחר מכן בתפקיד שר־הצבא[11] של דוד, ועל כהונתו זאת שמר בעקשנות רבה כל ימי דוד (שמ״ב ח, טו). כך הגה מן המסילה מועמד סביר כאבנר בן־נר (שם ג, יז–לט); ובדומה לזה רצח גם את עמשא, שדוד הפקידו על הצבא ועל המלחמה בשֶׁבַע בן־בִּכְרִי, ויואב ראה בכך פגיעה בתפקידו (שם כ, ד–ז).

עצם המעשה, אשר נעשה לכיבוש ירושלים אינו ברור מן הכתובים (שמ״ב ה, ו–ח; דה״א יא, ד–ו). אלה לא זו בלבד שאינם מפורטים למדי, אלא שנראה כי הם גם קטועים בחלקם. ההשערה המקובלת על רוב החוקרים (וינסאן, דינור ואחרים) היא, שה״צינור״ אינו אלא המנהרה שהוליכה מעין־גיחון פנימה לעיר־יבוס, וכונת הכתוב הוא שאנשי דוד חדרו העירה דרך מנהרה זו. לדעת א. ל. סוקניק ״צינור״ ענינו וָו, חָח, והוא שימש כלי־נשק, ואילו ידין[12] ניסה להסביר פרשה זו בעזרת נוהגים חִתיים: כשראה ארונה כי כלתה אליו הרעה ואין מושיע, נטפל למעשה קסמים, שהיה צריך להטיל מורא פסיכולוגי על חיל־הצרים, ובו היו מעורבים הפִּסְחִים והעִוְרִים. הסתמכות על מעשי יאוש, שכונתם מַאגית, והגורמים מבוכת מורא מפני כוחות על־אנושיים בקרב האויב המנצח, ידועה גם במקרא עצמו[13]. תחבולה זו הצליחה לירא את עם־המלחמה, והיה צורך בהמרצתם ע״י הבטחת פרס גדול, כדי להתגבר על מורא פסיכולוגי זה. הבטחה זו יש להבינה מתוך צירוף שתי הגרסאות שבשמ״ב ודה״א גם יחד: ״ויאמר דוד ביום ההוא: כל מכה יבוסי, ויגע בצנור ואת הפסחים ואת העורים; יהיה לראש ולשר; ויעל בראשונה יואב בן־צרויה ויהי לראש״. הביטוי שעליו סובב עיקרו של הענין הוא ״ויגע בצנור״. נראה לו למחבר, כי אין לפרש את המלה ״צינור״ כדרך המפרשים השונים עד כה, מאחר שאין בביאורים אלה משום הסבר לביטוי האמור בהקשר שבפסוק הנידון; ועל־כן דומה עליו שאפשר למצוא את הפתרון מתוך השואת התיבה ״צנור״ אל הערבית צִנּוִּר, צִנּוֹרַת, שמשמעותן אדם רע־לב, מנהגים, בעל מידות מגונות[14].

גם הפעל ״ויגע״ יש עמו משום חילול (של דבר מה), עבירה (על טַאבּוּ דתי המוגן

www.daat.ac.il

בכוחו קסמים על־אנושיים)[15]. מעתה נוכל להבין את הביטוי "ויגע בצנור" במובן: ויזיק את המעשה הרע, העקמומי, הלא־ישר, דהיינו את מעשה־הקסמים; ואז באה תוספת הביאור "ואת הפסחים ואת העורים". כלומר, דוד מבטיח פרס למי שיתגבר על המורא, שאין לו יסוד, ויכה ראשונה ביבוסים, ועל ידי כך יזיק את מעשה הקסמים בפסחים ובעורים, ויוכיח את אפסותו. גבורה נפשית זו הראה יואב.

המלחמות נגד הפלשתים

כיבוש ירושלים והשתכנות דוד במצודת־ציון[16] היו האות להתערבות הפלשתים. ויתכן כי דוד ראה עצמו חזק למדי כדי לעמוד במאבק, וחדל מהעלות מנחה למלך גת; מאידך גיסא, יתכן שהפלשתים עמדו מעצמם על האפשרויות שהיו טמונות בהתעצמותו של דוד. מכל־מקום מודיע סופר תולדותיו של דוד, כי מיד לאחר כיבוש ירושלים עלו "כל פלשתים (כלומר ברית חמשת הסרנים, ולא רק מלך גת בלבד) לבקש את דוד" (שמ״ב ה, טז–כא). אמנם אין הכתוב מפרט את מהלך המסע בכלל, ואף לא את הקרבות השונים בהמשכו; אולם מקום חנייתם של הפלשתים מלמד על הדרך שבה הגיעו לירושלים. עמק־רפאים בדרום־מערבה של ירושלים מימי דוד (גבעת העופל, הגבעה הדרומית־המזרחית שמדרום ומחוץ לחומת העיר העתיקה של ימינו) הוא בקעה נרחבה, הנוחה לחניה, במוצא הדרך הבאה מעמק החוף במעלה נחל האֵלָה אל בית־לחם, ומשם על גב פרשת המים לירושלים.

דומה, כי למסע זה יש ליחס שתי פרשיות קצרות המסופרות אגב רישום גיבורי דוד ועלילותיהם בסופו של ספר שמואל (שמ״ב כג, יא ואילך; דה״א יא, יב ואילך). המסורת האחת דנה בעלילת הגבורה של שַׁמָּה בן־אָגֵא הָרָרִי, והאחרת במעשה שלושת הגיבורים האלמונים[17] ששאבו מים מבור בית־לחם. אם נכונה השערה זו, אפשר יהיה לשחזר, במידת מה, את מהלך המסע וזמנו. בראש הקטע המספר את מסעם הראשון של הפלשתים נאמר:"... וישמע דוד וירד אל המצודה" (שמ״ב ה, טז). קשה להניח כי המכוון כאן למצודת עיר־דוד, שהרי בה ישב; ולא זו בלבד, אלא שלשון "וירד" אינה מסתברת בזיקה לירושלים. אך אם נקבל את ההשערה בדבר כריכתן יחד של שתי הפרשיות הנ״ל במסע זה, יסתבר מיד באיזו מצודה מדובר כאן. בשניה מבין שתי הפרשות מסופר, כי גיבורי דוד ירדו אליו אל מערת עדולם, ובהמשך נאמר כי דוד אז במצודה, ואילו "מחנה פלשתים חונה בעמק־רפאים" (שם כג, יג–יד; דה״א יא, טו–טז). מכאן שכוונת הכתוב הראשון אינה למצודת־ציון אלא למצודת־עדולם. ועוד זאת, נראה לו למחבר, כי לשון מצודה כאן אינו מכוון למצודה במובן מִבנה מבוצר (כגון מצודת־ציון), אלא למצודה במובן מערה; והצד השוה בין שתיהן, כי אף מערה זו נמצאת במקום תלול בהר, המוגן ומבוצר מכוח תנאיו הטופוגרפיים של המקום[18]. מאותן פרשיות מתברר גם טיבו של מסע הפלשתים וזמנו. בגרסת ספר שמואל מצוי המונח "חַיָּה" (שמ״ב כג, יא, יג). מקובל לחשוב שמונח זה מציין חבורה, קיבוץ אנשים. דומה שהשימוש במונח זה מקנה לנו מושג על כוונת הפלשתים במסעם זה. הם ראו את המסע כמסע־עונשין, שבא לפקוד על הישראלים את עוון מרדם; ומשבאו בלב הארץ החלו לשלח "חיות", דהיינו גדודי־עונשין קטנים לאזורים שונים, כדי לבצע מעשי

www.daat.ac.il

דיכוי בחבלים אלה. כך נשתהתה "חיה" כזאת בפס־דמים (דה"א יא, יג), בדרך עלייתם של הפלשתים לעמק־רפאים. מקום זה, הנקרא גם בשם אֶפֶס־דמים (שמ"א יז, א), מאותר בין שׂוֹכֹה ובין עֲזֵקָה; ונראה לו למחבר שאפשר לזהותו עם ח'רבת ג'נַאבֵּה אל־תַּחְתַא, אתר ישראלי השוכן על גבעה סלעית בדיוק מול מסעף הדרך, המובילה היום לנתיב־הל"ה ולירושלים (דרך נס־הרים), מן הכביש בית־גוברין – שער־הגיא (נ. צ. 1216 1440). השם עצמו דומה בעינינו כהד לפרשת קרב הדמים בחלקת השעורים, ונראה כי חבוי בו שם עתיק יותר שהיה מבוסס על הֶרכֵּב עם: ...מים (על שם המעיינות המצויים במרחק־מה מזרחה משם). "חיה" פלשתית אחרת נשלחה לבית־לחם, ובה כרוכה הפרשה השניה של שלושת גיבורי־דוד, שיצאו מסביבת עדולם לשאוב מים מבור בית־לחם בעוד "חית"־פלשתים זו מוצבת שם (שמ"ב כג, יג).

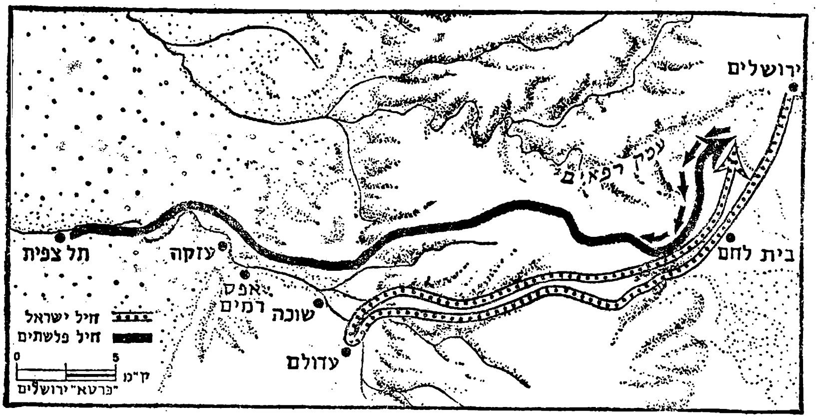

ציור 27: המלחמה הראשונה של דוד בפלשתים בעמק־רפאים

מעתה אנו יכולים לשחזר את השתלשלות המסע. הפלשתים מזעיקים את כל צבאם למסע־עונשין על דוד המרדן. מקום היאסף המחנות נקבע אי־שם בין קבוצת מרכזיהם הקרובים לחוף הים (עזה, אשקלון, אשדוד) ועריהם השוכנות צפונה יותר בפנים הארץ, גת ועקרון[19], כנראה לא רחוק ממוצא נחל האלה מבין ההרים. דוד יורד לקראתם אל "מצודת" עדולם, כשלושה ק"מ דרומה ממרכז נחל האלה (מקום שהנחל רחב ביותר, בסביבות נתיב־הל"ה היום), "נקודה" שְׂגוּבָה בדרך הטבע מבחינה טופוגרפית, הידועה לו יפה עוד מימי נדודיו. למקום זה נודע יתרון נוסף בהיותו קרוב למדי לדרך מסעם של הפלשתים, כדי שיוכל לתקפם מיד, אם ייראה לו הדבר; ויחד עם זאת מרוחקת "המצודה" וחבויה למדי ומאפשרת לדוד להיסתר מעיני הפלשתים בדרך מסעם, אם תחייבנה זאת נסיבות המקום והזמן. המסע מתקיים בשעת הקציר (שמ"ב כג, יג), ויש להניח כי המדובר הוא בקציר שעורים בסביבות עדולם, החל בחדשי מאי–יוני[20]. ואם נזכור כי המקרא מדבר, ודוקא בימיו של דוד, במועד קבוע, "לעת צאת המלכים" (שם יא, א), שהוא ראשית האביב לפני התחלת הקציר, כשרוב העם (החקלאים) פנוי לגיוס, נוכל להניח כי כבש דוד את ירושלים בראשית האביב, ועל

www.daat.ac.il

כן הגיבו הפלשתים מיד "בעת הקציר". עונת השנה לא אפשרה גיוס מלא ומהיר של עם הארץ, ודוד לא רצה לסכן את צבא גיבוריו הקטן בהתנגשות מכרעת עם המחנה הפלשתי, ועל כן הניח להם לחדור לפנים הארץ. בתגרות קטנות עם "חיות" פלשתים, שגם בהן נִגפו בודאי לא פעם הישראלים בני הסביבה, באו גיבורים בודדים או קבוצות גיבורים קטנות לעזרת אנשי המקום ועשו "תשועה גדולה". רק לאחר שפוררו הפלשתים את עיקר כוחם ל"חיות" שונות, ניצל דוד את שעת הכושר להתקיף לפתע את המחנה הפלשתי העיקרי בעמק־רפאים בעלותו עם גדוד גיבוריו מעדולם. רק בנסיבות כאלה יחול לשון "עליה", המשתמע מן הכתובים (שמ"ב ה, יט; דה"א יד, י–יא); שכן ממצודת־דוד שבירושלים אין "לעלות" על פלשתים ההונים בעמק־רפאים, ונהפוך הוא, כי הדרך דרך ירידה היא. ההתקפה הפתאומית על המחנה היושב בטח, שבודאי לא נשאר בו גיס גדול, הצליחה; ולאחר שניגף מרכזו של גיס הפלשתים וברח, לא היה קושי מיוחד בחיסול ה"חיות" הפלשתיות הבודדות, ויש להניח שמפלת המחנה השליטה גם באלה הלך רוח תבוסני. המקרא אף מציין את גודל התבוסה בכך שהפלשתים בנוסם השאירו במחנה את עצביהם. מציאות פסלי אלים, או לפחות סמלים דתיים, במחנה אינה מפליאה כלל, שכן בימי קדם היתה זו אמונה רווחת כי האל מהלך בראש צבאות לוחמיו[21]; ואילו דוד נשא את העצבים מן המחנה הפלשתי כסמלי נצחון (טְרוֹפֵיאוֹת; שמ"ב ה, כא)[22].

עם כשלון מסעם זה לא אמרו הפלשתים נואש. אך קריאת הלוחמים לצבא נעשתה בימי קדם מדי פעם לשם מסע־מלחמתי מסוים, ולא הועדו כוחות עתודה, שיוכלו להציל את עיקר החיל במקרה תבוסה; ועל כן במקרה כזה מן ההכרח היה לחזור ולהתחיל במבצע המתוכנן מבראשית, לאחר נופש מסוים שאיפשר עריכת גיוס חדש. היינו, שבדרך כלל לא היו צבאות עמי־הקדם מוכשרים לנהל יותר ממסע־מלחמה אחד בשנה. וככל הנראה, חזרו ועלו הפלשתים לתשובת השנה באותה דרך עצמה על ירושלים. גם הפעם דומה כי דוד ירד לקראתם לכתחילה לסביבות עדולם, שכן גם במקרה זה נוקט הכתוב לשון "עליה" בתיאור הקרב המכריע (שמ"ב ה, כג). אולם דוד נמנע מהתנגשות עם הגיס הגדול, בצפותו בודאי כי לאחר שיגיעו אלה למקום חנייתם המרכזי בעמק־רפאים, יתחילו בשילוח גדודי־עונשין לעברים שונים. ככל הנראה היה זה תכסיס צבאי מקובל בין הפלשתים, שכן פרשה דומה לזו מסופרת על ההתנגשות הראשונה של הפלשתים עם שאול (שמ"א יג, יז–יח)[23]. רגלים לדבר, כי הפעם למדו הפלשתים לקח מנסיון המסע הקודם, ולא פוררו את מחנם העיקרי ל"חיות" קטנות. לאחר שנתחוור לדוד כי אין לצפות לפירורו של חיל הפלשתים, אשר התכוננו, ככל הנראה, לשים מצור על בירתו החדשה של דוד, נאלץ לנקוט בתחבולה אחרת. יש להניח כי הפעם הפתיע את הפלשתים בהתקפת לילה, שכן ההתקפה נערכה בזמן מוגדר, כדברי הכתובים: "והיה בשמעך את קול הצעדה בראשי הבְּכָאִים אז תחרץ" (שמ"ב ה, כד)[24]. על הבכאים נאמרו פירושים שונים, אבל הֶקשר הדברים בכתוב זה מעיד עליהם שהיו עצים, וככל הנראה ממיני הנטף. יתכן כי היו מטעי בכאים בקצהו המערבי של עמק־רפאים, אולי לאורך נחל רפאים. דוד ואנשיו יכלו לעלות בדרך עדולם – בית־לחם עד סביבות הר ביתר, לעבור את רכס ההר שם, ולרדת אל נחל רפאים, ומשם לעלות במעלה הנחל. בשעות שלאחר

www.daat.ac.il

חצות הליל ניצלו את רוח הלילה, המתחילה לנשוב אז, ואִוְשתה בין עלי הבכאים עשויה להחריש את צעדי המתקרבים למחנה פלשתים, כדי לתקוף את המחנה פתאום ולהומו. כמובן שהישראלים שמעו באִוְשַׁת העצים את "קול הצעדה" בצאת אלהי הצבאות להכות במחנה פלשתים (שמ"ב ה, כד; דה"א יד, טו). הסבר זה תואם גם את

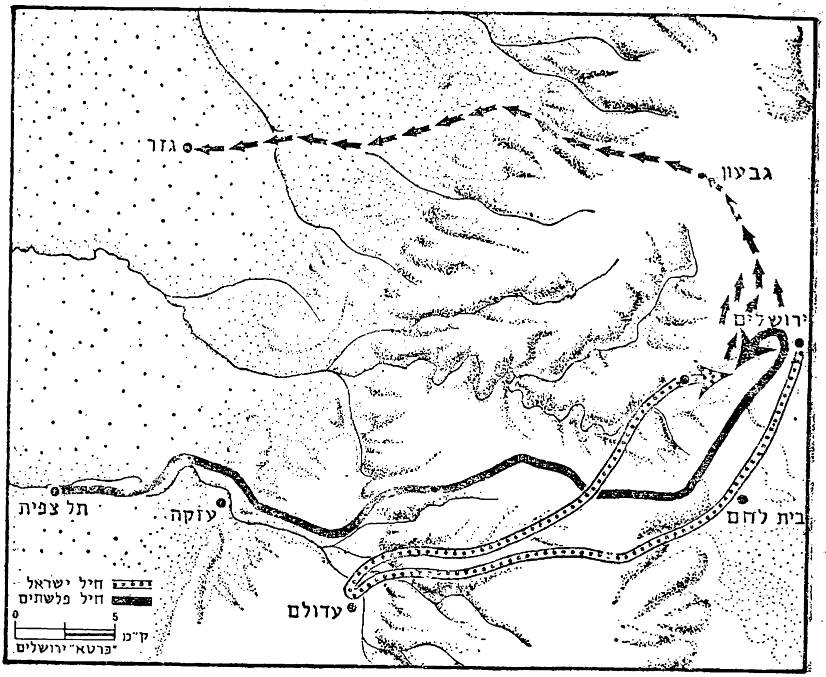

ציור 28: המלחמה השניה של דוד בפלשתים בעמק־רפאים

דברי הכתוב, האומר במפורש כי הפעם בחר לו דוד, במצות האל, מקום התקפה חדש: "... הסב אל אחוריהם ובאת להם ממול[25] הבכאים" (שמ"ב ה, כג), בניגוד להתקפה במסע הקודם, שנערכה מצד דרום, מעבר בעל־פְּרָצִים, שבדרך כלל מזהים אותו עם ההר הנישא מעל עמק־רפאים בדרומו[26]. מחנה פלשתים ההמום נס הפעם צפונה בדרך העוברת על פני פרשת המים של הר־יהודה אל המסילה המערבית היורדת אל השפלה ואל עמק החוף במעבר בית־חורון, לעבר גזר וגִתַּיִם[27], שכן כך מסתיים תיאור הקרב: "ויך את פלשתים מגבע עד בואך גזר" (שם שם, כה)[28].

בשני מסעות אלה, שיזמום הפלשתים, הצליח דוד לשחרר סופית את כל תחומי ההר המרכזי (יהודה ואפרים) מן התלות בפלשתים; וככל הנראה ערער אף את עצמתם הצבאית במידה כזאת שלא יספו עוד לבוא בגבול ישראל.

כמה פרשיות של מעשי גיבורים מנויות עוד בשמ"ב כא, טו–כב; הקרבות הנדונים בפרשיות אלה ניטשו בגוֹב ובגת. ייתכן שאין גוב אלא גרסא משובשת של גת; ואם לא כך, אין מקומה ידוע, שכן פירושו של גוב הוא בור־מים, בריכת־מים, העלולים

www.daat.ac.il

להימצא בפתח כל עיר. מכל מקום, היו אלה חלק מן ההתנגשויות עם הפלשתים, משום שאחר אחד הקרבות הללו חדל דוד מלצאת בראש צבאו לפי דרישתם של החילות עצמם (שם שם, יז); וכבר במלחמות שנערכו בעבר־הירדן עם עמון וארם לא פיקד דוד על המערכה בשדה.

על מאמציו של דוד ליישב ישראלים בבירתו, שהיתה מעיקרה עיר היבוסי, למדים אנו, בין השאר, מספר דברי־הימים. מן הכתובים האלה אנו למדים גם על תחומי שליטתו למעשה של דוד בשטחי ההתישבות הישראלית. בכתוב, שככל הנראה יש לייחס אותו לשלבים הראשונים של ישוב ירושלים בידי דוד, נאמר כי נמנו היושבים הראשונים בעיר עם שבטי יהודה, בנימין, אפרים ומנשה, וכן עם הכהנים והלויים (דה״א ט, ג ואילך)[29]. ושמא יש ללמוד מכאן שמרותו של דוד לא נתפשטה אותו זמן אלא על אזור ההר המרכזי.

כיבוש עמק החוף ועמק יזרעאל

מעתה נחלץ דוד לפרוש את שלטונו על כל השטח הישראלי (להלכה–שכן למעשה עדיין היו חלקים ניכרים של השטח בידי אנשי הישוב הקדם־ישראלי).

עם מפלת שאול בקרב הגלבוע השתלטו הפלשתים על עמק־יזרעאל והגיעו עד בית־שאן (שמ״א לא, י), ושמא כבר קדמה השתלטות הפלשתים במרחב לקרב בגלבוע. ככל הנראה לא ביססו הפלשתים את שלטונם באזור זה על אושיות חזקות, ולכל הפחות להלכה נתמלך אשבעל גם על אזור יזרעאל (שמ״ב ב, ט). דומה כי, לפחות, טענו הפלשתים למרות על חבל־ארץ זה; יתכן כי דוד חשש שמא יבואו הפלשתים לעזרת המובלעות הכנעניות בעמק, אם יתקיפן במישרים משטח הר־אפרים צפונה, או אפשר שעדיין לא סמך על עזרתם ונאמנותם של בני אפרים ומנשה. מכל מקום החליט דוד לנתק תחילה את דרכי המגע בין פלשת והמובלעות הכנעניות בעמק־יזרעאל, ולהשתלט על השרון. וכך פותחת הפרשה הבאה (בתולדות המאבק עם הפלשתים) בהתקפה על קצהו הצפוני של תחום שלטונם: ״ויהי אחרי כן ויך דוד את פלשתים ויכניעם ויקח דוד את מֶתֶג־הָאַמָּה מיד פלשתים״[30] (שמ״ב ח, א). מקום זה לא נזכר עוד במקרא, ואין אנו יכולים לזהותו, אבל סביבת הקרב הזה מתבררת מן הגרסא המקבילה בספר דה״א; שם נאמר: ״... ויכניעם ויקח את גת ובנותיה מיד פלשתים״ (דה״א יח, א). מכאן פושט דוד מערבה אל חוף הים. החפירות בישוב, ששרידיו טמונים בתל של אל־ח׳רְבֶּה (באדמות קְסִילֶה), על שפתו הצפונית של הירקון (בתחומי תל־אביב רבתי, ליד הגשר שבכביש תל אביב – נתניה), מעידות כי בראשית המאה הי׳ לפסה״נ נכבש המקום, ומאז מתחילות השכבות הישראליות במקום (VII — IX), ואין ספק כי יש לייחס כיבוש זה לימיו של דוד[31]. משם הוא פונה צפונה לעמק־השרון, משתלט על דאר, ולאחר מכן על המובלעות הכנעניות שבעמק־יזרעאל עד בית־שאן ומעברות־הירדן. כמובן שאין בידינו לאמור אם נכנעו כל הערים הכנעניות, או לפחות חלקן, מרצון, או כפו על דוד מצור והסתערות. ודוגמת אל־ח׳רבה (קסילה) מחייבת כי לפחות תחילתו של המסע היתה במעשי כיבוש בכוח הזרוע ממש; אך יתכן כי לאחר מכן היו גם ערים שנכנעו. דומה שיש לייחס מסעות־מלחמה אלה לשנות

www.daat.ac.il

996–995 לפסה״נ, ואולי אפילו למסע־מלחמה אחד שנערך בשנת 996 לפסה״נ[32]. לאחר מכן עובר דוד את הירדן ומביא בעול משמעתו הלכה למעשה גם את השטח הישראלי בגלעד ובבשן; ואולי נעשה אז גם מלך גשור, חותנו של דוד, ואסאל שלו שקיבל עליו את עולו של דוד בברית. בריתות כאלה היו נהוגות במזרח התיכון הקדום למן ימות האימפריום החִתי באמצע האלף הב׳ לפסה״נ.

המלחמות לכיבוש מואב ואדום

עצם העובדה כי דוד לא ניסה לנצל את נצחונו על הפלשתים ליד גת כדי להשתלט על עיקר שטחי מושבם של הפלשתים, דהיינו עמק־החוף למן נחל איילון והירקון דרומה, דומה שהיא מעידה כי לא נתכון דוד מלכתחילה לכיבושי חוץ, אלא רק לייצוב שלטונו על פני כל שטחי ההתישבות הישראלית ברציפות טריטוריאלית; אך משהגיע לעבר־הירדן מן הנמנע היה שלא יסתבך בסכסוכי גבולים עם כל שכני ההתישבות הישראלית שם, בדרום, במזרח ובצפון. דומה, שההתנגשות הראשונה בשנה שלאחר המסע לכיבוש העמקים והגלעד (995 לפסה״נ) אירעה עם מואב, כדי להבטיח את גבולות נחלת ראובן, שנחלש הרבה בהתנגשויות בלתי פוסקות עם שכניו[33]. נוסף על כך דומה שהיה לדוד חשבון פרטי משלו עם מלך מואב, שככל הנראה היה בן־בריתו בהיותו פליט מפני שאול (השוה שמ״א כב, ג–ד); ומכאן מעשי האכזריות שנעשו במואב לאחר כניעתה (שמ״ב ח, ב), מעשים היוצאים מגדר התנהגותו של דוד בארצות הנכבשות בדרך כלל[34].

דומה כי עתה נוכח דוד לדעת שלא יוכל להימנע מהתנגשות עם הארמים. לחצם בצפון עבר־הירדן מזרחה הלך וגבר; וכדי להבטיח את גבולותיו מדרום יצא לכבוש את אדום – ככל הנראה מעבר הערבה, שכן הקרב המכריע נערך לפי עדות המקרא בגיא־מלח, מדרום לים־המלח (שמ״ב, יג)[35]. וכפי הנראה יש לקבוע את המסע הזה לשנת 994 לפסה״נ, היינו בשנה שלאחר המסע על מואב.

המאבק נגד בני עמון ומלכויות ארם

בינתיים מת נחש, מלך בני עמון, ודוד שלח מלאכות ישראלית אל יורשו, חָנוּן, לנחמו באבלו ולברכו להתמלכותו. בנסיבות הזמן, לאחר כיבוש מואב ואדום, ולרגל המתיחות ששררה בגבול ההתישבות הישראלית עוד מימי ההתנגשות בין שאול ונחש, אין תימה בדבר כי העמונים ראו במלאכות זו אמצעי ריגול ישראלי (שמ״ב י, א–ו). על רקע זה החל המאבק הגלוי בין דוד ובין העמונים.

העמונים הבינו יפה, כי לא יוכלו לעמוד לבדם בהתמודדות עם צבא ישראל, שהתאמן בינתים במלחמות נצחון אחדות ורוחו הצבאית נתעצמה; ועל כן כרתו ברית עם מלכויות הארמים. בין אלה נמנות במקור המספר על מסע זה: ארם בית־רחוב, ארם צובא, מלך מעכה ואיש טוב. בית־רחוב הוא ככל הנראה שם השושלת, ששלטה במלכות ארמית קטנה בדרום ארם צובא, אולי בבִקעת־עיון, הנמצאת מצפון לעמק־החולה[36]. ארם צובא היתה מלכות ארמית קדומה, שתחומי שלטונה כללו את הבקעה, מול־הלבנון, נוה־דמשק ושטחים נרחבים בערבה שמצפון

www.daat.ac.il

ומצפון־מזרח לנוה; ואין ספק שבימי דוד היתה זו המלכות הארמית בה״א הידיעה, שפרשה את מרותה על מרבית מלכויות ארם הקטנות ווזעה אף את אושיותיה של מדינת אשור.

ציור 29: מימין לשמאל: תבליט של לוחם מואבי, פסלית של שליט עמוני, תבליט של מושל ארמי מזנג׳ירלי

מעכה היתה מלכות ארמית קטנה בצפון הגולן, שכנה לגשור; קטנותה משתקפת גם במספר הקטן של אנשי צבאה שהשתתפו במערכה הנדונה. ארץ־טוב, שאת מרכזה יש לזהות ככל הנראה עם טַיִּבֶּה שבין אדרעי ובצרה בחורן, שימשה מקום מקלט לאנשי מצוק ומרי נפש, שהתלקטו שם לגדודים. כך עשה יפתח בשעתו כשברח שמה, וליקט סביבו ״גדוד״. משום כך גם לא נזכרה בהקשר הנידון מלכות טוב, אלא ״איש טוב״, דהיינו ראש הגדודים הנשכרים לכל דורש. כל הארצות האלה שוכנות מצפון ומצפון־מזרח למלכות ישראל. ונראים הדברים, שניסו העמונים להסית את האדומים והמואבים כאחד למרוד בכובשיהם הישראלים. מכל מקום, יצאו העמונים ובני־בריתם לקראת הישראלים אל שטח מואב הכבושה, והמערכה ניטשה במישור מידבא (שמ״ב י, ח ואילך)[37]. יואב הילק את צבאו לשניים; עיקר צבא ישראל הסתער בפיקודו על חיל־הרכב הארמי, וראש קטן יותר נערך, בפיקודו של אבישי, אחי יואב, אל מול בני עמון. צבא־הרגלים הישראלי, שהיה הדור רוח נצחונותיו הקודמים, הביס לאחר מאבק קשה את חיל־הרכב הארמי, השכיר, שנמלט מן המערכה. מנוסה זו הבהילה גם את בני עמון, שנסו אל עריהם. אף על פי שיואב ניצח בקרב, סבל צבאו אבידות קשות, ככל הנראה, ולא עמד בו כוח לנצל את יתרון נצחונו; שכן שתי הנוסחאות המקבילות על פרשת המסע הזה חותמות את סיפור המעשה במשפט סתמי:

www.daat.ac.il

"ובני עמון ראו כי נס ארם וינסו מפני אבישי ויבאו העיר; וישב יואב מעל בני עמון, ויבא ירושלים" (שמ"ב י, יד); פירושו של דבר, כי המסע בכללו נסתיים בתיקו. דומה כי יש לקבוע את תאריך המסע לשנת 992 לפסה"נ.

קשה להניח כי הן הארמים והן הישראלים הספיקו להתאושש עוד באותה עונת קרבות "מן המכים" אשר היכו אלה את אלה. הארמים לא יכלו לעבור בשתיקה על מפלתם, שהיתה עשויה לסכן את יוקרתם הצבאית וריבונותם המדינית בכללן; ואילו הישראלים אף הם לא ראו בתיקו פתרון לבעית שליטתם בעבר־הירדן מזרחה' אלה ואלה התכוננו להכרעה סופית, ומבחינת שתי המדינות גם יחד הפכה בעית בני־עמון לבעיה שניה במעלה. לפיכך תובן העובדה שהארמים אספו עתה את כל כוחותיהם לשם הכרעה במאבק עם ישראל, שנהפך עתה לגבי דידם למאבק על ההגמוניה בכל חלקה המערבי של ה"קשת הפוריה". לשם כך הוציאו את חילותיהם מאזורי הפרת (ששם שהו כאשר פרצו אל תחומי הנושב על גבול מֵסוֹפּוֹטַמְיָה התיכונה והצפונית[38], ולכדו כמה ערים היושבות על הנהר מידי האשורים). לתשובת השנה הוביל הדדעזר בן־רחוב, מלך ארם צובא – כלומר איש שושלת בית־רחוב שהשתלטה על המלוכה בארם צובא – את חיל־הרכב המכונס שעמד לרשותו, בפיקודו של שר צבאו שׁוֹבַךְ, אל גבול ישראל בעבר־הירדן מזרחה; ודוד שלח את יואב לקדם את פניו לפני שיספיק להעמיק חדור אל תחומי שליטתו הוא. הצבאות התנגשו בחֵילָם (שמ"ב י, טז). על מקומה של חילם נחלקו הדעות. אבֶל רצה לזהותה עם עֵילַאמוּן שבמורדות היבוק בגלעד. לכאורה מסייעת לזיהוי זה קרבתה לארץ־בני־עמון, שקריאתם לעזרה היתה עילה ראשונה להסתבכות הארמים במלחמה עם הישראלים. דוקא הרריותו של השטח עשויה להסביר את קשיי התִמְרוּן (או אפילו השימוש בכלל בכלי־רכב מצד הארמים, ואת ניצחונו של חיל־הרגלים הישראלי על כוח המחץ הנייד של הארמים. אף על פי כן נראה לו למחבר, כי יש לבכר את זיהוים של רוב החוקרים עם עַלְמַא שליד בֻּצְר אל־חַרִירִי בחַוְרָן[39]), על גבול הלֶגַ'א; וזאת משום שבמקום זה עשויים היו צבאות דוד למנוע את חדירת הארמים לגבול ישראל המקורי, ומבחינת טופוגרפית היה אף מקום זה לא נוח לתמרון כלי־הרכב הארמיים (לפי בחירתם של הישראלים), אך הררי פחות מהרי הגלעד (מבחינת הארמים שקיוו בודאי לחדור למישורי החורן או הבשן).

הקרב נסתיים בנצחון מכריע של צבא ישראל; שובך נהרג (שמ"ב י, יח), ויתכן שאף הדדעזר נפל בקרב, שכן לא נודע עוד עליו דבר[40]. נצחון זה הפקיד בידי דוד בהיסח־הדעת אימפריה נרחבת[41], שככל הנראה לא נתכון כלל מלכתחילה לכוננה, ואף לאחר הנצחון לא עשה דבר כדי להרחיבה ולהגדילה. ושני רמזים מצויים בידינו על כך. ראשית, עִיקוּר הסוסים אשר נפלו בידי צבא ישראל לאחר הקרב (שמ"א ח, ד). שום מושל, אשר היה בדעתו להילחם להרחבת שטחי כיבושיו לא היה משמיד את המשענת העיקרית אשר עליה נסמך חיל־מחץ. הרמז השני קשור בכריתת הברית עם תועי מלך חמת. יתכן שנכרתה ברית זו לאחר הקרב הראשון עם הארמים (במישור מידבא), ואז מסתברת היא יותר מבחינת ענייניו של דוד, המבקש לו סעד ועזר בממלכה השוכנת על גבול מושב יריבו מן העבר השני. מאידך, אפשר שנכרתה רק לאחר כיבוש ממלכת ארם צובא, בעקבות הקרב בחילם, ואז היא מסתברת יותר

www.daat.ac.il

מבחינת ענייניו של תועי, שחשש שמא יתפנה דוד לתת דעתו גם על כיבוש ממלכת חמת. מן המקרא קשה להעלות רמיזה שתכריע בין שתי אפשרויות אלה. מחד, מוסרים הכתובים כי יוזם הברית היה תועי מלך חמת, ששלח את בנו הֲדֹרָם אל דוד, ומסורת זו מתישבת יפה יותר עם האפשרות השניה. ומאידך גיסא, הנימוק הניתן בכתובים מאלף מאוד: "... וישלח תועי את יורם[42] בנו לשאול לו לשלום ולברכו על אשר נלחם בהדדעזר ויכהו, כי איש מלחמות תועי היה הדדעזר" (שמ"ב ח, י); ונימוק זה יסתבר יותר בגדר האפשרות הראשונה, אף על פי שגם החשש מפני התקפה ישראלית לאחר כיבוש ארם צובא יוכל להתישב בדוחק עם הסבר זה. מכל מקום, בין כך ובין כך, מלמדת הסכמת דוד לכרות ברית עם תועי על היעדר כונה לכיבושים אימפריאליסטיים ומגמות השתלטות על שטחים נרחבים יותר ויותר. גם העובדה כי דוד נמנע מלתקוף את הפלשתים בעריהם הם דומה כי מרמזת היא לאותה מדיניות עצמה; אם כי ניתן להסביר הימנעות זו בחשש פן יסרב צבא שכירי (הַכְּרֵתִי והַפְּלֵתִי; הגתים) לתקוף את קרוביו (מבחינת השתייכותם הלאומית), או אפילו יהיה עשוי לעבור לצידם בעיצומו של הקרב[43]. על אותה שיטה מדינית מרמזת גם הברית לכרת דוד עם חירם מלך צור (שמ"ב ה; יא; דה"א יד, א). וגם כאן לא חשובה העובדה, אם היה יוזם הברית חירם, ששלח אל דוד כפי המסופר במקרא, או שדוד היה זה שביקש לבוא בברית עם חירם. דומה שהגיון הנסיבות וגם סדר הפרשיות בכתובים מחייבים כי נכרתה הברית עם צור סמוך לאחר כיבוש ירושלים[44]. משום כך יתכן כי אמנם היה חירם יוזמה של ברית זו, שכן ראה בדוד בן־ברית, מאחר שסיכן את הפלשתים, בני תחרותו של חירם בסחר ים־התיכון. אפילו כך מלמד הדבר על היעדר כונות כיבושים במדיניותו של דוד, שהרי גם ואחר שהרחיב את שלטונו עד תחומי צור ממש, בשלבים הראשונים של כיבושיו, שמר על הברית ולא ניסה לשים מצור על צור ולכבשה. ואפילו ממלכתו הקטנה של תלמי מלך גשור שמרה על מידה גדולה של עצמאות, גם לאחר כיבוש כל השטחים שהיו נתונים למשמעתו של מלך ארם צובא (השוה שמ"ב י, יט), שאם לא כן כיצד יכול היה אבשלום למצוא לו מקלט בחצר סבו לאחר רצח אמנון (שמ"ב כג, לז).

לאחר כיבוש ארם יכול היה דוד להתפנות לחיסול המערכה עם בני־עמון; אבל דומה שעוד לפני כן נתן את דעתו על הענשת המתמרדים באדום. ראשית מעשהו היתה הבאת אדום פעם נוספת בעול שלטונו. יואב נשלח לאדום לדכא את המרד. דיכוי זה בוצע באכזריות רבה במשך ששת החדשים שישב באדום, אפילו נחשוב את מסורת המקרא כי נהרג כל זכר באדום (מל"א יא, טו) לגוזמה, ואף אם נעלים עין מן המספרים השונים הנקובים בזיקה לכך: שמונה־עשר אלף לפי שמ"ב ח, יג; שנים־עשר אלף לפי תה' ס, ב[45]. ברור כי במשך ה"טיהור" שארך ששה חדשים נרצחו מרבית הזוכרים שהיו מסוגלים לשאת נשק; וכדי למנוע אפשרות התארגנות מחודשת בצילו של מלך נכנע (ואסאל), הופקדו נציבים ישראליים במחוזות אדום (שמ"ב ח, יד). מנהג אכזרי זה, הדחת בית המושלים באדום מכִּסאם והפקדת נציבים ישראלים בארץ, בניגוד להשארת מלכי מואב ועמון על מכונם כשליטים נכנעים, מחייב אותנו לשער שהאדומים התמרדו לאחר הכיבוש הישראלי הראשון של ארצם. כבר נאמר לעיל כי יתכן שגם המואבים השתתפו במרד זה, ומכאן המתת שני שלישים משבויי המלחמה

www.daat.ac.il

(שמ״ב ח, ב). ברם, העובדה שלא נזכרה הפקדת נציבים במואב דומה שסותרת היא את השערת ההשתתפות במרד, ומה גם שהמתת רוב שבויי המלחמה ניתנת להתפרש גם בדרך אחרת. חוץ כאדום הופקדו נציבים ישראליים רק בארם דמשק; ואף הפקדה זו ניתנת להסברה מתוך כך שלא נותרו יורשים לשושלת בית־רחוב עם מותו של הדדעזר בקרב חֵילם, וכן מפני שהיו אלה הארמים אשר תקפו את ישראל לראשונה, כדי למנעם מלהשכין שלום על גבולותיהם.

לתשובת השנה היה דוד בן־חורין סוף סוף לתת את דעתו על גמר המאבק עם בני־עמון, כנראה בשנת 990 לפסה״נ בקירוב. עם כיבושה של רבת־עמון[46] נסתיימו למעשה מלחמות החוץ של דוד, ושטח שלטונו הגיע לממדיו המכסימליים הסופיים למן הפרת בצפון־מזרח[47] ועד גזר – גת (ושתיהן לא בכלל) בדרום־מערב, ולמן לבוא־חמת בצפון[48] ועד אילת – הוא גבולה הדרומי של אדום – בדרום, ולמן רבת־עמון וערבות הסְפָר, במזרח ועד ים־התיכון (לאורך החוף למן הירקון ועד בואכה צור, וצור לא בכלל) ממערב[49].

מרד אבשלום ושבע בן־בכרי

אולם לא ניתן לו לדוד לֵישב בשלוה; וכשתים־עשרה שנה לאחר שסיים את את מלחמותיו מבחוץ, קפץ עליו רוגזם של מְדָנים מבפנים. בשנת 978 לפסה״נ בקירוב מרד בו אבשלום בנו. אין להטיל ספק בכך, כי המרד נשען על תמיכה עממית נרחבת בקרב שבטי ישראל (ויהודה בכלל זה), שכן אלמלא זאת לא היה צריך דוד לברוח כשהגיעה אליו שמועת הקשר בחברון (שמ״ב טו, יב– ד). רק בני פמלייתו נשארו נאמנים לו, להוציא איש אחד ויחיד, הוא אחיתופל הגילוני[50]. וכן נשארו נאמנים לו חטיבות הצבא העיקריות: הגיבורים וכל גדודי השכירים. דוד יצא לעבר־הירדן מזרחה; שם קיוה לתמיכת הישוב הישראלי, שכן הִרבה לעשות להבטחת שלומו מפני התקפות השכנים ונוֹדדי המדבר. ואכן אלה לא הכזיבו (שמ״ב יז, כד ואילך). אך המפליא ביותר בפרשה זו, הריהו השקט ששרר בארצות כיבושיו של דוד; ולא זו בלבד אלא שמושל בני־עמון הנכנע אף סייע לדוד בצורה פעילה, שכן אין לפקפק בכך כי שֹבִי בן־נחש מרבת בני־עמון (שמ״ב יז, כז) היה אחיו של חנון בן־נחש, מלך עמון שניגף מפני דוד במלחמה; ושובי זה הופקד תחת חנון על העמונים[51], כמושל נכנע (ואסאל) לישראל.

הקרב המכריע עם חיל אבשלום (שמ״ב פרק יח) נערך ב״שדה״, כלומר מחוץ לעיר, בקרבת מחנים, בשטח שנודע בשם יער אפרים. עיקרו היה מיוער, שכן סופו של אבשלום מוכיח על מציאות סבכי עצים עבותים במקום, אבל הזכרת הפחת הגדול (כך!) אפשר שמרמזת היא על שטח משובש גם מבחינת התבליט הגיאוגרפי.

צבא אבשלום, שאנשיו גויסו מקרב כל שבטי ישראל, לא יכול היה להשתוות אל החיל המאומן של דוד, שכלל גם את ״צבא הקבע״ של השכירים, אשר רוחם חושלה בנצחונות הרבים, ומפקדיו היו מלומדי נסיון קרבות. מספרם הרב של אנשי אבשלום לא היה בו כדי משקל נגד מכריע לעוצמת המשמעת והנסיון הצבאי של אנשי דוד. תיאור הקרב מלמדנו מה־שהוא גם על התכנון הקרבי של חיל דוד. הכוח שבידו חולק

www.daat.ac.il

לארבע חטיבות: שלושה ראשים, שיצאו לשדה־הקרב; וחטיבת עתודה, שנשארה בעיר עם דוד, כדי שתוכל להחיש תגבורת בשעת הצורך. על הראשים שיצאו לקרב פקדו יואב, אבישי ואִתַּי הגִּתִּי. מסתבר שאתי היה ממונה על שש מאות הגִּתִּים (השוה שמ״ב טו, יח) אשר ליואב ולאבישי. יתכן כי יואב הופקד על אותם אנשי המלחמה מקרב העם אשר נמלטו יחד עם דוד מירושלים, ואילו אבישי נתמנה על המגויסים מבני עבר־הירדן מזרחה[52]. כיון שלא נזכר שמו של בניהו בן־יהוידע בין המפקדים בקרב, יש לשער כי נשאר עם דוד בעיר כמפקד העתודה, שכללה את גדוד הגיבורים וחטיבת הכרתי והפלתי (השוה שמ״ב כ, כג). דומה שהוטל תפקיד ההתקפה על חיל הגתים, שכן נראה כי מנוסת צבא אבשלום אחר המגיפה לא באה מפני התקפת הראש שעליו הופקד יואב (השוה שמ״ב יח, י ואילך). מכאן, יתכן שנוכל להסיק כי הראשים שעליהם פיקדו יואב ואבישי נועדו להתקפה מן האגפים, וזאת למקרה שלא תבוא תבוסה מידית בעקבות התקפתם של הגתים. ראשים אלה לא התערבו בקרב עצמו אלא בשעת הרדיפה אחר הנָסים, ומכאן מובנת גם תקיעת השופר של יואב להפסקת הקרב.

עתה חזר דוד לירושלים, ובדרך שובו באו אליו נציגי יהודה וישראל, כדי לחזור ולקבל על עצמם את עול מלכותו. אך התסיסה לא שככה, ואף התקרית שפרצה בין שבטי הצפון ואנשי יהודה ליד הגלגל (שמ״ב יט, מא–מד) הוסיפה שמן על המדורה. שבע בן־בכרי משבט בנימין[53] ידע לנצל את השעה וחזר והרים את נס המרד. הפעם לא היה זה ענין של קשר עממי כנגד דוד, אלא התפרצות חדשה של האיבה המסורתית ששררה בין בית־יוסף ובית־יהודה. יתכן כי פעולתו המהירה של דוד (שמ״ב כ, ו ואילך) מנעה את התלקחותו של המרד בשטח הר־אפרים, אך אפשר כי מלכתחילה תלה שבע בן־בכרי את עיקר תקותו בהסתת הארמים כנגד דוד, ובעזרתם קיוה לנצחו ולהורידו מכסאו. מכל מקום, דומה שלא במקרה הלך לצפון הארץ וקבע את מושבו באָבֵל־בית־מעכה. אין אנו יודעים את תולדותיה של העיר, אלא ששמה מעיד עליה כי בראשית ימי דוד היתה נתונה בידי ארם מעכה[54]. כנראה קרע דוד את העיר משטח ממלכת מעכה וסיפחה על גבול ישראל, שכן מכנה אותה האשה החכמה, בדברה אל יואב, בשם "עיר ואם בישראל" (שמ״ב כ, יט); אך דוקא משום סיפוחה זה מקרוב לשטח ישראל רואה האשה חובה לעצמה להדגיש בראשית דבריה "אנכי שלֻמי אמוני ישראל". עם כשלון מרד זה (בקירוב בשנת 977 לפסה״נ) זכתה ישראל לתקופת שלוה ושקט בעשר – אחת־עשרה השנים האחרונות למלכות דוד.

בשנים אלה עסק דוד בארגון מחודש של ממלכתו, במפעלי בניה ובהסדר הפולחן[55]. ראשית מעשיו היו מתן גמול טוב לתומכיו בימי מרד אבשלום והחלשת השבט הסכסכני ביותר בין שבטי ישראל, הוא שבט אפרים. מן הבחינה הראשונה יש להזכיר את קירובו של בית ברזלי הגלעדי אל בית־המלוכה (שמ״ב יט, לג ואילך); את הבאת עִירָא היאירי לשמש בכהונה בירושלים (שם כ, כו); את כינון המחוז המיוחד החדש בעבר־הירדן מזרחה, הוא המחוז השנים־עשר (מל״א ד, יט), שבו נכללו גם חלק משטחי בני־עמון כגמול על עזרתם בעת מרד אבשלום; את השאת נעמה העמונית (בת חנון בן־נחש) לשלמה, שככל הנראה נחשב כבר אז בכמה מחוגי החצר ליורשו המיועד של דוד[56]. מן הבחינה השניה נקרע שטח בנימין ממחוז אפרים ונהפך למחוז מיוחד, המחוז האחד־עשר (מל״א ד, יח). במעשה זה היה הן משום פיוסם של בני

www.daat.ac.il

בנימין והן משום הקטנת עצמתם של בני אפרים; ואולי יש לייחס לזמן זה אף את קריעת השטח הצפוני־המזרחי ממחוז אפרים (עמק בית־שאן הדרומי) וסיפוחו על המחוז החמישי (מל״א ד, יב); ואף השמדת שרידי בית־שאול לאחר מכן (שמ״ב כא, ז ואילך), כדי לחסל כל מעורר מהומות פוטנציאלי[57]. תמו דברי מלחמות דוד.

הערות

1 בדבר נוסחה זו שבשמ״ב ב, ט, של פירוט בתחילה והכללה (...כלה) בסוף, השוה החוזה הארמי מספירה; ועיין: ב. מזר, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 151.

2 השוה דה״א ב, כב (התיחכות אל יהודה ומנשה גם יחד), אל שם שם, כג (התיחסות על מנשה בלבד).

3 עיין: ב. מזר, ציון כג–כד (תשי״ח–י״ט), עמ׳ 115 ואילך.

4 על התנגשות זו עיין גם: מאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 166–169.

5 על אחיתופל הגילוני כאיש הישוב הלא־ישראלי בירושלים עיין: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל בארצו, תש״ך, (להלן ״מחקרים״), עמ׳ 200 ואילך.

6 על גשור עיין: ב. מזר, ציון כג–כד (תשי״ח–י״ט), עמ׳ 120 ואילך.

7 על הכרונולוגיה של מלכות דוד (1008–968 לפסה״נ בקירוב) עיין: ש. ייבין, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך דוד, וביחוד הטבלה הכרונולוגית שבסוף הערך. הביסוס המפורט בא בספר בעיות הכרונולוגיה המקראית, שנודבר עם המחבר בכתובים, ועיין עתה: ש. ייבין, טבלאות כרונולוגיות לתולדות ישראל בתקופת המלוכה, עמ׳ 2.

8 השוה שמ״ב ה, ו; דה״א יא, ד–ה. בדבר שם מלכה היבוסי האחרון של ירושלים עיין: ייבין, מחקרים, עמ׳ 199; אנציקלופדיה מקראית א, ערך ארונה. על ירושלים, הטופוגרפיה שלה ומעמדה עיין: מ. אבי־יונה ואחרים, ספר ירושלים א, תשט״ז.

9 דה״א יא ו, ב–ג; והשוה גם שמ״ב ה, ה, שבגרסתו אשר בנוסח המסורה קטוע הוא, שכן לא נאמר בו מה יעשה לכל מכה יבוסי; והמשך הכתוב מדבר בפסחים ובעורים, כמבקש להסביר מדוע נאסרה הכניסה על בעלי מומים אלה לתחום המקדש; ופסקה אחרונה זו אינה באה כלל בדה״א.

10 על מוסד ״הגיבורים״ אשר לדוד עיין: ש. קליין, ידיעות ז (ח״ש), עמ׳ 95 ואילך; ב. מזר, שם יג (תשי״ז), עמ׳ 105–106.

11 על התואר ״שר הצבא״ ומשמעותו (מצביא עליון לכל צבאות המדינה) עיין: ייבין, מחקרים, עמ׳ 274 ואילך. על יחסו של דוד אל בני צרויה עיין: ש. ייבין, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 47 ואילך.

12 על פרטי הדברים עיין: ב״צ דינבורג (דינור), ציון יא (תש״ו), עמ׳ 153 ואילך; י. סוקניק (ידין), הכינוס העולמי למדעי־היהדות, תשי״ב, עמ׳ 282 ואילך.

13 השוה מעשהו של מלך מואב בימי פלישת יהודה, ישראל ואדום אל ארצו (מל״ב ג, כז), ועיין: מאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ׳ 236. אף מעשהו המיואש של שאול, שנלחם במכשפות, אך בצר לו פנה גם הוא אל בעלת האוב, מעיד על האמונה שהיתה מושרשת בקרב כל השכבות בכוחם של מעשי קסמים (שמ״א כח, ז ואילך).

14 מלים אלה ודאי אינן ערביות במקורן, לא רק משום שאין שורש כזה (צנר) קיים כלל בערבית, אלא שגזורבן מהמלה צנורתא (= וו, דבר עקום), שנשאלה מן הארמית או הסורית, ברור מתוך הזיקה אל מושג העקמימות, היעדר היושר וכיו״ב.

15 כבר הציע אולברייט לקרוא את מרביתה של השורה התחתונה של המצבה מגבל, שחקוקה בה כתובת בכתב הנראה כדרגה קדומה של הכתב הפיניקי־העברי ״... יכפ נר יגע״ (עיין: W. F. Albright, BASOR 63 [1936] pp. 8ff.). אמנם לאחר זמן שינה אולברייט את קריאתו (עיין: BASOR 116 [1949], pp. 12ff.), ונראית לי הקריאה הראשונה של אולברייט יותר מן השניה. לדעתי, גם שלושת הסימנים הראשונים שבשורה ניתנים להיקרא ״חנפ״; ומובנו של המשפט הוא כחתימה הרגילה בכתובות קבר (מי אשר יזיק את הקבר יינזק בעצמו), ובמקרה זה: העבריין (הנף) אשר יהפוך (או יכבה — יכפ) את הנר (שניתן בקבר) יוזק, ינגע (— יגע).

16 על משמעותו של השם ומקום המצודה עיין: ש. ייבין, ירושלים ב/ה (תש״ח), עמ׳ יג ואילך.

17 אלה היו כנראה שלושת הגיבורים הראשונים במעלה, עדינו העצני (שמ״ב כג, ח), אלעזר בן־דודו

www.daat.ac.il

אחותי (שם, פס׳ ט) ושמה בן־אגא הררי (שם, פס׳ יא). בידוע שפסוק ח בפרק הנדון מקוטע וקשה להבינו, וכן אין השם עדינו העצני סביר, ועל כן מבכרים רוב החוקרים את גרסת הכתוב המקביל בדה״א יא, יא, הקורא לראשון במעלה בין גיבורי דוד בשם ישבעם בן חכמוני.

18 מקבילה למושג זה התיבה מצדה, שאינה מצויה במקרא אלא בלשון רבים. ויש במקרא רמזים רבים לכך כי מצודה־מצדה מערה היא; השוה הכתוב בשמ״א כב, ד–ה, המדבר בשבת דוד במצודה (בפס׳ א של אותו פרק מדובר על מערת־עדולם, ששמה נמלט דוד בפני שאול), וברור שלא ישב דוד אז במבנה מבוצר (ואפילו היה בעדולם בימים ההם מגדל מבוצר); וכן הכתוב בשמ״א כד, כב, המספר כי דוד ואנשיו עלו על המצודה, לאחר שנפרדו מעם שאול ואנשיו בעקבות המעשה במערה, כשהלך שאול לחפש את דוד על פני צורי היעלים בסביבות עין־גדי; גם הכתוב המדבר בנץ, אשר ״סלע ישכן ויתלנן על שן סלע ומצודה״ (איוב לט, כח), ודאי מכוון למערה שאין לגשת אליה מפני בצרונה הטבעי ולא למבנה מבוצר; ואף דברי המשורר: ״ה׳ סלעי ומצֻדתי״ (שמ״ב כב, ב) נאים יותר למערה נשגבת מאשר למבצר.

19 מקומן המדויק של שתי ערים אלה עדיין לא זוהה בודאות; זיהויה המוצע של גת עם תל שיח׳ אחמד אל־עריני ליד קרית־גת (השוה W.F. Albright, AASOR 2—3 [1923], pp. 11—12) בודאי אינו נכון. ועיין: ש. ייבין, דו״ח מוקדם ראשון על חפירות תל ״גת״, תשכ״א; וייתכן כי יש להניח שאין גת פלשתים אלא אותה גתים (שמ״ב ד, ג), שכבר הציע ב. מזר (ספר אסף, תשי״ג, עמ׳ 356—357) לזהותה עם ראס אבו־חמיד (שליד רמלה; נ. צ. 1426 1401), הנזכרת ככל הנראה גם בשם גת (דה״א ז, כא); ואילו את עקרון הציע י. נוה לאחרונה לזהות עם תל אל־מקנע (נ. צ. 1330 1351); ועיין: י. נוה, ידיעות כא (תשי״ז), עמ׳ 178 ואילך, אף על פי שיש עדיין נימוקים חשובים הסותרים זיהוי זה.

20 השוה; דה״א יא, יג (והנוסחה המקבילה בשמ״ב כג, יא: עדשים). המחבר מודה לפרופ׳ מ. זהרי על אישור זמן הקציר בסביבות עדולם.

21 בדבר דוגמה מצרית מן המאה הי״ב לפסה״נ עיין: Nelson—Hoelscher, Work in Western Thebes 1931—33,1934, fig. 20. והשוה: ש. ייבין, ספר מזיא, תרצ״ה, עמ׳ 161, והע׳ מב; ולהבדיל, גם הבאת ארון האלהים למחנה ישראל (שמ״א ד, ג ואילך) יסודה באותו מנהג.

22 בדה״א טו, יב, שונה הגרסא במקצת: ״ויעזבו שם את אלהיהם ויאמר דוד וישרפו באש״. יתכן כי זוהי גרסתו של עורך דה״י, שלא יכול היה להניח כי דוד ואנשיו יביאו את העצבים אל עיר־האלהים כסמלי נצחון; ויתכן שאמנם היתה מסורת מהימנת בידו, כי בסופו של דבר נשרפו העצבים, לאחר שהוצגו בירושלים והוקדשו כ״חרם״ לה׳. ויש לזכור, כי אז עדיין לא היה מקום מקודש לעבודת ה׳ בעיר.

23 עיין במאמרו של ז. קלאי, בכרך זה, עמ׳ 134 ואילך.

24 שמ״ב ה, כד; ובשינוי נוסח: ״...אז תצא במלחמה״ גם בדה״א יד, טו. ויש לזכור כי התקפות לילה לא היו בבחינת חידוש צבאי בישראל; השוה מלחמת גדעון במדיינים (שמ״ב ז, ט) והתקפת שאול על העמונים שצרו על יבש־גלעד (שמ״א יא, יא). ועיין במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ׳ 112 ואילך. ובמאמרו של ז. קלאי, עמ׳ 134.

25 ״מול״ נאמר כאן כנראה לא במובן ״כנגד״ אלא במובן ״מעבר, אל צד״; והשוה שמ׳ כח, כה; שמ״א יז, ל.

26 מן הראוי לשים לב לכך, כי בתי־אב מן הפרצי מתייחסים בדרך כלל בשלשלות היוחסין של דה״א פר׳ ב־ד לישובים שבחלקו המערבי של הר־יהודה; ויתכן כי שם המקום הזה כרוך בשמו של פרץ, אביהם המסורתי של כל בתי־האב האלה.

27 שאולי היא היא גת־פלשתים, ועיין לעיל הע׳ 19 וכן להלן.

28 והשוה דה״א יד, טז: ״מגבעון ועד גזרה״ (הה״א כאן, כמובן מאליו, ה״א המגמה). ודייקו הכתובים, ״בואך גזר״ ו״עד גזרה״, ללמדך, כי לא באה המלחמה בשערי העיר גזר ממש.

29 אמנם, לדעת חוקרים רבים, יש לייחס רשימה זו של יושבי ירושלים לראשית ימי הבית השני, והיא מקבילתה של הרשימה שבנחמ׳ יא, ג ואילך.

30 ושמא מותר להניח לאור נוסחת דה״א יח, א, כי נשתבשה גרסת ספר שמ״ב, ומתחילה היה כתוב בה: ״ויקח דוד מגת הימה (במקום מתג־האמה) מיד פלשתים״.

31 ב. מזר, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 60.

32 על ההנמקה לסדר זה במלחמות דוד, המבוססת על רשימת המחוזות האמרכליים של שלמה, שאת עיקרם

יש לייחס לימי דוד, ועל השתלשלות המאורעות והכרונולוגיה המוצעת לכך עיין: ש. ייבין, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך דוד; הנ״ל, בימי בית ראשון, (קובץ) תשכ״ב, עמ׳ 47 ואילך.

33 השוה דב׳ לג, ו. על זמנן של הברכות שבתורה (ברכת־יעקב וברכת־משה) עיין בספרו של המחבר: The Israelite Conquest of Canaan, נספח ג, העומד לצאת לאור בקרוב.

34 עיין: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 182—183, 224—225.

35 על המלחמות לכיבוש אדום עיין: מאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ׳ 190—205.

36 על ממלכות אלו עיין: א. מלמט, אנציקלופדיה מקראית א, טור 577 ואילך; ז. קלאי, שם ג, טור 366 ואילך; ב. מזר, ציון, כג—כד (תשי״ח—י״ט), עמ׳ 115 ואילך. ועיין גם מאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 206—220.

37 על קרב זה עיין עוד: מאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 170—176.

38 השוה שמ״ב ח, ד; דה״א יח, ג; לפרטים עיין: א. מלמט, הארמים בארם־נהרים והתהוות מדינותיהם, תשי״ב (בשכפול), עמ׳ 20; ש. ייבין, בעיות הכרונולוגיה המקראית (עומד להידפס).

39 על זיהויה של חילם עיין: ז. קלאי, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך חילם, חלאם.

40 בשמ״ב י, יט, מדובר רק על המלכים עבדי הדדעזר, אך לא נאמר דבר על הדדעזר עצמו; גם בתיאור השלל, שלקח דוד מארם צובא (שם ח, ח), מדובר בערי הדדעזר, ולא על המלך עצמו (שממנו לכאורה נלקח השלל).

41 וזה כנגד דעתם של הממעיטים, הסבורים שמעולם לא השתרעה מלכות ישראל צפונה מן הגבול המותחם בקירוב במירוצו התחתון של הליטאני ומורדות הדרום של החרמון; ועיין לאחרונה: א. בירם, ספר קויפמן, תשכ״א, עמ׳ סח ואילך.

42 ובנוסחה המקבילה בדה״א יח, י, גרסת השם: הדורם; ונראים הדברים כי זו האחרונה גרסא נכונה היא.

43 והשוה חששותיהם הדומים של סרני פלשתים לגבי דוד ואנשיו לפני הקרב בגלבוע (שמ״א כט, ב—יא).

44 אבל השוה לעניין זמנה של ברית זו גם: י. ליוור, ידיעות יז (תשי״ג), עמ׳ 86 ואילך.

45 וכבר שיער רש״י כי נערכו שתי מלחמות באדום (עיין פירושו לשמ״ב ח, יג), אמנם בגלל נימוקים אחרים; ורד״ק בפירושו (שם, שם) ניסה לפטור את העניין בשני קרבות, האחד בפיקודו של אבישי והאחד בהנהלתו של יואב. על בעית מלחמות כיבוש אדום והכנעתה, השוה גם מאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ׳ 195—197.

46 על הקרב לכיבוש רבת־עמון עיין: מאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 170—176.

47 השוה מל״א ה, א; דה״ב ט, כו. אמנם נרשמו גבולות אלה בזיקה למלכות שלמה; אולם אין רמז בכתובים כי שלמה נלחם בראשית ימיו להרחבת השטחים אשר הוריש לו דוד אביו; ובמל״א ה, א, מכל מקום, אמורים הדברים בראשית ימי מלכותו.

48 השוה מל״ב יד, כד. אמנם נאמרו הדברים על ימיו של ירבעם הב׳, אבל נוסחה זו היתה מטבע קבועה, שנטבעה בלא ספק בימי דוד, ששלט על ארם צובא עד גבול ממלכת־חמת.

49 עיין: S. Yeivin, JQR 50 (1960), pp. 197, 206—207.

50 על סיבות הדבר ועל פרטי העניין עיין: ייבין, מחקרים, עמ׳ 201 ואילך; והשוה שמ״ב טו, טו־כד, לב.

51 בין שנספה הנון במערכה, ובין שהודח בגלל התנגדותו לישראלים.

52 אף על פי שלא נאמר הדבר במפורש, מסתבר כי עזרתם של תושבי עבר־הירדן מזרחה התבטאה לא רק במזון ובציוד (השוה שמ״ב יד, כז—כט), אלא גם בגיוס אנשי צבא לעזרתו של דוד.

53 יתכן כי היה מבארות־בנימין, אם נסכים עם פירושם של רד״ק ורלב״ג לשמ״ב כ, יד, הסבורים כי הברים, הנזכרים בפסוק זה אנשי־בארות הם.

54 עיין: ב. מזר, ציון כג—כד (תשי״ט), עמ׳ 122—123.

55 עיין: ש. ייבין, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 58 ואילך; הנ״ל, תולדות היהודים בעולם ג, פרק ג, סעיף ג (עומד לצאת לאור בקרוב).

56 השוה מל״א יד, לא; והשוה התוספת שבתרגום השבעים בין הפסוקים כד וכה שבפרק יב.

57 לדיון מפורט ומנומק בכל הפעולות האלה עיין במחקרים המנויים בהע׳ 55.

www.daat.ac.il

יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו

מאת: י. ידין

בסיפור קורות המלחמות של בית־דוד בבית־שאול, שבספר שמואל, בא תיאור מופלא של המלחמה שנלחמו עבדי דוד בעבדי אשבעל (איש־בשת) על הבריכה אשר בגבעון. והרי תיאור התנגשות זו כפי נתינתו בשמ״ב ב, יג–יז: ״וישבו אלה על הברכה מזה ואלה על הברכה מזה. ויאמר אבנר אל יואב: יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו. ויאמר יואב: יָקֻמו. ויָקֻמו ויעברו במספר שנים עשר לבנימין ולאיש־בשת בן־שאול ושנים עשר מעבדי דוד. ויחזקו איש בראש רעהו וחרבו בצד רעהו ויפלו יחדו. ויקרא למקום ההוא חֶלְקַת־הַצֻּרים אשר בגבעון. ותהי המלחמה קשה עד מאד ביום ההוא.״

פרשה זו הָיְתָה אבן־נגף לחוקרים ולפרשנים, שהטילו ספק במהימנותה ההיסטורית וניסו לפרשה בדרכים שונות. לפי הדעה הרווחת בין החוקרים, המסתמכים על האמור בפרשה זו: ״ויקרא למקום ההוא חלקת־הצרים אשר בגבעון״, אין זה אלא סיפור איטיולוגי שבא להסביר את שם המקום חלקת־הצורים[1]. במחקר משנת 1906 ניסה החוקר האמריקאי בָּטֵן להציע הסבר משלו לענין[2], שיש בו גם צדדים של דמיון להסבריהם של קודמיו. לפי הסברו של בטן, הציע אבנר ליואב שכמה מן החיילים ישעשעו את הצבאות, שהיו ערוכים אלו כנגד אלו, בתחרות של משחק. תחרות זו צריכה היתה להערך ללא נשק ולכן ללא סכנה למתחרים. אבל בני בנימין, שהיו איטרים, החביאו את חרבותיהם על ירכם הימנית (בדומה למה שעשה אהוד בן־גרא כשבא לפני עגלון, מלך מואב), ובתחילת התחרות, כאשר כל אחד מן המתחרים שם את יד ימינו על ראש מתנגדו, שלפו בני בנימין את חרבותיהם בשמאלם ודקרו את מתנגדיהם מן הצד, והללו נפלו כולם יחדיו, היינו בעת ובעונה אחת. סימוכין לדעתו מוצא בטן בעובדה, שהכתוב מציין שדרך ההמתה היתה על ידי דקירה מן הצד, שהרי רק מתנקש דוקר את אויבו בצידו; וזוהי, לדעתו, הסיבה שקראו למקום בשם חלקת־הצֻרים, ביטוי שהוא מפרשו במשמעות של שדה הרעים הבוגדנים[3]. נקודת־המוצא להסבר זה, שיש בו מן הסממנים של סיפור בלשים, ולהסבריהם של הפרשנים שקדמו לבטן היא ברורה. בשל הביטויים ״הנערים״, ״ישחקו לפנינו״, ״איש בראש רעהו״, ״חרבו בצד רעהו״, ״ויפלו יחדו״ ראו בפרשה זו, כמה מן החוקרים, תיאור של מאבק אתליטי בין צעירים שהפך בסופו למאבק־דמים. אבל אל נכון לא היה זה כלל ועיקר מאבק אתליטי תמים, ותחרות הנערים היתה מתחילתה מלחמת חיים ומות. ״נערים״ אלה אינם אנשים צעירים גרידא, והמלה ״ישחקו״ אינה באה לציין

עיין הערות בעמ׳ 169.

www.daat.ac.il

שחק תמים. אף הביטוי "ויחזקו איש בראש רעהו", מצטרף לתמונה הכללית. יתר על כן, עיקר תכליתו של מאבק זה בין הנערים היתה להכריע את גורל המערכה בכללותה.

נעמוד לראשונה על דרך המאבק כפי שהוא מתואר בספר שמואל: "ויחזקו איש בראש רעהו וחרבו בצד רעהו". כדי לעמוד על משמעותו של תיאור זה, עלינו לברר אם באמת צורה זו של קרב לא באה אלא משום הנסיבות המיוחדות של הפרשה, או שמא היתה זו הדרך המקובלת של מאבק־דמים במזרח הקדמון. בין התבליטים שנמצאו על ידי פון אופנהיים בגוזן (תל אל־חָלָאף), שרבים מהם מתארים פרשיות־קרב ומלחמה, מצוי אחד העשוי לסייע בהבנת הפרשה שאנו עוסקים בה[4]. בתבליט (ציור 30) רואים אנו תמונה דומה לזו העולה מן הכתוב שבשמ״ב. התבליט מראה שני

ציור 30: תבליט מגוזן (תל חָלָאף)

לוחמים בעלי זקנים, העומדים זה מול זה כשהם מצויים כבר בשלב האחרון של המאבק ביניהם. כל אחד אוחז את מתנגדו בראשו ובאותה עת שולח את חרבו בצד מתנגדו. לפי התיאור שבתבליט, נראה שהלוחם שמשמאל הצליח לנעוץ את חרבו עמוק בצד מתנגדו ואילו הלוחם שמימין רק התחיל לנעוץ את החרב בגוף מתנגדו. תמונה זו, המתארת ללא ספק מאבק לחיים ולמות, יש בה כדי ללמד שדרך־המאבק היתה: לתפוש את המתנגד בראשו ובכך לשלול ממנו את חופש־התנועה, ואז, כיון שבצידם האחד היו הלוחמים צמודים זה אל זה, לדקור את המתנגד בצדו החשוף. העובדה

www.daat.ac.il

שהתבליט הוא מן המאה הי׳ או ראשית הט׳ לפסה״נ[5], היינו לערך מאותה תקופה שאנו עומדים בה, מקנה לו חשיבות מיוחדת לענינו.

מאחר שראינו שהמאבק בין אנשי דוד ואנשי אשבעל היה בגדר של קרב ממש, נשאלת השאלה מה טיבם של אותם ״נערים״ שנטלו בו חלק. אולברייט[6] הראה שהמלה ״נערים״, כשהיא באה בסמיכות לענין מלחמה, משמעותה לוחמים־נבחרים. תופעה זו מצויה גם בלשונות אחרות: כך, למשל, המלה ההודו־אירופית Mariannu (הנגזרת מן הסנסקריט Marya – איש־צעיר) היא הכינוי של אצולת־הרכב, וכינוי זה עצמו נהג גם בארץ כנען בתקופה שלפני הכיבוש הישראלי. המלה ״נערים״ באה גם בצורה המצרית – נערן, והיא מלה השאולה מן הכנענית. בפפירוס אנסטאסי א (טור 17, שו׳ 3) נקראים המורדים מכנען בשם זה. בדרך כלל מכוונת הוראת מלה זו ליחידה צבאית, כנראה ממוצא כנעני, בשרות הצבא המצרי. מכאן שמאבק הנערים המתואר בספר שמואל היה קרב בין לוחמים נבחרים של שני הצבאות. ואכן צורה מעין זו של קרב היתה אחת מדרכי המלחמה המקובלות בתקופה זו שאנו עומדים בה ואף לאחר מכן. הצבאות הנלחמים היו נוהגים להעמיד לוחמים נבחרים שנלחמו ביניהם בקרב־דמים, ותוצאותיו של המאבק חרצו את גורל המערכה בכללותה. אפיינית היא פרשת מלחמת־הבינים של דוד וגלית[7]. יש לציין שדרך זו של מלחמה לא היתה הרגילה, שכן דרושה היתה הסכמת שני הצדדים לכך; והסכמה זו היה בה משום נכונות לשאת בתוצאות המאבק של אותם לוחמים נבחרים, ולותר על הכרעה בקרב ממש בין שני הצבאות. כך פונה גלית אל מערכות ישראל באמרו: ״למה תצאו לערֹך מלחמה? הלוא אנכי הפלשתי ואתם עבדים לשאול; ברו לכם איש וירד אלי״ (שמ״א יז, ח). ורק לאחר שנאותו ישראל, נערכה מלחמת־הבינים. בדרך דומה יש להבין את השיחה בין אבנר ליואב. אבנר לא הציע ליואב לערוך משחק כדי לשעשע את הצבאות, באמרו: ״יקמו נא הנערים וישחקו לפנינו״ הציע את דרכי הקרב ביניהם. היינו שגורל המערכה ייחרץ בקרב בין לוחמים־נבחרים, ורק לאחר שהסכים יואב ואמר: ״יָקֻמוּ״, נערך הקרב בדרך זו.

המלה ״ישחקו״ באה כאן כדי לתאר את דרך המלחמה, הדומה לכאורה לשעשוע או משחק: שכן רק אנשים מעטים נוטלים חלק בקרב, ואילו האחרים משמשים כצופים, והשוה שופ׳ טז, כז: ״כשלושת אלפים איש ואשה הרואים בשחוק שמשון״.

נשאלת עוד השאלה מה משמעות הביטוי: ״ויפלו יחדיו״, מדוע נזכרה עובדה זו, ומה חשיבותה להבנת מהלך המלחמה. לשם כך עלינו לבחון את הכללים שהיו נוהגים בקרבות־ביניים, ואת התכלית של קרבות אלה. קרבות־דמים בין לוחמים נבחרים לא באו כשעשוע אכזר לפני הקרב כי אם שימשו כתחליף לקרב עצמו. תכליתם היתה למעט בקרבנות ולא להרבות בהם. ואחד הכללים היה, כנראה, שתוצאות המאבק חרצו את גורל המערכה, והצד שנציגיו נוצחו היה בבחינת מנוצח. גלית אומר לצבא ישראל: ״למה תצאו לערֹך מלחמה... ברו לכם איש וירד אלי; אם יוכל להלחם אתי והִכָּני והיינו לכם לעבדים, ואם אני אוכל לו והכיתיו והייתם לנו לעבדים (שמ״א יז, ט). מהלך עניינים דומה אנו מוצאים בסיפור המצרי על שָׁאנֹהַת בארץ־כנען, בראשית האלף השני לפסה״נ[8]. כך, למשל, בפִּסקה המתארת את מלחמת־הבינים בין שאנהת והגבור מרֶתֶ'נוּ, היא ארץ־כנען, מסופר שלאחר שהרג שאנהת את יריבו, שדד

www.daat.ac.il

את בני שבטו ובזז את מחנהו ללא כל קרב נוסף. הידיעה, ששנים עשר הלוחמים של צבא אבנר ושנים עשר הלוחמים של צבא יואב נפלו יחדיו, ולאחר מכן התנהל קרב קשה בין שני הצבאות, מלמדת שאירע כאן מקרה מיוחד במינו, שאינו רגיל בנסיבות אלה. הקרב בין הלוחמים הנבחרים נסתיים ללא נצחון של אחד הצדדים, שכן הלוחמים כולם מתו בקרב, ולא נותרה, איפוא, כל ברירה לצבאות הערוכים אלא להלחם ביניהם. מהלך המלחמה היה, איפוא, מעין זה: צבאות יואב וצבאות אבנר נפגשו ליד הבריכה אשר בגבעון, כדי להלחם אלו באלו. אבנר הציע ליואב קרב בין לוחמים נבחרים, תחת מלחמה בין שני הצבאות. יואב הסכים, והלוחמים הנבחרים נלחמו ביניהם בדרך הנהוגה. אבל בסיבה מן הסיבות נהרגו אלו כן אלו, ורק אז החלו הצבאות להלחם ביניהם, "ותהי המלחמה קשה עד מאד ביום ההוא".

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה בשם "Let the young men, I pray thee, arise and play before us" בכתב העת JPOS 21 (1940), pp. 110—116.

1 השוה: L. W. Batten, Helkat Hazzurim, 2 Sam 2:1—16, ZAW 26 (1906), pp. 10ff.

2 עיין שם.

3 The field of the treacherous fellows.

4 עיין: M. von Oppenheim—D. Opitz—A Moortgat, Tell Halaf 3, 1955, pl. 35b.

5 על התאריכים המשוערים שהציעו חוקרים לתבליטים אלה עיין: Tell Halaf 3, pp. 19ff. ובמיוחד W.F. Albright, The Date of the Kapara Period at Gozan, Anatolian studies, 6 (1956), pp. 75ff.

6 עיין: W. F. Albright, JBL 51 (1932), pp. 32ff.

7 והשוה גם י. ליוור, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך גלית. גם הסיפורים שבשמ"ב פרק כא, טו ואילך, על מעלליהם של גיבורי־דוד, אינם, לדעתי, מעשי גבורה בעלמא, כי אם נצחונות של לוחמים נבחרים בקרבות־בינים, שבהם ייצגו גיבורים אלה את צבא דוד. על קרב־הבינים עיין עתה גם: R. de Vaux, Biblica 40 (1959), pp. 495ff.

8 תרגום עברי: ש. ייבין, מגלת שאנהת, תר"ץ; י.מ. גרינץ, מבחר הספרות המצרית העתיקה, תשי"ח, עמ' 14 ואילך. ועיין עתה גם בספרי: תולדות המלחמה בארצות המקרא לאור הממצאים הארכיאולוגיים, תשכ"ג, עמ' 101 ואילך, 234—235.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

עמק סוכות במערכות דוד ואחאב

מאת: י. ידין

מלחמתו של דוד ברבת־עמון

"הארון וישראל ויהודה יושבים בסוכות" (שמ״ב יא, יא)

בתיאור פרשת אוריה החתי, השלובה בסיפור המלחמה של דוד נגד בני־עמון, נזכרת המלה "סֻכּוֹת"; וזאת בדבריו של אוריה לדוד: "הארון וישראל ויהודה יושבים בַסֻּכּוֹת ואדני ועבדי אדני על פני השדה חונים" (שמ״ב יא, יא). דרך כלל ביארו את המלה "סוכות" בכתוב זה במשמעות של שם העצם הכללי, שמשמעותו דירות ארעיי. ולפיכך, היתה העילה להשתמטות אוריה מלהשמע למצות המלך דוד, שאין זה יאה לאיש־צבא כמותו להתענג בביתו, בעוד שהמלחמה קשה וארון־הברית וכל הצבא שרויים בתנאי־שדה: הארון וצבא־המילואים של יהודה וישראל יושבים בסוכות, ואילו הצבא־הסדיר חונה על פני השדה הפתוח. ואם כי הסבר זה מכוון לעיקר משמעות דברי אוריה, הרי ההסבר של המלה "סוכות" כשם עצם כללי, ושל הביטוי "על פני השדה חונים" כמכוון להדגשת חנייתו של הצבא בשדה הפתוח, מעלים כמה וכמה קשיים:

א. מדוע יש להניח את הארון בסוכה, בעוד שמקומו הרגיל היה (עד לבנין המקדש) באהל דוקא (השוה שמ״ב ו, טז; דה״א א, טז)?

ב. כלום מסתבר הדבר, שהמפקד של הצבא כולו ואנשי הצבא־הסדיר יחנו על פני השדה הפתוח, ללא מחסה, וזאת בעת מצור ממושך וארוך; בעוד שצבא־המילואים, אנשי יהודה וישראל, התגוררו בסוכות?
לפי ההסבר המקובל, חנו הן ארון־הברית, הן צבא־המילואים והן יואב והצבא־הסדיר סמוך לרבת־עמון. ביאור זה מעלה שני קשיים נוספים:

ג. כלום יעז דוד לסכן את ארון־הברית שהובא רק זמן קצר קודם לכן לירושלים, ושכבר נשבה פעם בידי הפלשתים, ולשלוח את הארון עד לרבת־עמון הרחוקה (בעוד הוא עצמו שרוי בירושלים), מקום שצבאו של יואב נמלט בקושי במערכה הקודמת ממפלה כבדה[2].

ד. אם חנה באמת כל צבא־המילואים סמוך לרבת־עמון, כיצד ניתן ליישב עובדה זו עם עצת יואב לדוד: "ואתה אסוף את יתר העם וחנה על העיר ולכדה" (שמ״ב יב, כח) ועם המסופר לאחר מכן: "ויאסף דוד את כל העם וילך רבתה וילחם בה וילכדה" (שם שם, כט)?

כנגד זאת, ניתן ליישב את הקשיים שמניתי לעיל אם נבין כאן את המלה "סוכות"

עיין הערות בעמ׳ 180—181, ולוח ט.

www.daat.ac.il

לא במשמעות של שם עצם כללי, אלא כשמה של אותה עיר ידועה, שמקומה בין הירדן והיבוק. ואילו את הביטוי: "על פני השדה חונים" במשמעות של: לוחמים (או חונים) בשדה־המערכה – ביטוי הבא במשמעות זו כמה וכמה פעמים במקרא[3]. לפי הסבר זה מוכיח אוריה בדרך עקיפין את המלך על שהוא מבלה את זמנו בנעימים בירושלים בעוד שכל העם במלחמה, ויחד עם הארון הם חונים בסוכות הרחוקה. באותה עת הוא מסרב לשמוע למצותו של המלך, בתואנה שרעיו שלו, אנשי הצבא־הסדיר נלחמים בקו הקדמי של המערכה, בסביבות רבת־עמון.

הסבר זה מעלה מיד שאלה נוספת: אם יואב והצבא־הסדיר צרו על רבת־עמון, מדוע שרויים היו ארון־הברית וצבא־המילואים בעיר סוכות? כדי לענות על שאלה זו עלינו לברר בקצרה כמה וכמה עניינים:

א. סדר מלחמות דוד קודם למצור רבת־עמון;
ב. הנתונים האסטרטגיים, המדיניים והכלכליים של עמק־סוכות בימי דוד;
ג. הדרכים הצבאיות שהובילו בימי המלוכה מירושלים לרבת־עמון.

שלבי מלחמותיו של דוד

תיאור מלחמות דוד בשמ"ב ובדה"א מאפשר לעמוד, בקוים כלליים, על התפיסה האסטרטגית של מלחמותיו; וזאת הן מן הבחינה הגיאוגרפית־צבאית, והן מבהינת סדר המלחמות נגד אויביו הרבים[4]. מן הבחינה הגיאוגרפית, ניתן להבחין בקוים כלליים בשני שלבים במערכות דוד. הראשון מכוון היה להבטיח את ממלכת ישראל מפני האויבים המסורתיים שבסביבתה הקרובה, ובכלל זה פלשת (שמ"ב ה; ח, א; דה"א יד; יח, א) ועמון (שמ"ב ח, יב; דה"א יח, א). המערכה הראשונה נגד עמון לא היה בה כדי הכרע; וזאת משום הסיוע שקיבלו העמונים מן הארמים. השלב השני היה מכוון בעיקרו נגד המלכויות הארמיות שבסוריה (שמ"ב ח, ג ואילך; דה"א יח, ג ואילך), שעמדו בקשר צבאי הדוק עם ממלכת עמון, שהיתה את האגף הדרומי החשוף שלהם. היתה זאת חדירתו של דוד לעמון שעוררה את הארמים למלחמה נגדו.

גם מבחינה כרונולוגית ניתן להבחין בשני שלבים במלחמותיו של דוד. בעוד שהשלב הכרונולוגי הראשון מקיף את עיקרם של שני השלבים הגיאוגרפיים שמנינו קודם לכן, הרי השלב השני היה מכוון להכנעת עמון וארם, וזאת באשר העמונים מרדו בדוד בעידודם ובתמיכתם של הארמים. רק לאחר שנחל מפלה כבדה במלחמתו נגד בני־עמון, מפלה שאירעה כיון שלא עמד על העובדה שענין לו כאן לא רק עם בני־עמון אלא עם ברית של מלכויות הארמים, ערך דוד מסע־מלחמה נוסף כדי למחוץ את צבאות־ארם, לפני שעלה בידו לכבוש את בירת העמונים. על מלחמות אלו, שיש בהן ענין מיוחד לפרשה זו שאנו עוסקים בה, נעמוד להלן.

החשיבות האסטרטגית של עמק־סוכות בימי דוד ושלמה

בשנים האחרונות עסקו החוקרים הרבה בחקר עמק־סוכות מבחינותיו השונות, ועמדו על חשיבותו הכלכלית כמרכז למסחר ולחרושת־מתכת[5]. בפרשה שאנו

www.daat.ac.il

עומדים בה קובע מעמדו המיוחד של עמק־סוכות כבסיס האסטרטגי החשוב ביותר להבטחת שלטונו של דוד, ושל שלמה בנו אחריו, על הממלכה הגדולה שהשתרעה עד לגדות הפרת.

בשלב הגיאוגרפי הראשון של מלחמותיו, שהיו מכוונות נגד שכני ישראל הקרובים, היה לדוד היתרון של לחימה "לפי קוים פנימיים" כשהוא חוזר ויוצא למלחמותיו מתוך מרכז ממלכתו. יתרון זה הוא שנתן לו את האפשרות להעתיק את צבאו במהירות לכיוונים שונים, כשירושלים משמשת כבסיס אסטרטגי עיקרי; הן בסיס אופרטיבי והן בסיס לוגיסטי.

מעת שנעתק מרכז־פעילותו של דוד כלפי מלכויות הארמים, שוב לא היה בידו היתרון של אורח־פעולה "לפי קוים פנימיים"; קוי־התחבורה הארוכים והבלתי־בטוחים שוב לא איפשרו לו להוסיף ולהשתמש בירושלים כבבסיס האסטרטגי הראשי; והיה עליו לכונן "בסיס אסטרטגי קדמי". כל בסיס אסטרטגי קדמי צריך שתהיינה לו התכונות הבאות: א. קווי־תחבורה מתאימים ובטוחים, הן קדימה, לעבר האויב, והן כלפי העורף, לעבר הבסיס האסטרטגי הראשי; ב. תנאים טופוגרפיים המאפשרים להגן על האזור בכוחות מעטים ביחס; ג. מַשְׁאַבִּים טבעיים, ובכלל זה מים ומזון שאפשר יהיה לספק לצבא בשלב המכריע של המערכה, מבלי להזדקק לבסיס העורפי; וכן צריך שהבסיס האסטרטגי הקדמי יוכל לספק את הצרכים הטכניים של המלחמה, כגון בדק כלי־נשק; ד. ממשל מקומי יציב מבחינה מדינית.

די במבט חטוף על מפה, וסקירה כלשהי של הנתונים הארכיאולוגיים וההיסטוריים של המקום[6], כדי להיווכח שעמק־סוכות – ולאמיתו של דבר עמק זה בלבד – היה הבסיס האסטרטגי הקדמי האידיאלי למטרותיו של דוד, כיון שחבל־ארץ זה ענה על כל הצרכים שנמנו לעיל:

א. עמק־סוכות מצוי על קו הדרך הקצרה ביותר שבין דמשק לירושלים. כמו כן הובילה מכאן הדרך הבטוחה ביותר לעבר שומרון. עובדה אחרונה זו נודעה לה חשיבות מרובה שעה שלא רק הצבא המקצועי הסדיר, זה שבסיסו בירושלים, נטל חלק במערכה, אלא לקח בה חלק אף צבא המילואים שהיה מגויס מחבלי־הארץ שהיו מרובים באוכלוסים, וחלק גדול ממנו מתושבי הר־אפרים.

ב. הנתונים הטופוגרפיים של עמק־סוכות מאפשרים להגן עליו בכוחות מעטים ביחס, ואפילו בפני חיל־רכב, שכן תוחמים אותו הירדן ממערב, היַבּוֹק מדרום ודרום־מזרח, רכס ההרים הגבוה ממזרח וצפון־מזרח וערוצי הנחלים של ואדי רַגִ'יב וואדי כַּפְרִינְגִ'י מצפון.

ג. העמק עשיר במשאבים טבעיים. יש בו שפע של מים, מרעה לצאן ולבקר ותנובה חקלאית. נ. גליק העלה בסקר הארכיאולוגי שערך, כי באיזור שבין תל א־דמיה בדרום לתל א־סעידיה בצפון מצויים היו תשעה עשרה מקומות ישוב בתקופות־הברזל הראשונה והשניה[7]. ואחרון למנין – אך לא אחרון לחשיבות – העמק שימש באותם זמנים מרכז לתעשיות מתכת, דבר העולה בבירור הן מן הסקר הארכיאולוגי[8], והן מן הסיפור המקראי על יציקת כלי־הנחושת לבית־המקדש, כשהוקם על ידי שלמה (מל"א ז, מו). חבל־ארץ זה היה כה עשיר עד שפרעה שישק במסעו לארץ־ישראל ראה לנכון לנטות הרחק מקו הדרך הראשית בדרכו מדרום הארץ לעבר

www.daat.ac.il

עמק־יזרעאל ולהתקדם בדרך עקיפין שעברה בעמק־סוכות, וזאת כדי לשלול שלל בחבל־ארץ עשיר זה[9].

ד. שלטונם של דוד ושל שלמה בחבל־ארץ זה היה יציב ואיתן. זאת למדים אנו בבירור מן הידיעות מתקופה זו הבאות במקרא על העיר מחניים הסמוכה לסוכות. משנכונה המלוכה בידו, לקח דוד את מחניים מידי איש־בשת, וחבל־ארץ זה היה לאחר מכן מן הנאמנים ביותר לדוד. לכאן נמלט דוד בברחו מפני אבשלום, ואנשי חבל־ארץ זה סיפקו לו ולצבאו "משכב וספות וכלי יוצר וחטים ושעורים וקמח וקלי ופול ועדשים וקלי. ודבש וחמאה וצאן ושפות בקר" (שמ״ב יז, כח־כט). על החשיבות הרבה של אזור זה ועל עשרו למדים אנו אף מן העובדה שבימי שלמה היה ניצב שהיה ממונה על איזור זה בין שנים עשר הניצבים של שלמה: "אחינדב בן עִדֹּא מחנימה" (מל״א ד, יד).

הדרכים שבין ירושלים לרבת־עמון בימי דוד

העיון בשאלת מעמדו של עמק־סוכות במערך האסטרטגי של מלחמות דוד בעבר־הירדן המזרחי לא יהיה שלם אם לא נעסוק בשאלה: מה היו הדרכים השונות שהובילו בימי המלוכה מירושלים לרבת־עמון ומה הם יתרונותיה וחסרונותיה של אותה דרך שעברה בעמק־סוכות.

אם נבסס את נסיון השחזור שלנו על הדרכים אשר עדיין נמצאו בשימוש בתקופה הרומית[10], על כמה נתונים מקראיים, על תכונותיו הטופוגרפיות של השטח ועל מידת התאמתו למעבר חיל־רגלים ורכב־מלחמה קל, נוכל להסיק, במידה מסוימת של ודאות, שבימי דוד קיימות היו שלוש דרכים צבאיות ראשיות שהוליכו מירושלים לרבת־עמון (ראה ציור 31):

1. הישירה שבהן היתה הדרך שעברה מצפון לים המלח, ובסמוך לו, והגיעה אל רבת־עמון מדרום, בעברה על פני חשבון. מעבר בדרך זו בעת מסע־מלחמה כרוך היה בחסרונות בולטים. לא זו בלבד שבקטע של 25 ק״מ בלבד עלתה הדרך כדי 1250 מטרים (מעומק של 400 מטר לערך מתחת לפני הים אל גובה של 870 מטר בקירוב מעל לפני הים), אלא שמהירדן מזרחה עברה הדרך כולה בשטח אויב שניתן היה להגנה מפני תוקף על נקלה. צבאותיו של דוד השתמשו בדרך זו רק שעה שנודע לגורם הזמן ערך מכריע וכאשר הצבא היה מורכב בעיקרו מן היחידות המקצועיות, אלו שחנו בירושלים; ועל כן היתה דרך זו באמת קצרה יותר עבורן מאשר בשביל צבא המילואים, שעיקרו בא מאזורי הר־אפרים וצפון הארץ.

2. הדרך השניה זהה ברובה עם קו הכביש שבימינו. היא חצתה את הירדן צפונה מן הדרך הראשונה, ולאחר עיקוף גדול על פני ואדי נִמְרִין וא־סַלְט, הגיעה אל רבת־עמון מעבר צפון־מערב. דרך זו, הגם שנוחה היתה מבחינות רבות מן הדרך הראשונה, יש לה לעומת זאת מגרעת רצינית מנקודת־המבט הצבאית, כיון שכפתה על צבא העובר בה לצעוד בשדרה ארוכה במשך פרק זמן ניכר בתוך ואדי נימרין, המתפתל במקביל לקו הביצורים של בני־עמון ואלכסונית אליו, בהיותו חשוף בפני התקפה מאגפו הימני ומבלי יכולת לתמרן.

3. הדרך השלישית הגיעה אף היא אל רבת־עמון מעבר צפון־מערב, אולם תחת

www.daat.ac.il

שתחצה את הירדן מזרחית ליריחו, חצתה את הנהר במעברות־אדם (א־דַמִיֶה כיום) בדרומו של עמק־סוכות. מכאן התפצלה הדרך לשתים: האחת הוליכה לעיר סוכות (ומשם – שוב לרבת־עמון), ואילו השניה הוליכה על פני א־סלט לרבת־עמון. דרך זו התאימה במיוחד לגַיס שהיה מורכב הן מן הצבא הסדיר והן מצבא המילואים,

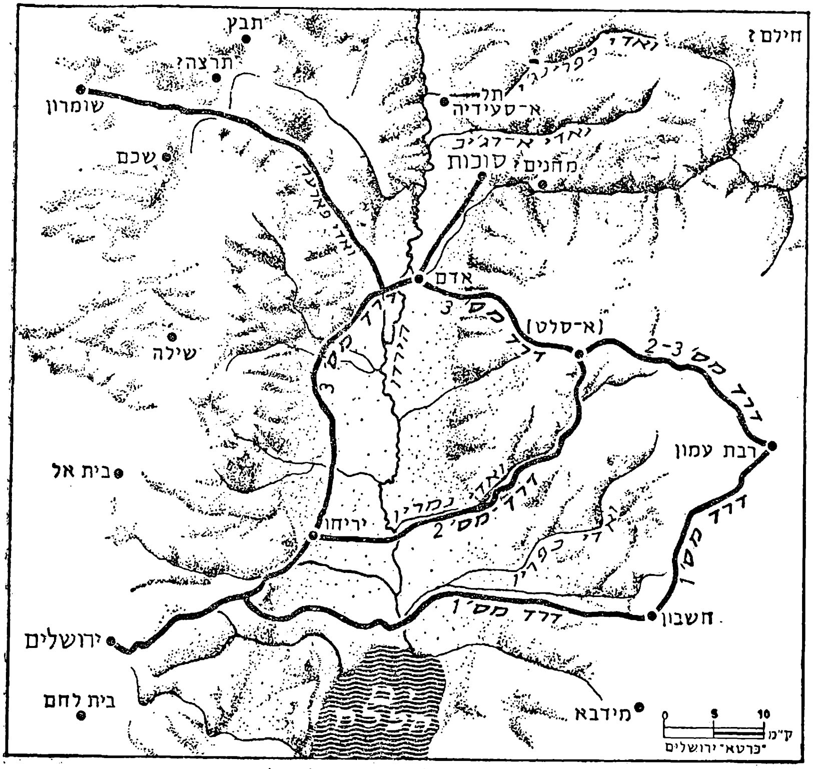

ציור 31: הדרכים המוליכות מירושלים לרבת־עמון

שכן מקום חציית הנהר הוא בנקודה, שהגישה אליה נוחה היתה גם מהר־אפרים וגם מיהודה. לצבא היוצא מיהודה יתרונה של דרך זו הוא בכך, שאף כי המרחק מירושלים לרבת־עמון גדול יותר, הרי המרחק אותו צריך היה לעבור בפועל בתוך ארץ האויב שוה לזה שבנתיבים האחרים, שתנאי השטח שלהם קשים הרבה יותר לצבא המתקדם (המרחק מן הירדן עד לרבת־עמון שבנתיב מס׳ 2 הוא כ־55 ק״מ; ואילו ממעברות א־דמיה, שבנתיב מס׳ 3, בדרך הישירה אל רבת־עמון – כ־50 ק״מ; ודרך סוכות – כ־60 ק״מ).

דרך זו עשויה היתה להעניק לדוד גם מספר יתרונות נוספים: א. היא נתבססה על עמק־סוכות, שהיה מוגן כהלכה, ומסוגל היה לספק את צרכי הצבא ביד רחבה; ב. היא איפשרה לצבא התוקף להגיע ב״גישה הבלתי־ישירה״ אל רבת־עמון. מסע־מלחמה של דוד אל רבת־עמון בדרך זו מעבר צפון־מערב עשוי היה לנתק את

www.daat.ac.il

קו-התחבורה העיקרי שבין ארץ-עמון לבין בעלי-בריתה, הארמים. על אף היותה "בלתי-ישירה" מבחינה אסטרטגית, הרי דרך זו חודרת לארץ-עמון בגזרה הטקטית הנוחה ביותר, והיא חשופה פחות לסכנה של התקפות אגפיות. לאמתו של דבר, צבא המתקדם מעבר אדם-העיר לא צריך היה לדאוג הרבה לאגפו הימני, כיון שכל האזור שמדרום לאדם היה באותם הימים כמעט בלתי-מיושב לגמרי[11]. שאכן היתה דרך זו, בתקופה הקדומה, נתיב-הגישה האסטרטגי הנוח ביותר לרבת-עמון מן הארץ אשר ממערב לירדן, למדים אנו גם מן העובדה שלאחר התפלגות הממלכה היתה זו הממלכה הצפונית, ישראל (שבידיה היו מאז התפלגות הממלכה מעברות א-דמיה), שעלה בידה, מזמן לזמן, לשלוט על ארץ-עמון, ולא ממלכת יהודה, השוכנת בדרום.

מהלך המאורעות

בתחילתו של העיון בפרשת מלחמותיו של דוד נגד בני-עמון העמדנו כמה שאלות על שלבי מלחמותיו של דוד ועל מקומה של העיר סוכות באסטרטגיה של מלחמות אלה. בתשובה לאותן שאלות העלינו כי:

א. המלחמה שהביאה לכיבושה של רבת-עמון אירעה בשלב הכרונולוגי השני של מלחמות דוד;

ב. עמק-סוכות היה למעשה בסיס אסטרטגי קדמי למלחמות דוד נגד הארמים והעמונים;

ג. הדרך הצבאית הטובה ביותר, שהוליכה מארץ-ישראל שממערב לירדן לארץ-עמון, היתה זו שחצתה את הירדן במעבר-אדם.

מעתה יש אפוא בידינו לעקוב אחר מהלך המאורעות במערכה שהביאה לכיבוש ארץ-עמון בידי דוד.

מיד לאחר שעלב חנון מלך עמון בשלוחי דוד (שמ"ב י, א ואילך; דה"א יט, א ואילך), דבר שהיה למעשה בגדר התגרות בדוד, שלח דוד בחפזון נגד בני-עמון חיל בהנהגתו של יואב, שהיה מורכב בעיקרו מאנשי הצבא הסדיר: "את כל הצבא הגבורים"[12] (שמ"ב י, ז). החלטתו של יואב לעבור בדרך חשבון, וזאת כדי להגיע לרבת-עמון בזמן הקצר ביותר ולפני שיהיה בידי העמונים סיפק לקבל סעד מן הארמים, היה בה משום משגה חמור. צבאו של יואב אותר, אל-נכון, על ידי העמונים כשהיה עדיין במרחק ניכר מרבת-עמון. העמונים נקטו בצעד שהיה בו כדי להכריע את מהלך המלחמה, והעתיקו את חיל-הרכב הארמי שעמד לעזרתם אל המישור שלפני מידבא (דה"א יט, ז), שמדרום לרבת-עמון. ואכן מישור רחב-ידים זה, שמקומו לימין קו-ההתקדמות של יואב כלפי רבת-עמון, הוא זה המתאים ביותר לתמרון רכב. יואב, שלא ידע שאגפו הימני חשוף להתקפת הרכב הארמי המצפה לו, המשיך בדרכו לרבת-עמון רק כדי להוָכח "כי היתה אליו פני המלחמה מפנים ומאחור" (שמ"ב י, ט). במאמצים רבים הצליח יואב לחלץ את צבאו, ואף הנחיל מפלה טקטית מקומית לארמים (שמ"ב י, יג-יד); אלא שנאלץ לחזור לירושלים מבלי לבצע את המשימה האסטרטגית העיקרית, היינו כיבושה של הבירה העמונית (שמ"ב י, יד).

דוד הסיק את המסקנות האסטרטגיות הנאותות, היינו שניתן להכניע את העמונים רק אם אפשר יהיה למחוץ את צבאות ארם לפני שהללו יגיעו לרבת-עמון.

www.daat.ac.il

הנסיון הבא של הארמים להביא לידי הכרעה, משגייסו את כל צבאותיהם בראשותו של שובך שר־צבא הדדעזר מלך צובה, נסתיים בנצחון מכריע של דוד, שידע הפעם בעוד מועד[13], על תכניותיהם: "ויאסף את כל ישראל ויעבר את הירדן[14] ויבוא חלאמה[15] (שמ"ב י, יז), וכאן היכה את הארמים מכה גדולה.

נצחון זה של דוד היה בו משום נקודת מפנה במלחמות שבשלב הכרונולוגי השני. התוצאה האסטרטגית החשובה של המערכה היתה, כפי שמדגיש זאת המקרא: "ויראו ארם להושיע עוד את בני־עמון" (שמ"ב י, י). הדרך היתה פתוחה עתה לפני צבא דוד להתקפה הסופית על עמון. "ויהי לתשובת השנה לעת צאת המלכים" (שם יא, א), כשרישומו של כשלון המסע הקודם נגד בני עמון היה עדיין רענן, ערך דוד את המסע. הפעם הוכן המסע באופן מדוקדק ביותר. דוד גייס את כל הצבא, הן את חיל המילואים והן את החיל המקצועי[16], וריכז אותו בבסיס האסטרטגי הקדמי שבעמק־סוכות; לכאן אף הביא את ארון־הברית, כדי שיעמוד לצבא בעת סכנה. יואב התקדם בראש החיל המקצועי אל רבת־עמון ושם עליה מצור. רובו של צבא המילואים (וכן ארון הברית) נשארו מאחור, בבסיס הבטוח של עמק־סוכות, כשהם משמשים כרזרבה אסטרטגית; הן כנגד התקפה ארמית בלתי צפויה, והן כתגבורת לצבאו של יואב.

בשלב זה נקרא אוריה החתי לפני דוד, ששהה אותה עת בירושלים, וענה מה שענה למצוותו של המלך: "הארון וישראל ויהודה יושבים בסוכות ואדני יואב ועבדי אדוני על פני השדה חונים ואני אבוא אל ביתי לאכול ולשתות ולשכב עם אשתי" (שמ"ב יא, יא).

מלחמתו של בן־הדד בשומרון

בעיות המצור על שומרון

פרשת מלחמה אחרת, שאף בה נזכרת המלה "סוכות" ושנקודת המפתח להבנתה היא פרוש המלה "סוכות" (אם במשמעות של שם עצם כללי, ואם כמכוונת לעיר סוכות), היא פרשת מלחמתו של בן־הדד מלך ארם באחאב מלך שומרון[17]. התיאור של פרשה זו במל"א כ, א–כג, הוא אחד מתיאורי הקרבות הבהירים והמפורטים ביותר שבמקרא והננו מביאים אותו כאן כלשונו:

"ובן־הדד מלך־ארם קבץ את כל חילו ושלשים ושנים מלך אתו וסוס ורכב, ויעל ויצר על שומרון וילחם בה. וישלח מלאכים אל אחאב מלך־ישראל העירה. ויאמר לו: כה אמר בן־הדד, כספך וזהבך לי הוא ונשיך ובניך הטובים לי הם. ויען מלך ישראל ויאמר: כדבריך אדני המלך, לך אני וכל אשר לי. וישובו המלאכים ויאמרו: כה־אמר בן־הדד לאמור, כי שלחתי אליך לאמר, כספך וזהבך ונשיך לי תתן. כי אם כעת מחר אשלח את עבדי אליך וחפשו את ביתך ואת בתי עבדיך, והיה כל מחמד עיניך ישימו בידם ולקחו. ויקרא מלך־ישראל לכל זקני הארץ ויאמר: דעו־נא וראו, רעה זה מבקש, כי שלח אלי לנשי ולבני ולכספי ולזהבי ולא מנעתי ממנו. ויאמרו אליו כל הזקנים וכל העם: אל תשמע ולוא תאבה. ויאמר למלאכי בן־הדד: אמרו לאדני המלך, כל אשר שלחת אל עבדך בראשונה אעשה, והדבר הזה לא אוכל לעשות; וילכו המלאכים וישִבֻהו דבר. וישלח אליו בן־הדד ויאמר: כה יעשון לי אלהים וכה יוסיפו, אם־יִשְׂפֹּק עפר שומרון לִשְׁעָלים לכל העם

אשר ברגלי. ויען מלך־ישראל ויאמר: דברו, אל יתהלל חֹגר כמפתח. ויהי כשמֹע את הדבר הזה והוא שותה הוא והמלכים בסֻכות, ויאמר אל עבדיו: שימו, וישימו על העיר. והנה נביא אחד נִגש אל אחאב מלך־ישראל ויאמר: כה אמר ה׳, הראית את כל ההמון הגדול הזה, הנני נותנו בידך היום וידעת כי אני ה׳. ויאמר אחאב: במי? ויאמר: כה אמר ה׳, בנערי שרי המדינות; ויאמר: מי יאסור המלחמה? ויאמר: אתה. ויפקֹד את נערי שרי המדינות ויהיו מאתים שנים ושלשים, ואחריהם פקד את כל העם כל בני ישראל שבעת אלפים. ויצאו בצהרים, ובן־הדד שותה שכור בַּסֻכות הוא והמלכים שלשים ושנים מלך עֹזר אֹתו. ויצאו נערי שרי המדינות בראשונה, וישלח בן־הדד ויגידו לו לאמר: אנשים יצאו משמרון. ויאמר: אם לשלום יצאו – תפשום חיים, ואם למלחמה יצאו – חיים תפשום. ואלה יצאו מן העיר, נערי שרי המדינות, והחיל אשר אחריהם. ויכו איש אישו וינֻסו ארם וירדפם ישראל, וימלט בן־הדד מלך ארם על סוס ופרשים. ויצא מלך ישראל ויך את הסוס ואת הרכב, והכה בארם מכה גדולה״.

בכל הנוגע לעצם המלחמה של בן־הדד באחאב, תיאור זה הוא לכאורה בהיר ושוטף, ומשום כך, כנראה, לא בחנו פרשה זו עד עתה בבחינה מדוקדקת וביקורתית מנקודת־מבט אסטרטגית וטקטית. אבל משאנו באים לעקוב בצורה מדוקדקת אחרי מהלך המאורעות לפי התיאור שבמל״א כ, תוך שימת דגש מיוחדת על בעיות טקטיות ואסטרטגיות, עולות וצצות כמה וכמה קושיות חמורות:

1. בעוד שמן הדברים שבתחילת התיאור (פס׳ א) נראה, לכאורה, שהפרשה מתחילה בה בשעה שבן־הדד מצוי כבר בשערי שומרון ואף שם עליה מצור, הרי מן הנתונים שבהמשך ניתן ללמוד שכמה מן השלבים המכריעים של המשא ומתן ארעו כשעיקר צבאו של בן־הדד היה עדיין במרחק מן העיר, ואחאב עדיין לא עמד על חומרת כונותיו של בן־הדד ועל עצמת הצבא הרב שכינס לשם כך. ואלה הם עיקרי הנתונים:

א. בתחילת התיאור של המשא והמתן מסופר: ״וישלח (היינו, בן־הדד) מלאכים אל אחאב מלך ישראל העירה״ (פס׳ ב). דרישת שלוחו של בן־הדד היא: ״כספך וזהבך לי הוא ונשיך ובניך הטובים לי הם״. אחאב הרואה בדברים אלה דרישה פורמלית גרידא לכניעה משיב: ״כדבריך אדני המלך, לך אני וכל אשר לי״.

ב. מצב העניינים לאשורו מתברר לאחאב רק כאשר שבים השליחים, שקיבלו עתה הוראות חדשות מבן־הדד עם הודעה ברורה ותקיפה שאין בן־הדד מסתפק בכניעה פורמלית גרידא, אלא בכונתו לקחת עמו לדמשק את בית־המלך ואת כל רכושו. הדגש בדברי שלוחי בן־הדד הוא על ״לי תתן״ ועל ״ישימו בידם ולקחו״. מדבריו של בן־הדד: ״אם כי כעת מחר אשלח אליך את עבדי״, ניתן ללמוד שהמרחק בין שומרון ובין מחנהו של בן־הדד היה כדי שמונה עד שתים־עשרה שעות הליכה או רכיבה.

ג. לאחאב היתה עדיין השהות והיכולת לקרוא ״לכל זקני הארץ״ לשם התיעצות, לפני שהשיב בשלילה לשלוחיו של בן־הדד (פס׳ ז).

ד. אחיזה נוספת להנחה, שעיקר צבאו של בן־הדד לא היה בסביבתה הקרובה של שומרון, מצויה לנו בדברי האיום של בן־הדד שנאמרו ע״י שלוחיו משחזרו לשומרון בפעם השלישית: ״כה יעשון לי אלהים וכה יוסיפו אם יִשְׂפֹּק עפר שומרון לִשְׁעָלים לכל העם אשר ברגלי״ (פס׳ י). איום זה, שיש בו דברי התפארות על גודל צבאו

www.daat.ac.il

של בן־הדד, והיה מיותר, אם כבר נמצא צבא ארם בתחום הראיה של הנצורים. תשובתו של אחאב: "אל יתהלל חוגר כמפתח" מלמדת, שלא עמד עדיין על גודל הסכנה; וזאת, אל נכון, כיון שעיקר צבאו של בן־הדד היה עדיין מרוחק משומרון.

ה. רק לאחר תשובה זו של אחאב פקד בן־הדד לשים מצור על שומרון (פס׳ יב).

2. אין להסביר כיצד יכול היה אחאב להצליח בפשיטה הנועזת שלו נגד צבאות בן־הדד, אם נניח שפשיטה זו נערכה לאחר שהעיר שומרון כבר באה במצור, כשצבא ארם חונה עליה ומקיף אותה מסביב כשהוא ערוך לקרב; ובמיוחד שפשיטה זו בראש מאתים שלושים ושנים לוחמים־נבחרים[18] ו־7.000 חיילי מילואים לא נערכה בחסות החשיכה כי אם בצהרים, עובדה שהסופר המקראי מדגיש אותה. יתר על כן, על אף שהפשיטה נערכה בצהרים, נודע הדבר לבן־הדד רק על ידי שליחים מיוחדים. בן־הדד עצמו, על אף שהיה שיכור, הצליח להמלט, אם כי חיל־הרכב והפרשים הוכו מכה כבדה.

גם הידיעה, הנזכרת בכתוב שתי פעמים, על שכרותו ועל מקום הימצאו של בן־הדד מעוררת בעיות:

א. הכתוב מודיע לנו שבעת המשא והמתן בין שלוחי בן־הדד לבין אחאב היה בן־הדד עצמו "שותה והוא והמלכים בַּסֻּכּוֹת" (פס׳ יב).

ב. כן מספר הכתוב שבעת הפשיטה של אחאב על חיל־ארם: "ובן־הדד שותה שכור בַּסֻּכּוֹת הוא והמלכים שלושים ושנים מלך עֹזֵר אֹתוֹ" (פס׳ טז). בעוד שהעובדה, שבן־הדד היה שיכור, חשובה ביותר להבנת מהלך המאורעות; ניתן לשאול מה חשיבות יש לעובדה, הנזכרת פעמים, שהיו בן־הדד והמלכים שותים בסוכות? כלום היה חילוק בדבר אם היו המלכים שותים לשכרה באהלים[19]? מה שבאמת חשוב לדעת, נוסף על עובדת שכרותו של בן־הדד, ומה שהיינו מצפים שהכתוב יספר לנו, הוא המקום המדויק שבו שהה בן־הדד כאשר ארעו אותם מאורעות.

מטהו של בן־הדד בסוכות

ניתן ליישב את כל אותן קושיות שמנינו קודם לכן, אם נניח שגם כאן כמו בשמ״ב יא, א, מכוון במלה "סוכות" לא לסוכות נצרים, כי אם לעיר סוכות שעל היבוק, על קו־הדרך המובילה מדמשק לשומרון. בהקשר זה יש ענין מיוחד להזכיר את הכתוב שבספר בראשית על מעבר היבוק ע״י יעקב, משחזר מארץ־ארם לכנען: "ויעקב נסע סֻכֹּתָה ויבן לו בית ולמקנהו עשה סֻכֹּת, על כן קרא שם המקום סֻכּוֹת. ויבֹא יעקב שלם עיר שכם אשר בארץ כנען בבואו מפדן ארם ויחן את פני העיר" (בר׳ לג, יז־יח). כתוב זה יש בו ענין מיוחד, הן משום שמלמד הוא ששכנה העיר סכות על קו הדרך מארם לשומרון, והן משום ההסבר האיטיולוגי של שם העיר בסיפור זה.

ההנחה, שהמלה "סוכות" בסיפור בן־הדד מכוונת לעיר סוכות, מוצאת חיזוק מהשוואת הכתוב שבו היא נזכרת לכתוב הדומה בתוכנו, על אלה בן־בעשא שנרצח ע״י זמרי כשהוא שותה שיכור בתרצה:

בן־הדד (מל״א כ, טז): ובן הדד שֹׁתֶה שכור בַּסֻּכּוֹת
אלה (מל״א טז, ט): והוא בתרצה שֹׁתֶה שכור

יתר על כן, בשעה שדוּ־משמעיות המלה ״סוכות״ והכתובת שבראש הסיפור שבמל״א פרק כ, שבן־הדד צר על שומרון, הן שהביאו להבנת המלה ״סוכות״ ע״י התרגומים והפרשנים במשמעות של סוכות נצרים, הרי יש ענין מיוחד בעובדה שבמל״א כ, טו, הובאה המלה סוכות ע״י תרגום השבעים באותיותיה, היינו שהובנה כשמה של העיר סוכות.

מהלך המאורעות

מאחר שעמדנו על משמעותם של הכתובים, יש בידינו לעקוב אחרי מהלך המאורעות:

א. מלך ארם העמיד חיל גדול, שהיו בו צבאותיהם של שלושים ושנים מלכים וסאלים ורכב ופרשים לרוב. בראש חיל זה ערך בן־הדד מסע לארץ־ישראל ולעבר־הירדן – חבלי־ארץ שמדרום לממלכה הארמית. מטרת מסעו זה של בן־הדד היתה להשתלט על חבלים אלה. בן־הדד קבע את מטהו ובסיסו בעמק־סוכות, שהוא המקום המתאים ביותר לחנית חיל־רכב גדול, המוגן ע״י הירדן, ע״י היבוק וע״י רכס ההרים, ומצוי בטווח מחץ טקטי הן משומרון, הן מרבת־עמון והן מערי הבירה האחרות של ארץ־ישראל ועבר־הירדן. מכאן הוא שולח את שליחיו לערי הבירה השונות ותובע את כניעתן[20]. ובעודו ממתין לתגובות, הוא והמלכים הוסאלים אשר עמו מבלים את זמנם במשתאות הוללות.

ב. השליחים שנשלחו לשומרון חוזרים ובפיהם תשובה שלא היתה לרצונו של בן־הדד. הם נשלחים שוב לשומרון, עם הוראות לדרוש כניעה מוחלטת. אחאב, שאינו יודע עדיין מהי עוצמתו של הכוח הארמי, מסרב לקבל את התנאים המחפירים. לאחר עשרים וארבע שעות נוספות, שהוא הזמן הנדרש לעבור את הדרך שבין שומרון וסוכות וחזו׳הי[21], חזרו שליחי בן־הדד, ובפיהם איום חד־משמעי של בן־הדד להפנות את כל עצמת צבאו נגד העיר. אחאב, שכנראה עדיין לא האמין שבן־הדד וחיל־הרכב שלו יצאו למסע רב־סכנות בדרך ואדי פארעה, עונה לאיום של בן־הדד בלשון של זלזול, ובו בזמן נחפז לגייס את צבא המילואים.

ג. בן־הדד השיכור והנזעם מצוה על חיל־הרכב (שמא אף כנגד עצת מצביאיו[22]) להתקדם מיד לעבר שומרון, בעוד הוא עצמו ממשיך לשתות לשכרה בסוכות. אחאב, שהכיר יפה את התנאים הטופוגרפיים של ואדי פארעה ושל האזור שבסביבת שומרון, החליט שלא לחכות עד אשר יגיע כל צבא האויב לשומרון ויקיף אותה במצור, אלא לתקוף קודם לכן. בנסיבות אלה הגורם החשוב ביותר להצלחת ההתקפה הוא תיאום זמן ההתקפה לאותה שעה שבה יהיה טור הרכב המתקדם על שומרון במצב הפגיע ביותר; היינו כאשר עיקר הכוח פרוס עדיין לאורך הואדי ורק הטור הקדמי מתחיל לצאת מן המעברים הצרים. תיאום זמן ההתקפה למצב ההתפרסות של הרכב הארמי בתוך הואדי היה השיקול העיקרי בתכנון ההתקפה על צבא בן־הדד, גם אם משמעות הדבר היתה קביעת זמן ההתקפה בצהרי היום. אם נניח שטורי הרכב והפרשים יצאו מסוכות בשעות המוקדמות של הבוקר, הרי שהכוח העיקרי עתיד היה להגיע לסביבות המעבר המסוכן שמדרום־מערב לתל אל־פארעה לערך בצהרים. כאשר יחידות־החלוץ

www.daat.ac.il

של הטור הארמי הותקפו על ידי חייליו של אחאב, היתה זו התקפת־פתע, והללו נחפזו להודיע על כך לבן־הדד. בן־הדד שהיה שותה שיכור בסוכות, ואל נכון היתה רוחו טובה עליו, לא הכיר בחומרת המצב, והגיב על הידיעה בחידוד: ״אם לשלום יצאו–תפסום חיים, ואם למלחמה יצאו–חיים תפשום״ (מל״א כ, יח).

ד. הקרב הביא שואה על חיל־הרכב של בן־הדד. צבא אחאב היכה: ״את הסוס ואת הרכב והכה בארם מכה גדולה״ (שם, פס׳ כא); אבל בן־הדד ומטהו שהיו בסוכות, מן העבר השני של הירדן, הצליחו להמלט. סיבת המפלה הגדולה של הרכב הארמי העדיף בכוחו, היתה חוסר האפשרות של טור הרכב המופתע לתמרן[23] ולהערך מחדש, וזאת משום האופי ההררי של פני הקרקע. כך גם הסבירו את המפלה שרי בן־הדד: ״אלהי הרים אלהיהם על כן חזקו ממנו, ואולם נלחם אתם במישור אם לא נחזק מהם״ (שם, פס׳ כג).

במסע הבא של בן־הדד – שבחר כנראה בפעם זאת לעלות על שומרון מן הצפון בדרך עמק־הירדן, עמק־יזרעאל ועמק־דותן – לא היתה לו הצלחה רבה יותר. גם הפעם עשה אחאב צעד נועז דומה וקידם את טורי הרכב הארמי בסביבות אפק, שלמזרחו של ים־כנרת, וכך עצר בעדם במעבר הצר שבין פִיק וכפר־חָרֶב[24] לפני שהרכב של בן־הדד הגיע אל העמקים.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה בשם Some Aspects of the Strategy of Ahab and David, בכתב העת Bibilca 36 (1955), pp. 332—351. ועיין עתה גם בספרי: תולדות המלחמה בארצות המקרא לאור הממצאים הארכיאולוגיים, תשכ״ג, עמ׳ 237 ואילך, 303 ואילך.

1 כך: מ. צ. סגל, ספרי שמואל, ירושלים תשט״ז, עמ׳ ש ; ואחרים.

2 ועיין עוד בהמשך.

3 במשמעות של שדה־מערכה יש להבין את הלשון ״שדה״ בשופ׳ ה, יח: ״זבלון עם חרף נפשו למות ונפתלי על מרומי שדה״; ובשמ״ב יח, ו: ״ויצא העם השדה ותהי המלחמה ביער־אפרים״; בשמ״א יד, ו; ועוד. להוראה של ״חנה״ במשמעות של ״הלחם״, השוה באותו סיפור עצמו שאנו עומדים בו, בשמ״ב יב, כח: ״ועתה אסוף את יתר העם וחנה על העיר ולכדה״; שופ׳ ו, ד: ״ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ עד עזה״; דב׳ כג, י: ״כי תצא מחנה על א יב ך״: והשוה עוד: יהו׳ י, לא; בס״. א, א; מל״א טז, טו; מל״ב כה, א; ועוד.

4 על שלבי מלחמותיו של דוד, הן מן הבחינה הגיאוגרפית־צבאית והן מן הבחינה הכרונולוגית, עיין ביתר פירוט במאמרי, בכרך זה, עמ׳ 352-354; על מלחמות דוד בכללותן עיין גם מאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 149—165.

5 עיין: N. Glueck, AASOR 25—28 (1951), pp. 347ff., ושם ביבליוגרפיה נוספת.

6 השוה בר׳ לג, יז; שופ׳ ח, ה; יהו׳ יג, כז; מל״א ז, מ; דה״ב ד, יז; ועיין אצל גליק, שם.

7 עיין: N. Glueck, AASOR 25—28 (1951), p. 346.

8 דיון מפורט אצל גליק, שם, עמ׳ 346; ועיין עוד: Y. Yadin, Biblica 36 (1955), p. 346, n. 2.

9 עיין: מאמרו של ב. מזר על מסע־שישק בקובץ זה, עמ׳ 182—189.

10 עיין במפה שבספרו של מ. אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל, תש״ט.

11 עיין: N. Glueck, AASOR 25—28 (1951), p. 338.

12 על צבא הגיבורים עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ב, טור 398 ואילך, ושם ביבליוגרפיה.

13 כפי שלמדים אנו מלשון הכתוב ״ויוגד לדוד״ (שמ״ב י, יז).

14 כנראה במעבר־אדם.

15 מקומה של חלאם הוא, אל נכון, אי־שם מצפון־מזרח לסוכות, ועיין: F. M. Abel, Géographie de la Palestine 2, 1938, p. 347.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

16 "את יואב ואת עבדיו עמו ואת כל ישראל" (שמ"ב יא, א).

17 על מלחמותיו של אחאב עם בן־הדד בכללן, עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 210—213.

18 על משמעות זו של הלשון "נערים" עיין דברי בכתב־העת, JPOS 21 (1948), pp. 110ff., ובכרך זה עמ' 168; על משמעות המושג "מדינה" ומקורו והצירוף "נערי שרי המדינות" עיין י. ליוור, אנציקלופדיה מקראית ד, ערך מדינה.

19 האהל היה מקום המגורים המקובל של אנשי המלחמה בעת צאתם למערכה, כפי שלמדים אנו מכמה וכמה כתובים מקראים (והשוה במיוחד תיאור מחנה ארם במל"ב ז, ז—ח) ומן הכתובות והתבליטים האשוריים; ועיין ערך אהל, באנציקלופדיה מקראית. רק בכתוב זה ובשמ"ב יא, יא (עיין לעיל), יש כביכול, קשר כלשהו בין "סוכות" ובין מגורי הצבא.

20 בדרך דומה נקט סנחריב במסעו לארץ־ישראל (מל"ב פרק יח). מלך אשור הניח את עיקר צבאו בסביבות לכיש שבשפלה, ושלח את שליחיו לירושלים בדרישה לכניעה, דרישה שהיתה מלווה באיומים והפחדה.

21 בדרך ואדי פארעה כדי 120 ק"מ.

22 השוה מל"א כא, כג, כה.

23 יש משום ענין להביא כאן קטע מתוך ספרו של פילדמרשל (אותו זמן: קולונל) וייול המתאר את נסיגת התורכים במלחמת העולם הראשונה בואדי זה עצמו (עיין: A. P. Wavell, The Palestine Campaigns[2], 1931, pp. 213ff.): "השארית הקטנה של החיל (התורכי) השמיני וחלקים גדולים יותר של החיל השביעי יצאו משכם בליל העשרים והעשרים ואחד לספטמבר בדרך שסללו התורכים לאורך ואדי פארעה לבית־שאן והירדן. מיד לאחר שחר ראו הטייסים שלנו את הטור הארוך של יחידות ארטילריה, תובלה והיל־רגלים מתפתל במורד הדרך ההררית. ואדי פארעה ליד שכם הוא מעבר תלול שהדרך חצובה לצידו האחד. במשך ארבע שעות התחלפו האוירונים שלנו לסירוגין, כשהם מפגיזים ויורים בהמון שבגלל ד חסר ישע במעבר. ראש הטור חסם את הדרך במהרה, כל תנועה נפסקה, וניצולים התפזרו בבהלה אל הגבעות. תשעים תותחים, חמשים אוטומובילים, ולערך אלף כלי־רכב אחרים נמצאו עזובים במעבר למחרת־היום. שרידי הטור הנבוכים ומפורדים נתפזרו בגבעות ובגיאיות שבין ואדי פארעה ובין בית־שאן. כמה מן הניצולים ברחו בדרך הירדן; אבל ברובם הגדול נלקחו בשבי ע"י יחידות פרשים בימים שלאחר מכן". שם, עמ' 216: "בשעה מוקדמת ביום העשרים ושנים בספטמבר תפס חלק מן הכוח של צ׳ייטור את גשר א־דמיה ומנע את הבריחה בדרך זו.... שתי יחידות גדולות שניסו להמלט דרך הירדן, נעצרו ונלקחו בשבי ע"י הדיביזיה הרביעית של חיל־הפרשים לאחר קרב קצר.... למעשה, החילות התורכיים השביעי והשמיני הושמדו לגמרי".

24 מצב טופוגרפי זה יש בו כדי להסביר הכתוב דלהלן: "ויחנו אלה נוכח אלה שבעת ימים" (מל"א כ, כט). משהגיעו שני הצבאות אל שני צדי המעבר, דרוש היה אומץ לב מרובה כדי להעז ולעבור בו ראשונים. ועיין במאמרי: מערכות ס (תש"ב), עמ' 21—22.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מסע שישק לארץ־ישראל

מאת: ב. מזר

המקורות

מסעו של פרעה שישק הא׳ לארץ־ישראל הנו אחד המאורעות ההיסטוריים החשובים שקבעו את תולדות ארץ־ישראל בתקופה שלאחר מלכות שלמה. בהתאם לעדותו של ספר מלכים (מל״א יד, כה), מסע זה נערך בשנה החמישית לרחבעם מלך יהודה (926 לפסה״נ), כלומר זמן קצר אחרי שהפילוג בממלכת ישראל התחיל להראות את אותותיו ולגרום לסיבוכים מדיניים ולהתרופפות השלטון הן ביהודה והן בישראל. אם כן, זו היתה שעה נוחה למייסד השושלת הכ״ב (הלובית) במצרים להעלות את קרן ממלכתו ולבצע את מטרתו, היינו להופיע ככוח פוליטי חשוב באזורי אסיה המערבית הסמוכה למצרים, וכן להעשיר בהזדמנות זו את מדינתו בשלל ערי ארץ־ישראל. למסע־הצבאי קדמו נסיונות חוזרים ונשנים של פרעה שישק להתערב בעניניה של ממלכת ישראל, שמצאו, בין היתר, את ביטוים בתמיכתו בנסיונו של ירבעם למרוד בשלמה (מל״א יא, מ), בתסיסה הפוליטית שעורר מלך מצרים באדום, וכפי שמסתבר גם בהתפשטות שלטונו על פלשת[1]. נראים הדברים, שבניין המצודות וערי־הרכב כגון גזר, בית־חורון ובַעֲלָת על ידי שלמה בשנות מלכותו האחרונות (מל״א ט, יז) בא כתגובה למדיניות התוקפנית שניהל שישק נגד ממלכת ישראל, בניגוד בולט לקו המדיניות של השושלת הקודמת הכ״א[2]. על תוצאות מסע שישק אנו יכולים ללמוד לא רק מהכתובים המועטים, ששרדו בידינו, אלא גם מן הממצא הארכיאולוגי בחלקים שונים בארץ־ישראל; חורבן גמור או חלקי היה מנת חלקם של מצודות וישובים שונים בסְפָר ולאורך קווי־התחבורה הראשיים. חורבן זה אירע בפרק זמן זה, היינו בסוף תקופת הברזל הקדומה[3], והוא תוצאה של הרס וביזה שנעשו בידי הצבא המצרי.

מסע שישק לארץ־ישראל נזכר בשני מקורות מקראיים; ובשניהם רק אגב אורחא. האחד, שנשתמר במל״א יד, כה–כח, ובדה״ב יב, ט–יב, לקוח מתוך כרוניקות בית־המקדש[4]. לפי מקור זה עלה שישק מלך מצרים על ירושלים בשנה החמישית למלך רחבעם וגבה מס כבד ממלך יהודה, היינו את אוצרות בית־המלך ואת אוצרות בית־ה׳, ובכלל זה את מגיני הזהב אשר עשה שלמה. המקור השני שהשתמש בו מחבר דברי הימים (דה״ב יב, ב–ח) הוא קטע מתוך סיפור נבואי, כנראה מתוך ״דברי שמעיה הנביא״[5]. מקור זה כולל ידיעה מענינת המסבירה כיצד ניצלה ירושלים מחורבן: שישק עלה על העיר באלף ומאתים רכב ועם רב של לובים ונובים[6]. שרי יהודה, שלא

עיין הערות בעמ׳ 188–189, ולוח ♦.

www.daat.ac.il

יכלו להגן על עריהם בפני צבאות הפולש, נמלטו לירושלים. ירושלים עצמה ניצלה, איפוא, רק כיון שרחבעם מיהר ושילם מס כבד. מן הראוי לציין שהידיעות שבמקרא על מסע שישק ענינן רק ירושלים ויהודה, ואין במקרא דבר על מסע שישק בכללו, ועל קו־המסע בפרט.

אשר לעדויות הארכיאולוגיות למסעו של שישק ולתוצאות מסע זה, מן הראוי להזכיר את שבר האסטילה של שישק, שנמצאה במגידו. אל־נכון הציב פרעה את האסטילה כמצבת־זכרון בעיר־מבצר חשובה זו. כמו כן נתברר במידה רבה של ודאות, שמבצר גזר, שבנה שלמה על חורבות העיר הכנענית (מל״א ט, טז–יז), חרב כליל זמן־מה אחר תקופת שלמה. ומתקבל על הדעת שחורבן זה מתאים לזמן מסעו של שישק. סברות דומות לאלה הוצעו גם ביחס לישובים אחרים, אבל רק מקצתן מבוססות די צרכן.

לעומת זאת יכולים אנו ללמוד הרבה על מסע זה מן הכתובת ההיֶרוגליפית של שישק (במל״א יד, כה, כתוב: שושק, הוא שושנק הראשון), המביאה את רשימת המקומות שנכבשו על ידי המצרים, החקוקה בכניסה הדרומית למקדש־אמון בכַּרְנַךְ[7].

רשימה זו נחלקת לשני חלקים: החלק העליון, המכיל חמש שורות, פותח בהזכרה שגרתית של ״תשעת עמי הקשת״ ובמלה ״רשימה״ (או ״העתק״), ואח״כ באים שמות הערים הכבושות (מס׳ 11–65); ואילו בחלק התחתון חמש שורות ארוכות יותר, הכוללות מספר רב של שמות מקומות. חוקרים שונים הצליחו לזהות בחלק הראשון של הרשימה שמות גיאוגרפיים רבים בארץ־ישראל המרכזית והצפונית, הידועים לנו מהמקרא וממקורות אחרים. לעומת זאת לא עלה בידיהם למצוא את המפתח לסדר השמות, ולכן נשארו אופי הרשימה ומשמעותה סתומים לחלוטין. אשר לחלק השני של הרשימה, ציינו כמה חוקרים שחלק זה מונה שמות מקומות ואזורים בנגב; אך בכללותו נשאר גם חלק זה בבחינת חידה.

נסיון חדש להבהרת תוכנה של רשימה זו נעשה על ידי בשנת 1947, בשיתוף פעולה עם ב. גֶרְדְזְלוֹף המנוח, על יסוד התצלומים וההעתקות החדשים שנעשו על ידי גרדזלוף[8]. כנקודת־מוצא הנחתי שאת הקבוצה הראשונה של שמות יש לקרוא בשיטת ה״בּוּסְטְרוֹפֵידוֹן״ (היינו, השורה הראשונה – משמאל לימין, השורה השניה – מימין לשמאל, ובדומה לזה את שתי השורות הבאות). ואכן שני השמות האחרונים בשורה הראשונה הם גזר (מס׳ 12) ורבתי (מס׳ 13), בעוד שהשורה השניה מסתיימת בשם אילון (מס׳ 26). היות ובמכתבי אל־עמארנה העיר רבת נזכרת כעיר הקרובה לגזר בדרך לירושלים, יש לנו כאן – אם נקרא את שתי השורות הראשונות בשיטת הבוסטרופידון – רשימה רצופה של שמות גיאוגרפיים. רציפות זו בולטת עוד יותר במעבר מהמלה הראשונה של השורה השניה, תענך (מס׳ 14), למלה הראשונה של השורה השלישית, מגדו (מס׳ 27). אם אנו קוראים את הכתובת בדרך זו, ואם אנו מניחים שהשמות בשורה החמישית הושמטו מתוך השורה השניה ונוספו לסוף החלק הראשון, אנו מקבלים רשימה עקבית והגיונית של ערים ומקומות חניה, בהם עבר הצבא המצרי בדרכו בשטח ממלכת ישראל. כמובן, מספר ניכר של שמות נמחקו או ניטשטשו, כולם או במקצתם, וכמו כן יש קשיי פענוח. להלן רשימת שמות כסדרם, במידה שהם ניתנים לקריאה, רובם בבירור ומיעוטם בדרך סברה בלבד:

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מס׳	השם	מס׳	השם	מס׳	השם
11	עזה	22	מחנים	28	אדר
12	גזר	21	שות?	29	יד־המלך
13	רבת	20	צפון	30	— — —
26	אילון	19	אדורים	31	חנם
25	קריתים	18	חפרים	32	ערון
24	בית־חורון	59	תרצה?	33	בורים
23	גבעון	64–60	(מחוקים)	34	גת־פתל
58	מגדל	65	פעמק (־העמק[9])	35	יחם
57	צמרים	17	רחוב	36	בית־עלם (או: בית ערם)
56	אדמה	16	בית־שאן	37	קכרו?
55	סוכות	15	שונם	38	שכה
54	קדש	14	תענך	39	בית־תפוח
53	פנואל	27	מגדו		

רוב השמות שמספריהם 52–41 מחוקים ואינם ניתנים לקריאה.

המסע לממלכת ישראל

בניתוח רשימה זו אעמוד רק על עיקרי דברים. לראשונה יש להעיר שמיד אחרי עזה, נקודת־המוצא של המסע, באה גזר, עיר־הגבול הקיצונית של ישראל לכיוון פלשת. הסיפור המקראי על גזר, לפיו קיבל אותה שלמה מפרעה ״שלוחים לבתו״ (מל״א ט, טז), עשוי ללמד שפלשת היתה כבר תחת שלטון מצרי בימי השושלת הכ״א, כנראה מאז ימי פרעה סיאמון, שמסעו נגד גויי־הים נזכר באחד התבליטים מצוען[10]. כראיה לחשיבותה של נקודה אסטרטגית זו משמשת העובדה שגזר נכללת ברשימת המצודות העיקריות שבנה שלמה (מל״א ט, יז) כמכשול בפני המצרים. הדרך, המובילה מגזר אל אילון – בית־חורון – גבעון ומשם לצמרים שבדרום הר־אפרים, ברורה למדי. זוהי הדרך הידועה, העולה מן השפלה דרך בית־חורון לאזור הרי בנימין ואפרים שמצפון לירושלים; היא נזכרת לעתים קרובות במקרא. קו־מסע זה מלמד ששישק עבר מצפון לירושלים, ואם כן קיבל את מנחתו של רחבעם באחת הערים ממערב או מצפון לירושלים, כגון אילון או גבעון. מצמרים ירד הצבא המצרי לעמק־הירדן, וביתר דיוק לעמק־סוכות – אזור פורה ומיושב בצפיפות. לראשונה הגיע אל אדמה (כיום תל א־דמיה). המקומות האחרים הנזכרים בהמשך הרשימה ידועים כולם כערים חשובות באזור היבוק בראשית ימיה של מלכות ישראל: סוכות (כיום תל דיר־עלא); פנואל (כיום אולי תל אל־חמה) ומחנים (שאותה יש לזהות עם תלול א־ד׳הב). בהמשך הרשימה נזכרים כמה שמות שבחלקם אינם ידועים לנו ממקום אחר. בין שמות אלה נמנית צפון (אולי תל קוס על ואדי ג׳דור[11]). השמות הבאים הם אדורים וחפרים; את האחרון נוכל לקשור בדרך השערה בלבד עם המקום עפרון שעל הירדן, הנזכר בספרי החשמונאים א (ה, מו–נב) וב (ב, יב), ולזהותו בתל סעידיה שליד אחת ממעברות־הירדן[12]. את המקום הנמנה לאחר זאת ברשימה הנני מציע

www.daat.ac.il

בדרך השערה לקרוא [ת]רצה ולזהותו עם תל אל־פארעה[13]. אם נכונה הצעה זו, הרי שהצבא המצרי חצה את הירדן ליד תל סעידיה והגיע לתל אל־פארעה, ומשם המשיך לעמק בית־שאן – העמק־פעמק (במס׳ 65). מכאן ואילך קו המסע ברור: רחוב (תל א־צארם בעמק בית־שאן) – בית־שאן – שונם – תענך – מגידו.

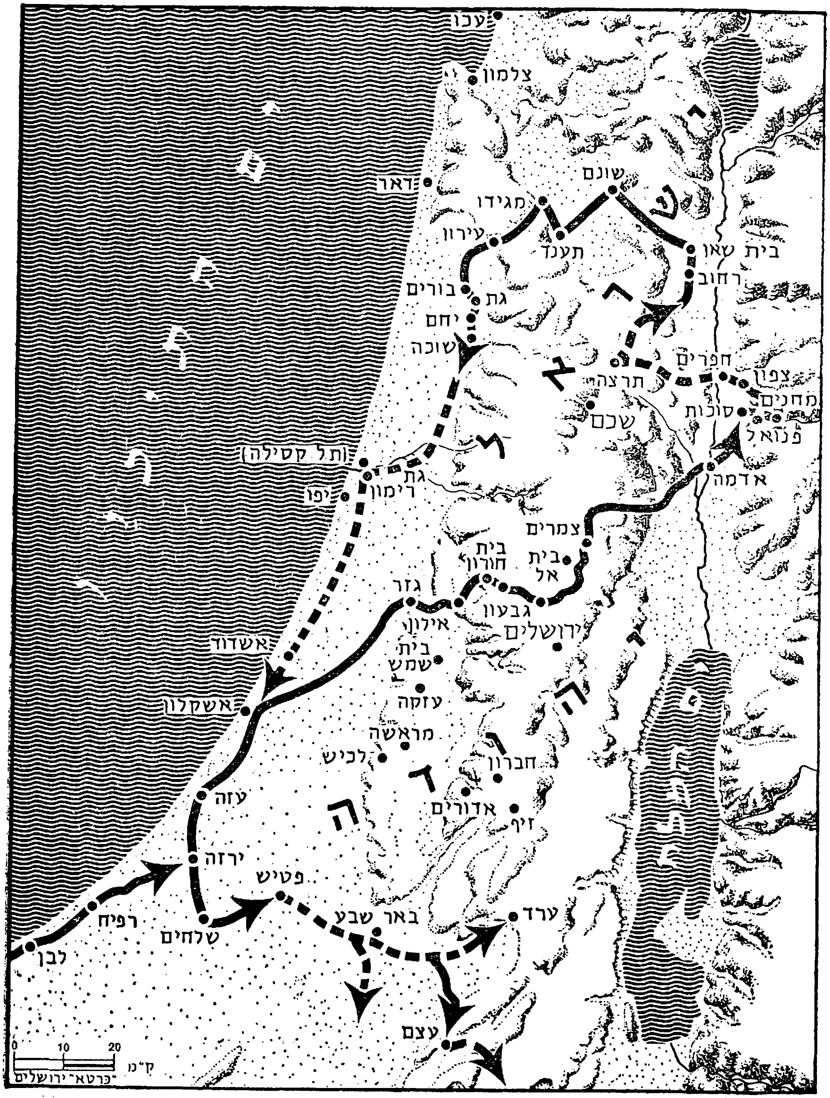

ציור 32: מסע שישק לארץ־ישראל

www.daat.ac.il

ניִן רב יש בשמות הבאים מיד אחרי מגידו, הקשורים ודאי במצודה חשובה זו: אדר (מס׳ 28), שלפי הוראת השם היא כנראה גורן־העיר; יד־המלך (מס׳ 29), היתה אולי מצבה מלכותית שעמדה בכניסה לוואדי עארה, ושימשה ציון טופוגרפי, ואולי גם מקום מקודש[13א]; חנם (מס׳ 31), היא כנראה (לפי פירושו של שם זה) מקום חניה לשיירות בוואדי עארה לפני העיר ערון (מס׳ 32), היא תל וואדי עארה. המקום הבא, בורים (מס׳ 33), זהה עם בורין שליד בקעה אל־ע׳רביה; מיד אחריו באה גת פתל, הידועה לנו גם ממכתבי אל־עמארנה ומהרשימות המצריות, כיום ג׳ת, בשרון הצפוני. כעיר זו כן יחם (מס׳ 35) היו כבר בתקופת הברונזה המאוחרת תחנות חשובות על ״דרך־הים״. מן השמות המנויים לאחר מכן ידועה לנו שוכה (מס׳ 38), מרכז חשוב על ״דרך־הים״ (היא נזכרת גם במל״א ד, ז), כיום א־ראס ליד שְוֵיכה. מקומה של העיר הנזכרת לאחר מכן ברשימה, בית תפוח (מס׳ 39), אינו ידוע, אלא אם כן היא זהה בתפוח, שהיתה לפנים עיר־מלוכה כנענית (יהו׳ יב, יז).

מן העיון בחלק זה של רשימת שישק למדים אנו שהצבא המצרי סבב במסעו בחלקים העיקריים של ממלכת ישראל הצפונית. ובעברו בדרכים הראשיות, החריב את הערים והמבצרים, ולאחר מכן שב ב״דרך־הים״ לפלשת. כנגד זאת אין ללמוד בשום פנים מן הרשימה שהמצרים פגעו בצפונה ובמרכזה של ארץ־יהודה. כנראה שמגמתו העיקרית של המסע היו חבלי־הארץ העשירים של ממלכת ישראל. ונוסף על כך, אפשר שהתכון שישק גם ללמד לקח את ממלכת ישראל, אולי מפני שסירב ירבעם, עם ביסוס השלטון בממלכת הצפון לקבל את מרותו של פרעה, בניגוד למה שקיבל על עצמו בעת שהותו במצרים ובשעת המרד. מכל מקום, עובדה היא שהחלק הראשון של רשימת שישק אינו כולל אף שם כלשהו שאפשר לזהותו בבטחה עם מקום בממלכת יהודה (אשר לאילון, נראה שצורפה ליהודה אחרי מסע שישק).

רשימת שישק יש בה כדי ללמד על דרכיה הראשיות של ישראל בתקופה זו ועל הישובים שלאורכן; ארץ־בנימין ודרומו של הר־אפרים, עמק־הירדן, העמקים שבצפון ועמק־השרון היו מאוכלסים בצפיפות בימיו של שלמה ובראשית מלכות ירבעם. על חורבנן של ערים אלו על ידי צבא שישק מעיד הממצא הארכיאולוגי באותם אתרים שאנו מזהים עם ערים המנויות ברשימה. מן החפירות למדים אנו שגזר העיר נחרבה בסוף תקופת הברזל הקדומה, ולא שבו לבנותה אלא רק לאחר כמה מאות שנים. במגידו, מקום שנמצא קטע ממצבת־זכרון של שישק, העיר של שלמה (השכבה IVB-VA) נחרבה בחלקה, והמבנים שבשכבה הבאה ירודים הרבה בטיבם מקודמיהם (שכבה IVA). אף בבית־שאן ניכרת ירידה פתאומית של המקום בסוף תקופת הברזל הקדומה (שכבה V)[14].

המחקרים הארכיאולוגיים שנערכו באזור הירקון, שדרכו עברו, ללא ספק, המצרים בשובם לארצם, מלמדים אותנו שבתל גריסה, שבו הצעתי לקבוע את מקומה של גת־רמון המקראית (יהו׳ יט, מה), נחרב הישוב בסוף תקופת הברזל הקדומה[15], ואילו בתל קסילה שעל נהר הירקון מציינת שכבת שריפה את המעבר מתקופת הברזל הקדומה לתיכונה[16].

עובדה אחרת הראויה לציון היא ירידת חשיבותם של עמק־סוכות ומחנים אחרי זמנו של שלמה; גם אי־הזכרת השמות מחנים, פנואל וסוכות במקורות מן הזמן שאחר

www.daat.ac.il

התפלגות הממלכה בודאי שאינה מקרית. ניתן ליחס למסע שישק גם את ירידתן או חורבנן של הערים ערון, יחם, גת־פתל בשרון, רחוב בעמק בית־שאן, רבת בצפון־השפלה, ואחרות; אבל רק סקר ארכיאולוגי שיטתי יוכל לאשר אם אמנם נשתנה במקומות אלה לחלוטין אופי הישוב ואם חרבו ערי־מבצר קדומות וחשובות אלה בשלב המעבר מתקופת הברזל הקדומה לתיכונה.

המסע לנגב

החלק השני של הרשימה, שהוא הרבה יותר ארוך, עוסק בנגב ובחבלי־הארץ הסמוכים לנגב. כמה מן השמות ידועים לנו כערים בנגב, כגון: עצם (מס׳ 66), הנזכרת ברשימת ערי שמעון (יהו׳ יט, ג), או ערד (מס׳ 113). כן נמנים ברשימה שמות המורכבים מהיסוד פנגב (אשר בו הדטרמינטיב המצרי פ ממלא את מקום ה״א הידיעה העברית)[17] בצירוף עם שם, בהתאם לצירופים מעין ״נגב הקיני״ (שמ״א כז, י), ״נגב הכרתי״ (שמ״א ל, יד), המצויים במקרא. יש להניח שהיסוד השני שבשמות גיאוגרפיים כאלה הוא שם משפחה או שבט של נֹודים או נוֹדים־למחצה, השוכנים בשטחי המדבר והמרעה של הדרום. כך, למשל, ״פנגב אשחת״ הוא ״נגב השְׁחתי״; ובאמת אנו מוצאים ברשימת היחס של יהודה בנגב בדה״א ד, יא, את שם המשפחה ״שוחה״.

יסוד אחר הבא כמרכיב בשמות שבחלק זה של רשימת שישק הוא פחקר או פחגר, היינו חגר בתוספת הדטרמינטיב המצרי פ. מלה זו פירושה מצודה, והיא מצויה באותה משמעות בארמית (חגרא), בלשון־חכמים ובערבית[18]. לא פחות משבעה שמות מקומות שבחלק השני של הרשימה מורכבים ביסוד זה, ופעם גם בצורת פחקרים, ברבים: פחקרם ערד רבת, ערד בית ירחם (מס׳ 107–112), היינו ״החגרים (המצודות) ערד הגדולה וערד לבית ירחם״. החגר האחד, ערד רבת, זהה עם ערד המקראית (תל עראד), המקום שהגן על ארץ־ישראל הדרומית בפני נודדי־המדבר[18א]; ואילו השם: ערד לבית ירחם, עשוי ללמד על השתייכות למשפחת ירחמיאל (דה״א ב, כה ואילך) או למשפחת רחם שנתיחסה על כלב (שם, פס׳ מד). בין החגרים האחרים אנו מוצאים את פחקר חנן (מס׳ 94–95) ואת פחקר תלון (מס׳ 101–102), כלומר את המצודות של שתי המשפחות בן־חנן ותולון (קרי: תילון), הנזכרות זו ליד זו ברשימת־היחס של יהודה שבדה״א ד, כ. נראה, איפוא, שיש התאמה בין החגרים שברשימת שישק ובין החצרים, רשת הישובים המבוצרים שבנגב, הנזכרים במקרא. ואין זה מן הנמנע שתושבי הנגב כינו את ישוביהם המבוצרים בשם חגרים, והנַּבטים קיבלו את המונח חגר מהתושבים הקדומים והוסיפו להשתמש בו בתקופות מאוחרות יותר.

מן השמות הרבים הנמנים בחלק זה של הרשימה אזכיר רק אחדים שיש בהם אחיזה להבנת פרשת מסע שישק. ליד השמות תילון, חנן ושוחה, מוצאים אנו גם שמות־משפחות מן הנגב, הידועים לנו מרשימות־היחס של ספר דה״י, כגון: פלת (מס׳ 121), שהיא כנראה המשפחה הירחמאלית פלת (דה״א ב, לג), או אונם (מס׳ 140) – משפחה ירחמיאלית אחרת (דה״א ב, כו). מונחים כגון: אבל, באר, אדר, גורן ושִׁבֹּלֶת באים בשמות מקומות או כיסודות של שמות גיאוגרפיים באזור זה. וכן נזכרים ברשימה השמות: אדמים ושלחים; שִׁלְחִים נזכרת ביהושע טו, לב (במקום שָׁרוּחֶן ביהו׳ יט,

www.daat.ac.il

ה). בין המקומות הנזכרים בחלק זה של הרשימה נוכל לזהות את ירזה (מס׳ 133) עם העיר הידועה בשם זה ממכתבי אל־עמארנה ומהרשימות הגיאוגרפיות של מלכי מצרים מן השושלות הי״ט והכ׳, שמקומה לפי הצעתי בתל ג׳מה[19]. לעומת זאת קשה לקבוע את מקומן של אלימות, ושל בית־ענת; וכן הזיהוי של חרב (103) עם הר חורב המקראי מצריך חקירה נוספת. השמות שנשתמרו בסוף הרשימה מראים כי שישק חזר בדרך יורדן (מס׳ 150), כנראה יורדה, שלפי יוסף בן מתתיהו (מלחמות היהודים ג, ג, ה) מקומה בגבול הדרומי של יהודה. משם המשיך אל רפיח ומשם אל לבן, עיר הקרובה לנחל מצרים והידועה מאחת הכתובות של סרגון[20].

החלק השני של רשימת שישק כולל מספר רב של שמות מקומות, חבלים, ישובים, מצודות ומשפחות בנגב ובמישור־החוף הדרומי של ארץ־ישראל, שצבאו של שישק הגיע אליהם. החלק העיקרי של הצבא המצרי התקדם איפוא ב״דרך־הים״, וכדי להגן על עורף הצבא בפני הנודים־למחצה שבמדבר הדרומי, ולאפשר לצבא להתקדם לאורך רצועת־החוף הצרה ללא כל עיכוב, שלח פרעה לנגב חלק מכוחותיו שחדרו עמוק לאזור זה והגיעו עד סביבות ערד. צבאות פרעה שישק פשטו בודאי על חבלים אלה ופגעו גם בעמדות ההגנה שבדרום ממלכת יהודה.

לבסוף יצוין עוד כי חדירת חילות שישק לארץ־הנגב וחורבן ישובים, מצודות ומחנות־מוגנים כה מרובים לאורך דרכי השיירות, מסתברים יפה לאור העובדה שהחל בימיו של תחותימס הג׳, במאה הט״ו לפסה״נ, היו נוהגים שליטי מצרים במסעותיהם לכנען להבטיח לעצמם את הדרך הראשית (היא דרך ארץ־פלשתים; שמ׳ יג, יז) על סעיפיה השונים על ידי חפירת בארות, בנין מצודות ומשלוח פלוגות חיילים בדרכי המדבר אל ריכוזי ה״שוסים״ בנגב כדי להכניעם ולהטיל עליהם את מרות פרעה. החל בימי סתי הא׳ ובמשך כל המאה הי״ג לפסה״נ מרבים המקורות המצריים לספר על מסעות־עונשין כאלה נגד ה״שוסים״ במדבר, שכוחם הלך וגדל ככל אשר גבר זרם שבטי הנודדים אל הסְפָר ואל פנים ארץ־כנען. במיוחד ראויה לתשומת לב תעודה מימיו של רעמסס הב׳ המתארת אחד המסעות האלה והמביאה רשימה של מקומות שונים בשעיר שנכבשו על ידי המצרים[21]. ויובן, איפוא, כי לאחר הפעולה רבת־התנופה של איכלוס הנגב והקמת מצודות וישובים לאורך קווי־הדרכים הראשיות שהובילו מיהודה למצרים, לאילת ולארץ־אדום, שנתבצעה בימי דוד ושלמה, הפעיל שישק כוח צבאי ניכר בנגב והביא הרס וחורבן לישוביה ולרשת הגנתה של מלכות יהודה בהיקף רחב וביסודיות יתירה. ומכאן מתברר מפני מה נאלץ רחבעם להקים לאחר מסע שישק קו־ביצורים שהקיף את השפלה ואת הרי יהודה מדרום ומדרום־מערב (דה״ב יא, ה־י)[22].

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה בשם The Campaign of Pharaoh Shishak to Palestine בקובץ Suppl. VT 4 (1957), pp. 57—66. המחבר מכין חיבור מקיף על מסע שישק, בו ידון בפירוט ברשימת השמות וברקע ההיסטורי של המסע.

1 השוה: י. גולדוסר, ידיעות יד (תש״ט), עמ׳ 82—84; א. מלמט, ספר טור־סיני, תש״ג, עמ׳ 81 ואילך; הנ״ל, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 37 ואילך.

www.daat.ac.il

2 על השושלת הכ״א במצרים עיין במחקרים המנויים בהערה 1; ועוד A. Gardiner, Egypt of the Pharaohs, 1961, pp. 316ff.

3 ועיין בהמשך; וכן G.E. Wright, BASOR 155 (1959), p. 28.

4 על המקורות ההיסטוריים, שהיו לפני מחבריהם של ספרי מלכים ודברי־הימים, עיין: ב. מייזלר (מזר), הכינוס העולמי למדעי־היהדות א, תשי״ב, עמ׳ 357 ואילך; י. ליוור, ספר בירם, תשט״ז, עמ׳ 152 ואילך; ב. צ. דינור, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 9 ואילך.

5 מקור בשם ״דברי שמעיה הנביא״ נזכר בדה״ב יב, טו; ובסיפור עצמו שמעיה הנביא הוא הוא מי שבא אל רחבעם ושרי יהודה והוכיח אותם על חטאיהם בשעה שנאספו אל ירושלים מפני שישק (שם, פס׳ ה).

6 בלשון הכתוב בדה״א יב, ג: ״סוכיים וכושים״.

7 התעודה פורסמה ונתפרשה פעמים רבות על ידי חוקרים שונים במאה הקודמת והנוכחית. עיין: J.Simons, Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists Relating to Western Asia, 1937, pp. 89—101, 178—186; M. Noth, ZDPV 61 (1938), pp. 227ff.; ANET pp. 242ff. המספרים המציינים את סדר השמות ברשימה הם לפי ספרו הנ״ל של Simons. ועיין כעת גם: י. אהרוני, ארץ־ישראל בתקופת המקרא, תשכ״ג, עמ׳ 267 ואילך.

8 בינתים נתפרסמו תצלומים והעתקים מצוינים של הכתובת, שנעשו מטעם המכון המזרחני של אוניברסיטת שיקאגו; ועיין: Hughes—Nims, Reliefs and Inscriptions at Karnak, 1954.

9 השם בא עם צורת היידוע המצרית ״פ״, המקבילה לה״א הידיעה בעברית.

10 עיין: י. גולדוסר, ידיעות יד (תש״ט), עמ׳ 82—84; P. Montet, Le drame d'Avaris, 1940, pp. 195ff.

11 על המקום הזה וזיהויו עיין: N. Glueck, AASOR 25—28 (1951), pp. 334ff.

12 על תל סעידיה עיין גליק, שם, עמ׳ 290 ואילך, המציע לזהותו בצרתן, ואין סברתו מתקבלת על הדעת; ועיין: ב. מזר, ארץ־ישראל ג (תשי״ד), עמ׳ 26; ש. ייבין, ידיעות יד (תש״ט), עמ׳ 87, אפשרות אחרת היא לזהות את תל סעידיה עם צפון.

13 הקריאה ״תרצה״ מוטלת בספק, אבל אינה בלתי־אפשרית. על זיהויה עם תל אל־פארעה עיין: R. de Vaux, RB 56 (1949), pp. 102ff. לפי מל״א יד, יז, היתה תרצה בירת ישראל כבר בימי ירבעם.

13א ועיין: ב. מזר, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 144, הע׳ 29.

14 על הממצא הארכיאולוגי בגזר, בבית־שאן ובמגידו, עיין בערכים המתאימים שבאנציקלופדיה המקראית (שם ביבליוגרפיה) ולאחרונה י. ידין, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״א, עמ׳ 66 ואילך.

15 עיין: ב. מייזלר (מזר), ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 46, הע׳ 5.

16 עיין: ב. מייזלר (מזר), שם, עמ׳ 60 ואילך.

17 והשוה הע׳ 9.

18 על משמעותו של המושג חגר, עיין ב. מייזלר (מזר), תרביץ כ (תש״ט), עמ׳ 316—319. ככל הנראה זהה המונח חגר שבלשון חכמים (משנה גיטין פרק א, א—ב; בראשית־רבה פרק עט, ז) עם המושג limes של הפרובינקיה הרומית Palaestina.

18א נראים הדברים, שהמצודה הקדומה ביותר בסדרת המצודות, שנתגלו בחפירות ערד, נבנתה על ידי שלמה והרבה בידי צבאות שישק.

19 עיין: ב. מייזלר (מזר), ידיעות טז (תשי״א), עמ׳ 38—41.

20 עיין: A. Alt, Kleine Schriften 2 (1953), pp. 226ff.

21 עיין: B. Grdseloff, RHJE 1 (1947), pp. 63ff. מן הראוי לציין כי י. אהרוני, שם, עמ׳ 272, מציע לזהות את גבר (בצירוף: שברת נ—גבר, שבלת של גבר) עם עציון גבר; לפי השערה זו הגיעו הפולשים המצריים עד חוף אילת.

22 על ביצורי רחבעם עיין: F.M. Abel, Géographie de la Palestine 2, 1939, pp. 84ff; G. Beyer, ZDPV 54 (1931), pp. 113—134; ובכרך זה מאמרו של מ. גיחון, עמ׳ 410—425. מחוסרת אחיזה היא סברתו של אלט, שם, עמ׳ 313 ואילך, שהרשימה מכוונת לימי יאשיהו.

www.daat.ac.il

מלחמות ישראל ואדום

מאת: י. ליוור

אדום וישראל

המלחמות שבין ישראל ואדום בימי המקרא היו, בדרך כלל, מלחמות־כיבוש של ישראל, או מסעות־מלחמה להבטחת השלטון הישראלי באדום; וזאת לא רק בתקופת הגדולה של הממלכה הישראלית, בימי דוד ושלמה בנו, כי אם גם לאחר מכן, בתקופות של שגשוג יחסי לממלכת יהודה. אכן, המאמצים החוזרים ונשנים של יהודה להבטיח את שלטונה על אדום לא היה בהם משום רצון של התרחבות וכיבוש בעלמא, כי אם מותנים היו בכמה וכמה גורמים גיאוגרפיים, מדיניים וצבאיים.

עיקרה של ארץ־אדום רמה הררית, עם כמות משקעים שיש בה כדי לאפשר חקלאות וישוב־קבע בחלקים של הארץ. מצפון גובלת אדום במואב, ומפריד ביניהן נחל זרד (ואדי אל־חסא). ואילו משלושת הצדדים האחרים מקיפים את ארץ־אדום מדבריות. ממזרח משתפלת הרמה אל המדבר הסורי־ערבי. לדרום נמשכים רכסי ההרים, כשכמות המשקעים הולכת ופוחתת; כאן משמש ואדי חסמה הרחב והעמוק תחום טבעי בין אדום לבין ההרים שמדרום לה. במערב יורד הר־אדום במוקפים תלולים אל נחל הערבה שמדרום לים־המלח, שמצדו השני משתרעת רמת־הנגב הצחיחה. הערבה עצמה נחשבה אל־נכון כחלק מארץ־אדום[1]. ועם שהערבה צחיחה, כמעט ללא גשמים, ואדמתה מלחה ומצויים בה רק כמה נאות הניתנים לעיבוד חקלאי, הרי שבימי קדם רבה היתה חשיבותה, הן בגלל מרבצי הנחושת שבה והן בגלל דרכי המסחר החשובות שעברו בה.

מרבצי הנחושת מצויים בעיקר בצפונה של הערבה בסביבות ח׳רבת נַחַאס ופונון, ובדרומה בסביבות תמנע ואילת, וכן באזורי הגבעות הסמוכים[2]. החשיבות של מרבצי נחושת אלה לגבי ארץ־ישראל היתה רבה שכן הארץ דלה במרבצי מתכות. חשיבות רבה במיוחד היתה לדרכי המסחר שעברו בערבה. כאן עברה הדרך שקישרה את מרכז הארץ עם ים־סוף. מהר־יהודה לדרום ים־המלח הובילו כמה דרכים מקבילות, ומשם נמשכה הדרך לאורך הערבה עד לאילת, שהיתה צומת דרכי מסחר בין־לאומיות ראשונה במעלה. מכאן הפליגו אניות לערב ולאופיר; ובמקביל נמשכו ביבשה דרכי שיירות, שהובילו לאורך חופו המזרחי של מפרץ אילת וכן לאורך הרמה שבפנים הארץ, אל דרום־ערב. דרכי שיירות בין־לאומיות הובילו ממצרים למיסופוטמיה דרך נוה המדבר של קדש־ברנע, ומשם — דרך הנוה של פונו שבצפון הערבה — המשיכו לאדום; מקום שהתלכדו עם ״דרך־המלך״ (במ׳

עיין הערות בעמ׳ 203—205.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

כ, יז; כא, כב), שהובילה על פני הרמה של עבר־הירדן לדמשק והלאה. מקדש־ברנע הובילה לאילת גם דרך ישרה שהתלכדה עם דרכי השיירות לערב. דרך אחרת, שיצאה מאילת, עברה דרך ואדי יתם, המשיכה בואדי חסמה, ומשם לאורך מזרחה של רמת אדום, והתלכדה אף היא עם ״דרך־המלך״ שהוליכה לדמשק ולמיסופוטמיה[3].

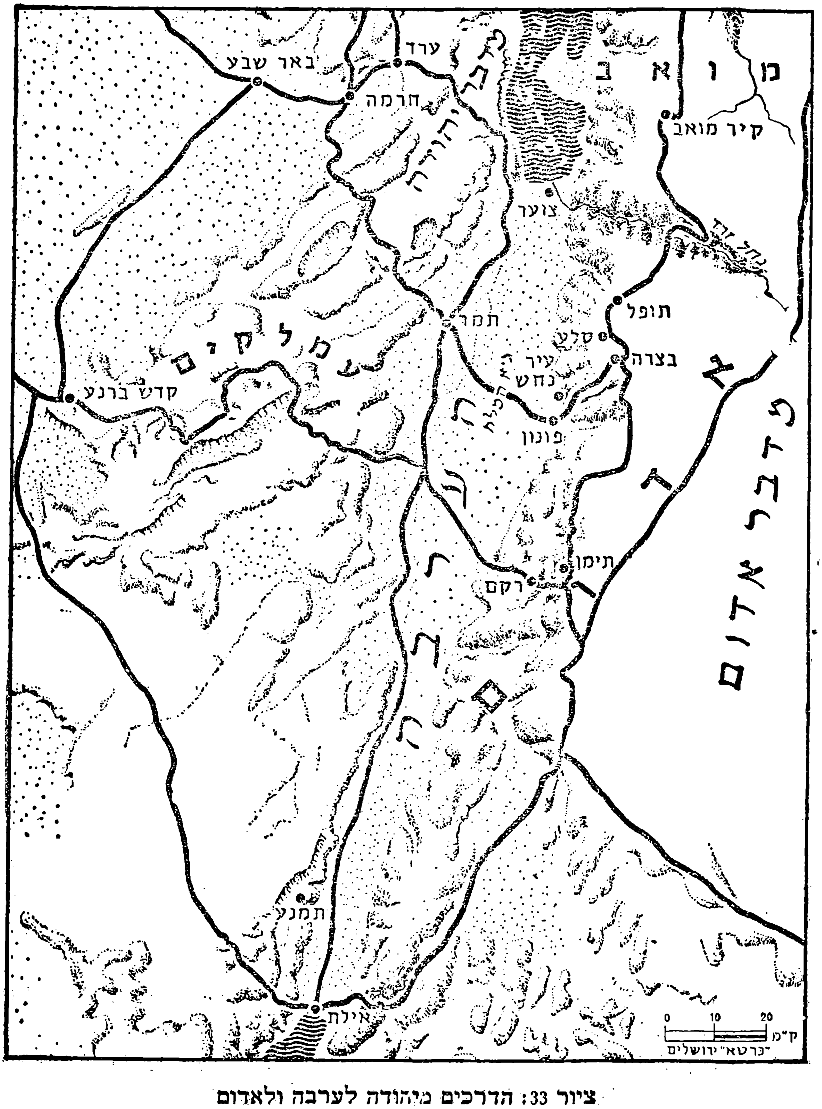

ציור 33: הדרכים מיהודה לערבה ולאדום

www.daat.ac.il

מנקודת המבט של ממלכה שבארץ־ישראל המערבית, היתה איפוא חשיבות ראשונה במעלה לערבה: הן בגלל אוצרות המתכת שבה, הן בגלל דרכי־השתי שהוליכו דרכה אל ים־סוף, והן בגלל הדרכים הבין־לאומיות החשובות שחצו אותה. השלטון בערבה הבטיח לא רק מידה של פיקוח על דרכי מסחר אלה, כי אם גם אפשרות של פיקוח כלשהו על שבטי הנודדים שבמרחבי הנגב. ויובן, איפוא, מדוע שקדו מלכי יהודה לקיים בידם את השלטון בחבל־ארץ זה כאחת ממשימותיהם הראשונות במעלה, כל אימת שהיתה תקופה של שגשוג וחוזק לממלכה. אבל השלטון בערבה כרוך היה, במציאות הצבאית והטכנית של ימי קדם, בשלטון על אדום. דרכי הערבה היו נתונות, למעשה, לשבט או לחסד בידי מי ששלט על המזקפים התלולים של הרי אדום שממזרחה, ואילו הפעלה תקינה של מכרות הנחושת, קליית העפרות וצריפתן, לא היו אפשריות מבלי חמרי דלק – היינו פחמי עץ – וכמויות ניכרות של מזון. כל אלה, וביחוד חמרי דלק, קשה מאוד היה להביאם ממרחק בתנאי התחבורה של ימי הקדם; וכנגד זאת מצויים היו באדום, שהיתה מיוערת בימי קדם ושהיו בה עד לדורות אחרונים יערות גדולים[4].

מן הבחינה הצבאית לא היה כל קושי לממלכה האדומית להחזיק בערבה, שכן הערבה הצחיחה והחשופה סמוכה היא למזקפים התלולים של ארץ־אדום, והגישה אליה ממקומות שונים באדום, בדרכים שחצו את אדום ממזרח למערב, קלה היא יחסית. האדומים יכלו, איפוא, כל עוד קיימו בידם את עצמאותם, להחזיק ללא מאמץ מיוחד בנאות־המדבר ובמכרות שבערבה ולהגן עליהם בפני פשיטות נְוָדים מן הנגב שממערב לערבה. כנגד זאת היתה הערבה (ומרכזי המכרות שבה) מרוחקת מתחום ההתישבות העיקרי של ישראל, כשבינה ובין הר־יהודה שטחי מדבר שהתחבורה בהם קשה. וגם בערבה עצמה, מצוער ועד לאילת, היו דרכי התחבורה קשות וארוכות. כדי לקיים שלטון בערבה ובאדום מארץ־ישראל המערבית, צריך היה להחזיק קוי־אספקה ארוכים ולהגן עליהם, דרך קבע, על ידי רשת של מצודות. השלטון הישראלי בחבל־ארץ זה לא היה אפשרי אלא בתקופת פריחה ושגשוג, ודבר זה חייב מאמצים מתמידים ובלתי־פוסקים לקיום הפיקוח הישראלי לא רק על אדום כי אם גם על שבטי הנודים שבמרחבי הנגב.

הממלכה האדומית – ארגונה ומערך הגנתה

הידיעות שבידינו על ראשית ההתישבות באדום ועל ארגון הממלכה האדומית, צבאה וביצוריה מועטות ביותר. הסקר הארכיאולוגי של הר־שעיר והערבה, שערך נלסון גליק, מלמדנו שלא היה בתחומי אדום ישוב־קבע במשך רובו של האלף השני לפסה״נ – למן ראשית המאה הי״ט לפסה״נ ועד לראשית המאה הי״ג לפסה״נ. תקופות הפריחה והשגשוג של הישוב היו בין המאות הי״ג והח׳ לפסה״נ ולאחר מכן חלה ירידה שנסתיימה בדלדולו וחורבנו של הישוב במאה הו׳ לפסה״נ[5]. ואכן מן המקרא למדים אנו שקרוב לאותו זמן שבו נתחדש ישוב־הקבע בהר־שעיר כבר קיימת היתה ממלכה אדומית מגובשת; והיא נזכרת במסורת על נדודי בני־ישראל במדבר, קודם לכיבוש הארץ, המספרת שבני־ישראל ביקשו ממלך אדום לעבור בארצו (במ׳ כ, יד–כא),

www.daat.ac.il

לוח ט

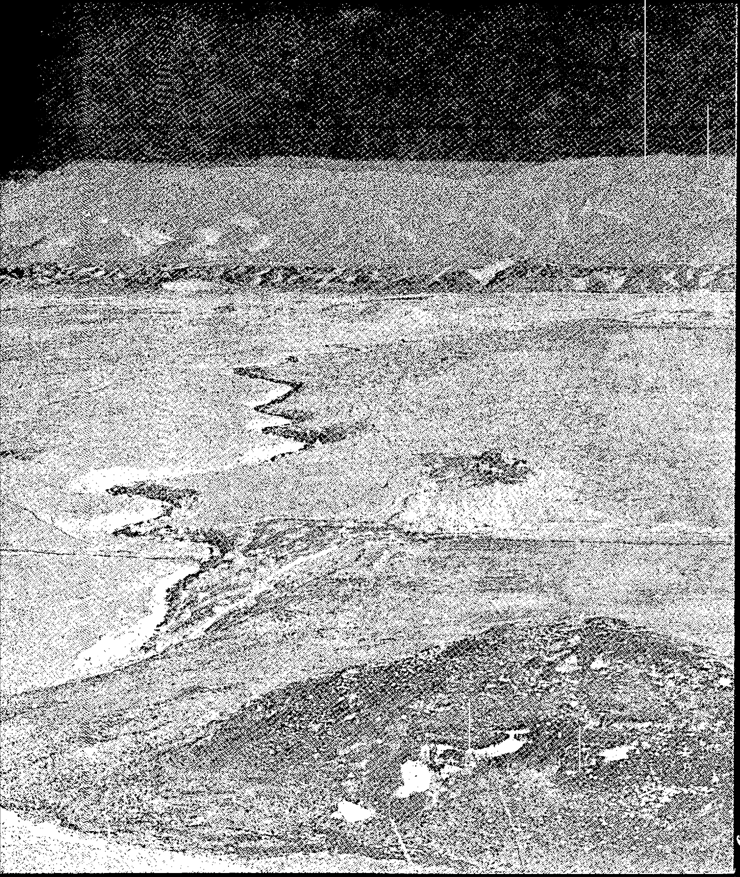

1 : עמק סוכות, מראה כללי ; מבט לצד מערב לכיוון הירדן.

ואדי אל־פארעה ; מבט למערב.

www.daat.ac.il

1 : רשימת הערים שלכד שישק בארץ־ישראל; תבליט ממקדש אמון הכרנך.

2 : תעתיק ותצלום של שבר אסטילה
של שישק שנמצא במגידו.

ומשלא הרשה להם לא היה בידם להתנגד לו וסבבו את ארצו מבלי שנכנסו לתחומה[6]. קביעה זו של ראשית גיבושה של ממלכה אדומית עולה בקנה אחד עם הכתוב שבבר׳ לו, המונה שמונה מלכים שמלכו באדום לפני מלוך מלך לבני ישראל[7]. תקופת הפריחה של הממלכה האדומית היתה, איפוא, קודם להתהוותה של ממלכה חזקה ומגובשת בישראל. ומכאן ואילך היתה אדום נתונה לסירוגין במשך פרקי זמן ארוכים לשלטונם של מלכי בית־דוד.

הסקר הארכיאולוגי שערך נלסון גליק[8] מלמדנו שארץ־אדום היתה מוקפת, למן

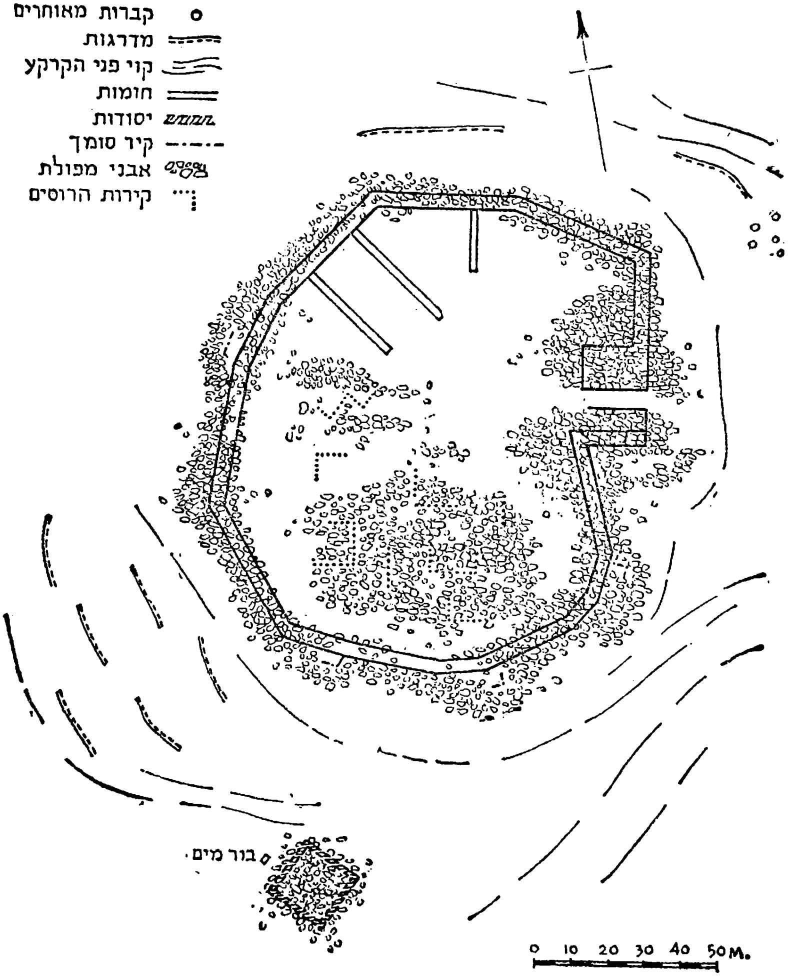

ציור 34: מצודה אדומית בנֶקב א־שתַאר

ראשית ימי הממלכה האדומית ואילך, במערכת של מצודות־גבול מבוצרות שהגנו עליה בפני שוסי־המדבר. מערך של מצודות־גבול היה בדרומה של ארץ־אדום, על ראשי הגבעות הנשקפות על פני ואדי חסמה. בגבול המזרחי כלפי המדבר הסורי היו המצודות מרובות אף יותר והן נמצאו לכל אורכו על הגבעות באזור השחון שבין המדבר והנושב. גבולות אלה של אדום הם הם שהיו פרוצים לפשיטות הנודים שבאו מן המדבר הסורי־ערבי. בגבולה הצפוני של אדום היו המצודות מועטות יותר, הן משום שלא נשקפה סכנת פשיטה של נַוָּדים מתחום מואב, והן משום שנקרתו העמוקה של נחל זרד שימשה מגן טבעי לארץ־אדום. אשר לצדה המערבי של ארץ־אדום, לא נמצאו כאן מצודות אלא במידה מועטת בלבד, ויותר משהיו מצודות־גבול שימשו להגנה על דרכי הערבה וישוביה המבודדים, ובכללם מחנות כריית הנחושת.

יתכן שלא היתה מערכת רצופה של מצודות במערבה של אדום, כיון שסכנת פשיטה של שבטי נוודים לא היתה רבה מצד זה; והדין הוא עם נלסון גליק, שאזורי הנגב שממערב הערבה לא היו נתונים במשך כל זמן קיומה של הממלכה האדומית לשלטונה של אדום[9]. אבל כנגד זאת עשויים אנו ללמוד מן המקורות שבמקרא שתחומה של ארץ־אדום השתרע גם מערבה לערבה. לפי במ׳ כ, טז, קדש היא עיר קצה גבולה של אדום; ועדות זו תואמת את תיאור גבולה של כנען שבבמ׳ לד, ג–ד; וכיוצא בזה יהו׳ טו, א. ככל כנראה השתרע תחום שלטונה של הממלכה האדומית בימי פריחתה לא רק בהר־אדום שממזרח לערבה כי אם גם בערבה עצמה ובאזורי סיני והנגב הסמוכים לערבה. אמנם תחום ההתישבות העיקרי של האדומים היה ממזרח לערבה ואילו באזורים הצחיחים יותר שממערב לערבה התנחלו, כנראה, אותם שבטים שלא עברו לישוב־קבע[10].

ידיעותינו על ארגון הממלכה האדומית מועטות הן. מן הרשימות של אלופי בני עשו (היינו ראשי השבטים של אדום), שבבר׳ פרק לו, למדים אנו שהיו האדומים מאורגנים בארגון שבטי. חלק משבטים אלה, בעיקר באזורי־הסְפָר של אדום, היו עד לזמנים מאוחרים נוודים או נוודים־למחצה. ואילו בהר־אדום היתה כנראה מידה של חפיפה בין החלוקה השבטית לבין החלוקה האדמיניסטרטיבית. ואכן, אחת הרשימות של אלופי עשו, זו שבבר׳ לו, מט–נג, מונה את שמות אלופי עשו למשפחותם למקומותם; רשימה זו עשויה, איפוא, לשקף את הארגון האדמיניסטרטיבי של הממלכה האדומית קרוב לזמן כיבושה בידי בני ישראל. אף הידיעות המעטות על אופי המלוכה באדום מצטרפות לתמונה של חברה שבטית. רשימת מלכי אדום שבבר׳ לו, לא–לט, מונה שמונה מלכים שמלכו בזה אחר זה; כל אחד מהם הוא ממקום אחר, ואין האחד מהם בנו של הקודם, ומכאן שעד קרוב לכיבוש אדום על ידי דוד[11] לא נתגבשה באדום שושלת מלכותית. כנראה היו המלכים התקיפים שבין האלופים, ותפישת המלכות לאחר מות המלך הקודם מותנית היתה הסכמת האלופים האחרים וראשי המשפחות.

על מבנה הצבא באדום ועל נשקו וציודו אין בידינו נתונים. העובדה שהיתה באדום ממלכה המיוסדת על ארגון שבטי, ושלא היתה שושלת מלכים קבועה, יש בה כדי לקרב אל הדעת את ההנחה שעיקרו של צבא אדום היה צבא משפחות, שנחלצו למלחמה בראשות המנהיגים השבטיים. מאידך גיסא, קשה להניח שהממלכה האדומית

www.daat.ac.il

יכלה לקיים את מערכת המצודות שעל גבולותיה מבלי צבא־קבע כל שהוא, שעמד לפקודתם של מלכי אדום.

המלחמות לכיבוש אדום

במשך כל התקופה שמן הכיבוש וההתנחלות ועד להתחזקותה של הממלכה הישראלית בימי דוד, כמעט שאין בידינו ידיעות על מגע בין אדום וישראל. בתקופה זו אדום היא ממלכה חזקה יחסית; ואילו בישראל אין אלא ארגון שבטי רופף ללא סמכות מרכזית שיהיה לה ענין מיוחד באזורים שמעבר לתחום ההתישבות הישראלי הרצוף. ואם היה מגע בין ישראל ואדום, היו אלה, ככל המסתבר, פשיטות של האדומים לתחום ההתישבות של יהודה. הכתוב בשמ״א יד,מז, מספר כי: ״שאול לכד המלוכה על ישראל וילחם סביב בכל אויביו במואב ובבני־עמון, באדום ובמלכי צובה ובפלשתים ובכל אשר יפנה ירשיע״. אין בידינו כל ידיעות נוספות על מלחמת שאול באדום, הנזכרת בכתוב זה. ואכן שיערו חוקרים רבים, שמנין העמים ששאול נלחם בהם, המתאים יותר לכיבושי דוד, נאמר כאן על שאול בדרך של שגרה. אבל במקרא מצויות ידיעות מפורטות על מלחמות שאול נגד עמון ופלשתים, ושאול אף נלחם בעמלק, הנמנה בבר׳ פרק לו בין אלופי עשו. יש לנו גם רמזים במקרא על לחץ האדומים על שבטי הדרום. ואכן במזמור הקדום שבתהלים פג, מבקש המשורר מאת האלהים שיציל את עמו מידי: ״אהלי אדום וישמעאלים, מואב והגרים, גבל ועמון ועמלק, פלשת עם יושבי צור״ (פס׳ ז–ח). מזמור זה משקף אל־נכון את המציאות ההיסטורית שלפני קום המלוכה בישראל[12]; ונמנים בו, מלבד אדום גופא, עמלק וגבל[13], הנחשבים גם הם על תחום אדום. ונראה שדוגמת המלחמות בעמון ובפלשתים, היתה אף מלחמתו של שאול באדום מלחמת־מגן, שבאה להבטיח את שבטי הדרום מפני לחץ האדומים; ועיקרה מסעות מבודדים לאזורי הנגב הרחוק, שלא היו כרוכים בביצור שלטונו באזורים אלה.

עם ביסוס שלטונו בארץ־ישראל נקט דוד במדיניות של התפשטות שבהמשכה באה אדום כולה בעולו של דוד. הידיעה על כיבוש אדום בידי דוד באה במקרא בלשון קצרה וסתומה, בכמה וכמה כתובים השונים זה מזה בפרטים: בשמ״ב ח, יג–יד; ובכתוב המקביל בדה״א יח, יב–יג; וכן בכתובת למזמור ס בתהלים המפאר את מלכות דוד ואת נצחונותיו. המשותף לכל שלושת הנוסחאות האלה היא הידיעה על המלחמה הקשה נגד אדום בגיא־המלח[14], וההרג הרב שערכו הישראלים המנצחים באדומים שנאבקו על חרותם. לפי המסופר בשמואל ובדברי־הימים הגיע מספר ההרוגים במלחמה בגיא־המלח לשמונה עשר אלף, ואילו לפי תהלים לשנים עשר אלף בלבד. אך מספר זה כמספר זה אינם אלא מספרים סכימאטיים מעוגלים ויש בהם הגזמה רבה במספר האויבים שנפלו במלחמה, ודינם כדין המספרים המוגזמים האחרים הבאים בסיפורי מלחמות דוד. וראויה לציון העובדה, שהידיעה שבמל״ב יד, ז, על כיבוש אדום בידי אמציה לאחר שהיכה את האדומים בגיא־המלח, מונה אף היא מספר מעוגל וגדול של אדומים שנפלו, היינו עשרת אלפים איש. מכל מקום, נאמנה היא עדות הכתובים על ההרג הרב שנערך באדום, וללא ספק מכוונים המספרים, גם אם נניח שהם מוגזמים ומעוגלים, לא רק לנופלים במערכה בגיא־המלח

www.daat.ac.il

כי אם למלחמה נגד אדום בכללה, שלפי מל״א יא, טז, נמשכה ששה חדשים. שוני אחר בין המסורות השונות על כיבוש אדום הוא שמו של המכה את אדום: לפי ספר שמואל היה זה דוד, לפי ספר דברי־הימים – אבישי בן־צרויה, ואילו לפי תהלים – יואב בן־צרויה. אין להניח שהכתובים השונים מוסבים על מאורעות שונים, שכן מלשון הכתוב ברור שכאן לפנינו נוסחאות מקבילים של אותו ענין. ובעוד שהכתוב שבספר שמואל קורא את המלחמה על שמו של דוד, שבשלב מסוים של מלחמותיו חדל מלצאת בראש צבאו למערכה[15], וזאת כדי לפאר את דוד ולקרוא את הנצחון על שמו, נזכר בכתובים האחרים מי שעמד בראש הצבא למעשה. הזכרתו של הקרב בגיא־המלח בידיעה הקצרה על כיבוש אדום מלמדת שהיה זה הקרב העיקרי, ואין להניח שיואב לא נטל בו חלק, ומה גם שיואב הוא מי שדיכא את ההתמרדויות הנוספות שפרצו באדום לאחר הקרב המכריע בגיא־המלח (מל״א יא, טו–טז). ללא ספק השתתף במלחמה זו גם אבישי, שעמד בראש חלק מן הצבא, בדומה למלחמה נגד עמון ונגד מלכי הארמים. באותה מלחמה עמד יואב בראש בחורי ישראל, היינו צבא הקבע, ואילו אבישי עמד בראש יתר העם. וכנראה המקור שממנו שאב מחבר דברי־הימים את דבריו קרא את המלחמה בגיא־המלח על שמו של אבישי דוקא מתוך מגמה עוינת ליואב[16].

על פי הנתונים שבמקרא אין בידינו לקבוע את זמנה של המלחמה נגד אדום, ואף לא את סדרן המדויק של המלחמות נגד ממלכות עבר־הירדן המזרחי, אדום והארמים. הרשימה של מלחמות דוד שבשמ״ב פרק ח (ומקבילתה בדה״א יח) מונה קודם למלחמה באדום את מלחמותיו של דוד נגד מואב ונגד ממלכות ארם. והכתוב שבשמ״ב ח, יג, אף סומך את הקרב בגיא־המלח למלחמות ארם[17]. כנגד זאת בהמשך תיאור תולדות מלכות דוד מסופר שבאו הממלכות הארמיות לעזרת עמון, היינו שלא היו נתונות עדיין לשלטונו של דוד. יש הסוברים שמלחמתו של דוד נגד אדום היתה מן האחרונות שבמלחמות הכיבוש של דוד, לאחר שביצר את שלטונו בעבר־הירדן כולו ובחלקים רחבים של סוריה. אך קשה להניח שבמערכת הכיבושים של דוד היתה אדום האחרונה במנין, וזאת מכמה וכמה טעמים. בפני עצמה, חשובה היתה אדום לממלכה הישראלית המתרחבת, כנקודת־מפתח בדרכי המסחר הבין־לאומיות וכמרכז של חרושת המתכת. ארץ־אדום סמוכה היתה לתחום הנושב של יהודה, גרעין ממלכתו של דוד, וללא ספק אירעו מפעם לפעם התנגשויות בין שבטים שנחשבו על אדום ובין משפחות יהודה ושמעון שנדדו באזורי המרעה של הנגב; דבר זה היה עשוי להביא במוקדם למלחמה של דוד נגד אדום. מסתבר, איפוא, שדוד כבש את אדום זמן לא רב לאחר ביצור שלטונו בארץ־ישראל המערבית, לאחר ההתנגשויות הראשונות עם מואב ועם ממלכות הארמים[18].

על המלחמה נגד אדום כשלעצמה אין בידינו אלא אותן ידיעות מעטות מן המקרא. ואף אין בידינו לקבוע בבירור את מקומו של גיא־המלח, הוא מקום המערכה נגד אדום, הנזכר רק בכתובים על כיבוש אדום בידי דוד, ובידיעה שבמל״ב יד, ז, על כיבוש אדום בידי אמציה, ואינו נזכר כלל במקורות שמחוץ למקרא. קרוב לודאי שיש לבקש את גיא־המלח בערבה, שאדמתה צחיחה ומלחה, וכנראה בצפון־הערבה באיזור המכרות של ח׳רבת נחאס ופונון[19]. המסע לכיבוש אדום היה ממושך וקשה. צבא דוד יצא מהר־יהודה בדרך זיף, מעון וערד, ומשם באחת הדרכים שהובילו

לדרומו של ים־המלח, והלאה לאורך הערבה לאיזור המכרות של ח׳רבת נחאס ופונון. כאן היתה מערכת מצודות, שהגנה על המכרות ומתקני הצריפה ועל הדרכים שהוליכו מן הערבה אל פנים ארץ־אדום, אל מרכזי הישוב של בצרה והסלע. וכאן, במבואות תחום הנושב של ארץ־אדום, נערך הקרב על אדום. עם כיבוש אזור המכרות בצפון־הערבה והמפלה הכבדה שנחל הצבא של הממלכה האדומית, עבר לרשותו של דוד אחד ממרכזי המכרות העיקריים של אדום, והדרך שהובילה למרכזה היתה פרוצה לפניו. עם הנצחון בקרב שבגיא־המלח הוכרע למעשה גורלה של אדום.

אבל בכך לא נסתיים תהליך הכיבוש של הארץ. האדומים גילו התנגדות קשה לכיבוש ארצם גם לאחר המפלה הצבאית בגיא־המלח. ולפי המסופר במל״א יא, טו—טז: ״בהיות דוד את אדום בעלות יואב שר הצבא לקבר את החללים ויך כל זכר באדום; כי ששת חדשים ישב שם יואב וכל ישראל עד הכרית כל זכר באדום״. באותו פרק זמן ברח למצרים נער מזרע המלוכה באדום, הדד האדומי, אל נכון בנו של מלך אדום האחרון, עם קבוצה של אנשים שהיו מקורבים לבית־המלוכה; ושם, בסיועו של מלך מצרים, חיכה לשעת כושר להתמרד נגד ישראל (מל״א יא, יד—כב).

השלטון הישראלי באדום בימי דוד ושלמה

עם כיבוש אדום הכביד דוד את ידו על הארץ. הוא ביטל את המלוכה באדום, ושם בה נציבים ששלטו בארץ במישרין מטעם השלטון המרכזי. ואילו את האדומים העביד כנראה בעבודת כפיה (השוה שמ״ב ח,יד). שיעבוד זה היה חמור הרבה יותר אף משיעבודה של ארם־דמשק, שגם בה שם דוד נציבים, שלא כבשאר הממלכות שכבש, שנשארו בהן המלכים בני־הארץ כשליטים וַסאליים.

עם מותו של דוד, היינו בשנת 970 לפסה״נ לערך, חלו זעזועים בשלטון ישראל באדום. הדד האדומי חזר לאדום בסיועו של מלך מצרים, הוא כנראה פרעה סִיאָמוֹן[20], ולפי לשון הכתוב הקים אותו האלהים לשלמה לשטן (מל״א יא, יד). יש הקושרים לכאן את הכתוב שבמל״א יא, כה, המוסב לפי נוסח המסורה על ארם, וגורסים לפי תרגום השבעים: ״זאת הרעה אשר עשה הדד ויקץ בישראל וימלך על אדום״; כלומר, שעלתה בידי הדד להקים שוב ממלכה עצמאית, באדום כולה או בחלק מאדום. אך קשה להניח שעלתה בידי שלמה לשלוט בערבה ובחוף ים־סוף; כשהשלטון בהר־אדום הוא בידי מלך עוין לו. והיו ששיערו שלא מרד הדד אלא בסוף ימיו של שלמה, ולאחר מכן קיימה בידה אדום את עצמאותה במשך תקופה ארוכה[21]. אלא שהשערה זו מנוגדת לעדות הכתוב, שהדד ברח למצרים עם כיבוש אדום על ידי דוד וחזר אליה לאחר מותו, היינו עם עלית שלמה למלוכה. והדעת נותנת שהכתוב במל״א יא, כה, מוסב על ארם־דמשק ולא על אדום, והוא המשך למה שלפניו; ולא נאמר איפוא במקורותינו מה עלתה בגורלו של הדד. אין אנו יודעים מה היתה מידת ההצלחה של הדד במרדו. יתכן ששלמה דיכא מרד זה לגמרי; ויתכן שהצליח הדד לגבש סביבו גדוד, מעין הגדוד של דוד בתקופת מלכותו של שאול, שהטריד את דרכי השיירות והתגרה ביחידות קטנות של צבא הכיבוש הישראלי, מבלי שהדבר הגיע לידי ערעור השלטון במרכזי הישוב של אדום.

www.daat.ac.il

ימי מלכותו של שלמה הם תקופת הפריחה והשגשוג של חרושת המתכת בערבה, של המסחר בדרכי הערבה והמדבר ושל הספנות במפרץ־אילת. ומאלפת העובדה, שהתנופה העיקרית בפיתוח חרושת המתכת בערבה וסחר אופיר לא היתה בימי עצמאותה של ממלכת אדום, כי אם משנעשתה אדום חלק מן הממלכה של דוד ושלמה. דבר זה נרמז בדברי הכרוניקה המקראית, השקועה במל״א ט, כו ואילך, על האניות שעשה שלמה בעציון־גבר אשר את אֵלות על שפת ים־סוף בארץ־אדום, ועל סחר אופיר באניות אלה בשיתוף עם הצידונים עוברי ארחות הימים. ואילו הסקר הארכיאולוגי והחפירות שלחוף ים־סוף[22] הראו, שדוקא המאה העשירית לפסה״נ, היינו פרק־הזמן שלאחר כיבוש אדום בידי ישראל, היא תקופת הרחבת הכרייה והצריפה של הנחושת בערבה בהיקף שלא היה ידוע קודם לכן. בפרק־זמן זה אף נבנתה, המצודה בעציון־גבר (תל אל־ח׳ליפה)[23].

במקורות שבמקרא, שלמן ימי שלמה ועד ימיו של יהושפט, אין אדום נזכרת, ואין בידינו מקורות חיצוניים אשר נוכל ללמוד מהם על מעמדה של אדום בתקופה זו. מן הידיעה שבמל״ב ח, כ, שבימיו של יורם, בנו של יהושפט, פשעה אדום מתחת יד יהודה, והמליכה עליה מלך, אפשר אולי ללמוד שעד סוף מלכות יהושפט היתה אדום נתונה לשלטון יהודה, והמעמד המדיני של אדום לא נשתנה במשך מאת השנים הראשונה של מלכות יהודה. אבל, כנגד זאת, קשה להניח שבתקופת הירידה של מלכות רחבעם ואביה, לאחר פילוג המלוכה, עלה בידי יהודה המדולדלת לקיים בידה את השלטון במרחבי הנגב והערבה, ולכפות את ריבונותה על אדום. וכנראה פרקה אדום מעליה את עולה של יהודה, בעקבות מסע שישק לארץ־ישראל בשנתו החמישית של רחבעם (925 לפסה״נ לערך). ברשימת הערים שכבש שישק, החקוקה בכתובת שנמצאה במקדש אמון בכרנך, מנויים גם שמות מקומות ואזורים במרחבי הנגב[24], ואפשר אפילו שהגיע שישק עד אדום. מכל מקום, מסע זה עירער את שלטונה של יהודה באזורי הנגב המרוחקים, ואל נכון הביא גם לקריעת אדום והערבה מעל יהודה.

מלחמות ישראל ואדום בימי יהושפט ויהורם

תנופת ההתפשטות של יהודה באזורי הנגב, שהביאה לכיבוש אדום, נתחדשה בימי יהושפט (871—849 לפסה״נ). יהושפט הרחיב את גבולות יהודה בתחומי פלשת והנגב הרחוק (השוה דה״ב יז, יא), ואף שקד על הקמת רשת־ביצורים ומצודות שהבטיחו את דרכי הנגב. וכנראה יש ליחס לימיו של יהושפט את הקמת המצודה של חורבת עוזה שבמדבר יהודה, החולשת על הדרך מהר יהודה אל דרום ים־המלח והערבה; והמצודה שבקדש־ברנע, החולשת על הדרכים שבמרחבי הנגב[25]. פעולות אלו הבטיחו את התנאים המוקדמים לחידוש שלטונה של יהודה בערבה ולחוף ים־סוף, ועל ידי כך גם לכיבושה של אדום. אין בידינו ידיעות אימתי כבש יהושפט את אדום. אך כנגד זאת מספרת כרוניקה, המשוקעת במל״א כב, מט, כי: ״יהושפט עשה אניות תַרשיש ללכת אוֹפירה לזהב ולא הלך כי נשברו אניות בעציון־גבר״; ולאחר מכן מסופר שיהושפט סירב לשתף בסַחר אופיר את אחזיהו בן־אחאב מלך ישראל. ידיעות אלו מלמדות על שלטונו של יהושפט בערבה ועל סחר אופיר שפרץ בימיו.

כנראה שקודם לכן, בימי אחאב, נסתייע יהושפט בישראל ובצור בעלת־ב־ריתה, ושיתוף פעולה זה, שהיה אחד מן הסימנים של זיקת־התלות של ממלכת יהודה בישראל, היה למורת רוחו — ואחר מות אחאב ניסה להחלץ ממנו. ושמא נשברו האניות באחד הנסיונות הראשונים שעשה יהושפט לארגן לבדו מסע אניות לאופיר, ללא סיוע מקצועי של ישראל וצור. ימי יהושפט הם תקופת שגשוג מחודש של עציון־גבר; ולפרק־זמן זה יש לייחס את שכבה ב׳ של עציון־גבר, המעידה על תנופה חדשה בהתפתחותה ושגשוגה של העיר.

אין אנו יודעים מה היה אופי השלטון של יהודה על אדום בימי יהושפט. הכתוב שבמל״א כב, מח: ״ומלך אין באדום נצב מלך״ הוא סתום, ואין בידינו ללמוד ממנו אם ביטל יהושפט, דוגמת דוד, את המלוכה באדום ושם בה נציב, או שמלך אדום שוב לא היה ריבוני כי אם שימש כנציב של יהושפט.

על תלותה של אדום ביהודה למדים אנו מן הסיפור המופלא שבמל״ב ג, ד ואילך, על מלחמתו של יהורם בן־אחאב מלך ישראל במישע מלך מואב, שקודם לכן מרד בישראל. מן הסיפור למדים אנו על מערכת מסובכת של יחסי־תלות. יהורם מלך ישראל קורא אליו את יהושפט לסייע בידו במלחמה, דבר המלמד על זיקת־תלות של יהודה בישראל. יהורם ויהושפט פונים ועולים על מואב דרך מדבר אדום, כשמלך אדום, נציבו של יהושפט באדום, שהוא עצמו היה משועבד ליהושפט, מסייע בידם[26].

המגע הראשון בין צבאות ישראל, יהודה ואדום ובין מלך מואב היה על גבול מואב, אל נכון במעלה נחל זרד. צבאות בעלי־הברית היכו את המואבים ואף שמו מצור על קיר־חרושת, היא קיר־מואב, בירתה הקדומה של מואב. מלך אדום נטל חלק במלחמה עד סופה (מל״ב ג, כו) לצד מלך ישראל ומלך יהודה, אולי כבעל ברית כפוי. בהמשך המלחמה נחלו הצבאות שחדרו למואב מפלה כבדה, כפי שמשתמע מלשון הכתוב: ״ויהי קצף גדול על ישראל ויסעו מעליו וישובו לארץ (שם, פס׳ כז).

מפלת המלכים במלחמה על מואב, קרוב לסוף ימיו של יהושפט, גררה אחריה את התרופפות האחיזה של יהודה באדום, וכנראה אף באזורי הערבה והנגב. וזמן לא רב לאחר מכן באה פשיטה של המואבים והעמונים ליהודה, המתוארת בדה״ב פרק כ. התיאור בכללו נושא אמנם את חותמו של ספר דברי־הימים המאוחר, אך ללא ספק ביוס־ הוא על מסורות היסטוריות[27]. לפי תיאור זה באו הפושטים ממואב ומעמון, ויהד עמהם יושבי הר־שעיר, היינו אדומים, בדרך עקיפין שעברה בצפונה של אדום[28] אל דרומו של ים־המלח והלאה לעין־גדי — ומשם בדרך שעברה במדבר יהודה לתקוע ולמרכז הר־יהודה (דה״ב כ, א–ב, כ). פשיטה זו נהדפה במדבר שבסביבות תקוע. אבל שלטונה של יהודה מעבר לים־המלח שוב לא היה בו ממש; וסמוך לכך, בראשית מלכותו של יורם בן־יהושפט, פרקו מעליהם האדומים לגמרי את עולה של יהודה והקימו מחדש ממלכה עצמאית באדום (מל״ב ח, כ).

בסמוך לידיעה שבמל״ב ח, כ, על המרד של אדום בישראל מסופר: ״ויעבר יורם צעירה וכל הרכב עמו, ויהי הוא קם לילה ויכה את אדום הסובב אליו ואת שרי־הרכב וינס העם לאהליו״ (שם, פס׳ כא). היה זה נסיון של יורם להחזיר אליו את השלטון על אדום, אל נכון קרוב לתחילת מלכותו, בשנת 848 לפסה״נ. נוסח הכתוב המספר על המלחמה אינו ברור; ויש כאן מגמה להעמיד באור של נצחון מסע־מלחמה

www.daat.ac.il

שנסתיים בכשלון, ושלאחריו פרקה מעליה אדום את עולה של יהודה למשך זמן ממושך (שם, פס' כב). כנראה יש לגרוס במל"ב ח, כא: "ויכה אותו אדום" — תחת "ויכה את אדום" בנוסח שלפנינו; מה שמתאים להמשך, שלפיו הוכה הרכב, היינו הרכב של יורם הנזכר בתחילת הכתוב, והעם נס לאהליו. קשה להניח שנעזר מלך ישראל ברכב לשם התקפת־לילה, מה שעולה מן הכתוב אם נרצה לקיים את הנוסח כמות־שהוא. מהלך המלחמה המשוער היה, איפוא, מעין זה: מלך יהודה, עם חיל־הרכב ועם הצבא המגויס, יצא לקראת האדומים, אלא שהללו הצליחו להנחיל ליורם מפלה על ידי התקפת־פתע, בעת חנית־לילה של צבא יהודה, מבלי שבאו בקרב־גלוי עם הצבא שהיה ללא ספק עדיף בציודו. העובדה, שהיה עם יורם כל הרכב של ממלכת יהודה (מל"ב ח, כא), אף הגבירה את הצלחת התקפת־הפתע האדומית; שכן רכב שאינו ערוך לקרב, מה גם בשעת חנית־לילה, אין לו ערך כמכשיר־לחימה; להיפך, יש בו כדי להקשות על התארגנות מהירה של הכוח המותקף במפתיע.

ענין מקומה של המערכה מעלה שורה של בעיות. יש המזהים את צעיר, המקום שבו בא צבא יורם במגע עם האדומים, עם ציעֹור שמצפון לחברון (יהו' טו, נד). ואם נקבל זיהוי זה, הרי שבעקבות המרד אף פשטו האדומים וחדרו עד למרכז הר־יהודה, ויורם יצא לקראתם במגמה למנוע שואה. אבל קשה לקבל הנחה זו. שכן, על אף חולשתה היחסית אותו זמן, היתה יהודה חזקה הרבה מן האדומים, שזה עתה פרקו מעליהם את עול השיעבוד. יתר על כן, אין להניח שהיו האדומים יכולים לבצע התקפת־פתע נגד צבא יהודה החונה בתוך מרכז תחום־ההתישבות היהודי; זוהי פעולה שניתן לבצעה נגד צבא הבא מן החוץ והנמצא בארץ עוינת, ולא על ידי פולש נגד הצבא המקומי. קשה גם לקבל את הצעת הזיהוי של ציעור עם צוער שבגבול יהודה ואדום, סמוך לשפך נחל זרד. שכן, לפי זיהוי זה הגיע חיל־הרכב של יורם אל אזור הצמחיה הסבוכה של בקעת־צוער, היא ע'ור א־צאפי, או אל המליחה הטובענית שמדרום לה; אזור, שלא זו בלבד שאינו מתאים למלחמה, אלא שאף אינו ניתן למעבר רכב. וכנראה יש לגרוס בכתוב שבמל"ב ח, כא, תחת "ויעבר יורם צעירה" — "ויעבר יורם שעירה"[29], היינו אל הר־שעיר. אין, איפוא, בידינו נתונים מדויקים על מקום ההתנגשות בין צבא יורם ובין האדומים; ואין אנו יודעים אלא זאת, שאירעה בגבול יהודה ואדום, או בתחומי ארץ־אדום.

כשאנו מנסים לעמוד על אופי השיקולים שהביאו למסע בראש חיל־רכב לדיכוי המרד באדום, עלינו לזכור שעצם הבאת הרכב לאדום היתה כרוכה בקשיים חמורים. הדרכים המובילות מיהודה לערבה ולאדום, בין זו הישרה שהוליכה דרך ערד ולמדבר יהודה ולערבה, ובין דרך־העקיפין שעברה במעלה־העקרבים של ימינו, קשות הן ואפילו מסוכנות למעבר רכב בגלל תנאי השטח. גם בארץ־אדום עצמה אין תנאי פני הקרקע מן הנוחים ביותר למערכה המיוסדת על רכב, הזקוק לאפשרות של תימרון יעיל, לשטח מישורי רחב ידים. רק אם נניח שהיה לאדומים צבא מגובש וחזק, הנכון להתמודד עם צבא סדיר בקרב־גלוי ושלא ניתן היה להתגבר עליו אלא בתיל־מחץ בעל עצמה רבה, היה מן ההגיון הצבאי במעשהו זה של יהורם, על אף כל הקשיים והסכנות שהיו כרוכים במסע חיל־רכב לאדום[30]. אם כי אין בידינו נתונים על אופי הכוח הצבאי של האדומים ועצמתו, ספק הוא אם אכן היה לאדומים, שזה עתה פרקו

www.daat.ac.il

מעליהם את עול יהודה, צבא סדיר בעל עצמה. כנראה, שעיקר הכוח של האדומים המתמרדים היה צבא מתנדבים עממי, שנתגבש מסביב לאותן יחידות־עזר מעטות שהורשה השליט הואסאלי של אדום להחזיק בהן. בנסיבות אלה ניתן היה להניח שהאדומים יימנעו מקרב־מגע עם צבא עדיף, כפי שאמנם היה למעשה. אם כן, יתכן שלא שיקולים צבאיים־טקטיים הם שהביאו למסע חיל־הרכב לאדום, ועיקר תכליתו היתה לשמש כהפגנת־כוח גרידא, כדי להרתיע את האדומים ולהביאם חזרה בעול יהודה אף מבלי קרב מכריע. בין כך ובין כך, העמדת המסע נגד אדום על חיל־הרכב – מבלי לנקוט באמצעי הבטחה מתאימים, וביחוד בחניות לילה – סייעה, כאמור, להצלחתה של התקפת־הפתע האדומית, שחרצה את גורל המלחמה.

מפלת צבא יורם ושחרורה של אדום מעול יהודה, החלישו את ממלכת יהודה. ולא עוד, אלא שעם אבדן דרכי הערבה ומצודותיה שוב לא היה בידי מלכי יהודה לכפות את שלטונם על שבטי הנֵודים שבנגב הרחוק. ובהמשך ימי מלכותו של יורם אף העזו שבטי הערבים, שקנו להם שביתה בנגב, לפשוט אל תוך יהודה עצמה במסעות שוד וביזה (דה״ב כא, טז–יז).

כיבושי אמציה ועוזיה באדום

למן נסיונו של יורם בן־יהושפט להחזיר לעצמו את השלטון באדום (848 לפסה״נ) ועד לאמצע ימי מלכותו של אמציה (798–784 לפסה״נ), תקופה של ששים שנה בקירוב,

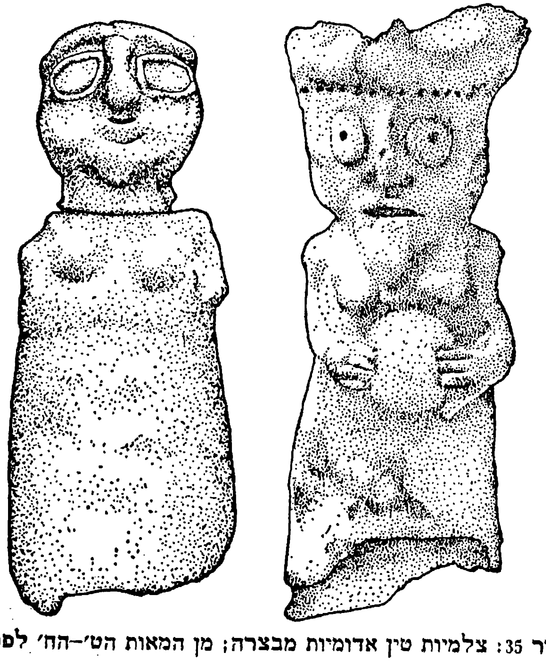

ציור 35: צלמיות טין אדומיות מבצרה; מן המאות הט׳–הח׳ לפסה״נ

היתה אדום עצמאית. בימי מלכותו של אמציה נתאוששה יהודה ונתחזקה, לאחר תקופה של ירידה ומפלות צבאיות. לפי מל״ב יד, ז, אמציה: ״הכה את אדום בגי־המלח עשרת אלפים ותפש את הסלע במלחמה ויקרא את שמה יָקְתְאֵל״. מהלכה של מלחמה זו דומה, איפוא, בקוים כלליים למלחמת דוד לכיבוש אדום. המערכה התנהלה בגיא־המלח, סמוך לאזור המכרות של פונון שבצפון־הערבה, ומשם התקדם צבא אמציה דרך פונון לבצרה ולכד את המצודה המבוצרת של הסלע. מקומה של הסלע[31] הוא, ככל הנראה, באתר של א־סַלַע שבימינו, כשמונה ק״מ דרומה לא־טַפִּילֶה. המקום קרוב קרבה יתירה לבצרה (בֻּצֵירָה), שהיתה בימי המקרא העיר הראשית בצפונה של אדום. זוהי גבעה סלעית מבוצרת, החולשת על סביבתה. נמצאו במקום שרידי ישוב מימי הממלכה האדומית, ומזמן שלטונה של ישראל באדום. עם כיבושה של הסלע, היה בידי אמציה השלטון על צפון־אדום, אבל לא עלה בידיו לכבוש את אדום כולה, ולהקנות ליהודה את השלטון על דרום־הערבה ועל אילת, ואף לא על דרומו של הר אדום. משום כך שקד אמציה במיוחד לבצר את שלטונו בצפונה של אדום; וככל המסתבר, כרוך היה שינוי שמה של הסלע ליקתאל (השוה יהו׳ טו, לח) בישובם של אנשי יהודה בנקודת־מפתח זו, החולשת על מכרות הנחושת שבאזור פונון, ועל דרכי השיירות שבערבה הצפונית.

עוזיהו, בנו של אמציה, השלים את כיבושה של אדום; כפי שלמדים אנו מן הידיעה הקצרה הבאה במל״ב יד, כב: ״הוא בנה את אֵילַת וישבה ליהודה״. ימי עוזיהו הם תקופת פריחה ושגשוג לממלכת יהודה, תקופה של התעצמות והתפשטות טריטוריאלית בהיקף שלא נודע כמותו מימי דוד ושלמה[32]. לאחר שעלה בידי עוזיהו להנחיל מפלה לשבטי הערבים שנאחזו בנגב (דה״ב כו, ז), נתפשט הישוב היהודי גם בחבלי־הנגב המרוחקים. ובודאי יש ליחס לימי עוזיהו חלק מישובי הקבע והמצודות שהוקמו בחבל־ארץ זה בתקופת הברזל ב׳[33], ושמרו על דרכי השיירות בנגב ובערבה. פעילות זו היתה כרוכה בבנינה מחדש של אילת, היא עציון־גבר[34] (מל״ב יד, כב); וכנראה אף בתנופה חדשה של סחר אופיר וסחר השיירות בדרכי המדבר. לימיו של עוזיהו יש לשייך את שכבה ג׳ של הישוב בעציון־גבר, שנבנה מחדש בהיקף רחב יותר מאשר הישובים הקודמים באותו מקום; ושהיו בו, מלבד המצודה המבוצרת, גם בתי־מושב. בפעם הראשונה בתולדותיו נעשה המקום לעיר. בשכבת־ישוב זו נמצאה טביעת־חותם ועליה השם ״ליתם״. ואם כי אין הכרח שהחותם הוא של יותם בן־עוזיהו מלך יהודה עצמו, הרי מכל מקום יש לשייך אותה לימי עוזיהו ויותם בנו, ששלט כעוצר בחיי אביו.

קצו של שלטון יהודה באדום

פרשה זו של שלטון יהודה באדום ובערבה לא היתה ממושכת. ועם תמורות גורלה של יהודה בראשית ימי אחז, משיהודה עצמה היתה נתונה לסכנת כיבוש על ידי רצין מלך ארם ופקח בן־רמליהו מלך ישראל (734 לפסה״נ), בא אף הקץ לשלטונה של יהודה באדום. לפי הכתוב הסתום שבמל״ב טז, ו: ״השיב רצין מלך ארם את אילת לארם וינשל את היהודים מאילות, וארומים (אדומים קרי) באו אילת וישבו שם עד

www.daat.ac.il

היום הזה״. לשון הכתוב ״השיב את אילת״ מלמדת בעליל שאין המדובר כאן בכיבוש ארמי של אילת, וללא ספק יש לגרוס ״לאדום״ תחת ״לארם״. יחד עם זאת, ניתן להניח שבעת שעלה רצין על יהודה, אף סייע ביד האדומים לפרוק מעליהם את עול יהודה ולהחזיר לידם את אילת. גירוש היהודים מאילת על ידי רצין קשור היה, אל נכון, במגמה של הממלכה הארמית שבדמשק להבטיח לעצמה את השלטון על ״דרך־המלך״ כולה, ונקודת־אחיזה לסחר הימי עם ערב[35]. בדה״ב כח, יז־יח, מסופר על ימי אחז: ״ועוד אדומים באו ויכו ביהודה וישבו שבי ופלשתים פשטו בערי יהודה והנגב״. ואין להכריע, אם היו פשיטות אלה חלק ממסע־המלחמה של רצין ופקח נגד אחז, או אם לא באו אלא לאחר זמן, משניצלו האדומים והפלשתים את שעת הכושר בעקב חולשתה של יהודה. מכל מקום, יהודה איבדה את מעמדה לא רק באדום אלא גם בנגב.

לשעה החזיר חזקיהו, בנו של אחז, ליהודה את השלטון במרחבי הנגב. וברשימות־היחס של שבט שמעון שבספר דברי־הימים, באה ידיעה על משפחות מבני שמעון, ״הכתובים בשמות בימי יחזקיהו מלך יהודה״ (דה״א ד, מא)[36], שהלכו להר־שעיר, אל נכון ממערב לערבה[37], ״ויכו את שארית הפליטה לעמלק״ (שם, פס׳ מג). אבל באדום ובערבה שוב לא היתה ליהודה אחיזה למן ימי אחז ואילך.

אדום, שבמשך זמן ממושך למדי היתה משועבדת ליהודה, שוב לא היתה מדינה עצמאית ור״בונית; וסמוך לשחרורה מעול יהודה בימי אחז באה בעול מלכי אשור כמדינה ואסאלית, בדומה לשאר ממלכות שבארץ־ישראל וסוריה[38]. החל במאה הח׳ לפסה״נ, היתה אדום נתונה ללחץ בלתי־פוסק של שבטי הערבים, דבר שהביא לדלדולה של הארץ ולירידת התרבות החומרית. במאה הו׳ לפסה״נ פסק ישוב־הקבע באדום לגמרי[39], והאדומים נהדפו ממקומם, בלחץ שבטי הערבים. בכך בא קיצה של הממלכה האדומית. אשר לאדומים עצמם, הללו חדרו אל תוך ארץ־יהודה, כנראה כבר בימי החורבן, ובימי שיבת־ציון התבססו באזורי חברון, מרשה ואדורים[40], וחבל־ארץ זה אף נקרא בתקופה ההלניסטית על שמם – אידומיאה. עם ביצורו של שלטון בית־חשמונאי, כבש יוחנן־הורקנוס חבל־ארץ זה וייהד את תושביו.

ארץ־אדום עצמה, וכן הנגב שמבאר־שבע דרומה, היו במשך התקופה הפרסית בתחום השפעתם של שבטי קידר הערביים, שריכזו בידם את סחר השיירות מעזה, דרך אילת, לערב. בראשית התקופה ההלניסטית (המאה הג׳ לפסה״נ) כבר מצויה באדום הממלכה הנבטית שנוסדה על ידי שבטי נודדים ערביים אשר הקימו ציביליזציה מפוארת. ממלכה זו, שבירתה היתה פטרה שבהר־אדום, כללה גם את ארץ־מואב ואת הנגב, ושימשה כחיץ בין המדבר ובין ארץ־ישראל. היא נתקימה עד שבאה בימי טריאנוס תחת שלטונה הישיר של רומי.

הערות

1 ככל הנראה, אף חלקים של הנגב וצפון־סיני, שממערב לערבה, שייכים היו לאדום בתקופת הפריחה והשגשוג של הממלכה האדומית קודם לכיבושה בידי דוד; ועיין להלן.

2 עיין: N. Glueck, Explorations in Eastern Palestine, AASOR 15 (1935), pp. 20—49; נ. גליק, עבר־הירדן המזרחי, תשי״ד, עמ׳ 58—79; ש. אברמסקי, מסילה בערבה, תשי״ט, עמ׳ פו־קיא.

3 על ההצעות לזהות דרכים אלה עם דרכים הנזכרות במקרא כגון: דרך ים־סוף (במ׳ יד, כה; כא, ד); דרך הערבה (דב׳ ב, ח); דרך מדבר־אדום (מל״ב ג, ח), עיין: מ. אבי־יונה, אנציקלופדיה מקראית ב, טור

www.daat.ac.il

715 ואילך, וכן י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 432 ואילך. על הדרכים הראשיות בארץ־ישראל בימי המקרא עיין גם במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 4—9.

4 עוד בימי מלחמת־העולם הראשונה היו באדום שטחי יער נרחבים, עד שהתורכים סללו ענף מיוחד, אשר הסתעף ממסילת־הברזל החג׳אזית לעין־נגל במורדות שוביך, שמצפון לפטרה, למטרה אחת ויחידה: להביא עצים כדי להסיק בהם את קטרי הרכבות.

5 תיאור מפורט של הסקר הארכיאולוגי והחפירות באדום ובערבה מובא בספריו של נלסון גליק, Explorations in Eastern Palestine II—III, AASOR 15 (1935); AASOR 18—19 (1939); וסיכומו בספרו, עבר־הירדן המזרחי, עמ׳ 124 ואילך.

6 אין אנו יכולים לאחר את כיבוש הארץ יותר מאשר המחצית השניה של המאה הי״ג לפסה״נ לערך (ועיין במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 59—78; ועוד). היו גם מסורות אחרות על נדודי בני ישראל במדבר, שלפיהן עברו בני ישראל לעבר־הירדן דרך ארץ־אדום, והשוה דב׳ א, ב; ב, כט, וכן רשימת התחנות של מסעי בני ישראל, בבמ׳ פרק לג. ולדעת מזר, המסורות על מעבר בני ישראל בתחומה של ארץ־אדום מכוונות לנחשול עלייה קדום, מן הזמן שלפני יסוד המלוכה באדום, ועיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית א, טור 597; ב, טור 145.

7 בין אם המכוון בכתוב שבבר׳ לו, לא: ״ואלה המלכים אשר מלכו בארץ־אדום לפני מלוך מלך לבני ישראל״ הוא למלכות מלך בישראל עצמה, היינו למלכות שאול; ובין אם המכוון הוא למלכות מלך ישראל באדום, היינו לכיבוש אדום על ידי דוד. על נסיונות לחשב את תאריך ראשית המלוכה באדום על פי הרשימה שבבר׳ לו, עיין: E. Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme, 1906, pp. 280—282; W. F. Albright, Archaeology and the Religion of Israel[3], 1953, p. 206.

8 עיין במחקרים המנויים בהע׳ 5.

9 עיין: N. Glueck, HUCA 11 (1936), pp. 141—157.

10 כך, למשל, נמנה עמלק, שמקום מושבו באזורי הנגב שמדרום ליהודה, ברשימות היחס שבבר׳ לו על אדום (פס׳ יב), ואלוף עמלק הוא אחד מאלופי בני עשו (פס׳ טז). אחד מבני אליפז ומאלופי עשו הוא גם קנז (פס׳ יא, טו, מב), שמקום מושבו אף הוא בנגב.

11 במל״א יא, יד, נזכר הדד האדומי, מזרע המלוכה באדום, שפשע בשלמה, וכנראה נתגבשה באדום שושלת קרוב לכיבושה בידי דוד, ועל כן דבקו האדומים בביתו של המלך האחרון.

12 על זמנו של מזמור זה עיין: ב. מייזלר (מזר), הרקע ההיסטורי של תהלים פרק סג, ידיעות ד (תרצ״ז), עמ׳ 47—51. על מלחמות שאול עיין במאמרו של ז. קלאי, בכרך זה, עמ׳ 132—145.

13 ככל הנראה, יש קשר בין העם או השבט בשם גבל, הנזכר במזמור יחד עם שבטי הנודדים ישמעאלים והגרים, ובין גבליני של המקורות ההליניסטיים והביזאנטיים — ג׳באל של המקורות הערביים; והוא חבל־ארץ גדול בצפונה של אדום, מדרום־מזרח לים־המלח.

14 קשה במיוחד הוא הנוסח שבשמ״ב ח, יג: ״ויעש דוד שם בשובו מהכותו את ארם בגיא־מלח״. והיו שהציעו לגרוס כאן אדם, היינו אדום, לפי כתבי־יד שונים והתרגומים העתיקים. אבל לפי גרסא זו קשה הביטוי: ״ויעש דוד שם בשובו מהכותו״, שכן דוד עשה לו שם בהכותו את אויביו ולא בשובו מהכותו אותם. ואל נכון יש לגרוס כאן: ״ויעש דוד שם בשובו (היינו, מן המלחמות הראשונות נגד מואב והארמים) בהכותו את אדם״. והשוה: מ. צ. סגל, ספרי שמואל, תשט״ו, עמ׳ רפח.

15 גם במלחמה נגד עמון לא נטל דוד חלק בפועל, והשוה שמ״ב יב, כו ואילך. וכנראה חדל דוד להשתתף בפועל בקרב כבר למן סוף המלחמות נגד פלשתים, והשוה שמ״ב כא, יז.

16 מגמה עוינת ליואב מצויה גם בכמה וכמה סיפורים בשמואל, והשוה שמ״ב ג, כו ואילך; כ, ד ואילך. מגמה של העדפת אבישי בן־צרויה על פני יואב ניכרת גם בשמ״ב כ, ו; כא, יז.

17 עיין הע׳ 14.

18 על סדר מלחמותיו של דוד עיין: ש. ייבין, אנציקלופדיה מקראית ב, טור 633 ואילך; וכן בכרך זה, עמ׳ 157 ואילך.

19 על שאלת זיהויו של גיא־המלח עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ב, טור 479. היו שהציעו לזהות את גיא־המלח עם ואדי אל־מלח, בדרום הר־יהודה, ליד תל אל־מלח שמדרום לערד. אבל זיהוי זה מופרך מעיקרו; שכן, לפי זאת, המלחמה לכיבוש אדום לא נערכה בגבולות ארץ־אדום, כי אם בתוככי ארץ־יהודה, בגבולות תחום ההתישבות הרצוף של שבט יהודה.

20 על זהותו של מלך מצרים זה, השוה: י.גולדוסר, ידיעות יד (תש״ט), עמ׳ 82—84. גולדוסר סובר שהיו שתי מלחמות של דוד נגד אדום: האחת בשלבים המוקדמים של מלחמות דוד, לכיבוש הארץ; והאחרת בסוף ימיו של דוד, כדי לדכא מרד שפרץ באדום; והמסופר במל״א יא, טו ואילך, על הטבח האכזרי שערך יואב באדום ובריחת הדד מצרימה, מוסב על המרד. דעה זו מיוסדת על ההנחה שמלך מצרים שאליו ברח הדד הוא המלך שבזמנו חזר לאדום, היינו סיאמון. אבל אין הכרח בכך, ואפשר שברח הדד למצרים בימי מלך מצרי אחד, וחזר לאדום בימי יורשו.

21 כך למשל: T. H. Robinson, History of Israel, 1932, pp. 285ff.

22 עיין: נ.גליק, עבר־הירדן המזרחי, עמ׳ 61—106.

23 בעיית ״בית־המצרפות״ שביקש נ.גליק (שם) למצוא בתל אל־ח׳ליפה טעונה בירור נוסף, ולאחרונה יצאו עוררין על ההנחה שזהו בכלל ״בית־מצרפות״. אשר לריבוע התעשיתי, שהקיף לפי גליק את בית־המצרפות של שכבה א׳, היא השכבה של ימי שלמה, אין הוא אלא חומת־סוגרים רגילה. שטח הישוב לפי זה הוא 45x45 מטר, כלומר בסך הכל שני דונם, היינו שכאן לפנינו מצודה מבוצרת. כנגד זאת החומה והשער, שנטה גליק לייחס לימי שלמה, הם כנראה של שכבה ב׳ בעציון־גבר, היינו מימי יהושפט, ועיין: ז. משל, ידיעות כה (תשכ״א), עמ׳ 157—159; י. ידין, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 108—109, הע׳ 92.

24 על מסע־שישק עיין: B. Mazar, Suppl. VT 4 (1957), pp. 57ff., וכן בכרך זה, עמ׳ 182—189.

25 עיין: י.אהרוני, יהודה וירושלים, תשי״ז, עמ׳ 53—58; וכן בכרך זה, עמ׳ 429.

26 על מלחמה זו עיין במאמרי על מלחמותיו של מישע מלך מואב עם ישראל, בכרך זה, עמ׳ 323 ואילך; ובמיוחד על מעמדו של מלך אדום במלחמה זו, שם הע׳ 44.

27 לשיטתו של מ.נות, M. Noth, ZDPV 67 (1945), pp. 45—71, מיוסדת פרשה זו על מסורת מקומית מסביבות תקוע מן המאה השלישית לפסה״נ, והיא משקפת כביכול פשיטות של נבטים מחבל־הארץ שממזרח לים־המלח אל מדבר יהודה. אבל גישה זו מופרכת היא מעיקרה, והשוה: W. Rudolph, Chronikbücher, 1955, pp. 258ff.

28 הנוסח שלפנינו, בדה״ב כ, ב, הוא: ״מעבר לים מארם״, ואל נכון יש לגרוס ״מאדום״; שכן המדובר הוא בים־המלח, כפי שלמדים אנו מהמשך הענין. על השקפה שונה בדבר הדרך שבה עלו הפושטים על יהודה, עיין במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 434.

29 בנוסח שבדה״ב כא, ט, נאמר במקום: ״ויעבר יורם צעירה״—״ויעבר יהורם עם שריו״. וניתן להסביר גרסא זו בהנחה שהנוסח שלפני בעל דברי־הימים היה: ״ויעבר יהורם שעירה״. ואכן ההבדל בין צ ובין ש בכתב העברי של סוף ימי בית ראשון הוא מועט ביותר.

30 בחלקים מסוימים של הדרך לאדום, וביחוד במעברי ההרים, היה צורך לפרוק את המרכבות ולהעביר אותן על גבי החיילים או בהמות־מעמס. נשיאת המרכבות על גב חיילים במעברי הרים ידועה לנו מן התבליטים האשוריים; ועיין י. ידין, תורת המלחמה בארצות המקרא, תשכ״ג, עמ׳ 299 ואילך, 368—396—397.

31 על זיהויה של הסלע, עיין: ב.מזר, תרביץ כ (תש״ט), עמ׳ 316.

32 על מלכות עוזיהו ועל כיבושיו, עיין: ח. תדמור, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 158 ואילך.

33 עיין, לעת עתה, דו״ח מוקדם של הסקר הארכיאולוגי: נ.גליק, ארץ ישראל ה (תשי״ט), עמ׳ 41—46.

34 על החפירות בעציון־גבר, עיין המחקרים המנויים בהע׳ 5. על בעית חילוף השמות אילת ועציון־גבר עיין: נ. גליק, אנציקלופדיה מקראית א, טור 268 ואילך; ש. אברמסקי, מסילה בערבה, תשי״ט, עמ׳ קג ואילך.

35 עיין: ב. מזר, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 136—137, הע׳ 11.

36 על מקור זה, עיין מאמרי בספר היובל לד. בן־גוריון (בדפוס).

37 השם הר שעיר חל גם על האזורים שממערב לערבה, והשוה דב׳ א, ב; יהו׳ יב, ז; שופ׳ ה, ד; ועוד׳

38 מלכים אדומיים נזכרים כואסאלים של אשור בתעודות אשוריות מימיהם של תגלת־פלאסר, סרגון, סנחריב, אסרחדון ואשורבנפל, ועיין: A.L. Oppenheim, apud Pritchard, ANET pp. 282, 286, 287, 291, 294.

39 עיין במחקרים המנויים בהערה 5. ירידת התרבות החומרית במאה הח׳ לפסה״נ, ולאחר מכן הפסקת ישוב הקבע, במאה הו׳ לפסה״נ, היא תופעה שאינה מצומצמת בתחומה של אדום, אלא משותפת לכל הממלכות של עבר־הירדן המזרחי.

40 עיין: ש.קליין, ארץ־יהודה, תרצ״ט, עמ׳ 256 ואילך; מ.אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל, תשי״ד, עמ׳ 22, 28.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מלחמות ישראל עם ארם

מאת: ב. מזר

המלחמות עם הארמים בימי דוד

תקופת דוד ושלמה היא עת הזוהר בדברי ימי ישראל בארצו. במשך שני דורות נהנתה המלוכה הישראלית־היהודית במידה רבה משגשוג מדיני, תוקף חיצוני, שלוה פנימית וגאות כלכלית. דוד הצליח לא רק לבסס את המלוכה, שיסד שאול, ולכלול בה את מחוזות־הארץ המיושבים ישוב נכרי ואת מדינות הסְפָר אדום, מואב ועמון[1], אלא גם לנצל את התמורות, שחלו בסוריה, ולהטיל את מרותו על הארצות הארמיות, צובה ודמשק ועל שבטי בני־קדם במדבר הסורי. זו היתה שעת רצון למלוכה הצעירה, שליכדה סביבה את כל שבטי ישראל מדן ועד באר־שבע ובעבר־הירדן מזרחה, הפיחה בלבם רוח צבאית, לאומית ודתית, ואיחדה אותם במשטר מדיני־חברתי קבוע, שעצר כוח להעלות את המדינה הישראלית לאחד הגורמים החשובים בחייה המדיניים של קדמת־אסיה. בפרק־זמן זה ירדה פלאים קרנן של האימפריות הגדולות בארצות המזרח. הממלכה המצרית ירדה מגדולתה כבר באמצע המאה הי״ב לפסה״נ; אשור תש כוחה אחרי יגיעת הכיבושים שהוגיעה תגלת־פלאסר הא׳ בסוף המאה הי״ב ובתחילת המאה הי״א; בבל היתה טרף לשכנים ולשבטי הארמים; ממלכת החתים האדירה נופצה לרסיסים כבר בתחילת המאה הי״ב, ואת מחוזותיה הגדולים בסוריה ירשו מלוכות חתיות וארמיות, כגון המלוכה החתית חמת בסוריה התיכונה, שבירתה חמת־רבה על נהר אורונטס. סוף האלף השני לפסה״נ עמד בסימן עליתם של שלושה עמים שמיים על זירת ההיסטוריה כגורמים מדיניים רבי־חשיבות בקדמת־אסיה: הארמים – במיסופוטמיה ובסוריה, הצידונים – בחופיו המזרחיים של ים־התיכון[2] ובני ישראל – בארץ־ישראל. בזמן ההוא היתה מלכות ארם־צובה[3], שבה שלט הדדעזר בן־רחוב (כלומר משושלת בית־רחוב), ראש כל ממלכות ארם בסוריה הדרומית והתיכונה, שבכללן נמנתה ארם־דמשק. השפעתה הגיעה עד לסביבות נהר פרת, וידה היתה נטויה להשתלט גם על עבר־הירדן המזרחי. עם בעלות־בריתה נמנו לא רק מעכה וארץ־טוב שבצפון עבר־הירדן המזרחי אלא גם ארץ בני־עמון[4]. מסתבר שבמלחמתו עם דוד, וביחוד במסעו הגדול לעבר־הירדן שבו הגיע עד מישור מידבא (דה״א יט, ז), שאף הדדעזר להטיל את מרותו על ״דרך־המלך״, שהיתה כבר אז אחת מדרכי השיירות החשובות במסחר הבינלאומי, היא המסילה שהוליכה מדמשק לאורך עבר־הירדן המזרחי לאילת ולערב. נצחונו של דוד במלחמתו הממושכת עם הדדעזר מלך ארם־צובה שם קץ

עיין הערות בעמ׳ 219—220, ולוחות יא—יג.

www.daat.ac.il

לנסיונות ההתפשטות של מלכות צובה והביא לידי כניעת מלכויות הארמים, עד גבול חמת בצפון ועד נהר פרת בצפון־מזרח, תחת יד ישראל. ״וישם דוד נציבים בארם־דמשק ותהי ארם לדוד לעבדים נושאי מנחה״ (שמ״ב ח, ו); ״ויראו כל המלכים עבדי הדדעזר כי נגפו לפני ישראל, וישלימו עם בני ישראל ויעבדום״ (שם י, יט). והברית שכרת דוד עם תועי, שליטה של מלכות חמת, ועם חירם מלך צור, שליטה של מלכות הצידונים, איפשרה למלך ישראל לחזק את שלטונו בארצות הכבושות.

יחסי שלמה עם ארם

דוד הנחיל לשלמה ממלכה מלוכדת מיושבת בחלקה ישוב צפוף, שעברו בה דרכי־האורחות החשובות; ״ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר (פרת) עד ארץ־פלשתים ועד גבול מצרים״ (מל״א ה, א; דהי״ב ט, כו); ״כי הוא רודה בכל עבר־הנהר מתפסח ועד עזה בכל מלכי עבר־הנהר, ושלום היה לו מכל עבריו מסביב״ (מל״א ה, ד). כגבול קובע של ממלכת ישראל בצפון נחשבה בתקופה ההיא לבוא־חמת, היינו לבוא (היום לַבְוֶה) שבצפון בקעת־הלבנון, עיר הגבול הקיצונית של מלכות חמת[5]. השליטה על דרכי־השיירות הבטיחה למלך ישראל את מפתחות המסחר של מצרים וחופי ים־התיכון עם ארצות הפרת והחידקל; והשליטה על אילת ועיר הנמל החדשה עציון־גבר[6] פתחה את דרכי־הים אל ארצות הים־האדום. במחוזות השלטון הישראלי עלינו להבדיל בין ארצות כבושות, שבהן הושיבו דוד ושלמה נציבים ישראליים, לבין ארצות שבהן משלו מלכים־וַסָאלים. לסוג השני שייכות בוודאי כמה מדינות ארמיות בסוריה, שהכירו במרות בית־דוד כל זמן שמשטרו הצבאי והאדמיניסטרטיבי היה איתן ומוצק. לכן מדגישים ההיסטוריוגרפים הישראליים ״כי הוא (שלמה) רודה בכל מלכי עבר־הנהר״, ״ויהי מושל בכל המלכים מן הנהר ועד ארץ־פלשתים ועד גבול מצרים״. ו ע ב ר ־ ה נ ה ר אינו אלא מושג אשורי (ebîr nâri), שהיה רווח החל בימיו של סרגון (המאה הח׳ לפסה״נ) ונתקבל כמלה שאולה בארמית (עבר־נהרא) ובעברית, ומשמעותו ס ו ר י ה (עבר־הנהר פרת מערבה). בכדי להבטיח לעצמו את הארצות המרוחקות ממרכז המדינה ולהגביר את הבטחון בדרכי־המסחר החיוניות, הקים שלמה צבא שבו היה לחיל־הרכב מקום בראש, ויסד משטר אדמיניסטרטיבי מוצק. חשיבות יתרה מבחינה זו נודעה לבנין ערי־רכב וערי־מסכנות (מל״א ט, יז ואילך) במפתחות־הדרכים ובקצוי הממלכה בארץ־ישראל (גזר מגידו, חצור וכו׳[7]), ב ל ב נ ו ן (מל״א ט, יט – והכוונה לגבול הצפוני של הממלכה), ב צ ו ב ה (בדה״ב ח, ג, ח מ ת ־ צ ו ב ה; ואולי בזמן שנכתב המקור המובא בכתוב היתה צובה חלק בלתי־נפרד מהנציבות חמת) ואף בנות־המדבר ת ד מ ו ר, התחנה החשובה בדרכי המדבר (מל״א ט, יח קרי; דהי״ב ח, ד), הידועה לנו כמרכז חשוב של הארמים מימי תגלת־פלאסר הא׳ מלך אשור (סוף המאה הי״ב לפסה״נ).

החזקתן של ערי־הרכב משמשת עדות לחשיבות שייחסו לרכב בצבאות ישראל מאז תקופתו של שלמה; וללא ספק היה לרכב תפקיד לא מבוטל בהתנגשויות בין ישראל לארם. המקורות המקראיים מרבים להזכיר את סחר הסוסים והמרכבות

www.daat.ac.il

של שלמה (מל״א י, כח–כט) ואת ערי־הרכב (המרכבות) והפרשים (הסוסים) וכן את אורוות הסוסים שבנה במקומות שונים בממלכתו (שם ה, ו–ח; ט, יט; י, כו). ״ויאסף שלמה רכב ופרשים ויהיה לו אלף וארבע מאות רכב ושנים עשר אלף פרשים וינחם בערי־הרכב ועם המלך בירושלים״. מסתבר שלפני דוד לא היה רכב־מלחמה לבני ישראל, ואפילו הצבא של דוד היה רובו ככולו חיל־רגלים – בניגוד לכנענים, שעיקר צבאם היה רכב־מלחמה[8], וגם לפלשתים, שהשתמשו בשעת הצורך במרכבות, כגון במלחמת־יזרעאל והר הגלבוע (השוה שמ״ב א, ו). גם את הרכב שלקח דוד שלל במלחמותיו השמיד ברובו, כפי שלמדים אנו מן הידיעה על החרמת רכב־מלחמה בתיאור הנצחון על הדדעזר: ״ויעקר דוד את כל הרכב ויותר ממנו מאה רכב״ (שם ח, ד; ועיין שמ״ב טו, א; מל״א א, ה, על מרכבותיהם של בני המלך).

מאז ימי שלמה היה חיל־הרכב יסוד חשוב בצבאות ישראל ויהודה. ראוי לתשומת לב הסעיף הראשון במשפט־המלך הישראלי: ״את בניכם יקח ושם לו במרכבתו ובפרשיו ורצו לפני מרכבתו״ (שמ״א ח, יא). באותו משפט־המלך מדובר גם על גיוס אנשים ״לעשות כלי מלחמתו (של מלך ישראל) וכלי רכבו״ (שם, פס׳ יב). ולא בכְדִי התריע המחוקק הישראלי בתקופת המלוכה על תשוקת מלכי ישראל להרבות בסוסים, שהכבידה מאוד על משק המדינה (דב׳ יז, טז)[9]. על חשיבותו של חיל־הרכב בצבא ישראל אנו למדים מידיעות שונות הבאות באקראי במקרא: זמרי, שקשר על אלה בן־בעשא וישב על כסא המלוכה בתרצה, היה שר מחצית־הרכב (מל״א טז, ט); ובמלחמת־קרקר (853 לפסה״נ), בה התיצבו מלכי סוריה וארץ־ישראל נגד שלמנאסר הג׳ מלך אשור, היו ברשותו של אחאב מלך ישראל לא פחות מ־2000 מרכבות[10]. וראוי ביחוד לתשומת לב המושג העברי מתקופת המלוכה ״רכב ישראל ופרשיו״ במשמעות ״מגן ישראל״, ״שומר ישראל״.

הגאות והשגשוג של מלכות דוד ושלמה לא האריכו ימים. בסוף ימי שלמה רפתה המלוכה בידיו והמדינה התחילה להתערער מבית ומחוץ. סיבות הרבה היו להתרופפות מלכות ישראל ויהודה ולהתפלגותה: אי שביעת הרצון של העם למעמדותיו, שעליהם רבץ עול מסים כבד; קנאת שבטי הצפון והמרכז ביהודה, שנהנתה מזכויות יתרות כמשענת מלכות בית־דוד; תנועות המרי נגד שלטון ישראל באדום ובארם־דמשק; והחלשת רוח־המלחמה שפעמה בקרב ישראל בימי דוד ובתחילת ימי שלמה. בימי שלמה חלה גם תמורה במדיניותה של מצרים: מיסד השושלת הכ״ב הלובית, פרעה שישק הא׳, הצליח לאחד ולחזק את מצרים (שחזרה והיתה לשעה המדינה החשובה והחזקה שבאסיה המערבית) והוא שנתן יד לכל אויבי שלמה[11], על מנת להחליש ולפורר מבית את המדינה הישראלית כדי שיוכל להשתלט על מחוזותיה העשירים[12]. את שעת החולשה והרפיון למלכות ישראל בסוף ימי שלמה ניצל אחד משרי הדדעזר מלך ארם־צובה, ששמו חֶזְיוֹן (מל״א טו, יח; ולפי מל״א יא, כג – רזון בן־אלידע[13]) והקים מלוכה בלתי־תלויה בדמשק. עליו מסופר במל״א יא, כג–כה, לאמור: ״ויקם אלהים לו (לשלמה) שטן, את רזון בן־אלידע אשר ברח מאת הדדעזר מלך צובה אדֹניו. ויקבץ עליו אנשים ויהי שר־גדוד בהרֹג דוד אֹתם, וילכו דמשק וישבו בה וימלכו בדמשק. ויהי שטן לישראל כל ימי שלמה... ויקץ בישראל וימלך על ארם״. מסתבר, ששר זה הצליח להתחמק משדה־הקרב בשעת תבוסתו

www.daat.ac.il

לוח יא

1: קשת ארמי; תבליט מגוזן מן המאה הי' לפסה"נ.

2: רמח ארמי נושא מגן; תבליט מגוזן מן המאה הי' לפסה"נ.

1: פרש ארמי; תבליט מגוזן
מן המאה הי' לפסה"נ.

2: קלע ארמי; תבליט מגוזן
מן המאה הי' לפסה"נ.

של הדד־עזר, ובעזרת נדוד שקבץ סביבו ניהל מלחמה פרטיזנית נגד השלטון הישראלי בארם־דמשק, עד שמצא שעת כושר להשתלט על דמשק, לפרוק מעליה את עול ישראל ולייסד מלוכה ארמית חפשית וחזקה. זו היתה, בלי ספק, מכה קשה לממלכה הישראלית, שאיבדה את שלטונה על הארצות הארמיות בסוריה ואת השלטון על דרכי־האורחות החיוניות. מאז שנות מלכותו האחרונות של שלמה הלכה ארם־דמשק מחיל לחיל[14] והצליחה לכנס תחת כנפיה בהדרגה את רוב מדינות ארם בסוריה הדרומית, עד נהר פרת ועד גבול חמת, ואף בצפון־סוריה, וידה היתה נטויה גם על המחוזות העשירים והמיושבים ישוב צפוף שבצפון עבר־הירדן מזרחה. במרוצת הזמן הפכה ארם־דמשק לגורם המדיני החשוב ביותר בסוריה – כראש ממלכות הארמים, שלחצם על מדינות החתים בסוריה התיכונה והצפונית ועל המדינה הישראלית בארץ־ישראל הלך וגבר. יחד עם זאת היתה לכוח המכריע בהיאבקות עם אשור, אשר מאז מסעו של אשורנַצִּרְפַּל הב׳ לחופי ים־התיכון (870 לפסה״נ בקירוב), וביחוד מאז ימי שלמנאסר הג׳ (859–824 לפסה״נ), הפילה את חתיתה על כל הארצות מערבה מהפרת.

מלחמות ארם וישראל לאחר התפלגות הממלכה

אחרי התפלגות המלוכה הישראלית־היהודית (930 לפסה״נ בקירוב) הגיע כנראה גבול המלוכה הישראלית לקראת ארם־דמשק עד צפון־הבשן. אבל במרוצת הזמן הלך ונצטמק התחום הישראלי בארץ־הבשן, הוצף שבטי ארמים ולבסוף נכלל במלכות דמשק. מלחמת האחים הארוכה בין שני פלגי האומה, ישראל ויהודה, שנמשכה כל ימי בית־ירבעם ובית־בעשא (930–886 לפסה״נ בקירוב), דלדלה את שתי הממלכות, התישה את כוחותיהן והשפיעה בעקיפין על עליתה של ארם־דמשק.

בתחילת המאה הט׳ לפסה״נ באה שעתה של דמשק להתקיף את מלכות ישראל ולפרוץ את גבולותיה הצפוניים. מאורע זה התרחש בימי מלחמת בעשא מלך ישראל עם אסא מלך יהודה, מלחמה שבה יד ישראל היתה על העליונה. כאשר הרחיב בעשא את גבול ישראל לקראת ירושלים ואיים על בירת יהודה, פנה אסא בבקשת עזרה לבן־הדד בן־טברמון בן־חזיון מלך ארם־דמשק, הוא בן־הדד הא׳, ושלח אליו מס כבד, לאמור: ״ברית ביני ובינך, בין אבי ובין אביך; הנה שלחתי לך שֹׁחַד כסף וזהב, לך הָפֵרָה את בריתך את בעשא מלך ישראל ויעלה מעלי״ (מל״א טו, יח–יט). בן־הדד מלך דמשק לא החמיץ את ההזדמנות שבאה לידיו, ״וישלח את שרי החילים אשר לו ..ל ערי ישראל, ויך את עִיּוֹן ואת דן ואת אבל בית־מעכה ואת כל כנרות על כל ארץ־נפתלי״ (שם, פס׳ כ). צבאות הארמים פלשו, איפוא, לארץ־הגליל מן הצפון, בדרך עיון (היום תל דבין במַרְג׳־עַיּוּן) ופרצו פרץ במערכת ההגנה החזקה שבנחלת־נפתלי, מעיון ודן עד אזור כנרות, שעל חופו המערבי של ים־כנרת, שבמרכזו עמדה העיר המבוצרת כנרת (היום תל עֲרֵימֶה, ליד טַאבְּעַ׳ה). נראים הדברים, שהיה זה בעיקר מסע־עונשין ושוד, לארץ־הגליל; אבל מסע זה פתח בודאי פתח להתערבותה של דמשק בחייה המדיניים של מלכות ישראל ועודד את התפשטותם של הארמים בצפון עבר־הירדן מזרחה. וכנראה יש ליחס לזמן ההוא את המסופר בדהי״א ב, כג: ״ויקח גשור (המלוכה הואסאלית של דמשק) וארם (ארם־דמשק) את חות־יאיר מאתם

www.daat.ac.il

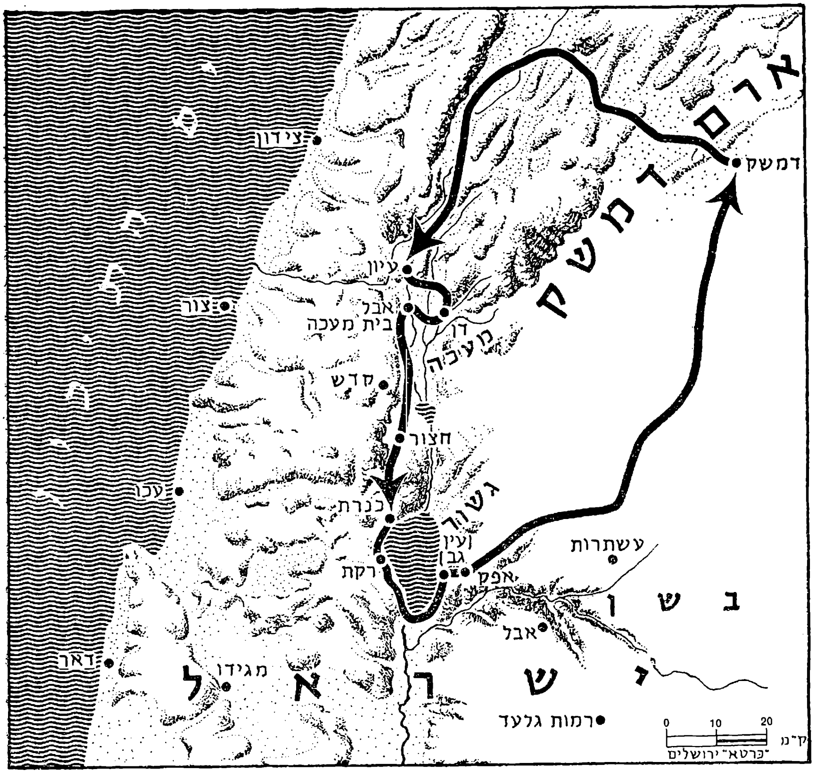

ציור 36: מסע בן־הדד הא׳ על ישראל

(מבני יאיר), את קְנָת ואת בנותיה, ששים עיר״[15]. מלכות ישראל איבדה, איפוא, את כל ארץ־הבשן, שהיתה מאז החלוקה האדמיניסטרטיבית של ממלכת דוד ושלמה כלולה במחוז רמות־גלעד (מל״א ד, יג).

מלחמות ישראל וארם בימי בית עמרי

שנים מעטות אחרי מות בעשא נתיצבה ממלכת ישראל לאחר הזעזועים הקשים שפקדו אותה במשך יובל שנים. עמרי יסד בית־מלוכה חזק בישראל, בנה את בירתו החדשה שומרון (880 לפסה״נ) והפכה למרכז המדינה, וכרת ברית־שלום וידידות עם צור ״רוכלת־העמים״ ועם יהודה. מלחמת־האחים שככה, יהודה הוכנסה יותר ויותר תחת השפעת בית המלוכה הישראלי, וימי הבטחון והשפע שבו לישראל. אך גם בזמנו של עמרי לא פסק לחץ הארמים. מסתבר שדמשק נתנה יד למואבים, שהתמרדו וניסו לפרוק מעליהם את עול ישראל. מכתובת־מישע למדים אנו שעמרי היה נאלץ לערוך מסע־צבאי למואב ולהלחם מלחמה עזה עם פורקי עולו. יתכן שמלך דמשק ניצל את המצב והרחיב את תחום שלטונו בעבר־הירדן הצפוני. הוא גם אילץ את מלך ישראל לתת לדמשק זכויות כלכליות, שכן לפי המסופר בספר

www.daat.ac.il

מלכים, שָׂם מלך דמשק "חוצות" (מעין בָּזארים) בעיר שומרון, ובזה רכש לעצמו זכויות־יתר במסחר המדינה (מל"א כ, לד).

היחסים בין ישראל ובין ארם־דמשק לא נשתנו בימי אחאב בן־עמרי (874–852 לפסה"נ), אף על פי שבימיו התחזקה המלוכה הישראלית, ובידי אחאב עלה להגדיל את חיל־הרכב הישראלי ולבנות מספר ערים מבוצרות[16]. לחץ ארם בעבר־הירדן מזרחה גבר ביחוד בשנות מלכותו האחרונות של אחאב, כאשר על כסא המלוכה בדמשק ישב בן־הדד הב', בנו של בן־הדד הא', הוא הדדעזר של המקורות האשוריים[17]. זו היתה שעת מבוכה ותסיסה בסוריה ובארץ־ישראל. שלמנאסר הג' מלך אשור שם אז פניו מערבה והפיל את חתיתו על כל המלוכות הקרובות והרחוקות. בן־הדד הצליח להקים ברית של מלכי ארם בסוריה, תריס נגד המשחית הגדול, וניצל את ההפוגה להשתלט גם על מלכות ישראל בטרם התחיל המסע האשורי, אולי בכדי להבטיח לעצמו את העורף לקראת הבאות. רמות־גלעד, שבצפון ארץ־גלעד (היום – תל רַאמִית ליד רַמְתַ'ה), מעוז המלוכה הישראלית וצומת־דרכים רב־חשיבות, ומחוזה (השוה מל"א ד, יג) נפלו בידי בן־הדד ובכך נפתחה בפני הארמים הדרך המובילה מדמשק לעמק־הירדן, ומכאן פלש בן־הדד לעבר־הירדן מערבה ועלה על שומרון, "ושלושים ושנים מלך עוזר אותו"[18]. זמנו של מסע זה של בן־הדד הוא, כנראה, שנת 855 לפסה"נ[19]. אחאב, בצר לו, הסכים להכנע ולשלם מס כבד; אבל תנאי הכניעה המשפילים, שהציג בן־הדד, נדחו על ידי מלך ישראל ומועצת־הזקנים בשומרון. כאשר נגשו הארמים לשים מצור על העיר, עשה אחאב מעשה נועז להציל את שומרון מיד האויב; בראש מאתים ושלשים נערי שרי־המדינות (הפקידים של האדמיניסטרציה הישראלית), שנתכנסו בשומרון בשעת המצור, ושבעת אלפים איש מן העם, התקיף את המחנה הארמי בצהרים כשבן־הדד ובני־בריתו שותים לשכרה. הצבא הארמי הוכה מכה ניצחת, ובן־הדד נמלט "על סוס ופרשים" (מל"א כ, א–כא)[20].

אמנם, תבוסתו של בן־הדד לא היתה שלמה. בשובו לדמשק תיכן תכניות לעלות "לתשובת השנה", היינו באביב הבא, על ישראל. ההיסטוריוגרף הישראלי מדבר גם על ריפורמה מדינית וצבאית שיעצו לו שריו: "ואת הדבר הזה עֲשֵׂה: הסר המלכים איש ממקומו ושים פחות תחתיהם ואתה תמנה לך חיל כחיל הנֹּפֵל מאתך וסוס כסוס ורכב כרכב" (שם, פס' כד–כה). מסתבר, שבן־הדד ביצע ריפורמה מהפכנית במבנה מדינתו. הוא ביטל את הממלכות הגרורות והפכן למחוזות מנהליים, שבכל אחד מהם הִפקיד – לפי הדוגמה האשורית – פחה, הסר למשמעתו הישירה של מלך ארם. באותו הזמן ביצע בן־הדד גם ריפורמה צבאית. הוא איחד את חילו ואת חילות המלכים הגרורים לצבא הנתון תחת פיקוד אחיד. כך נוצרה ארם המאוחדת והמלוכדת, שכללה בתחומיה לא רק את דרום־סוריה ואת צפון עבר־הירדן, אלא גם את המדבר הסורי, עד נהר פרת, ואף חבלים ארמיים בצפון־סוריה[21].

בשנת 854 לפסה"נ עלה בן־הדד אפקה למלחמה עם ישראל. המערכה ניטשה במישור ליד אפק (היום פִּיק, שבקצה הדרומי של הגולן), כפי הנראה בעמק רחב־הידים אשר במשולש בין הירדן, הירמוך וים־כנרת. ששה ימים חנו, זה נוכח זה, מחנות ישראל וארם "כשני חֲשִׂפֵי עזים", וביום השביעי התקיף אחאב את צבא בן־הדד והנחיל לו תבוסה. "וינֻסו הנותרים אפקה אל העיר ותפֹּל החומה על עשרים ושבעה

www.daat.ac.il

אלף הנותרים, ובן־הדד נס ויבֹא אל העיר חדר בחדר״ (מל״א כ, כו–ל). לפי דברי המספר התנהל משא־ומתן בין בן־הדד ובין אחאב, שנסתים בהסכם ובברית־שלום; בן־הדד השיב לאחאב מספר ערים שלקח אביו מאת עמרי וגם התיר למלך ישראל לשים ״חוצות״ בדמשק, כאשר שם אביו בשומרון (שם, פס׳ לא–לד). בזה נסתימה פרשה מזהירה בחיי אחאב, שהרימה את קרנו בעיני העם; ״וישבו שלש שנים אין מלחמה בין ארם ובין ישראל״ (שם כב, א). נראים הדברים כי לברית זו בין שתי הממלכות המתחרות היה גורם חיצוני רב משקל – הסכנה של פלישת האשורים לסוריה. מהמקורות האשוריים למדים אנו שבשנת 853 לפסה״נ יצא שלמנאסר הג׳ בראש צבא גדול לעבר הנהר פרת מערבה, הכניע את כל מלכויות הארמים והחתים בגלילות הפרת ובסוריה הצפונית והגיע עד קרקר שבארץ־חמת. שם התיצבו נגדו מלכי סוריה וארץ־ישראל ובראשם הדדעזר מלך דמשק, הוא בן־הדד הב׳. בין בעלי־הברית היו גם אחאב מלך ישראל, מלכי חמת וערי פניקיה, וחיל־עזר ממצרים ומֵערב[22]. על אף דברי ההלל והשבח לשלמנאסר המנצח שבתיאור האשורי של המערכה, מסתבר בודאות שהמערכה נסתימה בלא תוצאות, ושלמנאסר נאלץ לשוב אשורה ריקם[23]. הסכנה האשורית חלפה לשעה וממילא הקיץ הקץ על ברית מלכי סוריה וארץ־ישראל בראשותו של בן־הדד, שהצליחה לעצור את צבא־הכיבוש האדיר של מלך אשור. הסכסוכים הישנים בין ארם־דמשק ובין שכנותיה נתחדשו ביתר שאת.

במערכת־קרקר באו לידי גילוי כמה חזיונות מעניינים בהרכב הצבאות שמשני הצדדים. כאן עמדו לרשותם של בעלי־הברית רק חיל־רכב וחיל־רגלים בלבד (פרט לרוכבי־הגמלים של הנסיך הערבי גִּנְדִבּוּ). מסתבר שבאמצע המאה הט׳ לפסה״נ עדיין לא היו פלוגות של רוכבי־סוסים בצבאותיהם של מלכי סוריה וארץ־ישראל. במערכה זו העמיד אחאב את המספר הגדול ביותר של מרכבות־מלחמה (2,000 רכב ו־10,000 רגלי); הדדעזר מלך דמשק העמיד 1,200 רכב בלבד ו־20,000 רגלי. לעומת זאת, הצטיין כבר אז צבא אשור בחיל רוכבי־סוסים ובחיל־רכב משוכלל מאוד[24], ואף על פי כן לא הצליח שלמנאסר הג׳ לנצח את יריביו המרובים והמאוחדים.

נראים הדברים שחיל־הרוכבים הוא חידוש שנתחדש באסיה המערבית במאות הי״ב–הי״א לפסה״נ. בארצות הפרת והחידקל נזכר חיל רוכבי־סוסים לראשונה בימי נבוכדראצר הא׳ מלך בבל (סוף המאה הי״ב לפסה״נ). אצל הארמים ידועים רוכבי־סוסים מהתיאור שבגוזן (תל חלאף)[25]. בסוריה ובארץ־ישראל חילות רוכבי־סוסים אינם ידועים עד סוף המאה הט׳ לפסה״נ. במקרא נזכר רוכב־סוס (רַכָּב) בימי מהפכת יהוא, בשנת 842 לפסה״נ (מל״ב ט, יז; וראה כבר מל״ב ט, כה).

בשנת 852 לפסה״נ, בשנה השלישית לברית שנכרתה בין אחאב ובין בן־הדד, הכריזו אחאב ובן־בריתו יהושפט מלך יהודה מלחמה על ארם־דמשק. בצבעים בהירים מתאר המספר הישראלי את מועצת־המלחמה שנתכנסה בגורן, פתח שער שומרון (מל״א כב, ב ואילך): ״ויאמר מלך ישראל אל עבדיו: הידעתם כי לנו רמות־גלעד, ואנחנו מחשים מקחת אותה מיד מלך ארם. ויאמר אל יהושפט: התלך אתי למלחמה רמות־גלעד? ויאמר יהושפט אל מלך ישראל: כמוני כמוך, כעמי כעמך, כסוסי כסוסיך״. תכניתו העיקרית של אחאב היתה, איפוא, להשיב לישראל את רמות־

www.daat.ac.il

גלעד, מרכז המחוז. נראים הדברים, שלדעת אחאב הגיעה שעת־הכושר לבסס את שלטון ישראל בעבר־הירדן ולחזק את עמדותיה, שנתערערו עקב הלחץ החזק של הארמים, מזה, ותנועת־המרי, שקמה במואב (בודאי בעידודה של דמשק), מזה; ואשר ליהושפט, מן הראוי לזכור כי גם לו, כשליטה של ארץ־אדום, היו אינטרסים חשובים בעבר־הירדן. לא מן הנמנע שמלכי ישראל ויהודה חששו מפני השתלטותם של הארמים על ״דרך־המלך״, היא דרך־השיירות החיונית במסחר הבין־לאומי, שהובילה מדמשק לאורך עבר־הירדן לאילת ולערב. כמו כן יתכן שלמלך ישראל היו בעלי־ברית גם מחוץ לגבולות הארץ, כגון מלכות חמת בסוריה. המערכה שנערכה בסביבות רמות־גלעד נסתימה בתבוסת ישראל, לאזור שאחאב נפצע פצעי־מות בשעת הקרב: ״ותעלה המלחמה ביום ההוא, והמלך היה מָעֳמָד במרכבה נֹכח ארם, וימת בערב, ויצק דם המכה אל חיק הרכב. ויעבר הרנה במחנה כבֹא השמש לאמר: איש אל עירו ואיש אל ארצו״ (מל״א כב, לד–לו). כתוצאה מהתבוסה ליד רמות־גלעד ומות מלך ישראל רפו ידי ישראל; לחץ הארמים הלך וחזק בארץ־גלעד.

בימי אחזיהו ויהורם, יורשיו של אחאב, ירדה קרנה של מלכות ישראל, אחרי דור של שגשוג מדיני וגאות כלכלית. אזוריה הצפוניים של ארץ־גלעד נפגעו קשה מחמת הלחץ המתמיד של הארמים, והתסיסה בדרום עבר־הירדן המזרחי נסתימה בשחרורה של ארץ־מואב מעול בית־עמרי: ״ומישע מלך מואב היה נוקד והשיב למלך ישראל מאה אלף כרים ומאה אלף אילים צמר. ויהי כמות אחאב ויפשע מלך מואב במלך ישראל״ (מל״ב ג, ד–ה). מאמצי יהורם בן־אחאב ובן־בריתו יהושפט להשיב את מואב לישראל נכשלו כליל. מישע העלה את מואב לדרגת ממלכה חזקה העומדת ברשות עצמה, ומצבת־הנצחון שהציב בדיבון (״מצבת מישע״) מעידה, שהוא כבש שטחים ניכרים מאדמת ישראל בארץ־גד וראובן, וסִפחם למדינתו. בעקבות מואב הלכה אדום, ופרקה את עול יהודה בימיו של יהורם בן־יהושפט[26].

בסוף מלכותו מצא יהורם בן־אחאב שעת־כושר למלחמה על ארם כדי להשיב לישראל את אשר לקחו הארמים בעבר־הירדן המזרחי. כפי שאנו למדים מן המקרא (מל״ב ה, ז–טו) וממקורות אשוריים, פרצה בימים ההם מהפכה בדמשק והקיץ הקץ על השושלת, ששלטה בארם־דמשק מאז ימי שלמה; את כסא המלוכה ירש חזאל, שר־צבאו של בן־הדד הב׳. מהפכה זו עודדה כנראה את אויבי דמשק, ונקשר קשר שחוטיו נמשכו בודאי מיהודה וישראל עד אשור. בשנת מלכותו האחרונה (842 לפסה״נ) עלה יהורם מלך ישראל, ואתו מלך יהודה, על רמות־גלעד, אבל נפצע בקרב והיה נאלץ לעזוב את המערכה ולהתרפא ביזרעאל, בירת־החורף של בית־עמרי (מל״ב ח, כח–כט). בימי מבוכה אלה פרצה המהפכה הלאומית־הדתית בישראל, שטופחה על ידי אלישע הנביא והיתה מכוונת נגד בית־עמרי ונגד הפולחן הזר והקשרים ההדוקים עם צור. יהוא בן־יהושפט בן־נמשי, שר־צבא ישראל, קשר על יהורם בשעה שחילות ישראל חנו ברמות־גלעד, ובתמיכת שרי־הצבא, חולל את המהפכה שנסתימה בהשמדת בית המלוכה, בעקירת הפולחן הזר ובהמלכתו של יהוא, מנהיג המרד.

מלחמות ישראל וארם בימי בית־יהוא

עם עליתו של יהוא לשלטון נשתנתה בתכלית מדיניות החוץ והפנים של מלכות ישראל. הקשרים האמיצים עם יהודה ועם צור, שנקשרו בימי בית־עמרי, נותקו. סכנת ההשתעבדות לארם אילצה את יהוא לבקש עזרה ממלך אשור, אויבם הגדול של הארמים, שהפיל את חתיתו על כל המלוכות בסוריה ובארץ־ישראל. וכאשר עלה שלמנאסר הג׳ על ארם בשנות 841 ו־838 לפסה״נ, העלה לו יהוא מס כבד[27]. אך בחלוף הלחץ מצד אשור חידשו הארמים את מלחמותיהם עם מלכות ישראל, שנשארה מבודדת ולא עצרה כוח להגן על גבולותיה. והמקרא מספר כי ״בימים ההם החל ה׳ לקצות בישראל, ויכם חזאל בכל גבול ישראל״ (מל״ב י, לב). חילות ארם כבשו את כל ארץ־גלעד ״מערֹער אשר על נהר ארנֹן״ (שם, פס׳ לג), ולא מן הנמנע שהם אף השתלטו על ״דרך־המלך״ כולה עד למפרץ־אילת[28] ועל ידי כך חיזקו את מעמדה הכלכלי של דמשק.

בשנת 815–4 לפסה״נ פלשו חילות ארם גם לעבר־הירדן מערבה, בהביאם הרס וחורבן לערי ישראל. ולא בכְדִי מיחס המספר את דברי הנבואה הבאים לאלישע, בשעת פגישתו עם חזאל, ערב עליתו של זה האחרון לכסא המלכות ב־משק: ״כי ידעתי את אשר תעשה לבני ישראל רעה, מבצריהם תשלח באש ובחוריהם בחרב תהרֹג, ועֹלליהם תרטש, והרֹתיהם תבקע״ (מל״ב ח, יב). כן יש מקום לסברה, שיהוא נספה במלחמה זו. חזאל פשט בכל גבול ישראל, עבר ב״דרך־הים״ לאורך השרון, והגיע עד גבול יהודה. כפי המסופר בספר מלכים, נלחם חזאל על גת אשר בשפלה (היא גתים, היום ראס אבו חַמִיד, ליד רמלה)[29] ״וילכדה, וישם חזאל פניו לעלות על ירושלים״. אבל יהואש מלך יהודה נזדרז לשלוח לו מס: ״ויעל מעל ירושלים״ (מל״ב יב, יח ואילך). גדודי ארם השאירו אחריהם הרס וחורבן בארץ־ישראל, ובעקבותיהם באו גם שכנים אחרים לקצץ בישראל ולהתיש את כוחה. מצב זה של שפל נמשך גם בזמנו של יהואחז בן יהוא (814–798 לפסה״נ), כאשר על כסא המלוכה בדמשק עלה בן־הדד הג׳ בן־חזאל – הוא מַרְא, שבכתובות האשוריות. ״ויחר אף ה׳ בישראל ויתנם ביד חזאל מלך ארם וביד בן־הדד בן־חזאל כל הימים״ (מל״ב יג, ג). צבא־הרכב הישראלי, שהגיע לעצמה בימי בית־עמרי, נשמד כמעט כליל על ידי מלך ארם, ״כי לא השאיר ליהואחז עָם כי אם חמשים פרשים ועשרה רכב[30] ועשרת (?) אלפים רגלי, כי אִבְּדָם מלך ארם וישימם כעפר לדוש״ (שם, פס׳ ז). על מצבה החמור של מלכות ישראל, שנאבקה על קיומה, למדים אנו מן הסיפורים על אלישע הנביא (מל״ב ה–ז)[31]. מלך ישראל אנוס היה להיכנע, אבל את שערי שומרון לא פתח בפני גייסות הארמים. מאחד הסיפורים הללו ניתן ללמוד כי נסיונו של בן־הדד לכבוש את עיר־הממלכה בסערה נכשל כליל; לאחר שפשטה שמועה במחנות ארם כי מלך ישראל שכר את מלכי החתים ואת מלכי מצרים לבוא עליהם, נס חיל בן־הדד והשאיר אחריו שלל רב (מל״ב ו, כד–ז, כ; וביחוד ז, ו). מסתבר ששמועה זו לא היתה שמועת־שוא. עדות לכך משמשת אסטילת הזכרון של זכר מלך חמת ולעש שבסוריה התיכונה[32]. הכתובת שעל האסטילה, הכתובה ארמית, מתארת את נצחונו של זכר על בר־הדד בר־חזאל מלך ארם ועשרת בני־בריתו שצרו על חַדְרָךְ, מעוזו של זכר. מלחמה זו היתה נטושה,

www.daat.ac.il

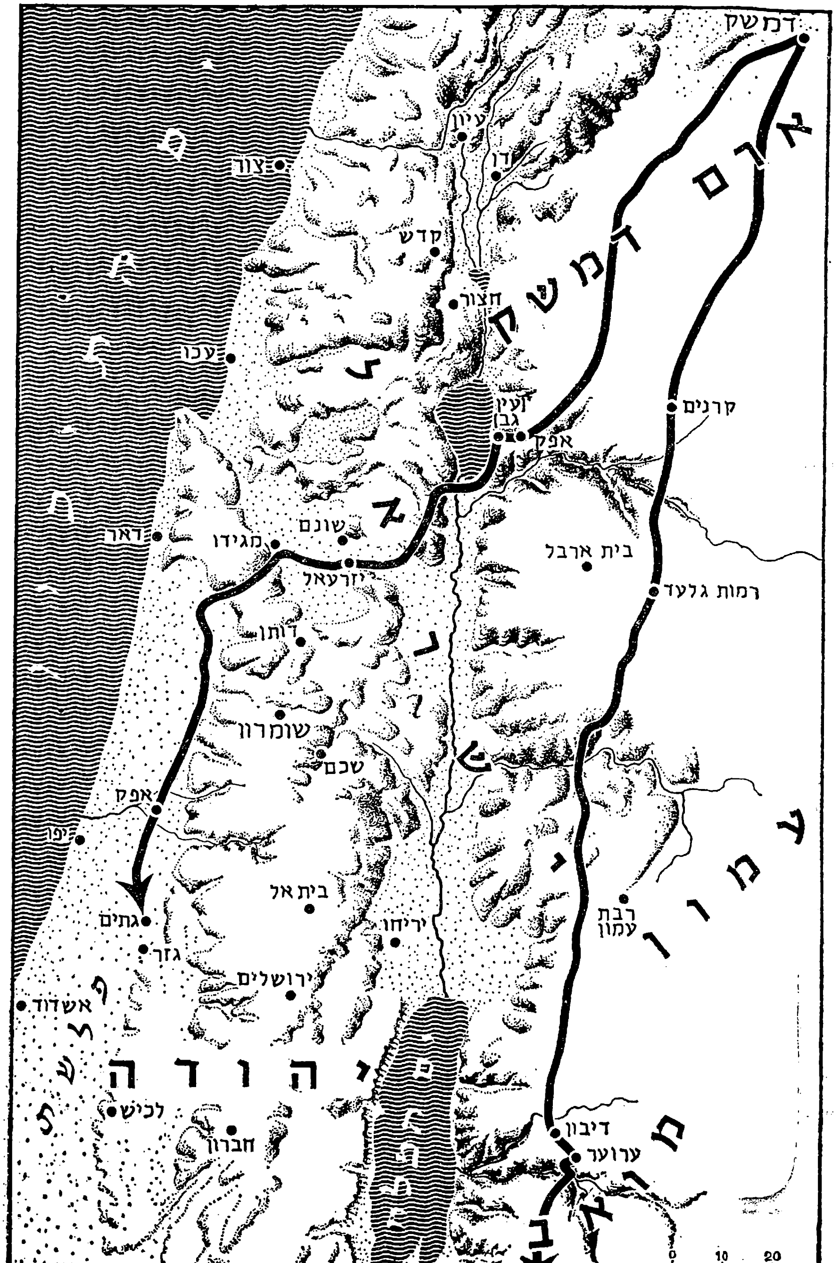

ציור 37: מסעות חזאל על ישראל

www.daat.ac.il

בלי ספק, על השלטון בארץ־לעש הארמית בצפון־סוריה, שהיתה מתחילה שייכת לארם־דמשק ובזמן מן הזמנים סופחה למלכות חמת.

בשלהי המאה הט׳ לפסה״נ נכנסו סוריה וארץ־ישראל לשלב היסטורי חדש. מלכות אשור, שירדה פלאים אחרי מות שלמנאסר הג׳, נתאוששה בסוף המאה הט׳ לפסה״נ, והמדנים הפנימיים בסוריה הכשירו את הקרקע להתערבות האשורים. על התמורה שחלה בישראל אומר הסופר המקראי: ״ויתן ה׳ לישראל מושיע ויצאו מתחת יד ארם וישבו בני ישראל באהליהם כתמול שלשום״ (מל״ב יג, ה). ״המושיע״ איננו אלא הכובש האשורי הגדול אֲדַדְנִירָרִי הג׳, שערך מסעות אחדים לסוריה ועד פלשת הגיע. בשנת 806 לפסה״נ שם אֲדַדְנִירָרִי מצור על דמשק והכריח את מַרְא (הוא בן־הדד הג׳) להיכנע ולשלם לו מס כבד מאד. ואגב, נזכרות ברשימות המדינות, שהכירו במרותה של אשור, גם ארץ־עמרי (מלכות ישראל), אדום ופלשת[33]. מסעות אדדנירדי הג׳ ערערו את אשיותיה של מלכות דמשק, שהיתה הממלכה החשובה ביותר בסוריה במאה הט׳ לפסה״נ, התישו את כוחותיה ודלדלו את משק המדינה. אבל כשנחלש הלחץ של אשור, ערך בן־הדד מסע צבאי לארץ־ישראל, שהיה מכוון לא רק נגד ישראל, אלא גם נגד יהודה; ולפי המסופר בדה״ב כד, כג, עלה חיל ארם על יהודה וירושלים בשנתו האחרונה של יהואש (798/7 לפסה״נ), ״וישחיתו את כל שרי־העם מעם וכל שללם שלחו למלך דרמשק״. אבל בשנה שלאחריה (797 לפסה״נ) שוב עלה אדדנירדי הג׳ על ארם והתיש את כוח הממלכה.

אז התעוררה גם מלכות ישראל למלחמת־תנופה נגד ארם, שהתחילה בימי יהואש בן־יהואחז (798—784 לפסה״נ) והוכתרה בהצלחה: ״וישב יהואש בן־יהואחז ויקח את הערים מיד בן־הדד בן־חזאל אשר לקח מיד יהואחז אביו במלחמה, שלוש פעמים הכהו יואש וישב את ערי ישראל״ (מל״ב יג, כה).

את מפעל אביו המשיך ירבעם הב׳ בן־יהואש (784—744 לפסה״נ). ארם־דמשק נחלה, כנראה, תבוסה גמורה בקרבות שנערכו בלא־דבר אשר בעמק־הירדן ובקרנים (היום שֵׁיח׳־סַעַד), עיר־מבצר חשובה ומרכז של מחוז קרנים בארץ־בשן. לנצחונם זה של בני ישראל מרמז כנראה עמוס בנבואתו (עמ׳ ו, יג): ״השמחים ללא־דבר, האומרים: הלא בחזקנו לקחנו לנו קרנים״. ירבעם לא הסתפק בשחרור עבר־הירדן המזרחי מעול ארם. הוא שב והכניע את דמשק תחת יד ישראל והשתלט גם על אזוריה הצפוניים, עד גבול מלכות חמת (מל״ב יד, כח)[33א]. למאורעות אלה מרמזים כנראה דברי הנבואה של עמוס: ״ושלחתי אש בבית חזאל ואכלה ארמנות בן הדד ושברתי בריח־דמשק והכרתי יושב מבקעת־און״ (עמ׳ א, ד). בפרק־זמן זה נעשתה, איפוא, מלכות ישראל לשעה ליורשתה של ארם־דמשק כממלכה הראשית בין מלכויות סוריה וארץ־ישראל. ואל נכון היתה לירבעם הב׳ מידה של הגמוניה בין הממלכות הארמיות בסוריה. הכתוב מציין שירבעם: ״השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים־הערבה״ (שם, פס׳ כה). באו ימי תוקף חיצוני ושלוה פנימית לא רק למלכות ישראל בלבד אלא גם למלכות יהודה, שהיתה אז בעלת־בריתה של מלכות ישראל, ואולי גם הכירה בהגמוניה שלה. עוזיהו מלך יהודה ובנו יותם הרחיבו גם הם את גבולות מלכותם, היכו את הפלשתים ואת הערבים וכבשו את כל ארץ אדום עד אילת. על השלטון הישראלי בעבר־הירדן המזרחי, עד המדבר במזרח ועד החרמון בצפון, מעידות גם רשימות

www.daat.ac.il

היחס של תושבי ארץ־גלעד וארץ־בשן, ש״התיחשו בימי יותם מלך יהודה ובימי ירבעם מלך ישראל״ (דה״א ה, יז)[34].

אמנם, תקופת הזוהר חלפה עד מהרה. ישראל לא עצרה כוח להחזיק לאורך ימים

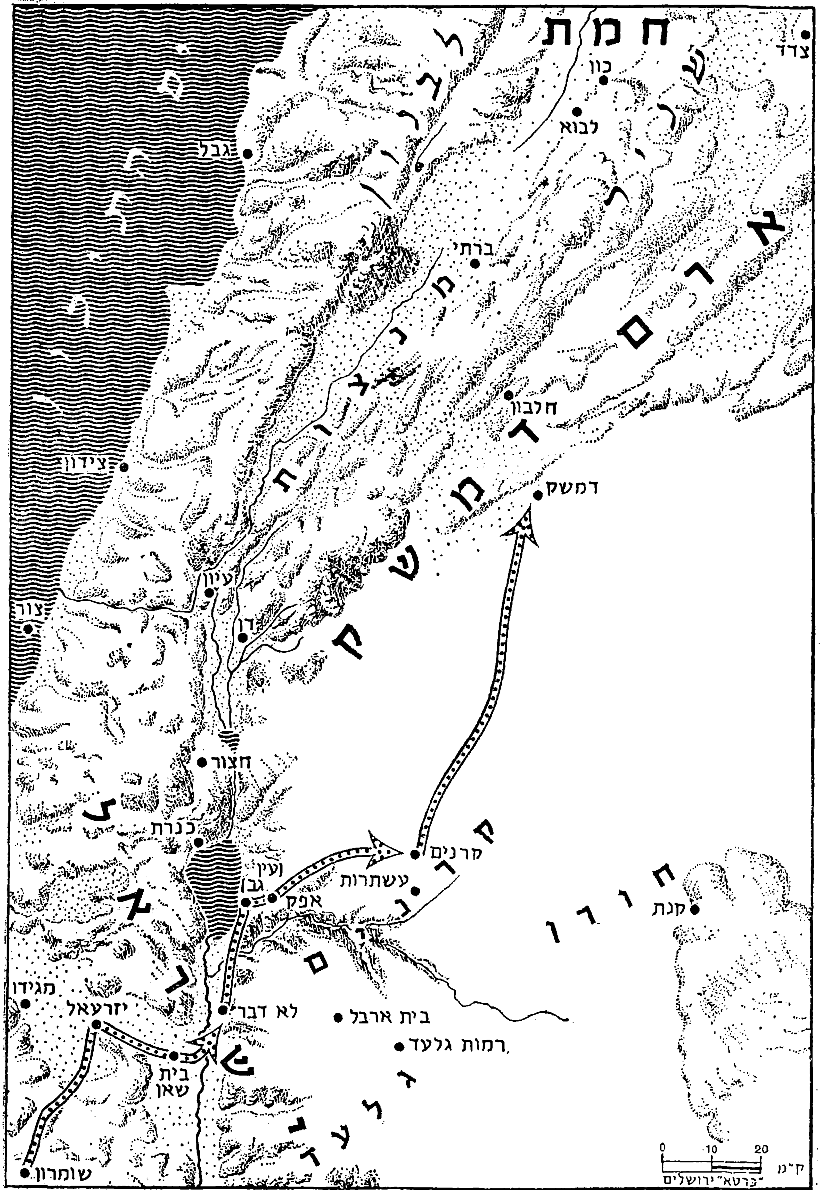

ציור 38: המערכה של ירבעם הב׳ נגד ארם־דמשק

בארצות ארם, ועד מהרה חזרה דמשק ועלתה על הבימה המדינית של סוריה. בשנת 748 לפסה״נ בקירוב עלה רצין על כסא המלוכה בדמשק ונצטרף לאיגוד מדינות ארם, בראשותו של מלך ארפד[35].

ישראל וארם בסוף ימיה של מלכות ישראל

בפרק זה, שאחר ימי ירבעם הב׳, נתחזקה אשור, שנחלשה אחרי ימי מלכותו של אדדנירר הג׳ ובמשך דור שלם לא הדריכה את מנוחתם של עמי סוריה. בראשית מלכותו התחיל הכובש הגדול תגלת־פלאסר הג׳ מלך אשור (745–727 לפסה״נ) להפיל את חתיתו על סוריה וארץ־ישראל. ולא בכדי התנבא עמוס לאמור: ״כי הנני מקים עליכם בית ישראל... גוי, ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל הערבה״ (עמ׳ ו, יד). כבר בשנת 743 הנחיל תגלת־פלאסר תבוסה למלכויות סוריה ובעלת בריתן, מלכות ארפד. אחדות מהן הפך לפחוות אשוריות, והכריח גם את מדינות ארץ־ישראל להיכנע לשלטונו. אף מלכות ישראל נפגעה קשה. עם מות ירבעם התחילו מהומות בשומרון, שלא חדלו עד ימי חורבנה של המדינה[36]. בתי־המלוכה התחלפו בזה אחר זה, המסים הכבדים ששולמו לאשור דלדלו את משק הארץ, הבטחון הציבורי נתערער ושעת ההיאבקות הגורלית עם המשחית הגדול, אשור, קרבה והלכה.

בתקופת מבחן זו למלכי סוריה וארץ־ישראל חדלו המדנים שבין שתי המדינות היריבות – דמשק, ששאפה לעלות שוב לדרגת מרכזה המדיני של דרום־סוריה, וישראל, שנאבקה קשה על עצם קיומה בפרק־זמן זה. בשנת 734/3 לפסה״נ כרת רצין מלך דמשק ברית עם פקח בן־רמליהו מלך ישראל, ואליהם נצטרפו כמה ממלכות־נגס בפלשת. תכניתם היתה להקים ברית מוצקה של מדינות, שתוכל להתיצב נגד מלך אשור, כמו בימיהם של בן־הדד הב׳ ואחאב. אבל הפעם היה המצב שונה בתכלית. הצבא האשורי האדיר פרץ את כל המכשולים בדרכו, ומלכויות ארם וישראל היו חלשות מדי ולא עצרו כוח לשתף בברית את כל המלכויות הסמוכות. כמכשול קשה ביותר נתגלתה לרצין ולפקח עמדתו של אחז מלך יהודה, שמיאן לתת להם יד; וכאשר ניסו לכפות עליו את ההצטרפות לברית ועלו על ירושלים, ביקש אחז עזרה מאשור. זו היתה שעת מועקה ליהודה; לחץ בני־הברית היה קשה מנשוא – ״ארם מקדם ופלשתים מאחור ויאכלו את ישראל בכל פה״ (יש׳ ח, יא). חילות־ארם פשטו לאורך ״דרך־המלך״ בעבר־הירדן: ״בעת ההיא השיב רצין מלך ארם את אילת לאדם (כך במקום לארם) וינשל את היהודים מאילת, ואדומים (כך לפי הקרי; הכתיב: ארומים) באו אילת וישבו שם עד היום הזה״ (מל־ב טז, ו). כמו כן קשרה מפלגת אצילים בירושלים קשרים אמיצים עם הברית הישראלית־הארמית[37]. אבל מדיניות הפיוס כלפי אשור, שבה נקט מלך יהודה, היתה, בלי ספק, מותנית על־ידי המצב הכללי, שנוצר בסוריה ובארץ־ישראל בימי תגלת־פלאסר, והיא שהצילה את יהודה מִכְּלָיָה. במדיניות זו תמך גם ישעיהו הנביא, שאימץ את המלך שלא להיכנע לאיומי בעלי־הברית: ״השמר והשקט, אל תירא ולבבך אל ירך משני זנבות האודים העשנים האלה, בחרי־אף רצין ובן־רמליהו״ (יש׳ ז, ד).

בשנת 733 לפסה״נ עלה תגלת־פלאסר הג׳ על דמשק ויתפשה (מל־ב טז, ט). באותה השנה כבש מלך אשור את כל גלילות דמשק, ובכללם את המחוזות קרנים וחורן

www.daat.ac.il

שבעבר־הירדן, והפקיד עליהם פחות. בשנת 732 כבש גם את מחוזות ישראל העשירים, את הגלעד, את הגליל ואת השרון, והפכם לפחוות אשוריות. שארית הממלכה הישראלית הצטמצמה בהרי שומרון והתקיימה עוד שנים מספר. גורלן של שתי המדינות היריבות, שהתחרו במשך מאתים שנה על ההגמוניה בארץ־ישראל ובדרום־סוריה, נחתך בעת ובעונה אחת. ארם־דמשק וישראל הוכרעו על ידי הממלכה האדירה, שהכניעה תחת שלטונה את כל ארצות אסיה המערבית, ובסופו של דבר גם את מצרים. שתיהן ניסו להאבק עם גורלן, ומדי פעם בפעם עוד פרצו בארצותיהן מרידות נגד האשורים, אבל לא עצרו כוח לחדש את חייהן המדיניים.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה במערכות לה (תש״י), עמ׳ 23—30; לו (תש״י), עמ׳ 17—22.

1 על המלחמות עם אדום עיין במאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ׳ 195—197; על המלחמה נגד בני־עמון עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 170—176.

2 על התפשטות הצידונים בתקופה זו עיין: W. F. Albright, apud G. E. Wright, The Bible and the Ancient Near East, 1960, pp. 340ff.

3 עיין: א. מלמט, בימי בית־ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 24 ואילך; ב. מזר, שם, עמ׳ 136 ואילך.

4 עיין: ב. מזר, ציון כג (תשי״ט), עמ׳ 122 ואילך.

5 עיין: ב. מייזלר (מזר), ידיעות יב (תש״ו), עמ׳ 91—102.

6 עיין: נ. גליק, עבר־הירדן המזרחי, תשי״ד, עמ׳ 86 ואילך.

7 עיין: י. ידין, בימי בית־ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 66 ואילך. בשנה שעברה נתגלו שרידי עיר־מסכנות מוקפת חומת־סוגרים גם בתל של עין־גב על גדתו המזרחית של ים כנרת.

8 על רכב־המלחמה הכנעני עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 321 ואילך.

9 השוה גם: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 227 ואילך.

10 על חיל־הרכב של אחאב בזמן מלחמת־קרקר עיין: A. L. Oppenheim, ANET, p. 279. לתקופת מלכותו של אחאב יש לייחס את בנייני האורוות הנרחבים שבמגידו; ועיין עתה, י. ידין, בימי בית־ראשון, תשכ״ב, עמ׳ 102 ואילך.

11 עיין: א. מלמט, ספר טור־סיני, תש״ך, עמ׳ 77 ואילך.

12 על מסע שישק לארץ־ישראל בשנה החמישית לרחבעם, יורשו של שלמה, עיין: B. Mazar, Suppl. VT 4 (1957), pp. 57ff.; ובכרך זה, עמ׳ 182—189.

13 יתכן שחזיון הוא שמו הפרטי של מיסד השושלת בארם, ואילו רזון אינו אלא תוארו הממלכתי (רזון—רוזן, השוה משלי יד, כח). ועיין: ב. מייזלר (מזר), לשוננו טו (תש״ז), עמ׳ 42 ואילך. ויש סוברים, שרזון וחזיון אינם זהים, ושחזיון תפס את רסן השלטון אחרי רזון בן־אליעדע.

14 על תולדותיה של מלכות ארם־דמשק עיין: M. F. Unger, Israel and the Aramaeans of Damascus, 1957, pp. 56ff.

15 עיין: ב. מזר, ציון כג—כד (תשי״ט), עמ׳ 120 ואילך. נראים הדברים, שבמסעות אלה חרבה העיר הישראלית שבתל של עין־גב, השוכנת על גדתו המזרחית של ים־כנרת, ובן־הדד בנה אותה מחדש והפכה למבצר־עוז של ממלכת ארם.

16 עיין הע׳ 10.

17 בן־הדד (בן האל הדד, הוא הדדרמון אלהי דמשק) אינו אלא כינוי או שם־לואי של מלכי דמשק שונים; וכאמור היה שמו של בן־הדד הב׳—הדדעזר; ואילו בן־הדד הג׳ בן־חזאל נקרא במקורות האשוריים — מרא. ועיין עוד: ב. מזר, בימי בית־ראשון, תשכ״ב, עמ׳ 139, 143—145.

18 נראים הדברים שבכלל המלכים הגרורים של בן־הדד היו לא רק השליטים של החטיבות המדיניות הקטנות בדרום־סוריה ובעבר־הירדן הצפוני, אלא גם נסיכי השבטים במרחבי המדבר הסורי והמלכים הארמיים בצפון־סוריה.

www.daat.ac.il

19 ההנחה המקובלת על כמה חוקרים (עיין ביחוד: J. Morgenstern, HUCA 15 [1940], pp. 258ff.), שמלחמה זו נערכה בתחילת מלכות אחאב, איננה מסתברת ואין לה אחיזה במקורות המקרא. תאריך המצור על שומרון מסתבר מן הכתוב במל״א כב, א—ב, לפיו הלה מלחמתו האחרונה של אחאב בבן־הדד, מלחמה שבה נפצע אחאב ומת (852 לפסה״נ), בשנה השלישית לתבוסת ארם באפק, ואילו המצור על שומרון קדם בשנה אחת למלחמת אפק (מל״א כ, כו).

20 על מערכה זו השוה גם י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 176—180.

21 עיין: ב. מזר, ציון כג—כד (תשי״ט), עמ׳ 121—122; הנ״ל, בימי בית־ראשון, תשכ״ב, עמ׳ 141 ואילך.

22 עיין: A.L. Oppenheim, ANET, pp. 228ff.

23 על מערכת קרקר עיין: W.W. Hallo, BAr 23 (1960), pp. 39ff.; ובמאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ׳ 246 ואילך.

24 פרטים מעניינים על הרכב הצבא האשורי בימי אדדנירר הג׳ (המאה הט׳ לפסה״נ) למדים אנו מהתעודות שנתגלו בגוזן ונתפרסמו ע״י J. Friedrich, Die Inschriften von Tell Halaf, 1940. כך מסתבר, למשל, שהיחידה הקטנה ביותר בצבא היתה של עשרה חילים ובראשם שר־העשרה. ליחידה זו מצורפת היתה מרכבה אחת וארבעה סוסים. ועיין עוד במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ׳ 244 ואילך, ובמיוחד על המושג Pitḫalu שם הע׳ 20.

25 עיין: M. Oppenheim, Tell Halaf 3, 1955, pl. 26; וראה בכרך זה, לוח יב, 1.

26 על מלחמותיו של מישע נגד ישראל עיין במאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ׳ 221 ואילך.

27 עיין: A.L. Oppenheim, ANET, p. 281.

28 עיין: ב. מזר, בימי בית־ראשון, תשכ״ב, עמ׳ 136, הע׳ 11.

29 עיין: ב. מייזלר (מזר), ספר אסף, תשי״ג, עמ׳ 351—356.

30 יש לשים לב ליחס שבין מספר הפרשים (הסוסים) לבין מספר המרכבות (1/5). והשוה את היחס של 1/4 בין הסוסים למרכבה ביחידת העשרה בצבא אשור בימי אדדנירר הג׳ (עיין לעיל, הע׳ 24).

31 פרקים אלה הדנים במלחמות עם ארם ובשלטון הארמי בישראל באים בתיאור ימי מלכותו של יהורם בן אחאב. אולם פרקים אלה אינם מזכירים את המלך בשמו; ולדעת רבים מן החוקרים, זמנם מימי יהואחז בן יהוא. ובן־הדד הארמי הנזכר במל״ב ו, כד, הוא לפיכך בן־הדד בן־חזאל בן זמנו של יהואחז בן־יהוא. ועיין ח. תדמור, אנציקלופדיה מקראית ג, ערכים יהואחז; יהורם.

32 על כתובת זו עיין: ש. ייבין, תולדות הכתב העברי, תרצ״ט, עמ׳ 136—138; J. Lewy, Orientalia 21 (1952), pp. 418ff.; ובמיוחד ו. פ. אולברייט, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך חמת, ושם ביבליוגרפיה. אמנם, חוקרים רבים מיחסים את הכתובת לשנת 775 לפסה״נ בקירוב, או לכל המוקדם לתחילת המאה הח׳ לפסה״נ. ובנדון התאריך נחלקו החכמים בדעותיהם. והשוה כעת, ב. מזר, בימי בית־ראשון, תשכ״ב, עמ׳ 146.

33 עיין: B. Maisler (Mazar), JPOS 21 (1948), pp. 126ff.; A. L. Oppenheim, ANET, pp. 281.

33א נראים הדברים, כי מאורע זה חל זמן־מה אחרי מסעו של שלמנאסר הד׳ מלך אשור לדמשק בשנת 773 לפסה״נ, בנצלו את חולשתה של מלכות דמשק ואת ירידת ההשפעה האשורית בסוריה.

34 ועיין עוד: ח. תדמור, ידיעות כה (תשכ״א), עמ׳ 201—210; י. ליוור, ספר היובל לד. בן גוריון (בדפוס).

35 ועיין: ב. מזר, בימי בית־ראשון, תשכ״ב, עמ׳ 151 ואילך; ח. תדמור, שם, עמ׳ 164 ואילך.

36 זמן מה לאחר מות ירבעם תפס עוזיהו מלך יהודה לשעה (739—738 לפסה״נ) את מעמד ההגמוניה בין מלכי סוריה, ועמד בראש ההתנגדות ללחץ האשורי האדיר. וכך אנו מוצאים את עזריהו. הוא עוזיהו מלך יהודה, כשהוא ניצב בראש ברית מלכי סוריה, ובכללן חמת, נגד תגלת־פלאסר מלך אשור (738 לפסה״נ). נסיון התנגדות זה נסתים בתבוסה, ולאחר מכן באה גם יהודה בעול אשור. על עוזיהו מלך יהודה בתעודות אשוריות והמאורעות בסוריה לאחר מות ירבעם עיין: ח. תדמור, בימי בית־ראשון, תשכ״ב, עמ׳ 158—193. על סדר הזמנים של המאורעות עיין עוד במאמרי שם, עמ׳ 155, הע׳ 60.

37 עיין: ב. מזר, ארץ־ישראל ד (תשט״ז), עמ׳ 249—251.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מלחמותיו של מישע מלך מואב עם ישראל

מאת: י. ליוור

המקורות

אחת הפרשיות החשובות והמאלפות בקורות המלחמות של ישראל ויהודה עם הממלכות הקטנות שבשכנותן היא פרשת המלחמות במישע מלך מואב, במחציתה של המאה הט׳ לפסה״נ. המקורות העומדים לרשותנו על מלחמות אלה הם מעטים, אם כי רבים ביחס מן המקורות על מלחמות אחרות עם שכני ישראל. ענין רב יש בעובדה שמצויה לנו כתובת המצבה הגדולה שהקים מישע מלך מואב בעירו דיבון[1], שבה הוא מספר על נצחונותיו במלחמתו נגד ישראל, כמובן מתוך נקודת־השקפה מואבית ומתוך מגמה להאדיר את מעלליו; והוא מתאר את עצמו כמי שפרק מעל מואב את עול מענהו ישראל, וכמושיע שנשלח מאת כמוש אלהי מואב ונלחם במצוותו[2]. כנגד זאת, המקרא מספר על מלחמות ישראל ומואב בפרק־זמן זה מתוך נקודת־השקפה ישראלית[3]. המלחמות המתוארות במקורות השונים אינן אותן מלחמות; ויש הרבה מן המאלף בשוני בענין זה בין המקורות הישראליים והמואביים. מישע, במצבת־הזכרון שלו, מספר על נצחונותיו במלחמה נגד ישראל ועל כיבושיו בשטח ישראל. ואילו המקרא מספר בעיקר על מסע מלך ישראל נגד מואב, ובכלל זה המצור על עירו של מלך מואב (מל״ב ג, ו–כז).

עובדת־היסוד באשר לרקע המלחמות, העולה הן מן המקרא והן מן המקורות המואביים, היא שקודם לפרשת המלחמות הללו היתה מואב משועבדת לישראל. מישע עצמו מספר בכתובתו: ״כי (כמוש) הושיעני מכל המלכים, וכי הראני בכל שונאי. ועמרי מלך ישראל עינה את מואב ימים רבים, כי אנף כמוש בארצו. ויחליפהו בנו (של עמרי) ויאמר גם הוא: אענה את מואב. בימי אמר כן, ואראה בו ובביתו. וישראל אבד אבד לעולם״ (שו׳ 4–7). עינוי מואב ימים רבים על ידי מלכי ישראל אינו אלא שיעבודה של מואב לישראל. על שיעבוד זה של מואב מספר המקרא: ״ומישע מלך מואב היה נֹקד והשיב למלך ישראל מאה אלף כרים ומאה אלף אילים צמר, ויהי כמות אחאב ויפשע מלך מואב במלך ישראל״ (מל״ב ג, ד–ה). כאן מדובר על מס בצאן ובצמר, ואם כי המספרים הם ללא ספק מוגזמים הרי נשארת עדיין העובדה שהיה זה מס כבד במיוחד. התואר ״נֹקד״[4], שבו מכונה מישע מלך מואב, אין משמעו כנראה רועה ממש, כי אם מגדל־צאן; וכאן המכוון הוא לעובדה שמישע היה בעל עדרים רבים. ואכן, עירו המרכזית היא דיבון, הסמוכה לאזורי־המרעה שבספר־הארץ הנושבת.

עיין הערות בעמ׳ 237–240, ולוח יד.

www.daat.ac.il

מן המקרא אין לנו כמעט כל ידיעה מה עלתה לה לארץ־מואב למן הזמן של התפרדות ממלכת דוד ושלמה, כשמואב היתה משועבדת לישראל, ועד להתמרדותו של מישע. ידיעות סתומות בחלקן על הזמן הקרוב לימי מישע יש לנו בכתובתו של מישע, הפותחת בדברים: ״אנכי מישע בן כמש[..] מלך מואב הדיבוני. אבי מלך על מואב שלושים שנה, ואנכי מלכתי אחר אבי״ (שו׳ 1–3). לכאן מצטרפים דברי מישע על שלטון ישראל במואב בימי עמרי ובנו, וכן דבריו בהמשך: ״וירש עמרי את ארץ־מידבא וישב בה ימיו וחצי ימי בנו ארבעים שנה וישיבנה כמוש בימי״ (שו׳ 7–9); היינו, שלכאורה קודם לאותן ״ארבעים שנה״ לא היתה מואב משועבדת לישראל. ידיעות אלה שבכתובת מישע, המצטרפות אל הידיעה שבמל״ב א, א, על פשיעת מואב בישראל אחרי מות אחאב, מעלות שורה של בעיות באשר לתחומים הישובים והמדיניים של ההתפשטות הישראלית והמואבית, ובאשר לכרונולוגיה של מלכות מישע ומשך שלטונה של ישראל במואב; בעיות, שיש להן חשיבות רבה להבנת הרקע והנסיבות של מלחמות מישע בישראל.

הרקע הגיאוגרפי

שאלת מעמדה של מואב לאחר פילוג הממלכה בישראל, וקודם ששיעבד עמרי את אביו של מישע, קשורה קשר הדוק בבעיה הטופוגרפית־טריטוריאלית. לפי המקרא נחשב הארנון, עוד מלפני הכיבוש הישראלי של עבר־הירדן, לגבול שבין ישראל ובין מואב (במ׳ כא, יג; שופ׳ יא, יח; ועוד); וכל האזור שמצפון לארנון נחשב על נחלת גד וראובן (במ׳ לב, לד ואילך; ועוד). אבל כנגד זאת, לפי כתובת־מישע, עירו הראשית היא דיבון (כיום ד׳יבאן, ושם גם נמצאה מצבת־מישע). המקום נמצא כ־5 ק״מ לערך מצפון לארנון, סמוך לדרך המוליכה מקיר־מואב (כַּרַךְ) לרבת־עמון. לפי המקרא היתה זו עיר ישראלית, ואף נתכנתה בשם דיבון־גד (במ׳ לג, מה).

בהמשך הכתובת מזכיר מישע את ״ארץ מהדבא״, היא ארץ־מידבא, בתור חבל־ארץ מואבי שעבר לישראל (שו׳ 7–8). מידבא, הנמנית במקרא בין ערי ישראל (יהו׳ יג, ט, טז), מַדַבָּא של היום, מקומה 9 ק״מ מדרום לחשבון ולמעלה מ־25 ק״מ מצפון לנחל ארנון. בתיאור מעשי הכיבוש שלו אין מישע מונה כלל הרג־אוכלוסין במידבא ובסביבתה, בעוד שהוא מציין במפורש את הרג האוכלוסיה הישראלית בחבלי־ארץ אחרים שכבש. ויש בכך משום סמך להנחה שגם בימי מישע היתה מידבא מיושבת בחלקה מואבים.

בכתובת מזכיר מישע כי: ״מלך ישראל בנה את יהץ וישב בה בהלחמו בי ויגרשהו כמוש מפני״ (שו׳ 18–19). הלשון ״וישב בה״ לגבי יהץ זהה עם הלשון ״וישב בה״ לגבי מידבא (שו׳ 8). יהץ, הנמנית ביהו׳ יג, יח, בנחלת ראובן, היא בסֵפר הארץ הנושבת; ולפי המסופר בבמדבר, כשנלחם סיחון בבני ישראל: ״ויצא לקראת ישראל המדברה ויבא יהצָה וילחם בישראל (במ׳ כא, כג). מקומה של יהץ אינו ברור, אבל מן הידיעה על מלחמת־סיחון אנו למדים שלא ישבה על דרך־המלך, ושהיה זה מבצר על סְפר־המדבר והארץ הנושבת; ומן האמור בכתובת־מישע, שסיפח את יהץ על הטריטוריה של דיבון (שו׳ 21), נראה שמקומה לא היה רחוק מדיבון. ומסתברת איפוא הצעת

www.daat.ac.il

הזיהוי של יהץ עם עַלֵיאַן, שמקומה 12 ק"מ מזרחית־צפונית־מזרחית מדיבון. המקום שוכן על גבעה גבוהה. נמצאו שם שרידי ישוב נרחב מתקופת הברזל, וכנראה שהיה זה מבצר, והוא המזרחי שבישובים של תקופת הברזל שבחבל־ארץ זה[5].

בין הערים המואביות נזכרת בכתובת־מישע קריות בכתיב "קרית" (שו' 13). לכאן הביא מישע משלל ישראל לפני כמוש, היינו שהיתה זו עיר מואבית. בכמה כתובים במקרא בא השם הקריות כמסמל את מואב כולה (עמ' ב, ב; יר' מח, מא); אבל ביר' מח, כד, נזכרת עיר בשם קריות, בלי ה"א הידיעה, בין הערים שמצפון לארנון–ואם כן ניתן אולי לזהותה עם ח'רבת אל־קֻרַיָאת שמצפון לסֵיל הַידאן (יובלו הצפוני של הארנון, המשתפך אליו סמוך למוצאו), 9 ק"מ לערך מצפון־מערב לדיבון. לפי זאת היה אזור ההתישבות המואבית במזרח החבל שמצפון לארנון עד לדרום הגלעד; ואילו במערבו של חבל־ארץ זה ישבו כנראה המואבים רק באזורים הסמוכים לארנון.

ערים אחרות נזכרות במצבת־מישע כערים ישראליות מאז ומקדם שאותן כבש מישע: "איש גד ישב בארץ־עטרות מעולם" (שו' 10); בנבו היה מקום מקודש לאלהי ישראל (שו' 14 ואילך). זיהויה המקובל של עטרות, הנמנית בבמ' לב, לה, כעיר בנחלת־גד, הוא עם ח'רבת עַטָּרוּס, כ־15 ק"מ מצפון לארנון ו־10 ק"מ ממזרח לים המלח. העיר נבו נזכרת בבמ' לב, לה, כעיר בנחלת־ראובן, ומקומה סמוך להר נבו, הוא ג'בל נבא או ג'בל סִיָאעָ'ה הסמוך לו, שמדרום־מערב לחשבון, כ־15 ק"מ מזרחה לצפונו של ים־המלח. לפי נתונים אלה היו האזורים הסמוכים לים המלח שמצפון לארנון, תחום־התישבות ישראלי – מלבד, כנראה, חבל־הארץ הסמוך ממש לארנון.

נזכרות בכתובת־מישע עוד ערים הידועות לנו מן המקרא, אלא שלא צוין בכתובת במפורש אם אותה עת נחשבו כערים מיושבות מואבים או ישראלים. בעל־מעון, הנזכרת בכתובת בשו' 9, נמנית במקרא עם ערי ראובן (במ' לב, לה), ומזהים אותה בדרך כלל עם ח'רבת מַעִין, 8 ק"מ מזרחית למידבא. קריתן (שו' 10), היא קריתים. נמנית אף היא בין ערי ראובן (במ' לב, לז). השם ודומיו מצויים הרבה במואב ובסביבתה, הן במקרא ובמקורות העתיקים והן בשמות הורבות ששרדו עד היום; רק שאין לקבוע בבירור את מקומה, וכנראה שיש לבקש אותה סמוך למידבא ולבעל מעון, שיחד עמן היא נזכרת בכתובת־מישע[6].

בין הערים שבנה מישע נמנות גם ערוער (שו' 26), היא ח'רבת עַרָעִר, שבשפתו הצפונית של הארנון, הנחשבת במקרא כגבול ישראל־מואב, וכנראה נמנית עם ערי ראובן (יהו' יג, טז). ברור שבימי מישע היתה עיר זו, הדרומית לדיבון, מואבית.

בית־במות, הנזכרת בהמשך הכתובת (שו' 27), אף היא כנראה שכנה לא רחוק מדיבון[7]. יחד עם זאת, כנראה היתה העיר, קודם שפרק מישע את עול ישראל, נחשבת על תחום השלטון הישראלי הישיר; כך יש להבין את העובדה שמישע אומר בכתובתו: "אנכי בניתי את בית־במות כי הרוס הוא" (שו' 27). ליד בית־במות נמנית בכתובת מישע העיר בֶּצֶר (שו' 27), הידועה לנו מן המקרא כעיר־מקלט לראובני, היא: "בצר במדבר בארץ המישור" (דב' ד, מג); היינו, בחלק המזרחי של חבל־הארץ שמצפון לארנון, סמוך לתחום המדבר.

בת דבלתן (שו' 30), היא בית־דִּבְלָתָיִם, נזכרת בין הערים שבנה מישע יחד עם

www.daat.ac.il

מידבא ובית־בעל־מעון (הנזכו־ות כאן פעם שניה). בית־דבלתים, הנזכרת ביר׳ מח, כב, בנבואה על מואב, היא עַלְמון־דבלתים, שברשימת מסעי בני ישראל בבמ׳ לג, מו, והיא נזכרת שם אחרי דיבון־גד; ויש, איפוא, לבקש אותה בחבל־הארץ המשתרע בין דיבון ומידבא.

כלפי סופה של כתובת־מישע נזכרת חרונים: ״וחרנים ישב בה [...] אמר לי כמש: רד הלחם בחרנים, וארד.״ (שו׳ 31—32). במקרא נזכרת חרונים בנבואות על מואב ביש׳ טו, ה; וביר׳ מח, ה, לד. בכתובים אלה נמנית חרונים בסמיכות לצוער, היינו שנמצאה בדרומה של ארץ־מואב. זיהויה אינו ברור[8], אבל מקומה, אל נכון, במורד רמת־מואב, כלפי בקעת־צוער שבדרומו של ים־המלח, או במורד המשתפע לנחל רד (ואדי אל־חֱסָא). והמדובר באותה פסקה שבכתובת־מישע הוא, איפוא, במסע מיוחד לכיבוש חרונים, שאותו פרק־זמן לא היתה מואבית.

המאבק על ארץ־המישור

רובם הגדול של המקומות הנזכרים בכתובת־מישע שוכנים בחבל־הארץ שמצפון לארנון: ביניהם ערים שלטענת מישע היו ישראליות מאז ומקדם, ערים שמישע טען שהחזירן למואב, וערים שהיו בידי מישע קודם שפרק את עול ישראל — ובכלל זה עיר־ממשלתו ונחלתו של מישע, היא דיבון. כאמור, כל הערים הללו נחשבות לפי המקרא כנמנות על תחום התנחלותם של ישראל ואילו כגבולה הצפוני של מואב נחשב הארנון.

כדי להבין מציאות זו עלינו לסקור את המבנה הגיאוגרפי של ארץ־מואב ואת תולדות ההתישבות בחבל־הארץ שמצפון לארנון. כל חבל־הארץ שממזרח לים־המלח מהוה חטיבה גיאוגרפית אחת. זוהי רמה הררית פורה שהארנון, הנשפך אל ים־המלח, משמש כציר־רוחב שלה; והרמה שופעת אליו, הן מדרום והן מצפון. חבל־הארץ שמדרום לארנון — הוא ארץ־מואב ממש — גבוה יותר מחבל־הארץ שמצפון לו, והוא גם הררי יותר; גובהו כדי 900—1,250 מטרים מעל לפני־הים. חבל־הארץ שמצפון לארנון גובהו כדי 700—800 מטרים מעל לפני־הים, והוא גם מישורי יותר מאשר חבל־הארץ שמדרום לארנון; זוהי ארץ־המישור של המקרא (דב׳ ג, י; יהו׳ יג, ט), הפורה יותר והעשירה יותר, ושהיו בה ישובים רבים יותר מאשר מדרום לארנון. במערב יורדת הרמה במזקפים תלולים אל ים־המלח, ואילו במזרח היא משתפעת בהדרגה; וככל שאנו מתרחקים מקו פרשת־המים של רמת־מואב, הולכים המשקעים ופוחתים בהדרגה, עד שהשטח נעשה מדברי. דרכי־המעבר בתחום הרמה הן מעטות וקשות. לנחלים היורדים אל ים־המלח גאיות תלולים, עמוקים וקשים למעבר, והם מבתרים את הרמה. רק כלפי צפונה של ארץ־המישור, באזור מידבא וחשבון, עברו דרכי־רוחב נוחות יחסית למעבר אל ירדן־יריחו. בארץ־מואב עוברות שתי דרכי־אורך; הדרך האחת, החוצה את השדרה המרכזית של רמת עבר־הירדן לאורכה, קשה היא למעבר בגלל הגאיות המבתרים את רמת־מואב לרוחבה. הדרך האחרת, שהיא חלק מ״דרך־המלך״ הבין־לאומית, עוברת כלפי מזרחה של ארץ־מואב, והיא הדרך הנוחה יותר למעבר.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

לוח יג

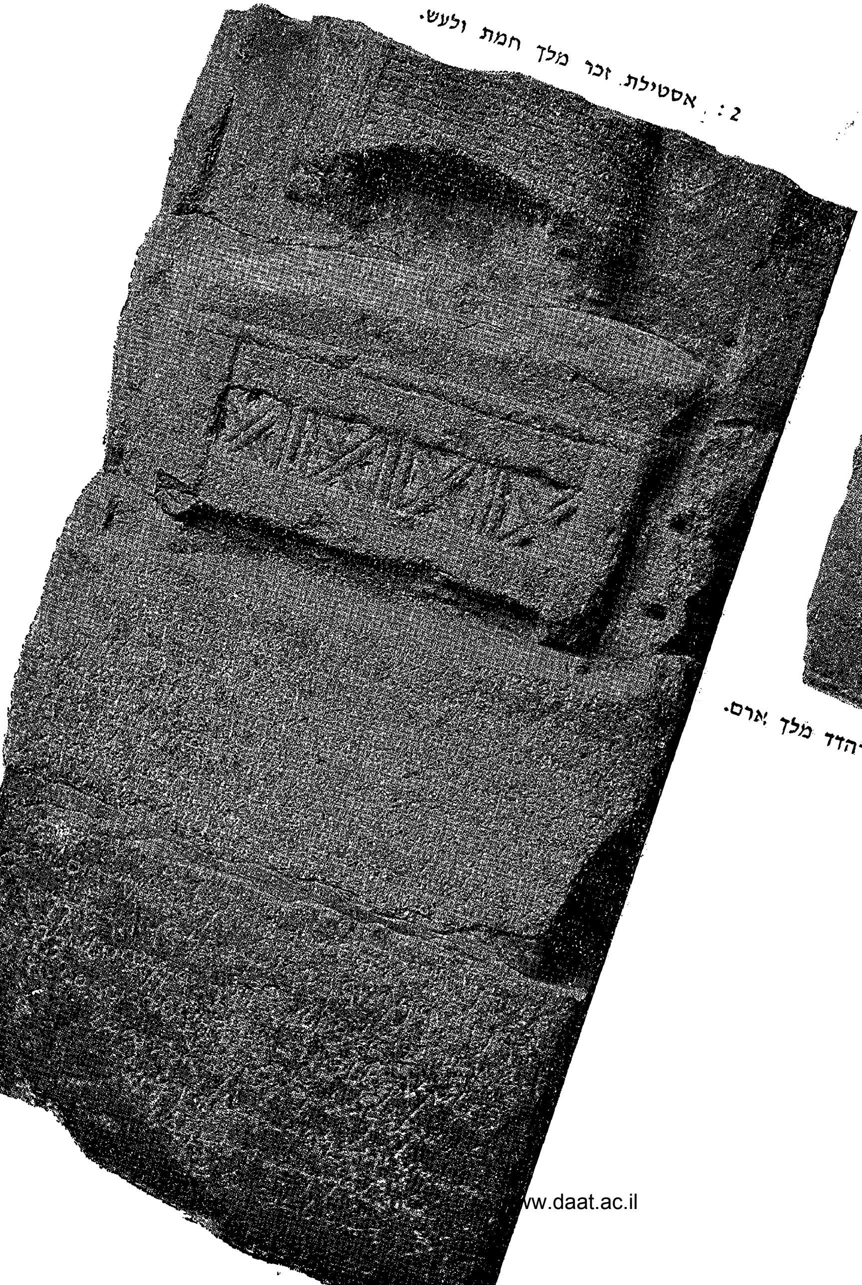

2: אסטילת זכר מלך חמת ולעש.

: האסטילה של בר־הדד מלך ארם.

www.daat.ac.il

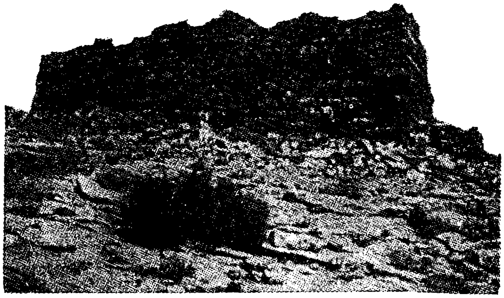

1 : המצודה שבקצר אל־עאל; אחת מן המצודות שהגנו על גבולה המזרחי של מואב.

2 : מצבת מישע מלך מואב.

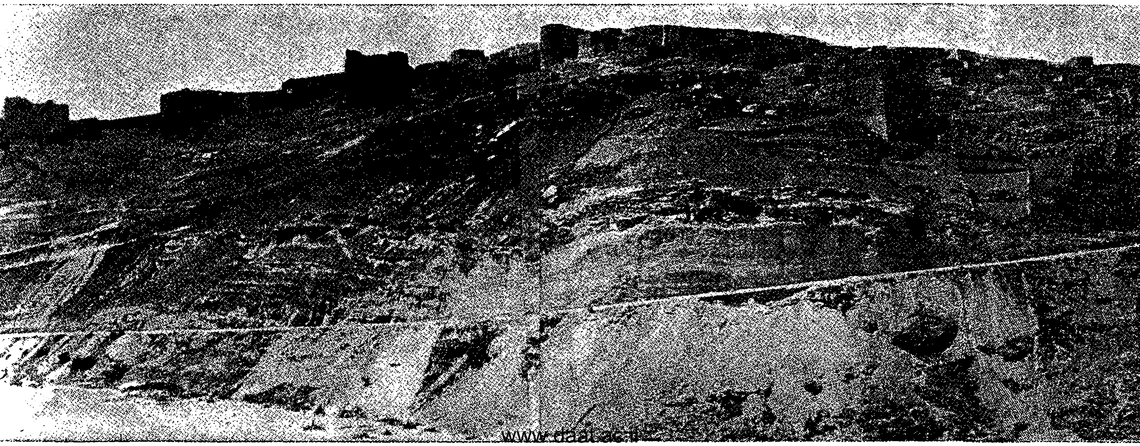

www.daat.ac.il

3 : מראה כללי של כרך (קיר חרשת); המצודה שמשמאל היא מימי הצלבנים והחומות רובן מימי הממלוכים.

חבל־הארץ שמדרום לארנון היה מואבי למן יסוד הממלכה המואבית בעבר־הירדן, בתחילת המאה הי״ג לפסה״נ, על ידי שבטים הקרובים קרבת־מוצא לעברים, ועד לחורבנה של ממלכה זו מתגרת ידם של נודי־המדבר במאה הו׳ לפסה״נ[9]. כנגד זאת, היתה ארץ־המישור, שמצפון לארנון, אזור־מריבה בין המואבים לבין שכניהם למן ראשית ההתנחלות המואבית. על תחומי ההתפשטות המואבית כלפי צפון למדים אנו בין השאר מן השם ״ערבות־מואב״ (במ׳ כב, א), שבו נקרא דרום־מזרחו של עמק־הירדן, מול ערבות־יריחו, בתקופה שחבל־ארץ זה כבר לא היה מואבי. על גלגולי גורלה של ארץ־המישור קודם לכיבוש הישראלי למדים אנו מן הכתוב שבבמ׳ כא, כו: ״כי חשבון עיר סיחון מלך האמורי היא והוא נלחם במלך מואב הראשון ויקח את כל ארצו מידו עד ארנון״. דור אחד לאחר יסוד הממלכה המואבית כבש סיחון מלך האמורי חבל־ארץ זה; את החלק האחר של ממלכתו כבש מידי עמון, הממלכה־האחות של מואב; ולאחר זמן כבשו את ארצו כולה הישראלים המתנחלים[10]. ברור שבגלגולי־תמורות מהירים אלה נשארה אוכלוסיה מואבית ניכרת בחבלים שמצפון לארנון. ואף מסתבר שהמואבים רצו להחזיר לעצמם את חבלי־הארץ אשר קרע סיחון, אם כי חששו מבוא בקרב עם השבטים הכובשים. על רקע זה יש להבין את הסיפור שבספר במדבר (פר׳ כב–כד) על בלק מלך מואב, החושש ממלחמה עם הישראלים, אבל מנסה לקשור קשרים עם שבטי נודים אחרים, המדינים, כדי להכות בישראל; והוא אף נעזר, לפי המסורת, בבלעם, קוסם ידוע־שם מפתור אשר על הפרת[11], כדי להשיג את מבוקשו; ואף מביא את בלעם למקומות שונים הסמוכים למחנה ישראל, בחבל־הארץ שמצפון לארנון. לפי המסורת שבבמ׳ כד, כה, לא הגיעו הדברים לידי הכרע; אבל יתכן שהיו התנגשויות בין ישראל ומואב על השלטון בארץ־המישור, אשר רק הדים מהן נשתמרו במקרא[12].

במשך התקופה שעד לכיבושה ושיעבודה של מואב על ידי דוד (שמ״ב ח, ב) לא פסק המאבק על ארץ־המישור, שהישוב בה היה מעורב, מואבי וישראלי; והגבול בין מואב ובין ישראל לא היה תמיד הארנון, אלא נע עם תמורות מעמדן של ישראל ומואב. בימי עגלון מלך מואב, בראשית ימי השופטים, הגיע תחום שלטונה של מואב עד ליריחו וחבלים סמוכים בעבר־הירדן המערבי (שופ׳ ג, יב ואילך). לאחר מכן ירדה קרנה של מואב, ובפרשת יפתח נזכר: ״בשבת ישראל בחשבון ובבנותיה, ובערועור ובבנותיה, ובכל הערים אשר על ידי ארנון שלוש מאות שנה״ (שופ׳ יא, כו); היינו, שבימי יפתח יושבים שבטי ישראל בכל ארץ־המישור[13]. גם מימי דוד יש לנו במקרא ידיעה שתחום־ההתישבות הישראלי הגיע עד הארנון (שמ״ב כד, ה).

יחסי מואב וישראל קודם למלחמתו של מישע

המקרא אינו מספר לנו מה עלתה לה למואב אחר התפרדות האימפריה של דוד ושלמה: האם נשארה מדינה ואסאלית, או שפרקה את עול ישראל ואף הרחיבה את גבולותיה מצפון לארנון? ומה היה הגבול בין ישראל ומואב אותה עת? כאמור לעיל, אנו למדים מכתובת־מישע ומן המקרא שבימי עמרי ובימי אחאב בנו היתה מואב משועבדת לישראל. עמרי עלה למלוכה בשנת 886 לפסה״נ לערך, ופילוג המלוכה

www.daat.ac.il

אירע ארבעים וחמש שנה בקירוב קודם לכן; היינו שהמדובר הוא בפרק־זמן של פחות מחמישים שנה שבהן אין אנו יודעים מה עלה בגורלה של מואב.

יש גם קשיים לא־מבוטלים בהתאמת הנתונים שבכתובת־מישע אל אלה שבמקרא. לפי המקרא פרק מישע את עול ישראל "כמות אחאב" (מל"ב ג, ה), היינו סמוך לשנת 852/1 לפסה"נ. מכתובת־מישע מצויים לנו הנתונים הבאים: א) אביו של מישע מלך על מואב שלושים שנה, ואחר זאת מלך מישע (שו' 1–3); ב) מואב היתה נתונה בידי ישראל בימי עמרי ובימי בנו (שו' 4–6); ג) ישראל ישבו בארץ־מידבא ארבעים שנה, שהם ימי עמרי ומחצית ימי בנו. הנתון האחרון לא זו בלבד שמנוגד הוא לדברי המקרא על מרד מישע אחר מות אחאב, אלא שיש בו סתירה פנימית: שכן עמרי מלך 12 שנה וכל ימי בנו הם 22 שנה – הרי שימי עמרי יחד עם מחצית ימי אחאב פחותים בהרבה מארבעים שנה[14]. מכאן שאין לקבל את המספר של ארבעים שנה כמספר מדויק אלא כאומדן לימי דור או שני דורות, בקירוב. וכיוצא בזה אין לדייק במספר של שלושים שנות מלכותו של אבי מישע. אשר לענין שיעבוד מואב בימי עמרי ו"חצי ימי בנו" שבכתובת־מישע, כנגד הידיעה שבמקרא על פשיעת מואב בישראל אחרי מות אחאב, כנראה שיש להבין "חצי ימי בנו" במשמעות של רוב ימי בנו; וקשה להניח שנתמרד מישע בימי אחאב ואחאב לא ערך מסע־מלחמה נגדו, אלא אם כן אירע מרד זה בעיצומן של המלחמות הקשות נגד הארמים, בשנות מלכותו האחרונות של אחאב[15]. אין זה מן הנמנע שמלחמה זו אירעה בשנת מות אחאב, לאחר המפלה הקשה של ישראל מיד ארם ברמות־גלעד. אך כנראה יש לקבוע את זמנה קודם לכן, ואולי אפילו בעת מערכת־קרקר, שעה שצבאות מלכי סוריה, ואחאב מלך ישראל בכללם, נלחמו נגד שלמנאסר הג׳ מלך אשור (853 לפסה"נ), והצבא הישראלי על רכבו היה רחוק מגבולות הארץ. ניתן גם להסביר מדוע לא היה סיפק ביד אחאב לצאת נגד מלך מואב בשנים שלאחר מכן. שנתים לאחר מערכת־קרקר יצא אחאב להחזיר את רמות־גלעד מידי הארמים, ובקרב זה מת. למלחמה ברמות־גלעד יצא אחאב כיון שרמות־הגלעד היתה ביד ארם (מל"א כב, ג). אין להניח שרמות־גלעד נותרה ביד ארם לאחר הנצחון של אחאב על ארם באפק (מל"א כ, לד); היינו שבשנה שלאחר מערכת־קרקר, או אולי אפילו בשנת מערכת־קרקר עצמה, תקף בן־הדד מלך ארם את ישראל ולקח ממנה את צפון הגלעד; וברור שהמשימה להחזיר את רמות־גלעד מיד ארם, ולהדוף את הסכנה הארמית, היתה לה עדיפות על המלחמה נגד מישע מלך מואב. אילו רצה אחאב לעלות על מישע קודם, בדרך הרגילה שעברה בגלעד הישראלי, היה חושף בכך את עורף צבאו לסכנת התקפה ארמית[16].

על פרק־הזמן שבין פילוג המלוכה ובין שיעבוד מואב על ידי עמרי אין אנו יודעים מכתובת־מישע אלא שפרק־זמן מסוים, קצר או ארוך, לפני ששיעבד עמרי את מואב היתה מואב חפשית מעול ישראל. לפי כתובת־מישע היה באותו זמן כמעט כל מזרחה של ארץ־המישור (היינו ארץ־מידבא בצפון ומחוז דיבון בדרום) בידי מואב, ודיבון היתה אף בירתה של מואב. רובו של מערב ארץ־המישור, נבו וארץ־עטרות, היה אזור ישראלי מובהק; ואילו דרומו של חבל־ארץ זה, הסמוך לארנון, היה כנראה מיושב מואבים. ואם נזהה את קריות של כתובת־מישע (שו׳ 13) עם ח׳רבת אל־קֻרַיָּאת[17], הרי שבחבל־ארץ זה הגיעו המואבים עד לצפונו של סֵיל הַיְדָאן, יובלו של הארנון.

אפשר להניח שמיד עם פילוג הממלכה פרקה מואב את עול ישראל, ובמשך הזמן אף סיפחו המואבים לממלכתם חבלי־ארץ מצפון לארנון, ועמרי הוא שהשיב שטחים אלה לישראל ואף שיעבד את מואב. אך יש לשקול גם אפשרות אחרת. מישע מדבר בכתובתו רק על שלושים שנות שלטון אביו ועל ימי מלכותו הוא, ואינו מזכיר מלך קודם. עיר מלכותו אינה בקיר־מואב, הבירה המואבית הקדומה, כי אם בדיבון שני נתונים אלה מקרבים את ההנחה שאביו של מישע היה מיסד שושלת חדשה. ניתן איפוא, לקשור את שחרור מואב מעול ישראל עם יסוד שושלת זו, כדעת ב. מזר[18]; ואם כן, הרי שהיו אלה המואבים שישבו בארץ־המישור אשר מרדו, ואולי עמד בראש המרד המושל המואבי של מחוז דיבון, והלה נעשה למלך על מואב כולה. לפי הנחה זו, קדמו ההתפשטות וההתבססות המואביות בארץ־המישור לפריקת עול ישראל, והתפשטות זו לא עוררה התנגדות צבאית כיון שגם מואב עצמה וגם החבלים שהתבססו בהם המואבים היו בשלטונה של ישראל.

עם כיבוש מואב על ידי עמרי החזיר הלה לשלטון ישראלי את צפון־מזרחה של ארץ־המישור; ואילו חבל־הארץ הסמוך לארנון, חבל דיבון, נשאר בידי המלך הואסאל המואבי. גם לאחר מכן, משפרק מישע את עול ישראל, נשארה דיבון עירו הראשית, אותה בנה ושכלל ובה העמיד מצבת־זכרון.

מלחמות מישע לכיבוש ארץ־המישור

משאנו באים לשחזר את הקווים העיקריים של מלחמות מישע לכיבוש ארץ־המישור, מצוי לפנינו מקור אחד בלבד והוא מצבת־מישע. מצבת־מישע היא כתובת־זכרון שאין בה תאריכים, ואף אינה מודיעה לנו אם העניינים הנזכרים בה נמנים לפי סדר כרונולוגי או לא, וכמה זמן נמשכו המאורעות המתוארים בה. ושאלה נוספת, החשובה להערכת מהימנות התיאור שבכתובת־מישע, היא האם נחקקה הכתובת לפני מסע־המלחמה של יהורם מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה נגד מואב, או שמא העלים מישע בכתובתו את ענינה של מלחמה זו, שבתחילתה נחל מפלה קשה. תשובה לשאלה השניה יש בה גם כדי לענות במידת־מה על השאלה מהו משך הזמן על המאורעות המתוארים בכתובת־מישע; שכן מסע־המלחמה של יהורם ויהושפט נגד מלך מואב נערך שנים מעטות בלבד אחר מות אחאב.

לפי דעה המקובלת על חוקרים לא־מעטים, אין כתובת־מישע אלא סיכום מעשי הכיבוש והבניה של מלך זה. והיה אפילו מי שהרחיק לכת וקבע את זמן חקיקתה של מצבת־מישע בשנת 830 לפסה״נ בקירוב[19], כימי דור לאחר המלחמה לכיבוש ארץ־המישור.

אבל אין בכל הכתובת כולה דבר המחייב אותנו לקבל הנחה זו. רוב־רובם של כיבושי מישע הם בארץ־המישור, וללא־ספק כבש מישע חבל־ארץ זה, שחלקו היה מיושב מואבים, תוך זמן קצר יחסית; ובמיוחד שאותה עת היו עיקר הכוחות הצבאיים של ישראל עסוקים במקום אחר.

אשר לפעולות הבניה של מישע, אלו הן פעולות ביצור וחיזוק של ערים ושיקום מקדשים מואביים, וזאת בחבל־הארץ שמצפון לארנון. הוא בונה ומבצר את מידבא

www.daat.ac.il

ואת בעל־מעון, קריתים ובית־דבלתים שבארץ־מידבא (שו׳ 9–10; 29–30), ערים אשר היו מיושבות, לפחות בחלקן, ישראלים וניזוקו, איפוא, בתהליך הכיבוש המואבי, ואשר היה צורך לחזק ביצוריהן בפני התקפת־נגד ישראלית. אף ניתן להניח שבתקופת השלטון הישראלי במואב הוזנחו ביצוריהן של ערים אלה כיון שלא היו בספר־הממלכה. מישע מיישב מואבים בארץ־עטרות וביהץ (שו׳ 13–14; 20). הוא מבצר ומחזק את עירו הראשית דיבון ומכין אותה למצור; בונה את חומותיה, המצודה שבה, שעריה, מגדלותיה וארמון־המלך, דואג להספקת המים–בלשון הכתובת: ״ואנכי עשיתי את כלאי האשוח (מקוה המים) למים בקרב העיר. ובור אין בקרב העיר בקרחה[20]. ואומר לכל העם: עשו לכם איש בור בביתו״ (שו׳ 23–25). הוא מציין שלחלק מעבודות ביצור דיבון השתמש ״באסירי ישראל״ (שו׳ 25–26). מישע מזכיר עוד את ביצור ערוער (שו׳ 26), שעל הארנון, ואת בניית בית־במות ובצר, אשר חרבו (שו׳ 27–28), אל־נכון, בזמן המלחמה לכיבוש ארץ־המישור. כל פעולות הבנייה של מישע הן, איפוא, בגדר של ביצור וחיזוק הערים שמצפון לארנון, ובמיוחד בירתו דיבון, כהכנה להתקפת־נגד ישראלית, שיקום מזורז של ערים שנחרבו במלחמה וישוב מואבים בחבלי־ארץ שהיו מיושבים ישראלים. כל אלה הם מפעלי בנייה שלפי עצם טיבם היה צורך בהם מיד לאחר כיבוש ארץ־המישור.

נותר עוד ענין אחד בכתובת־מישע, הנזכר כלפי סופה של הכתובת, והוא כיבוש חרונים (שו׳ 31–32). כאן מדובר על כיבוש עיר שבתוך תחומה של ארץ־מואב, מצפון לנחל זרד (ואדי אל־חַסָא)[21], עיר שלא היתה נתונה לשלטונו של מישע ואף נראה שאותה עת לא ישבו בה מואבים. אין זה איפוא מסע־כיבוש רב־היקף, כי אם החזרת שטחים מואביים בדרומה של ארץ־מואב, כנראה מידי אדומים שלחצו צפונה ועברו את נחל זרד, בדומה למעשה המואבים שפשטו הם־עצמם לתחום ההתישבות הישראלי שמצפון לארנון. ואין להניח שאחר נצחונותיו המזהירים בצפון חיכה מישע זמן רב עד שהחזיר למואב את חרונים.

כל הפעולות המתוארות בכתובת־מישע: כיבוש ארץ־המישור, כיבוש חרונים שבדרום מואב, פעולות השיקום והביצור בארץ־המישור וכן גם בניית הבמה לכמוש על שהושיע את מואב מיד ישראל (שו׳ 3–4), נעשו כנראה תוך שנים מעטות. אם נקבל את הנאמר בכתובת עצמה שאמנם פרק מישע את עול ישראל וכבש את ארץ־מידבא בימי בנו של עמרי, הוא אחאב, ואפילו נקבע מאורע זה בשנים האחרונות לחיי אחאב, הרי שיש זמן מספיק לפעולות אלה בשנים שבין כיבושי מישע ובין מסע־הנגד של יהורם מלך ישראל. ניתן, איפוא, לאמר שכתובת־מישע נחקקה קודם למסע זה, והיא מתארת רק את השלב הראשון של מלחמותיו[22].

עובדה הראויה לציון היא שאין מישע מזכיר בכתובתו שניצח את מלך ישראל בקרב, ובכלל אין הוא מזכיר שום מערכה בשדה הפתוח. מישע נלחם בעיר אחת אחר השניה מבלי שתבוא התקפת־נגד על ידי כוחות ממלכת ישראל. ואכן, האפשרות היחידה שהיתה למישע, הואסאל של מלך ישראל, לנצח את אחאב בעל הצבא הגדול וחיל־הרכב האדיר[23], היתה לנצל שעת־כושר כאשר הצבא הישראלי היה נתון בעיצומה של מלחמה, ולהתבסס בכל השטח שנתכוון לתפסו במסע־מלחמה מהיר ורצוף אחד. ולכן מסתבר, שהתיאור של כתובת־מישע מתאים למציאות. לא היה

www.daat.ac.il

מי שיצא במערכה נגד מישע והכוח שעמד נגדו לא היה מורכב אלא מחילות־המצב המועטים והאוכלוסין הישראליים בערי ארץ־המישור, שנחלצו להגן על חייהם ורכושם. אין אנו יודעים מה היו הכוחות שעמדו לרשותו של מישע, אבל כשליט־ואסאל של ארץ שהיתה משועבדת שנים רבות ודאי שלא היה לו צבא מאומן גדול, וספק אם בכלל היה ברשותו רכב. עיקר כוחותיו היו, אל נכון, בני מואב שנחלצו למלחמה. אבל גם באלה די היה, באותן נסיבות, כדי לכבוש את כל ארץ־המישור במסע־מלחמה מהיר אחד. אין לנו במקורותינו כל נתונים כדי לקבוע אם קיים מישע קשרים עם ארם־דמשק, האויב המסורתי של ישראל, ואם לא. אך גם אם עמד מישע בקשר עם הארמים, דבר המסתבר כשהוא לעצמו, אין להניח שהללו סייעו בידו במלחמה עצמה, ומכל מקום לא אם נלחם מישע נגד ישראל בעת מערכת־קרקר.

ניתן להניח שסדר הכיבוש של ארבעת חבלי־הארץ העיקריים הנזכרים בכתובת מישע – ארץ־מידבא (שו׳ 8–9); ארץ־עטרות (שו׳ 10–14); נבו (שו׳ 14–18); ויהץ (שו׳ 18–21) — הוא גם הסדר הכרונולוגי שבמציאות. אמנם, אין לנו כל הוכחה לכך בכתובת עצמה, והאפשרות היחידה לבחון הנחה זו היא בבחינת ההגיון הצבאי והאסטרטגי של סדר מעין זה.

מידבא, הנזכרת ראשונה בין כיבושי מישע, רחוקה אמנם מדיבון בירתו כדי 24 ק״מ, בעוד שעטרות רחוקה כ־14 ק״מ ויהץ רחוקה 12 ק״מ בלבד. אבל מידבא היתה חשובה למישע במיוחד, בהיותה שוכנת במישור הפורה על ״דרך־המלך״ בקו ישר צפונה מדיבון, והיתה מאוכלסת, אל נכון, בחלקה במואבים; בעוד שעטרות שוכנת בחבל־ארץ הררי יותר, שלא על הדרכים הראשיות, והיתה מיושבת ישראלים. כך, שגם מבחינת חשיבותה למישע וגם מבחינת אפשרויות הכיבוש (אוכלוסיה אוהדת; דרכי־גישה) עמדה מידבא במקום ראשון. יהץ (עַלֵיָאן), הסמוכה לדיבון יותר מכל חבלי־הארץ האחרים שכבש מישע, נזכרת כאחרונה ברשימת כיבושיו. על עיר זו שעל סְפר־המדבר, המרוחקת כדי 10 ק״מ מ״דרך־המלך״, מסופר בכתובת שמלך ישראל בנה אותה וישב בה כאשר כבשה מידי מואב[24], היינו שמלך ישראל חיזק את ביצורי המקום וכנראה הפכו לאחד המבצרים הראשיים בין מבצרי־הגבול, שנועדו להגן על הארץ מפני נודדי־המדבר, והושיב בו, ללא ספק, חיל־מצב ישראלי. כשלעצמה, לא היתה ליהץ חשיבות מיוחדת, ומשכבש מישע את מידבא והשתלט על ״דרך־המלך״ ניתק את יהץ מן העורף הישראלי, והכוח המועט שהיה בה לא היוה סכנה מידית למישע. ולכן פנה לאחר כיבוש מידבא לכיבוש ארץ־עטרות ואחר מכן ערך את המסע הקשה נגד נבו, ורק לבסוף הכניע את המבצר הישראלי שביהץ.

על דרך כיבוש ארץ־מידבא אין מישע מוסר לנו פרטים בכתובת. ככל הנראה לא נתקל כאן בהתנגדות קשה. ויתכן שמסע ראשון ומכריע זה במערכה לכיבוש ארץ־המישור נערך במפתיע, לפני שהיה סיפק בידי הישראלים להתנגד התנגדות של ממש.

על כיבוש ארץ־עטרות מספר מישע: ״ואיש גד ישב בארץ עטרות מעולם. ויבן לו מלך ישראל את עטרות ואלתחם בעיר ואוחז בה״ (שו׳ 10–11). ח׳רבת עַטְרוּס, שעמה מזהים את עטרות, שוכנת על הר עַטְרוּס. בתקופה הישראלית היה זה מקום ישוב גדול ומבוצר. כ־3 ק״מ מצפון־מזרח לח׳רבת עַטְרוּס, על פני גבעה הצופה על סביבותיה, מצויות חורבות של רוּג׳ם עַטְרוּס, אשר היה בתקופה זו מבצר חזק

www.daat.ac.il

והגן על העיר ששכנה בח'רבת עטרוס[25]. ואמנם, מדברי כתובת־מישע "ויבן לו מלך ישראל את עטרות" למדים אנו שביצר וחיזק עיר זו, אשר שכנה בְספר תחום־ההתישבות הישראלי. על כיבושה מספר מישע רק שלכד את העיר לאחר קרב, אך אין בידינו כל נתונים על דרך־המסע לעטרות וכיבושה. עטרות נמצאת מהלך שעות מעטות מתחום־ההתישבות המואבי. אם נזהה את קריות (אשר לשם הובא שלל ישראל מעטרות; שו' 13) עם קֻרַיָּאת, הרי שהמרחק אינו עולה בהרבה על 5 ק"מ. אבל דרך־הגישה הנוחה ביותר לצבא מישע, בין שהיה בדיבון, בירתו של מישע, ובין שהיה בארץ־מידבא, עוברת בסביבות לִבּ, השוכנת על "דרך־המלך" בין דיבון למידבא, כדי עשרה ק"מ בקו־אויר מצפון־מזרח לעטרוס, ומשם מסתעפת גם כיום הדרך לעטרוס.

על מה שעשה מישע באוכלוסיה הישראלית של עטרות אומר הוא: "ואהרג את כל העם מהעיר רית לכמוש ולמואב" (שו' 11–12). כנראה שיש להסביר את המלה הסתומה "ר י ת" במשמעות רוית־רויה[26], והרג האוכלוסיה הישראלית זו"א, איפוא, בבחינת קרבן ושילום לכמוש. נוהג זה היה כנראה בבחינת שיטה במלחמות מישע, כפי שלמדים אנו מן התיאור של הרג כל האוכלוסיה הישראלית של נבו; ושם אומר מישע במפורש: "כי לעשתר כמוש החרמתיה". אחת המשמעויות העיקריות של חרם היא ההקדשה לאל, וכאן מקדיש איפוא מישע את כיבושיו לאלוהיו, והמלחמה היא מלחמה מקודשת, במצות אלוהי מואב ומשמו[27], כפי שמישע מציין וחוזר ומציין בכתובת. לאחר כיבוש עטרות הושיב בה מישע את: "איש שרן ואת איש מחרת" (שו' 13–14); אין בידינו לזהות מקומות אלה, אבל ברור שהם במואב.

את כיבוש נבו מתאר מישע באופן ציורי: "ויאמר לי כמוש: לך אחוז את נבו מישראל, ואהלך בלילה ואלחם בה מבקוע השחר עד הצהרים ואוחז בה. ואהרג כולם שבעת אלפים גברים וגרים (נערים?) ונשים וגרות (נערות?) ושפחות, כי לעשתר כמוש החרמתיה. ואקח משם את כלי יהוה ואסחב אותם לפני כמוש" (שו' 14–18). את העיר נבו מזהים עם ח'רבת מְחַיָּאט או עם ח'רבת עַיוּן־מוּסָא הסמוכה. שני אתרים אלה שולטים על דרכי־הגישה אליהם, ונוחים להגנה מפני מתקיף. בשניהם נמצאו חרסים רבים מן התקופה הישראלית, ואותה עת היו שניהם מבצרים חזקים[28]. כדי לכבוש את נבו המבוצרת והשוכנת על מקום גבוה שהגישה אליו קשה, תיכנן מישע את ההתקפה עם שחר, הוא הזמן הקלאסי להתקפת־פתע[29], ולכן ערך את המסע אל נבו בלילה. המסע עצמו לא היה ממושך, שכן המרחק ממידבא לנבו אינו עולה בהרבה על עשרה ק"מ והתנועה בין שני המקומות נוחה יחסית (כיום קיימת דרך ביניהם). על הקרב גופו אין לנו ידיעות אלא המסופר בכתובת שהוא נמשך "מבקוע השחר עד הצהרים". כאמור, גורל אוכלוסיתה הישראלית של נבו היה כגורל האוכלוסיה הישראלית של ארץ־עטרות. הידיעה על כלי ה' שלקח משם מישע מלמדת על מקדש ישראלי שהיה במקום זה. וראויה לציון העובדה, שנבו, הצפונית ביותר מבין כיבושי מישע, היא העיר היחידה מבין אלו הנזכרות בכתובת אשר אין מישע מודיע על בנינה או על ישובה מחדש.

השלב האחרון בכיבוש ארץ־המישור על ידי מישע היה, כאמור, לכידת המבצר הישראלי יהץ. על כיבוש יהץ מספר מישע: "ואקח ממואב מאתים איש כל רשה ואשאם ביהץ ואוחז בה" (שו' 20). משמעות המילה "ר ש ה" שנויה במחלוקת. אחד

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

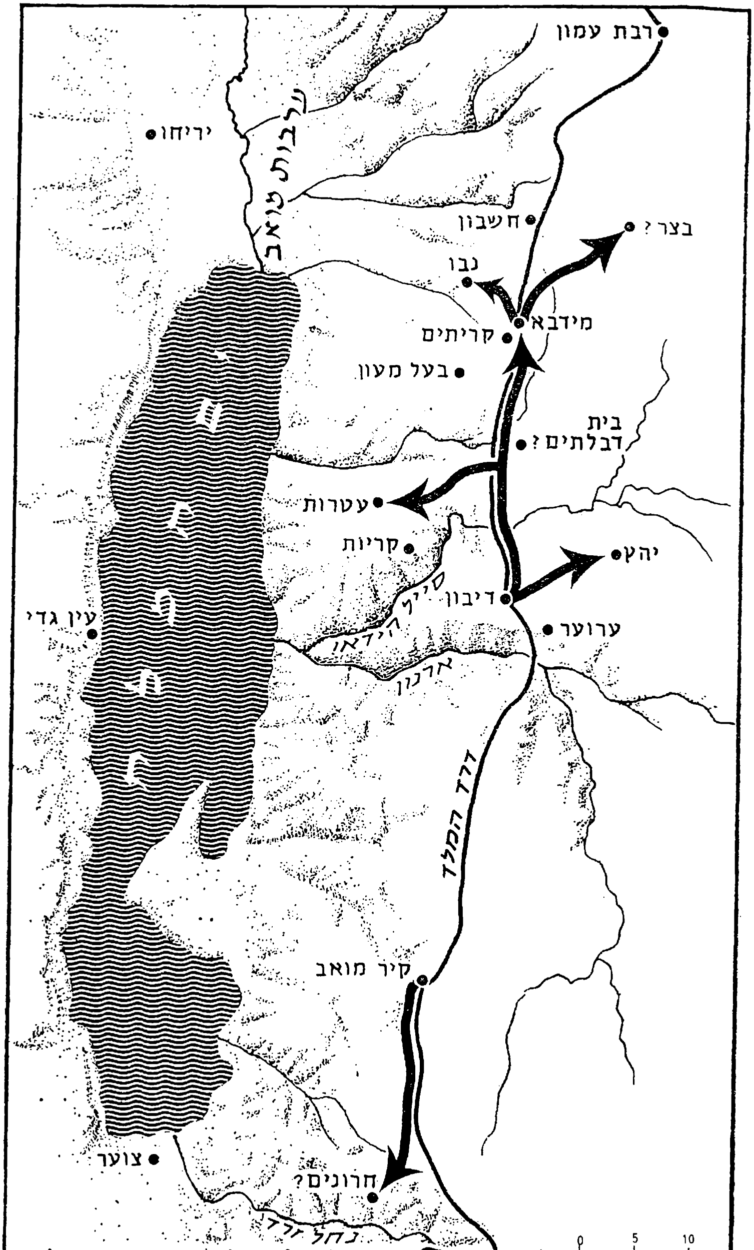

ציור 39: כיבושי מישע מלך מואב

www.daat.ac.il

הפירושים המקובלים הוא "ראשיה", מן רוש־ראש, היינו שמדובר כאן בחיילים־נבחרים ראשי־הצבא[30], והם שנחלצו לפעולה מיוחדת זו בשלהי המערכה לכיבוש ארץ־המישור. אם פירוש זה נכון, יש בכך ראיה שהיה חיל־המצב של יהץ מצומצם בהיקפו, עד שהספיקו מאתים חיילים, ולו חיילים נבחרים, כדי לכבוש את המבצר. עיר זו, שעל ספר־המדבר, הסמוכה לדיבון, סיפח מישע לתחומה של דיבון אשר נחשבה לאחוזה ממלכתית (שו׳ 21); ושמא זה הטעם שהעדיף מישע להסתכן ולכבוש עיר זו על ידי היחידה המצומצמת של אנשיו שלו, ולא על ידי עם־מואב בכללו.

לאחר שכבש מישע את ארץ־המישור ולאחר שהחזיר למואב בדרום את אזור חרונים (שו׳ 31–33)[31], עמד מלך מואב בשיא הצלחתו. הצלחתו הצבאית של מישע, שתוך זמן קצר פרק את עול ישראל – אשר היתה אותו זמן אחת הממלכות החזקות בעבר הפרת המערבי – והחזיר למואב גבולות שאליהם לא הגיעה למן כיבושי סיחון, היתה מבוססת, לפי התיאור המוצע כאן, על כמה גורמים: א) עיתוי מוצלח של המערכה, כאשר הכוח העיקרי של ישראל היה עסוק במקום אחר; ב) הסתייעות באוכלוסיה אוהדת בשלב הראשון של כיבושיו; ג) ניצול גורם ההפתעה; ד) תיכנון המערכה בשורה של התקפות מהירות, כשנתיב דיבון–מידבא משמש לה קו מוצא ועורק מרכזי, ואילו האויב נמצא כל הזמן במצב התגוננות בתוך ישוביו.

המסע של מלך ישראל ובעלי־בריתו למואב

אחד הגורמים שסייעו למישע לבצר את מעמדו לאחר המערכה המהירה שלו בסוף ימי אחאב היתה העובדה, שבשתי השנים האחרונות למלכותו של אחאב ובימי מלכותו הקצרים של אחזיה בן אחאב לא יכול מלך ישראל לערוך התקפת־נגד על מישע[32]. רק כאשר מלך יהורם, אחיו של אחזיה, כשליט יחידי (850 לפסה״נ בקירוב), נעשה על ידי מלך ישראל נסיון להחזיר את שלטונו במואב; ואל נכון נעשה נסיון זה זמן לא־רב לאחר שעלה למלוכה. גם בראשית מלכותו של יהורם לא נשתנה מאזן הכוחות בין ישראל לארם־דמשק, וצבאות ארם־דמשק היוו סכנה מתמדת לישראל. ובמיוחד חמורה היתה הסכנה כאשר עיקר הכוח הצבאי צריך היה להיות מועסק במלחמה קשה נגד מואב. ממילא, סכנה זו היתה גדולה עוד יותר כאשר הכוח הישראלי נתכוַן להתקיף את מואב במסע־עקיפין דרך יהודה ואדום, מסע שהוליך את צבאות ישראל הרחק מגבולות ארצם. לפיכך ניתן להניח שהמסע נגד מואב נערך כאשר צבאות ארם־דמשק היו מועסקים בסוריה במלחמה נגד צבאות אשור, ולא היוו סכנה מידית לישראל. ושמא יש לקבוע את זמן המסע נגד מואב לשנת 849 לפסה״נ, כאשר מלך ארם־דמשק נלחם בשלמנאסר מלך אשור[33].

על מסע זה של יהורם ובעלי־בריתו מסופר במל״ב ג, ו ואילך, לאחר הידיעה על פריקת עול ישראל על ידי מישע. בצורתו שלפנינו זהו סיפור נבואי (המספר בשבחי הנביאים ומפעלותיהם), שעיקר ענינו אינו מסע־המלחמה לכשעצמו כי אם מעשי המופת שעשה אלישע בעת המסע הקשה והממושך, והדרך שבה הביא לנצחון ראשון על המואבים. הסיפור אף אינו נותן תאריכים ויש בו הרבה מיסוד האגדה והמעשיה העממית, כגון התיאור של התיעצות המלכים קודם המסע, ההליכה שבעת ימים

www.daat.ac.il

במדבר, הופעתו הפתאומית של אלישע במחנה, מעשי המופת שלו וכיו״ב. יחד עם זאת גרעינו של הסיפור הוא מהימן, בדומה לידיעות ההיסטוריות שבסיפורי נביאים אחרים. ושמא מיוסד הסיפור בכללותו על כרוניקה היסטורית שהורחבה; ובמיוחד אמור הדבר לגבי תיאור המלחמה בארץ־מואב גופה, המסופר בלשון קצרה ועניינית[34].

החיל שהעמיד יהורם מלך ישראל כנגד מישע כלל, נוסף על צבא ישראל, גם את צבאו של מלך יהודה וגם את צבאו של מלך אדום (מל״ב ג, ז, ט). מלך יהודה נתון היה במעמד של זיקת־תלות בממלכת ישראל[35], ואילו אדום היתה משועבדת ממש ליהודה, ומלך אדום לא היה אלא הנציב של יהושפט באדום[36].

הדרך שהלך בה צבא רב זה על מואב היתה דרך־עקיפין, שהוליכה עד לדרומו של הר־יהודה, ומשם בדרך קשה היורדת במדבר יהודה לדרומו של ים־המלח[37]. היא עוקפת את ביצות־המְלֵחָה שמדרום לים־המלח ועולה לרמת־אדום, ומשם בספר־המדבר שבמזרחה של ארץ־אדום, עד לגבול הדרומי־המזרחי של מואב. דרך זו לא רק שהתוואי שלה קשה הוא, אלא שעוברת היא בחלקה הניכר באזורים מדבריים, שבהם בעיות ההספקה והמים הן קשות, ובמיוחד לצבא גדול וכבד־תנועה.

נשאלת, אם כן, השאלה מדוע ערך יהורם את המסע בדרך־עקיפין קשה וארוכה ולא עלה על מואב מכיוון צפון, בדרך הנוחה ברובה, המוליכה משומרון למעבר אדמה (ג׳סר א־דַמְיֶה), ומשם לא־סלט[38] ולחשבון. זוהי דרך שאורכה אינו עולה בהרבה על מאה ק״מ, ובעבר־הירדן היא עוברת כל הזמן בחבל־ארץ מיושב, בתוך תחום־ההתישבות הישראלי של הגלעד. השיקולים של יהורם היו קשורים ללא־ספק במערך־ההגנה של מואב עצמה; שכן, כפי שציינו לעיל, מסתבר שמלך ישראל ערך את המסע נגד מואב בעת שצבא ארם־דמשק היה מועסק בסוריה. ואין גם להניח שערך יהורם את מסע־העקיפין כדי להפתיע את מואב, מכיוון בלתי־צפוי, שכן היה זה מסע ארוך של צבאות שלושה מלכים; ומסע מעין זה אינו יכול להיות, מעצם טבעו, מסע־אפתעה. כפי הנראה תקף יהורם מהדרום כדי להמנע מן הצורך בכיבוש איטי, ובמצור ממושך על ערי־המישור[39], שביצר אותן מישע (כפי שהוא עצמו מספר בכתובתו), ללא־ספק כהכנה לקראת התקפת־נגד ישראלית; ואכן, מצור על ערים היתה נקודת־תורפה של המלחמה בעולם הקדום, ואפילו לצבאות בעלי טכניקה צבאית משוכללת כגון צבא אשור. אמנם, בגבול הדרומי ובגבול המזרחי של מואב היתה מערכת של מצודות־הגנה[40]. אבל מצודות אלה היו מכוונות בעיקר נגד התנפלות של נודדים מן המדבר, וספק אם יכולות היו לעמוד בפני צבא מאורגן גדול. אל־נכון הזניח מישע את הביצורים של ערי־מואב שמדרום לארנון, כיון שלא חשש להתקפה מכיוון זה. ויהורם הניח בודאי כי משיפרוץ את מערכת־המצודות שעל גבול מואב, שוב לא יהיה קושי בכיבוש אזורי מואב שמדרום לארנון, ואז גם לא יתקל בהתנגדות איתנה בערי ארץ־המישור שמצפון לארנון.

במסע־המלחמה של יהורם ניתן להבחין שלושה שלבים: א) המערכה על גבול ארץ־מואב, שבה הוכה צבא מואב (מל״ב ג, כ–כד); ב) כיבוש ארץ־מואב והמצור על קיר־חרשת (מל״ב ג, כד–כו); ג) כשלון המצור על קיר־חרשת והנסיגה הישראלית ממואב.

תיאור המערכה על גבול ארץ־מואב שלוב במעשה מופלא שענינו מצוקת מים

www.daat.ac.il

של צבאות יהורם ובעל־בריתו, ועל המים שבאו דרך מדבר אדום ללא גשם ומילאו את הגֵבים והנחלים; ולאחר־מכן מסופר כי: "כל מואב שמעו כי עלו המלכים להלחם בם ויצעקו מכל חוגר חגורה ומעלה ויעמדו על הגבול. וישכימו בבקר והשמש זרחה על המים. ויראו מואב מנגד את המים אֲדֻמים כדם. ויאמרו: דם זה, הָחֳרֵב נחרבו המלכים ויכו איש את רעהו, ועתה לשלל מואב. ויבואו אל מחנה ישראל, ויקֻמו ישראל ויכו את מואב וינוסו מפניהם" (מל"ב ג, כא–כד). תיאור המים, הבאים ללא־גשם והנראים מרחוק כדם, מיוסד על תופעות־טבע שעוררו את דמיון המספר. שטף־מים הבא פתאום לגיאיות צחיחים במדבר, בעקב גשם היורד במקום מרוחק, וממלא את הגבים, הוא תופעה ידועה במדבריות שבספר־הארץ; ועתים מי־הגֵבים שבאזור נחל זרד הם אדומים בגלל משקע אבן־החול האדומה של הסביבה[41]. בכך יש משום הסבר לסיפור המופלא, אבל אין בכך כדי לשוות לו ערך היסטורי.

בתיאור המערכה על גבול מואב לא נזכרים שמות מקומות ולכן אין בידינו לקבוע היכן נערכה ההתנגשות הראשונה עם המואבים. הן בגלל תנאי־השטח והן בגלל מערכת מצודות־הגבול המואביות לא ניסו בודאי הצבאות לחצות את נחל זרד על "דרך־המלך", או סמוך יותר לים־המלח, מקום שהנחל זורם באפיק תלול וההתרוממות של ההרים מן הצד המואבי היא מהירה. אל־נכון הובילה דרכם ממזרח ל"דרך־המלך" במירוצו העליון של הזרד, סמוך למקום שבו עוברות כיום דרך עולי־הרגל למְדינה ולמכּה ומסילת־הברזל החג׳אזית, מקום שאפיקו של הנחל רחב ומשתפע והעליה לרמת־מואב היא מודרגת. אין בידינו להכריע אם עברו הצבאות את הנחל קודם הקרב, וההתנגשות בין ישראל ומואב היתה מצפון לזרד[42], או שבזמן שאירע קרב זה חנו עדיין צבאות המלכים מדרום לזרד. מכל מקום, אנו למדים מן התיאור כי מלך מואב, שנחלץ אל הגבול עם כל צבאו, לא חיכה לצבא הפולש במעבר הנחל או במעלה הדרך לרמת־מואב, כי אם ניסה להפתיע את מחנה המלכים, ולתקוף אותם במקום חניתם, וכנראה שנתעורר לכך, בין השאר, בשל שמועות על פירוד וריב במחנה יהורם ובעלי־בריתו, כפי שמציין זאת הכתוב.

ההתקפה המואבית נכשלה, וצבא־מואב נחל מפלה והובס – ובכך נשברה ההתנגדות המואבית, ויהורם ובעלי־בריתו היכו במואבים הנסוגים. המקרא מציין שצבא יהורם הרס את הערים המואביות, החריב את השדות, עקר עצי־פרי וסתם את המעיינות. ללא ספק באו הדברים כנקם על הטבח שערך מישע קודם לכן באוכלוסיה הישראלית של ארץ־המישור. בהמשך מסע־המלחמה באה במצור קיר־חרשת, ובתוכה מלך מואב ושארית צבאו. קיר־חרשת, בירתה הקדומה של מואב, הנקראת במקרא גם קיר־מואב, כיום כַּרַךְ, שוכנת במרכז הרמה המואבית, בין הארנון והזרד, והיא בנויה על הר, במקום הנוח להגנה וקשה לכיבוש. על מהלך המצור על קיר־חרשת מספר לנו הכתוב: "ויסובו הקלעים ויכוה"[43] (מל"ב ג, כה). לאחר מכן ניסה מלך מואב להגיח מן העיר ולפרוץ את המצור. הוא בחר לשם כך את הגזרה שבה היו מוצבים האדומים, כנראה משום שנראתה בעיניו החלשה ביותר: "ויקח אותו שבע מאות איש שולף חרב להבקיע אל מלך אדום[44] ולא יכלו" (פס׳ כו).

על אף שעמד לכאורה על סף הנצחון, לא עלה בידי יהורם לכבוש את קיר־מואב, וצבאו נסוג ממואב מבלי לכבשה. הסיפור המקראי כורך את סיבת הנסיגה ב"קצף

www.daat.ac.il

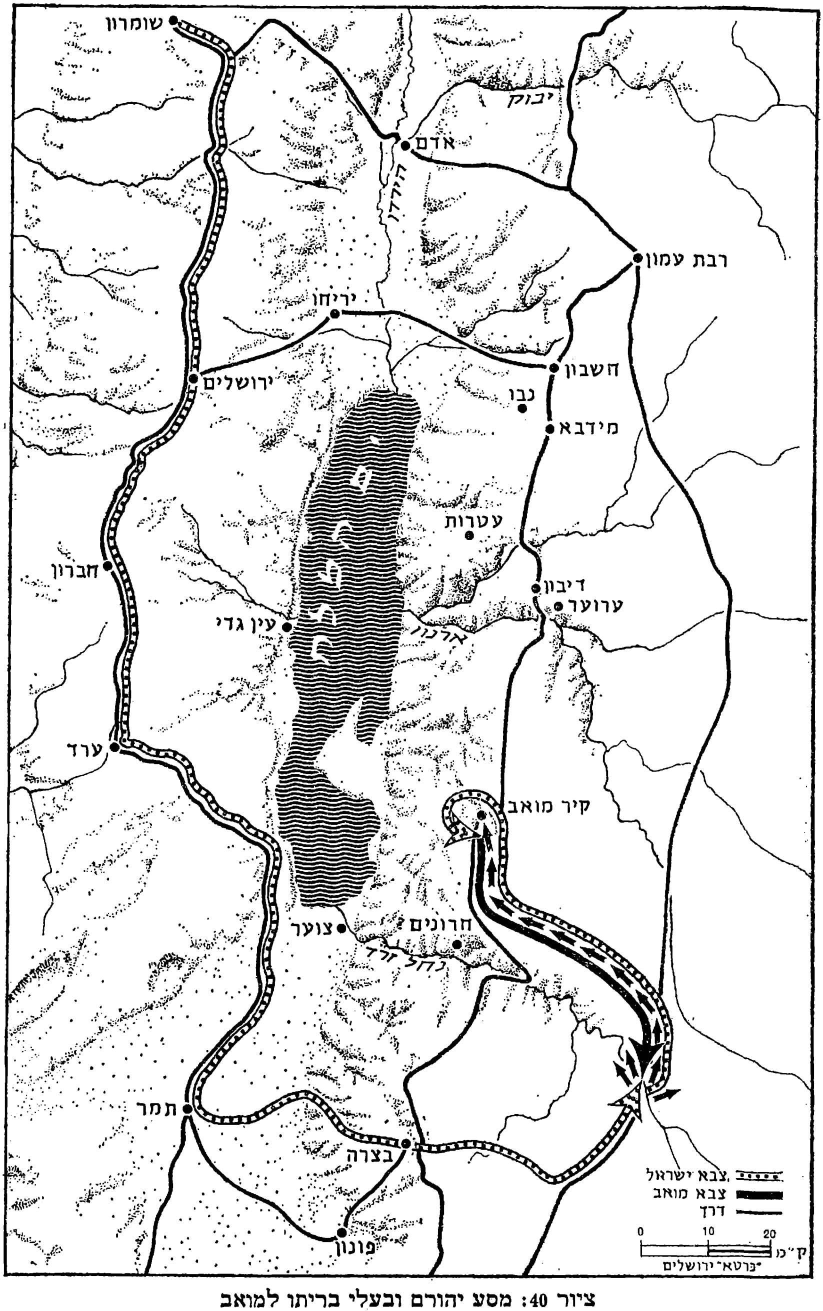

ציור 40: מסע יהורם ובעלי בריתו למואב

גדול על ישראל" (פס' כז), שבא עקב מעשה היאוש של מלך מואב, אשר העלה את בנו בכורו על החומה לעולה. האמונה בכוחו של אמצעי יאוש זה, שנועד לרצות את אלוהי מואב[44א] ולהביא על הצבאות הצרים על העיר את זעמו, היתה כנראה משותפת לצרים ולנצורים כאחד. לפי תפיסת הקדמונים, מגפות הן הביטוי המובהק לזעמו של האל[45]; שכן זהו מות נורא ופתאומי, ולא ביד אדם. כך, גם לפי המסופר באיליאס, כשזעם אפולו על היוונים הצרים על טְרוֹיָה, שילח בהם מגפה. מצור ממושך יש בו כדי להביא מחלות ומגפות לא רק על הנצורים כי אם גם על הצרים, שכן היה כרוך בחניה ממושכת של צבאות ללא תנאים סניטריים נאותים, בתנאי־חיים בלתי־תקינים. ואכן מצבים מעין אלה גרמו פעמים רבות בהיסטוריה הקדומה לתחלואה קשה בצבאות פולשים, ואף למגפות. בדרך השערה ניתן, איפוא, להסביר אותו "קצף גדול על ישראל" כמגפה, או סימני מגפה. מכל מקום "קצף גדול" זה, וכן תלאות המצור הממושך, הם שהביאו כנראה להסרת המצור ולנסיגת הצבאות של ישראל, יהודה ואדום מארץ־מואב.

העובדה, שחדרו צבאות מלך ישראל ובעלי־בריתו למואב מן הדרום, היתה רבת חשיבות במצב שנתהוה לאחר כשלון נסיון הכיבוש של קיר־חרשת. כיון שלא היה מגע טריטוריאלי רצוף בין חבלי ארץ־ישראל ובין האזורים הכבושים שבדרום מואב, לא היתה בידי מלך ישראל האפשרות להפיק תועלת מנצחון חלקי ולספח את אותם חבלי־מואב שכבש. ומשלא עלה בידי הצבאות שחדרו לארץ־מואב לכבוש את קיר־חרשת, נאלצו לסגת ממואב כולה. עצם נסיון כיבוש מואב מן הדרום היה בו, איפוא, מבחינה אסטרטגית ויתור מלכתחילה על השגים חלקיים, וסיכון של "הכל או לא כלום".

השלבים העיקריים במלחמה זו הם: א) מסע־עקיפין ארוך של צבאות יהורם ובעלי־בריתו, כדי להמנע מן הצורך במצור על ערים מבוצרות; ב) נצחון ראשון, כתוצאה ממשגה טקטי של המואבים שיזמו התקפה חפוזה בתנאים טופוגרפיים שהיו לרעתם; ג) כיבוש מהיר של חבלים נרחבים בארץ־מואב שמדרום לארנון; ד) האיחור בהנחתת מכה מוחצת לצבא מואב, אשר לפחות גרעינו נסוג לבירתה המבוצרת של הארץ; ה) אי־הצלחתו של המצור הממושך והקשה[46] על בירת מואב – ובעקבות כך נסיגת הצרים ממואב כולה.

מואב וישראל אחר מסעם של יהורם ויהושפט

לאחר הסרת המצור מעל קיר־חרשת, ושיבת צבאות המלכים לארצותיהם, חזרה מואב ונתאוששה. כנגד זאת נחלשו ישראל ויהודה, שאיבדו את מעמדן במואב ובאדום (מל"ב ח, כ). צבאות ישראל ויהודה סבלו, אל־נכון, אבידות כבדות בעקב המסע הארוך והקשה, פגעי המצור והשיבה דרך המדבר, ודבר זה החליש את יכולת העמידה שלהן בפני פשיטות מן החוץ.

לפי דה"ב פרק כ, פשטו ביהודה, בימי יהושפט, מואבים, עמונים ויושבי הר־שעיר, שהגיעו דרך אדום, מדרומו של ים־המלח, לעין־גדי והלאה – ונעצרו רק במדברה של תקוע, הסמוכה לבית־לחם. הסיפור, כפי שהוא לפנינו, טבוע בחותמו של ספר

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

דברי־הימים המאוחר; וחלק מפרטי התיאור ודאי שאינם היסטוריים. אך, יחד עם זאת, גרעינו של הסיפור מיוסד ללא־ספק על מסורת קדומה ומהימנה, והוא מכוון לזמן שלאחר כשלון המסע של יהורם ויהושפט לארץ־מואב[47]; וכנראה עניינו של סיפור זה הוא בפשיטות־שוד וביזה של גדודים בלתי־סדירים, שהפילו את חתיתם על דרכי מדבר יהודה ועל התחום הנושב הסמוך לו.

ישראל היתה נתונה אותו זמן ללחץ ארמי חזק, שלא פסק כל ימי יהורם, ואף בימיהם של ראשוני מלכי בית־יהוא; ובעיקר הכבידו הארמים את לחצם על עבר־הירדן הישראלי. במשך אותו זמן לא היה כוח בידי מלכי ישראל לעשות נסיונות נוספים להכניע את מואב, וכנראה אף לא להחזיר לישראל את חבלי ארץ־המישור[48]. להיפך, המואבים הם שהיו פושטים בישראל. ועוד בימי מלכותו של יואש בן יהואחז (בשנות 800 לפסה״נ לערך) מספר המקרא על פשיטת גדוד מואבי לתחום ישראל (מל״ב יג, כ–כא). לפי הסיפור הגיע גדוד זה למקום קבורתו של אלישע (שנקבר, אל־נכון, בעירו, אבל־מחולה הסמוכה לירדן, מדרום לבית־שאן), כנראה בדרכו לחבלי־הארץ שממערב לירדן.

מצב זה נשתנה לאחר שנתחזק מעמדה של הממלכה הצפונית בהמשך ימי יואש, ובמיוחד בימי ירבעם בנו, אשר השיב את גבול ישראל מלבוא־חמת עד ים־הערבה (שם יד, כה). אין ספק כי בתחום זה נכללה ארץ־המישור, שהוזרה ועברה לידי ישראל. ויתכן אף שהכניע ירבעם את מואב, וזמן מה היתה מ אב משועבדת לישראל[49].

לאחר גלות שבטי עבר־הירדן, בשנת 732 לפסה״נ, שוב נאחזו המואבים בארץ־המישור. וראויה לציון העובדה שבתקופה ההלניסטית, זמן רב לאח־ חורבן הממלכה המואבית, היתה זו ארץ־המישור, שעליה היה נטוש המאבק בין ישראל ומואב כל הזמן במשך קיומן של שתי הממלכות, שנקראה מואבִּיטִיס (=מואב)[50], כנראה כיון שלשם נהדפו שרידי המואבים שנלחצו בידי שבטי הנודדים הערביים. ואילו הארץ שמדרום לארנון, שהיתה עד לחורבנה של מואב שטח מואבי מובהק, נכללה כבר בתקופה ההלניסטית בתחום השפעתם של הערביים־הנבטים.

הערות

1 הכתובת נתגלתה בדיבון שבעבר־הירדן בשנת 1868. בשנים האחרונות עסקו בכתובת־מישע במפורט: S. Segert, Archiv Orientalni. 29(1961), ;ומבחינה לשונית בעיקר: A. H. van Zyl, The Moabites, 1960, pp. 161ff. pp. 196—267; ועיין גם: ב. מזר—ח. רבין, אנציקלופדיה מקראית ד, טורים 925—929. כתובת־מישע כתובה בלשון המואבית, הקרובה והדומה לעברית. במאמר זה צוטטו הקטעים מתוך הכתובת בתרגום עברי. בזמן האחרון התפרסמו בעתונות היומית ידיעות על כתובת חדשה של מישע שנתגלתה בקיר־מואב (כרך). לפי שעה אין ידיעות על תוכנה של כתובת זו.

2 ואף יתכן שאין מישע אלא מושיע, והוא כינוי של מלך מואב לאחר שהושיע את ארצו מיד ישראל. ועיין: ש. מורג, ארץ־ישראל ה (תשי״ט), עמ׳ 144.

3 מל״ב א, א; ג, ד—כז.

4 במקרא באה עוד המלה ״נוקד״ בעמ׳ א, ב; אך היא מוכרת מלשונות שמיות אחרות. וראויה לציון העובדה שבכתבי אוגרית מכונה אחד הפקידים המלכותיים בתואר ״רב כהנים רב נקדים״.

5 עיין: N. Glueck, AASOR 18—19 (1939), pp. 116—117; A. H. van Zyl, The Moabites, 1960, pp. 80—81. אין כל אחיזה של ממש לזיהוי עליאן עם חלון, הנזכרת ביר׳ מח, כא (השוה: מ. ברוש׳,

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

אנציקלופדיה מקראית ג, ערך חלון), או עם "קרית" של כתובת־מישע (כך: K. H. Bernhardt, ZDPV 76 [1960], pp. 136ff.). כיוצא בזה יש לדחות את הצעות הזיהוי של יהץ עם אתרים השוכנים על "דרך־המלך" מדיבון למידבא, כגון לב או רוג'ם מלחלב, או ח'רבת אסכנדר (השוה: ש. ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך יהץ).

6 זיהוי רווח של קריתים הוא עם ח'רבת אל־קריאת שמצפון לסיל הידאן. אך, ככל הנראה, יש להעדיף את הזיהוי של ח'רבת אל־קריאת עם קריות (כתובת־מישע, שו' 13), ועיין: M. Noth, Josua, 1953, p. 79. אין בידינו נתונים על מקומה של קריתים, נוסף על הקביעה שסמוכה היא למידבא. הצעת הזיהוי של קריתים עם ח'רבת אל־קריה, למעלה מעשרה ק"מ מצפון־מערב למידבא (כך A. Kuschke, ZDPV 72 [1961], pp. 24ff.). אין לה אחיזה של ממש.

7 רק בדרך השערה ניתן לזהות את בית־במות, אם אמנם המכוון לעיר ולא למקדש לאלוהי מואב, עם במות־בעל, הנמנית בין ערי ראובן (במ' לב, לז; יהו' יג, ז); אך זיהויה של עיר זו אינו ברור. על ההצעות השונות, עיין: ש. ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית ב, טור 153.

8 על הצעות הזיהוי של חרונים עיין: ש. ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית ג, טור 285; A.H. van Zyl, The Moabites, p. 64. ההצעה, שהוצעה לאחרונה לזהות את הרונים מצפון לארנון (A. Kuschke, Festschrift W. Rudolph, 1961, pp. 188—190), אין בה ממש.

9 עיין: נ. גליק, עבר־הירדן המזרחי, תשי"ד, עמ' 123 ואילך; י. ליוור, אנציקלופדיה מקראית, כרך ד, ערך מואב.

10 עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית א, טור 444 ואילך, 697 ואילך.

11 עיין: י. ליוור, ארץ־ישראל ג (תשי"ד), עמ' 97 ואילך.

12 ככל הנראה, מכוונת לכך פרשת בעל־פעור שבבמ' פרק כה.

13 בסיפור יפתח טוען מלך עמון לכל חבל־הארץ שבין היבוק לארנון (שופ' יא, יג), היינו לא רק לחבל־הארץ שהיה עמוני קודם לכיבוש סיחון כי אם גם לארץ־המישור המואבית. כנראה שהיו יחסי־גומלין מיוחדים בין מואב ועמון, מעין אלה שבין יהודה וישראל; ובתקופות התחזקותה והתעצמותה של האחת, היה לה השלטון העליון על האחרת. ומכאן טענת החזקה על שטחים מואביים־לשעבר בידי מלך עמון.

14 הלשון בכתובת־מישע היא: "וישב בה ימה וחצי ימי בנה ארבען שת" (שו' 8). היו שניסו ליישב את הקשיים הללו כולם על ידי הנחה שיש להבין "בנה" במשמעות "בניו", היינו צאצאיו ומחצית ימי צאצאיו של עמרי יהיו ימי אחאב כולם — ואז אנו מתקרבים גם לסך של ארבעים שנה. אחרים הציעו להבין "בנה" במשמעות נכדו, היינו שמרד מישע אחרי מות אחאב, בימי נכדו של עמרי, אחזיה או יורם. וכל ההצעות הללו דחוקות הן, ועיין: van Zyl, The Moabites, p. 138.

15 ספק אם הנאמר בכתובת "ומלך ישראל בנה את יהץ וישב בה בהלתחמה בי" (שו' 18—19), יש בו כדי ללמד שמלך ישראל נלחם במישע עצמו קודם שפתח מישע במסע הכיבושים שלו בארץ־המישור, ושמלחמה זו כרוכה היתה במרד קודם של מישע (עיין ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ד, ערך מישע), אם כי אין לדחות לחלוטין אפשרות זו. כנראה יש לפרש את המלים "בהלתחמה בי" במשמעות של "בהלחמו במואב"; והמכוון, איפוא, למלחמה שנלחם עמרי במואב כאשר כבש את מידבא "וישב בה ימה וחצי ימי בנה" (שו' 8).

16 בקשר לכך מן הראוי להזכיר, שכאשר תקפו צבאות ארם את חיל דוד בעת המערכה הראשונה נגד עמון (שמ"ב פרק י; דה"ב פרק יט), ריכזו הארמים את חיל־הרכב שלהם באזור־מידבא (דה"א יט, ז) שבארץ־המישור, כנראה תוך נסיון להכות באגפו של החיל הישראלי אשר התקדם על רבת־עמון; ועיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה עמ' 175.

17 עיין לעיל עמ' 223, וכן הע' 6.

18 ב. מזר מנסה אף לקבוע את הזמן שבו מרד אביו של מישע בישראל. ועיין: אנציקלופדיה מקראית ד, ערך מישע.

19 כך: W. F. Albright, ANET, p. 320.

20 בחלק זה של הכתובת יש מלים השנויות במחלוקת, וביחוד המלה קרחה, שהציעו לה פירושים שונים, ואף הציעו לראות בה את קיר־מואב, בירתה הקדומה של מואב שמדרום לארנון (כך: F. M. Abel, Géographie de la Palestine 2, 1938, p. 418). אבל אין ספק שכל החלק הזה של הכתובת עוסק בביצור דיבון, עירו הראשית של מישע; ועיין: van Zyl, The Moabites, p. 71, 78—80.

21 עיין לעיל, עמ' 224 והע' 8.

www.daat.ac.il

22 השוה: O. T. Olmstead, History of Palestine and Syria, 1931, p. 390; M. Burrows, What Mean These Stones, 1941, p. 275.

23 במלחמת-קרקר העמיד אחאב 2,000 רכב-מלחמה ועשרת-אלפים חיל-רגלי; ועיין: ANET, p. 279.

24 הנוסח בכתובת-מישע הוא: "בהלתחמה בי" (שו' 19). וניתן, לכאורה, לפרש מלים אלו שבכתובת כרומזות לכיבוש יהץ בידי מלך ישראל לזמן קצר, בעיצומן של המלחמות נגד מישע. אבל המלים שלפני כן: "ומלך ישראל בנה את יהץ וישב בה" (שו' 18—19), מלמדות שהכונה היא לכיבוש שהאריך ימים, שכן היה כרוך בביצור המקום ובהושבת חיל-מצב בו, היינו שהיה זה לפני המרידה של מישע. וכיון שמישע היה ממילא משועבד לישראל, לא יכול הדבר להיות בימיו, כי אם בעת כיבוש ארץ-המישור על ידי עמרי, בימי אביו של מישע. ויש להבין, איפוא, את המלים "בהלתחמה בי" במשמעות של "בהלחמו במואב".

25 עיין: N. Glueck, AASOR 18—19 (1939), pp. 135—136.

26 עיין: W. F. Albright, BASOR 89 (1943), p. 16, n. 55.

27 נוהג החרם, ותפיסת אופי המלחמה באויב מסורתי, דומים הם לאלו של שבטי ישראל, כפי שהם באים לידי ביטוי בסיפורי הכיבוש של ספר יהושע ובסיפור על מלחמת שאול בעמלק (שמ"א פרק טו).

28 עיין: נ. גליק, ידיעות ב (תרצ"ד), עמ' 35—36; N. Glueck, AASOR 15 (1935), pp. 110—111.

29 על התקפה עם שחר, בראש אשמורת-הבוקר, ומלחמה עד חום-היום מסופר בשמ"א יא, יא, בתיאור מלחמת שאול בבני-עמון. וכנראה אף כאן המכוון הוא להתקפת-פתע אחר מסע-לילה, והשוה מאמרו של ז. קלאי, בכרך זה, עמ' 133—134.

30 ושמא ניתן להשוות חיל נבחר זה לגיבורים אשר לדוד (עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ב, טור 398 ואילך), שהיו יחידה מצומצמת בהיקפה של אנשי-חיל שהצטינו בגבורתם האישית, ועם זאת שימשו כראשי-גדודים וכקצינים בצבאו של דוד.

31 אין בידינו זיהוי ברור של חרונים (עיין הע' 8), ואין אנו יודעים עד כמה היתה מרוחקת מן הבסיס המואבי הקרוב; ולכן אין בידינו להוסיף לענין זה על מה שנאמר כבר קודם לכן.

32 עיין לעיל.

33 עיין: A. L. Oppenheim, ANET, p. 279.

34 השוה: N. Glueck, HUCA 11 (1936), p. 151, n. 43.

35 כיוצא בזה נלוה יהושפט אל אחאב במלחמת רמות-גלעד (מל"א כב, ב ואילך).

36 השוה מל"א כב, מח, ועיין בכרך זה, עמ' 199.

37 על חלקה הראשון של דרך זו עיין במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ' 433.

38 על דרך זו עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ' 174. ניתן היה להגיע מא-סלט לחשבון בדרך קצרה יותר ובוחה פחות מזו המסומנת במפה, על ידי חצית הרי הגלעד הדרומי המבותרים.

39 השוה: A. Šanda, Könige 2, 1912, p. 19; N. Glueck, AASOR 18—19 (1939), p. 89; van Zyl, The Moabites, p. 141.

40 עיין: נ. גליק, עבר-הירדן המזרחי, תשי"ד, עמ' 137 ואילך; N. Glueck, AASOR 14 (1934), pp. 69ff.; 15 (1935), pp. 103ff; 18—19 (1939), pp. 81ff.

41 עיין: A. Musil, Arabia Petraea 1, 1907, p. 83, 381; N. Glueck, HUCA 11 (1936), p. 150, n.43.

42 עיין: van Zyl, The Moabites, pp. 141ff.

43 ספק אם המכוון הוא לאנשי-צבא שהיו מומחים בירית אבנים כבדות למרחק במכונות-מלחמה, מעין קטאפולטות, שכן עד עתה לא נמצאו כלי-מלחמה כאלה בכל התבליטים האשוריים המרובים של מלחמה ומצור (עיין: י. סוקניק [ידין], ידיעות יג [תש"ז], עמ' 19 ואילך). ואל-נכון המכוון הוא לקלעים, שהטרידו את הנצורים בחלוקי-אבנים ואשר ירו בקלעים שבידיהם.

44 הסבר נסיבות נסיונו של מלך מואב להבקיע את המצור קשור במידה מסוימת במשמעות הביטוי "להבקיע אל": (א) היו שפירשו ביטוי זה במשמעות של "לפרוץ דרך אל" — והניחו, שמלך אדום עמד בקשרים עם מלך מואב, על אף שנאלץ להצטרף אל יהורם ויהושפט, וכי מלך מואב ניסה לפרוץ את המצור כדי להתחבר אל מלך אדום (כך: A. Šanda, Könige 2, 1912, p. 29, ואחרים); (ב) היו אפילו שהציעו לגרוס "מלך ארם" תחת "מלך אדום", וטענו שהיה זה מלך ארם שעמו ניסה להתחבר מלך מואב (כך: J. A. Montgomery, Kings, 1951, p. 363, ואחרים). אך: (א) אין להבין את הביטוי "להבקיע אל" אלא במשמעות של "להבקיע אל פני", היינו "מול".

www.daat.ac.il

יתר על כן, זמן קצר לפני המלחמה החזיר מישע את חרונים למואב, וכפי הנראה מידי האדומים; ואין זה מסתבר שהיו אותה עת האדומים בעלי־ברית סמויים למואב; (ב) אין בסיפור זה, ואף לא בשאר מקורות, כל רמז להתערבות הארמים במלחמה ואין, איפוא, כל אחיזה להצעת התיקון "מלך ארם".

44 דעות שונות נאמרו על אופי קרבנו של מישע וכבר הז"ל נחלקו בעניין אם היה הקרבן לשם שמים או לשם עבודה זרה—היינו לשמו של כמוש (סנה' לט, ע"ב). ובדומה נחלקו בעניין החוקרים בזמננו. א. מייאר (E. Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme, 1906, p. 127) סבר שהקרבן היה לאלהי ישראל, ודעה זו אינה נראית; ואילו הדעה הרווחת בין החוקרים היא שהקרבן היה לכמוש. לאחרונה העלה י. קויפמן (מעלות ו־ז [תשכ"ג], עמ' 7—9) את ההשערה המעניינת שקרבנו של מישע היה קרבן מאגי, שאין תכליתו ריצוי אל כלשהו, כי אם הבאת פעולה מאגית מזיקה לישראל, והיא ה"קצף".

45 השוה: הסיפור על המגפה בעם לאחר מעשה קורח ועדתו, בעקב זעם ה' (במ' יז, ו ואילך); הסיפור על המגפה בימי דוד, שהכתוב כורך אותה בחרון אף ה' בעבור המפקד (שמ"ב פרק כד); וכן המכה שהיכה ה' במחנה אשור, לפי הסיפור שבספר מלכים (מל"ב יט, לה), מכה אשר לפי תפיסת הסיפור אינה אלא מגפה.

46 גיחות הנצורים מן העיר (מל"ב ג, כו), יש בהן ללמד על קשי המצור; ואילו העלאת בנו בכורו של מלך מואב על החומה (פס' כז), שהיא כאמור בגדר מעשה יאיש אחרון, מלמדת על מצור ממושך.

47 עיין בכרך זה, עמ' 199.

48 אם נדייק בלשון הכתוב במל"ב י, לב־לג, המספר שבימי יהוא "החל ה' לקצות בישראל ויכם חזאל בכל גבול ישראל", והמזכיר בגבול הדרומי את: "ערוער אשר על נחל ארנון"—הרי שזמן לא רב לאחר מלחמות מישע חזרה ארץ־המישור לידי ישראל. אבל כנראה אין כאן אלא שגרת־לשון לתיאור הגבול הדרומי של ישראל בעבר־הירדן. וכל מה שבא כתוב זה לאמור הוא, שחזאל כבש את כל תחום־ההתישבות הישראלי בעבר־הירדן, אם כי כשלעצמו אפשר הדבר שכבש חזאל גם את ארץ־המישור, ואולי אפילו את מואב.

49 עיין: ח. תדמור, אנציקלופדיה מקראית ג, טור 775.

50 עיין: מ. אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל, תשי"א, עמ' 30.

לוח טו

שלמנאסר הג׳ מסתער בראש רכבו ועובר על־פני יחידת קשתים אשורית, במסעו נגד חמת שבסוריה (849 לפסה״נ)
קטע בתבליטי הברונזה שעל שער תל־בלוואת.

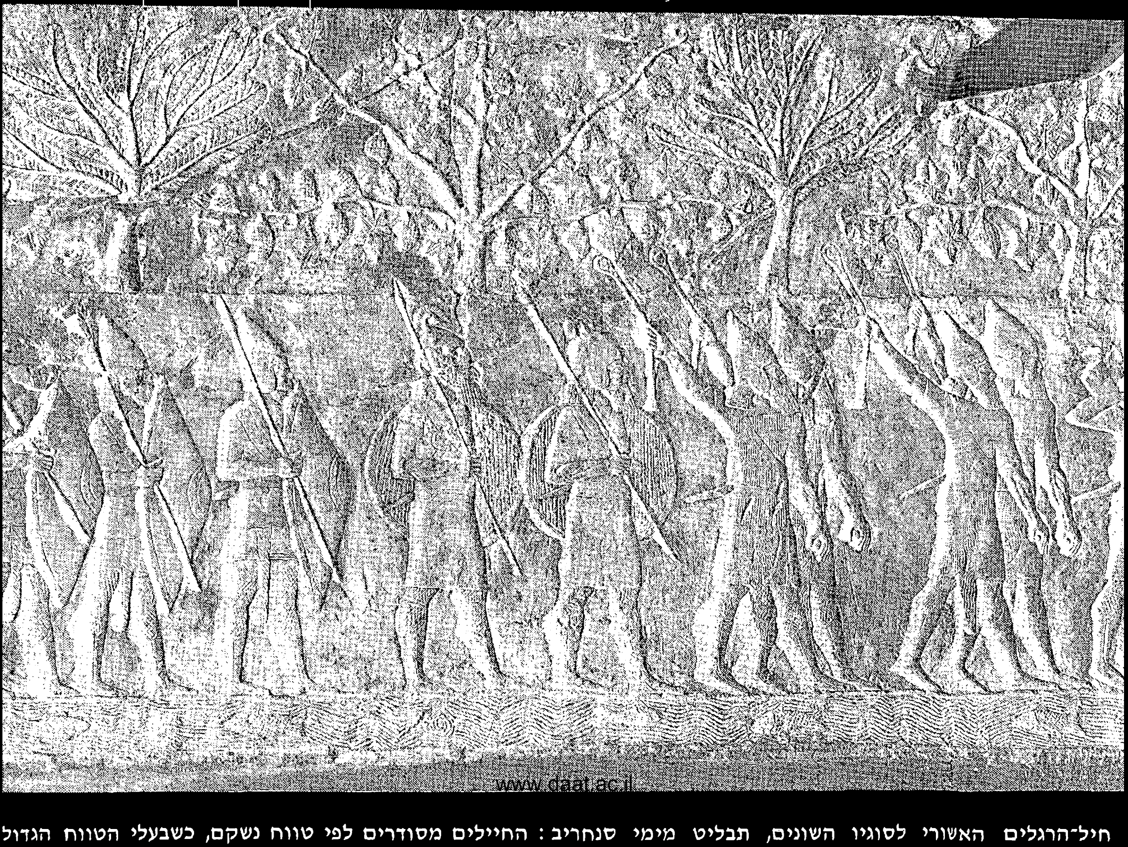

www.daat.ac.il

חיל־הרגלים האשורי לסוגיו השונים, תבליט מימי סנחריב: החיילים מסודרים לפי טווח נשקם, כשבעלי הטווח הגדול
— קדימה, מימין קשתים; אחריהם קלעים; אחריהם נושאי חנית שמגיניהם קטנים וקסדותיהם מכורבלות; ואחרי

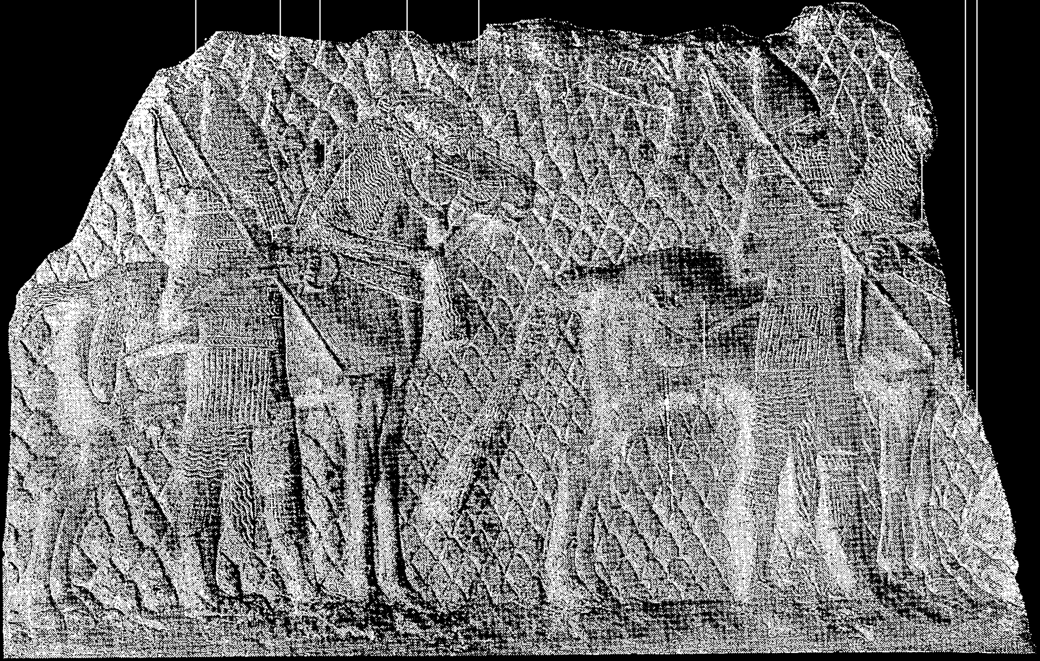

1 : פרשים אשוריים עוטי שריונים, תבליט מנינוה מימי סנחריב.

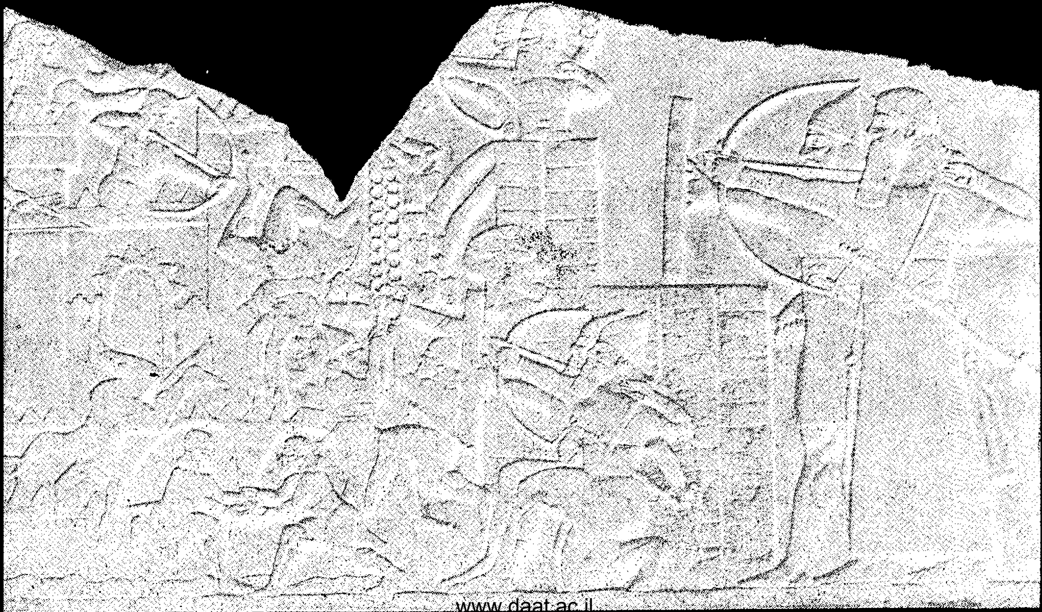

www.daat.ac.il

2 : תבליט מימי אשורנצרפל הב׳, המתאר קרקור חומותיה של עיר, הן בעזרת אילי מצור והן על־ידי חתירה תחת החומה. שים לב לשרשרת שזרקו המגינים כדי ללכוד את

אתר דעת - מכללת הרצוג

מלחמות ישראל ואשור

מאת: א. מלמט

אפיה של האימפריה האשורית

בלב שליטי אשור קיננה מאז ומעולם אידיאה של שלטון עולם, שניתן לה ביטוי במידה הולכת וגוברת מאז שלהי האלף השני ועד למאה השביעית לפסה״נ. האימפריה האשורית שבימי שיא עצמתה, במאות השמינית והשביעית לפסה״נ, נתיחדה בעצמתה בארגונה מכל האימפריות שהיו לפניה במזרח הקדמון, קמה ונתגבשה הודות לארגון הטוטאלי של הממלכה האשורית, ארגון שהצבא במרכזו. עם התרחבות האימפריה האשורית נשארו האשורים עצמם מיעוט בקרב האוכלוסיה של קיסרותם; בדומה לכמה משטרים אחרים בדברי ימי העולם, נתבססה שליטת האשורים בקרב עמי קדמת־אסיה על אצולה צבאית ועל הפקידות הממלכתית. המנגנון האימפריאלי האשורי הצליח לרכז באורח תכליתי את כוחה ואונה של הממלכה לצורך הקמת מכונה צבאית אדירה. צבא אדיר זה נועד להגן על המיעוט האשורי, המוקף אויבים, אך בעת ובעונה אחת לרמוס עמים וארצות ולשעבדם. על הרמה הטכנית הגבוהה של הצבא האשורי וכלי־נשקו ניתן לעמוד בבהירות רבה על יסוד המקורות האשוריים: עדות מתעודות בכתב, ובמידה רבה יותר מאלפי התבליטים המתארים את צבא אשור במסעיו ובמלחמותיו. הכושר הטכנולוגי המעולה של האשורים, יחד עם הכשרון לארגון יעיל ולתכנון המנהל, עשו את אשור למעצמה הצבאית הראשונה־במעלה בין ארצות המזרח העתיק. בניגוד לממלכות אחרות, כגון מצרים וחת, לא נקטו האשורים יחס של סובלנות כלפי העמים הנכבשים. אדרבא, הם הנהיגו לראשונה אמצעי דיכוי אכזריים, כגון ההגליה ההמונית, דרך־שיטה, שנועדו לשבור לחלוטין את כוח העמים שנכבשו. תאוות הכיבושים הולבשה באיצטלה דתית ומעשי האכזריות נעשו בשם האל אשור, הזכאי, לפי השקפת האשורים, לשלוט בכל אתר ואתר.

מגמת התפשטותה של האימפריה האשורית היתה בראש־ובראשונה כלפי מערב. סוריה והבלי־הארץ הסמוכים לה מצפון ומדרום היו בעלי חשיבות ראשונה־במעלה לאימפריה האשורית. כאן צומת דרכי־המסחר מאנטוליה וממצרים, מערב הצפונית ואף הדרומית, דרכים שהשלטון עליהן היה בו כדי להבטיח שגשוג כלכלי. יתר על כן, בניגוד למסופוטמיה גופה, מצויים בסוריה חמרים החיוניים למפעלי־בניה וביצור, הלא הם העץ והאבן. באמצעות נתיבי־הסחר שבסוריה ניתן היה לקבל מתכת מאסיה הקטנה, וקטורת ובשמים מחצי־האי ערב. אין איפוא תימה אם הוליכו שליטי אשור מפעם לפעם את גייסותיהם מעבר לפרת, שיעבדו את מדינות סוריה

עיין הערות בעמ׳ 256—260, ולוחות טו—יח.

www.daat.ac.il

ואף ניסו להבטיח את שלטונם בסוריה מכיוון צפון ומכיוון דרום, על ידי הטלת מרות על אזור הטאורוס מזה ועל ארץ־ישראל מזה.

ראשיתם של המסעות האשוריים למערב

דורות רבים לפני המגע הראשון בין אשור וישראל, שאירע באמצע המאה התשיעית לפסה״נ, בימי המלך אחאב, הגיעו צבאות אשור לחוף ים־התיכון, משאת־נפשם של שליטי מסופוטמיה מקדמת־דנא. כבר במאה הי״ג פושטים האשורים אל מעבר לפרת. אולם רק בימיו של הכובש האשורי הגדול תגלת־פלאסר הא׳ (1114–1076 לפסה״נ) חדרו צבאות אשור עד ללבנון ועד לערי החוף הפיניקי. וכך מספר מלך זה באחת מכתובותיו: ״להר הלבנון הלכתי; קורות ארזים בשביל בית אָנוּ ואָדָד, האלים הגדולים, גדעתי ואשאם (לאשור). לארץ אַמֻּר עברתי. את ארץ אַמֻּר לכל היקפה כבשתי. מס של ארץ־גבל, ארץ־צידון וארץ־ארוד קיבלתי. בספינות של העיר ארוד בארץ־אַמֻּר הפלגתי...״[2]. פשיטתם של האשורים על ערי־הנמל הפיניקיות הביאה לביטולה של השפעת מצרים בחבל־ארץ זה, שנתמעטה בלאו הכי בפרק־זמן זה.

מבחינה זו מאלפת עדותה של מגילת ון־אמון המצרית, המתיחסת ממש לאותו פרק־זמן[3]. שיעבודה של גבל על ידי תגלת־פלאסר חושף ביתר בהירות את הרקע ליחס הזלזול שבו נתקל השליח המצרי, אפשר שנים מעטות בלבד לאחר מכן, בחצרו של זכרבעל, מלך גבל. במגילה אף מובא פרט מאלף על גורלם המר של שליחים מצריים קודמים בגבל. כדי להטיל אימה על ון־אמון מספר לו מלך גבל על מותם של שליחים אלה מקץ שבע עשרה שנה לשבתם במקום; ואין הוא משאיר מקום לספק, כי מתו שלא בדרך הטבע. האם קשור מותם, לאחר שהייה כה ממושכת בעיר, בשיעבודה של גבל לאשור? מכל מקום ניתן למצוא זיקה בעקיפין בין מגילת ון־אמון (המספרת על סחורות שונות שנהגו להביא ממצרים לגבל) ובין כתובות תגלת־פלאסר גם בידיעה שמלך אשור קיבל בגבל ובערים פיניקיות אחרות חיות נדירות שהובאו ממצרים. בשתי תעודות נוספות נאמר במפורש שחיות אלה ניתנו למלך אשור כמנחה מפרעה. אולם אין לדעת בברור אם עלינו לייחס מקורות אלה לתגלת־פלאסר עצמו או אפשר לבנו אשור־בֵּל־כַּלַא (1073–1056 לפסה״נ)[4]. מכל מקום העובדה לכשעצמה מעידה בוודאי על נסיון מצד מצרים לקשור קשרים עם אשור, המופיעה עתה כגורם מדיני וצבאי עולה, באזור שהיה נתון לפנים למרותה של מצרים.

אף כי היו כיבושים אשוריים אלה במערב עראיים בלבד, ובדורות הבאים נצטמצמה שוב ממלכת אשור בגבולות ארצה שלה, הרי הותוְתה כאן לפני האימפריאליזם האשורי הדרך להשתלטות על חבלי־הארץ שבין הפרת לבין ים־התיכון. הכוח הצבאי העיקרי, שניצב על דרך ההשתלטות האשורית במערב בימי תגלת־פלאסר ויורשיו למשך מאתים שנה, היו שבטי הארמים[5]. הללו נזכרים בפעם הראשונה במקורות האשוריים העוסקים במסעו של תגלת־פלאסר בשנתו הרביעית, כאשר חצה את הפרת בקרבת בֶּרֶךְ־הנהר. בהמשך רדיפתו אחר שבטים אלה כבש תגלת־פלאסר שש מעריהם ברכס הר בִּשְׂרִ, המשתרע דרומית לברך־נהר פרת. אולם שבטי הארמים חמקו מצפרני האשורים על ידי נקיטת טקטיקה של נסיגה אל

מרחבי המדבר[6]. לפיכך נאלץ מלך אשור לחזור ולערוך מפעם לפעם מסעות־צבאיים נגד שבטי הארמים. וכך מספר תגלת־פלאסר בתעודה מסוף ימי מלכותו: ״בפעם ה־28 אחרי (שבטי) האח׳למו הארמיים לארץ־חת (כלומר סוריה)–בשנה אחת שתי פעמים–עברתי, מרגל הר הלבנון, העיר תדמור, אשר בארץ אַמֻּרְּ, (עד העיר ענת, אשר בארץ שוח, ועד העיר רַפִּקְ, אשר בארץ כַּרְדוּנִיַאשׁ (=בבל), הכיתים מכה״. ענין מיוחד יש בנאמר שתגלת־פלאסר נלחם בארמים ״מרגל הר לבנון״[7]. זוהי הידיעה הקדומה ביותר (מן הרבע הראשון של המאה הי״א לפסה״נ) על מציאותם של שבטי הארמים באזור הלבנון. כשלושה דורות לאחר מכן נזכרים הארמים באזור זה במקורות המקרא בקשר למלחמותיהם של שאול ודוד.

המלכים שעלו על כס־המלכות באשור אחרי תגלת־פלאסר הא׳ לא עצרו עוד כוח לבלום את התפשטותם של שבטי הארמים בסוריה ובארם־נהרים. עתה איימו אף על עצם קיומה של הממלכה האשורית. לשפל המדרגה הגיעה ממלכת אשור בימיהם של אשוררַבִּי הב׳ (1012–972 לפסה״נ) ותגלת־פלאסר הב׳ (966–935 לפסה״נ), בני דורם של דוד ושלמה. בימי אשוררבי כבש מלך ארם – והכונה כנראה להדדעזר מלך ארם־צובה – את חבל הפרת, דרומית לכרכמיש[8]. חולשתם של מלכי אשור יצרה את התנאים הנוחים לצמיחתה של האימפריה הישראלית בימי דוד ושלמה ולהתפשטותה עד לעבר הפרת. מצד אחר, מותר אולי לשער שנצחונותיו של דוד על הארמים, שמולם ניצבו האשורים בחוסר־אונים, ושליטתו ושליטת בנו בסוריה, הביאו בעקיפין לעליה מחודשת של הכוח האשורי.

בימי שלטונם של אשורדן הב׳ (932–912 לפסה״נ), וביחוד בימי בנו התקיף אדדנִירַרִי הב׳ (911–890 לפסה״נ), עלתה שוב קרנה של אשור[9]. בצד התיקונים בשטח הכלכלי והחברתי, שבהם אחזו שני המלכים האלה, היתה מכרעת בשביל מהלך תולדותיה של ממלכת אשור הריאורגניזציה הכללית של ה צ ב א, שהושתתה על גיוס מוגבר של כוחות הממלכה לצרכי המלחמה והפכה את האימפריה האשורית המתחדשת, במשך דורות מעטים, לגורם הצבאי החשוב ביותר בקדמת־אסיה.

עיקר החידוש במבנה הצבא בימיהם היה, בלי ספק, ה״מיכון״ – בלשון המקצועית של ימינו – של הצבא האשורי ע״י ריבוי מרכבות. עם חיזוקו של חיל־הרכב בימי אדדנירריּ – חיל שתפס מקום מכובד עוד בצבא תגלת פלאסר הא׳ – קם כוח־המחץ שהנחיל תהילה לצבא אשור בשדה־הקרב והכשיר את הקרקע לכיבושים נרחבים. מאז החשיבו האשורים ביותר את גדודי הרכב, ואין לתמוה שהם נזכרים בכתובות תמיד לפני שאר סוגי הגייסות, אף אם נפלו מהם במספרם.

בשטח הטכניקה של קרבות־נ צור הנהיג אדדניררי, על פי עדות עצמו בכתובותיו, חידוש חשוב. הוא הקים סביב המקום הנצור ״ערים... בחכמת לבי אשר לא היו בימי קודמַי״. הכונה, כנראה, לשכל ולים בהקמת דיֵק וסוללות; ואילו הנצורים, מצדם, חפרו חפיר עמוק, ויש שמילאוהו מים[10].

ואמנם נחל אדדניררי, בעזרת הצבא החזק שהקים, נצחונות מכריעים על הבבלים והארמים, נצחונות שהבטיחו את שלום הממלכה והרחיבו את גבולותיה. סיפוח חבלי־ארץ נרחבים לאשור סיפק כוחות־אדם נוספים לצבא האשורי. וכך הוכשרו התנאים לקראת ההסתערות המחודשת של האשורים לצד מערב.

אך עבר דור אחד ואשורנַצִרְפַּל הב׳ (883–859 לפסה״נ) ערך מסע־צבאי לעבר הר הלבנון והחוף הפיניקי. מלך זה נקט בשיטות חדשות כדי להטיל מרות מוחלטת על אויבי הממלכה. על מנת לתת לכיבושיו תוקף של שעבוד־קבע, לא הסתפק עוד בקבלת מנחה חד־פעמית מידי העמים המנוצחים, כקודמיו, אלא חייב אותם במס־שנתי קבוע, שנגבה על ידי נציבים אשוריים. למלך זה יצאו מוניטין כאחת הדמויות האכזריות ביותר בהיסטוריה העתיקה. הוא לא נרתע מלהטיל עינויי־מות על השבויים, פעמים הוקיעם על יתדות ופעמים השליכם, על טפם, אל תוך האש; את עיניהם של שבויים אחרים עיור ואת איבריהם קיצץ.

אשורנצרפל הגיע להר הלבנון, בפלסו לו דרך בתחום המדינות הניאו־חתיות שבסוריה הצפונית והתיכונה, ומשם המשיך עד ״הים הגדול של ארץ־אַמֻּרּ״, הוא ים התיכון. בין ערי־החוף הפיניקי שעליהן הטיל מס נזכרות צור, צידון, גבל וארוד[11]. שעבודן של ערי־החוף הפיניקי קירב את הכוח האשורי האדיר אל גבולות הממלכה הישראלית בפעם הראשונה בתולדותיה. אולם לפי שעה לא נשקפה סכנה של ממש לממלכת הצפון, הודות לקיומה של הממלכה הארמית של דמשק, שהיתה איתנה למדי בימים ההם וחסמה את הדרך בפני הכובש האשורי. ההתמודדות הצבאית עם ארם־דמשק, שנתחזקה והלכה מאז ימי שלמה והיתה ל״גברת״ הממלכות הארמיות בסוריה, התחילה בימי יורשו של אשורנצרפל, שלמנאסר הג׳[12]. הסברה שהיה מגע ישר בין אשורנצרפל ובין עמרי אין לה על מה שתסמוך, ואין להביא ראיה לסברה זו גם מכינויה של מלכות ישראל בתעודות האשוריות כארץ ״בית־עמרי״. כינוי זה אך מעיד על שמו של מייסד השושלת במלכות־הצפון, שעמה באו האשורים לראשונה במגע, והוא הוסב אף על מלכי השושלת הבאה; וכך מכונה בתעודות אשוריות גם יהוא כ״בן־עמרי״.

צבא אשור ודרכי מלחמתו[13]

בינתים הוסיפה ונשתכללה מכונת־המלחמה האשורית, ותהליך זה שיוה לממלכה כולה יותר ויותר צביון של מדינה צבאית. אשורנצרפל ושלמנאסר הג׳ (858–824 לפסה״נ), הוסיפו לפתח את הטכניקה הצבאית ופיתחו אורחי־לחימה תכליתיים ושיטתיים, כפי שמתברר הן מן העדויות שבכתב והן מן התבליטים המרובים מן הזמן ההוא. נראה, כי במאה הט׳ לפסה״נ היה עדיין רוב רובו של הצבא עממי, ולא חיל־שכירים סדיר כמו בזמנים מאוחרים יותר. עם זה נתמלאו שורותיו של הצבא האשורי, שנשאר כחיל־מצב בערים כבושות שהיו בעלות חשיבות אסטרטגית, ע״י גייסות זרים מן העמים הנכבשים. כך מעיד אשורנצרפל אפילו בענין הרכבו של חיל־הרכב, כי הגדיל את מספר המרכבות האשוריות ע״י צירוף יחידות מן המלכויות הארמיות והחתיות הנכבשות, כגון מבית־בַּחְ׳יָן ובית־עדן, שבאזור ארם־נהרים, מכרכמיש ומארץ חַ׳תִּין שבסוריה הצפונית.

החל בימי אשורנצרפל נשתכלל ארגונו וציודו של חיל־הרכב האשורי שכלול ניכר, ולחיל זה היתה נתונה דאגתו המיוחדת של המלך. המרכבה עצמה חוזקה באמצעות מתקנים שונים, אך על קלותה היחסית מעידים עדיין גלגליה, שהיו בעלי ששה חישורים – ואילו בזמן מאוחר יותר נעשתה כבדה יותר, כשלגלגליה שמונה

www.daat.ac.il

חישורים. בעוד שצות המרכבה כלל קודם־לכן שני אנשים בלבד, הרי מופיע בתבליטים מימי אשורנצרפל איש שלישי במרכבה, נושא־צינה, בצד הרַכָּב והלוחם (הקַשָּׁת), ששימש תחילה כמגונן על מושב המלך במרכבת־המלך בלבד, אבל אח־כ הופיע גם בכלי־רכב אחרים[14]. בימי אשורבנפל (במאה הז׳ לפסה־נ) נוסף למרכבת המלך אפילו איש רביעי (מכאן, שהיו בה נושאי־מגן משני צדי המלך). לרשות כל מרכבה עמדו שלושה סוסים; ויש לשער כי שנים מהם נרתמו אליה והשלישי שימש כסוס־החלפה. בתבליטים של אשורנצרפל דוהר הסוס השלישי בצד המרכבה, ואילו באילוסטרציות מימי שלמנאסר הג׳ נראה רק צמד הסוסים הרתומים למרכבה. יחס מספרי זה בין הסוסים וכלי־הרכב נשתנה אולי כבר בסוף המאה הט׳ לפסה־נ ל־4 : 1 (קרוב לודאי שני סוסי־רתימה ושני סוסי־החלפה), כפי שאנו למדים מתעודה מן העיר גוזן[15]. ועל כל פנים כך היה המצב בימי תגלת־פלאסר הג׳.

אולם ההפיכה העיקרית באורח־המלחמה של האשורים בימי אשורנצרפל היתה ביסודו של חיל־רוכבים. הלחימה מעל הסוס (באמצעות חנית ועוד יותר באמצעות קשת) דרשה אימון רב, אך העניקה ללוחם יתרונות טקטיים מרובים, כגון ניידות רבה — ואף בשטח הררי היתה לחיל רוכבים ניידות רבה יותר מזו של חיל־רכב. יתרונותיו הטקטיים של חיל־הרוכבים הורגשו במיוחד במסעות־המלחמה של שלמנאסר הג׳ נגד ארצות ״עבר־הנהר״, שהעמידו פלוגות רוכבי־סוסים רק בתקופה מאוחרת יותר.

אשורנצרפל ושלמנאסר פעלו גדולות גם בשטח הטכניקה הצבאית. השיבות מיוחדת נודעת כאן לא רק לאמנות־הביצור שלהם, כי אם גם, ובעיקר, לפיתוח שיטות של קרבות־המצור. ארבע הדרכים שלפיהן נהגו האשורים לגבי כיבוש ערי־מבצר לא נשתנו ביסודן עד לתקופות המאוחרות ביותר: א) הסגר על עיר והרעבתה; ב) הבקעת החומות במכשירים מיוחדים; ג) חתירה מתחת לחומות (וגרימת מפולות); ד) כיבוש העיר בהסתערות על החומות. התבליטים מזמנו של אשורנצרפל ושלמנאסר מתארים מכונות־מצור חדשות, שהוכנסו אז לשימוש ובמהותן לא נשתנו כל ימי האשורים. אף אצל היונים והרומאים, בשיאי התפתחות טכניקת־המצור שלהם, חזרו אותן צורות־היסוד כאצל האשורים, פרט אולי לניצול מושכל־יותר של כוח־התנופה בקרקור החומה ומכונות משוכללות בהרבה[16]. מכונות־המצור הללו הן הכָּרים הגדולים, המונעים על גבי גלגלים ושבאמצעותם קִרקר צות־החיילים את החומה.

על שירותי־הקשר של צבא אשור ניתן ללמוד ביהוד מן התעודות שנתגלו בתל־חַלַאף, היא גוזן העתיקה השוכנת על מרוצו העליון של נהר החבור[17]. תעודות אלה מאוחרות כדור אחד לזמנו של שלמנאסר הג׳. הן מדגימות את הרכבו של הצבא האשורי בפחוות האשוריות ואת דרכי־הקשר שלו עם המטרופולין. מסתבר שסידורי הקשר והמודיעין היו דומים לסידורים שנהגו במלכות פרס. קַשָּׁרים מיוחדים היו מעבירים את פקודות מלך אשור לקצוי מדינתו, וכן היו קצינים מיוחדים (ששימשו בתפקידי קשר) מעבירים, לפי הצורך, סוסים ונשק. הם היו מתחלפים בתחנות־ביניים — כאלה שימשו בודאי ערי־השדה, ואף מחנות־צבא מיוחדים שהוקמו לצידי הדרכים הראשיות. אנו שומעים על גדודי־צבא שחנו ב״דרך־המלך״ (כינוי זה מבהיר את השם המקביל במקרא), ומתפקידם היה לפקח על רשת־התחבורה ברחבי המדינה, והם בודאי אף שימשו כתגבורת לצבא־הלוחם בשעת מסעות־המלחמה של הצבא האשורי.

www.daat.ac.il

מסמך צבאי יחיד במינו מגוון הוא רשימת הציוד ליחידה צבאית בת עשרה אנשים, שהיתה היחידה הקטנה ביותר בצבא אשור. בראשה עמד מפקד שתוארו רב־העשרה. רשימה זו מונה בזה אחר זה: 1 מרכבה, 4 סוסים, 2 חמורים, 10 קשתות, 10 חרבות, 10 חניתות (או אלות?), 10 שריוני־חזה, 10 אשפות, 10 צינות, 10 כותנות, 10 חגורות־עור, 10 חגורות־בד, 1 פרה, 10 כבשים. מהרכבו של הציוד יש ללמוד שחיילי היחידה היו קַשָׁתים ואנשי־לחימה בנשק־הלם כאחת. מתמיה העדרם של קובעי־הקרב (יתכן שנכללו במינוח הכללי לשריוני־המגן). תעודה זו מבהירה גם את ארגון שיירות ההובלה והאספקה ביחידות. אל עשרת החיילים נלוים שני חמורים, כבהמות־משא, ופרה אחת להספקת חלב וחמאה, ועשר הכבשים למאכל. מענין ביותר שאפילו יחידה קטנה זו צוידה בכלי־רכב אחד. יתכן כי קוים בלתי רגילים אחדים בחימושה וציודה של יחידה זעירה כזו, טעמם היה בכך שלפנינו חיל־מצב בפֶּחָוָה מרוחקת ומבודדת.

קרב־קרקר

אין לתמוה שבנו של אשורנצרפל, שלמנאסר הג׳, יכול היה להפעיל ביתר הצלחה וביתר התמדה מקודמיו את המכונה הצבאית האדירה של הממלכה האשורית נגד אויביו – ובכללם המדינות שב״עבר־הנהר״. במסעותיו הצבאיים המרובים אל מעבר לפרת מערבה קנה לו שלמנאסר שם של הכובש הגדול ביותר במאה הט׳ לפסה״נ. לעומת זה מעיד דוקא ריבוי מסעות־המלחמה לארצות שבין הפרת והים־התיכון[18] על כוחן המדיני והצבאי של המדינות שבחבל־ארץ זה. בראשונה התנגש שלמנאסר בברית של מדינות שבאזור־הפרת ובסוריה הצפונית (״הברית הצפונית״); אך לאחר מפלתן התיצבו נגדו בריתות מקיפות של מדינות שהשתרעו בסוריה התיכונה ודרומית לה (״הברית הדרומית״). ההתנגשות הראשונה עם ארצות אלה היתה ליד העיר קרקר בארץ־חמת, והיא אחת המערכות החשובות והנודעות ביותר בימי־קדם[19].

כששם שלמנאסר את פניו מערבה בשנת 853 לפסה״נ, בצאתו – בעקבות מלכי אשור שקדמו לו – בראש צבא גדול מגוּוָּה בירתו, כמעט שלא נתקל בהתנגדות מזוינת עד שהגיע לסוריה התיכונה. בעיר פתור, שעל הגדה המערבית של הפרת, מקבל שלמנאסר את המס מן הממלכות הארמיות והחתיות שבצפון־סוריה, ובשורה הראשונה ממלך כרכמיש. והנה, בהמשך המסע לעבר הלבנון ולחוף ים־התיכון, לאחר הכנעת ארץ־חלב, נעצר הצבא האשורי בקרבת העיר קרקר (בשלהי הקיץ של אותה השנה) ע״י ברית חזקה של ״12 מלכים״ בראשות הדדעזר מלך ארם־דמשק, הוא בן־הדד של מקורות המקרא. החשיבות המיוחדת הנודעת למאורע זה בתולדות ישראל היא בהופעתו של אחאב כאחד מבעלי־הברית. כאן נזכר לראשונה במקורות אשוריים מלך ישראל.

צבאות הברית כללו חילות־רכב, ואולי אף רוכבים, וחילות־רגלים. מאלפת במיוחד הידיעה הבאה בכתובת על הֶרְכֵב־הצבא של מלכי הברית ועל המקום שתפסו בכלל זה הכוחות הישראליים. לפי המספרים המפורטים בכתובת הגיע היקפו של צבא הדדעזר, מלך ארם־דמשק, הנזכר בראש הרשימה, ל־1,200 מרכבות, 1,200 ״פרשים״

(סוסי־רכיבה או סוסי־מרכבה)[20] ו־20,000 רגלי. אחריו נזכר אִרְחֻלֵנִי מלך חמת עם 700 מרכבות, 700 פרשים ו־10,000 רגלי. ובמקום השלישי מופיע אחאב הישראלי, ואתו 2,000 מרכבות ו־10,000 רגלי. אלה הם שלושת מנהיגי הברית. גודל הצבא של יתר בעלי הברית אינו מגיע אף בקירוב לשיעור המספרים הנקובים כאן. רק לשנים מהם (לערי־המלוכה הפיניקיות עִרְקָ וּשְׁאַנֻ) היה בכלל חיל־רכב — אלא שמנה רק מרכבות ספורות. בסך־הכל מנו כוחות־הברית קרוב ל־4,000 מרכבות ו־60,000—70,000 רגלי[21]. ראויה לציון מיוחד החטיבה של רוכבי־גמלים, שמנתה 1,000 גמל, אשר העמיד גִנְדִבוּ הערבי. את הגייסות הזעירים ביותר, 200 רגלים, חלצו ארוד וְאֻסְנֻ, ערי החוף הפיניקי.

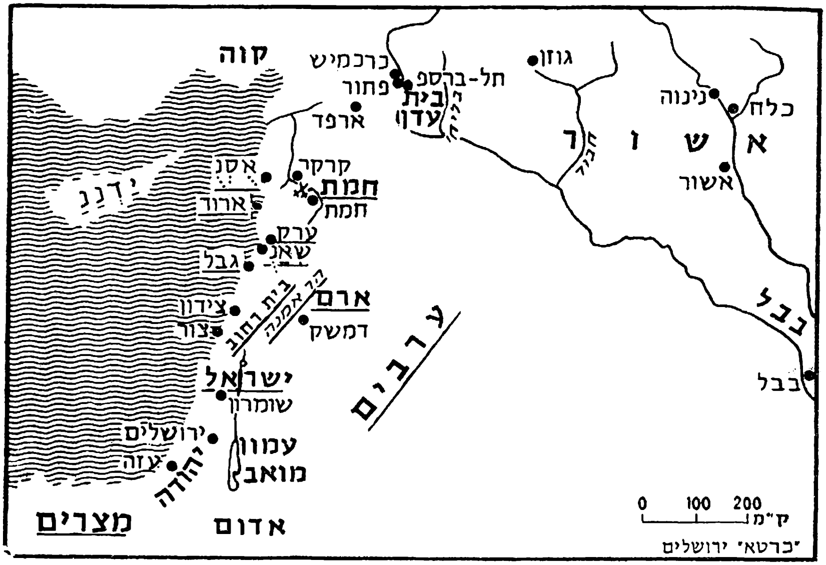

ציור 41: קדמת־אסיה בעת קרב קרקר
(המדינות שנזכרו בכתובת כמשתתפות בקרב מצוינות בקו מתחת לשם)

בברית, שעמדה נגד שלמנאסר, השתתפו, נוסף לחמת, ארם־דמשק וישראל, שהיו כאמור, את "ציר" הברית, ערי־החוף הפיניקי ושבטי הערבים. נוסף לאלה נזכר עוד בעשא בן־רחוב מהר־האמנה, וכנראה אין הכונה למלך עמון אלא לארם בית־רחוב, שהשתרעה באזור מול־הלבנון[22]. ארצות כל בעלי־הברית השתרעו בתחום שמדרום לעיר קרקר, ולפיכך אין זה מסתבר, כפי הנחה שהיתה רווחת, שאחת מבנות־הברית היתה קְוֵה, היא קיליקיה שבדרום־מזרח אנטוליה. אפשר כי גירסתה הנכונה של ארץ זו אינה אלא גבל[23], העיר הנודעת שבחוף הפיניקי; ואילו הממלכה הנזכרת אחריה אינה אלא מצרים (מֻצְרִי באשורית). ממלכה אחרונה זו בודאי היתה מעונינת להושיט יד לברית נגד אשור, שהחלה מאיימת על האינטרסים של מצרים באסיה, וביחוד בחוף הפיניקי. לפיכך שיגרה מצרים גדוד רגלי של 1,000 חיל, כמחוה של רָצוֹן טוב. הכתובת מוסרת את אבידות בעלי־הברית במספר 14,000 איש. על היקפו של הצבא האשורי שעמד כנגדם אין כל ידיעה בכתובת; אבל לגבי מסע

מאוחר יותר לאותן הארצות נשתמרה ידיעה אשורית האומרת שמספר חילותיו של שלמנאסר היה 120,000 איש.

עליונותו של הצבא האשורי על יריביו התבטאה לאו דוקא בכמותו כי אם באיכותו – כפי שמעידים ביחוד תבליטי הברונזה שבשערי ארמונו של שלמנאסר הג׳, שנתגלו בבַּלַוַאת[24]. בתבליטים אלה, שהם מקור לא־אכזב להכרת צבא אשור, מתוארים תיאור מפורט סוגי הנשק של האשורים וניתן אף ללמוד מהם על דרכי הטקטיקה של האשורים וכן על ארגונם של מחנות הצבא האשורי ושל שירותי־העזר שלו. בין השאר מתארים התבליטים את מלחמותיו של שלמנאסר בארץ־חמת ואף את העיר קרקר. תיאור כיבושה של אחת מערי חמת מעמידנו על סוגי החיל והנשק הערוכים בזה אחר זה, לפי הסדר הבא: סמוך לחומות העיר נראות מכונות־המצור (כָּרים), שהן קטנות יותר מאלו שבתקופה הקודמת, מה שמגביר את זריזות הפעלתן בשעת פעולות־ההבקעה. אחריהן צועדות פלוגות־ההתקפה, המורכבות ביחוד מקשתים המחפים על פעולת הכרים; ומאחריהן נראה חיל־הרכב. סמוך לו באים גדודי־הרוכבים. במקרה שני אנו מוצאים אותו מערך־קרב, אלא שהפעם נכבשת העיר בדרך הסתערות, על ידי זינוק אל מעבר לחומה בסולמות. במקרים אחרים נעדר אחד מסוגי החיל המנויים כאן. נדירים הם תאורי פלוגות של רַמָּחים.

אחד היתרונות הטקטיים המובהקים של הצבא האשורי על מתנגדיו היה, כנראה, חיל־הרוכבים המפותח. בתבליטים האשורים מתואר זוג רוכבים צמודים. רוכב אחד נראה כשהוא לוחם בקשת וחצים – ואותה שעה מגן עליו רעהו, אגב נהיגת שני הסוסים. אמנם, בתבליטי בַּלַוַאת נראות לרוב פלוגות־הרוכבים סמוכות למרכבות, מאחור; אבל אין להסיק מכאן מסקנה חפוזה על טיב הקשר הטקטי בין שני סוגי החיל הללו, כי הרי יתכן שמרכבות המלך ושאר הנכבדים נלוו ע״י צמדי פרשים[25]. אולם מסתבר על יסוד התבליטים – המראים בין השלל שנלקח מערי חמת גם סוסי־רכיבה – כי אף בצבאות סוריה לא נעדרו לגמרי גדודי־רוכבים, אלא שמספרם היה מועט באופן יחסי, כפי שמסתבר גם מן התיאור האשורי של מערכת־קרקר. גם מכמה בחינות אחרות אפשר למצוא דמיון רב בין החילות שבשני הצדדים. על פי אחד מתבליטי הברונזה, המתאר כפי הנראה את מערכת־קרקר (אגב, הוא יחיד במינו, כיון שהוא מציג לפנינו, בניגוד למקובל, את האשורים במצב של התגוננות מפני גדודי אויביהם המסתערים), ניתן לעמוד על קווי־הדמיון שבין הצבאות – כגון הלבוש וחגור־הקרב, וביחוד הרכב[26].

במערך־הכוחות שנלחמו במערכת־קרקר תפס מקום בולט הצבא הישראלי. אמנם, עדיין חסר בצבא אחאב חיל־רוכבים מיוחד, שהונהג בישראל רק בזמנים מאוחרים יותר. הדברים אמורים בחטיבה צבאית – ולא ברוכבים בודדים שהיו משמשים כקַשָּׁרים; הללו היו מצויים כמובן בצבא אחאב ויהוא (מל״ב פרק ט). לעומת זאת מפתיע מספרן הרב של המרכבות שהעמיד מלך ישראל, ואשר עלה לא רק על אלה שהעמיד כל אחד משותפיו לנשק, אלא אף על אלה שהעמידו כולם יחד. עובדה זו מעידה עדות נאמנה על עצמתה הצבאית של הממלכה הישראלית בימי אחאב. מאז ימי שלמה נודעה בישראל חשיבות מרובה לפיתוח חיל־הרכב, ומסורת צבאית זו עברה בירושה בעיקר לממלכת הצפון, שעל חיל־הרכב שלה מעיד

www.daat.ac.il

מקרא בכמה הזדמנויות. יש לשער כי ביצורן ושכלולן של ערי־הרכב היה אחת מאבני הפינה במדיניות הצבאית של אחאב, שכנראה שקד גם להגדיל את מספרן (מל״א כב, לט). עדות חשובה לכך מצויה לנו מבדיקה ארכיאולוגית מחודשת של מגידו, המעלה שאת אורוות־הסוסים הנודעות שנחשפו במקום יש ליחס לזמנו של אחאב, ולא לימי שלמה[27]. כדי לעמוד על משמעות המספר של 2,000 המרכבות שעמדו לרשות אחאב בקרב קרקר די להשוותו לממצא שנתגלה במגידו. במקום נחשפו בשעתו אורוות ל־450 סוסים, שנועדו למאה מרכבות בקירוב, אם נניח שנזקקו ל־4 עד 5 סוסים למרכבה אחת, או ליחידה של 150 רכב אם היחס המספרי בין הסוסים היה 3 : 1[28]. אם אמנם הגילויים במגידו מייצגים את כלל האורוות שהיו במקום, הרי שאחאב נזקק ל־15 עד 20 ערי רכב מסוגה כדי להעמיד את צבא הרכב שבו נלחם בקרקר.

עם כל עצמתה הצבאית של ישראל בימים ההם אין המספר הגדול של 2,000 מרכבות שהכתובת האשורית מייחסת לאחאב מסתבר על נקלה. ואכן אין דומה לו, לא רק בין בעלי הברית שנלחמו בקרקר אלא אף בקרב מדינות סוריה וארץ־ישראל בזמן מאוחר יותר. לפיכך יש להניח שאחאב היה למעשה ראש של ברית צבאית של מדינות בארץ־ישראל ועבר־הירדן המזרחי, שחילותיהן נכללו בצבא ישראל במערכת קרקר[29].

להשתתפותה של ממלכת יהודה בצבא אחאב ניתן למצוא סמך במקורות המקראיים. במלחמת ישראל נגד הארמים ברמות־גלעד, שנה אחת לאחר מערכת קרקר, משתתף גם צבא יהודה, הן בחיל־רגלים והן בחיל־רכב, כפי שעולה מדברי יהושפט לאחאב: ״כמוני כמוך, כעמי כעמך, כסוסי כסוסיך״ (מל״א כב, ד). מתוך טפסי האֲמנות מן המזרח הקדמון אנו למדים שהגשת סיוע צבאי היא מן התנאים העיקריים הן בברית הפַּרִיטֶטִית (היא ברית בין שוים) והן בברית הואסאלית. ואכן התאור המקראי על ימי אחאב ויהושפט מלמד בברור שיחסי ישראל ויהודה היו אז מושתתים על ברית (והשווה גם מל״א כב, מה). זו אף חוזקה על ידי נשואיה של עתליה בת אחאב (או בת עמרי) ליהורם מלך יהודה (מל״ב ח, יד), שנערכו שנים רבות לפני מערכת קרקר. סיוע צבאי של יהושפט לאחאב במערכת קרקר היה, איפוא, מחיובי הברית המדינית שכרתו ביניהם, בין אם נניח שהיתה זו ברית בין שוים ובין אם נניח שיהודה היתה ממלכה גרורה לישראל[30].

אמנם אין בידינו סמוכין על השתתפותן של מדינות נוספות בצבא אחאב, אך קרוב לשער השערה מעין זו בייחוד לאור העובדה שכמה מדינות היו כפופות אז לישראל וליהודה ונתחייבו כתוצאה מכך בהגשת סיוע צבאי, בין אם בחיל־רגלים ובין אם בחיל־רכב, במידה שהיה מצוי ברשותן. ממקורות המקרא מסתבר שמואב היתה כפופה לישראל בזמן מערכת קרקר (מל״ב א, א; ג, ה), ואילו על גרורותיה של יהודה נמנו אדום (מל״א כב, מח; מל״ב ח, כ–כב) וחלקים מפלשת (מל״ב ח, כב; דה״ב יז, יא). מדינות אחרות שייתכן כי צבאותיהן נלוו אל אחאב הן צור, שהיתה קשורה בישראל בברית ומקומה נעדר ברשימת בעלי הברית שנלחמו בקרקר, ועמון, שככל הנראה אינה נזכרת (כאמור לעיל) בתעודה האשורית על מלחמת קרקר.

גם צבא הדדעזר, מלך ארם־דמשק, שנלחם בקרקר, כלל חילות של מדינות ארמיות שונות שבסוריה ובעבר־הירדן הצפוני[31]. אמנם כאן בא האיחוד הצבאי

www.daat.ac.il

כתוצאה ממהפכה מדינית מקיפה, שערך הדדעזר ערב קרב קרקר ושבעקבותיה בטלה עצמאותן של המדינות הכפופות לשלטונו. שונה היא מערכת היחסים המדיניים שבין אחאב לשכניו. אולם, בדומה להדדעזר בסוריה, היה אחאב השליט החשוב ביותר בארצות דרומה לארם־דמשק. דומה איפוא שבתורת שליט בעל המעמד ההגמוני באזור זה נזכר אחאב לבדו בכתובת האשורית כראש צבאות ארץ־ישראל ועבר־הירדן. בין שני הגושים המדיניים, שבראשם עמדו הדדעזר ואחאב, שמר על מעמד של אי־תלות בעשא בן־רחוב, ששלט על אזור בקעת הלבנון ומול־הלבנון. אלו נבלעו בוודאי במהרה בממלכת ארם־דמשק ולפיכך אינן נזכרות עוד בקשר למסעותיו של שלמנאסר לאזור הלבנון שנערכו בזמן מאוחר יותר.

מדיניותו הצבאית של אחאב, שהשיבה במידה מסוימת את ימי הזוהר שחלפו עם התפלגות הממלכה הישראלית, עמדה במבחן רציני במלחמת הממושכות שנלחם עם ארם־דמשק על ההגמוניה באזורים הצפוניים של ארץ־ישראל ועבר־הירדן ובסוריה הדרומית. משאנו נותנים דעתנו על הסכסוכים התמידיים בין הארמים ובני ישראל מתמיהה, לכאורה, הברית הצבאית שכרתו שני העמים בשנת 853 לפסה״נ. נצחונו של אחאב על בן־הדד (הוא הדדעזר שבמקורות האשוריים) במערכת אפק, בשנה שקודם לברית הצבאית בין שני המלכים, מלמד שאין להסביר ברית זו ע״י איזו תלות של ישראל בארם (כמקובל על כמה חוקרים); אדרבא, מתקבל על הדעת שאחאב היה אחד היוזמים של הברית המכוונת נגד אשור, ודבר זה מעיד על תבונתו הפוליטית המרחיקה־ראות של מלך ישראל, שהעריך כראוי את חומרת השעה נוכח הסכנה האשורית. יש רק לתמוה על שאין המקרא מזכיר את מלחמת קרקר, המאורע החשוב ביותר מבחינה מדינית בימי אחאב, שאולי קבע את גורלה של ממלכת־ישראל ליותר ממאה שנה. כדאי לציין, בסיכום, שתוצאותיה של מערכת קרקר הצדיקו לפחות לזמן־מה את הפעולה המשותפת של בעלי־הברית. בניגוד לדברי ההתפארות של שלמנאסר על נצחון גדול שנחל כביכול, נאלץ, כנראה, לשוב לארצו כלעומת שבא. קרב קרקר הוא אחת המערכות המעטות מאלו הידועות לנו, שבהן נלחם צבא ישראל הרחק מארצו (בסוריה הצפונית). האחרות הן מסעותיהם ארוכי הטווח של דוד ושלמה (דה״א יח, ג; דה״ב ח, ג) ושל עוזיהו, שאף הם הוליכו לארץ־חמת.

המסעות האשוריים נגד ארם־דמשק לאחר מערכת קרקר

בזמן מאוחר יותר צריך היה שלמנאסר לצאת שוב ושוב לסוריה, ונתקל מחדש בברית־צבאית של ״12 המלכים״ בשנות 849, 848, 845 ו־841 לפסה״נ, ופרט למערכה של שנת 841 עמדה ברית מלכי סוריה בהצלחה במבחן נגד האשורים. אולם אין לדעת אם ישראל נטלה חלק בבריתות אלה נגד אשור. מהעדר שמה של ישראל באנאלים האשוריים אין להסיק מסקנה לכאן או לכאן מאחר שהמקורות האנאליסטיים (פרט לאסטלת המונולית מכורח׳) אינם מזכירים את אחאב הישראלי אפילו בתאור מערכת קרקר. על כל פנים, אף אם ישראל השתתפה בבריתות אלה אין להניח שאחרי מפלת רמות גלעד ומות אחאב בשנת 852 לפסה״נ אצרה כוח לשגר לסוריה כוחות צבא ניכרים [31א].

www.daat.ac.il

התבונה המדינית, שהוכיחו בשעתם שני היריבים אחאב ובן־הדד, לא עמדה ליורשיהם – תופסי־השלטון, יהוא וחזאל – כעבור שתים־עשרה שנים, כשנמצאו בנסיבות דומות לאלה של שנת 853 לפסה״נ. שלמנאסר, במסעו לסוריה התיכונה בשנת 841 לפסה״נ, לא נתקל עוד בחזית מוצקת של ארם וישראל. להיפך, הוא מצא את שני העמים מפורדים ומסוכסכים ביניהם. ארם־דמשק, אם גם לא נכבשה, הרי סבלה הרבה מחילות האשורים, שהגיעו עד לשערי דמשק ממש והחריבו אף את הכרמים שבסביבותיה. הוא הדין במסע של שנת 838 לפסה״נ. ואילו מלך ישראל–שודאי ביקש להסתייע באשורים מפני הסכנה הארמית – מיהר בשנת 841 לפסה״נ, כמו ערי־החוף הפיניקיות להכיר בריבונותו של שלמנאסר. על כך למדים אנו מן ה״חירה (אובליסק) השחורה״ של מלך אשור, שבה מתוארים, בין שאר משלחות מעלות מס למלך אשור, יהוא ומשלחתו כשהם מביאים מס כבד לשלמנאסר. וזו לשון הכתובת שמעל התיאור של המשלחת של יהוא: ״מנחת יהוא בן־עמרי: כסף, זהב, ספל־זהב, קערת־זהב, גביע־זהב, דְלָיֵי־זהב, בדיל, שרביט למלך ו... עשוי עץ־קיבלתי ממנו״[31ב].

שלמנאסר היה הראשון בין מלכי אשור ששם את פעמיו אל אזור המיושב גם ישראלים; במסעו לארץ־דמשק בשנת 841 לפסה״נ הגיע מלך אשור עד להרי החורן והחריב, כדבריו בכתובתו, ערים אין־ספור בגלילות הצפוניים של עבר־הירדן, ערים שכבר קודם לכן סיפחה מלכות ארם דמשק מידי ישראל[32]. בחדירה זו אל תחום־ההתישבות הישראלית היה משום אות מבשר סכנות שהורגש בכל כובד משקלו כעבור מאה שנה בימי תגלת־פלאסר הג׳. אבל לפי שעה ירדה קרנה של הממלכה האשורית, שבפרק־זמן זה כמעט לא הוסיפה להדריך את מנוחתן של מלכויות סוריה וארץ־ישראל. לעומת זה, כתוצאה מרפיונה של האימפריה האשורית, הלך וגבר הלחץ של ארם־דמשק על מלכות ישראל. לכן מתאר הסופר המקראי כאילו קם לו לישראל ״מושיע״ שהצילם משעבוד ארם (מל״ב יג, ה) – והמכוון הוא, אל נכון, לאֲדַדְנִירָרִי הג׳ מלך אשור (810–783 לפסה״נ), שחידש את מסעותיו לסוריה, בשנת 805 לפסה״נ, והצליח להכות מכה ניצחת את מלכות דמשק, ועל ידי כך יכלה ישראל להיחלץ מתחת יד ארם. ואמנם מיהר, כנראה, יהואחז מלך ישראל להכיר בריבונות אשור; וארצו – ״ארץ־עמרי״ – נזכרת בכתובתו של אדדנירי בצד שאר המדינות השכנות, הנתונות למרותו של מלך אשור.

אולם מלכי אשור שקמו אחרי אדדנירי הג׳ לא הספיקו ליהנות מפרי הנצחונות במערב – וזאת מחמת התחזקותה של ממלכת אררט, והסכנה שנשקפה ממנה לאשור. ועל כן לא באו אחרי מסעו של אדדנירי הג׳ מסעות אשוריים נוספים, שעשויים היו לפגוע בממלכת ישראל. ואף נגד דמשק יודעים אנו במחצית הראשונה של המאה הח׳ רק על מסע יחידי, הוא מסעו של שלמנאסר הד׳ משנת 773 לפסה״נ, שנודע עליו רק מרשימת־האֶפּוֹנִימִים האשורית. לאחר שסולקה הסכנה הארמית מגבולותיה הצפוניים של ארץ־ישראל, נתאוששה ממלכת ישראל ונתעצמה בעצמה מחודשת שלא היתה לישראל כמותה מאז דוד ושלמה; וכמו דוד ושלמה כן מטיל עתה ירבעם הב׳ את מרותו על ארם־דמשק ועל ארץ־חמת (מל״ב יד, כה, כח)[33]. אבל תקופת ההתחזקות והפריחה של ממלכת ישראל, שנמשכה כיובל שנים והגיעה לגיאות בימי

ירבעם הב׳, דמתה לשעת השקט לפני הסערה. סערה זו לא איחרה לבוא עם הופעתו של תגלת־פלאסר הג׳.

ראשית מסעותיו של תגלת־פלאסר הג׳ לסוריה ולארץ־ישראל

עם עליתו של תגלת־פלאסר הג׳ (745–727 לפסה״נ) על כסא־המלוכה מתחיל שלב חדש בתולדות המזרח הקדמון. כובש גדול זה, שהיה אחד המארגנים המעולים שבהיסטוריה, הפך את אשור למעצמה עולמית אדירה, שהשתלטה על רוב המדינות בקדמת־אסיה. נזכיר כאן רק שנים מן ההֶסדרים המדיניים שפיתח, ואשר הביאו למהפכה בחייהם של עמים שלמים וביניהם של עם־ישראל: ההסדר האחד – הגלית תושבים מבני האומות המנוצחות בהמוניהם דרך שיטה לארצות מרוחקות; וההסדר האחר – ייסוד פחוות אשוריות באותן ארצות. על ידי הפעלת שתי השיטות האלו גם יחד – שבהן שימש מלך אשור מופת ליורשיו, ואף לממלכת בבל שקמה אח״כ על הריסות הממלכה האשורית – ביקש תגלת־פלאסר למנוע כל אפשרות של התקוממות מצד העמים הנכבשים.

כשנתים לאחר עליתו לשלטון (743 לפסה״נ) פתח תגלת־פלאסר (או פּוּל, כפי שהמקרא גם קורא לו, בכינוי שנקרא במעמדו כמלך בבל) במסעותיו הצבאיים למערב. מאז ואילך הוליכה מדיניות ההתפשטות את תגלת־פלאסר שוב ושוב אל הארצות שמעבר לנהר פרת. הממלכות החתיות והארמיות השונות בסוריה הצפונית והתיכונה, שלא קיבלו את עול אשור מרצונן, הודברו בכוח הזרוע בזו אחר זו והפכו לפחוות אשוריות, ותושביהן הוגלו למרחקים[34].

במסע של שנת 743 לפסה״נ סחף תגלת־פלאסר את צפון־סוריה והנחיל מפלה לסַרְדוּר, מלך אררט, ובעלי־בריתו שבסוריה, שבראשם עמדה ארפד. מלך אררט נסוג אל מעבר לפרת, ובעלי־בריתו נותרו כשהם עומדים נגד אשור. ארפד עמדה בפני לחצה של אשור עוד שלוש שנים ונכנעה לתגלת־פלאסר בשנת 740 לפסה״נ. בשנה שלאחריה, משערך תגלת־פלאסר מסע לכיוון אחר, ניצלו מלכי המערב הנותרים את שעת הכושר והתמרדו. בראש המלכים המתמרדים עמד הפעם עזריהו־עוזיהו מלך יהודה[35], שהיה אותו זמן הדמות הבולטת בין מלכי סוריה וארץ־ישראל. עם מותו של ירבעם הב׳ ועקב המרידות ומהפכות־החצר, שפקדו תכופות את ממלכת ישראל, ירדה ממלכה זו מגדולתה, ונראה שעוזיהו השכיל להטיל את מרותו לא עליה בלבד כי אם אף על ארם־דמשק וארץ־חמת, שנשתעבדו לישראל בימי ירבעם הב׳ (מל״ב יד, כח). כך מופיע עתה מלך יהודה, הדרומית שבארצות סוריה וארץ־ישראל, בראש הכוחות הנלחמים באשור במערכה שהתנהלה בארץ־חמת שבצפון־סוריה, הרחק מגבולות יהודה[36]. במסע־מלחמה שערך תגלת־פלאסר בשנת 738 לפסה״נ הנחיל מפלה קשה לצבאות עוזיהו ובעלי־בריתו והצליח להשליט את מרותו על סוריה כולה. מלכות עוזיהו איבדה את מעמד ההגמוניה שלה הן בסוריה והן בארץ־ישראל, ומדינות סוריה השונות מיהרו להכיר במרותו של תגלת־פלאסר והעלו לו מס.

המשחית האשורי עמד בשערי ארץ־ישראל. כדי להינצל מן הגורל המר מיהר מנחם, מלך ישראל, לקנות את חסותו של מלך אשור במחיר יקר (מל״ב טו, יט ואילך). בין השליטים השונים המעלים מס כבד לתגלת־פלאסר, במסעו לסוריה משנת 738, נזכר

www.daat.ac.il

גם מנחם משומרון (בכתב־היתדות – Minihimmu ᵃˡ Samerinai)[37]. את גובה המס מעריך המקרא ב־1,000 כיכר־כסף (שהם 3,000,000 שקל־כסף), שתשלומם הוטל על כל גיבורי־החיל, חמישים שקלים כסף לאיש אחד (מל״ב טו, יט–כ). ידיעה זו מאפשרת לנו לעמוד בקירוב על היקף הצבא הישראלי, בשים לב שהמעמד של ״גיבורי־החיל״ מהוה את עיקר הכוח־הלוחם. המספר של 60,000 חייל, המתקבל לפי החישוב, אולי אינו מתאים למציאות ממש, אבל בכל אופן יש בו נקודת־אחיזה להערכת עצמת הצבא של ממלכת הצפון בתקופה זו.

המס הכבד שהטיל מלך אשור על הממלכה הישראלית עורר התמרמרות ושאיפות מרד. הביטוי הגלוי להתמרמרות זו, שהופנתה בראשונה נגד מבצעי המדיניות האשורית במלכות ישראל עצמה, ניתן בשנת 734 לפסה״נ ע״י הפיכת־חצר, שבה קיפח את חייו פקחיהו בן־מנחם בידי שלישו, פקח בן־רמליהו. עם עליתו של המלך החדש על כסא המלכות נשתנתה מדיניות־החוץ של המדינה הישראלית תכלית שינוי. במקום מדיניות הפיוס של מנחם כלפי אשור באה עתה אוריינטציה חדשה כלפי ארם־דמשק, במטרה לכונן ברית מוצקה (״נחה ארם על אפרים״, יש׳ ז, ב), ביחד עם עוד מדינות שכנות, נגד תגלת־פלאסר[38]. ואולם הפעם היה החשבון מוטעה מלכתחילה, כי בעלי־הברית איחרו את השעה ההיסטורית, שבה יכלו עוד אולי לעמוד בחזית־משותפת בפני המשחית האשורי.

המסעות לעבר־הירדן ולגליל

אכן, תוצאות ההתקוממות היו גורליות. כבר בשנת 734 ערך תגלת־פלאסר מסע מהיר דרך השטחים הישראליים למערב והכניע את ערי פלשת[39]. בשנות 733–732 לפסה״נ ערך תגלת־פלאסר מסעות־מלחמה נגד ארם־דמשק; מסעות אלה שמו קץ לממלכת ארם־דמשק, שהפכה מעתה להיות פחוה אשורית, ומלכה רְצין שילם בחייו על התקוממותו. במסעות אלה המשיך תגלת־פלאסר גם בתחומיה של מלכות ישראל, שנתמרדה אף היא נגד אשור. יש בידינו עדות כפולה על מלחמה זו. וכך מתאר הכתוב המקראי את המאורע: ״בימי פקח מלך ישראל בא תגלת־פלאסר מלך אשור ויקח את עיון ואת אבל בית־מעכה ואת יָנוֹחַ ואת קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה כל ארץ־נפתלי ויגלם אשורה״ (מל״ב טו, כט). המקורות האשוריים לא זו בלבד שהם מאשרים את הכתוב המקראי, אלא אף מביאים פרטים נוספים על המסע. על אף ליקוין וקיטוען של התעודות האשוריות, הרי על ידי צירוף הנתונים שמן המקרא עם התעודות האשוריות יכולים אנו להתוות בקירוב את קו־המסע האשורי מבקעת־הלבנון לכיבוש הגליל, בתחילה דרומה לאורך הגליל המזרחי דרך עיון, אבל בית־מעכה וקדש, ואח״כ דרך עמק־בית־נטופה בכיוון לחוף־הים[40]. מצד שני המשיך צבא אשור דרומה, לחצור ואל ים־כנרת – ומשם לעבר־הירדן המזרחי וכבש את ארץ־הגלעד, שהיתה, אל נכון, מרכז ההתנגדות לעול אשור, כפי שאפשר ללמוד גם מן החלק שנטלו אנשי הגלעד בהתקוממותו של פקח בן־רמליהו. על מסע זה לעבר־הירדן דרומה ולאזור שבט ראובן מעיד גם המסופר בדה״א ה, ו, על הגלית נשיא לראובני.

כדרכו הגלה תגלת־פלאסר רבים מתושבי המקומות הנכבשים משני עברי הירדן

www.daat.ac.il

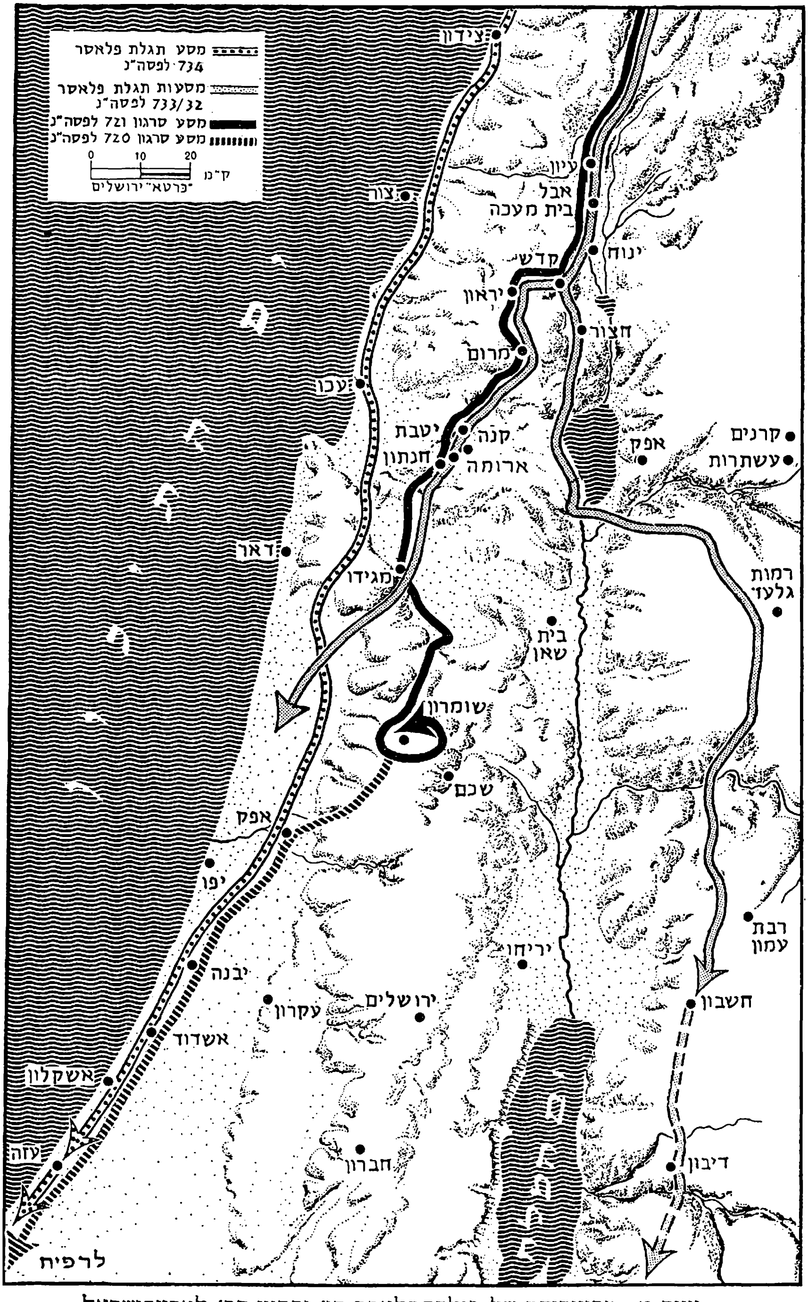

ציור 42: מסעותיהם של תגלת־פלאסר הג׳ וסרגון הב׳ לארץ־ישראל

(מל״ב טו, כט; דה״א ה, כו), ואף יסד את הפחוות האשוריות החדשות: הגלעד (Gal'aza), החורן (Haurina) וקרנים (Qarnini) – בעבר־הירדן מזרחה; ומגידו (Magiddu), שכללה גם את ארץ־הגליל, ודאר (Du'ru), שאפשר כללה גם את השרון–בעבר־הירדן מערבה[41]. על ידי פעולות אלו חרץ מלך אשור למעשה את גורלה של מלכות הצפון, שהמשך קיומה עד לשנת 722/1 לפסה״נ לא היה אלא בחינת גסיסה איטית, שהובילה לקראת הקץ הוודאי. לאחר כשלון המרד של פקח בן־רמליהו וגלות צפון ממלכת־ישראל קשר הושע בן־אלה על פקח בן־רמליהו ומלך תחתיו (מל״ב טו, ל); ותגלת־פלאסר מציין באנאלים שלו[42], כי לאחר שהדיחו אנשי שומרון את פקח מִנָּה הוא את A-u-si-' (הושע) למלך וקיבל ממנו מנחה. מכאן שהושע עלה למלוכה בתמיכתם של האשורים.

שארית הממלכה הישראלית נצטמצמה מעתה בגבולותיה של ארץ־שומרון בלבד, והיתה נטולת כושר חיים. ניתוק החבלים העשירים מעל המדינה הישראלית, מזה, והלחץ הכבד של המסים שהטיל תגלת־פלאסר על הושע, מזה – הביאו לידי התרוששות מוחלטת של משק המדינה. אין לתמוה, איפוא, על נסיונותיו של מלך ישראל, ועמו של רבים מן המלכים המשועבדים לאשור בארץ־ישראל ובסוריה, לפרוק את העול הכבד של מלך אשור. שעת־הכושר להתמרדות גלויה נראתה עם מותו של תגלת־פלאסר, הכובש האדיר, שהפיל את אימתו על כל ארצות המזרח במשך 20 שנה בקירוב.

ימיה האחרונים של ממלכת ישראל הצפונית וגלות אשור

נראים הדברים, שהמלך האשורי החדש, שלמנאסר הה׳ (727–722 לפסה״נ), לא הצליח בראשית מלכותו לדכא את ההתנגדות לשלטון אשור במערב – ונאלץ כעבור שנתים ימים לעמוד מחדש בפרץ בפני ברית־מלכים בסוריה ובארץ־ישראל. ברית זו עמדה הפעם בקשר עם מצרים וכנראה קמה בעידודה (השוה מל״ב יז, ד). שלמנאסר לא עצר כוח לכבוש את בירת ישראל בהסתערות וצר על שומרון למעלה משנתיים[43], וכנראה מת באמצע המצור. אם כך כבש את שומרון מלך אשור שאחריו, הוא סרגון (722/1–705 לפסה״נ), שהגביר את המצור על שומרון מיד עם תפיסת השלטון בידיו. לאחר מצור ממושך זה נפלה שומרון העיר מקץ 3 שנים, בין סוף שנת 722 וחודש ניסן 721 לפסה״נ[44].

הנצחון על ישראל וכיבוש בירתה, שומרון, נחשב בעיני סרגון לאחד מהישגיו הצבאיים והמדיניים החשובים, כפי שמוכיחים לנו דברי התפארותו בכמה וכמה מכתובותיו. מסתבר שסרגון לא החריב את שומרון; ואכן הממצא הארכיאולוגי אינו מלמד על שרידי חורבן בשכבה המתאימה[45]. ואפשר אף שסרגון שיכלל את ביצורי העיר, ועשאה למרכז־שלטון אשורי, כדבריו שלו: ״את (שומרון) בניתי מחדש ועשיתיה יפה מקודם״[46]. בין פעולותיו האדמיניסטרטיביות והצבאיות בעקב כיבוש שומרון מציין סרגון במיוחד, שלקח שלל חמשים מרכבות־מלחמה מצבא ישראל וסיפחן לחיל הממלכה האשורית. חיל־הרכב שנותר בעיר שומרון בשלהי המצור היה, איפוא, מועט ביותר וגדלו היה כגודל יחידה קטנה ביחס; ואין אנו שומעים כלל על גייסות־רוכבים שנפלו בידי מלך אשור[47]. אכן, יתכן שדוקא המצור הממושך הוא שגרם לחיסולם

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

ההדרגתי של הסוסים (ונראה כי אף המרכבות בנפלן בידי האשורים, כבר היו מזמן ללא שימוש).

המהלומה הקשה ביותר הונחתה על ארץ־שומרון על ידי הגלית המונים מבין אוכלוסיתה, ביחוד מקרב השדרות העליונות. גולי־אפרים, אשר את מספרם קובעים המקורות האשוריים במספר 27,290 נפש, פוזרו באזורים המרוחקים שבארם־נהרים ואפילו מעבר לגבולה, בערי מדי (מל״ב יז, ו; יח, יא); ותחתיהם הושיבו האשורים בארץ שומרון תושבים מארצות כבושות אחרות; כפי שלמדים אנו מן המקרא (שם יז, כד), וכן מ״כתובת־הגליל״ של סרגון (שורה 19—20), שבה הוא מונה שבטי ערבים שונים שהושיב בארץ ״בית־עמרי״[48]. על גורלם של גולי־ישראל בארצות הנכר, שהמקרא אינו מודיע לנו ולא כלום, נתגלו בשנים האחרונות פרטים חשובים ורבי ענין במקורות האשוריים. אמנם, לפי שעה ידיעותינו לקויות עדיין[49]. לעומת זה מביא המקרא מסורת מפורטת על מצבה וישובה של ארץ־שומרון לאחר שנת 721 לפסה״נ, ועל התהוות עם השומרונים (מל״ב יז, כד ואילך).

כנראה פרצו בארץ־שומרון מפעם לפעם מהומות נוספות נגד הכובש האשורי, כמו ההתקוממות בשנת 720 לפסה״נ (בפרק־זמן הסמוך לחורבן העיר), שעה שתושבי ארץ־שומרון הצטרפו למרד האנטי־אשורי בהנהגתו של מלך חמת[50] (אנאלים, שורה 23). התוצאה של מרידות כאלו מצד האוכלוסיה המקומית היתה הבאת גלים נוספים של תושבים זרים לארץ־שומרון. אל נכון, פרצו מרידות מעין אלה בשומרון עוד בימי אסרחדון ואשורבנפל, כפי שיש ללמוד מן הידיעות שבספר עזרא, כי אבותיהם של יושבי שומרון הובאו לשם בימי אסרחדון (עז׳ ד, ב), ובימי אָסְנַפַּר (עז׳ ד, ט—י), הוא כנראה אשורבנפל[51]. עם זאת נשארה שומרון פחוה אשורית עד להתפוררותה של האימפריה האשורית, במחצית השניה של המאה הז׳ לפסה״נ.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה במערכות מב—מג (תש״ז), עמ׳ 34—43; מד (תש״ח), עמ׳ 62—66. כאן הוא מובא בעיבוד חדש ובהשלמות הפרטים העיקריים שאותם העלה המחקר מאז נכתב המאמר בראשונה.

1 על ייחודו של האימפריאליזם האשורי בין שאר המשטרים האימפריאליסטיים ועל הצבא כמניע ראשי במשטר זה, עיין: J. A. Schumpeter, Zur Soziologie der Imperialismen, Aufsätze zur Soziologie, 1953, pp. 92ff.

2 עיין: א. מלמט, מקורות לתולדות ישראל בתקופת המקרא ג, תש״ך, עמ׳ 4—5 (הוצאת מפעל השכפול, האוניברסיטה העברית). לכתובותיו של תגלת־פלאסר השוה עתה: R. Borger, Einleitung in die assyrischen Königsinschriften 1, Handbuch der Orientalistik, 1961, pp. 108ff.

3 על מגילה זו עיין: ש. ייבין, מגילת ון־אמון, תר״ץ; ANET, pp. 25-29; והוצאה אחרונה М.А. Коростовцева, Путешествие Ун Амуна в Библ. על פי הנתונים שבמגילה גופה מסתבר כי ון־אמון יצא לגבל בשנה החמישית למייסדי השושלת הכ״א במצרים, כלומר סמוך לשנת 1080 לפסה״נ (לפי הכרונולוגיה הרווחת).

4 עיין: E. F. Weidner, Die Feldzüge und Bauten Tiglat-Pilessers I, AfO 18 (1958), pp. 343ff. ויידנר מייחס את כל שלוש התעודות לתגלת־פלאסר הא׳ (ומזהה את החיות עם סוס היאור), ואילו לאחרונה הובאו נימוקים שונים לייחוס שתי תעודות לאשור־בלכלא; ועיין: R. Borger, op. cit., pp. 135ff. על ההתחרות שבין האשורים ובין המצרים בערי החוף הפיניקיות נשתמרה תעודה מאירת־עינים מזמן מאוחר הרבה יותר, שאליה הסב את תשומת לבי תלמידי מר ב. עודד. פקיד אשורי מדווח למלך אשור באגרת

www.daat.ac.il

(בשליש האחרון של המאה הח' לפסה"נ), כי אסר על תושבי צור וצידון באיסור חמור לסחור עם המצרים ועיין: H.W.F. Saggs, Iraq 17 (1955), pp. 127f.

5 דיון מפורט על מאבק האשורים עם הארמים במאות הי"א—הט' לפסה"נ, בחיבורי: הארמים בארם־נהרים והתהוות מדינותיהם, תשי"ב.

6 על מצב צבאי דומה, במלחמת גדעון נגד בני מדין, עיין בכרך זה, עמ' 117 ואילך.

7 כליו אלה מצויות בטופס יחיד של כתובות תגלת־פלאסר הא' שפרסם לא מכבר ויידנר (במאמר הנזכר בהע' 4). את המלים "בפעם ה־28", ההכרות בטכסט החדש, השלמנו על־פי שאר המקבילות; והשווה: O. Schröder, Keilschriften aus Assur historischen Inhalts, 1922, No. 63 col. III. ועיין: א. מלמט, מקורות לתולדות ישראל ג, עמ' 6.

8 על מאורעות אלה והסינכרוניזציה עם מקורות המקרא עיין: א. מלמט, מגעה של ממלכת דוד ושלמה עם מצרים וארם־נהרים, ספר טור־סיני, תש"ך, עמ' 84—85.

9 לכתובותיהם של מלכים אלה השוה: E. F. Weidner, Die Annalen des Königs Assurdan II, AfO 3 (1926), pp. 151—161; S. Seidmann, Die Inschriften Adadniraris II, MAOG 9 (1935)

10 עיין: מלמט, הארמים בארם־נהרים, עמ' 26.

11 עיין: ANET, pp. 275f.

12 עיין: אנציקלופדיה מקראית א, ערך ארם־דמשק; ובמאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 206—220.

13 עיקר הדיון בפרק זה מבוסס על הסבריו הצבאיים של י. ידין לתבליטים אשוריים המובאים בספר פני עולם המקרא, תשי"ח—תש"ך. אני מכיר טובה לידידי פרופ' ידין שבשיחותי אתו נתלבנו לי כמה פרטים חשובים בתורת הלחימה של האשורים. הדיון בשרותי הקשר ובציוד היחידה הצבאית לקוח ממאמרי הנזכר בהע' 17. על דרכי־הלחימה של הצבא האשורי עיין עוד: A. Billerbeck, Der Festungsbau im alten Orient², AO 1 (1903), pp. 23ff.; S. Hunger, Heerwesen und Kriegsführung der Assyrer, AO 12 (1911), passim; B. Meissner, Babylonien und Assyrien 1, 1920, pp. 91ff. Heer und Kriegswesen ; ועתה הפרק בספרו של H. Schmökel, Kulturgeschichte des Alten Orients 1961, pp. 108-128

14 כנראה אין קשר אטימולוגי ראשוני בין התואר האשורי (šalšu) והתואר המקראי שליש (שניהם מציינים בעל דרגה צבאית בכירה) לבין המספר "שלוש" (האדם השלישי במרכבה). אפשר כי המונח שליש עבר אל האשורים ואל בני ישראל מן הלשון החתית או החורית, יחד עם שאר המונחים הקשורים בחיל־הרכב. והשווה: E. Laroche, apud R. Tournay, RB 65 (1958), p. 342. למונחים האשוריים של צוותות־הרכב עיין גם: A. Salonen, Hippologica Accadica, 1956, pp. 208ff.

15 עיין להלן.

16 אבן היונים, למשל, הגיעו במלחמת־מצור לרמה הדומה לזו של האשורים רק לאחר כמה דורות של התפתחות בטכניקה הצבאית שלהם. הם עלו על האשורים בפתחם מכונות ירי.

17 התעודות פורסמו על ידי: Friedrich — Meyer — Ungnad — Weidner, Die Inschriften vom Tell Halaf, 1940. לתכנן הצבאי השוה: א. מלמט, התעודות מתל־חלאף (גוזן), ידיעות טו (תש"י), עמ' 99 ואילך.

18 השוה, למשל, את הנאמר ב"חירה (אובליסק) השחורה", שורה 102: "בשנת ה־21 למלכותי עברת' את הפרת בפעם ה־21" (ANET, p. 280).

19 הטכסט המלא ביותר על מערכת־קרקר נשתמר באסטלת המונולית (טור II, שורות 89—102), שנתגלתה בכורח' שעל מרוצו העליון של החידקל; לתרגומה עיין: A. L. Oppenheim, ANET, pp. 278ff. על מלחמותיו של שלמנאסר הג' במערב עיין עתה גם: W. W. Hallo, From Qarqar to Carchemish, BAr 23 (1960), pp. 37—41; ח. תדמור, עזריהו מלך יהודה בכתובות אשור, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ"ב, עמ' 167—170.

20 המונח הנזכר כאן pitḫallu אינו ברור כל צרכו; ונראה כי הכונה היא לסוס־רכיבה. האשורים הבחינו בין sisû ša pitḫalli — סוס־רכיבה, לבין sisû ša niri — סוס־רתמה (כלומר, הרתום למרכבה). ועיין: A. Salonen, Hippologica Accadica, p. 42. לדעת י. ידין, (בימי בית ראשון [קובץ], עמ' 103, הע' 82), "הכוונה לסוס השלישי ששימש כעתודה למרכבה וגם בשביל רוכבים צמודים אליה". תרגמנו את המונח האכדי במלה "פרשים" בהוראה של סוס, ולא של רוכב הסוס, שהיא ההוראה המקורית, ואולי ההוראה היחידה של מלת זו במקרא, ועיין עתה: S. Mowinckel, Drive and/or Ride in O.T., VT 12 (1962), pp. 289ff. ויש מן הענין בדבר, שבדומה לכתובת האשורית, מתאר אף המקרא את הרכב צבא הארמים בתקופה זו בשלושת המונחים: חיל (=חיל רגלים), סוס ורכב (מל"א כ, כה).

www.daat.ac.il

21 מספריהם המדויקים של חילות־הרגלים של אחד מבעלי־הברית אינם ודאיים, מפאת פגימה בכתובת. כמו־כן, על אף הסיכום המובא בסוף הרשימה על "12 המלכים" — נוסח קבוע החוזר גם בשאר הכתובות — מונה התעודה רק צבאותיהם של 11 בעלי־ברית. לאפשרות שנזכר גם בעל ברית נוסף עיין גם בהערה הבאה.

22 לזיהוי שם המקום KUR A-ma-na-a-a עם הר האמנה, הוא מול־הלבנון, עיין ב. מייזלר, אנציקלופדיה מקראית א', טור 436 והביבליוגרפיה המנויה שם. אמנם מזר הוזר עתה להשקפה המקובלת, כי הכוונה היא לעמון, ועיין: בימי בית ראשון (קובץ), עמ' 142, הע' 23. אך דומני שלזיהוי עם עמון נוגדת גם הגירסה האשורית של השם, אף־על־פי שבכתובת מצויים שיבושי כתיב רבים. שמה של ארץ עמון מובא בתעודות האשוריות (שהן אמנם מזמן מאוחר יותר) בתוספת המרכיב Bīt, היינו ארץ בית עמון, ופעם אף בצורה mat Ba-an Am-ma-na-a-a, כלומר ארץ בן־עמון, בדומה לשם המקראי ארץ בני עמון, ועיין: H.W.F. Saggs, Iraq 17 (1955), p. 134 (ND 2765 1.36). באשר לבעשא בן־רחוב כבר הניח וינקלר (Geschichte Israels 1, 1895, pp. 141f), שהכוונה היא למלך של ארם בית־רחוב, אלא, בניגוד לדעתו, אין לקבוע את מקומה בעבר־הירדן בקרבת עמון אלא באזור בקעת הלבנון; ועיין: E. Forrer, RLA 1, 1928, p. 328; א. מלמט, אנציקלופדיה מקראית א, טור 577; הנ"ל, בימי בית ראשון (קובץ), עמ' 25—28. ארם בית־רחוב היתה, איפוא, סמוכה להר האמנה; אך כנראה אין לזהות ממש את שני המקומות. לפיכך יתכן שהסופר המקראי מנה אותם כשתי יחידות מדיניות נפרדות ואזי אמנם תכלול הכתובת 12 מדינות כפי שצוין בה בפרוש. יתר על כן, אם אמנם יש לראות בכינוי "בן רחוב" (ארם בית־רחוב שבבקעת הלבנון) וב"הר־האמנה" שתי יחידות מדיניות נפרדות ולא מקום אחד, אזי עלינו להניח שהיו מהוזות אלה קשורים בקשר מדיני וצבאי הדוק ולגרוס את הקטע הנדון בכתובת האשורית (שורות 94—95): "000[X] חיילים אשר לבעשא בן־רחוב (ו)הר האמנה". כלומר, שני המחוזות נלחמו בצוותא, כשם שנמנו צבאות ארם בית־רחוב וארם צובה יחד ליד שאר צבאות בעלי הברית במלחמה נגד דוד (שמ"ב י, ו).

23 ראה עתה את דיונו של: H. Tadmor, Que and Muṣri, IEJ 11 (1960), pp. 143ff., המביא גם דעתו של A. Schott, ZA N. F. 8 (1934), p. 234.

24 התבליטים פורסמו מחדש בספרו של: L. W. King, Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, 1915. תאורי המלחמות בארץ־חמת וכיבוש העיר קרקר מובאים בלוחות XLVIII—LIII.

25 עפ"י הדוגמאות הללו מסביר י. ידין גם את דבריו הסתומים של יהוא אל בדקר שלישו על ה"רוכבים צמדים אחרי אחאב" (מל"ב ט, כה), וכן מסתבר מכאן גם הכתוב על "רכב" ו"צמד פרשים" ביש' כא, ז, ט.

26 השוה: Billerbeck—Delitzsch, Die Palasttore Salmanassars II aus Balawat, 1908, p. 119.

27 בדיקה זו ערך י. ידין בשנת תש"ך, ועיין דו"ח מוקדם על תוצאותיה במאמרו: חצור, גזר ומגידו בימי שלמה, בימי בית־ראשון (קובץ), תשכ"ב, עמ' 78 ואילך, ובייחוד עמ' 103—104.

28 השווה ליחס של 1:3 בין הסוסים למרכבה את תבליטי צבא אשורנצרפל, לעיל עמ' 245; ליחס 4:1 את התעודה האשורית מגוזן שהבאנו לעיל עמ' 245—246; וליחס 1:5 את מל"ב יג, ז.

29 עיין: א. מלמט, מערכות מב (תש"ז), עמ' 41—42 והע' 15; והנני עתיד לעמוד בהרחבה על ענין זה במחקר מיוחד על הבריתות במקרא ובמזרח הקדמון. על האפשרות שצבא אחאב כלל חילות של מדינות אחרות רמז כבר A. T. Olmstead, History of Palestine and Syria, 1931, p. 384, אך בלי שהביא כל ראיות לסברתו. אחרים ניסו לתרץ את המספר הגדול של המרכבות כהפרזה של המקור האשורי, אבל קשה להבין מדוע דווקא אצל אחאב, הנמנה בכתובת רק במקום השלישי, ראה ההיסטוריוגרף האשורי מקום להפריז. יש מן החוקרים ששיערו השערות תמוהות, כגון J. Morgenstern, Amos Studies, 1941, pp. 325f., n. 209, הסבור שצבא הרכב של אחאב נועד לפחות בחלקו לעיסקה מסחרית בסוריה. לעומת זה יש טעם בהצעת מר ב. עודד, שחלק מן הרכב בצבא אחאב הוא שלל שנלקח מהארמים במלחמת אפק שקדמה לקרב קרקר.

30 על ברית זו כעל ברית בין שוים עיין: J. Bright, A History of Israel, 1959, pp. 227f.; שם בהערה 42 ביבליוגרפיה לסברה שיהודה היתה כפופה לישראל.

31 דבר זה הראה ב. מזר בראיות משכנעות במאמרו: ייסודה של ממלכת ארם ויחסיה עם ישראל, בימי בית ראשון (קובץ), עמ' 140 ואילך; וכן בכרך זה, עמ' 210.

31א ב. מזר, המקבל את הסברה בדבר שיתוף חיל יהודה בצבא אחאב, מניח שאף בשנת 845 לפסה"נ נלחם צבא יהורם, מלך יהודה, בברית "שנים עשר המלכים" נגד שלמנאסר. הימצאו של חיל הרכב של יהודה באותה שנה בסוריה הוא, לדעתו, המניע לפשיטת הפלשתים והערבים ליהודה והסיבה להעדרם של יהורם וחיל הרכב

www.daat.ac.il

היהודי מן התאור המקראי על מלחמה זו (דה״ב כא, יב—יט); ועיין: ב. מייזלר, תרביץ יט (תש״ח), עמ׳ 123—124

31ב עיין: ANET p. 281; ותצלום המחזה ANEP, תמונה מס׳ 335.

32 בהמשך מסעו מגיע שלמנאסר להר ״בעל ראש״ (Ba'al ra'si), השוכן, לפי נוסח מלא יותר של האנאלים של שלמנאסר שפורסם לא מכבר, ״לפאת הים (ו)לפאת ארץ צור״; עיין: E. Michel, Die Assur Texte Salmanassars III, WO 2 (1954-59), pp. 38-39. כנגד הדעה הרווחת, ש״בעל ראש״ הוא רכס ההר ליד שפך נהר אל־כלב, הציע A. T. Olmstead, JAOS 41 (1921), p. 372 לזהותו עם הר הכרמל. כינוי זה יפה לכרמל במיוחד בימים ההם כאשר היה מרכז לפולחן הבעל, כפי שמעידים סיפורי אליהו והשווה לעביין זה K. Galling, apud Geschichte und Altes Testament, 1953, pp. 105ff. אולמסטד מניח ששלמנאסר עבר מן החורן דרך עמק־יזרעאל לחוף הים ומשם הצפין לצור וצידון, שממלכיהן קיבל מס. העובדה שקיבל אז מס גם מיהוא, מלך ישראל, מקרבת את ההנחה שצבא אשור עבר בטריטוריה ישראלית.

33 על שלטון ישראל בארץ־חמת בימי הממלכה המאוחדת עיין מאמרי: פרקים במדיניות־החוץ של דוד ושלמה, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 31—33. שם גם עמדתי על כך שהיסוד התיאופורי הישראלי ״יהו״, בשמו של מלכה האחרון של חמת, יאבדי, בא בעקב השפעת שלטון ישראל בחמת בימיהם של ירבעם ועוזיהו.

34 על פרשת מסעותיו של תגלת־פלאסר לסוריה ולארץ־ישראל ועל יחסי אשור עם מדינות המערב בתקופה זו עיין: W. S. Saggs, Iraq 17 (1955), pp. 126ff. ; W.W. Hallo, BAr 23 (1960), pp. 47ff.

35 הוא מכונה בתעודות האשוריות בשם Azriyau מלך Yaūdi. על בעית הזיהוי עם מלך יהודה עמד H. M. Haydn, Azariah of Judah and Tiglath Pileser III, JBL 28 (1909), pp. 182ff. בשנים האחרונות ביחוד E.R. Thiele, JNES 3 (1944), pp. 155ff. על זיהוי זה, ובמיוחד על הכרונולוגיה של מסעות תגלת־פלאסר לסוריה בשנות 743—738 לפסה״נ, עיין עתה: ח. תדמור, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 128 ואילך; ועיין עוד: ב. מזר, שם, עמ׳ 155—156, הע׳ 60.

36 וו. פ. אולברייט (אנציקלופדיה מקראית ג׳, ערך חמת), וח. תדמור (שם) ניסו להסביר את נוכחותו של עוזיהו בצפון־סוריה בתוקף היותו ראש ברית מקיפה של מדינות סוריה וארץ־ישראל. אך שמא מותר להרחיק לכת ולהניח שארץ־חמת לא היתה רק בעלת־ברית רגילה של עוזיהו, אלא נשתעבדה לו כחלק מן הירושה המדינית של ירבעם ואפשר שמעמד התלות מסביר את הבטוי המקראי הסתום ״חמת ליהודה״ שבמל״ב יד, כח.

37 עיין: A.L. Oppenheim, ANET, p. 283. לאחרונה הציע י. ידין לייחס את חרסי שומרון לשנתו התשיעית והעשירית של מנחם מלך ישראל. השמן והיין שנגבו מן הישובים הסמוכים לשומרון, כפי שרשום באותם אוסטרקאות, שימשו לדעת ידין לתשלום המס שנתחייב בו מנחם למלך אשור, ועיין: Y. Yadin, Scripta Hierosolymitana 8 (1961), pp. 9—25. מובן שקבלת עול אשור שימשה בידי מנחם גם כמשקל מדיני נגד ממלכת יהודה ויריבים אחרים, אך כעבור שנים אחדות בלבד נהפכו היוצרות ואחז מלך יהודה ביקש סעד ממלך אשור נגד ברית ארם — ישראל (מל״ב טז, ז).

38 לא נוכל כאן לדון על עמדת יהודה באותה שעה, על סירובה להצטרף לברית ובקשת התשועה של מלכה אחז מן האשורים נגד כוחות אפרים וארם שעלו עליו; ועיין: ב. מזר, ארץ־ישראל ד (תשט״ז), עמ׳ 249—251.

39 עיין: A. Alt, Kleine Schriften 2, 1953, pp. 150—162. ועיין במאמרו של ח. תדמור, בכרך זה, עמ׳ 263 ואילך.

40 על המקורות האשוריים למסע זה ועל נסיונות לשחזור המסע עיין: ב. מזר (מייזלר), ידיעות א (תרצ״ג), עמ׳ 2 ואילך; הנ״ל, ידיעות טז (תשי״ב), עמ׳ 70 ואילך; י. אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, תשי״ז, נספח ג, עמ׳ 129—132. ועיין עתה גם ח. תדמור, ידיעות כה (תשכ״א), עמ׳ 201 ואילך.

41 עיין: E. Forrer, Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches, 1921, pp. 59ff. כפי שהציעו מפרשי המקרא, ניתן למצוא רמז לפחות אלה ביש׳ ח, כג; וביח׳ מז, יח.

42 עיין: ANET p. 284.

43 לפי הכתוב המקראי (מל״ב יז, ד), עצר מלך אשור את הושע, מלכה האחרון של יהודה, בבית־הכלא, קודם שצר על שומרון; ואם נקבל מסורת זו כהיסטורית, יש מקום לסברה שהושע יצא לקראת מלך אשור ונעצר על ידיו בכלא, ואילו השלטון בעיר בזמן המצור הממושך היה בידי זקני־העיר או שרי־הצבא; ועיין: י. ליוור, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך הושע בן־אלה; H. Tadmor, JCS 12 (1958), p. 37.

www.daat.ac.il

44 לפי מל"ב יח, ט—י, שלמנאסר הוא שהחריב את שומרון, ויש חוקרים המקבלים מסורת זו ואף מבקשים לה חיזוק בכרוניקון הבבלי, שבו נזכר כיבוש Shama/ba-ra'in, שאפשר היא שומרון, על ידי שלמנאסר, והשוה: H. Tadmor, JCS 12 (1958), pp. 33ff. לפי תדמור, נכבשה שומרון בידי שלמנאסר בשנת 722 לפסה"נ, אלא שכיבוש זה לא בא לידי מימוש בגלל מותו של מלך אשור, ומה שנאמר באנאלים של סרגון, ששומרון נפלה בראשית מלכותו של סרגון ויושביה הוגלו, מכוון למסעו בשנת 720 לפסה"נ נגד חמת ועזה; ואילו המסע משנת 721 הוא המצאתו של ההיסטוריוגרף האשורי. אך ההשקפה המובאת במאמר זה מיוסדת על תוכן האנאלים כמות שהם. לפי זאת ערך סרגון מסע לשומרון בראשית מלכותו וכבש את העיר, ומסע נוסף בשנת מלכותו השניה (720 לפסה"נ), שנועד לדכא מרד כללי בארצות המערב (ועיין להלן), והמשיך במסעו לעבר עזה ורפיח; ועיין: A.G. Lie, The Inscriptions of Sargon II, 1929, pp. 5ff.; ANET, pp. 284ff.

45 עיין: F. Crowfoot, The Buildings of Samaria, 1942, p. 24

46 עיין: ANET, p. 284.

47 לשם השואה כדאי לעמוד על גודל הכוחות שנפלו לידי סרגון בערים אחרות, כמו, למשל, בחמת (200—300 מרכבות, 600 פרשים) או בכרכמיש (50 מרכבות). אולם לפי מקבילה חדשה של כתובות סרגון נפל ולידיו בשומרון 200 מרכבות; ועיין: C.J. Gadd, Iraq 16 (1954), pp. 179f.

48 עיין: D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria 2, 1927, p. 61; וכן אנאלים, שורות 120—123.

49 לסקירה על החומר שפורסם עד ראשית שנות החמישים עיין: א. מלמט, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך גלות אשור; תעודה נוספת על גולי ישראל עיין: J. B. Segal, Iraq 19 (1957), pp. 140ff.; W. F. Albright, BASOR 149 (1957), pp. 33ff.

50 עיין: א. מלמט, ארץ-ישראל א (תשי"א), עמ' 91 ואילך. אפשר למצוא רמז להענשתו של יאבדי מלך חמת באגרת של פקיד אשורי שנתפרסמה לא מכבר, ועיין: W.H.F. Saggs, Iraq 17 (1955), p. 153 (מכתב מס' XVIII).

51 עיין: א. מלמט, הרקע ההיסטורי של רצח אמון מלך יהודה, תרביץ כא (תש"י), עמ' 127.

אתר דעת - מכללת הרצוג

מסעות המלחמה האשוריים לפלשת

מאת: ח. תדמור

הרקע המדיני והגיאוגרפי

ארץ פלשת השוכנת על "דרך הים", הדרך הבינלאומית הראשית המוליכה מסוריה ומלבנון למצרים, היתה תמיד בקו־מסעם של צבאות, שעלו ממצרים אל עבר ארץ־ישראל, סוריה ואזור הפרת, ושל הצבאות, שהיו עולים מן הצפון על מצרים. יחד עם זאת, פלשת עצמה — השוכנת על דרכי־מסחר בינלאומיות ראשונות במעלה, ובה ערי־נמל ולהן סחר־ימי מפותח — שימשה אף היא כיעד ומטרה לכובשים. ואמנם, עם התפשטותו והתעצמותו של האימפריום האשורי בשלהי המאה הח׳ לפסה"נ, משהגיעו צבאות אשור במסעות־המלחמה שלהם אל תחומי ארץ־ישראל, נכללו ערי פלשת בתחומי ממלכת אשור, אף שקיימו בידן מידה של עצמאות. ומאז ועד ירידתה של אשור שקדו האשורים להבטיח את שלטונם והשפעתם בפלשת בכל הדרכים שעמדו לרשותם, ובכלל זה אף בדרך של מסעות־מלחמה המכוונים במיוחד לפלשת.

מגעה הראשון של פלשת עם אשור קדם בחמשים שנה למסעות הראשונים של האשורים לפלשת. לראשונה נזכרת פלשת בתעודות האשוריות בימיו של אֲדַד־נִירָרִי הג׳ (809—782 לפסה"נ). היה זה לאחר מפלת בן־הדד הג׳ מלך ארם, בשנת 796 לפסה"נ, כשמדינות התלויות בארם, תלות מדינית או מסחרית, מיהרו להעלות מס למלך אשור, שמיגר במסעות אחדים את כוחה הצבאי של ארם־דמשק. בין משלמי המס נזכרים: ישראל (= בית עמרי), אדום ופלשת (Palastu)[1]. אולם חשיבותה של פלשת כיעד וכמרכז־משיכה לממלכת אשור עולה רק בימי תגלת־פלאסר הג׳ (745—727 לפסה"נ), בונהו ומתכננו של האימפריום האשורי, שהיה גם הראשון בין מלכי אשור שהשליט את מרותו על פלשת. לשם בירור מהותם ותכליתם של המסעות האשוריים לפלשת וכדי לעמוד על טיב היחסים בין אשור לפלשת בכללותם, יש לתת את הדעת על כמה תופעות גיאוגרפיות־ישוביות והיסטוריות־מדיניות.

ניתן להבחין בקרב עריה הגדולות של פלשת שלוש חטיבות: ערים השוכנות לחוף הים, והגישה העיקרית אליהן היא מצד הים — אשקלון ויפו; ערים השוכנות במרחק־מה מן החוף, והגישה אליהן היא מן הים ומן החוף כאחד — עזה, אשדוד ויבנה; והערים השוכנות בפנים הארץ — עקרון וגת.

סיבות שונות, הקשורות בהתנחלות הפלשתים ובארגונם הפנימי ובהרכבה האתני של אוכלוסית פלשת, הן שגרמו שיתייחד מעמדן של חמש ערי פלשת — מקום מושבם של חמשת סרני הפלשתים; ואילו ערים אחרות, ויפו בראשן, הפכו עקב כך לערים שחשיבותן רק משנית במעלה.

[1] עיין הערות בעמ׳ 282—285, ולוח יט.

www.daat.ac.il

בין חמש ערי פלשת הראשיות[2] היתה דוקא אשקלון קשורה פחות מאחרות למישור־החוף – ופניה אל הים. ואולי משום כך אין היא נזכרת בין אויבי ישראל בתקופת ההתנחלות ובימי השופטים. המלחמות בינה לבין ישראל הצטמצמו לאותם מקרים בהם היתה אשקלון שותפת בברית עם כלל ערי פלשת במאבקן נגד שבטי ישראל. אף בימי דוד ושלמה לא היה לאשקלון סכסוך של ממש עם ישראל; ויפו, השייכת לאשקלון, נשארה מובלעת אשקלונית גם כששלטו ישראל ביבנה ובגבולה מדרום ליפו[3].

לאחר התפלגות הממלכה לא היו מלחמות בין יהודה לבין אשקלון. ואולי מכאן מסתבר מדוע לא פגע עוזיהו מלך יהודה ביפו האשקלונית, שעה שכבש את יבנה ואת אשדוד, שמדרום לה.

הערים שבמרחק־מה מן הים והערים המרוחקות מחוף הארץ, עקרון בצפונה של פלשת, יבנה ואשדוד במרכזה ועזה בדרומה – הן אשר היו שליטות על "דרך הים". מובן, איפוא, מדוע ערים אלה, שעל "דרך הים", היו הערים העיקריות שנפגעו במישרין במסעות האשוריים לפלשת; ואילו העיר אשקלון לא נפגעה במסעות אשור, אלא שנים רבות לאחר שעברה הכוס על ערי פלשת האחרות.

בסדר עליתן ושקיעתן של ערי המלוכה הפלשתיות היתה מחזוריות ברורה; וכך, למשל, לא היה מעמד מרכזי בפלשת לאשקלון ולאשדוד בעת ובעונה אחת – ולעתים דומה שהאחת נבנתה מחורבנה של רעותה. בשני הדורות שקדמו לחדירתם הראשונה של האשורים לפלשת היתה אשדוד הממלכה הפלשתית הראשית, והיא היא שנפגעה קשה במלחמותיו של עוזיהו מלך יהודה, שפרץ לתחום פלשת, כבש ערים בה ולכד את צפונה של פלשת (דה"ב כו, ו). אשדוד ויבנה נלכדו לא כדי להשיט בהן אניות לנמלי ים התיכון, שכן לא היה לה ליהודה צי משלה ולא ידע ימי. מגמתם של כיבושי עזיהו היתה בעיקר מסחרית, ומטרה זו הושגה[4]. עזריהו, ששלט בצפון־פלשת, באדום ובדרומו של הגלעד, הפך לאחד המלכים הגדולים ביותר במרחב שבין אשור למצרים[5]. יש להניח שעקרון נבלעה באותם הימים בתחומה של אשדוד כעיר ואסאלית ובאה אף היא בעול שלטונו של עזריהו.

שינוי מהותי בא ביחסי הכוחות המדיניים כשניגף צבא עזריהו מלך יהודה מפני צבא אשור בשנת 739/8 לפסה"נ, ויהודה החלה יורדת במהירות מסחררת. ירידת עזריהו כרוכה היתה בכניסתו של גורם צבאי חדש ומכריע לתחומה של ארץ־ישראל – הלא הוא תגלת־פלאסר הג' מלך אשור, שהשתלט לראשונה בכוח צבאו על פלשת ופתח פרק חדש בתולדות ארץ־ישראל. בניגוד לדעה הרווחת, אין להניח שתכנן מלך זה את כיבושה של פלשת מראש, כחלק מתכנית משוערת להשתלט על כל סוריה ואולי אף על מצרים. דומה שרק בהמשך מסעותיו של תגלת־פלאסר לסוריה ולפיניקיה התגלגלו הדברים כתוצאה של צירוף מניעים מדיניים, צבאיים וכלכליים, כשפרצו האשורים לפלשת והתפשטו עד גבול ארץ־מצרים.

בשנות 742–738 לפסה"נ השתלט תגלת־פלאסר על כל צפונה של סוריה ועל ערי החוף של ים התיכון: גבל, ארוד, צמר, ערק. תחילה נפלה ממלכת אַרְפָּד – המדינה הראשית בסוריה הצפונית והמרכזית באותם הימים[6]. אחריה נכבשה ארץ עמק (Unqi), היא בקעת אַנְטִיוֹכְיָה, ושנתים לאחר מכן נפלו חדרך, שמדרום לארפד, ואזורים

www.daat.ac.il

סמוכים וכן תשעה עשר אזורי ארץ־חמת – כשחמת המקובצת נשארת כמדינה נושאת מס לאשור. ערים וממלכות אלה, להוציא את חמת עצמה, באו בברית ולחמו באשור בהנהגתו של עזריהו מלך יהודה לאחר נפילת ארפד בשנת 740 לפסה״נ. כל אלה הפכו לפחוות אשוריות לאחר שכבשן מלך אשור בשנת 738 לפסה״נ. באותן השנים נכנעו לאשור אף שאר מדינות סוריה הדרומית; ובין משלמי המס לתגלת־פלאסר מוצאים אנו את רצין מדמשק, מנחם משומרון וחירם מצור. ישראל היתה עדיין אותו זמן הדרומית שבין המדינות הואסאליות. מעתה נתונות היו מדינות אלה בצל האימפריום האשורי, שגבולו התקרב אליהן מאוד: גבול זה – שבשעתו ניצב על הפרת – הוזז עתה לסוריה התיכונה, ואפשר אף שהגיע תחום השלטון האשורי הישיר אל בקעת הלבנון שמדרום לחמת, כאשר חמת נותרה כמובלעת ואסאלית בים הפחוות האשוריות המקיפות אותה.

באותם הימים נודע ענין מיוחד לאשורים במסחרן הימי של ערי החוף הפיניקי: גבל, ארוד, צידון וצור. תעודה הדשה, שנתגלתה לפני שנים אחדות בכלח (נִמְרוּד), בירתו של תגלת־פלאסר הג׳, יש בה כדי לנסוך אור על הרקע ליחסיו של מלך אשור עם ערי החוף הפיניקי ולמסעו הצבאי הראשון לפלשת. תעודה זו היא מכתב מאת פקיד אשורי גבוה היושב סמוך לצור, אולי בצמר, אל המלך. פקיד זה מודיע שכתב לאנשי צידון הוראה בזו הלשון: ״עתה הורידו עצים (הנה) ועשו כאן את חובת עבודת־המלך (המוטלת עליכם), ולמצרים ולפלשתים אל תמכרו – שכן, אחרת, לא אשחרר אתכם ולא תעלו להר״[7]. האשורים, שמעוניינים היו, ללא ספק, למנוע את מסחרן של ערי החוף הפיניקי עם מצרים ועם פלשת, הטילו, כנראה, מונופולין על סחר הייצוא העיקרי של צידון, עצי הארזים לבנין. אין לדעת מה זמנו המדויק של המכתב. אך אם נכונה הדעה[8], שהמכתב נתחבר בתקופה שבין 738 לפסה״נ לבין 734 לפסה״נ, עשויה תעודה זאת לסייע להנחה שבמידה מסוימת היה המסע האשורי הראשון לפלשת בשנת 734 לפסה״נ, חלק מהמגמה האשורית האימפריאלית להשתלט על ערי הנמל הגדולות בחוף ים התיכון ולשים יד על מסחרן.

מסעות תגלת־פלאסר הג׳

ואכן, משהתבצר השלטון האימפריאלי האשורי בערי החוף הפיניקיות העשירות, לא היסס תגלת־פלאסר, בהזדמנות הראשונה שניתנה לו, לרדת דרומה, לאורך דרך חוף הים – ולהכניס אף את פלשת, ואזורים אחרים שלאורך ״דרך הים״, לתחום־הריבונות האשורי.

לאחר שנחל עזריהו מפלה מידי אשור בשנת 739/8 לפסה״נ, קמו שכניה של יהודה, מרדו בה ואף הצרו את גבולה. ואכן, יחד עם פקח בן־רמליהו ורצין מלך ארם, אויביו של אחז, נכד עזריהו מלך יהודה, חברו גם ערי צפון־פלשת – אשדוד, יבנה ועקרון – שהשתחררו מעולו של עזריהו ופשטו על אדמת יהודה בשפלה. ״ופלשתים פשטו בערי השפלה והנגב ליהודה וילכדו את בית־שמש ואת אַיָּלוֹן ואת הגדרות ואת שוכו ובנותיה ואת תמנה ובנותיה ואת גמזו ובנותיה וישבו שם״ (דה״ב כט, יח). מהומות אלה שימשו, כנראה, רקע למסע האשורי לארץ־ישראל בשנת 734 לפסה״נ. ויש סוברים[9] שהעילה

www.daat.ac.il

למסע שימשה פנייתו של אחז אל תגלת־פלאסר, בבקשת עֶ֫רה נגד רצין ופקח שנתכוונו לשים מצור על ירושלים, להסיר את אחז מכסאו ולהעלות למלוכה את "בן טבאל" (מל"ב טז, ה, ז; יש' ז, א–ז)[10]. אולם עיון בסדרם הכרונולוגי של המאורעות ביהודה בשנות 734–733 לפסה"נ מחייב להניח שפנייתו של אחז למלך אשור באה רק לאחר מסעו של תגלת־פלאסר לפלשת, ולאחר שנכנע אחז לפני תגלת־פלאסר בעת מסע זה[11]. מכאן, שיש לראות את המסע האשורי הראשון לפלשת כתולדה של המצב המדיני בסוריה, ושל האינטרסים הכלכליים ומגמת ההתפשטות של ממלכת אשור באותו פרק זמן. ואפשר שנוסף על הסיבות הכלכליות לפעולה האשורית בפלשת, שנזכרו כבר לעיל, היה למסע של 734 לפסה"נ גם אספקט צבאי מובהק: ההשתלטות המהירה על ערי החוף של סוריה, פיניקיה וארץ־ישראל, איפשרה למנוע מגע אפשרי בין מלכי סוריה וארץ־ישראל לבין פרעוני הדלתא של מצרים – מגע שעשוי היה לסייע להקמת ברית סורית־ישראלית רבתי נגד אשור, בהשתתפותה של מצרים.

בעוד שסדרם של המאורעות ביהודה בשנות 734–733 לפסה"נ מוקשה הוא, הרי סדרם של המסעות האשוריים ברור יותר. בשנת 734 יצא תגלת־פלאסר בדרכו דרומה כשהוא מתקדם לאורך החוף. נקודת המוצא למסעו שימשה, כנראה, צֶמֶר (Simirra), בירת הפחוה האשורית שבפיניקיה. פרטיו של מסע אשורי ראשון זה לפלשת ידועים מן האנאלים של תגלת־פלאסר ומכמה כתובות אחרות – ובראשן כתובת שנתגלתה זה לא מכבר בכלח (נמרוד), עיר בירתו של מלך אשור[12]:

"...ביבשה... הצתי (באש) עיר זו... בלב הים רמסתי אותם, עד... [מורא כלי נשקי] הבהיל אותו ונפל לבו; הוא לבש שק... מעץ... אֶשֶׁ רצוף גושי זהב עם... שנהבים, שמן טוב, בשמים מכל המינים, סוסים מארץ... העיר כַּסְפּוּן, שעל שפת הים [העליון]... בידי קציני, מושל (=סוכן) העיר [צמר] ... כמו עשב מלאתי את [המישור] גויות לוחמיהם... את רכושם, בקרם וצאנם, חמוריהם... בקרב היכלו... את [...] שלהם שלהם קבלתי [וחננתי?] את ארצם... [חנ]ון העזתי נבהל מפני כלי נשקי העזים [ואל ארץ מצרים ברח. את עזה לכדתי.. ככר] זהב, 800 כני כסף, אנשים עם רכושם, אשתו, בניו, [בנותיו... רכושו, אלהיו שללתי לי]... את צלם האלים הגדולים – אדוני, וצלם מלכותי (עשוי) זהב [בתוך ההיכל של עזה הצבתי ומניתי אותם עם אלהי ארצם. מס עלי]הם הטלתי. וזה (ז.א. חנון) כצפור (נמלט) מתוך ארץ מצרים [ובא לפני ונשק רגלי, על מקומו השיבותיו... עם אנשי] אשור מניתי."

היעד העיקרי במסע זה היתה עזה – העיר הראשית השולטת על דרך הגישה למצרים. מן הכתובת מתברר שחנון ברח לבדו למצרים. אותה שעה נלכדה עזה ונשדדה, משפחת המלוכה ואלהי העיר הובלו בשבי, ועזה השתעבדה לאשור. הסימן המובהק לשעבודה הוא הפולחן האשורי הממלכתי שהוכנס לתוכה; ועניינו עבודת מצבת מלך אשור במקדש המרכזי של עזה. פולחן זה היו חייבים בו רק במדינות הואסאליות שלא סופחו לאשור; ואילו אנשי ארץ־אשור גופה ותושבי הפחוות האשוריות פטורים היו ממנו.

העיון בשיטה המדינית־הצבאית של תגלת־פלאסר הג' מעלה, שבאותם הימים לא היתה אשור מעונינת, ואף לא היתה יכולה, לספח אליה את פלשת ולהפכה לפחוָה, כפי שסופחו לאשור כמה מערי החוף הפיניקיות. שכן, האשורים לא היו מספחים

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

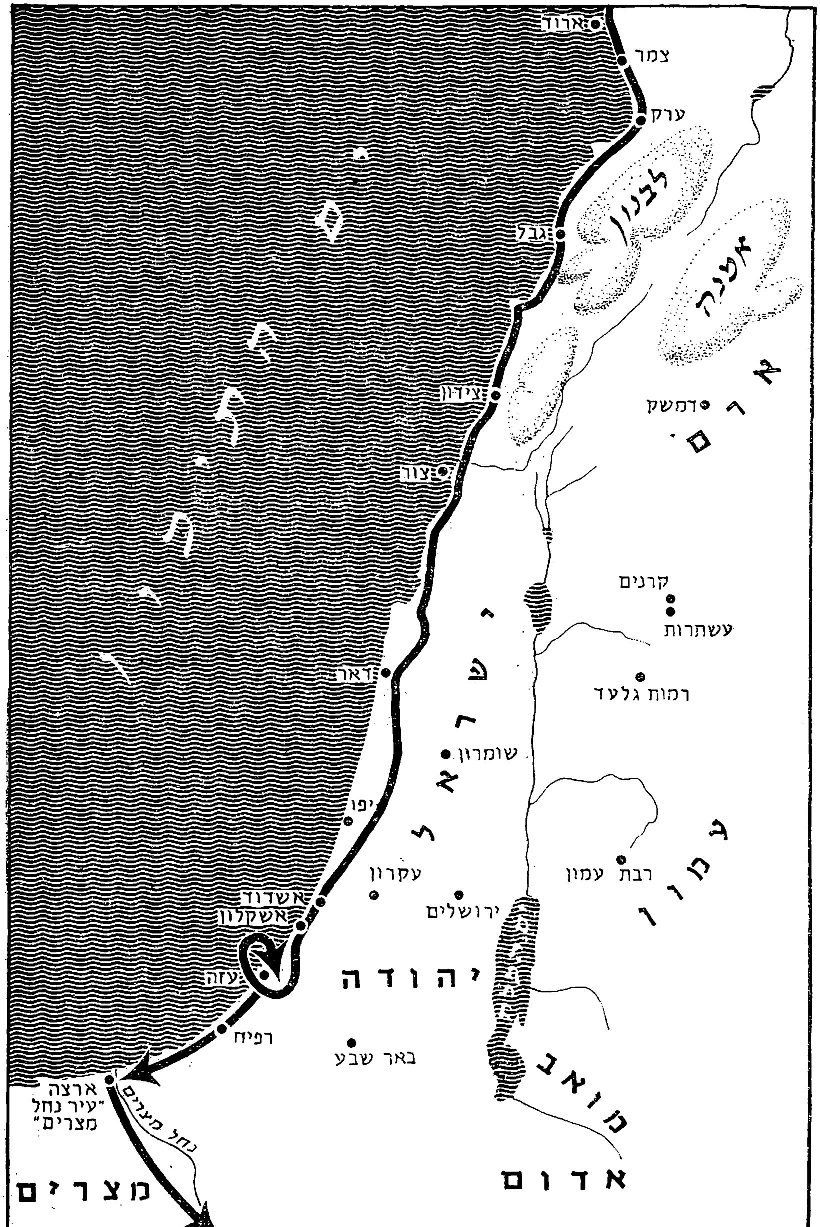

ציור 43: מסע תגלת־פלאסר הג׳ בשנת 734 לפסה״נ

www.daat.ac.il

אזור שלא היה סמוך לפחָוה אשורית (=גבול אשור) וצמוד לה. ואותו זמן היתה צמר, שמצפון לצור ולצידון, הדרומית שבפחוות האשוריות בסוריה. כל אשר ניתן היה לעשות הוא: להכניס את עזה לתחום המדינות הואסאליות נושאות־המס, ולהשאיר לה את מלוא האבטונומיה, כעיר־המסחר הגדולה שבשערי מצרים.

אפשר ששיקולים מדיניים אלה הביאו לפשרה של תגלת־פלאסר עם חנון העזתי, שנמלט, כאמור, למצרים ונכזבה תוחלתו להשיג עזרה ומחסה אצל פרעוני הדלתא. ואמנם מיהר חנון לשוב ממצרים ("כציפור", לדברי הכתובת), ואנו מוצאים אותו בין משלמי המס לתגלת־פלאסר בשנת 734 לפסה"נ[13]. לאחר כניעתה של עזה היתה הדרך לגבול מצרים פתוחה לפני צבא אשור. אך מסתבר שבאותן שנים לא נתכוונו עדיין מלכי אשור לחדור למצרים או להשתלט על חלקים ממנה. תגלת־פלאסר לא רצה אלא להגיע עד עצם גבול המצרים שהיה בעיר נחל מצרים[14], היא אל־עַרִיש (המכונה אַרְצָא בכתובות אסרחדון). וכעדות קטע הכתובת של תגלת־פלאסר, המובא להלן, נפלה עיר זו ונבוזה[15]:

"מצבת צלם־מלכותי בתוך עיר נחל מצרים (Naḥal Muṣur) [הצבתי]... [את...] ואת הכסף הוצאתי לי בכוח ולארץ־אשור [נשאתי]... [מלך ארץ... אשר] לפי המלכים אבותי לא נכנע ולא שלח (אליהם) את שליחו, על כיבוש ארץ... [שמע ו]פחד אחזו. את שריו [שלח אלי] להשתעבד לי... [העי]ר רָאַת של (ארץ) המעונים (Mu'unaia) אשר מדרום (=מתחת) למצ[רים]... הנעלה. השלל העצום שלכדו ידי... הר שקר (Saqurri), 9,400 הרוגים... השלח והמטות (המקודשים) של אִשתַר..... [גמל]ים, נאקות ע[ם בכרותיהן]..."

המשכה של הכתובת מאלף ביותר. מתברר ממנו שלאחר כיבושה של אל־עריש פנה מלך אשור נגד המעונים, ששלטו על נתיבי המסחר, אשר הובילו מערב ומאדום ועברו את אל־עַרִיש, שם נתחברו אל הדרך הבינלאומית, היא "דרך הים" שבין פלשת, ומצרים. לפי ההשלמה שהשלמנו את הקטע הפגום בתעודה האשורית שלעיל, מתברר שארץ המעונים שכנה "מדרום למצ[רים]". מקומה היה, איפוא, מדרום או מדרום־מזרח לאל־עריש[16], אל נכון באזור קדש־ברנע. מן הכתובת עולה שהמעונים לא נכנעו על נקלה, ומלך אשור טוען שהיכה 9,400 איש מהם. מהמשכה של הכתובת – שמסופר בה על השלח והמַטות של אשתר – הם סמלי־קודש הבאים לציין נצחון, אותם נהגו מלכי אשור להציב בעיר כבושה, כאות לשעבודה, ולתבוע מן הנכבשים שיחלקו להם כבוד אלים – מתברר שלבסוף נכנעו המעונים והעלו מס: "גמלים, נאקות עם בכרותיהן", ויש לשער שמס זה כלל גם כמויות של בשמים – מור ולבונה – הם התוצר העיקרי של סחר־ערב בימים ההם.

שעבודם של בני מעון, והעמדת מצבת הזכרון בתוך "עיר נחל מצרים", אל־עריש, סימלו בפרק זמן זה את קצה תכליתם של כיבושי אשור. כל סוריה, למן הטַאוּרוס ועד הגבול המצרי, הפכו, אם כפחוות ואם כמדינות מעלות מס, לחלק מן המכלול המדיני שניתן לכנותו בשם "האימפריום האשורי". מעתה יכול היה תגלת־פלאסר להכריז על עצמו בסוף ימיו כעל מלך שמושל על כל הארצות: "למן הים המר של בית־יַכִּן (=המפרץ הפרסי) עד הר בִּקְנִי שבמזרח השמש (ולמן) ים בוא־השמש (....) ועד מצרים: מקצה האופק ועד רום השמים"[17].

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

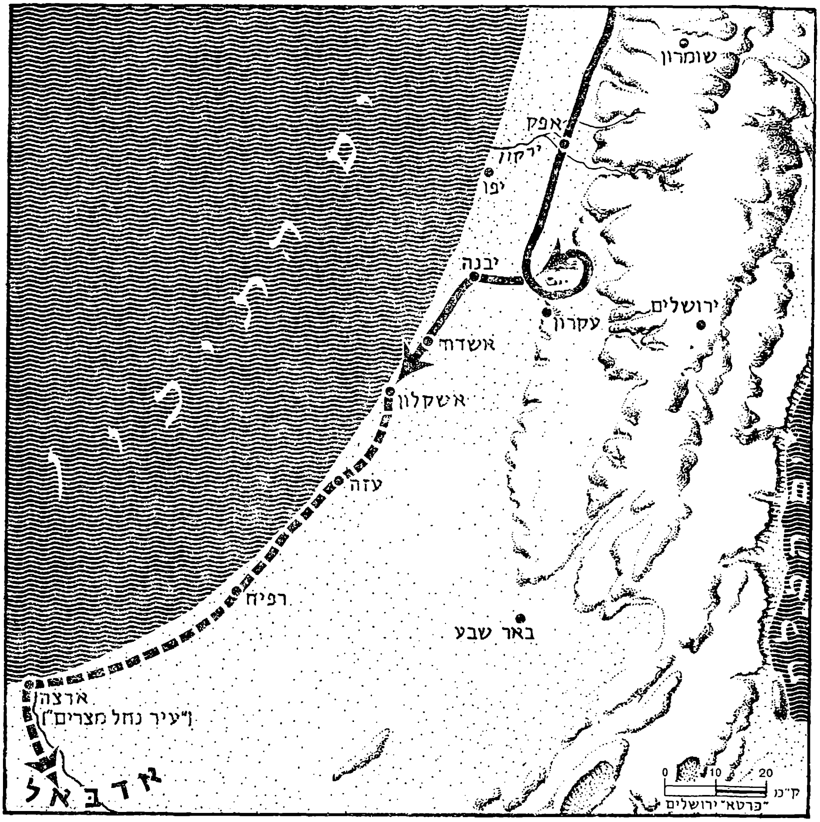

ציור 44: מסע תגלת־פלאסר הג׳ בשנת 733 לפסה"נ

בשתי השנים הבאות (733—732 לפסה"נ) עסק תגלת־פלאסר בהריסת כוחן של ארם־דמשק וממלכת שומרון, ובזיקה למלחמות אלה נפגעה העיר אשקלון. התעודה האשורית הרשמית המספרת על מאורעות אלה פגומה, וקשה לעמוד על פרטיהם של האירועים ועל סדרם. אולם בדיקה ובירור סדר הזמנים של התעודות האשוריות מימיו של תגלת־פלאסר מעלה, שעוד באותה שנה (733 לפסה"נ) שטף צבא אשור את הגליל, בא לחוף הים והגיע לאשקלון. למסע זה יש, כנראה, לשייך את התיאור של מצור עיר מבוצרת בשם גַזְרְ שעל אחד התבליטים של תגלת־פלאסר מכלח (נמרוד)[18]. גַזְרְ זו היא ללא ספק העיר הישראלית גזר, שכן אין עיר אחרת בסוריה וא"י המכונה בשם זה. ומכאן מתבקשת המסקנה, שבדרכו מחבלי חוף הים של מלכות ישראל לפלשת ולאשקלון, שם צבא אשור מצור על גזר וכבשה. אולם פרטים נוספים על כיבוש זה אינם ידועים לנו לא מן המקורות האשוריים הקטועים שמימי תגלת־פלאסר הג׳ ואף לא ממקורות אחרים. על אשקלון ומלכה מסופר באנאלים של תגלת־פלאסר[19]:

"...[מתנת] האשקלוני [הפר] שבועה... [את מפלת ר]צין ראה ובהתקפת [טירוף

www.daat.ac.il

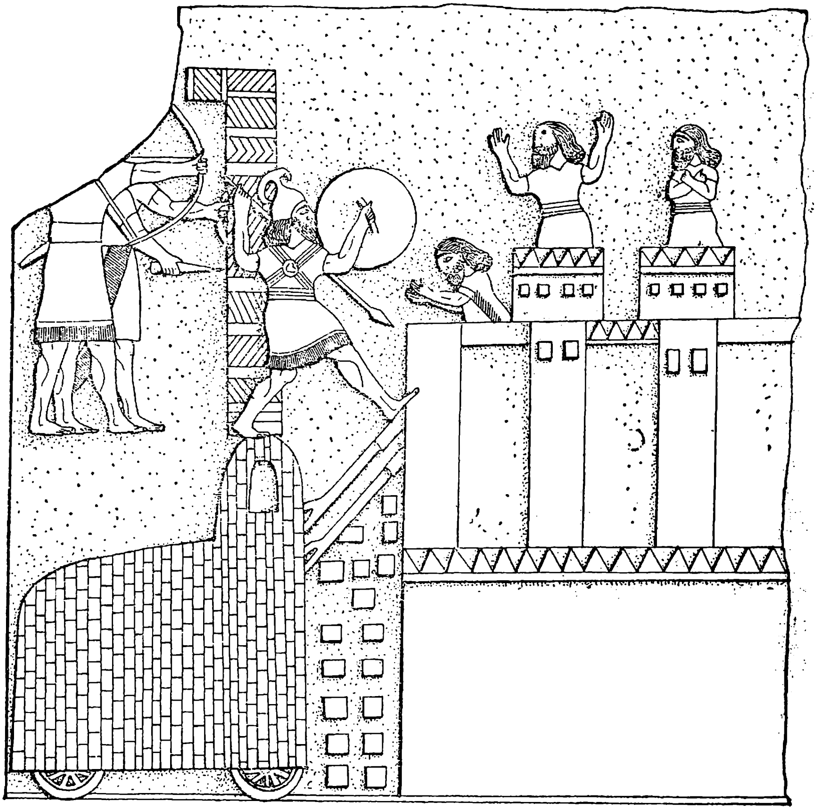

ציור 45: מצור העיר גֶּזֶר, על פי תבליט של תגלת־פלאסר הג׳ מכלח

נתקף] [את רֻכִּבְּת בן מתנת] הושבתי על כסא מלכותו. על ... הוא ... והתחנן אלי, 500 ... לתוך עירו נכנסתי. 15 ערים ... [א]דִבְּאִל הערבי ...״

דומה שמִתִּנְת (=מתת) מלך אשקלון עמד בברית עם רצין הארמי, אך משראה בשנת 733 לפסה״נ את מפלת רצין, את כיבוש רוב שטחי ארם על ידי אשור ואת המצור האשורי על דמשק עצמה, נפל עליו פחד; ולדברי הכתובת האשורית מצא את מותו. על כסא מלכותו הומלך רֻכִּבְּת בנו. אין לדעת למי שייכות היו אותן 15 הערים הנזכרות כאן ומה נעשה בהן. ההשערה המקובלת היא שהערים נקרעו מגבולה של אשקלון, שהוזכרה בשורה הקודמת, ונמסרו לידי אִדְבְּאִל הערבי, שהוזכר בהמשך. אלא שמכתובים מקוטעים אלה אין להסיק מסקנה זו. מה גם שאין להניח כל עיקר שגבולה של אשקלון פגע אי־פעם בגבולם של הערבים משבט אדבאל. מכאן ואילך הועתק מרכז הכובד של השלטון האשורי לדרומה של פלשת – והושם על השבט הערבי אַדְבְּאֵל (מבני ישמעאל, והשוה בר׳ כה, יג), שישב אז, ככל הנראה, מדרום לעזה

www.daat.ac.il

ומדרום לרפיח. מסתבר, שמשנדחקו המעונים אל השטחים שממזרח קדש־ברנע, פשטו בני־אדבאל, בחסות האשורית, באזורים שבגבול מצרים; עמדתו של שבט זה באזור אל־עריש מוגדרת בכתובת אשורית אחרת כעמדת "שוער" (uttūtu) על גבול מצרים.

מתן סמכויות נרחבות לבני שבט אדבאל היה בחינת פתרון נוח לאשור באותם הימים, שכן צעד זה לא גרר עמו כיבוש או הצבת חיל־משמר אשורי. כל צעד נמרץ אחר באזור אל־עריש עלול היה לפגוע בהכנסה העיקרית של פלשת, הוא סחר ערב, שעזה שימשה לו מקום־מוצא ראשי. ויש מקום להשערה ששליטה על סחר־ערב, סחר המור והלבונה[20], ועל הדרכים המוליכות אל מקורותיו, היתה אחת המטרות למלחמותיה של אשור בדרום־פלשת ובשערי מצרים. על רקע זה יש להבין את מלחמתו של תגלת־פלאסר במעונים, ששלטו על הדרכים המובילות מאדום אל קדש־ברנע – אל־עריש – עזה; ואת מלחמותיו בשבטי ערב, שבמדבר הסורי־ערבי (בשנת 733 לפסה"נ), ובשַׁמְשִׁ – היא "מלכת ערב"[21].

מסעותיו של סרגון הב׳

רישומם של מסעות תגלת־פלאסר לפלשת ניכר יפה בשנים הבאות. ולא בכְדִי עוררה השמועה על מותו של מלך אשור זה (בשנת 727 לפסה"נ), היא שנת מותו של אחז מלך יהודה, גלי תסיסה בפלשת. ולכך מכוונים דברי הנביא ביש׳ יד, כט–לב: "אל תשמחי פלשת כלך כי נשבר שבט מכך. כי משורש נחש יצא צפע ופריו שרף מעופף... והמתי ברעב שרשך ושאריתך יהרג. הלילי שער, זעקי עיר, נמוג פלשת כלך, כי מצפון עשן בא ואין בודד במועדיו". תסיסה זו של פלשת אינה גוררת עמה מרידה ואין פלשת ועריה נוטלות חלק במלחמתה האחרונה של ממלכת שומרון נגד אשור – מלחמה שהסתיימה בכיבושה של שומרון בידי שלמנאסר הה׳. אלא שעם מותו של שלמנאסר ועליתו של סרגון הב׳ על כסא המלוכה באשור (סוף שנת 722 או בראשית 721 לפסה"נ), משהתלכדו רוב מדינות סוריה וארץ־ישראל ועמיהן במלחמה נגד אשור, לא נפקד ביניהן מקומה של פלשת. הפעם היתה זו עזה, שהשתתפה במרידה הגדולה ושימשה כמוקד הדרומי של המרד. התקוות שתלו המורדים בשחרור מעולה של אשור לא היו בלתי־מבוססות, שכן קשיים רבים נערמו על דרכו של אוֹכֵף־השלטון, סרגון הב׳. בעלותו על כסא המלוכה באשור קידמוהו מהומות מבית ומלחמה מחוץ; ארץ־בבל והעיר בבל נתפסו בידי מראדך־בלאדן הכשדי, שנעזר הפעם בעילמים, ויש סברה שהמורדים בסוריה תלו במראדך־בלאדן תקוות מרובות[22].

למרד זה, שבשנת 721 לפסה"נ, היו שני מרכזים – הצפוני והדרומי. בראשו של הראשון עמד יַאֻבִּאדִ מלך חמת; ובראשו של השני – חנון מלך עזה. אולם לא ברור מה היתה מידת הזיקה של עזה לחמת ערב המרד ובעת מהלכו; אם עורר יַאֻבִּאדִ מלך חמת את חנון העזתי למרוד, ואם כרתו מלכים אלה ברית ביניהם. כתובות סרגון אינן מרמזות על ברית של ממש בין מוקד־המרד הצפוני לבין זה הדרומי. לעומת זאת, מדובר בהן במפורש על הקשר שבין חנון מלך עזה לבין שר הצבא של מלך

www.daat.ac.il

מצרים. בין אלה שנטלו חלק במרידה בסוריה ובארץ־ישראל נמנו, מלבד עזה וחמת, החשובות במדינות העצמאיות המעטות ששרדו עדיין; שומרון – שאף כי נכבשה בידי שלמנאסר הה׳ בסוף שנת 722 לפסה״נ, המשיכה במאבקה נגד אשור[23]; וארפד, חדרך, צמר ודמשק – שהפכו בימי תגלת־פלאסר הג׳ לפחוות אשוריות, אך שמרו עדיין על מידה של חיות וארגון עצמי.

על אף ההיקף הרחב של המרד, שהתפשט למן אנטוליה עד מצרים, התברר במהרה שהתקוות להשתחרר מעולה של אשור היו תקוות שוא. משביצר סרגון במשך שנת 721 לפסה״נ את שלטונו באשור, והגיע למעין איזון ביחסיו עם מראדך־בלאדן, יצא בראשית שנת 720 לפסה״נ לדכא את המרד במערב האימפריום האשורי. הוא היכה את בעלי־הברית הסוריים ליד קרקר בארץ־חמת, כבש את חמת, שָׁבָה את יַאֻבִּעְדִ, ופנה דרומה כדי לעלות על עזה, כשהוא מדביר תחתיו את פלשת כולה. בצר לו, מיהר חנון לקרוא לעזרה את צבא מצרים, בת בריתו. בראש חיל־העזר ניצב שר־צבא הנקרא באשורית turtanu, תרתן, (השווה יש׳ כ, א) – המשנה למלך. הקרב המכריע בין חיל־העזר המצרי לבין צבא סרגון נערך ברפיח, שמדרום לעזה. לא ברור אם היה זה סרגון שיצא, מיזמתו, לקדם את פני המצרים העולים לעזרתה של עזה, או אם כבר לכד את עזה, כשמלכה חנון נמלט ממנה לצד מצרים, ובדרכו דרומה עצרוהו הצבאות המצריים ליד רפיח. אף פרטי הקרב אינם ידועים לנו ובאנאלים של סרגון מתוארת מלחמת רפיח בלשון זו[24]:

״... והוא (=פרעה?) [קר]א (את) רַעְ (Re'u)[25], ה[תרת]ן שלו, לעזור לו (=לחנון) והוא יצא נגדי לערוך קרב ומלחמה. הנחלתי להם מפלה עפ״י דבר האל אשור אדוני. רַעְ, כרועה (re'u) אשר צאנו נשדד, ברח לבדו ונעלם. את חנון במו ידי תפסתי והבאתיו כבול לאשור עירי. את [העיר רפי]ח הרסתי, החרבתי (עד היסוד) ושרפתי אותה באש. 9,033 איש עם רכושם הרב לקחתי שלל״.

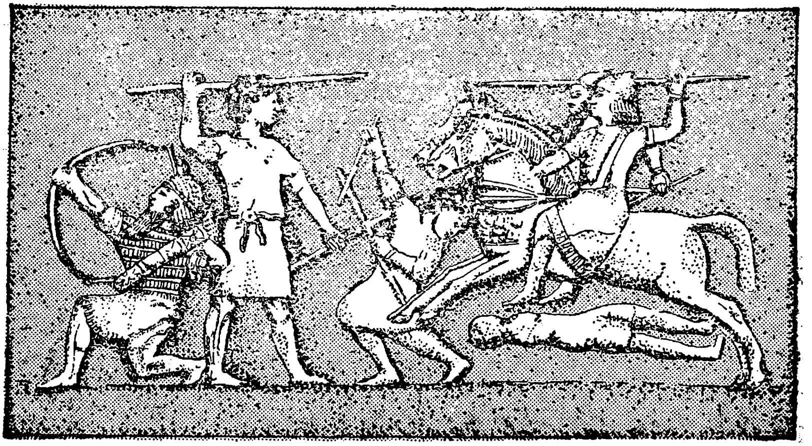

ציור 46: פרשים אשוריים מכים חיילים נוביים, על פי תבליט של סרגון הב׳

www.daat.ac.il

אמנם, רפיח נכבשה ונבוזה; אלא שכנראה לא המשיך סרגון במסעו ולא כבש במסע זה את אל־עריש, כתגלת־פלאסר בשעתו. ומפלת המצרים לא היתה, איפוא, כה שלמה כמתואר בתעודה האשורית הרשמית, המפארת את מעשי המלך ואלהי אשור. פרטים נוספים על קרב רפיח ניתן, כנראה, ללמוד מאחד התבליטים המלכותיים של סרגון מבירתו דור־שַׁרְכִּין (חוֹרְסַבָּאד). בתבליט מתוארים פרשים אשוריים המכים חיילים מצריים ונוביים (כושיים); ולפי שהמלחמה בין מצרים לבין אשור בימי סרגון היתה אותה המלחמה ברפיח, יש מקום להשערה שתבליט זה מתייחס אמנם לאותם מאורעות[26]. לאחר נפילת רפיח ומפלת חיל־העזר המצרי נותרה עזה לבדה. חנון, שנלכד (לא ברור אם ברפיח או בעזה גופה), הובל בשלשלאות לאשור. עזה הפכה לעִיר ואסאלית, שלמדה את לקח המרידה. ושמרה מאז אימונים לאשור על אף כל התהפוכות שבאו באזור זה.

דומה שמסכת־יחסים זו שבין אשור לבין עזה, אשר לא נטלה חלק אפילו במרידת שאר ערי פלשת נגד סנחריב, מתפרשת על רקע היחסים הכלכליים שביניהן. כבימי תגלת־פלאסר הג׳, כך גם בימי סרגון, הוסיפה עזה לשמש גמל־המוצא העיקָרי לסחורות ערב, מור ולבונה, שחשיבותן היתה רבה בסחר הבינלאומי באותם הימים. ואפשר ששני הצדדים נהנו כאן: מלכי אשור, ששלטו על עזה, והשתדלו להשתלט על שבטי ערב עצמם; ועזה, שהוסיפה לצבור רְוָחים ממסחר זה. אלא שלשליטתה המסחרית של אשור בשערי מצרים דרושה היתה התבססות צבאית חזקה מזו שהתבטאה במלחמת שנת 720 לפסה״נ; ומשום כך שב סרגון לכאן כעבור ארבע שנים, בשנת 716 לפסה״נ.

כוונתם של האשורים במסע של שנת 716 לפסה״נ היתה להדביר את שבטי הערבים תושבי הנגב, להגיע אל ״עיר נחל מצרים״ – וע״י כך לבצר את השליטה הצבאית באזור זה, שהיה אזור מוקד לסחר־ערב ולסחר־המעבר שבין סוריה למצרים. במסעו הגיע סרגון למבואותיה של אל־עריש. סרגון לא הסתפק, כתגלת־פלאסר בשעתו, בהצבת מצבה במקום זה לציון גבול שלטון אשור, כי אם הושיב על גבול מצרים גולים ממקומות אחרים בממלכתו והללו שימשו כחיל־מצב אשורי. וזהו נוסח השורות ששרדו מן הכתובת המספרת על מסע זה[27]:

״יחד עם... כבשים... מתוך ארץ... [הגליתי] בארץ... אשר... [בעיר]... אשר בגבול עיר... בדרך לצד שקיע[ת] השמש הושב[תי אותם. בידי פקידי], נסיך (nasiku) העיר לַבַּן [הפקדתי אותם]... שִׁלְכַּנִ מלך מצרים (Muṣri), מקום [רחוק], מורא הוד אשור אדוני המם אותו והביא לי כמנחה 12 סוסים גדולים של ארץ־מצרים, שאין כמותם בארצי״.

מסתבר, שלענין הושבת גולים באזור זה, שדינם היה כאזרחי אשור לכל דבר, יש לייחס את הנאמר בכתובת אחרת של סרגון: ״... פתחתי את ה־kāru (=הנמל המסחרי) החתום של מצרים, אשורים ומצרים בוללתי והכרחתי אותם לסחור אלה עם אלה״[28]. חשיבות מכרעת נודעת לקטע זה, שכן הוא היחיד בכל כתובותיהם של מלכי אשור באותם הימים בו מצהיר המלך בלשון חד־משמעית על פעולות כלכליות כבעל גולת כותרתו של כיבוש צבאי. בכתוב בתעודה זו לא נרמז מה היה אותו kāru (הנמל המסחרי) החתום״ והיכן מקומו. קיימת אפשרות שסרגון הגיע לאחד הנמלים

אתר דעת - מכללת הרצוג

הקטנים שעל סַבְּחַת אל־בַּרְדַוִיל. אך, לפי שהמושג kāru מכוון לעתים בתעודות אשוריות למושבה מסחרית ולא בהכרח לנמל, מסתבר שהכונה לאל־עריש עצמה. מנוסח הכתוב בכתובת שנזכרה קודם, כפי שניתן להשלימו: "[בידי פקידי], נסיך העיר לָבָּן [הפקדתי אותם]" מסתבר, שהאזור כולו נמסר לפיקוחו של ה"נסיך של העיר לַבַּן", היא אולי שיח' זְוֵיד[29], מדרום־מערב לרפיח; וכנראה שרפיח ההרוסה לא שוקמה. בהפקדת האזור בידי נסיך מקומי, איש־אמונה של אשור, הלך סרגון בעקבות תגלת פלאסר הג' בשעתו, ויצר ע"י כך אזור הכפוף לאשור, אם כי אינו מסופח אליה; אזור שבגלל יתרונות כלכליים היה נאמן לאשור גם לאחר־מכן, על אף שמקומו בחבל־ארץ מרוחק, בספר ארץ־מצרים.

מסתבר גם ששליטי הדלתא של מצרים לא היו מוכנים ללחום בחיל סרגון, מה גם שזה האחרון לא הראה כל נטיה לפגוע בעצמאותה של מצרים. שני הצדדים היו מעונינים, איפוא, לכונן יחסים של שלום ומסחר תקינים. השליט המצרי – הוא כנראה אוֹסַרְכּוֹן הד', אחרון פרעוני השושלת הכ"ג (המכונה בתעודה שנזכרה לעיל: שִׁלְכַּנִי[30]; ובאנאלים "פרעה"), שלח מנחת שלום וידידות למלך אשור: "12 סוסים גדולים שאין כמותם באשור". ואפשר שלאותם הימים יש לשייך מכתב, שנמצא בכלח[31] שבאשור, אשר כותביו מודיעים למלך כי הגיעו לבירתו שליחים המביאים אתם מנחה, והם שרים (או "נסיכים") ממצרים, עזה, יהודה, מואב ועמון. בהמשך המכתב נזכרים גם בני אדום, בני אשדוד (כך יש לקרוא בתעודה) ובני עקרון. המכתב אמנם מקוטע, אך מסתבר שנזכרו בו גם שליחי אשקלון. מענין, שבמיוחד מצוין בו המס של עזה – 24 סוסים.

מפעלים אלה של סרגון בדרום־פלשת ועל גבול מצרים היו בגדר צעד חדש בהתפתחותה של ממלכת אשור ובהרחבת שלטונה במערב. גבול הממלכה ניצב עתה על הירקון[32], ואילו ערי פלשת שמדרום לקו הירקון קנו את עצמאותן במס כבד, שנהגו להעלות מדי שנה בשנה למלך ולחצרו. דוגמה רבת ענין למס מעין זה נמצאת בתעודה, עד כה יחידה בסוגה בקרב התעודות האדמיניסטרטיביות של ממלכת אשור; והיא מכתב המפרט את מכלול המס של מלך אשדוד[33] וכן את המס של עיר פלשתית אחרת – עזה או אשקלון – ששמה לא שרד בתעודה. המס של ערים אלו כֻלל: מספר כִּכּרות כסף, למעלה ממאה חליפות פשתן, עשרות סדינים (saddin), סדיני בוץ, בד לאהלים, שימורי דגים, ואף כריכי גומא – לסופר המלך. מס זה נועד למשפחת המלוכה ולשרי החצר השונים, הנמנים לפי סדר חשיבותם: "הווזיר", "המשנה למלך" (התרתן), השופט העליון, "וזיר"־המשנה, וכו'. מס זה כלל שני סוגים: maddattu (מנדה; והשוה עז' ד, יג), הוא מס־קבע שנתי, וכן namurtu (או tāmartu), היא מנחה חד־פעמית, הניתנת למלכות לרגל מאורע מסוים[34].

מרידתה של אַשדוד באשור אירעה בהמשך מלכותו של סרגון; למרידה זו היו שני שלבים. השלב הראשון (כנראה 713 לפסה"נ) היה קצר מאוד והתרקם בעת מלחמותיה של אשור במדי. פרטים על דיכוי מרידה זו של אשדוד לא נודעו, והפרשה מתוארת תיאור קצר בלבד בכתובות[35]: "אַזוּר (=עזור) מלך אשדוד, אשר זמם בלבו שלא להעלות מס ושלח למלכים מסביב לו דברים מלאי שנאה נגד אשור – בגלל מעשה־זדון זה שעשה ביטלתי את שלטונו על בני ארצו (ו)המלכתי עליהם את אֲחִימִתִ

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

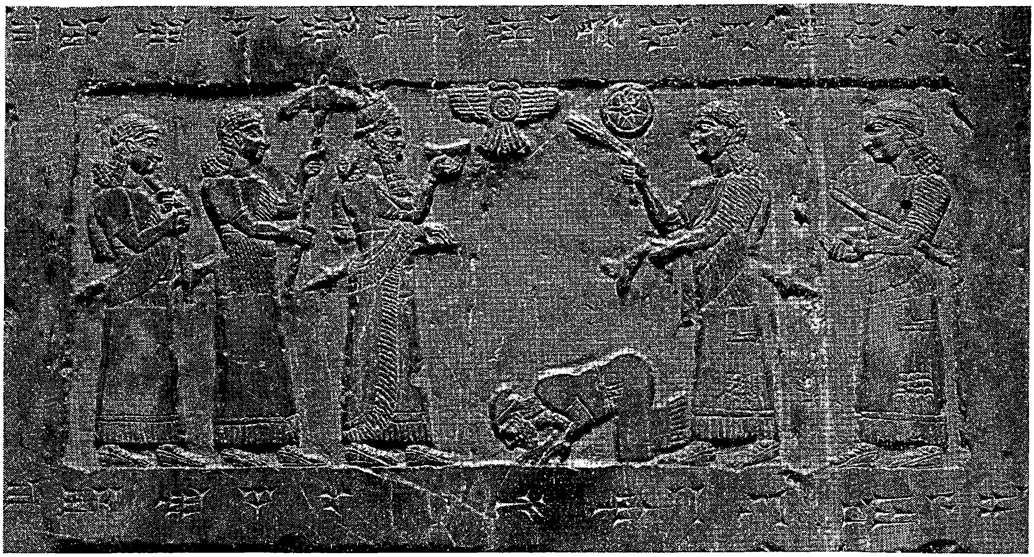

1: נציגו של יהוא מלך ישראל (כורע) מעלה מס לשלמנאסר הג' מלך אשור.

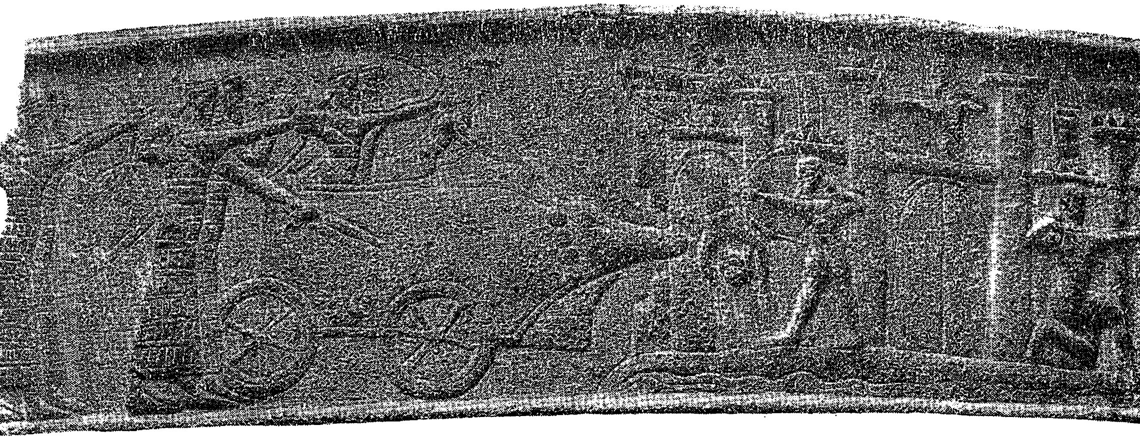

2: מצור העיר פרג בארץ־חמת; תבליט על גבי רצועת ברונזה שציפתה את שער תל־בלוואת; ימי שלמנאסר הג'; שים לב לאיל המצור דמוי חזיר־הבר.

www.daat.ac.il

לוח יח

1 : מצור עיר בבבל, תבליט מימי תגלת־פלסר הג׳. מימין למעלה : חייל אשורי דוקר קשת בבלי שנפל מעץ עליו הסתתר. למטה : שני אילי־מצור על־גבי סוללה. בתבליט נראים שלושת צדדיה של העיר, כאשר משני צדדים עדיין נמשכת ההתנגדות לאשורים ואילו בצד השלישי כבר פסקה.

2 : שבויי העיר לכיש ; קטע של תבליט מימי סנחריב (701 לפסה״נ).

מחנה צבא אשורי מוקף חומה ומגדלים,
ה ע״י שתי דרכים מצטלבות ; שים לב
ור הטיפול בסוסים והולכת שבויים ;
ימי אשורנצרפל הב׳.

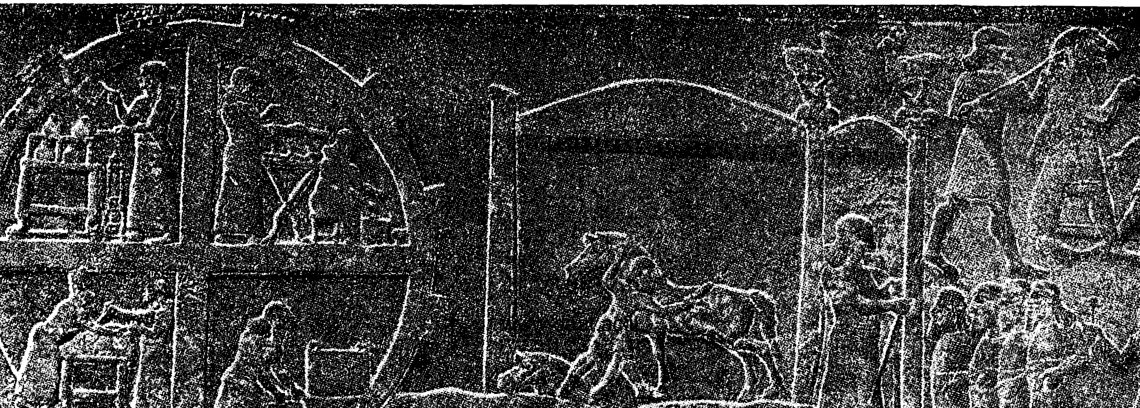

(=אחימוֹת) אחיו־המשנה (או: אחיו־תאומו)׳. הסרתו של עזור והעלאת אחיו, שנעשתה כנראה ע״י שרי צבאו של סרגון, לא הביאה לידי השקטת אשדוד, ומתברר שידם של חסידי המלחמה באשור גברה במהרה. אחימות לא האריך ימים, ובסוף שנת 713 או בראשית שנת 712 לפסה״נ הוא סולק בידי קיצונים שהמליכו איש מקומי, אשר אינו מזרע המלוכה, המכונה בתעודה אשורית יַמַנִי[36].

אוֹכֵף מלוכה זה היה איש רב־פעלים, ומשהומלך מיהר ופנה לשכניו, והם: ערי פלשת האחרות, יהודה, אדום ומואב; ועורר אותם להתקומם נגד אשור. הוא אף שיגר משלחת נושאת מנחה למלך מצרים בבקשה שיעזור לו. אין לדעת באיזו מידה נענו השכנים לקריאת אשדוד למרידה. יש מקום לשער שחזקיהו מלך יהודה שיתף פעולה עם יַמַנִי, ואילו אשקלון לא נטלה חלק במרידה. בראותו שנכזבה תוחלתו לארגן ברית מקפת נגד אשור, ושאינו יכול לסמוך אפילו על ערים פלשתיות אחרות – החל ימני

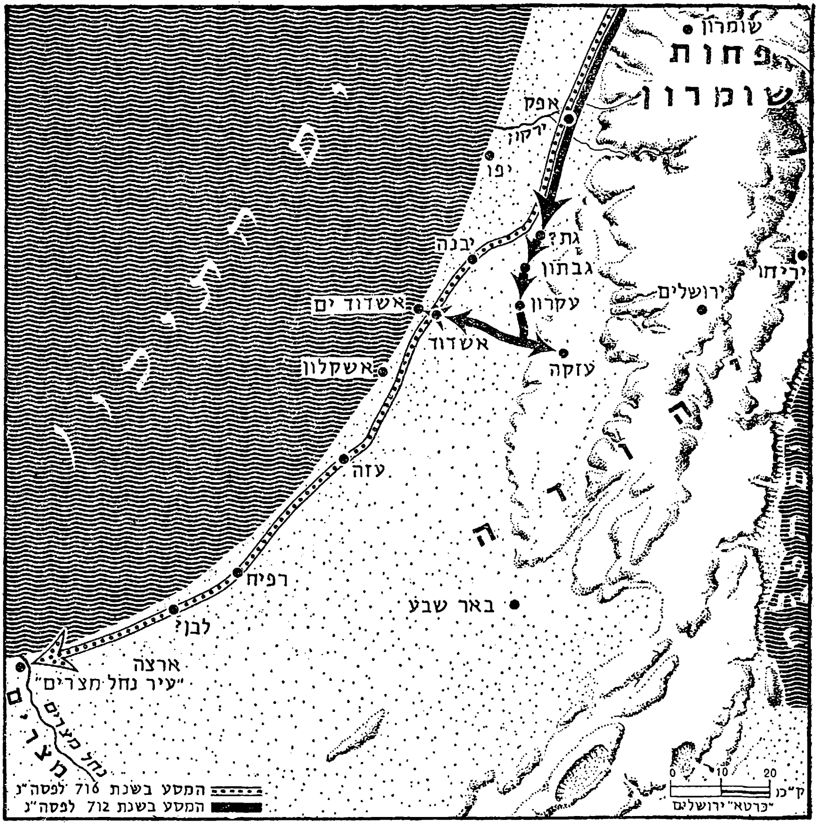

ציור 47: מסעות סרגון הב׳ לפלשת

מבצר במהירות את אשדוד ומכינה לקראת מצור. וכך מתואר הדבר בכתובת של סרגון[37]:

"חפיר $1\frac{1}{2}$[+x אמות רחבו], סביב להם [כרו], שעמקו 20 אמה, הגיעו למי־תהום ... ל[מלכי] פלשת, יהודה, אדום, מואב, יושבי (חבל) הים, הנושאים מס ומנחה לאשור אדוני, דיבות שקר רעות וזדוניות לאין־ספור [שלח (או: שלחו)]. (ו)לפרעה מלך מצרים, נסיך שאינו מסוגל לעזור להם, מתנות־"שוחד" שלחו וביקשוהו לבוא בברית, כדי לעשותו לאויב לי".

בהיודע דבר המרד לסרגון, מיהר לשלוח את צבאו לפלשת. הוא עצמו לא יצא אותה שנה (712 לפסה"נ) למלחמה, ופעולותיו בשדה התנהלו בידי שריו. הפעם היה זה התַּרְתָּן, ה"משנה למלך" של אשור, הוא שר־הצבא, שנשלח במהירות לדכא את המרידה באשדוד. אף במקרא שרד זכר מפורש לאותו מסע ביש' כ, א ואילך: "בשנת בוא תרתן אשדודה, בשלוח אותו סרגון מלך אשור וילחם באשדוד וילכדה...". צבא אשור עלה על אשדוד בראשית האביב, בעת גיאותם של הפרת והחידקל, ומסע זה מתואר תיאור נמלץ בהמשך אותה כתובת: "אנכי סרגון, המושל הצודק, הירא את דבר אלהי, נבו ומרדוך, והנוצר את מצוות אשור, העברתי את צבאי את החידקל ואת הפרת בזמן שיא גיאותם באביב כמו ביבשה..." או בסגנון אחר: "בזעם לבי לא חכיתי עד אשר אכנס את המון צבאותי ולא הכנתי את המחנה, (אלא) יצאתי על אשדוד כשאתי (אך) גבורי שאינם עוזבים אותי (אף) במקום בטוח"[38].

בהתקדמותו המהירה על אשדוד לכד הצבא האשורי את עקרון, שהצטרפה למרידה, ואת גִּבְּתוֹן – כעדות שני התבליטים מארמונו של סרגון מבירתו דור־שַׁרְּכִּין (חוֹרְסַבָּאד)[39]. אלא שעוד קודם שיפנה לאשדוד סטה הצבא האשורי מן הדרך ועלה על העיר עזקה שבפתח עמק האלה, עיר מבצרו של הזקיהו.

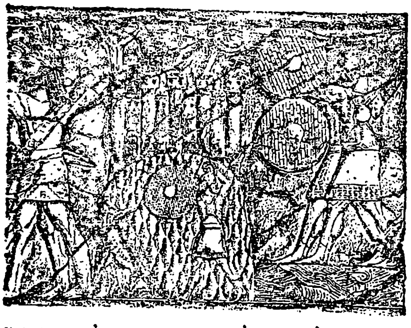

ציור 48: מימין–כיבוש עקרון, משמאל–כיבוש גבתון; על פי תבליטים מארמונו של סרגון הב׳

פרשת המלחמה בעזקה סתומה היא, שכן רק קטע כתובת קטן שרד עליה[40]; אך מכללם של המאורעות מסתבר, שהמסע על עזקה היה בעיקרו פעולת איום, המכוונת נגד מלך יהודה והבאה למנעו מלהגיש עזרה לאשדוד ולהכריחו להכנע. ואמנם דומה שנכנעה יהודה מיד לאחר נפילת עזקה ונשארה משועבדת לאשור עד מות סרגון. אשדוד נותרה, איפוא, לנפשה, ותוצאות הקרב נסתמנו מראש. לִיַמָנִי נותרה הברירה:

www.daat.ac.il

להכנע או לבקש דרך להמשיך במאבקו. ואכן, הוא נמלט למצרים – לבקש משליטיה עזרה לאשדוד. אלא שבינתים באו עריו של יַמַני במצור ונלכדו, והן: אשדוד, גת ואשדוד־ים. על כך מספר סרגון בכתובותיו[41]:

״וימני הלז שמע מרחוק על התקרבות מסעי, ואל צד מצרים, אשר על גבול כוש ברח, ולא נראה (עוד) מקומו. על אשדוד, גת (Gimtu) ואשדוד־ים (Asdudimmu) צרתי ולכדתי (אותן). את אלהיו, נשיו, בניו, בנותיו, דברי רכוש אוצרות היכלו, (אף) את אנשי ארצו – מניתי עם שללי. שיקמתי את הערים הללו והושבתי בהן אנשים מהארצות אשר לכדו ידי, אשר (הן) בין [ארצות] צאת השמש. [את פקידי העמדתי עליהן כמושל], ומניתי אותם עם אנשי אשור. וישאו את עולי.״

התוצאה החשובה ביותר של מסע אשורי זה היתה הפיכתה של אשדוד לפחוָה אשורית. גבולה של אשור התקרב שוב והוזז לצד מצרים. דומה, שעשה מלך אשור מעשה בלתי רגיל ביחס לאשדוד, בהשאירו את המלך על כנו, כשלידו עומד הפחה האשורי. שמו של המלך לא נזכר בימי סרגון, אבל הוא מופיע בתוארו כמלך אשדוד בסיפור מסע סנחריב לארץ־ישראל. מעשה מעין זה – השארת מלך ארץ כבושה והעמדת מושל אשורי לידו – דומה שנעשה אף במקום אחר באימפריה האשורית: בארץ־קְוֵה, היא קיליקיה, ואולי גם בארץ־תַבַּל (תובל); שתיהן ארצות השולטות על הכניסה לאסיה הקטנה והמגינות על אזוריה הצפוניים־המערביים של אשור[42]. אפשר, איפוא, שהיה זה מעין נוהג שנהגו מלכי אשור באיזורי־סְפר רגישים ביותר. ואכן, אף במצרים עצמה, כשנכבשה בידי אסרחדון בשנת 671 לפסה״נ, הושארו מלכים מקומיים, ולידם הוצבו פחות אשוריים.

כיבושה של אשדוד וצירופה לאימפריום האשורי היה צעד חשוב בהשתלטותה של אשור על פלשת. קשה לקבוע מה היו גבולותיה של הפחוָה החדשה. אל־נכון כללה את ממלכת אשדוד, למן יבנה בצפון ועד סמוך לאשקלון. אין יודעים אם עקרון וגבתון היו חלק ממנה. מסתבר שיפו, והמובלעת האשקלונית לידה, לא נפגעו במסע זה ונשארו בידי אשקלון.

מאלפת במיוחד עמדתה של מצרים בפרשת מרד אשדוד. נסיכי הדלתא לא הושיטו את ידם ליַמַני שבא לבקש עזרה; הוא נאלץ להרחיק נדוד, והגיע אל שליטיה הכושים של נוּבְּיָה, שעתידים היו לכבוש את הדלתא שנים אחדות לאחר־מכן. אף זכויות של פליט וגולה מדיני, שהיו מכובדות במצרים[43], נמנעו הפעם מיַמַני; מלכי כוש היו כנראה עסוקים אותה שעה בהכנת כיבושה של מצרים כולה, ורצו לשמור על יחסי שלום עם ממלכת אשור, יריבתם של נסיכי הדלתא. ואולי מסיבה זו, או מסיבות אחרות שלא נודעו, הסגיר המלך הנוּבִּי את יַמַני לידי האשורים ושלח אותו אסור בשלשלאות לנינוה[44]:

״מלך כוש, אשר [חי]... בתוך... במקום שאין אליו גישה, נתיב... ואשר אבותיהם מן הימים הרחוקים עד עתה לא שלחו את שליחיהם למלכים אבותי לדרוש בשלומם, (מלך כוש זה) שמע מרחוק על עוזו (האלים) אשור, נבו, מרדוך, מורא הוד מלכותי סִנֵּור אותו ופחד הבהילו. באזיקים, בנחושתים ובכבלי ברזל נתן אותו (את יַמַני) והביאו לפני לאשור (לאחר) דרך רחוקה.״

לפי שהסגרת אסירים פוליטיים היתה חלק אינטגרלי בכל חוזה שלום שבין שתי

www.daat.ac.il

מדינות במזרח הקדמון, אפשר לשער שאף הסגרתו של ימני לא היתה מעשה בודד במערכת היחסים שבין שליטי נוּביה לבין סרגון, אלא שהיותה חלק מברית שלום ביניהם, מעין "חוזה לאי־התקפה". ואמנם יחסי שלום תקינים שררו מכאן ואילך בין אשור לבין הפרעונים הנוּביים בכל ימי מלכות סרגון, עד מותו בשנת 705 לפסה"נ, ומלך אשור אף לא ערך מסע־צבאי לצד כלשהו גבולה של מצרים בשנות 712–705 לפסה"נ[45].

ימי סנחריב

מותו של סרגון בשדה־הקרב באנטוליה בשנת 705 לפסה"נ זיעזע את כל הארצות המשועבדות לאשור; ואש המרד פרצה והקיפה פחוות קרובות ורחוקות. תחילה מרדה בבל, עליה השתלט מראדך־בלאדן הכשדי; ובאותה שעה מרדו אף מלכים עצמאיים אחרים שנשבעו לאשור שבועת ואסאלים. כך קמה שוב ברית מלכים אנטי־אשורית בארץ־ישראל. בראשה עמד חזקיהו מלך יהודה ובה נטלו חלק מלך צור ומלך אשקלון וכן עקרון. אפשר שהשינוי במדיניותה של אשקלון, ששבע שנים לפני כן לא היתה שותפת לאשדוד במרידתה, כרוך היה בלחץ שנלחצה בידי אשור, שגבולה פגע עתה בגבול אשקלון ויפו. דומה שבאותם הימים נדחה רֻכִּבְתּ, המלך המתון הנאמן לאשור, שהומלך עוד בימי תגלת־פלאסר הג׳, והמלוכה נתפסה בידי צִדְקָא, שהיה ככל, הנראה, אחיו הצעיר. אף בעקרון התחלפה המלוכה: חזקיהו התערב לטובת הנוטים למרוד, ופַּדִי, המלך הנאמן לאשור, הורד, נאסר והובל לירושלים, והשלטון בעקרון נמסר לשריה שעָיְנו את אשור, ואלה ניהלו את העיר עד לכניעתה לפני סנחריב. הגורם החשוב ביותר במרד זה הוא השינוי המכריע שחל בעמדתה של מצרים, עליה משל אז שַׁבַּתַכָּא מלך כוש. מלך זה לא המשיך עוד ביחסים התקינים עם אשור ששררו בימי קודמו, וניצב הפעם מאחורי המורדים, כשהוא מבטיח להם עזרה צבאית לעת הצורך – ועתיד היה אף לעמוד בהבטחתו. כנראה ראה גם המלך הנוּבי במותו של סרגון ובזעזוע שעבר על הממלכה האשורית שעת־כושר לדחוק את רגליה של אשור מגבולותיה של מצרים, ולשים קץ למונופולין המסחרי האשורי בשעריה ולאדנותה של אשור בפלשת בעת ובעונה אחת.

בניגוד לפלשת, השותפת רובה־ככולה[46] במרידה זאת, לא השתתפו בה עמון, מואב ואדום, שכני ישראל; ומלכיהן, יחד עם מִתִנְתִּ (מתת) מלך אשדוד, הופיעו לפני סנחריב, לאחר שהשליט את מרותו על ערי פניקיה, ליד אוּסוּ (היא צור היבשתית), הביעו לו את כניעתם והעלו לו מס הגבוה ארבעת מונים מן המס הרגיל. זאת למדים אנו מתעודה ממלכתית של סנחריב, הממשיכה ומספרת[47]:

"ואשר לצִדְקָא מלך אשקלון, אשר לא נכנע לעולי, הגליתי והבאתי לאשור את אלהי בית אביו, אותו עצמו, את אשתו, את בניו ואת בנותיו, את אחיו, זרע בית אביו. הפקדתי על אנשי אשקלון את שַׁרְלֻדָרִ בן רֻכִּבְּתִּ מלכם הקודם, והטלתי עליו תשלום מס ומתנות רבונותי, (ו)הוא נושא (עתה) את עולי. בהמשך מסעי צרתי על בית־דגון, יפו, בני ברק, אזור, ערי צדקא, שלא מיהר לכרוע לרגלי. כבשתי (אותן) ונשאתי את שללן. פקידיה, שריה (ו)אנשיה של עקרון, שנתנו כבלי ברזל על פַּדִי מלכם, (שהיה) ואסאל נאמן ("בעל שבועה ואָלָה") לאשור, ומסרוהו באיבה לחזקיהו היהודי, נבהלו

www.daat.ac.il

ממעשי הבגידה הנפשעת שעשו. הם קראו למלכי מצרים ולַקַּשָּׁתִי מלך כוש, מרכבותיו וסוסיו, חיל לא ימנה (מרוב), ואלה באו לעזרתם. במישור אלתקה ערכו מערכה נגדי וחידדו נשקם. בעזרת אשור אדוני נלחמתי עמם והנחלתי להם מפלה. בעצם הקרב תפסו ידי חיים את רוכבי המרכבות ואת ה:סיכים המצריים יחד עם רוכבי המרכבות של מלך כוש. על אלתקה ותמנה צרתי, כבשתי אותן ונשאתי את שללן. אל עקרון קרבתי, והרגתי את הפקידים ואת השרים שמרדו, ומסביב לעיר על עמודים תליתי את פגריהם. את בני העיר שמרדו (״פשעו והקלו״ באשור) נתתי לבז. שאריתם, שלא מרדו (פשעו) ושלא נמצא בהם חטא – פקדתי לשחררם. את פדי מלכם הוצאתי מתוך ירושלים והושבתי אותו על כסא מלכות עליהם. מנחת רבונותי הטלתי עליו״.

אופיה הספרותי המיוחד של כתובת זו, שאף בהיותה חלק מן האנאלים המלכותיים אינה מונה את המאורעות באורח כרונולוגי מדויק, מכביד על כל הבא לקבוע את סדר האירועים במסע זה. אך עם זאת ברור, שהיעד העיקרי של סנחריב במסעו דרך חוף־הים היתה ממלכת אשקלון, שמלכה לא הופיע להיכנע לפניו. סנחריב פוגע במובלעת האשקלונית שליד יפו, כובש את בני־ברק, אזור ובית־דגון ואת יפו עצמה; ומעתה פתוחה לפניו הדרך לאשקלון העיר. אלא שמגוף הכתובת האשורית לא נודע כל עיקר אם אמנם הגיע חיל־סנחריב לאשקלון, צר עליה וכבשה בקרב. הברור הוא שצדקא מלך אשקלון המודח הורד, ותחתיו הועלה בנו של רְכִּבְתּ (אחי צדקא?), הנושא שם אשורי מובהק: שַׁרֻ־לֻ־דָרִ (״המלך לעולם יחיה״). והואיל ולא נאמר בכתובת דבר על מצור אשקלון, על כיבושה או על שוד אוצרותיה ולקיחת שלל ממנה, יש מקום להנחה שלא נזקק סנחריב לערוך מסע נגד אשקלון העיר, ושחלופי המלוכה באשקלון נעשו בידי המתונים, שרצו בשלום עם אשור; והם שאסרו את צדקא ואת משפחתו ומסרום לידי שליחי סנחריב, שבאו לקבל את כניעת העיר. אפשר שהפיכה פנימית מעין זו באשקלון, והתגברות ידם של המתונים חסידי רְכִּבְתּ, אירעו משנכבשו עריה של אשקלון באזור יפו בידי חיל־סנחריב; אך אפשר שאירע הדבר לאחר מלחמת אלתקה וכיבוש עקרון.

מן הכתובת האשורית מסתבר, שלאחר כיבוש ערי המובלעת האשקלונית היתה עקרון מטרת המסע האשורי. עיר זו, המזוהת כיום בח׳רבת אל־מֻקַנַּע[48], שלטה על על הדרך הראשית המובילה לדרום־פלשת ועל הדרך המובילה משם לארץ־יהודה. והנה, בעת המצור על עקרון בא מפנה מכריע: לראשונה בתולדות פלשת יצא צבא־מצרים לעזרת ערים פלשתיות הלוחמות באשור. מסתבר שהצבא המצרי יצא לדרך עוד בשעת מלחמתו של סנחריב על הערים האשקלוניות שבמובלעת יפו, והגיע לאזור המערכה בעת המצור על עקרון. סנחריב נאלץ, איפוא, להפסיק את המצור, ולפגוש את חיל המצרים ליד אלתקה, היא, ככל הנראה, תל א־שַׁלַּאף[49]. ושם נערכה המערכה בינו לבין הצבא הנובי, המורכב ברובו מחיל־רכב וקשתים. אם נאמין לכל הנאמר בכתובת של סנחריב, היכו האשורים את החיל הנובי מכה ניצחת ואף לכדו כשלל רכב של מלך כוש ושל נסיכי הדלתא; אלא שהעיון בנוסח הכתובת ושיקול הדעת ההיסטורי מעלים, שלא היה הנצחון האשורי שלם. המצרים אמנם נסוגו, אך מלך אשור לא רדף אחריהם, אלא חזר ללחום בעקרון ובעריה, כבש את אלתקה ואת תמנה, השייכות לעקרון, ושם מצור על עקרון עצמה. מלשון הכתובת מסתבר

www.daat.ac.il

שעקרון נכנעה ללא קרב; ובדומה לאשקלון גברה בה כנראה יד המתונים, שהיו נאמנים לפדי, שישב אסור בירושלים, ותבעו להשלים עם אשור. ואפשר שאף כניעתה של זו, ככניעת אשקלון, הוחשה במעשה שכנוע מעין זה של רבשקה בשערי ירושלים. משנפתחו שערי עקרון ונכנס בה הצבא האשורי, ערכו המנצחים משפט בעקרון, הוציאו להורג את כל מי שמרד באשור, ואילו את המתונים, שלא נטלו חלק במרד, החיו. ואמנם, משחורר לאחר־מכן פדי העקרוני מכלאו שבירושלים[50], הוחזר הוא על כנו כמלכה החוקי של עקרון וכואסאל אשורי המעלה מס ומנחה.

מתינות זו של מלך אשור כלפי עקרון ואשקלון, שלא עשה אותן פחוות עולה בקנה אחד עם מעשה שעשה סנחריב לאחר כניעתו של חזקיהו מלך יהודה: הוא קרע מחזקיהו ערים ונתנן למלך אשדוד, למלך עקרון ולמלך עזה; ולפי טופס אחד של האנאלים האשוריים[51] – גם למלך אשקלון. פעולות אלה של מלך אשור, שחיזקו את ערי־הממלכה הפלשתיות על חשבונה של יהודה, מצידות על שיטה מדינית חדשה שנקט בה סנחריב בפלשת, השונה מעיקרה מזו בה נקט סרגון אביו. מסתבר, שסנחריב סטה מדרכי אביו לא רק בעניני פולחן ומדיניות אלא אף בכל הנוגע למדיניות צבאית ולהתפשטות אימפריאלית. סנחריב, שנאלץ לצאת למלחמות כיבוש בארצות שמצפון־מערב לפרת, לא יכול היה להוסיף לנהל מערכה להתפשטות אשורית בגבולה של מצרים. ודומה שהעדיף סנחריב להתבסס בפלשת על מערכת ערי־ממלכה ואסאליות, המעלות מס ומנחה והשומרות לעצמן מידה ניכרת של עצמאות, ולא על חיל־מצב אשורי או על משטר של פחוות. בדרך זו נוצר מעין שטח חיץ, נייטרלי־למחצה, בין אשור לבין מצרים. המושבה האשורית באל־עריש, שנכבשה אל־נכון בידי החיל הנובי שעה שעלה לשמירת אשקלון ועקרון, נשארה כנראה בידי המצרים עד ראשית ימיו של אסרחדון.

הקפאת המצב המדיני והצבאי בפלשת, תוך שמירה קפדנית על הסטטוס־קוו ושיווי־המשקל בין ארבעת ערי פלשת הגדולות והקיצוץ בכוחה של יהודה, הם שמסבירים את השקט באזור במשך עשרים השנים שלאחר מכן, למן שנת 701 לפסה"נ ועד מות סנחריב ועלית אסרחדון בנו בשנת 681 לפסה"נ.

ימי אסרחדון ואשורבנפל

משעלה אסרחדון למלוכה ונכונה הממלכה בידו, שונה שוב קו־המדיניות האשורית ביחס לפלשת מן הקצה אל הקצה. בניגוד לאביו נקט אסרחדון ביזמה מדינית צבאית לקראת השתלטות כלכלית וצבאית על פיניקיה ופלשת. אסרחדון אף ראה במצרים הנובית יריב לאשור על השלטון בארץ־ישראל. אין לדעת אם כבר מראשית מלכותו נתכוון אסרחדון לכבוש את מצרים, או אם נגרר למסע על מצרים תוך כדי פעולותיו הצבאיות בפלשת. מכל מקום, אופיינית למדיניות החדשה הזאת היא פעולתו הצבאית הראשונה בסוריה: המסע לארצא שעל נחל מצרים היא "עיר נחל מצרים" (אל־עריש), שנערך בשנת 679 לפסה"נ. במסע פתע זה, פרץ צבא אשור דרך סוריה וארץ־ישראל והגיע עד לדרומה של פלשת, לכד אותה עיר, שהיתה מושבה אשורית בימי סרגון, שבה את מלכה והביאו לאשור: "בזותי את ארצא אשר בגבול

www.daat.ac.il

נחל־מצרים, ואת אֶסְחֻל מלכה נתתי בכבלי ברזל ולארץ־אשור הבאתיו. בקרבת השער הגדול של נינוה הושבתיו אסור יחד עם דובים, כלבים והזירים״[52]. דומה שהיה זה בעיקרו של דבר מעשה הפגנה צבאי, שבא להראות כי לאשור בלבד זכות השלטון באל־עריש ובדרום־פלשת, וכן להזהיר את תרהָקָה הנובי, מלך מצרים, לבל ינסה להשתלט על פלשת.

שתי שנים לאחר מכן, בשנת 677/6 לפסה״נ, תקף אסרחדון את צידון, שסירבה להכנע לתביעות כלכליות תמורות של אשור, כבש אותה והרס אותה ובנה בקירבתה עיר אשורית חדשה, מושבה מסחרית בשם ״נמל אסרחדון״ (Kar Aššur-aḫi-iddina), שנועדה לשמש נקודת אחיזה למסחר האשורי בפיניקיה ולהתחרות בסחרן של הערים הפיניקיות. בין שאר מלכי ארץ־ישראל, שהשתתפו בבנינה של העיר החדשה, נזכרים מלכי פלשת הבאים: צלבעל מלך עזה, מִתִּנְתִּ מלך אשקלון, אִכַּאֻסֻ (אכיש?) מלך עקרון ואחימלך מלך אשדוד.

תְּמוה הדבר, שבין מלכי פלשת אותו זמן נמנה מתנת (מתת) האשקלוני, שלפי חותם מאותה תקופה היה בנו של צדקא[53], שמרד באשור בימי סנחריב והוגלה עם משפחתו

ציור 49: טביעת החותם ״לעבדאלאב בן שבעת עבד מתת בן צדקא״

אשורה; היינו שענף השושלת המלכותית, שעליו נמנה שַׂרְלֻדָרִ בן רֻכְּבְּתִ (שהמליכו סנחריב תחת צדקא), שוב אינו מולך באשקלון. ההסבר לכך שהיה מתנת בן תערובות וגדל כשבוי בחצר מלך אשור, והוא שהוחזר על ידי אסרחדון לאשקלון, במגמה שנסיך המכיר את שיטות הממשל האשוריות והבקי במנהגי אשור והייה ישלוט בעיר־מפתח זו בפלשת. ממש על אותה דרך נהג אסרחדון עם הערבים, עליהם המליך מלכה, שגדלה כבת תערובות בהיכלו. ולפי שהזכרת מתנת בן צדקא כמלך אשקלון, בקרב המלכים הואסאלים שעזרו לבנין ״נמל אסרחדון״ שליד צור, מתייחסת לשנת 677/6 לפסה״נ, הדעת נותנת שהומלך על אשקלון שנתיים לפני כן, בעת המסע האשורי על ארצא. ואכן נודע לאשקלון תפקיד חשוב בפלישות האשוריות למצרים, שתכפו ובאו בשנים שלאחר מכן.

אסרחדון ערך שלושה מסעות עיקריים על מצרים: האחד בשנת 674 לפסה״נ, השני

www.daat.ac.il

בשנת 671 לפסה״נ והשלישי והאחרון, בו מצא את מותו, בשנת 669 לפסה״נ. במסע הראשון נחלו האשורים מפלה; ואמנם לא שרדו על אודותיו כל מקורות אשוריים מחוץ למסופר בכרוניקון הבבלי: ״שנת שבע (לאסרחדון). ב־5 באדר צבא אשור הוכה במצרים״.

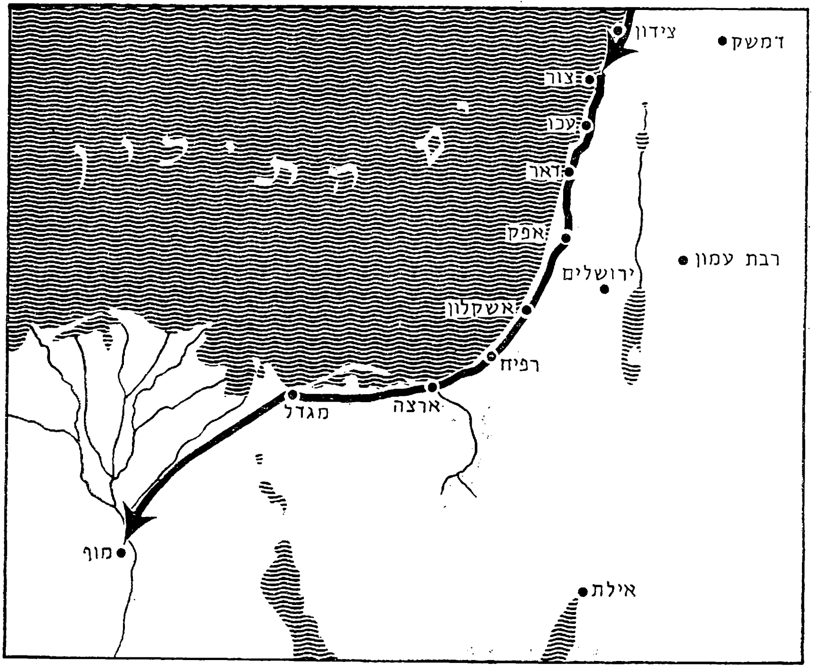

ציור 50: מסעות אסרחדון למצרים

אך במסע השני למצרים (בשנת 671 לפסה״נ), כבר זכו האשורים להצלחה רבה. במסע זה היכה אסרחדון את צבא תרהקה מלך כוש, חדר לדלתא, הגיע למוף ולכד אותה ללא קרב. ומיד החל לארגן במצרים התחתונה פחוה אשורית, להגלות ממנה אוכלוסין ולהושיב בה אשורים.

אין לדעת בבירור מה היה חלקה של פלשת בהתרחשויות אלה. בכתובת מקוטעת ביותר, ששרדה על סלעי נהר אל־כַּלְבּ שליד בירות, אפשר אולי למצוא רמז מה לכך שלצדו של תרהקה מלך כוש (שנעזר בבעל מלך צור, אשר מרד אז באשור) עמדה גם אשקלון. עיר זו נזכרת בשורות הסיום המקוטעות של הכתובת, בהן השבור מרובה על המצוי[54]. והנה באות תעודות אחרות של אסרחדון ומזכירות אף הן את אשקלון בזיקה למלחמותיו של אסרחדון במצרים. אלה הן שתי כתובות, המכילות שאלות לאל שַׁמַשׁ, הוא אל האוֹרַקוּלוֹם האשורי, אותו שואל אסרחדון עצה בטרם יצא לקרב. מחמת קטיעותן של הכתובות אין אנו יודעים בבירור מה משמעות הזכרת אשקלון בתעודות אלה. וזה לשונה של אחת מהן[55]:

״[שמש האדון הגדול, על (שאלתי) אשר אשאלך – ענני ב״הן״ של אמת. כאשר יצא

www.daat.ac.il

אסרחדון מלך אשור לקרב ואל אשקלון ילך ואת מחנהו י]קבע (שם) – יהיה זה [צבא כושים ...] יהיה זה צבא מצרים, [יהיה זה צבא אויב כל שהוא] – האם יחשבו, האם יזממו, האם ילכו [לערוך מלחמה] באזור אשקלון [נגד אסרחדון] מלך אשור? [האם ילחמו זה בזה והאם מפלה] ינחילו לו? – אלהותך הגדולה יודעת!"

בתעודה אחרת[56] שוב נשאל שמש: "מה יקרה כאשר יאחז אסרחדון מלך אשור את דרכו וילך אל עבר הנהר (ebir nāri), אל אשקלון, יחד עם צבאו, מרכבותיו וכלי נשקו: האם יגיע בשמחה לאשקלון? האם ישוב מתוך אשקלון חי ושלם לארמונו בנינוה?"

משאלות אלה לאל שַׁמַשׁ ניתן להסיק שאותה שעה עמד אסרחדון לערוך קרב ומלחמה ליד אשקלון, ולקבוע לידה את מחנהו הצבאי. המלך חשש לקרב עם המצרים ודאג פן יכוהו. מכאן, שהמצרים נמצאו אותו זמן בדרום־פלשת ועשויים היו לתקוף את חיל אסרחדון, שנתכוון לחנות באשקלון. התקדמות זו של הצבא המצרי בפלשת מלמדת שהמדובר הוא במצב שנוצר רק לאחר הנצחון של תרהקה בשנת 674/3 לפסה"נ, כשנפתחה הדרך להתקדמות חיל מצרים. אולם בתיאור המסע האשורי על מצרים בשנת 671 לפסה"נ לא נזכר במקורות כל קרב ליד אשקלון. בתעודות המדברות על מסע זה מסופר שעלה אסרחדון תחילה על צור, הטיל עליה מצור ומשם ירד במהירות למצרים. דומה שקושי זה ביחס לאשקלון עשוי להתישב ע"י ההנחה שהפעולה המתוארת בשאלות לשַׁמַשׁ היתה בחינת תכנית, ואילו ההתקפה המתוכננת על צבא מצרים ליד אשקלון לא יצאה אל הפועל; אך הענין עדיין סתום, מחוסר מקורות היסטוריים נוספים[57].

במסע הגדול על מצרים בשנת 671 לפסה"נ עבר אסרחדון דרך פלשת. ערים פלשתיות אינן נזכרות בכתובת אשורית זו; התחנות בדרכו למצרים היו אפק, ואחריה רפיח[58]:

"...התקדמתי בדרך הישרה לארץ כוש, מהלך 30 שעות־כפולות, מאפק שבגבול ארץ שומרון עד העיר רפיח, סמוך לנחל מצרים – מקום שאין בו נהר! בעזרת חבלים, שלשלאות וקילונות השקיתי את צבאותי מים השאובים מבארות".

שלטונה של אשור בארץ הדלתא ובמוף לא היה לאורך ימים. לאחר מותו של אסרחדון בשנת 669 לפסה"נ, הוצרך אשורבנפל בנו, בראשית מלכותו, לכבוש את מצרים מחדש (668 לפסה"נ). אשורבנפל דיכא את המרידות והיכה את חיל תרהקה, ששב וכבש את מוף במות אסרחדון. במסע זה נסתייע אשורבנפל בואסאלים שלו שבחוף הפיניקי ובפלשת, שהעמידו לרשותו ספינות להעברה מהירה של הצבא למצרים, וכן בחיל־עזר יבשתי. בין הואסאלים שנחלצו לעזרת אשור במלחמת בתרהקה היו אותם ארבעת מלכי פלשת, שנזכרו בכתובות אסרחדון[59] כעשר שנים לפני כן, וזוהי אף הזכרתם האחרונה של מלכים פלשתיים בתעודות אשור.

גולת הכותרת של כיבושי אשורבנפל במצרים, ושל כלל כיבושי אשור במאה הז' לפסה"נ, היה כיבושה של נֹא אמון, בירתה הדרומית של מצרים. אך עם כיבוש זה גדלה אשור למעלה מכפי יכולתה. ולא עברו שנים מעטות והנסיך המצרי היושב בסָאִיס שבדלתא, הוא פְּסַמְתִיךְ בן נכו, השתחרר מן השלטון האשורי וייסד שושלת חדשה (השושלת הכ"ו), שאיחדה את מצרים כולה וחידשה את עצמאותה. חיל אשור יצא

www.daat.ac.il

ממצרים ושב לפלשת. העדות היחידה על המשך השלטון האשורי בצפון־פלשת הן תעודות אדמיניסטרטיביות מגזר הכתובות בכתב־יתדות ובסגנון אשורי־ממלכתי רשמי מן השנים 651 ו־649 לפסה״נ[60]. תעודות אלה מלמדות שגזר וסביבתה נכללו בפחוה אשורית. גבול השלטון האשורי הישיר הגיע לפיכך עד מעבר לעמק־אילון, ואפשר שכלל גם את אשדוד ותחומה. אשקלון, וכנראה גם עזה, נשארו במעמד של ערים ואסאליות מעלות מס ומנחה, כל עת שהתמיד השלטון האשורי בצפון־פלשת ובשומרון.

בסיכומו של דבר נמשך השלטון האשורי בפלשת, שתחילתו במסעות־המלחמה של תגלת־פלאסר הג׳ בשנת 734 לפסה״נ, למעלה ממאה שנה, עד סמוך לחורבנה של ממלכת אשור. במשך תקופה ארוכה זו פשטו מפעם לפעם גייסות אשור על פלשת. במגמתם של המסעות האשוריים לפלשת, ובמדיניות האשורית כלפי פלשת בכלל, ניתן להבחין שלושה שלבים:

1. תקופת המסעות, שהיעד שלהם היתה פלשת עצמה, ומלחמות ההשתלטות האשורית על פלשת – ימי תגלת־פלאסר וסרגון.
2. התקופה של עיצוב השלטון האשורי בפלשת ושל נסיון להפוך את פלשת לשטח נייטראלי־למחצה בין אשור לבין מצרים – ימי סנחריב.
3. תקופת שעבוד לאשור, בהיות פלשת ארץ־מעבר למסעות החילות האשוריים בדרכם למצרים – ימי אסרחדון ואשורבנפל.

בכל שלוש התקופות היו ערי פלשת משועבדות, במידה פחותה או יתרה, לשלטון האימפריאלי האשורי, אך יחד עם זאת שמרו על קיומן כערים־ממלכות עצמאיות־למחצה. הן קנו את חירותן הפנימית, הכלכלית והמדינית בתשלום מס גבוה לחצר המלך האשורי. בהיותן במקום רגיש ביותר במאבק ״הבין־גושי״ של אותם הימים – בין אשור לבין מצרים – פיתחו ערי פלשת חִיוּת מיוחדת וסיגלו לעצמן את היכולת להתקיים ולא להישחק – כפי שנשחקו מדינות גדולות וחשובות מהן.

שידוד המערכות בפלשת לא בא אלא בסוף ימי אשורבנפל, ובעיקר לאחר מותו, עם המהומות מבית ועם ירידת כוחה של ממלכת אשור במערב. דומה שאותה שעה עלו צבאות פסמתיך מלך מצרים (מייסדה של השושלת הכ״ו) על פלשת והגיעו עד עיר, שהרודוטוס מכנה אותה בשם Ἄζωτος (ספר ב׳, סע׳ 157). נוהגים לזהות עיר זו עם אשדוד[61], אך אפשר שאינה אלא עזה הנזכרת במקורות אשורים גם בשם Ḫazzutu, כלומר עזות[62]. ויתכן שגם אשקלון הכירה במרותו של פסמתיך, ואילו אזורי צפון־פלשת נלכדו בידי יאשיהו מלך יהודה, שחידש לפרק־זמן קצר את שלטון יהודה בחבל־ארץ זה, והגיע עד יבנה וחוף־הים מצפון לאשדוד. עדות על שליטה זו עלתה לאחרונה מן הכתובת העברית החדשה מ״מצד חשביהו״, על חוף ימה של פלשת, שנבנה ובוצר בידי יאשיהו מלך יהודה[63].

הערות

1 עיין: ANET, p. 281.

2 ראויה לתשומת לב העובדה, שבתקופת מסעות אשור לפלשת אין גת־פלשתים נזכרת בין ערי הממלכה הפלשתיות. גת נכבשה בידי דוד ובוצרה בידי רחבעם (דה״ב יא, ח); אבל השוה מאמרו של מ. גיחון, בכרך זה,

עמ׳ 418); אך אין לדעת אם יצאה מידי יהודה (השוה עמ׳ ו, ב) ואם הוסיפה להתקיים במאות הט׳—הח׳ לפסה״נ. ועל בעיה זו עיין אנציקלופדיה מקראית ב, טורים 571—572.

3 המובלעת האשקלונית לא עברה אל מצפון לירקון. העיר הישראלית שפגעה בגבולה של יפו ויצאה אל ״ים יפו״, היתה תל־קסילה שעל הירקון. ועיין: ב. מזר, ארץ ישראל א (תשי״א), עמ׳ 46; מ. ברושי, אנציקלופדיה מקראית ג, טור 741.

4 על בג:תם של כיבושים אלה של עוזיהו, ועל השאלה אם היתה לה ליהודה מדיניות ימית, עיין: S. Yeivin, JQR 50 (1960), p. 224f.

5 עיין: ח. תדמור, עזריהו מלך יהודה בכתובות אשור, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 158—193.

6 עיין: ב. מזר, יסודה של ממלכת־ארם ויחסיה עם ישראל, שם, עמ׳ 150—155; ובכרך זה, עמ׳ 218. ח. תדמור, שם, עמ׳ 187—193.

7 עיין: H. W. F. Saggs, Iraq 17 (1955), p. 127.

8 שם, עמ׳ 149—150.

9 השוה, למשל, לאחרונה: J. Bright, A History of Israel, 1959, p. 257.

10 עיין: ב. מזר, ארץ ישראל ד (תשט״ז), עמ׳ 249—251.

11 עיין: M. Noth, The History of Israel, 1958, p. 259; ח. תדמור, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 186.

12 עיין: D. J. Wiseman, Iraq 13 (1951), p. 23.

13 עיין: Luckenbill, Ancient Records 1, p. 287—288.

14 השוה: י. מ. גרינץ, ספר היובל לי. קויפמן, תשכ״א, עמ׳ 16—31.

15 עיין: Wiseman, שם. קטע זה מוהדר על פי צילום שקיבלתי באדיבותו של ד״ר ר. ד. ברנט, אוצר המחלקה לעתיקות מערב־אסיה במוזיאון הבריטי.

16 הנימוקים להשלמות שהשלמתי בכתובת זו, ובעיות מקומה של ארץ־המעונים יידונו במפורט במאמר מיוחד.

17 כתובת הראוה, פנים, שו׳ 3—4; ועיין Luckenbill, שם, עמ׳ 283.

18 עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ב, טור 466; Pritchard, ANEP, p. 293, No. 369.

19 אנאלים, שו׳ 235—240; שם, עמ׳ 280.

20 עיין: G. van Beek, BAr 23 (1960), pp. 70—95.

21 על ״ארץ ערב״ (Aribu/i) של שמשי עיין: A. Musil, Arabia Deserta, 1927, p. 477.

22 ברית סורית זו, שקמה נגד סרגון בראשית מלכותו, היתה בבחינת הנסיון האחרון להקים מחדש אותה ברית נודעת שבשנות 853—845 לפסה״נ עמדה בפני צבאות שלמנאסר הג׳ מלך אשור בעת מסעותיו לסוריה בהצלחה יתירה; ועיין: W. W. Hallo, BAr 23 (1960), p. 40; ח. תדמור, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 158 ואילך.

23 עיין: H. Tadmor, Journal of Cuneiform Studies 12, (1958), pp. 33—39.

24 אנאלים, שו׳ 53—57; ועיין: G.A. Lie, The Inscriptions of Sargon II, King of Assyria 1, 1929, p. 8.

25 כך כנראה יש לקרוא במקום הקריאה המקובלת Sib-'e/u ועיין: R. Borger, JNES 19(1960), pp. 49—53.

26 על תבליט זה עיין: M. el-Amin, Sumer 9 (1953), pp. 35—36. התבליט מעורר קושי לא קטן, שכן מתוארים בו חיילים נוביים כלוחמים בפרשים אשוריים. והרי השושלת הכ״ה הנובית השתלטה סופית על הדלתא של מצרים לא לפני שנות 710—709 לפסה״נ; ועיין: W. F. Albright, BASOR 141 (1956), p. 25. ואכן, אם אמנם דייק האמן האשורי בציירו את המצרים כנובים, אפשר לשער שהיה זה צבא נובי שכיר בשירותו של אחד מפרעוני הדלתא, בני השושלות הכ״ג—הכ״ד. לעומת זאת יש מקום אף להנחה הפוכה, שציור הלוחמים המצריים־הנוביים, בעלי השער המתולתל, אינו אלא אנאכרוניזם; שהרי התבליטים לא נחקקו אלא סמוך לשנת 707 לפסה״נ, היא שנת חנוכת ארמון סרגון בדור־שרוכין, והאמן לא שם אל לב שבשנת 720 לפסה״נ עדיין לא שלטו הנובים במצרים. יש כאלה הסוברים, שהחיילים הנוביים שבתבליט זה הם צבאו של פיענחי מלך כוש, בפלישתו הראשונה למצרים; אולם מועד פלישה זו, שקדמה להשתלטותה של השושלת הנובית (הכ״ה) על מצרים כולה, אינו ידוע. וראה במאמרי הנזכר לעיל (הערה 23), עמ׳ 38, הע׳ 144, ושם ביבליוגרפיה.

27 E. Weidner, Archiv für Orientforschung 14 (1941), pp. 44—45. ההשלמות לפי מאמרי, שם, עמ׳ 41; ועיין גם: A. Alt, Kleine Schriften 2, 1953, pp. 226—234.

www.daat.ac.il

28 עיין: H. Tadmor, Journal of Cuneiform Studies 12 (1958), p. 34.

29 על מקום זה עיין: A. Alt, ZDPV 49 (1926), p. 236; F. W. Abel, RB 48 (1939), p. 539; 49 (1940) p. 224. קשה להניח שהכונה היא לאזור ג'בל לבני, המרוחק 40 ק"מ מדרום לאל־עריש, כדע [illegible]

30 עיין: W. F. Albright, BASOR 141 (1956), pp. 23—25.

31 עיין: H. W. F. Saggs, Iraq 17 (1955), p. 134.

32 הירקון היה גבולה הדרומי של פחות שומרון, שכנראה כללה אחרי שנת 720 לפסה"נ גם את פחות דאר.

33 מכתב זה הדן במס של Azu[ri], הוא עזור האשדודי; עובד מחדש על ידי: W. J. Martin, Tribut und Tributleistungen bei den Assyrern, Studia Orientalia, VIII/1 (1936), pp. 40—49

34 על מונחי מס אלה עיין: מרטין, שם, עמ' 16—17. אל־נכון יש לייחס לאותה תקופה מס דומה שהעלתה עיר פלשתית, היא כנראה עזה, הנזכרת בתעודה אדמיניסטרטיבית חדשה מכלח (נמרוד); ועיין: B.Parker, Iraq 23 (1961), p. 43, pl. XXII. מס זה כלל: 3 ככרות ו־40 מנה כסף, 20 (חליפות) פשתן, 50 (חליפות) סדינים, 8 סוסים, 3 כדי "שימורי דגים", 1,000 דגים ב־20 חבילות, כל אלה מס־קבע (madattu); 4 (חליפות) סדינים ממין שופרא, 4 סיחים ו־15 סוסות, כל אלה מנחה (namurtu). תעודה זו תידון על ידי ביתר פירוט במקום אחר.

35 כתובת הראוה, שו' 90—94, ועיין: Luckenbill, Ancient Records 2, p. 31.

36 בנוסח מקביל של התעודה האשורית כתוב Ya-ad-na; אך כנראה ההעתקה משובשת, ויש לגרוס: ימני. בניגוד לדעה הרווחת אין לתרגם שם זה כ"יווני" או כ"איש מקיפרוס". ימני הוא שם שמי; ועיין במאמרי שם עמ' 80, הע' 217.

37 המנסרה של סרגון מנינוה, ועיין: Luckenbill, שם, עמ' 105.

38 כתובת הראוה, שו' 97—99, ועיין: Luckenbill, שם, עמ' 31—32.

39 עיין: ח. תדמור, ידיעות יח (תשי"ח), עמ' 144.

40 עיין: ח. תדמור, ידיעות כד (תש"ך), עמ' 22—32.

41 כתובת הראוה, שו' 100—109; ועיין: Luckenbill, שם, עמ' 32. אין בידינו פרטים על הצורה בה נכבשה אשדוד, אך מ"כתובת עזקה" (עיין בהערה הקודמת) מתברר שהאשורים צרו על נהר, כנראה נחל סוכריר הוא קו־ההגנה הטבעי של אשדוד, ושהנצחון הושג רק לאחר נסיונות התקפה אחדים (לפי הכתובת, הנוקטת בסגנון שירי ומליצי, היו לפחות שבע התקפות).

42 כך מסתבר מן העיון בתולדותיהן של קוה ושל תבל כפחוות אשוריות, ועיין: H. W. F. Saggs, Iraq 20 (1958), pp. 205—206; וכן השוה: B. Landsberger, Sam'al I, 1948, p. 78, n. 207.

43 השוה המסופר על הדד האדומי ועל ירבעם בן נבט במל"א יא, יד—יח, מ.

44 כתובת הראוה, שו' 109—112, ועיין: Luckenbill, שם, עמ' 32.

45 לאותם הימים יש, כנראה, לשייך טביעת חותם של שבכא שנמצאה עוד במאה הי"ט בחפירות נינוה. החותם הוטבע על גליל גומא ששלח מלך נובי זה למלך אשור. ועיין: ח. תדמור, ידיעות יח (תשי"ד), עמ' 146.

46 עזה אינה נזכרת בין המדינות הואסאליות שמלכיהן הביעו את נאמנותם למלך אשור ליד אוסו, אך מאידך אינה נמנית בין הממלכות הפלשתיות שמרדו ונענשו. יש מקום לשער, שבראשית מסע סנחריב היתה עזה נתונה למרות מצרית, ומשנסוג החיל הנובי למצרים, לאחר קרב אלתקה, שבה עזה ונשתעבדה לאשור וזכתה מחדש, כבימי תגלת־פלאסר וסרגון, למעמד מיוחד, כשהיא מקבלת שטחי אדמה ממלכת יהודה המקוצצת.

47 מסע סנחריב נגד פלשת ויהודה נודע בפירוט מכתובותיו ההיסטוריות, שנתחברו שנה לאחר המסע והועתקו מאז בכל מהדורות האנאלים הבאות של מלך זה. הקטע המובא להלן לקוח מתוך תאור המסע במהדורת האנאלים של סנחריב משנת 700 לפסה"נ, שאף פעם לא התפרסם במלואו. נוסח זה, הכתוב במנסרה המכונה "מנסרת ראסאם" (הכוללת שלושה מסעות) ובמקבילותיה, שבמוזיאון הבריטי, עומד להתפרסם במלואו על ידי; והוא שונה בפרטים אחדים מן הנוסח המאוחר יותר של האנאלים הכתוב במנסרה המכונה "מנסרת שיקאגו" D. D. Luckenbill, The Annals of Sennacherib, 1924, pp. 29—31. על מסע סנחריב ליהודה עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 286—295.

48 עיין: י. נוה, ידיעות כא (תשי"ז), עמ' 178 ואילך.

49 עיין: ב. מזר, ידיעות כד (תש"ך), עמ' 8 ואילך.

50 היה זה רק לאחר כניעתו של חזקיהו, ולא בעיצומה של המלחמה, כפי שעולה לכאורה מכתובת סנחריב.

51 "הכתובת שעל חפר", הכוללת ששה מסעות, ועיין: D. D. Luckenbill, The Annals of Sennacherib, 1924, p. 70

www.daat.ac.il

52 כתובת המנסרה מנינוה: R. Borger, Die Inschriften Asarhaddons, 1956, p. 50.

53 עיין: A. Bergman, JBL 35 (1936), p. 224 ; וכן ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית א, טור 771.

54 עיין: Borger, Asarhaddon, p. 102; וכן: H. Hirschberg, Studien zur Geschichte Esarhaddons, 1932, pp. 61—69

55 עיין: J. A. Knudtzon, Assyrische Gebete an den Sonnengott, 2, 1893, pp. 178—179, No. 70. ההשלמות של הקטעים החסרים הן לפי תעודות מקבילות מאותו סוג.

56 E. G. Klauber, Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit, 1913, pp. 63—64, No. 41.

57 נראה לי כי לפרשה היסטורית זו מכוון הכתוב ביר' מז, ד—ז (המובא בפרק זה כציטוט מנבואה קדומה יותר), שכן כתוב זה כורך את צור עם פלשת, ומזכיר במיוחד את אשקלון, ועיין: ידיעות כד (תש"ך), עמ' 29, הע' 27.

58 עיין: Borger, Asarhaddon, p. 112.

59 רשימות מלכי חוף־הים וקיפרוס, ובכללם מלכי פלשת, ניתנת לראשונה במילואה רק במנסרה C, שנתחברה בשנות 647—646 לפסה"נ, ועיין: M. Streck, Assurbanipal, 2, 1916, pp. 138—140. אולם אין ספק בכך שרשימת מלכים זו קדומה היא משנת 647, והיא משקפת את שמות המלכים הואסאלים של סוריה וארץ ישראל שגויסו לעזרת אשורבנפל בעת מלחמתו במצרים.

60 עיין: R. A. S. Macalister, The Excavation of Gezer 1, 1911, pp. 23—29

61 השוה למשל: F. K. Kienitz, Die politische Geschichte Ägyptens vom 7 bis zum 4 Jahrhundert vor der Zeitwende, 1953, p. 17ff.

62 לדעתי מתפרשת המסורת של הרודוטוס על 29 השנים שצר פסמתיך על "Ἄζωτος", כמכוונת לשנים ששלטו המצרים על אותה עיר למן כיבושה בידי פסמתיך ועד שנפלה בידי נבוכדראצר מלך בבל.

63 עיין: י. נוה, ידיעות כה (תשכ"א), עמ' 119 ואילך. מצודה זו נבנתה, כפי הנראה, בידי יאשיהו, והיתה מכוונת לשמור על מבואותיה הדרומיים של יבנה־ים. אם אמנם מעידה הקרמיקה היוונית־מזרחית, שנתגלתה במקום (J. Naveh, IEJ 12 [1962], p. 96), על מציאותם של חיילים יוונים או כריים שחנו בה, הרי לא היו אלה, לדעתנו, שכיריו של פרעה פסמתיך, אלא שכיריו של יאשיהו; שכן אין להניח, שהנוהג לשכור חיילים יוונים התייחד בסוף המאה השביעית למלך המצרי בלבד. בעייה אחרת היא — מי משל אז באשדוד גופה? אין לדעת בבירור אם גם היא נפלה תחת מרותו של יאשיהו ואם שבה, לאחר שעזבוה האשורים, לשמש עיר מלוכה עצמאית בלתי תלויה ביהודה ובמצרים. מכל מקום, מלך אשדוד השבוי בחצר מלך בבל, נזכר בתעודה בבלית מסוף ימי נבוכדראצר ליד מלכי עזה, צור, צידון וארוד; ועיין: E. Unger, Babylon, die Heilige Stadt, 1931, p. 286; ANET, pp. 307—208.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מסע סנחריב לארץ־יהודה

מאת: ב. מזר

התמורות המדיניות בארץ־ישראל קודם מסע סנחריב

בשלהי המאה הח׳ לפסה״נ עמדה ארץ־ישראל בסימן של מאורעות היסטוריים גדולים, שהשפיעו השפעה מכרעת על החיים המדיניים בקדמת־אסיה. ממלכת אשור האדירה הכניעה בזו אחר זו ארצות קרובות ורחוקות, מארַרט בצפון־מזרח ועד מצרים בדרום־מערב, ומאנטוליה בצפון־מערב ועד עילם בדרום־מזרח. שום ברית מלכויות לא היה בכוחה לעמוד בפני צבאות המשחית הגדול, על זיונם הכבד, חיל־הרכב והפרשים מהירי התנועה, ממושמעים ומצוידים כהלכה, בלתי מנוצחים בשדה־קרב, ומנוסים במצור על מבצרי מעוזים. את כוח התנופה של צבא אשור תיאר הנביא ישעיהו בדבריו: ״... אין עיף ואין כושל בו, לא ינום ולא יישן, ולא נפתח אזור חלציו ולא נִתַּק שרוך נעליו; אשר חִציו שנונים וכל קשתותיו דרוכות, פרסות סוסיו כצר נחשבו וגלגליו כסופה...״ (יש׳ ה, כו ואילך).

תגלת־פלאסר הג׳ ויורשיו, בוני הממלכה העולמית של אשור, שקדו ללכד את הארצות הכבושות ולבסס את מדיניותם האימפריאליסטית על ידי ביטולן ההדרגתי של המלוכות הלאומיות והפיכתן לפחוות הנתונות למשטר אדמיניסטרטיבי־צבאי קבוע. משימה זו השיגו על ידי שהגלו המוני אוכלוסים מארצותיהם ופיזרום בפחוות מרוחקות. בשנת 722/1 לפסה״נ חרבה גם מלכות שומרון, שרידה האחרון של ממלכת ישראל, שהפכה לפחוה אשורית[1]. לאחר מכן עוד נטלו אנשי שומרון חלק במרד נגד אשור בשנת 720 לפסה״נ, שבראשו התיצבה חמת אשר בסוריה התיכונה, ואליה הצטרפו ערי־החוף בצפון־פיניקיה, עזה ותושבי דמשק ושומרון. המוני בני ישראל הוגלו לאזורי החבור (גוזן) ולארצות רחוקות יותר, ובמקומם הושיבו האשורים בארץ־שומרון גולים מארצות כיבוש אחרות, אשר התנחלו בערי ישראל ובאחוזותיו.

מימיו של תגלת־פלאסר ועד ימיו של סנחריב ניצלו מפלישה אשורית ומכליון רק מלכויות מעטות בסוריה ובארץ־ישראל, ובכללן מלכות יהודה. מדיניותו של אחז מלך יהודה, שהוריש אותה לבנו חזקיהו, היתה מכוונת להמלט בכל תנאי שהוא מגורלן המר של שכנותיה על ידי הכרה ברבונותו של מלך אשור ותשלום מסים כבדים, בלי לתת יד לבריתות השונות שנכרתו נגד הכובש הגדול. אף בשנת 720 לפסה״נ מיאן חזקיהו בן אחז לתת יד למלך חמת ובעלי בריתו, ושמר אמונים לאשור. אבל השתלשלות הענינים בימי מלכותו של סרגון הב׳ (721–705 לפסה״נ) הביאה בהכרח לסטיה ממדיניות מתונה זאת של יהודה, ובמרוצת־הזמן נסתבכה בסבך הנפתולים

1 עיין הערות בעמ׳ 294–295, ולוחות יח,2; יט–כא.

www.daat.ac.il

בין אשור ובין המחנה של אויביה, שהלך וגדל; וברבות הימים הפך מלך יהודה לאחד ממחולליה של תנועת מרד, שחוטיה נמשכו מבבל ועד מצרים.

בהתפתחות מדינית זו פעלו גורמים פנימיים וחיצוניים שונים. ראויה לתשומת לב מיוחדת העובדה, כי אחרי חורבן מלכות ישראל היתה יהודה ל״שארית ישראל״, מקלט להמונים שנטשו את אחוזותיהם, ומשען לאוכלוסיה הישראלית בפחוות האשוריות שעל אדמת ארץ־ישראל וגם לגולים, שהודחו למחוזות המרוחקים של ממלכת אשור. לבית המקדש על הר ציון הוחזרה עטרת תפארתו כמרכז הרוחני־הדתי של העם כולו. ספר דה״י מעיד כי כבר בתחילת מלכות חזקיהו הגיעה השפעתו של מלך יהודה עד לגליל, ולחג הפסח בשנה הראשונה למלכו באו לירושלים עולי־רגל מכל קצות־הארץ, ״כי מימי שלמה בן דוד מלך ישראל לא היתה כזאת בירושלים״ (דה״ב ל, כו). אמנם, בשטף המאורעות לא במהרה קיבלה תנועה זאת חשיבות מדינית, אבל היא היכתה שרשים עמוקים בלב העם, ובודאי חיזקה מאוד בירושלים את המפלגה שרצתה במלחמה נגד אשור. בשנות 714—711 לפסה״נ הועמדה יהודה בנסיון קשה, כאשר מצרים, המאוחדת תחת שלטונו של שַׁבַּכָּא מלך כוש, ובבל, שבה התחזק מְרֹדַךְ־בַּלְאֲדָן הַכַּשְׂדִּי, עוררו תסיסה בשטחי השלטון המערביים של אשור[2]. בזה התחיל שלב חדש בתולדות המאבק בין אשור ובין מצרים, שהלכה והתחזקה לאחר תקופה ארוכה של פירוד ושפל ונתנה יד לכל אויבי אשור באסיה המערבית. בשנת 711 לפסה״נ נכבשה מלכות אשדוד על ידי סרגון[3]. הפיכתה של אשדוד לפחוה ומסעות האשורים עד נחל מצרים שמו לאל כל נסיון להתנגד בכוח הזרוע להסתערות של צבאות סרגון. גם התקוה שהתשועה תבוא ממרדך־בלאדן, אויבה הקבוע של אשור, אפסה לאחר המסעות הצבאיים המוצלחים של סרגון לבבל ובריחתו של מרדך־בלאדן מארצו (709 לפסה״נ)[4].

בסוף ימיו של סרגון הגיעה ממלכת אשור לשיא גדולתה, ולכאורה לא נשאר לה אלא להשיג את שתי המטרות הראשיות לביסוסה של האימפריה העולמית: כיבושה של מצרים, המתחרה של אשור בדרום־מערב, וההשתלטות על ערי הפיניקים ומושבותיהם בחופי הים־התיכון ואייו. אבל מיתתו החטופה של סרגון ותנועת המֶרִי, שהתפשטה בכל קדמת־אסיה בתחילת מלכותו של סנחריב (704—681 לפסה״נ), שיבשו את המערכות ועוררו תקוות־שוא בלב אויבי אשור ובלב העמים המשועבדים בכל רחבי הממלכה. כבר בתחילת מלכותו התחיל סנחריב להאבק עם מרדך־בלאדן, ועם בעלי־בריתו העֵילמים, על גורלה של בבל; ועל אף הצלחותיו בקרבות לא השיג שלטון מלא על בבל אלא בשנת 689 לפסה״נ. בדרום־מערב פתח שבכא, מלך כוש, בפעילות דיפלומטית וצבאית רבת־ממדים לקראת ההכרעה, וליכד סביבו את המדינות השכנות, ששאפו לפרוק את עול אשור בבטחן על ״משענת הקנה הרצוץ״, על מצרים. על בעלות בריתה של מצרים נמנו כעת מלכויות צידון, אשקלון ויהודה.

ההתקוממות נגד אשור

זו היתה שעת כושר לחזקיהו ליטול על עצמו תפקיד חשוב בקשר הגדול נגד אשור, שחוטיו נמשכו מבבל ועד חופי ים־התיכון ועד מצרים. לפי כתובת סנחריב[5] הצליח

www.daat.ac.il

חזקיהו לבצע הפיכה בעקרון, הממלכה הפלשתית הסמוכה ביותר לגבולה המערבי של יהודה; שרי עקרון, מבעלי בריתו של חזקיהו, השתלטו על העיר ושלחו את מלכם פַּדִי, הנאמן לאשור, אסור בכבלים לירושלים. כמו כן למדים אנו מן המקרא שחזקיהו "הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה" (מל"ב יח, ח). בוודאי פעל מלך יהודה בהסכם עם מצרים, שעתידה היתה לחוש לעזרת בעלות בריתה. כנראה בפרק־זמן זה ערך חזקיהו את מפקד האוכלוסין לצרכי מס וגיוס צבאי ברחבי הנגב, שעליו מסופר בדה"א ד, לח ואילך. במקור זה מובאת רשימת ראשי־האבות לשבט שמעון, הנודים למחצה, אשר "פרצו לרוב" והגיעו לשיא התפשטותם על פני שטחים נרחבים מגרר שבאזור ואדי א־שַׁרִיעָה וואדי פַּארְעָה ועד גיא־המלח (נחל הערבה) והר שעיר (שם, פס' מג). וכנראה באותו פרק־זמן החזיר חזקיהו ליהודה את רוב המחוזות שנכבשו מידי אחז אביו, בשעת פלישתם של ממלכת ישראל ושל הפלשתים.

יש גם מקום להשערה כי חזקיהו הרחיב את שלטונו באפרים וחיזק את השפעתו בפחוות הישראליות של ממלכת אשור. אולם עיקר מעשהו שעשה היה ביצורה של ירושלים, והוא הכשירה לשמש מבצר־עוז בשעת מצור. מפעלו החשוב ביותר הוא, בלי ספק, התעלה שחצב בסלע להובלת מים מעֵין גיחון העירה, אל בריכת השילוח, היא התעלה הידועה בשם "נִקְבַּת השילוח", מפעל הנדסי תת־קרקעי משוכלל, שהותקן להספקת מים לנצורים בשעת מלחמה ולהקל על התושבים בזמן שלום. מלבד הידיעה הקצרה במל"ב כ, כ, שלפיה התקין חזקיהו את הבריכה ואת התעלה "ויבא את המים העירה", מוצאים אנו תיאור מפורט יותר בדה"ב לב, ג ואילך, על סתימת מימי העיָנות אשר מחוץ לעיר ו"הנחל השוטף בתוך הארץ, לאמר: למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים"[6]. עדות נו כת לביצוע מפעל הנדסי זה משמשת הכתובת העברית החקוקה בסלע על יד מוצא המנהרה, היא כתובת השילוח, המספרת על דבר חציבתה והשלמת העבודה[7]. כמו כן מסופר על חזקיהו שבנה "מסכנות לתבואה, דגן ותירוש ויצהר ואֻרוֹת (אורוות) לכל בהמה ובהמה... וערים עשה לו ומקנה צאן ובקר לרב, כי נתן לו אלהים רכוש רב מאד" (דה"ב לב, כח–כט). ידיעה מעניינת מוצאים אנו בנבואת ישעיהו על התכונה הרבה בירושלים ערב המצור: "ותקבצו את מי הברכה התחתונה ואת בתי ירושלים ספרתם, ותתצו הבתים לבצר החומה, ומקוה עשיתם בין החֹמֹתים למי הברכה הישנה" (יש' כב, ט–יא). על מעשים אלה מסופר גם בדה"ב לב, ה: "ויתחזק (חזקיהו) ויבן את כל החומה הפרוצה (מימיו של אחז, ואלה "בקיעי עיר דוד" שביש' כב, ט) ויעל על (ה)מגדלות ולחוצה החומה (ה)אחרת, ויחזק את המִלוֹא עיר דוד ויעש שֶׁלַח לרֹב ומגנים". ובפסוק הבא מדובר על ארגון חיל־המתנדבים: "ויתן שרי־מלחמות על העם, ויקבצו אליו אל רחוב שער־העיר וידבר על לבבם"[8]. וראויה לתשומת לב העובדה, כי גם סנחריב מזכיר חַיִל סדיר וחֵיל־עזר[9], שכינס חזקיהו בירושלים במטרה לחזק את הגנת בירתו. אבל בעיקר בטח מלך יהודה בעזרת צבא־הרכב המצרי, ולא בכְדִי התריע ישעיהו הנביא בימים ההם על "היורדים מצרים לעזרה ועל סוסים ישענו, ויבטחו ברכב כי רב ועל פרשים כי עצמו... ומצרים אדם ולא אל, וסוסיהם בשר ולא רוח" (שם לא, ג).

בשנת 702 ערך סנחריב מסע למזרחה של הממלכה האשורית, לאחר שסיים את השלב הראשון של המלחמה בבבל, שתוצאתו היה נצחון מפוקפק של מלך אשור.

www.daat.ac.il

לוח יט

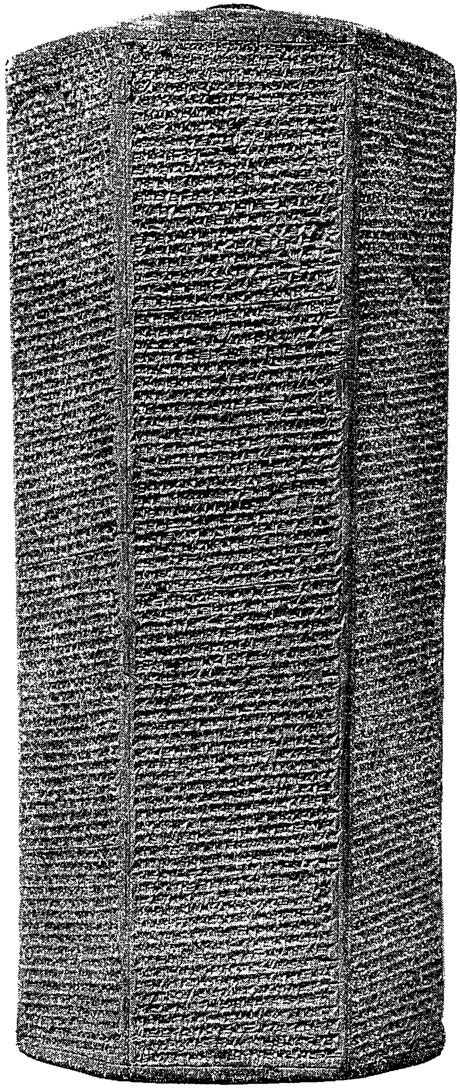

1 : מנסרת טין של סנחריב ("מנסרת טיילור"), הנמצאת
במוזיאון הבריטי, ועליה תיאור מלחמותיו של סנחריב
ובתוכן מלחמתו בחזקיהו מלך יהודה.

ח׳רבת אל־מוקנע, שאותה מזהים עם עקרון, מבט מצד דרום.

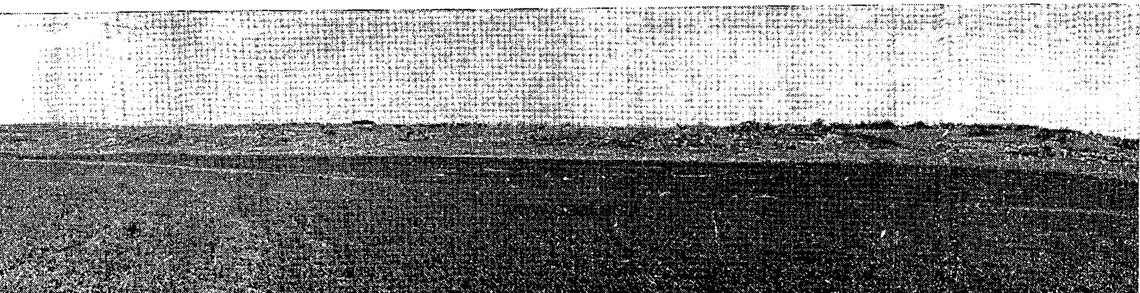

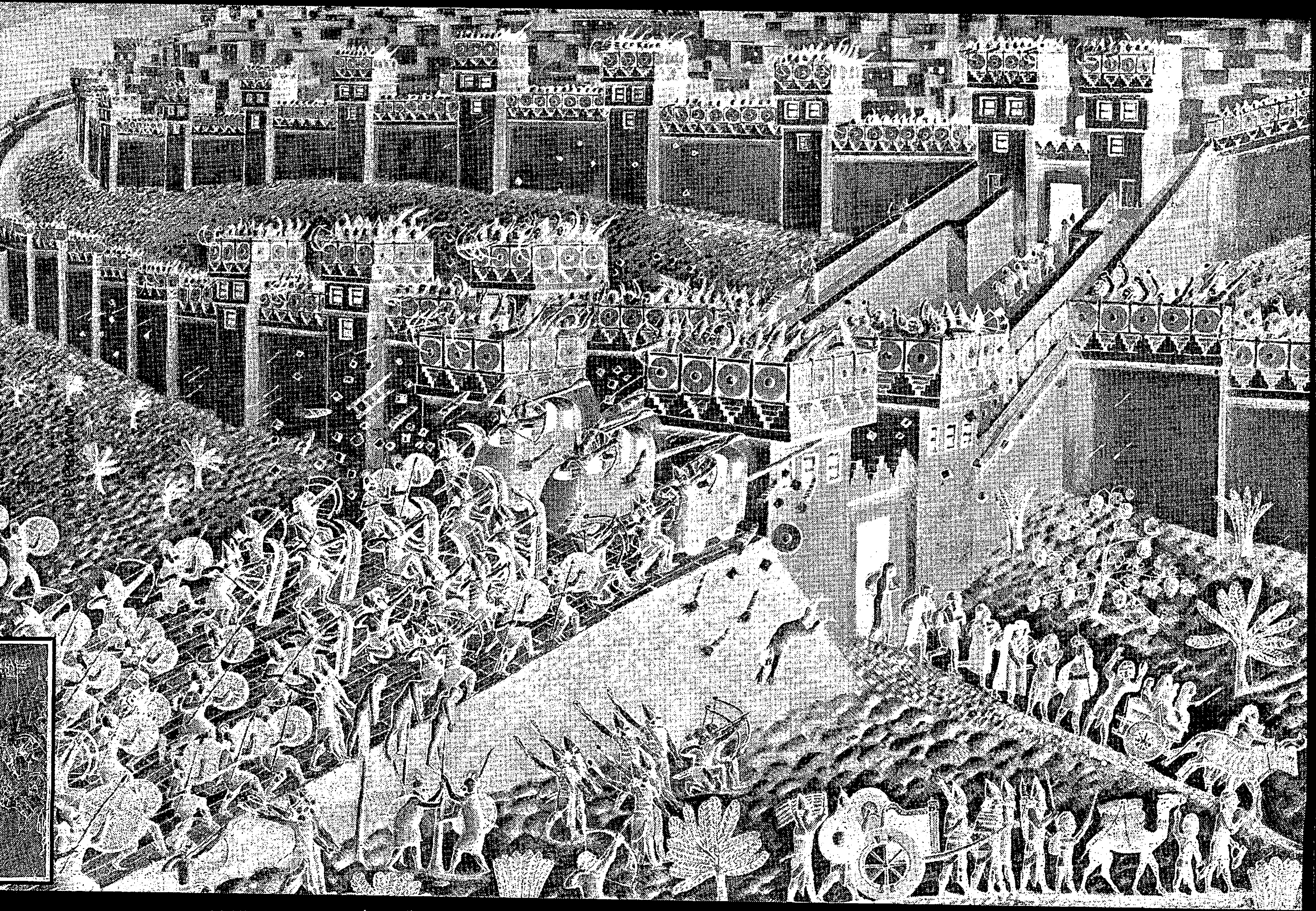

מצור לכיש, שחזור על־פי תבליט מימי סנחריב (למטה משמאל), ועל־פי החפירות באתר.

בפרק־זמן זה כבר נתגבשה ברית המלכים בעבר־הנהר, שנשענה על מצרים, ושעמה נמנתה גם יהודה, וזו פרקה את עול אשור: ״וימרד (חזקיהו) במלך אשור ולא עבדו״ (מל״ב יח, ז).

מסע סנחריב ליהודה

בשנת 701 לפסה״נ יצא סנחריב בראש חילותיו אל ארצות המערב, הוא המסע־הצבאי הגדול שאותו תיארו בפרוטרוט סופרי־המלך[10]. כאשר הגיע סנחריב לחוף הפיניקי נמלט מלך צידון על נפשו והפקיר לכובש האשורי את צידון־רבה ואת ערי־החוף הצידוניות: צידון־הקטנה, בית־זית, צרפת, מחלב, אוסו (צור היבשתית), אכזיב ועכו. סנחריב הושיב על כסא המלוכה בצידון מלך חדש, את אתבעל הב׳, הטיל מס כבד על ערי הצידונים ועל מלכי ארוד וגבל, וכמו כן על מלכי אשדוד (ששבה להיות מלוכה), עמון, מואב ואדום, אשר מיהרו להכנע לאשור. מעכו פנה סנחריב דרומה,

ציור 51: מסע סנחריב לארץ־יהודה

www.daat.ac.il

בודאי דרך פחוַת דאר, והגיע למחוז יפו, שהיה בזמן ההוא נתון למרותו של מלך אשקלון, אחד מבעלי הברית הראשיים. סנחריב מזכיר בפירוש את כיבושן של הערים יפו, בית־דגון, בני־ברק ואזור, כולן ערי צדקא מלך אשקלון[11], והתקדם דרומה, כנראה בדרך הנוחה והקצרה ביותר לאשדוד, כדי להתייצב מול חילות המצרים שהוזעקו על ידי הברית האנטי־אשורית. המערכה הגדולה ניטשה בשדות אלתקה, כנראה, תל א־שַׁלַאף[12], בקרבת הכפר הנטוש קֻבֵּיבֶּה, כארבעה ק״מ צפונה־מזרחה ליבנה, ליד צומת של שתי דרכים עתיקות היוצאות מיבנה: האחת הנמשכת צפונה, לבית־דגון, והשניה הפונה לרמלה וללוד. תיאור חי של מלחמת אלתקה מוצאים בכתובת סנחריב: ״ויקראו (בעלי הברית) למלכי מצרים ולַקַשָּׁתי מלך כוש ומרכבותיו וסוסיו, חַיִל אין ספור, ויבואו לעזרתם. בשדה אלתקה ערכו מערכה נגדי... נלחמתי בהם והנחלתי להם תבוסה. בתוך הקרב תפסו ידי חיים את בעלי הרכב המצריים עם בני מלכיהם ואת בעלי הרכב של מלך כוש״.

לאחר מכן לכד סנחריב את ערי המבצר אלתקה ותִמְנָה וכבש אֶת עקרון (ח׳רבֶּת אל־מֻקַנַּע)[13], זו שהסגירה בידיו של חזקיהו את מלכה פדי, הנאמן לסנחריב, והצטרפה לברית נגד אשור. סנחריב עשה שפטים בשרי עקרון, העניש קשה את תושבי העיר, והמשיך בדרכו אל פנים שפלת יהודה, אל מחוזותיה המערביים של מלכות יהודה, אשר עדיין לא נכנעה למלך אשור. במסעו זה, המלווה הרס וחורבן, הגיע סנחריב עד לכיש, שבמחוז השני של שפלת יהודה (יהושע טו, לט), שם מצור על עיר המבצר החזקה ולכדה. את לכיש הפך סנחריב למקום מפקדתו, ומשם פשטו גדודי אשור

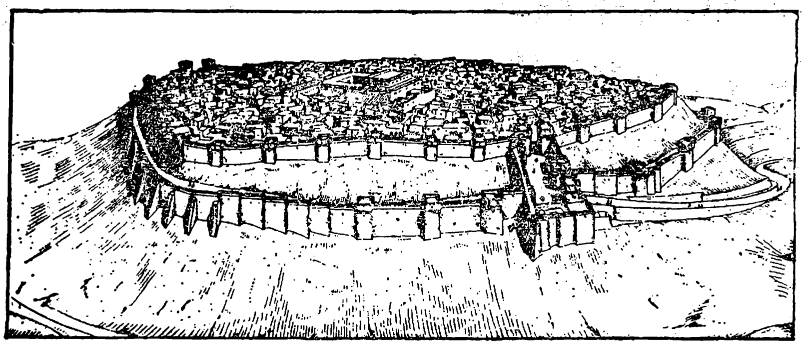

ציור 52: שחזור העיר לכיש הישראלית על חומותיה ושעריה

ביהודה, כבשו עיר אחר עיר והרסו כליל את מערכת ההגנה של הארץ. שְׁמָמַת מחוזות נרחבים וגלות תושבים מרובים – אסונות אלה באו כמהלומה כבדה על מלכות יהודה. תיאור מפורט של מצור האשורים על לכיש וכיבושה נמצא בתבליטי סנחריב, שנתגלו בחורבות בית המלך בנינוה[14], ויש בהם להדגים את הטכניקה של המצור, ההסתערות של גייסות אשור וכיבוש המבצר, משפט המלך שעשה בראשי העיר, מעשי האכזריות בשבויים וגלות התושבים, הריסת המטעים סביב לעיר, וכן את הווי

www.daat.ac.il

הצבא האשורי ומחנהו. בספר זכרונותיו מסכם סנחריב את מעשה גייסותיו ביהודה לאמור: "ואשר לחזקיהו היהודי, אשר לא הביא את צווארו בעולי, על 46 עריו הבצורות, ערי־החומה[15], ועל ערי־השדה אשר בסביבתן, שמתי מצור וכבשתי אותן על ידי סוללות עפר כבוש ששפכתי עליהן, בהגשת כרים, בהסתערות חיל־רגלים, במחתרות, בפרצים ובמנהרות[16]. 200,150[17] נפש, קטן וגדול, איש ואשה, סוסים, פרדים, חמורים, גמלים, צאן ובקר עד אין מספר הוצאתי מתוכן ויהיו לי לשלל. ואותו סגרתי כמו צפור בכלוב בתוך ירושלים, עיר ממלכתו".

תמונה מבהילה וקודרת של חורבן ערי השפלה מצייר עד־ראיה, הנביא מיכה המורשתי: "כי אנושה מכותיה, כי באה עד יהודה, נגע עד שער עמי עד ירושלים... כי ירד רע מאת ה' לשער ירושלים" (מיכה א, ט ואילך). ובין הערים שבהן פגעה הרעה הוא מזכיר את לכיש, מורשת־גת, אכזיב, מָרֵשה ועדולם, כולן בשפלת יהודה[18]. בספר זכרונותיו מספר סנחריב שקרע מעל יהודה מחוזות נרחבים, אל נכון את מחוזות השפלה, וצירפם למלכויות פלשת: אשדוד, עקרון ועזה. כמו כן מסתבר מדבריו כי אחד הגייסות הגיע עד ירושלים ושם מצור על העיר ואף שפך סוללת־עפר, בעוד שעיקר הצבא האשורי הופנה לכיבוש אשקלון, בעלת בריתה של יהודה. במצוקתו נאלץ חזקיהו להכנע למלך אשור. מספר זכרונותיו של סנחריב למדים אנו, שחזקיהו שלח למלך אשור מס כבד, שכלל 30 ככרות זהב ו־800 ככר כסף, אבנים יקרות, פוך, רהיטים מצופים פיתוחי־שן, חפצי־שן ועץ יקר, וכן בנותיו ופילגשיו, שרים ושרות. גם בכתובות אחרות של סנחריב מסופר על כניעתו של חזקיהו ועל המס הכבד שהוטל עליו לשלחו לנינוה. בתנאי הכניעה של חזקיהו נכללו גם שחרורו של פדי מלך עקרון מן המאסר. כל הידיעות הללו, השאובות מן המקורות האשוריים, מכוונות יפה למסופר במקרא, ובייחוד למסופר במל"ב יח. לפי מקור זה לכד סנחריב את ערי יהודה הבצורות וקבע את מושבו בלכיש. בצר לו שלח חזקיהו משלחת לסנחריב לכישה, שהודיעה על כניעתו של חזקיהו: "וישם מלך אשור על חזקיהו מלך יהודה שלוש מאות ככר כסף (לפי כתובת סנחריב: שמונה מאות) ושלשים ככר זהב". כדי לשלם את הסכום הגדול הזה הריק חזקיהו את אוצרות בית המלך ובית המקדש, וקיצץ את דלתות ההיכל ואת האומנות אשר ציפה חזקיהו בימי גדולתו.

המצור על ירושלים והמכה בצבא אשור

בזה נסתיים השלב הראשון של המלחמה, ושום מקור אשורי אינו מעיד על המשכה. ואילו במקורות שבמקרא נשתמרו ידיעות סותרות זו את זו על השלב השני של המלחמה, שכתוצאה ממנו עזב סנחריב לפתע את הארץ וירושלים ניצלה מכליון; ויש מן החוקרים, שכדי לישב את הסתירות ולפרש את הכתובים, הניחו שהיו שני מסעות שונים של סנחריב: האחד בשנת 701 לפסה"נ והשני בשנת 693 או 689 לפסה"נ[19]. אך אין לקבל סברה זו, שאין לה אחיזה בתעודות האשוריות. נראים הדברים, כי סנחריב לא הסתפק בכניעתו של חזקיהו, אלא הגביר את המצור על ירושלים במטרה לאלץ את חזקיהו לפתוח את שערי העיר בפני הגיס האשורי, שנשלח מלכיש בראשותו של התרתן, הוא שר־הצבא בדרגה הגבוהה ביותר. החלטה זו של סנחריב באה בודאי בעקבות

www.daat.ac.il

השמועה על התכונה הרבה של המצרים לצאת למלחמה מכרעת נגד צבא אשור, שהתחיל לאיים על ארץ־הנילוס גופה. אל נכון פקד סנחריב על שריו להשלים את כיבוש ירושלים בלא שהות, כדי להבטיח את עורפו של צבא אשור במערכה נגד האויב העיקרי. ולא מן הנמנע כי, למרבה המבוכה בירושלים, הגיע אז מן הצפון, מפחוַת שומרון, גיס אשורי נוסף, אשר עבר ביעף על ערי בנימין, מעית (כנראה הע', היום א־תל), שבגבולה הצפוני של מלכות יהודה, עד נֹב שמצפון לירושלים (יש׳ י, כח–לב).

לפי המסופר במל״ב יח, יז–יט, לז; יש׳ לו, ב–לז, לה, התייצבו שלושת שרי אשור – התרתן, הוא ראש־הצבא, רב־סריס, ורבשקה – בתעלת הבריכה העליונה, כלומר בקצה הדרומי של עיר דוד, והתחילו לנהל משא־ומתן עם הנצורים בירושלים, שבראשם עמדו שלושת נציגי חזקיהו, שרי המלוכה הראשיים – אשר על הבית, הסופר והמזכיר. רבשקה, הרוח החיה במשא־ומתן זה וראש המדברים, דרש כניעה בלי תנאים, ואף הודיע לנצורים שהחליט מלך אשור להעמיד פחה בירושלים, כלומר לבטל את המלוכה ולהפוך את יהודה למחוז שלטון אשורי. רבשקה פנה לא לשרים בלבד, אלא גם אל ״העם אשר על החומה״, בדברים שנאמרו ב״קול גדול יהודית״, כלומר בשפת הארץ, ולא שעה לבקשת שרי יהודה לדבר ארמית, היא הלשון הרשמית בפרובינציות הארמיות של אשור והלשון הדיפלומאטית, שהשתמשו בה האשורים במשא־ומתן גם עם מושלים בלתי־ארמיים בעבר־הנהר[20]. במשך כל המצור עמד הנביא ישעיהו בן־אמוץ לימינו של המלך, עודדו לבטוח באלוהי ישראל ולא להסגיר את העיר ביד הצר, והפיח תקוה ותוחלת בלב הנצורים: ״אל תירא עמי ישב ציון מאשור, בשבט יככה ומטהו ישא עליך בדרך מצרים; כי עוד מעט מזער וכלה זעם, ואפי על תבליתם... והיה ביום ההוא יסור סֻבֳּלוֹ מעל שכמך ועֻלּוֹ מעל צוארך...״ (יש׳ י, כד ואילך). ומדברי הנבואה, שמיחס ההיסטוריוגרף היהודי לישעיהו, נשמע הד המעשים המפתיעים, שהתרחשו לאחר מכן: ״כה אמר ה׳: אל תירא מפני הדברים אשר שמעת, אשר גדפו נערי מלך אשור אותי. הנני נותן בו (בסנחריב) רוח ושמע שמועה ושב אל ארצו והפלתיו בחרב בארצו״ (יש׳ לז, ו–ז). נראים הדברים כי בזמן המצור כבר הגיעה לירושלים השמועה שהמצרים יצאו להלחם בסנחריב, ושמועה זו עודדה את הנצורים ואימצה את לבם שלא לפתוח את שערי העיר לפני האשורים. בימים ההם כבר נטש סנחריב את מחנהו בלכיש, ובדרכו למסילה הראשית בחבל־החוף שם מצור על אחד המבצרים שנשתיירו בגבולה המערבי של יהודה, היא לבנה (מל״ב יט, ח), שמצפון או מצפון־מערב ללכיש, שיש לזהותה באחד התלים שממערב לבית גוברין[21]. אותה שעה פשטה השמועה על צאתו של תרהקה מלך כוש[22] למלחמה באשור. אז שיגר סנחריב שליחים ירושלימה, ובידיהם ספרים (אגרות) אל חזקיהו מלך יהודה, שהכילו כנראה אולטימטום להסגיר ללא דחיה את ירושלים ביד האשורים. הפעם איים סנחריב בהחרמת העיר אם פקודתו לא תתמלא. לא בכדי עוררו ספרים אלה מבוכה בלב חזקיהו, והסופר מוסר תיאור דראמטי, כיצד פרש מלך יהודה את כתב סנחריב לפני ה׳ והתפלל אל יושב הכרובים. אותה שעה שלח ישעיהו ביד שליחים את דבר הנבואה המעודדת (מל״ב יט, כח–לד; יש׳ לז, כא–לה), המסתיימת במשפט האופייני: ״וגנותי על העיר הזאת להושיעה, למעני ולמען דוד עבדי״. בזה

www.daat.ac.il

נפסק במקור המקראי הסיפור השוטף על השתלשלות המאורעות. כסיום מובאת האגדה, שרוֹחה ביהודה, על המקרה המופלא שקרה במחנה האשורי וגרם לסנחריב שיעזוב את הארץ לפני שהצליח להכניע את ירושלים ולהלחם במצרים.

הצד השוה בנוסחאות של הסיפור הקצר על מאורע זה, שנשתמרו במל״ב יט, לה–לו; יש׳ לז, לו–לז ודה״ב לב, כא, הוא כדלקמן: בלילה יצא מלאך ה׳ ויך במחנה אשור, וישב סנחריב מלך אשור לארצו. לפי שתי הנוסחאות הראשונות היכה המלאך במחנה אשור 185,000 איש וישכימו בבוקר והנה כולם פגרים מתים; ואילו לפי הנוסחה השלישית הכחיד המלאך כל גבור־חיל ונגיד ושר במחנה מלך אשור. הנוסחה השלישית מציינת כי שב סנחריב לארצו בבושת פנים, ואילו השתים האחרות מסתפקות בהזכרת שיבתו של סנחריב לנינוה. כסיום לפרשה כולה באה הידיעה ההיסטורית על שני בניו של סנחריב, שרצחו את אביהם באחד המקדשים, ועל עליתו של אסרחדון בן סנחריב לכסא המלוכה באשור ב־680 לפסה״נ; אל נכון כדי לאמת את נבואתו של ישעיהו: ״ושב אל ארצו והפלתיו בחרב בארצו״ (יש׳ לז, ז). ראוי לציין כי באותה נבואה של ישעיהו לא נאמר דבר על הנס, שנתרחש במחנה אשור, וכגורם יחיד למהירות שעזב סנחריב את הארץ נזכרת השמועה ששמע בלבד, אל נכון השמועה על בוא צבא תרהקה.

מקורות המקרא אינם מרמזים לנו רמז כלשהו על אופי המכה שהוכה צבא אשור, והוצעו בענין זה הצעות שונות ומשונות. כבר הביא יוסף בן־מתתיהו את הסברה שאלהים שלח דֶבֶר במחנה (קדמוניות י, א, ה). מענינת היא סברתו של פייגין[23], שהכוונה למחלת השִׁיבּוּ, הידועה מכמה תעודות אכדיות כאחת המחלות המדבקות, שהיתה מתפשטת לעתים בצבא, והיא כרוכה בחום גבוה. יתר על כן, פייגין מסתמך גם על נבואות ישעיהו לחיזוק השערתו (כגון על יש׳ י, טז–יז), וסבור שראה החוזה בעיני רוחו אש בוערת במחנה אשור, אבל לא היתה זו אש מוחשית כי אם אש הקדחת של המחלה. אך מסתבר מאליו כי אין אלו אלא השערות בלבד, וקשה להעלות מתוך הכתובים מהו גרעינו ההיסטורי של הסיפור העממי.

הדים של פרשה זו נשתמרו אף בדבריו של הרודוטוס (ספר ב, 141) על מסעו הצבאי של סנחריב למצרים, הלקוחים מתוך אגדה מצרית. לפי סיפורו של הרודוטוס גייס סֶתוֹן, המלך הכהן במקדש הֶפַיְסְטוֹס (הוא האל המצרי פתח), את אנשיו למלחמה עם סנחריב ״מלך הערבים והאשורים״, שבא על מצרים. וכשהגיע סתון לתחפנס שבמבואות מצרים, פשטו בלילה עכברים על מחנה סנחריב וכרסמו את כלי־הנשק של האויבים; למחרת נָס חֵיל סנחריב ורבים מהם אבדו. אגדה זו מיוסדת בודאי על נוסח מצרי של מסע סנחריב למצרים, שנסתיים בשיבתו הפתאומית של מלך אשור לארצו. אמנם, לא הוברר ממנה מיהו סתון, המופיע ככהן וכמלך מצרים, ותתכן הסברה שאינו שם פרטי אלא תוארו של הכהן הגדול של האל פתח (הפייסטוס) במוף; ולכן יש מי שסובר שתרהקה היה אז הכהן הגדול של פתח במוף, ומילא תפקיד חשוב במלחמה נגד אשור. גם יוסף בן־מתתיהו סובר שתרהקה הוא המלך שמפניו נסוג סנחריב ממבואות מצרים, אבל אפשר שקשר את המסופר במקרא על תרהקה מלך כוש למסופר אצל הרודוטוס על סתון, ולכן אין להסיק ממנו מסקנות ודאיות. עצם העובדה, שנסיגתו הפתאומית של סנחריב מגבולות מצרים ויהודה עוררה פליאה

www.daat.ac.il

בעיני בני הדור, איננה מוטלת בספק, ולא בכדי לבש מאורע זה דמות אגדית בדמיון היהודים והמצרים, והדיו הגיעו עד דורות רחוקים.

גייסות האשורים הביאו הרס וחורבן על ארץ־יהודה; וגם שכנותיה, וביחוד מלכויות הפלשתים שבמערב, פגעו בה קשה וקצצו בגבולותיה. לאחר מות חזקיהו היה מנשה בנו נאלץ לבוא בעול אשור, שהיתה אז בשיא גדולתה, ואף הצליחה לכבוש את מצרים ולהחזיק בה. אבל המאורע ההיסטורי הגדול בשנת 701 לפסה״נ הציל את ירושלים ויהודה מגורלן של שומרון ושאר מחוזות הכיבוש, שהפכו לפחוות אשוריות. יהודה הוסיפה להתקיים כמלוכה ואסאלית, ומלכי בית־דוד לא פסקו למשול בירושלים. גם בהיותם נכנעים לשליט האשורי לא חדלו לצפות לשעת כושר כדי לפרוק את עולו מעל צוארם. שעת כושר זו באה בימי נכדו של מנשה, המלך יאשיהו. בימיו נבנתה יהודה מחורבנה של אשור ועלתה לדרגת גורם מדיני בקדמת־אסיה.

הערות

מאמר זה מיוסד על מאמר שנדפס לראשונה בקובץ ארץ־ישראל ב (תשי״ב), עמ׳ 170—175.

1 על מלחמות ישראל ואשור ועל חורבנה של שומרון עיין מאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ׳ 241—260. על הפרשה הסבוכה של כיבוש שומרון בידי אשור השוה: H. Tadmor, JCS 12 (1958), pp. 30ff.

2 על פרשיות אלה עיין: ב. מייזלר (מזר), ארץ־ישראל ב (תשי״ב), עמ׳ 170 ואילך, ושם ביבליוגרפיה נוספת; ועיין עוד: H. Tadmor, JCS 12 (1958), pp. 77ff.; W. W. Hallo, BAr 23 (1960), pp. 53ff.

3 על מסעותיהם של מלכי אשור לפלשת עיין מאמרו של ח. תדמור, בכרך זה, עמ׳ 261—285.

4 עיין במחקרים המנויים בהע׳ 2.

5 עיין התרגומים של: D.D. Luckenbill, The Annals of Sennacherib, 1924; idem, Ancient Records of Assyria and Babylonia 2, 1927, pp. 115ff.; L. Oppenheim, ANET, pp. 287ff.

6 על תעלת השילוח עיין: מ. הקר, ספר ירושלים, תשט״ז, עמ׳ 191 ואילך; ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ג, טור 825 ואילך; ובפירוט H. Vincent, Jérusalem sous terre, 1911.

7 עיין לאחרונה: S. Moscati, L'epigrafia ebraica antica, 1951, pp. 40ff.

8 על מבנה הצבא עיין: י. ידין, ידיעות טו (תש״י), עמ׳ 86 ואילך.

9 Urbû, על הוראת המושג עיין: L. Oppenheim, ANET, p. 288. בטעות נהגו לתרגם מושג זה במשמעות של ״ערבי״ וסברו שהכונה לערבים ששכר חזקיהו. אמנם, גם ההוראה חיל־עזר מוטלת בספק.

10 עיין המחקרים המנויים בהע׳ 5, ועיין גם במאמרו של ח. תדמור, בכרך זה, עמ׳ 276 ואילך.

11 מכתבר, איכוא, שיפו ובנותיה היו אז חלק בלתי נפרד של מלכות אשקלון, ובין יפו ובין המטרופולין שלה הפרידה מלכות אשדוד, כלומר שהקשר העיקרי בין יפו ואשקלון היה בנתיב הים.

12 עיין: ב. מזר, ידיעות כד (תש״ך), עמ׳ 15 ואילך.

13 עיין: י. נוה, ידיעות כא (תשי״ז), עמ׳ 178 ואילך.

14 עיין: A. H. Layard, The Monuments of Nineveh 2, 1853, pl. 21ff.; A. Paterson, The Palace of Sinacherib, 1915; Pritchard, ANEP, pp. 129ff.; ועיין גם: R. Barnett, IEJ 8 (1958), pp. 161ff.

15 מספר זה הוא בוודאי מדויק, שכן ברשימת ערי יהודה שביהושע טו, שנתחברה לדעתי בימי יהושפט ותוקנה לאחר מכן מספר פעמים, נזכרות 39 ערים בשפלה ו־49 בהר, ואף חסרים בה כמה ישובים שחרבו לפי עדותו של מיכה בימי סנהריב. על הדעות השונות על זמן חיבורה של הרשימה עיין: A. Alt, Kleine Schriften 2, 1953, pp. 276ff.; F. M. Cross—G. E. Wright, JBL 75 (1956), pp. 202 ff.; Z. Kallai, VT 8 (1958), pp. 134 ff.; Y. Aharoni, VT 9 (1959), pp. 239ff; ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך יהושפט.

16 ש. ייבין (ארץ ישראל א [תשי״א], עמ׳ 29 ואילך) סובר, כי המנהרה הצרה, שנתגלתה בשעת חשיפת החלקלקה בלכיש, היא מעשה ידיהם של חילות סנחריב.

17 A. Ungnad, ZAW 58 (1942—3), pp. 199ff. מפרש את המספר כ־2,150 בלבד, וקשה לקבל את דעתו, אף על פי שהמספר 200,150 הוא בוודאי מוגזם.

www.daat.ac.il

18 החפירות והסקרים הארכיאולוגיים שנערכו בתלי השפלה לא העלו עדויות על הקף החורבן וההרס שגרמו חילות סנחריב לערי יהודה. שום סימנים ברורים של חורבן לא נתגלו בחפירות בית שמש או תל בית מרסם (עיין .W.F. Albright, AASOR 21—22 [1941—2], pp. 65f), ויתכן שערים אלה לא נפגעו אלא במעט. אשר ללכיש מתקבלת על הדעת הסברה של גב׳ א. טפנל (.O. Tufnell, Lachish 3, 1953, pp. 55ff), שהחורבן של שכבה ג׳ בלכיש היא מפרק זמן זה, שלא כדעת רוב החוקרים הקובעים חורבנה לשנת 597 לפסה״נ. ועיין גם נ. אביגד, אנציקלופדיה מקראית ד, ערך לכיש.

19 עיין: ש. פייגין, מסתרי העבר, תש״ג, עמ׳ 88 ואילך; ,L. Honor, Sennacherib's Invasion of Palestine 1926; W. Rudolph—A. Alt, PJB 25 (1929), pp. 59ff.; W.F. Albright, The Biblical Period, 1950, pp. 43ff.; .idem, BASOR 130 (1953), pp. 8ff.; J. Bright, A History of Israel, 1960, pp. 182ff

20 עיין: ב. מזר, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 145 ואילך.

21 זיהויה של לבנה מוטל בספק. אין לקבוע את מקומה בתל א־צאפי, כדעת כמה חוקרים. ונראה שיש לבקש את מקומה בקצה הגבול המערבי של יהודה (השוה מל״ב ח, כב), בדרך הראשית מלכיש לחוף הים. לפיכך יתכן לקבוע את מקומה של לבנה בתל בראנט או אולי בתל עראק אל־מנשיה. במקום זה היה מבצר בתקופה הישראלית. ועל אף שמבצר זה לא היה גדול בשטחו (שטח שיאו של התל הנישא אינו עולה על 15 דונם), הרי שלט על דרכי הגישה ליהודה והיתה לו חשיבות ניכרת. בחפירות המצומצמות שנערכו בתל הנישא לא נחשפו אלא השכבות העליונות שמימי מלכות יהודה וימי שלטון פרס, אבל מסתבר שהמקום היה מיושב ומבוצר גם בתקופות קודמות. על החפירות בתל עראק אל־מנשיה עיין: ש. ייבין, דו״ח מוקדם ראשון על החפירות בתל ״גת״, תשכ״א. על הצעות הזהוי השונות ללבנה עיין: ז. קלאי, אנציקלופדיה מקראית ד, ערך לבנה.

22 בעית תרהקה היא מסובכת וקשה להם למצוא לה פתרון המניח את הדעת, כי הרי עדיין לא היה מלך בשנת 701 לפסה״נ. לכן יש סוברים, כי התואר ״מלך כוש״ במקור המקראי הוא אנאכרוניסמוס; ועיין: ש. פייגין, שם, עמ׳ 100—101; .W. W. Hallo, BAr 23 (1960), pp. 53ff. על הזכרת שמו של תרהקה מסתמכים החוקרים, המנסים לקבוע מסע שני ומאוחר הרבה יותר של סנחריב, ובמיוחד אולברייט (.W.F. Albright, BASOR 130 [1953], pp. 9ff), הקובע על סמך מקורות מצריים חדשים את עלייתו של תרהקה לשלטון כמלך־משנה בשנת 690/89 לפסה״נ וכמלך יחיד בשנת 685/4 לפסה״נ (ועיין גם: .J. M. A. Janssen, Biblica 34 [1953], pp. 23ff). אבל אין לסברה זו סמך במקורות המקראים והאשוריים; ועיין כעת: ,H. H. Rowley, Bulletin of John Rylands Library 44 (1962) .pp. 411ff

23 עיין: ש. פייגין, שם, עמ׳ 88 ואילך.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מלחמותיה האחרונות של ממלכת יהודה

מאת: א. מלמט

הרקע ההיסטורי למערכת מגידו והמסעות המצריים לארץ־ישראל

התפוררותה של ממלכת אשור האדירה ברבע האחרון של המאה הז׳ לפסה״נ לאחר שמשלה בכיפה – אם כי תוך עליות וירידות – למעלה מחמש מאות שנה, הביאה לידי זעזועים קשים במסכת היחסים הבינלאומיים. ביחוד נתנו זעזועים אלה את אותותיהם ב״עבר־הנהר״, דהיינו באיזור המשתרע מן הפרת עד חצי־האי סיני, דהיינו סוריה וארץ־ישראל. יהודה ושכנותיה, שהיתה להן רוחה זמנית בעת ירידתה של אשור, נעשו שוב לארץ־מריבה – הפעם בין מצרים ובבל, שכל אחת מהן ראתה עצמה כיורשתה של הממלכה המתמוטטת, ושאפה להשתלט על שטחי בינים אלה.

ממלכת יהודה מוצאת עצמה מעורבת במאבק הכוחות הבינלאומיים, בנסיבות חדשות אלו, כבר במערכת מגידו, בשנת 609 לפסה״נ, והפרשה באה לידי סיום רק לאחר חורבנה של יהודה, עם רצח גדליה וירידת שארית הפליטה של הישוב היהודי למצרים, בשנת 586/5 לפסה״נ. מאורעות פרק זמן זה, חצי יובל שנים בקירוב, הם אחת הפרשות המרתקות ביותר בתולדות עם ישראל. סערת התקופה משתקפת בדברי המקרא, הנותנים לנו תמונה מפורטת למדי על השתלשלות המאורעות בשנותיה האחרונות של ממלכת יהודה. אולם המחקר הארכיאולוגי בארץ־ישראל, מזה, ושורת תגליות אפיגרפיות חשובות ומפתיעות כאחת, מזה, מוסיפים להבהיר ולהמחיש את העלילה שהתחוללה ערב חורבנה של יהודה.

התגלית, שהביאה לידי מפנה בהבנת השתלשלות הענינים בסוף ימיו של יאשיהו, היא כרוניקה בבלית מן השנים 616–609 לפסה״נ שפרסם המלומד האנגלי גד בשנת 1923[1]. תעודה זו מלמדת על צירופי הכוחות המדיניים שנוצרו בעולם העתיק עם ירידת אשור, והיא מבהירה את הרקע להתיצבותו של יאשיהו ליד מגידו נגד הצבא המצרי האדיר. באותו זמן נעשתה מצרים בעלת ברית לאשור, שהיתה עד אז אויבתה העיקרית. ברית זו היתה מכוונת נגד כוחות בבל ומדי, שעלו על מרכזי אשור וכבשום בזה אחר זה. בשנת 610 לפסה״נ, שנה לפני קרב מגידו, כבש צבא בבל, ביחד עם שבטי האוּמַן־מַנְדָה (שיש מזהים אותם עם הסְקִיתִים), את העיר חרן, ובודאי השתלט גם על האזור המשתרע מערבה עד לפרת, והטיל את אימתו על סוריה. מצרים החישה, איפוא, עזרה צבאית מהירה לבעלת־בריתה אשור, ששרידי צבאה התרכזו בסוריה. מסתבר שנסיונו של יאשיהו לעצור את הצבא המצרי ליד מגידו בא למנוע עזרה זו לאשור.

עיין הערות בעמ׳ 311–314 ולוח כב.

www.daat.ac.il

מסקנה זו עולה גם מן התיאור של קרב מגידו בספר דברי־הימים, ומדברי פרעה נכו במגידו בכתוב זה: "מה לי ולך מלך יהודה, לא עליך אתה היום כי אל בית מלחמתי[2], ואלוהים אמר לבהלני" (דה"ב לה, כא). על כל פנים התנהגותו של יאשיהו מעמידה את יהודה בחזית אחת עם בבל; לפיכך אין לראות עוד במערכת מגידו צעד הרפתקני ובלתי־שקול מצד יאשיהו, כתיאור שהיה רווח אצל כותבי ההיסטוריה, אלא החלטה נועזת של מלך יהודה, שהיתה מבוססת על חישובים מדיניים וצבאיים. ואולי יש לראות בנסיונו של יאשיהו לעצור את פרעה במגידו חלק מתכנית אסטרטגית מקיפה, של ברית־צבאית בבלית־יהודית[3]. אמנם חסרות לנו ידיעות כל שהן על ברית כזאת. אך העובדה שבשנת 616 לפסה"נ, כשחש לראשונה צבא מצרי, בפיקודו של פרעה פסמתיך, לעזרת האשורים, לא הופרע אותו מסע (שבודאי אף הוא התנהל דרך ארץ־ישראל) על ידי המלך יאשיהו – יש בה משום חיזוק להשערה על ברית של יהודה ובבל בעת קרב מגידו. שכן בשנת 616 היתה עדיין בבל מחוץ לאופק המדיני של מלכות יהודה, ולכן לא העז יאשיהו לעמוד נגד צבא מצרים, בעלת־בריתה של אשור[4].

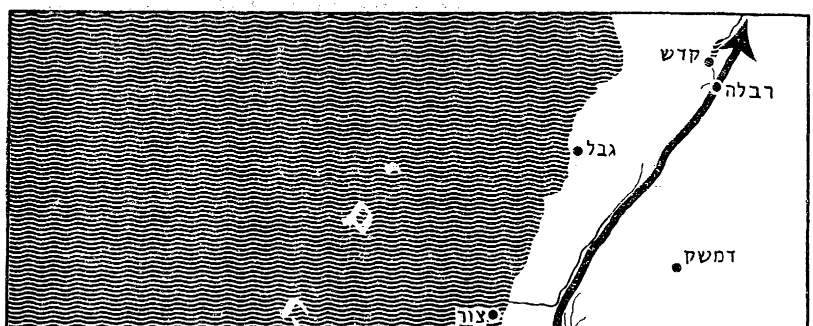

ציור 53: מסע פרעה נכו ומערכת מגידו

www.daat.ac.il

בודאי השפיע על החלטתו של יאשיהו בשנת 609 לפסה״נ גורם נוסף, והוא חולשתה של מצרים באותם הימים, שכבודה הושפל זמן קצר לפני קרב מגידו בידי שבטי הסקיתים. מתוך צירוף הידיעות בכרוניקה הבבלית והנתונים המובאים אצל הרודוטוס (ספר א, סע׳ 105) מסתבר, ששבטים אלה פרצו לגבולות ארץ־ישראל בין אדר ותמוז שנת 609 לפסה״נ, שדדו את ארץ פלשת ואיימו אף על גבול מצרים. אולם פסמתיך הרחיק אותם ממנו על ידי מתן כופר לסקיתים, והללו נסוגו. אפשר שהד לפשיטת הסקיתים לערי פלשת ואיומם על יהודה עולה גם מפרקי הנבואה, כגון ירמיהו פרק מז[5]. באותו זמן מת פסמתיך הא׳ ועל כסא המלוכה עלה פרעה נכו; כנראה גם עובדה זו, שמול יאשיהו התיצב עתה שליט חדש, שטרם נתנסה כמצביא, היה בה כדי להניע את מלך יהודה לצעדו הנועז[6].

עם כל היתרונות הצבאיים שעמדו ליאשיהו במערכת מגידו, כגון מלחמה יזומה על ידו ועריכת התקפת־פתע על צבא האויב, בשעה שהאויב היה מרוחק מבסיסיו הצבאיים ונתון לסכנת ניתוק מהם, אין להניח שהיה מלך יהודה עושה צעד זה אלא אם כן היה לו צבא חזק ומוכן למלחמה. לדאבוננו לא נשתמרו במקרא פרטים על צבא יהודה באותם הימים, אולם אפשר להניח שמלך בעל כשרון מדיני רב כיאשיהו, שדאג לחיזוקה של ממלכתו, בודאי אף טיפח את צבא יהודה והעלהו לרמה גבוהה[7]. ואכן, הממצא הארכיאולוגי מלמד על ביצור הנקודות האסטרטגיות ברחבי הארץ, וביחוד לאורך ״דרך הים״, כגון מגידו[8] בצפון והמצודה ליד יבנה־ים (״מצד חשביהו״)

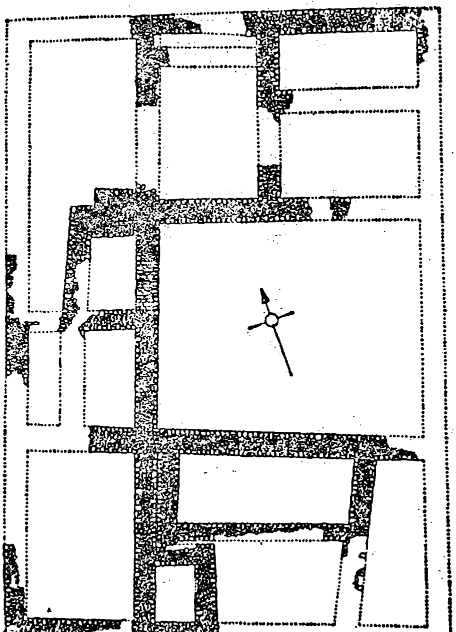

ציור 54: תכנית המצודה הישראלית המאוחרת במגידו

www.daat.ac.il

בדרום. על מצודות אלה הפקיד יאשיהו שרי צבא, כפי שמסתבר ממכתב עברי שנתגלה באתר האחרון[9].

נסיונו של יאשיהו נכשל[10], וכנראה אף לא הגיעו הדברים לידי קרב ממש בשל הפצע האנוש שנפצע מלך יהודה[11]. נכו לא נתעכב, כפי הנראה, זמן רב ("ואלהים אמר לבהלני") במגידו, שאליה הגיע בימי האביב ("צאת המלכים"), כי לפי הכרוניקה הבבלית (שורה 66 ואילך), במידה שהיא מעידה באמת על מסעו של נכו, הגיע הצבא המצרי לאזור הפרת כבר בחודש תמוז. באותו הזמן גם הסדיר פרעה את עניני "עבר־הנהר" ממפקדתו שברִבְלָה אשר בארץ־חמת, והסיר את יהואחז, שנודע כנראה במדיניותו האנטי־מצרית, מכס המלוכה ביהודה, לאחר שמלך כיורשו של יאשיהו שלושה חדשים בלבד. במקומו המליך נכו את יהויקים, שהיה כנראה ידוע בנטיותיו הפרו־מצריות, אשר להן נשאר נאמן עד סוף ימיו (מל"ב כג, לד–לו).

על אף שפרעה לא הצליח לגרש את הבבלים ובעלי־בריתם מחרן, וצבאו שב מארם־נהרים מבלי להגיע להכרעה, מלמדת השתלשלות המאורעות שיאשיהו טעה בהערכת הכוח המצרי הממשי; וארץ־יהודה שילמה מחיר רב בעד מדיניות אנטי־מצרית גלויה זו שנקטו בה בטרם זמן. אולי קרה כדבר הזה גם את שכנותיה של יהודה ממערב; מדברי הרודוטוס (ספר ב, סע' 159) אנו למדים, שלאחר מערכת מגידו (הוא גורס בטעות "מגדול") כבש פרעה נכו את עזה (אם נקבל את הזיהוי עם קַדִיטִיס, המקובל בדרך כלל). כיבוש זה שיש לו אישור בדברי המקרא (יר' מז, א), אירע בודאי בשובו של הצבא המצרי מסוריה[12]. כן נכנעו למצרים גם יתר ערי פלשת, כגון אשדוד, שנכבשה עוד ע"י פסמתיך לאחר מצור ממושך של 29 שנים (הרודוטוס, ספר ב, סע' 157), ואשקלון, כפי שמוכיחה כנראה תעודה ארמית שנתגלתה במצרים.

פרשת מסעותיו של נבוכדראצר ליהודה

פרק־הזמן שלאחר מערכת מגידו היה סתום למדי עד לזמן האחרון. בשנת 1956 פרסם האשורולוג האנגלי וייזמאן תעודות בבליות, שהן המשך ישיר לכרוניקה של גדד[13] ושיש בהן כדי להבהיר, זו הפעם הראשונה, את מאורעות אותן השנים. מתעודות אלה אנו למדים שבמשך השנים שלאחר מערכת מגידו קיימו עדיין המצרים שלטון יציב ב"עבר־הנהר", והצליחו להחזיק בארצות שעד לפרת. אותה שעה היה נבופלאצר, אביו של נבוכדראצר, טרוד במלחמות באזור החידקל העליון. בשנת 607 לפסה"נ ניסו הבבלים לתקוע יתד בגדה המערבית של הפרת, אך ללא הצלחה. הבסיס המצרי הראשי על הפרת היתה העיר כרכמיש[14], וממנה ערכו המצרים התקפות־נגד על הבבלים. כיבושה של כרכמיש היה, איפוא, המשימה הצבאית הדחופה ביותר שעמדה לפני הפיקוד הבבלי. בשנת 605 לפסה"נ נפלה ההכרעה על השלטון בעבר־הנהר, משניצח נבוכדראצר את המצרים בכרכמיש. שרידי הצבא המצרי נסוגו לארץ חמת ונבוכדראצר רדף אחריהם והביסם. הדה של מערכה זו עולה גם מנבואת ירמיהו (פרק מו) וממסורת שנשתמרה בדברי יוסף בן־מתתיהו. עתה נפתח פתח לפני הבבלים לכיבוש סוריה וארץ־ישראל[15].

לפי קצתם של המקורות נשתעבדה יהודה לבבל כבר באותה שנה שבה נערך קרב

www.daat.ac.il

כרכמיש. נבוכדראצר, שעמד בראש הצבא במערכת כרכמיש בעודו יורש עצר, רדף אחרי הצבא המצרי הנסוג עד פֵּלוּסִיוֹן שבגבול מצרים (השוה יוסף בן־מתתיהו, קדמוניות י, ו, א), ולקח בהזדמנות זאת שבויים מיהודה, מפיניקיה, מסוריה ומי

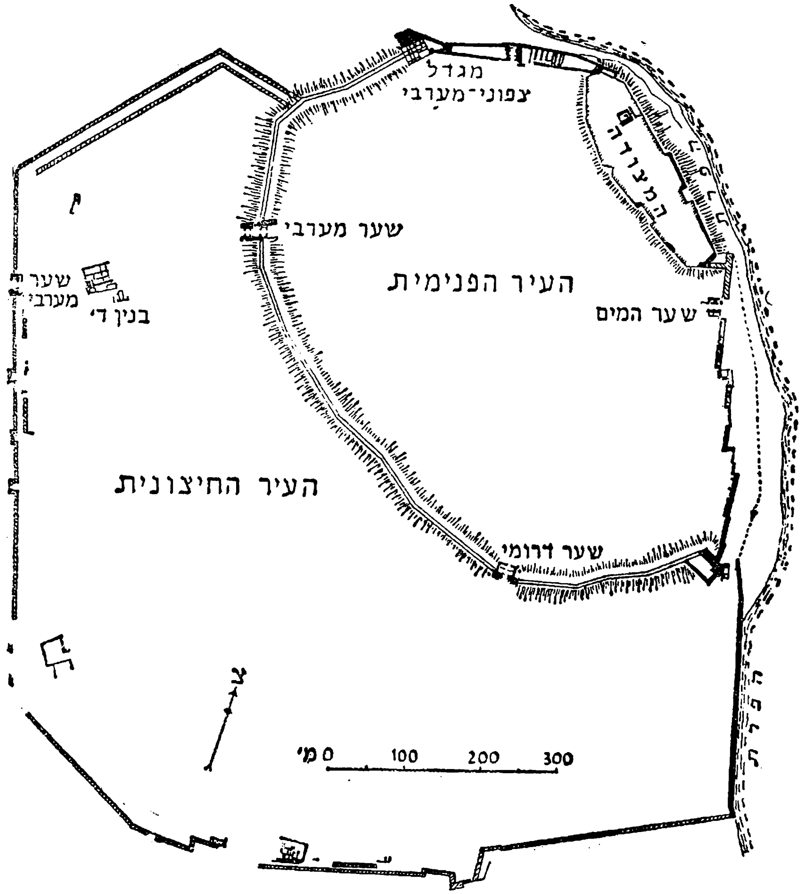

ציור 55: תכנית העיר כרכמיש בסוף המאה הז׳ לפסה״נ (בנין ד׳ שימש כקסרקטין מצרי)

האזור שעל הגבול המצרי. שבויים אלה הובאו לבבל, ביחד עם השלל, בידי המפקדים שהשאיר נבוכדראצר בראש צבאו, כאשר הוא עצמו נאלץ להחיש את שיבתו למולדתו משהגיעה אליו השמועה על מות אביו. ידיעה מענינת זו, המובאת משמו של ברוסוס בספריו של יוסף בן־מתתיהו (קדמוניות י, יא, א; נגד אפיון א, יט), יש לה ראיה מספר דניאל, הפותח בתיאור מצור ירושלים בידי נבוכדנאצר: ״בשנת שלוש למלכות יהויקים מלך יהודה״, דהיינו בשנת 605 לפסה״נ. מהמשך דברי המקרא באותו מקום (דנ׳ א, א ואילך), שהחוקרים, התעלמו דרך כלל, מערכו ההיסטורי

www.daat.ac.il

אנו למדים על שוד "מקצת כלי בית האלהים" בירושלים, ועל גלותם של מספר תושבי יהודה וביניהם דניאל ורעיו. אך ארץ־יהודה (שלא כשאר חבלי ארץ־ישראל) לא נכבשה אז – לפי עדותו של יוסף בן־מתתיהו – כיבוש של ממש. כן לא הוגלה מלך יהודה, שהרי יהויקים הוסיף למלוך ביהודה עד שנת 598 לפסה"נ. לא צוין במפורש גם בספר דניאל שהמלך הוגלה. נאמר רק "ויתן ה' בידו (של נבוכדנאצר) את יהויקים". אבל יתכן שיהויקים כבר נאסר והיה מועמד לגלות, אלא שהדבר לא יצא משום מה אל הפועל; אם אכן המסופר בדה"ב לו, ו, שיהויקים נאסר בנחושתים על מנת להוליכו בבלה, שייך לענינו ולא למאורע מאוחר יותר.

לעצומת זה אין שום סימוכים מפורשים לתאריך כיבושה של יהודה, לא בשאר מקורות המקרא ולא בכרוניקה הבבלית. ההיסטוריוגרף המקראי מספר במלים כלליות: "בימיו עלה נבוכדנאצר מלך בבל ויהי לו יהויקים עבד שלש שנים וימרד בו" (מל"ב כד, א). ואילו מחבר הכרוניקה הבבלית, המונה את מסעותיו של נבוכדראצר בזה אחר זה, אינו מפרט את הארצות השונות שנכנעו למלך בבל. יתר על כן, התאריך של קרב כרכמיש הנקוב ביר' מו, ב – כלומר השנה הרביעית של מלכות יהויקים – סותר את הנתונים הכרונולוגיים שבפתיחת ספר דניאל. פרשת מסעותיו של נבוכדראצר ליהודה נשארת, איפוא, בעייה היסטורית סבוכה וסתומה גם לאחר גילוי הכרוניקה של וייזמאן[16].

לכאורה, יתכן שנשתעבד יהויקים באחת השנים שמן 605 ועד 601 לפסה"נ, שכן בכל אחת מאותן שנים יצא שליט הכשדים עם צבאו למערב. בחורף שנת 601/600 לפסה"נ עלה נבוכדראצר אפילו על מלך מצרים, אך המלחמה נסתיימה ללא הכרעה, כהודאתו של בעל הכרוניקה עצמו, וצבא בבל שב כלעומת שבא. קרוב לשער שהמרד של מלך יהודה כרוך במאורעות של אותה שנה דוקא, שהיא שנת השפל בהצלחותיו הצבאיות של נבוכדראצר במערב[17]. סיוע להנחה זו בעובדה, שמלך בבל נשאר במולדתו בשנה שלאחר־מכן, ולפיכך הגיב על מרד יהויקים בעיקר בעזרת גדודי צבא־עזר מן העמים השכנים. ואכן תמונה מעין זו עולה מדברי המקרא הבאים בהמשך למסופר על מרידת יהויקים: "וישלח ה' בו את גדודי כשדים ואת גדודי ארם (ואולי יש לגרוס אדום) ואת גדודי מואב ואת גדודי בני עמון וישלחם ביהודה" (מל"ב כד, ב; והשוה גם יר' לה, א, יא). אין, כנראה, הכונה להתפרצות סתמית של פולשים, אלא לגדודים שכירים ולחילות מצב כשדיים שעמדו לרשותו של נבוכדראצר במערב[18]. יהויקים, שמרד בשנת 601/600 לפסה"נ מקץ שלוש שנים של שעבוד, הוכנע, לפי שיקולים אלה, בשנת 604/3 לפסה"נ. להנחה זו נמצא סיוע בדברי הכרוניקה הבבלית על שנת 604 לפסה"נ.

המאורע המרכזי הנזכר בכרוניקה בקשר לשנה זו, היא השנה הראשונה למלכות נבוכדראצר, הוא מסע מלך בבל על אשקלון ולכידת העיר בכסלו של אותה שנה (דצמבר 604 לפסה"נ בקירוב). בהרחבת־מה מפרטת הכרוניקה, שמלכה של אשקלון נתפס, העיר נשדדה ונלקח ממנה שלל. תאריך כיבושה של אשקלון הוא בעל משמעות רבה להבהרת הרקע ההיסטורי לאחת הנבואות של ירמיהו. בירמיהו לו, ט, אנו קוראים: "ויהי בשנה החמשית ליהויקים בן־יאשיהו מלך יהודה בחדש התשיעי קראו צום לפני ה' כל העם בירושלים וכל העם הבאים מערי יהודה בירושלים". הכרזת

www.daat.ac.il

הצום ביהודה כרוכה אל־נכון בפורענות לאומית הממשמשת ובאה. ואכן, מועד הצום ביהודה חל בדיוק בזמן שעלה צבא בבל על אשקלון, שכן החודש התשיעי[19] של שנתו החמישית של יהויקים הוא חודש כסלו של השנה הא׳ למלכות נבוכדראצר. רק עתה אפשר לחוש במלוא הדראמטיות של המאורעות שהתרחשו בירושלים באותה שעה. ירמיהו הנביא, הרואה בכניעה לבבל את הדרך היחידה להצלת העם, מצוה על ברוך לקרוא לפני העם המתקבץ במקדש את מגילתו המכילה את האזהרה: ״בֹּא יבוא מלך בבל והשחית את הארץ הזאת והשבית ממנה אדם ובהמה״ (שם לו, כט). מועצת השרים, שנתכנסה באותו יום צום עקב שעת החירום, מטה אוזן לדברי האזהרה ומחליטה להעביר את המסמך למלך. אולם הלה מתייחס בביטול גמור לדברי המגילה ומצוה לשרפה. מסתבר, איפוא, שבאותה שעה לא קיבל עדיין על עצמו יהויקים את עול מלך בבל. אך ימי עצמאותה של יהודה היו מעטים.

ארץ־ישראל בסבך בין בבל ומצרים

כדי לגולל את היריעה המדינית־הצבאית של אותם הימים בשלמותה, עלינו לתת את דעתנו גם על עמדתה של מצרים בהתנגשויות שבין היהודים והבבלים. מצרים, שהיה לה ענין חיוני בהתמרדות המדינות הואסאליות שבארץ־ישראל נגד שלטון בבל, עוררה – בודאי על ידי הבטחות של תמיכה צבאית – ביהודה את שאלת ה״אוריינטא־ציה״, וחיזקה את אלה שצידדו במרי נגד בבל. בניגוד לנביאי האמת, שראו במצרים ״משענת קנה רצוץ״ והזהירו בפני מדיניות פרו־מצרית, נתנו רבים מבני יהודה וממנהיגיה אמון בהבטחות המפוקפקות של ארץ־היאור. אכן, להתקשרות צבאית עם מצרים נוכח איום של מעצמה צפונית היו תקדימים במדיניות־החוץ של יהודה (השוה מל״ב יח, כא; יט, ט). כנראה שוגרו בתכיפות בימי יהויקים וצדקיהו משלחות צבאיות מיהודה למצרים. המקרא מספר על שר צבא שנשלח למצרים בימי יהויקים (יר׳ כו, כב ואילך), ויחזקאל מרמז על משלחת ששיגר צדקיהו למצרים כדי לבקש עזרה (יח׳ יז, טו). על שליחת שליחים למצרים בימי צדקיהו מלמדות התעודות העבריות שנחשפו בלכיש. אחד הפקידים כותב למפקד לכיש (חרס 3, שורות 13 ואילך): ״ולעבדך הגד לאמר: ירד שר הצבא כ(נ)יהו בן אלנתן מצרימה״ וכו׳[20].

אך לא יהודה בלבד ביקשה סעד במצרים. גם שליטים אחרים מארץ־ישראל נשאו עיניהם לתמיכה צבאית מצרית, כפי שלמדים אנו מפפירוס ארמי שנתגלה בהפירות בסַקארה, היא נוף העתיקה שבמצרים[21]. התעודה, שהיא אגרת שנשלחה לפרעה, מלמדת על האימה שנפלה על הארץ בעקבות פליעת הצבא הבבלי, ועל הצעדים שאחזו בהם שליטי ארץ־ישראל כדי לעמוד בפני הבבלים.

נביא כאן תרגום התעודה והצעות השלמה (חציה השמאלי קטוע, ולא בכל מקום ההשלמה בטוחה): ״אל אדון מלכים פרעה, עבדך אדן, מלך [שם הממלכה. שם אלהות, אלהי] השמים והארץ ובעל שמים, האלה[ים הגדול, ישית את כסא אדון מלכים] פרעה כימי שמים אמון (נאמן־יציב). אשר [כתבתי לאדוני להודיעו כי גדודיו] של מלך בבל באו והגיעו לאפק וה[חלו. . . . .] לקחו . . . כי אדון מלכים פרעה יודע כי עבד[ך] לא יוכל לעמוד בפני מלך בבל. על כן יואל־נא] לשלוח חיל להציל אותי. אל

www.daat.ac.il

יעזבנ[י כי יבדך נאמן לאדוני] וטובתו עבדך נוצר. ואותו חבל הים[סר למשמעתך. אבל אם מלך בבל יקחהו, ישים] פֶּחה בארץ ואגרת...״

לרוע המזל חסרים בפפירוס פרטים על מקומו של הכותב ועל המאורע הנזכר במכתב. אך כל המעיין בתעודה חייב להודות שהיא מפרק הזמן בו אנו דנים ושמוצאה מארץ־ישראל, וכנראה מחבליה הדרומיים־מערביים של הארץ. על כך מעידים שני הציונים הטופוגרפיים הנזכרים בתעודה: א) חבל־הים; ב) העיר אפק, שהיא בודאי אפק שבשרון (ראש־העין של ימינו). אולם בקביעת המקום והזמן המדויקים של האגרת מחולקות הדעות. עתה, על יסוד המסופר בכרוניקה הבבלית, ניתן להוסיף חיזוק להצעתו של אולברייט[22], המזהה את הכותב עם מלך אשקלון. קרוב להניח שהוא פנה לפרעה בבקשת עזרה מפני חיל הכשדים העולה על עירו; ולפיכך יש לקבוע את זמנה של האגרת לשנת 604 לפסה״נ.

מן התעודה ניתן ללמוד שצבא בבל עלה ב״דרך־הים״, וכי אפק היתה תחנה חשובה לצבאות שעברו בדרך זו, בודאי בשל שפע המים שבקרבתה ובשל היותה מקום המעבר בין נהר הירקון ואזור ההרים. באפק גם נערכו, כפי הנראה, הכוחות הבבליים לקראת ההתקפה על ערי פלשת מזה, ואפשר גם על ערי יהודה מזה[23]. כן יש לשים לב לכך שבתעודה לא צוין במפורש שמלך בבל בעצמו הגיע לאפק, אלא הדברים אמורים ב״גדודיו״, או ב״עבדיו״, כפי שניתן ללמוד מן הפעלים ״באו ה יעו״, שהם בלשון רבים. יש איפוא להניח שבזמן כתיבת האיגרת הגיע רק חיל־החלוץ הבבלי לאפק, אך לא הכוח העיקרי בפיקודו של נבוכדראצר. במצב מעין־זה היה עדיין טעם לשגר אגרת מצרימה; שכן, אילו נערכו כבר כוחותיו העיקריים של האויב באפק, ספק אם היתה תקוה שעזרת מצרים תגיע לאשקלון לפני צבא בבל. על יסוד הכרוניקה הבבלית יש לשער, שבאותה שעה נמצא נבוכדראצר עצמו במפקדה הראשית, ברבלה, ושם התיצבו מלכי המערב והגישו לו מס. מלך אשקלון בודאי לא היה בכלל אלה, ולפיכך עלה עליו חיל־החלוץ הבבלי וכבש לבסוף את העיר.

נסיבות דומות מתוארות בכתוב על מצור ירושלים בימי יהויכין, בשנת 598 לפסה״נ: ״בעת ההיא עלו עבדי נבוכדנאצר מלך בבל על העיר ועבדיו צרים עליה״ (מל״ב כד, י–יא). אף כאן עלה מלכתחילה חיל־החלוץ על ירושלים וסגר על העיר מסביב, ורק במועד מאוחר יותר, בשעת המצור, הופיע בודאי מלך בבל עצמו עם הכוח הצבאי העיקרי; וכנראה עובדה זו היא שהניעה את יהויכין להכנע. התקוה לעזרה צבאית ממצרים נכזבה; ובודאי נחלו ערי פלשת אותה אכזבה כמו יהודה. והמציאות ההיסטורית באה לידי ביטוי בדברי מחבר ספר מלכים (מל״ב כד, ז): ״ולא הוסיף עוד מלך מצרים לצאת מארצו כי לקח מלך בבל מנחל מצרים עד נהר פרת, כל אשר היתה למלך מצרים״.

כיבוש ירושלים וגלות יהויכין

כיבוש ירושלים בימי יהויכין, הגלית המלך והפקדת שליט חדש ביהודה מטעם נבוכדראצר נזכרים, נוסף על מקורות המקרא, גם בכרוניקה הבבלית של ויזמאן. ולא עוד, אלא שצוין בכרוניקה הבבלית התאריך המדויק ללכידת העיר: ״בשנת שבע

www.daat.ac.il

בחודש כסלו קבץ מלך אכד (הוא נבוכדראצר מלך בבל) את חילו וילך לארץ־חת. ויחן על עיר יהודה (היא ירושלים), ובחודש אדר ביום השני לכד את העיר, את המלך תפס. ומלך כלבבו הפקיד בקרבה, את מסה הכבד (של יהודה) הוביל לבבל״.

דברי הכרוניקה משתלבים יפה עם המסופר במקרא ויש בהם כדי להבהיר פרטים אחדים שהיו תמוהים. כך מסתבר שירושלים נכבשה בחודש האחרון לשנתו השביעית של נבוכדראצר, הוא אדר 597 לפסה״נ. עדות זו מתאימה לשיטת התאריכים המובאת ברשימת הגולים בסוף ספר ירמיה. לפי רשימה זו הוגלו 3023 יהודים בשנת שבע לנבוכדראצר (יר׳ נב, כח), ואילו בתיאור שבספר מלכים (מל״ב כד, יב) נקבע זמנה של הגלות לשנת שמונה לנבוכדראצר ומספר הגולים הנזכר הוא גדול הרבה יותר. שני המקורות מתיישבים אם נניח שהיו שתי הגליות: הראשונה, שעליה מעיד הכתוב שבירמיה, בהיקף מצומצם, והיא חלה מיד עם כיבוש ירושלים ואולי אף בימי מצור־העיר עצמו; והשניה–בהיקף רחב יותר–לאחר זמן־מה. על כך מרמזת, אולי, המלה ״יהודים״, שבה מכנה הכתוב בירמיה את הגולים, שבאה לציין את תושבי ערי יהודה, בניגוד ליושבי הבירה. עדות נוספת לשביית תושבי ערי־השדה ניתן למצוא גם בכתוב ביר׳ יג, יח–יט, שענינו ימי יהויכין: ״אמור למלך (הוא יהויכין) ולגבירה, השפילו שבו כי ירד מראשותיכם עטרת תפארתכם. ערי הנגב סֻגרו ואין פותח, הָגְלָת יהודה כֻלה הָגְלָת שלומים״. אל־נכון נקט נבוכדראצר בדרך דומה לזו שנקט בה בזמנו סנחריב, שהגלה אלפים מתושבי יהודה, אך לא כבש את ירושלים אלא צר עליה בלבד. יש להניח שרק לאחר כיבוש ירושלים והגלית יושבי ערי־השדה ציוה נבוכדראצר, ששב בינתיים לבבל, להגלות את בני המעמדות העליונים שבארץ, שהיו בירושלים הנצורה, וכן את משפחת המלוכה; וההגליה הרבתי, שאחרי כיבוש זה, זמנה כבר בשנתו השמינית של נבוכדראצר. על כך מעיד גם הכתוב בדה״ב לו, י: ״ולתשובת השנה (כלומר בראשית השנה החדשה, בחודש ניסן) שלח המלך נבוכדנאצר ויביאהו (את יהויכין) בבלה עם כלי חמדת בית ה׳״. ושמא יכולים אנו לקבוע ביתר דיוק את מועד הגלית יהויכין לעשרה בניסן, על יסוד יח׳ מ, א[24].

על היקפה של גלות זו נשתמרו בספר מלכים שתי גירסאות: 8.000 ו־10.000 איש, בעיקר אנשי חיל ואומנים (השוה מל״ב כד, פס׳ יד לעומת פס׳ טז). אם נוסיף על מספרים אלה את בני המשפחות של הגולים, הרי שהוגלו לפחות 30.000 נפש. אולם משמעותה של גלות יהויכין אינה נמדדת באמת־המדה הכמותית גרידא. הוגלו אנשי המעלה, הן המעמדות השליטים: בית המלוכה והשרים, אילי הארץ וחורי יהודה וירושלים (מל״ב שם; יר׳ כד, א; כז, כ; כט, ב); והן ההנהגה הדתית: כוהנים ונביאים (יר׳ כט, א), והנביא יחזקאל בכללם. אולם מבחינה צבאית היתה מכרעת הגליתם של ״כל אנשי החיל שבעת אלפים והחרש והמסגר אלף, הכל גבורים עושי מלחמה״ (מל״ב כד, טז). הללו היוו את צבא־הקבע ואת חילות העזר של ממלכת יהודה. החרש והמסגר היו מעין שירותים טכניים של נַשָּׁקים ומומחים לבנין ביצורים[24א]. לפיכך ענין מיוחד במספרי הגולים, שפורטו במקרא והמונים רק סוגים אלה של הגולים. ושמא אפשר ללמוד ממספרים אלה שצבא־הקבע מנה באותם הימים 7000 חייל ואילו שרותי־העזר כשביעית ממספר זה. על מספרים אלה יש בודאי להוסיף מִספר ניכר של אנשי מיליציה, שגוייסו בעת מלחמה.

www.daat.ac.il

לוח כא

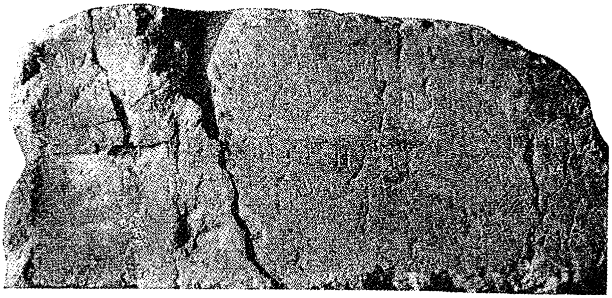

1 : כתובת החצובה בקיר תעלת חזקיהו בירושלים והמתארת את מהלך חציבתה.

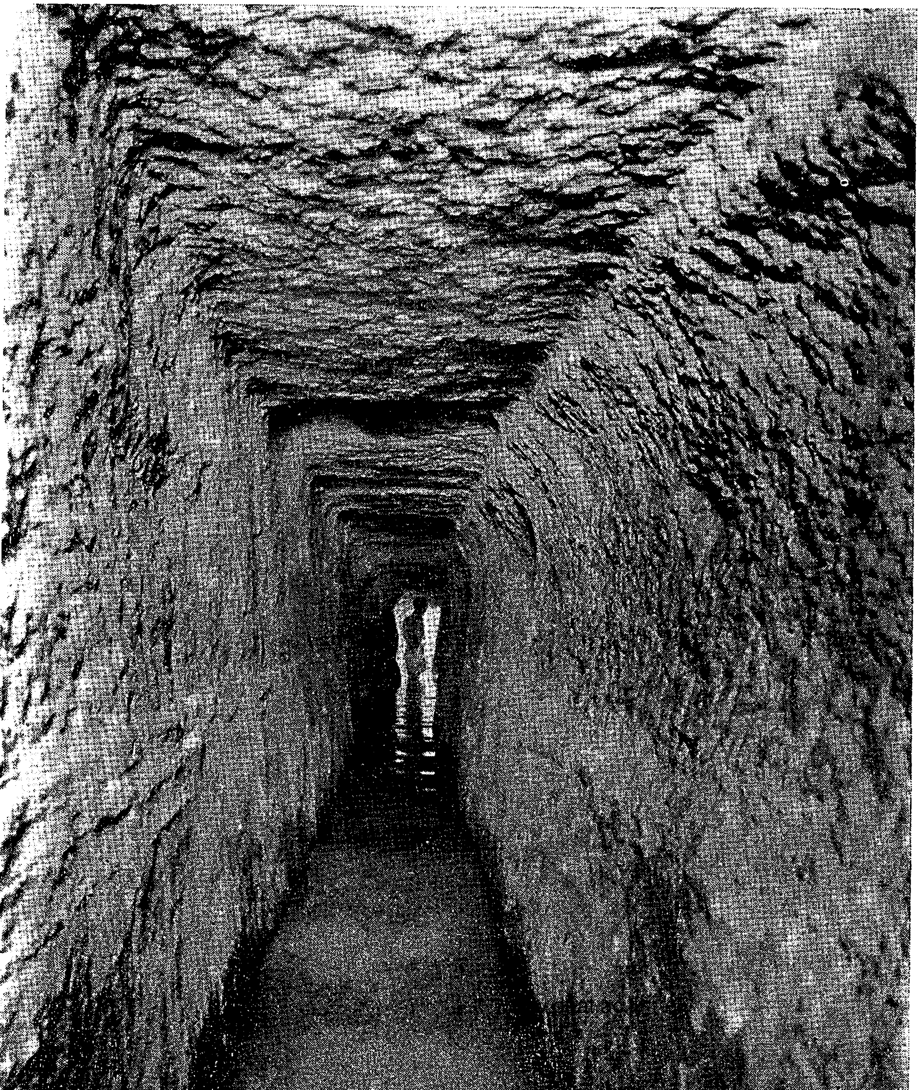

2 : תעלת חזקיהו

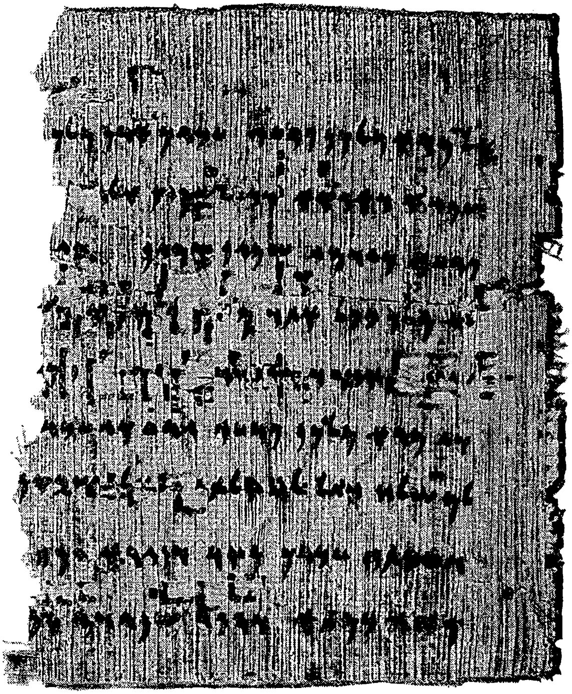

1 : פפירוס ארמי מסקארה, והוא מכתב למלך מצרים המזכיר חדירת גדודי בבל לארץ ישראל.

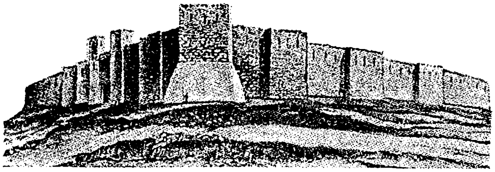

2 : תחזורת חומותיה של תל א־נצבה (מצפה).

3 : טביעת חותם "לגדליהו [א] שר על [ה] בית".

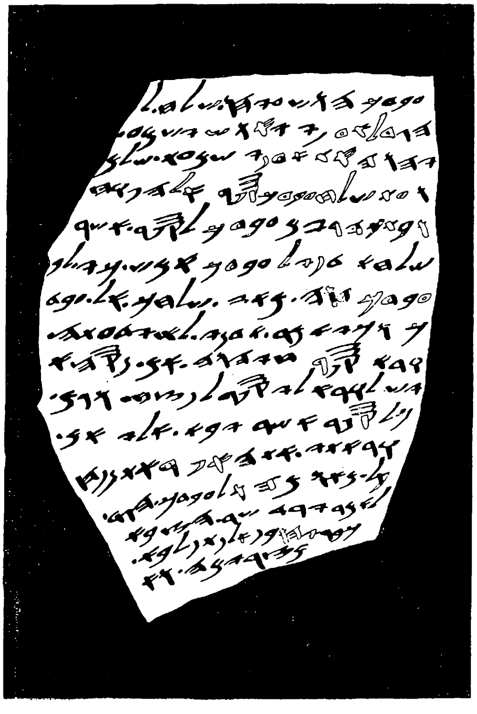

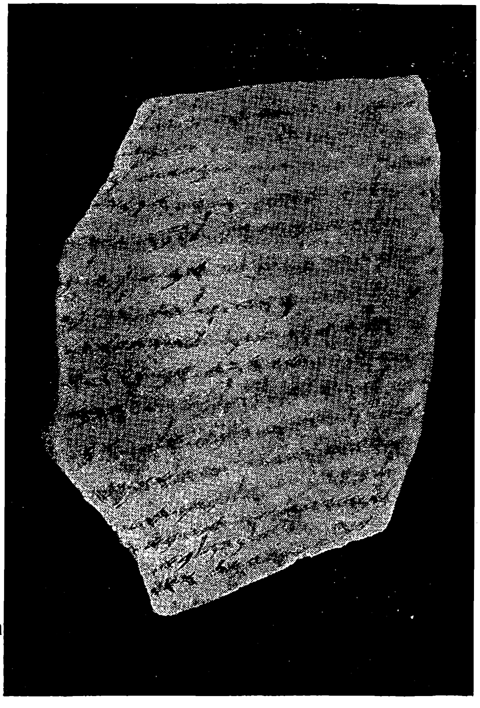

www.da

כנראה שעיקר הגלות היתה בימי יהויכין, ואף מבחינת מעמדם היו הגולים שבימי יהויכין חשובים יותר מאשר אלה שבימי צדקיהו. על הגלות בימי צדקיהו אין לנו סיכום, בדומה למספרי הגולים שבימי יהויכין, וספר מלכים מזכיר רק גולים בודדים (מל״ב כה, יח–יט; יר׳ נב, כד–כה). גם ברשימת הגולים הכלולה בסוף ספר ירמיה (נב, כח–ל) לא נמנו אלא 832 נפש שגלו בימי צדקיהו (מכלל 4,600 שהוגלו בשלוש הגלויות המנויות ברשימה). לפיכך אין סימוכים להשערתם של כמה וכמה חוקרים שבימי צדקיהו הוגלו עשרות אלפים מבני יהודה[25]. השואה שירדה על יהודה בימי צדקיהו היתה בחורבן יהודה, ובכלל זה בירתה ורוב עריה; ואילו בימי יהויכין שמו הבבלים את הדגש על ההגליה של היסודות המרדניים, ולא החריבו את ארץ־יהודה באורח יסודי. אולם ההגליה ההמונית ערערה למעשה את קיומה של יהודה עוד כעשר שנים לפני חורבנה הסופי. אף בני דור החורבן ראו את גלות יהויכין כמאורע המכריע בקורות החורבן, כפי שמעיד מנין השנים החדש, שאותו הנהיגו על פי מאורע זה (מנין זה רווח בספר יחזקאל, והשוה מל״ב כה, כז).

מדיניות ההגליה של נבוכדראצר השאירה את ארץ־יהודה ללא הנהגה מדינית מוסמכת, והכשירה את הקרקע לעליתם של הרפתקנים פוליטיים; ועקב הגליתם של בעלי הרכוש השתלטה במדינה אנדרלמוסיה חברתית וכלכלית. יתר על כן, גלותם של המעמד הצבאי מן הארץ, מזה, ובעלי האומנויות, מזה, נטלה מן המדינה את היסודות האנושיים שהיוו את עיקר הצבא, ושהיו מסוגלים לשקוד על חיזוקה ושיפוצה של מערכת־הביצורים; גורמים אלה הם שמנעו את הגלדת הפצעים והציגו את יהודה ככלי ריק.

היה כנראה עוד גורם נוסף שהטיל מבוכה רבה ביהודה ופילג את האומה לשני מחנות יריבים. היתה זו שאלת הלגיטימיות של שלטון המלוכה ביהודה. בכתובות השונות, שנתגלו בארמונו של נבוכדראצר בבבל ופורסמו ערב המלחמה העולמית השניה על ידי א. ויידנר, נזכר יהויכין בשנת 592 לפסה״נ, ז. א. חמש שנים לאחר גלותו, עדיין בתואר הרשמי של מלך יהודה[26]. כן יש בידינו עדויות אפיגראפיות מן החפירות

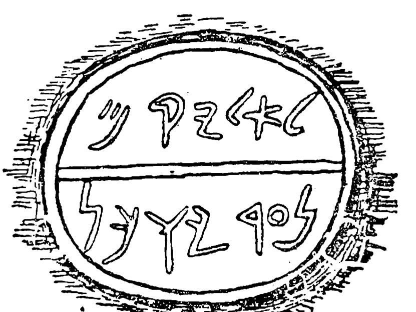

ציור 56: טביעת החותם ״לאליקם נער יוכן״

בארץ, המאשרות את מעמדו המלכותי של יהויכין שעה שישב בגלות בבל. הכוונה לטביעות החותם "לאליקם נער יוכן" (כלומר, של פקיד בשירותו של יהויכין, כנראה שעה שישב בבבל), שהוטבעו על ידיות כדים ושנמצאו בבית־שמש, תל בית־מרסם ולאחרונה אף ברמת־רחל[27]. מתחור איפוא קו חדש במדיניותו של נבוכדראצר לגבי הארצות שכבש. מלך בבל אמנם מינה מלך חדש במקום הקודם, שאותו הסיר, אך השאיר את המלך הגולה במעמדו הקודם, והחזיק בו כנראה בתור קלף נגד יורשו במדינה הנכבשת[28]. לאור מצב עניינים זה מוסברת גם התנהגותו ההססנית והפרדוכסלית של צדקיהו שהביאתהו לבסוף למרוד באותה המעצמה שבחסדה שלט בארץ; שהרי מחנה מתנגדיו ביהודה, מצד אחד, ונבוכדראצר, מצד שני, היו מאיימים עליו בהשענם על ה"ברירה האחרת", דהיינו על מעמדו המלכותי של יהויכין[29].

בטרם קץ

תוצאות מדיניותו של נבוכדראצר לגבי יהודה לא אחרו לבוא. מנהיגי העם החדשים, מחוסרי הנסיון, נסתבכו בהרפתקאות פוליטיות מסוכנות, בודאי בעידודה של הדיפלומטיה המצרית. כך נטלה יהודה חלק במזימות מרד שנרקמו בשנתו הרביעית של צדקיהו, היא שנת 593–594 לפסה"נ (יר' כז, ולתאריך השוה יר' כח, א), כנראה בזיקה לעליתו של פרעה פסמתיך השני לכס המלכות במצרים[30]. אז נתכנסו בירושלים שליחים מאדום, מואב, עמון, צור וצידון (שם כז, ג). מענינת העובדה שבועידה החשאית בירושלים נעדר מקומן של ערי פלשת, שכפי הנראה הפכו בינתים לפחוות בבליות. כינוס המורדים בירושלים העלה חרס, וכנראה נודע הדבר לבבלים וצדקיהו נאלץ לרדת בבלה ולהתיצב לפני נבוכדראצר (שם נא, נט). אולם שרי יהודה לא למדו לקח ממדיניותם האנטי־בבלית, עד שדחפו את המדינה למלחמה גלויה במלך בבל ולעברי פי פחת.

בשנת 589 לפסה"נ, ערב הפלישה הגדולה של צבא בבל לארץ, ששמה כעבור למעלה משנתים קץ למלכות יהודה, לא היתה יהודה מוכשרת לעמוד במשימה הכבדה שנטלה על עצמה: לא מבחינה מדינית וצבאית, ולא מבחינה מוסרית־נפשית. עם בוא הצבא הבבלי לארץ־ישראל נתברר שההישגים הדיפלומטיים בקשר לשיתוף צבאי מצד הארצות השכנות הושמו לאל. רק צור, וכנראה עמון[31], אזרו עוז למרוד. ואילו מצרים, שבודאי היתה גורם מכריע בהחלטת יהודה למרוד, אמנם שיגרה יחידה צבאית במגמה לעזור ליהודה, בקיץ של שנת 588 לפסה"נ, אך היתה זו פעולת נפל (יר' לז, ז, יא). וכך נשארה יהודה מבודדת במלחמה עם הצבא הבבלי האדיר. אבל גם מבחינה צבאית היתה יהודה בשנת 589 לפסה"נ מוכנה פחות מאשר עשר שנים לפני כן, כשעמדו עדיין לרשותה מבצרים איתנים ומפקדי צבא בעלי נסיון, וכן מומחים למלאכה הצבאית שהוגלו בינתים (החרש והמסגר). כמו כן לא היה העם שלם מבחינה נפשית עם הכרזת המלחמה על בבל, כפי שמראה בקיצוניות הדוגמה של ירמיה. חלק ניכר, בודאי, של העם נהה אחרי מדיניות הפיוס של נביאי האמת, ובכלל זה גם חוגים מסוימים מקרב הצבא[32], שנוכחו לדעת יותר מאחרים עד כמה אין סיכויים להצלחת המלחמה. אך ראשי השלטון בירושלים התכוננו למערכה צבאית

www.daat.ac.il

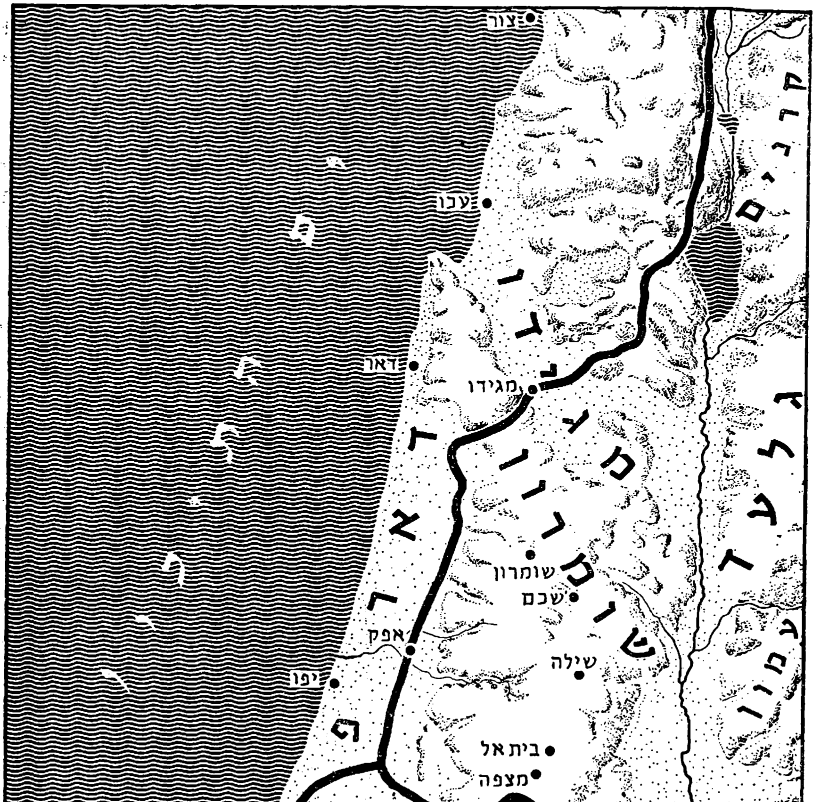

ציור 57: מסע נבוכדראצר על יהודה בשנות 588–586 לפסה"נ

ארוכה, יכבלו את ידי המלך המהסס ואת כל ה״מרפא את ידי אנשי המלחמה...ואת ידי כל העם״ (יר׳ לח, ד–ה, והשוה גם חרס 6 מתעודות לכיש).

על המלחמה האחרונה בין יהודה ובבל נשתמר במקרא תיאור מפורט רק באשר למצור ירושלים; אין לנו כמעט שום ידיעה על מהלך הקרבות ביתר חלקי הארץ. אולם החפירות הארכיאולוגיות בערי יהודה וגילוין של תעודות עבריות שנחשפו בלכיש בשנת 1935 מגוללים לפנינו את העלילה המרתקת שהתחוללה בשנים האחרונות לקיום ממלכת יהודה.

תעודות לכיש, שעיקרן מכתבים למפקד לכיש, נתחברו, כנראה, רובן ערב פלישת הבבלים. אמנם, במכתבים לא נזכרו במפורש הצבא הבבלי או פעולת־קרב כלשהי; אך למדים אנו ממכתבים אלה על פעילות צבאית מוגברת באיזור דרום־מערבה של יהודה, כגון העברת פקודות דחופות, פיקוח על משמרות־צבא, סידורים מיוחדים לקשרי־איתות, ושיגור משלחת צבאית מצרימה. וכן נזכר באחד המכתבים שר־הצבא כ[נ]יהו בן אלנתן, שהיה בודאי ממפקדי הצבא הבכירים ביהודה[33]. אכן, אין להתעלם מאוירת העצבנות הבלתי רגילה ומן המתיחות בין השלטון המרכזי בירושלים ובין אנשי הצבא בערי השדה, המשתקפות באגרות השונות. כל זה מעיד, כנראה, על מצב החירום עקב פלישת הצבא הבבלי. מצד אחר, מוכיחות העובדות שבידינו כי השלטון היה עדיין כתיקונו, ושהשירותים הצבאיים פעלו כסדרם, ולא הופרע הקשר בין הבירה לבין החזית הדרומית־מערבית, ובעיקר מלמד דבר שיגור משלחת למצרים, שבשום פנים אין ליחס את זמן חיבורם של מכתבי לכיש לשלב מאוחר של המלחמה. לאותה המסקנה מוליכה גם ההשערה, שהמכתבים הללו נאספו לשם עריכת משפט צבאי נגד שולחם של המכתבים, שמעל בתפקידו[34].

על היקף החורבן שבא על ערי המבצר אחרי מסעות המלחמה הבבליים וכן על שיטות הביצור ביהודה למדים אנו מן החפירות הארכיאולוגיות ברחבי יהודה. בערי המבצר, כגון בית־שמש, לכיש וקרית־ספר (תל בית־מִרְסִם), נתגלו עקבות שריפה רבתי, המעידים על תוצאות ההאבקות האחרונה מסביב למקומות אלה. בלכיש ובקרית־ספר (תל בית־מרסם)[35] ניכרים סימנים של חורבן כפול. בראשונה, בימי יהויכין, נהרסו הערים חלקית בלבד, באזורי השער והמצודה שבתוך העיר (העופל); ובפעם השניה נהרסו ערים אלה לחלוטין. הממצא הארכיאולוגי מלמד גם שבימי צדקיהו לא חודשו באורח יסודי ובממדים הקודמים ביצורי הערים, שסבלו מתגרת ידם של ו כש ים, ונעשו רק תיקונים ארעיים ובלתי־משוכללים. על כך, למשל, מעיד הממ: א בלכיש.

גורלה של ארץ־בנימין

מסובכת יותר היא השאלה בדבר המלחמות בארץ־בנימין בימיה האחרונים של ממלכת יהודה. לא נתפרסם עדיין דו״ח מלא על תוצאות החפירה בבית־אל, שיאשיהו סיפח אותה אל יהודה; אך הממצא הארכיאולוגי מעלה ספקות אם בכלל נחרבה עיר זו באותו זמן[36]. לעומת זה יש בידינו דו״ח מפורט על חפירות תל א־נַצְבֶּה, שכנראה אינו אלא מצפה. להפתעתנו, גורל המקום, כפי שלמדים אנו מן הממצא הארכיאולוגי, שונה היה מגורלן של לכיש וקרית־ספר באותו זמן[37].

www.daat.ac.il

למעשה, אין ראיות ארכיאולוגיות של ממש המחייבות לקבוע את חורבן מצפה דוקא בזמן חורבן יהודה. אדרבא, מציאות רבות סותרות הנחה כזאת. רק עקב שיקולים היסטוריים כלליים מייחס מחבר הדו״ח הארכיאולוגי, כפי הודאת עצמו, את הריסתם של ביצורי העיר לנבוכדראצר מלך בבל. לפי הממצא הארכיאולוגי כשלעצמו, יתכן שביצורי־ההיקף של העיר והשער נחרבו רק בתקופה הפרסית, ואילו בימי נבוכדראצר רק הוצא השער מכלל שימוש על ידי סתימה בחומת אבנים. כלום אין מצב־ענינים זה מחייב להניח שהעיר נכנעה, ועל כן לא באה על ענשה? סמך להנחה זו בעובדה, שהעיר נעשתה לאחר החורבן, בפקודת מלך בבל, למרכז של השארית שנותרה ביהודה, ולמקום מושבו של גדליהו, הנציב מטעם בבל.

כנראה שאף בענתות, מקום לידתו של ירמיהו, שאותה מזהים עם תל ראס־אל־ח׳רובה, לא פסק הישוב באותו פרק־זמן, כפי שהעלו הבדיקות שנערכו באתר[38]. כמו כן אפשר לשער שאף העיר רמה, שבקרבת מצפה, לא נחרבה בידי הבבלים, שהרי שימשה כמקום מפקדתו של נבוזראדן ״רב־טבחים״, המצביא הבבלי הממונה על מערכת ירושלים, ועיר זו היתה לאחר כיבוש הבירה תחנת־מיון של הגולים (יר׳ מ, א).

האמור לעיל יש בו כדי ללמד שהישוב בנחלת־בנימין לא נפגע במלחמה בדומה לזה שבארץ־יהודה. לדעתי, ארץ־בנימין, כחטיבה נפרדת, נכנעה לצבא בבל עוד בראשית הפלישה. על כך מרמזים גם סיפורים שונים על קורות ירמיהו. בעצם ימי המצור על ירושלים, בשנה העשירית לצדקיהו, דהיינו בשנה השניה למצור ירושלים, חותם הנביא על חוזה לקניית שדה בענתות שבבנימין (יר׳ לב, א–טו). מעשה זה מוכיח כי ארץ־בנימין לא חרבה וכי מהלך החיים בה לא הופרע. פעם אחרת, משרפה המצור על ירושלים, בעקבות הופעת צבא מצרי בארץ, מנסה ירמיהו – כרבים מתושבי ירושלים – לעבור לארץ־בנימין. אבל מעשה זה ראו שלטונות העיר, כנראה בצדק, בגדר התמסרות לבבלים, מאחר שארץ־בנימין נחשבה כטריטוריה שברשות האויב. וכך מאשים יראייה בן־שלמיה, שהיה מפקד על שער בנימין בזמן ההוא, את הנביא: ״אל הכשדים אתה נופל!״ (יר׳ לז, יב ואילך). אולי בכלל היתה השפעת ירמיהו, כמטיף לכניעה לבבל, גדולה במיוחד בבנימין, ארץ מולדתו. ואף יש לשער שנתחזקה שם המפלגה הפרו־בבלית שחתרה, אף לאחר פרוץ המרד, לשלום עם בבל.

חיזוק להנחה כי נמנע אז ההרס של ארץ־בנימין, יש אולי ברשימת עולי בבל הראשונים (עז׳ ב; נחמ׳ ז). לפי רשימה זו חזרו שבי־ציון ברובם המכריע לערי בנימין דוקא, עובדה המוכיחה, כנראה, שערים אלה לא היו חרבות ואפשר היה לשבים להאחז בהן. אם מנינן של הערים ביהודה ובבנימין, שעל יוצאיהן נמנו עולי בבל, עשוי לשמש אמת־מידה להצלתן מחורבן בימיה האחרונים של יהודה – הרי שהוא מעלה מסקנות מאלפות נוספות. מחוץ לתושבי ערי־בנימין, נזכרים עוד ברשימת העולים אנשי בית־לחם ונטופה (עז׳ ב, כא–כב; נחמ׳ ז, כו–כז), ובני לוד וחדיד ואונו (עז׳ ב, לג; נחמ׳ ז, לז), ולא עוד. יש להניח כי מאחר שלוד, חדיד ואונו הן במישור על ״דרך הים״, בודאי לא יכלו להתגונן בפני הכוחות הבבליים ונכנעו ללא התנגדות. ובאשר לאזור בית־לחם ונטופה, יש משום ענין בעובדה שמבין שרי־החיילים שנתרכזו סביב גדליה במצפה, לאחר חורבן ירושלים, היחידים שעיר מוצאם צוינה במפורש – שריה בן

www.daat.ac.il

תנחומת ובני עופי ואנשיהם – הם מנטופה (מל״ב כה, כג; יר׳ מ, ח); וכנראה שהחיל היהודי מסביבה זו לא נשמד במלחמה, ואף לא הוגלה בבלה. כן שימשה עדיין בשלהי החורבן סביבת בית־לחם כמקום ישוב וכתחנה של הנשארים בדרכם למצרים (יר׳ מא, יז). אולי מותר להניח, על יסוד עובדות אלה, שאף אזור זה לא התנגד התנגדות חריפה לצבא כשדים ועל כן לא נחרב כשאר אזורי יהודה.

כיבוש ירושלים וחורבנה

עתה נפנה בקצרה למצור ירושלים ולכיבוש העיר על ידי חיל כשדים, שתוארו במקרא בפירוט[39]. ראשית המצור על ירושלים היתה בחורף, בשנת 588 לפסה״נ, בעשרה בטבת, כנראה לאחר שנשלמה המערכה על שאר הארץ, שנמשכה בודאי למן האביב הקודם. המצור הקשה והממושך נמשך – בהפסקה זמנית של המצור, עם בוא העזרה הצבאית המצרית לארץ באביב 588 או 587 לפסה״נ – למעלה משנתים וחצי. תמונה של מצב האימים שנשתרר בעיר, עם התחזק המצור והתגבר הרעב, עולה מספר ירמיהו[40]. עם התגברות הלחץ הבבלי על הנצורים הוצא צו מטעם המלך צדקיהו ״לקרוא דרור״ ל״עבדים העברים״ על מנת לגייסם לצבא (יר׳ לד, ח ואילך) ולהגדיל את מספר הלוחמים. בהמשך המצור אזל המזון בשביל תושבי העיר (מל״ב כה, ג; יר׳ לז, כא), שנתרבו בימי המצור על ידי אוכלוסי ערי השדה שנמלטו לירושלים מפחד האויב (השוה יר׳ לה, יא). לבסוף הובקעו חומות העיר על ידי הכשדים הצרים בקיץ שנת 586 לפסה״נ (בתשעה בתמוז).

את ניהול המערכה על ירושלים הטיל נבוכדראצר על טובי שריו ומפקדיו (יר׳ לט, יג)[41], שאחדים מהם מילאו כעבור שנים משרות רמות בממלכת בבל – ביניהם נבוזראדן וכן נרגל שראצר, שהיה אחר כך למלכה של בבל. וכן השתמש מלך בבל בכיבוש העיר במיטב הטכניקה הצבאית (השוה מל״ב כה, א) הידועה באותו זמן, שעל רמתה הגבוהה מעידים גם ביצוריו של נבוכדראצר בבבל[42].

אם, למרות זה, נמשך מצור ירושלים זמן כה רב, הרי מעיד הדבר על רוח הגבורה ויכולת העמידה של הנצורים. רק מועטים ערקו מן העיר והתמסרו לאויב (השוה יר׳ לח, יט). אפשר שאלה הם אותם 832 נפש, שלפי רשימת הגולים שבסוף ספר ירמיה (נב, כט) הגלה נבוכדראצר בשנתו ה־18 מירושלים. זמנה של גלות זו הוא עדיין בעת המצור, והיא קדמה לגלות שבאה לאחר כיבוש ירושלים; שהרי ירושלים נפלה רק בשנת 19 לנבוכדראצר (מל״ב כה, ח; יר׳ נב, יב). ולא עוד, אלא שההגליה הסופית בוצעה בידי נבוזראדן, רב טבחים, ולא בידי נבוכדראצר עצמו, שאז כבר שהה במפקדתו ברבלה (מל״ב כה, ח–כו; יר׳ נב, כו–כז).

עם כיבוש העיר לא נפלו בודאי אנשי־צבא יהודים רבים ביד כשדים; שכן שארית הצבא שבעיר, ובראשם המלך צדקיהו, הצליחו להמלט ברגע האחרון, וברחו בכיוון יריחו. אמנם המלך עצמו נתפש בערבות יריחו, אך צבאו נפוץ לכל עבר (מל״ב כה, ד–ה). יחד עם ראשי הכהונה והשרים נשבו בעיר רק שניים מן הממונים על הצבא, והם: ״סריס אחד אשר הוא פקיד על אנשי המלחמה והסופר שר־הצבא המצביא את עם הארץ״ (שם, פס׳ יט); ואף הללו ספק אם היו מפקדים־לוחמים ממש.

www.daat.ac.il

תודש לאחר כיבוש ירושלים ניתץ חיל כשדים את ביצורי־העיר, שהיתה מוגנת, לפחות בכמה מקומות, על ידי קו־הגנה כפול (חומותים) ושרף את המקדש ואת ארמון המלך "ואת כל בתי ירושלים" (שם, פס' ט־י).

עם כיבוש ירושלים וחורבן המקדש באה הפרשה הצבאית לידי סיום. על ידי ביטול המלוכה והפיכת המדינה לפחוה בבלית שם נבוכדראצר קץ לעצמאות יהודה. ליד גדליהו בן־אחיקם[43], נצר למשפחה פרו־בבלית מיוחסת, שהופקד מטעם מלך בבל על שארית הפליטה במצפה, הושם חיל־מצב כשדי (יר' מא, ג). בין הנקבצים מסביב לגדליהו במצפה היו גם שרידי הצבא היהודי מערי־השדה, שנצלו ממות ומגלות ונאחזו בערים שנעזבו על ידי הגולים. גם שרידי הצבא, כמו יתר היהודים, עסקו בעבודות חקלאיות (יר' מ, ז ואילך). משנסתמנו סימנים ראשונים לשיקומה המהיר של שארית יהודה, נרצח לפתע גדליהו בן־אחיקם על ידי ישמעאל בן־נתניה מזרע המלוכה, ששאף כנראה למרוד בבבל בעזרת העמים השכנים וראה בגדליהו את איש אמונם של הבבלים; ועם רצח זה נגוזה שארית התקוה לתחיית האומה מתוך הישוב היהודי שבארץ־ישראל[44].

נפתחה הפרשה של צפיה ומאמצים לגאולה מתוך הגולה - גולת בבל.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה במערכות סא (תש"י), עמ' 3—14 ומובא עתה בשינויים והרחבות לאור כרוניקה בבלית חדשה ותגליות אחרות. כמה מן ההנחות שהנחנו אז נתאשרו לאור הכרוניקה הבבלית ואחרות, כנגד זה, בטלו.

1 C.J.Gadd, The Fall of Nineveh, 1923. סקירה כללית על התקופה בספרו של ש. זמירין, יאשיהו ותקופתו, תשי"ב.

2 המושג "בית מלחמה" לא הוברר כל צרכו. לפי דעה אחת, הוא מציין את המחנה הקבוע של פרעה בסוריה, ועיין: J. Lewy, Forschungen zur alten Geschichte Vorderasiens, MVAG 29 (1924), p. 21. לפי דעה אחרת, הכונה לרבלה שהיתה עיר מבצרו של פרעה; כך: B. Alfrink, Biblica 15 (1934), pp. 173 ff., המתרגם את המושג "בית מלחמה" — Kriegsstadt, Garnisonsstadt, Festungsstadt.

3 על מגע דיפלומאטי קדום הרבה יותר בין בבל ויהודה מעיד הסיפור המקראי על חזקיהו ושליחי מרודך־בלאדן (מל"ב כ, יב ואילך).

4 ולא נראים הפירושים השונים שניתנו לחוסר התערבותו של יאשיהו בשנת 616 לפסה"נ, כגון ששלטון מלך יהודה לא השתרע באותה שנה עד למגידו, או שהצבא המצרי חנה אז בסוריה ולפיכך לא עבר בכלל בארץ. לדעה האחרונה השוה: A. Hjelt, Die Chronik Nebopalassars und der syrische Feldzug Nechos, Beihefte ZAW 41 (1925), p. 143.

5 על פרשה זו וזמנה עיין: א. מלמט, לרקע ההיסטורי של שתי נבואות על הגויים, ארץ־ישראל א (תש"י), עמ' 82—84.

6 על הצבא המצרי באותו זמן עיין: J. Yoyotte, Dictionnaire de la Bible, Suppl. 6, col. 371ff., ושם ביבליוגרפיה. ראויה לתשומת לב מציאותם של חילות שכירים מעמים נכריים בצבאם של פסמתיך ונכו (השוה יר' מו, ג—ד, ט), אשר הועמדו תחת פיקוד מצרי. בזיקה לכך יש מן העניין בידיעה שבאיגרת אריסטיאס (פיסקה יג), שלפיה נלחמו גדודים יהודיים בצבא פסמתיך נגד הנובים. אמנם חלוקות הדעות אם הדברים מכוונים לפסמתיך הא' או פסמתיך הב'. הדעה האחרונה מקובלת דרך כלל; אבל, לפי דעה אחת, יש לשייך ידיעה זו לימי פסמתיך הא', ועיין: S. Sauneron—J. Yoyotte, VT 2 (1952), pp. 131—136.

7 אמנם אין בשום פנים להרחיק לכת דוגמת E. Junge בספרו Der Wiederaufbau des Heerwesens des Reiches Juda unter Josia, 1937, המייחס את התיאורים הצבאיים שבמקרא, המוסבים על מלכי יהודה השונים (ביחוד בספר דברי הימים), לתקופת יאשיהו דוקא. וכן אין לקבל את מסקנת אותו מחבר, שצבא יאשיהו היה מורכב

www.daat.ac.il

מחיל מתנדבים בלבד ולא מגייסות מקצועיים סדירים; וכבר סתר הנחה זו בראיות שונות י. ידין בבקורתו על הספר הנ״ל, ידיעות טו (תש״י), עמ׳ 86—98.

8 אפשר שיש ליחס לימי יאשיהו את שרידי המצודה שנחשפו בשכבה ב׳ במגידו, ועיין דו״ח הארכיאולוגי R.S. Lamon—G.M. Shipton, Megiddo 1, 1939, pp. 86f.

9 עיין: י. נוה, כתובות עבריות במצד חשביהו, ידיעות כה (תשכ״א), עמ׳ 119 ואילך, וביחוד עמ׳ 127.

10 מערכת מגידו מתוארת במקרא בספר מלכים (מל״ב כג, כט—ל), ובשינויים ניכרים בספר דברי הימים (דה״ב לה, כ—כד); ויש להעדיף את התיאור האחרון, הנשען על מסורת מהימנה יותר מאשר הידיעה שבספר מלכים. ומפתיע התיאור הניתן אצל יוסף בן־מתתיהו (קדמוניות י, ה, א), שכנראה שאב את ידיעותיו גם ממקורות קדומים בלתי תלויים במקרא. יוסף בן־מתתיהו מיטיב לתאר את המציאות המדינית־הצבאית; והוא אף מוסיף פרטים על מותו של יאשיהו, שלפיהם נפגע מלך יהודה בחץ בשעת מסקר הצבא, כשעבר במרכבתו מאגף אחד למשנהו. משנפצע המלך, ניתן אות לנסיגה כללית. השוה עתה לבעית טיבם של המקורות לפרשה זו: M. Noth, Überlieferungsgeschichtliche Studien, 1943, p. 140.

11 השערות שונות ומשונות נאמרו על מותו הטרגי של יאשיהו, כגון זו של וולך (A.C. Welch, ZAW 43 [1925], pp. 250ff.) ואחרים, הרואים בסיפור על קרב מגידו תיאור ללא אחיזה במציאות, ולפי סברתם נצטוה יאשיהו להתיצב לפני נכו במגידו כדי להצטדק על עמדתו האנטי־מצרית ובהזדמנות זו נרצח המלך. לעומתם מעלה הושנדר (J. Hoschander, Priests and Prophets, 1938, p. 311) את האפשרות, שיאשיהו נהרג בידי כהני אפרים, כנקמה על הסרת הבמות בארץ זו. אולם אין ממש בהשערות אלו ובדומיהן.

12 עיין הערה 5. למצור אשדוד וכיבושה עיין: א. מלמט, תרביץ כא (תש״י), עמ׳ 127—128.

13 D.J. Wiseman, Chronicles of Chaldaean Kings, 1956; על חשיבותן של הכרוניקות החדשות לבירור תולדות יהודה השוה מאמרי: כרוניקה בבלית חדשה על מסעות נבוכדראצר ליהודה, ידיעות כ (תשט״ו), עמ׳ 179—187; מסעות נבוכדראצר ליהודה, יהודה וירושלים (קובץ), תשי״ז, עמ׳ 73—78. הרצאת הדברים להלן מבוססת מאמרים אלה, ושם ימצא הקורא את ההנמקות להם. וכן ספרות נוספת על הכרוניקות החדשות.

14 בחפירות בכרכמיש נחשפו קסרקטינים מצריים ובהם נמצאו חותמות של פסמתיך ונכו, ועיין: C. L. Woolley et alii, Carchemish II, 1921, pp. 123—126, pl. 26: 1—4.

15 מצב זה משתקף בנבואת ירמיהו (פרק כה), שנאמרה כנראה לאחר קרב כרכמיש. בין העמים שהנביא מצוה להשקותם את כוס התרעלה נמנו בראש וראשונה עמי סוריה וארץ־ישראל.

16 על מסעות נבוכדראצר השוה ההקדמה בספרו של וייזמאן. מן המחקרים על המסעות הבבליים לארץ־ישראל שנכתבו לפני גילוי הכרוניקה החדשה ויש בהם עדיין ענין, השוה במיוחד: W. F. Albright, JBL 51 (1932), pp. 77ff.; J. T. Nelis, RB 61 (1954), pp. 387—391.

17 מסורת מעניינת נשתמרה בדברי יוסף בן־מתתיהו (קדמוניות י, ו, ב): שמרדו של יהויקים קשור בכונת מצרים לצאת למלחמה על בבל, אלא שבסופו של דבר לא העזו המצרים לצאת נגד בבל. יתכן שכאן רמז למסופר בכרוניקה של שנת 600—601 לפסה״נ.

18 עיין: J. A. Montgomery, The Books of Kings, 1951, p. 552.

19 שנות המלוכה נמנו ביהודה מתשרי לתשרי, ואילו השנה האזרחית התחילה בימים ההם בחודש ניסן, כמנהג בבל. ראיה שהחודש התשיעי חל בחורף אפשר למצוא באותו פרק עצמו (יר׳ לו, כב).

20 לדעת נ. ה. טורטשינר (טור־סיני), תעודות לכיש, ת״ש, עמ׳ 91 ואילך, מתואר במקרא ובחרסי לכיש אותו מאורע עצמו. כפי שנסיתי להראות ברשימתי: אלנתן בן־עכבור והנביא אוריהו מקרית־היערים, ידיעות יד (תש״ח), עמ׳ 7—8, יש להעדיף את התיאור הניתן בתעודות לכיש על נוסח המקרא; דהיינו שראש המשלחת הצבאית היהודית שירד למצרים היה כניהו בן־אלנתן — ולא אלנתן בן־עכבור, כעדות המקרא. האחרון מופיע במקום אחר בספר ירמיהו (פרק לו, כה) כאחד ממצדדי הנביא; ולפיכך קשה להניח שדוקא עליו הוטלה השליחות למצרים, על מנת לתפוס נביא אחר, ״שניבא ככל דברי ירמיהו״.

21 הפפירוס נתפרסם על ידי דו׳פון־סומר: A. Dupont-Sommer, Un papyrus araméen, Semitica 1 (1948), pp. 43—68; ועיין עוד: H.L. Ginsberg, BASOR 111 (1948), pp. 24—27; ומאמרי: מכתב ארמי חדש לפרעה מימי ירמיהו, ידיעות טו (תש״י), עמ׳ 33—39; כמו כן השוה הסקירה של: D. Winton-Thomas, PEQ 82 (1950), pp. 8ff.

22 דעה זו של אולברייט מובאת במאמרו של גינזברג, ועיין הערה 21.

אתר דעת - מכללת הרצוג

23 "אפק בארץ שומרון" נזכרת גם בתיאור מסעו של אסרחדון מלך אשור למצרים, בשנת 671 לפסה"נ; ובתיאור זה ניתן אישור נוסף לזיהוי אפק עם ראש-העין — וזאת על ידי ציון המרחק בין עיר זו לרפיח ב-30 "ברו": דהיינו 30 שעות הליכה, שהן 120 ק"מ בקירוב.

24 עיין: E. R. Thiele, BASOR 143 (1956), p. 26.

24א השווה את המלה "מסגרת" המשמשת גם בהוראת סוג של ביצורים, ומלים שנגזרו מאותו שורש משמשות כמונחים לביצורים הן באכדית והן במצרית; ועיין: W.F. Albright, Vocalization of Egyptian Syllabic Orthography, 1934, p. 35.

25 השווה למשל: R. Kittel, Geschichte des Volkes Israel 3, 1929, p. 63, הסובר שבשנת 586 לפסה"נ הוגלו 30,000 עד 40,000 נפש.

26 E.F. Weidner, Mélanges Syriens offert à M.R. Dussaud 2, 1939, pp. 923—935.

27 עיין: H. G. May, Three Hebrew Seals and the Status of Exiled Jehoiakin, AJSL 56 (1939), pp. 146—148; W. F. Albright, King Joiachin in Exile, BAr (1942), pp. 49—55; Y. Aharoni, Excavations at Ramat Rahel, 1962, pp. 59f.

28 השווה י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני א, עמ' 37—38, המביא דוגמה נוספת מפיניקיה למדיניותו של מלך בבל.

29 ביתר פירוט דנתי בעניין זה במאמרי: ירמיהו ומלכי יהודה האחרונים, ספר הכינוס העולמי למדעי היהדות, תשי"ב, עמ' 226—230. שם העליתי את הסברה שהמחלוקת בדבר לגיטימיות השלטון ביהודה גרמה אף לפולמוס בין נביאי האמת (מצדדי צדקיהו) לבין נביאי השקר (מצדדי יהויכין).

30 עיין: M. Greenberg, JBL 76 (1957), pp. 304ff.

31 לאחר כיבוש ירושלים שמו הבבלים מצור של שלוש עשרה שנה על צור (יוסף בן-מתתיהו, נגד אפיון, א, כא; והשווה יח' פר' כו ואילך). על עמון השווה: H.L. Ginsberg, Marx Jubilee Volume, 1950, pp. 365, המניח על סמך בריחת ישמעאל בן-נתניה לעמון (יר' מ, יא—יב), שמדינה זו הצטרפה לברית אנטי-בבלית (והשווה יח' כא, כג—כז).

32 על הלך הרוח בקרב אנשי הצבא מעידים חרסי לכיש, המציגים חיילים וקצינים כאוהדים לנביאי-האמת, כפי שהוכיח נ. ה. טורטשינר (טור-סיני), תעודות לכיש, ת"ש. אין צורך לבוא לידי הכללות כסברתו של ש. ייבין, הטוען במאמרו, משפחות ומפלגות בממלכת יהודה, תרביץ יב (תש"א), עמ' 250 ואילך, שהשירות האזרחי והדיפלומטי במדינת יהודה היה ממצדדי בבל, בשעה שהמעמד הצבאי תמך בפוליטיקה פרו-מצרית והיה מן התומכים הנלהבים של המרד.

33 השווה לעיל הע' 20.

34 השווה: נ. ה. טורטשינר (טור-סיני), תעודות לכיש, עמ' לב—לד. אבל בדיון מאוחר יותר על תעודות לכיש, Lachish Letter IV, JQR 39 (1949), pp. 365ff., מניח טור-סיני שתוכן המכתבים איננו קשור לעניני הצבא, אלא עוסק רק בגורל הנביא. בצדק מתנגד טור-סיני להסבר הרווח של הפיסקה האחרונה בחרס ד "כי אל משאת לכש. נחנו שמרם ככל האתת אשר נתן אדני. כי לא נראה את עזקה" (שו' 10—13), הסבר שלפיו ניתק קשר האיתות עם עזקה (תל זכריה, באשדות המערביים של הרי יהודה), כאשר נפלה העיר בידי צבא בבל. כפי שראינו למעלה, אי-אפשר לייחס את חיבורם של מכתבי לכיש לשלב כה חמור במלחמה.

35 על חפירות לכיש השווה ביחוד הדו"ח הקצר של: C.H. Inge, PEQ 1938, pp. 252 ff.; ועל תל בית מרסם: W. F. Albright, AASOR 21—22 (1943), pp. 66—68. ביחס ללכיש אמנם הועלו ספקות ע"י מחברת הדו"ח הסופי (O. Tufnell, Lachish III, pp. 55—56), שהציעה ליחס את חורבן שכבה III למסע סנחריב בשנת 701 לפסה"נ ולא לזמנו של יהויכין, אבל בביקורתו על דו"ח זה שולל רייט (G.E. Wright, VT 5 [1955], pp. 100ff.) דעה זו.

36 בדו"ח מוקדם קצר רמז אולברייט (W.F. Albright, BASOR 56 [1934], p. 14) על הקושי, מבחינה ארכיאולוגית, שבקביעת שנת 587 לפסה"נ כתאריך חורבן העיר, ולאחר זמן (W.F. Albright, Archaealogy and the Religion of Israel, 1942, pp. 122ff.) קבע במפורש את חורבנה של בית-אל בסוף התקופה הבבלית או בראשית התקופה הפרסית. ואכן (עיין להלן), שלא כערי יהודה, לא רק איזור זה אלא גם ארץ-בנימין בכללה לא חרבה בעת החורבן הממלכה. ולפיכך אין גם ליחס מלכתחילה את שכבת החורבן בתלים של ארץ-בנימין לשנת 586 לפסה"נ, אלא אם יש ראיות ארכיאולוגיות ברורות לכך.

37 עיין: C. C. McCown, Tell en-Nasbeh 1, 1947, pp. 201—203.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

38 עיין בדו״ח הארכיאולוגי: A. Bergman, BASOR 62 (1936), p. 25,

39 מל״ב פרק כה; יר׳ לב, א ואילך; לד, א—ח; פר׳ לז—לט; דה״ב לו, יז, כ. אז חרבה גם המצודה שנתגלתה ברמת־רחל הסמוכה לירושלים.

40 לתמונה דומה של זוועות מצור ממסופוטמיה, ובכלל זה אכילת בשר אדם, מאותו פרק זמן לערך, השוה: L. Oppenheim, Siege Documents from Nippur, Iraq 17 (1955), p. 79; והשווה מל״ב ו, כח—כט.

41 לתארים השונים של שרי מלך בבל השוה: ש. פייגין, הפקידים הבבליים בימי החורבן, מסתרי העבר, תש״ג, עמ׳ 118—130.

42 בחפירות בבל נחשפו בין השאר שרידי החומות החיצונית והפנימית של העיר שהקים נבוכדראצר. חומות אלה נחשבו בעיני הסופרים הקלאסיים אחד משבעת פלאי העולם. ביצורים אלה תוארו גם בכתובות של נבוכדראצר. לכתובות השונות על ביצור בבל בידי נבוכדראצר, שהיו ידועות מזמן, יש להוסיף טופס חדש שנתפרסם ע״י J. Levy, Two Cylinders of Nebuchadnezzar, Sumer 3(1947), pp. 4ff.

43 על מעמדו של גדליהו לפני החורבן כשר ״אשר על הבית״ במלכות צדקיהו, עיין: ש. שפיגל, גדליה אשר על הבית, עלי עין, תשי״ב, עמ׳ 9—16; י. ליוור, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך גדליהו.

44 על מסע בבלי נוסף אל המערב משנת העשרים ושלש לנבוכדראצר, היא שנת 582 לפסה״נ, מעידים הן רשימת הגולים בסוף ספר ירמיה (נב, ל), שלפיה גלו אז 745 יהודים, והן יוסף בן־מתתיהו (קדמ׳ י,ט,ז) המספר על מלחמות נגד העמונים והמואבים.

www.daat.ac.il

צבא, נשק וביצורים

אתר דעת - מכללת הרצוג

הלחימה בארץ־ישראל ושכנותיה באלף השני לפסה״נ

מאת: י. ידין

המקורות

התגליות הארכיאולוגיות של עשרות השנים האחרונות נותנות בידינו את האפשרות להבין, ביתר בירור מאשר קודם, את אופי הלחימה באלף השני לפסה״נ. בעיקר סייעו לכך התעודות שבארכיונים של מארי ואוגרית. העדויות מתעודות אלו, יחד עם מכתבי אל־עמארנה ותעודות מצריות אחרות וכן תעודות מאנטוליה, מצטרפות אל הנתונים שיכולים אנו להעלות מתוך התבליטים והתמשיחים הרבים, בעיקר ממצרים, המתארים לוחמים על ציודם, ואף קרבות. ביצורי הערים וכלי־הנשק הרבים שנחשפו בחפירות הארכיאולוגיות יש בהם כדי להוסיף על ידיעותינו בנושאים אלה.

שתי עובדות־יסוד עומדות לנגד עינינו כשאנו עוסקים בבעיות הלחימה בכל תקופה ובכל ארץ – ובכלל זה הלחימה בימי קדם:

א) אין אפשרות להבין את מהותם של כלי המלחמה ודרכי המלחמה, כגון ביצורים, נשק, ארגון־צבאי והטקטיקה, אלא מתוך זיקת הגומלין שבינם לבין עצמם. כלל זה חשוב במיוחד בתקופה שאנו עוסקים בה, שכן בתקופה זו שוכללו כלי־נשק חדשים שחייבו תגובות־נגד בחימוש־המגן, בביצורים, ואף בשיטות הלחימה.

כך הביא השימוש הנרחב בקשת־המורכבת, רבת כוח־החדירה, להמצאת שריון־הקשקשים; ואילו השימוש בזה האחרון הביא לשינוי בצורת כלי־הנשק הבסיסיים, כגון הגרזנים וכלי־הכאה אחרים; מאידך גיסא, כיסוי הגוף ע״י שריון כבד איפשר הקטנת המגן הגדול והמסורבל – שכן עיקר תפקידו היה מעתה הגנת הפנים ושאר חלקי־גוף שהיו עדיין פגיעים גם לאחר כיסוי הגוף בשריון. למעשה, אין לך נושא בתורת המלחמה שאינו מצריך בדיקת אורחי־המלחמה בכללותם.

ב) מכיון שלרוב נלחמים יושבי ארץ אחת ביושבי ארץ אחרת, הרי אין לך ענינים בתרבות הקדומה שבהם כה ניכרת זיקת הגומלין בין התרבות החומרית של ארץ אחת לזו של השניה כמו אלה הקשורים בלחימה. כך, המצאת אילי־המצור בארץ אחת השפיעה על אופי הביצור בארצות השכנות, אשר היו נתונות לפגיעתם של כלי־נשק אלה. בדומה, הופעת כלי־נשק מסוימים, כגון ה״חרב העקומה״, בארץ אחת מביאה מיד להתפשטות השימוש בה בארצות רבות הבאות במגע (עוין או אוהד) עם אותה ארץ.

יחד עם זאת, עדים אנו לתופעה מענינת אחרת המנוגדת באופיה, שעמים שונים

עיין הערות בעמ׳ 339—341, ולוחות כג—כה.

www.daat.ac.il

מוסיפים לעתים לשמור על מסורות ארצותיהם ואינם נזקקים לחידושי הלחימה מיד עם הופעתם, וזאת עקב שמרנות צבאית. תופעה זו מסבירה את העובדה שלעתים קרובות עדים אנו לרוח־זמן ניכר בין הופעת כלי־נשק מסוים בארץ אחת לבין חדירתו לשימוש בצבא עם אחר.

הנשק

האלף השני לפסה״נ הוא פרק הזמן החשוב ביותר בתולדות תורת־המלחמה במזרח התיכון, שכן בתקופה זו הונהגו כלי־הנשק ושיטות־הביצור העיקריים שהיו משמשים מאז ועד להמצאת אבק השריפה, ללא שינויים מהותיים רבים. בפעם הראשונה יש לנו ידיעות על שימוש נרחב בקשת המורכבת, בחרב־המגל, בשריון־הקשקשים, באיל־המצור ובמרכבות־הקרב הרתומות לסוסים. גם כלי־נשק אחרים שהיו נוהגים בתקופות קדומות יותר, כגון גרזני־המלחמה, החניתות והקלעים, נשתכללו מאוד באלף השני לפסה״נ והותאמו לשיטות־המלחמה החדשות, שהן פועל יוצא מהמצאת כלי הנשק החדשים.

1. הקשת המורכבת

שאיפת הלוחם לפגוע באויבו מטווח רחוק ככל־האפשר, היתה הגורם העיקרי להמצאת הקשת ולפיתוחה[2]. ניתן להשיג טווח מכסימלי להטלת החץ, ובה־בשעה לשמור על כוח־חדירתו, ע״י מתיחת המיתר עד למכסימום האפשרי ושחרורו הפתאומי. עד להמצאת הקשת המורכבת האמצעים לכך היו: א) הגדלת גוף הקשת, ושימוש בעצים גמישים וקשים כאחת; ב) צורת הקשת, שאיפשרה לקרב את הנקודה בה אחזה יד הלוחם, עד כמה שאפשר, אל המיתר; היינו הקשת הדו־קימורית.

מאידך, הקשת המורכבת, שהיתה בנויה מתרכובת של עץ, גידים, שרירים ולוחיות דקות של עצם מחוברים בדבק, העושה אותה למקשה אחד[3], נתנה בידי הלוחם נשק בעל טווח וכוח־חדירה מוגדלים; וכיון שהיתה קטנה בהרבה במידותיה מן הקשתות הרגילות לא סירבלה את תנועותיו וכושר־נידותו. גוף הקשתות המורכבות, כשהמיתר לא היה מורכב עליהן, נטה להתעקם כלפי חוץ; כך שבשעה שהורכב עליהן המיתר קיבלו צורה משולשת או צורה דו־שקערורית. מטעם זה ניתן להבחין בתבליטים בנקל אם קשת מסוימת היא מורכבת, פשוטה או מחוזקת (היינו, שהעץ מלופף בחוטים). הקשת המורכבת, אם כי היתה ידועה – לפחות במסופוטמיה – כבר בסוף האלף השלישי לפסה״נ[4], הונהגה בשימוש נרחב בצבאות־כנען ומצרים רק במחצית הראשונה של האלף השני לפסה״נ. ייצורה של קשת זו היה קשה ומסובך, ולכן לא בכל מקום יכולים היו לעשותה. עדות לכך משמשות התעודות הרבות, ביחוד מתל אל־עמארנה, בהן מבקשים המלכים הכנעניים שישלחו להם מספר (בדרך כלל קטן) של קשתות. וראויה לתשומת לב תעודה מאוגרית, בה מבטיח אקהת לענת את החומרים השונים הדרושים לעשיית הקשת המורכבת וחציה, ובכלל זה קני־סוף מאיכות מיוחדת[5].

הקשת היתה עיקר נשקם של אנשי המרכבות, שבגלל ניידותם הרבה והטווח הגדול של נשקם היו לחיל שהטיל אימה על האויב במלחמה. גם חיל הרגלים, בחלקו הגדול,

www.daat.ac.il

היה מצויד בקשתות והשתמש בהן ללחימה בקרב־פתוח, או לחיפוי ההסתערות על החומות. זאת למדים אנו מן המונומנטים ומתעודות אל־עמארנה וכמו כן מתעודות מנוזי ואוגרית, המפרטות את ציוד חיל־הרגלים. מן התעודות מאוגרית אנו אף למדים שחלק ניכר מיחידות־הקשתים היו מצוידות גם בקלעים, ושמספר החצים באשפתם של הקשתים היה 30 או 25. חיל־הקשתים נושאי הקשת המורכבת, שהיו מסוגלים לירות בצרורות מהירים עד 25 חצים חודרי־שריון לטוח־תכליתי גדול, בודאי שהכריע קרבות לא מעטים.

2. חרב־המגל

השימוש הנרחב במרכבות העלה את בעית הנשק לטוח־קרוב לאנשי המרכבה. הרומח יכול היה כמובן לשמש לכך, אולם חסרונו המובהק היה בפעולה תוך כדי דהירה; והוא הדין בחרב הישרה, הקצרה יחסית[6], שהיתה בשימוש באלף השני לפסה״נ (עד שהונהגה על ידי ״גויי הים״, במחצית השניה של האלף השני, החרב הגדולה הארוכה). זהו הרקע לשימוש הרחב בחרב העקומה (או ״חרב־המגל״, כפי שנהוג לקרוא לה) החל בראשית האלף השני לפסה״נ ועד להופעת החרב הישרה והארוכה בסופו[7]. החרב העקומה, המצטיינת בניצב ארוך ובלהב מעוקם, שצורת מגל לו (אלא שפיו החד הוא בצדו המקומר, ולא בצדו הקעור, כמו במגל), היתה נשק הכאה מובהק (בדומה לגרזן), הניתן לשימוש לא רק בקרבות של חיל־רגלים אלא אף מתוך המרכבה, תוך כדי מרוצתה. נשק זה נפוץ באלף השני לפסה״נ במזרח הקדום והוא מצוי באנטוליה, סוריה[7א] וארץ־ישראל, והונהג בצבא המצרי בתקופת הממלכה החדשה (ויתכן – אף יחד עם המרכבה). הטיפוסי לנשק זה במחצית הראשונה של האלף השני לפסה״נ הוא ניצב ארוך ולהב קצר. צורה זו של החרב היא, למעשה, התפתחות ישירה מגרזני העונן או הסהר[8]. עם ההכרח בשכלול הגרזן וסיגולו לביקוע קובע־מלחמה ושריון־קשקשים ולצרכי הנדסת־קרב (ע״י הצרת הלהב), נעלמים הגרזנים בעלי הלהב הרחב, ואת מקומם תופשת חרב־המגל. במחצית השניה של האלף השני לפסה״נ הניצב מתקצר והלהב מתארך, והדמיון אל ״גרזן־העונן״ נעלם לחלוטין – עד שלאט־לאט מתישרת חרב זו והופכת לחרב הישרה והארוכה, המיועדת לחיתוך ודקירה כאחד. המושג ל״הכות לפי חרב״, הרווח במקרא בעיקר בתיאורי הקרבות של סוף האלף השני לפסה״נ, בודאי שמתכון לחרבות מסוג זה[9], שבמצרים נקראו בשם ח׳פש.

3. שריון־הקשקשים

השימוש בקשת המורכבת ובמרכבה – אשר מנעו מן הלוחמים להחזיק מגינים בידיהם – הביא להמצאת שריון־הקשקשים. שריון אף הונהג בחיל הרגלים, כאמצעי נגד טוח־החדירה הרב של הקשתות המורכבות.

אם כי הדוגמאות הקדומות ביותר של שריון־הקשקשים, שנמצאו בחפירות[9א] או בציורים ובתבליטים, הן מאמצע האלף השני לפסה״נ (היינו מראשית תקופת הברונזה המאוחרת), יש להניח שהשריון היה נוהג כבר זמן ניכר לפני כן; שכן השריונים מאמצע האלף השני לפסה״נ הם שריונים משוכללים, וטיפוס השריון כמעט שלא השתנה מכאן

www.daat.ac.il

ואילך. הקשקשים – שראשם היה לרוב מעוגל – מחוברים היו זה אל זה באמצעות חוטים, שעברו דרך נקבים דקיקים בצדי הקשקש, והם נתפרו וחוברו אף אל בטנת־העור (או הבד), דרך נקבים דומים. מן התעודות למדים אנו שבשריונים מסוג זה עשוי היה מספר הקשקשים לעלות על אלף[10]; מתוך אותן התעודות יודעים אנו, כבר בתקופה זו, על שריוני־הקשקשים להגנת סוסים. הופעת שריון־הקשקשים השפיעה, מאידך, על שכלול נשק־ההתקפה; כך, למשל, החל בהופעת השריון המשוכלל היה הכרח לחזק את להבי החצים (ביחוד במרכזם) ע״י עיבוי מיוחד, שאיפשר להם לחדור בעד השריון.

4. הגרזן

אחד מכלי־הנשק הרגילים באלף השני לפסה״נ הוא הגרזן, שהיה נשק יעיל הן לקרב פנים־אל־פנים והן לתפקידי הנדסה שונים. השינוי המהותי בין אלה לבין הגרזנים שבאלף השלישי לפסה״נ שהם גרזני־ביקוע וחדירה (היינו, בעלי להב ארוך ופה צר)–בניגוד לגרזנים של האלף השלישי, שהיו בעיקרם (להוציא את גרזני השוֹמֵרים) גרזני־חיתוך (היינו, בעלי להב קצר ופה מאורך: ״גרזני־העוגן״, ״גרזני־הסהר״ וכיו״ב). דומה שאף שינוי זה בא בגלל הופעת השריון והקובע. בזאת אפשר אף להיווכח מן העובדה, שבניגוד לשאר הגרזנים באלף השלישי, הן במצרים והן בסוריה ובארץ־ישראל, היו הגרזנים השומריים גרזני־ביקוע; שכן, כפי שלמדים אנו ממונומנטים שומריים של השושלת הראשונה באור, היו לחיילי הצבא השומרי מעין שריוני־גוף וקובעי־ראש כבר בתקופה זו. הגרזנים של תחילת האלף השני ממשיכים במידה מסוימת את מסורת ״גרזני־העוגן״ ארוכי־הפה, אלא שהם כבר משמשים לביקוע. לסוג זה יש ליחס את ״גרזן־העינים״ ו״גרזן מקור־הברוז״[10א]. בהמשך הזמן נכנסים לשימוש גרזני־הביקוע המובהקים ארוכי־הלהב וצרי־הפה, והחל במחצית השניה של האלף השני לפסה״נ נפוצים גרזני־ביקוע, ללא פּוּתה ובעלי תקע. מן התבליטים המצריים של הממלכה החדשה למדים אנו בבירור, שהגרזן היה נשקו המובהק של חיל־הרגלים יחד עם חרב־ההכאה העקומה, אשר אף היא באה למעשה (כפי שצוין לעיל) במקום גרזן־ההכאה הקדום.

5. איל־המצור

שני כלי־נשק מאלה שהוכנסו לשימוש נרחב באלף השני, ששינו את פני המלחמה והכריעו גורל מערכות רבות, היו איל־המצור והמרכבה. כיון, שמסיבות בלתי ברורות, לא נזקקו המצרים לאיל־המצור, אין הוא מופיע בתבליטי הממלכה החדשה; ומכיון שאין בידינו תבליטי מלחמת־מצור מן האלף השני לפסה״נ מארצות הקדם האחרות, רווחת היתה הדעה, עד לפני זמן קצר, שאיל המצור לא היה ידוע לפני ראשית האלף הראשון לפסה״נ. והנה למדים אנו מתעודות מארי שכבר במאה הי״ח לפסה״נ מצוי היה בסוריה איל־מצור משוכלל ביותר. בעזרת איל זה הצליחו הצרים להתגבר על ערי־מבצר במשך ימים מעטים. כך נאמר בתעודה אחת ממארי שהצליחו לכבוש עיר מסוימת בעזרת האיל במשך שבוע ימים. ממכתב אחר ממארי למדים אנו על כיבוש עיר מבוצרת במשך יום אחד[11]. מתעודה חתית, המתארת את מצור העיר

www.daat.ac.il

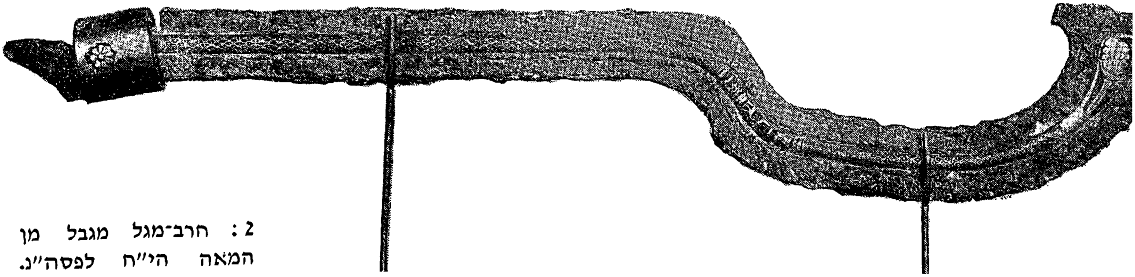

2 : חרב־מגל מגבל מן
המאה הי"ח לפסה"נ.

אתר דעת - מכללת הרצוג

אתר דעת - מכללת הרצוג

לוח כד

טיפוסי גרזנים מן האלף הב׳ לפסה״נ :

2. גרזן עינים
2. גרזן מקור־הברוז
3. גרזן חקסוסי
4. גרזן מזויז

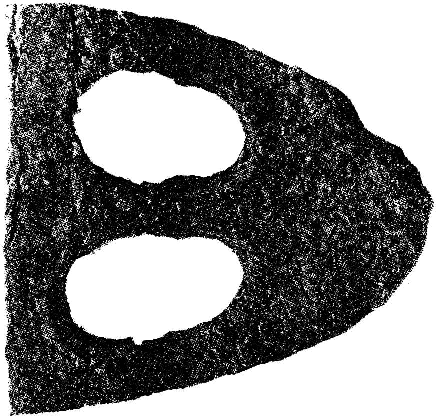

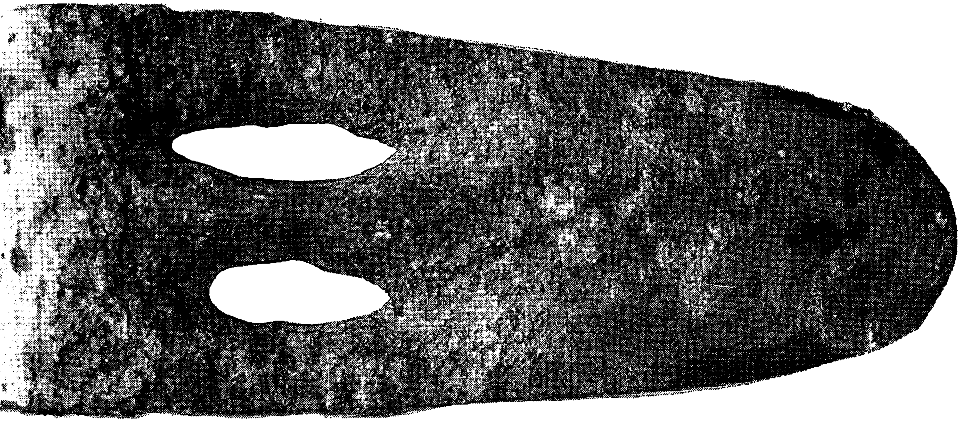

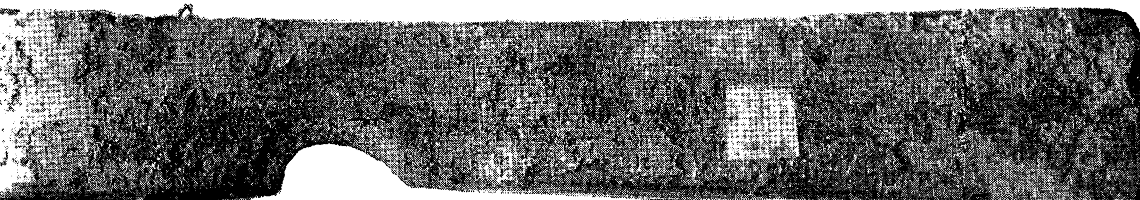

אורשו[12], אנו למדים על המבנה ועל דרך השימוש באיל־המצור. בתעודה זו נזכר "הר העפר", היינו סוללת־עפר שהיה צורך להקימה בקרבת החומה ומעל החפיר, כדי לאפשר לאיל לגשת אל החומה ולקרקר אותה. דומה שיש לכרוך בהמצאת איל־המצור את הופעת חלקלקות־העפר והאבנים בביצורי האלף השני בכל רחבי המזרח התיכון, ובאנטוליה, סוריה וארץ־ישראל במיוחד; שכן עיקר תפקידן היה להגן על החלק התחתון של החומה ותלי הערים נגד קרקור מכוון.

6. המרכבה

הנהגת המרכבה הרתומה לסוסים בקרב היתה, ללא־ספק, התופעה הבולטת בהתפתחות תורת־המלחמה בעולם הקדמון. המרכבה הקלה שימשה בסיס נייד מהיר לעוצמת ה"אש" של הקשת המורכבת, וע"י כך פתרה את בעית־הבעיות בטקטיקת כל הדורות – "בעית האש והתנועה". ראשית הופעתה של מרכבת־הסוסים לוטה בערפל. מרכבות מסורבלות, הרתומות לחמורי־הבר, היו מצויות בשומר כבר באמצע האלף השלישי – ואילו במחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ מופיעות מרכבות קלות, הרתומות לסוסים; אלא שאין בידינו נתונים כדי לעקוב אחרי שלבי המעבר. מתוך כך שבציורי־הקיר הרבים ממצרים, מראשית האלף השני, אין תיאורי מרכבות, יש להניח שעדיין לא היתה המרכבה ידועה שם; או, לפחות, לא השתמשו בה הרבה בקרב. מתעודות מארי למדים אנו שכבר במחצית השניה של המאה הי"ח לפסה"נ היו שם מרכבות־הסוסים; אם כי – בסביבות מארי מכל מקום – עדיין לא היו בשימוש נרחב. כיון שהמרכבה הובאה למצרים מכנען (כפי שמעיד על כך שמה במצרית) וכיון שבהופעתה הראשונה במונומנטים המצריים ובחותמות־הגליל ממסופוטמיה (מן המאה הט"ז לפסה"נ[13]) היא כבר משוכללת למדי, הרי שאותו זמן היתה כבר המרכבה בשימוש בכנען. במרכבות של האלף השני לפסה"נ הציר של זוג אופני המרכבה קרוב לחלקה האחורי; כתוצאה מכך – ובניגוד למרכבות השומריות – ניחנה בניידות רבה ובמיוחד בסיבובים. מבחינה טכנית נתאפשר הישג זה על ידי שעשו את המרכבה קלה, ואפילו ארגזה היה עשוי ממסגרת עץ, והיה מצופה עור, ולעתים אף פתוח בחלקיו הצדדיים. לכן, למרות שציר־האופנים הועבר אחורה, לא הכבידה המרכבה על הסוסים יתר על המידה. מספר הסוסים שהיה רתום למרכבה היה תמיד שנים; אולם מתעודות וכתובות למדים אנו, שמספר סוסי המרכבה היה שלושה, ובכלל זה סוס חליפין אחד (בדומה למספר סוסי המרכבה בתקופה מאוחרת יותר – ימי אשורנצרפל).

צוות־הלוחמים היה דרך־כלל שנים: הרַכָּב, המושך במושכות – והלוחם, המזוין בקשת המורכבת. לשימושו הורכבו על צדי המרכבה אשפות לחצים, ואף נרתיק מיוחד לקשת. לפי התבליטים המצריים המתארים את קרב קדש, נמצאו במרכבות החתיות שלושה לוחמים. במרכבות המצריות מצויים היו לעתים–במיוחד החל מהשושלת הי"ט – אף אשפות לחניתות־הטלה[14]). במרכבות ממסופוטמיה (המתוארות על גבי חותמות־הגליל) מצוי, כמעט דרך קבע, הרומח הארוך התקוע באחורי המרכבה, ורומח מעין זה היה גם במרכבות האשוריות באלף הראשון לפסה"נ וברכב של ממלכות החתים המאוחרות.

www.daat.ac.il

מבנה אופני המרכבות – אף הוא שונה במסופוטמיה, בכנען ובמצרים. בעוד שבמרכבות ה״כַּשִׂיּוֹת״ ממסופוטמיה האופנים הם בעלי ששה חשורים, הרי במרכבות ה״כנעניות״, ובעקבותיהן אף במרכבות המצריות במחצית הראשונה של השושלת

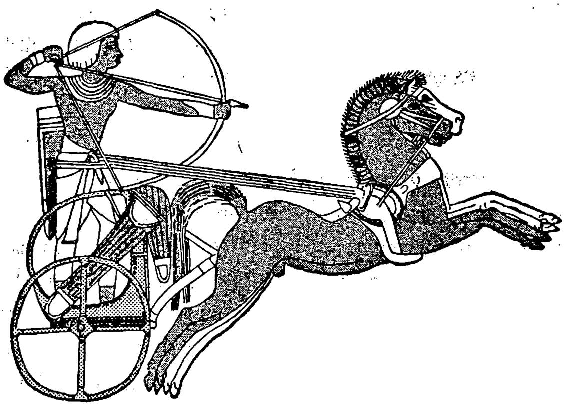

ציור 58: מרכבה מצרית מן המאה הט״ו לפסה״נ

הי״ח, האופנים הם בעלי ארבעה חשורים בלבד, וזאת מכיון שהיו קלות יותר. שהיו המרכבות הללו קלות יחסית, למדים אנו אף מציורי־הקיר ממצרים, שבהם רואים אנו כנענים מובילי מנחה הנושאים מרכבה על כתפיהם. רק החל בסוף המאה הט״ו לפסה״נ הולכת המרכבה המצרית ונעשית וכבדה; מעתה ואילך אופניה הם בעלי ששה חשורים ויותר. יש להניח כי בשלהי האלף השני לפסה״נ כבר היו המרכבות בכנען בחלקן בעלות ששה חשורים, אף הן בהשפעה מצרית חוזרת, כפי שניתן ללמוד מתבליטי המרכבות שעל שנהבי מגידו.

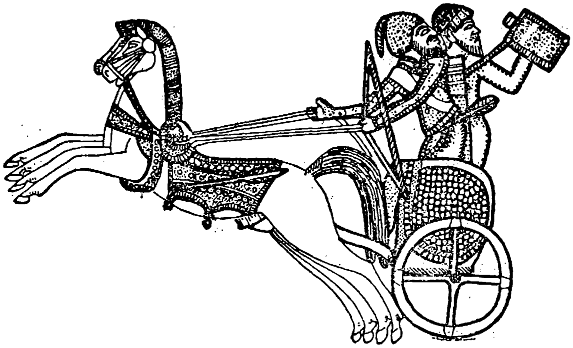

ציור 59: מרכבה אסיאתית מסוף המאה הט״ו לפסה״נ, על־פי תבליטי תחותימס הד׳

המרכבה היתה כלי מורכב, ודרושים היו סוגי עץ ומתכת שונים כדי לבנותה. כל חלק היה בנוי מסוג אחר של עץ, שהיה מתאים לתפקידו. רשימה מפורטת ביותר של עשרות חלקים של המרכבה ניתנת בתעודה קדומה ממסופוטמיה, וכן בתעודות מאוחרות יותר מאוגרית, במכתבי תענך[15], במכתבי אל־עמארנה, בפפירוסים מצריים, ועוד. מתעודות אלו למדים אנו לא רק על שמות חלקים אלה, אלא אף על מוצא חומרי

הגלם לבניין המרכבות, והללו שימשו נושא לחילופי־מכתבים בין המושלים שבארצם בנו את המרכבות (וביחוד מצרים) ובין אלה שבארצותיהם גדלו העצים הדרושים. כמה מתעודות אוגרית מפרשות את שמות חלקי־המרכבה והרתמה, החמרים מהם נעשו וכיו״ב. מתעודות אלו ומציורי־הקיר המצריים למדים אנו על קיום בתי־מלאכה מלכותיים משוכללים לחרושת המרכבות ולתיקונן. בבתי־מלאכה אלה עבדו ״חרשי־מרכבות״ – כפי שהם מכונים בתעודות אוגרית – ובראשם עמדו ״רבי־חרשים״. אחת מתעודות אלו נביא להלן[16]:

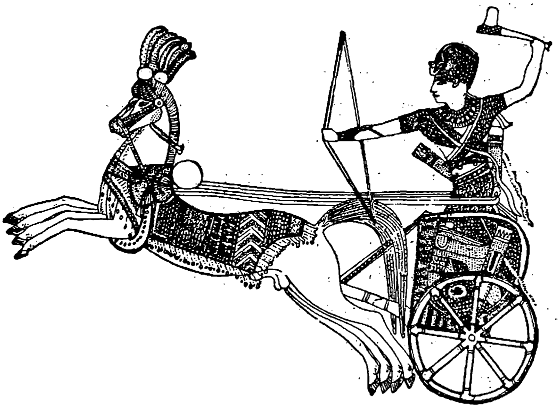

ציור 60: תחותימס הד׳ במרכבתו; סוף המאה הט״ו לפסה״נ

שמונה מרכבות אשר	תמנ מרכבת דת
נכנסו (סופקו) לבית־המלך	ערב בת מלכ
עם אופניהן	יד אַפנתהן
עם חציהן	יד חטהן
עם רתמתן (?)	יד תרהן
ולשתי מרכבות	ולתת מרכבתמ
אין אשפות	אנ אתפת
ושלושה צמדים וחריצי	ותלת צמדמ וחרצ
אופנים מיד רב־החרשים	אַפנת בד רב חרשמ
אשר הוציא (את המלאכה) ותיקנה	ד שצא חויה

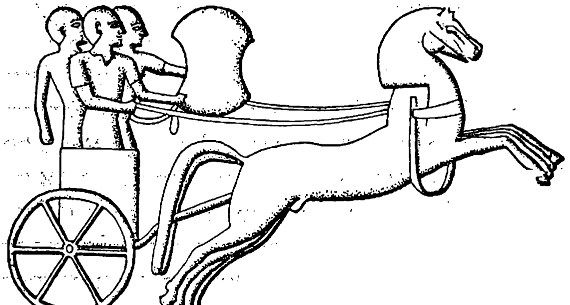

ציור 61: מרכבה חתית, על־פי התבליטים המצריים המתארים את קרב קדש

www.daat.ac.il

הצבא

1. היחידות הלוחמות

אם כי היו בידינו מזה זמן רב ידיעות לא מעטות על ארגון הצבא במצרים – ובתקופת מכתבי אל־עמארנה אף בארץ־ישראל – הרי הוסיפו לאחרונה תעודות מארי ידיעות רבות על ארגון הצבא במחצית הראשונה של האלף השני לפסה״נ. מתעודות אלו למדים אנו על אורחי־לחימה ועל ארגון הצבא, על מבנה היחידות ואף על עצמת חילות־המשלוח.

גדלן של העוצבות המיליציוניות במארי, המתגייסות מקרב האוכלוסיה לעת מלחמה, הוא לעתים כדי 10,000 חיילים; אך לרוב החילות קטנים יותר. החטיבות הגדולות נחלקות ליחידות של 1,000 איש. התעודות מזכירות גם יחידות של 3,000 חיילים, של 2,000 חיילים, ואף יחידות של 1,000, 600, 500, ושל 100 חיילים. לפעולות מיוחדות, וביחוד פעולות פשיטה, שלחו יחידות בנות 300 חיילים – עוצמה המתאימה ביותר לפעולות מסוג זה[17]. יחידת־היסוד היתה, כנראה, 10 חיילים[18]. והיתה אף יחידה של 50 חיילים, היינו בערך ״מחלקה״ של זמננו אנו.

גם צבאות המצרים, החתים והכנענים (לפחות מאמצע האלף השני לפסה״נ ואילך) נלחמו בחטיבות גדולות יחסית. כך למדים אנו מתוך התעודות המצריות, שצבא החתים ובני בריתם במערכת קדש מנה 16,000–17,000 לוחמים; ובכלל זה 7,500 אנשי המרכבות (היינו 3 כפול 2,500 מרכבות), ועוד 9,000 רגלי. את הצבא המצרי באותה מערכה ניתן להעריך ב־20,000 איש, והוא מורכב מארבע חטיבות, כל אחת בת 5,000 לוחם לערך[19].

ידיעה חשובה על מבנה היחידות המצריות מובאת בפפירוס אנסטאסי א׳: מן הכתוב בפפירוס זה למדים אנו לא רק שגודל החטיבות המצריות היה 5,000 איש כל אחת, אלא שלעתים היתה חטיבה כזו באותה תקופה (ימי רעמסס הב׳ 1290–1224 לפסה״נ) מורכבת בחלקה משכירים או בני העמים הכבושים[20]. באחד ממכתבי אל־עמארנה מבקש רִב־אַדִי מלך גבל מפרעה שישלח חיל־צבא בן 5,000 איש ו־50 מרכבות להצלת גבל (מס׳ 132, שו׳ 56). במכתב אחר מסופר על ליווי של 3,000 חייל שנלוו אל שליחי פרעה (מס׳ 11, שו׳ 24).

יש בידינו אף מספרים על המרכבות שנטלו חלק בקרבות החל באמצע האלף השני לפסה״נ. הצבא החתי במלחמת קדש מנה, כאמור, 2,500 מרכבות; בקרב מגידו, מאתיים שנה לפני כן, מנה שללו של תחותימס הג׳ 929 ממרכבות אויביו[21]. גם אמנחתפ הב׳, במסעו לכנען, מציין כי לקח 720 מרכבות, שהן שלל מכמה וכמה ערים[22].

אולם, מרכבות במספר רב היו רק בצבאות הגדולים, בדומה לחילות־רגלים, ואילו מספר המרכבות שהיה בידי מלכי ערי כנען היה מועט, כפי שלמדים אנו ממכתבי אל־עמארנה. במכתבים אלה נזכרות לרוב יחידות של 50 מרכבות (מס׳ 290, שו׳ 25), 30 מרכבות (מס׳ 127, שו׳ 37), ולעתים של 10 מרכבות (מס׳ 3, שו׳ 32; מס׳ 19, שו׳ 84), ואף של חמש מרכבות (מס׳ 9, שו׳ 37, ועוד). בדומה לכך, אף בתעודות מאנטוליה נמנו 100 מרכבות, 30 מרכבות, וכיו״ב. ב״אנאלים״ של מורשלש מלך החתים[23] נזכרו יחידות של 50 מרכבות בפיקודו של שר־חמישים, שיש להקביל אליו גם את שר־החמישים בצבא המצרי[24].

www.daat.ac.il

מנתונים אלו ניתן ללמוד שהיחידה הטקטית בקרב היתה כנראה של 50 מרכבות, וכללה חמש יחידות־יסוד של 10 מרכבות. יחידות־יסוד אלו אפשר היה לצרף מהן גם יחידות של 30 מרכבות, כלומר 3×10. במצרים היו גם יחידות של 25 מרכבות. בחילות־משלוח גדולים יותר צורפו יחידות "החמישים" ויחידות "השלושים" לחטיבות גדולות יותר. האימון הרב שהיה נדרש להפעלת המרכבות, ההוצאה הרבה שהיתה כרוכה בייצורן ובהכשרת הסוסים, והיתרון הצבאי שהיה למרכבות, אלו הן הסיבות לכך ששימשו בחיל־הרכב בעיקר בני מעמד האצולה. הללו נקראו בארצות קדמת־אסיה "מַריאנוּ"[25]. חיל־המרכבות היה החיל הנייד היחידי בכל צבאות ים התיכון עד לסופו של האלף השני לפסה"נ; שכן חילות־הפרשים (אם כי לא רוכבים בודדים[26]) הונהגו רק בסוף אותו אלף ובראשית האלף הראשון.

2. שירותי האספקה והשלישות

מבצעים של חילות גדולים ולטווחים ארוכים כרוכים היו בארגון מקיף של גיוס הצבא, האספקה וספירת השלל. ואמנם, שרדו תעודות־תשלומים רבות ממארי ונוזו, וכן מאוגרית, בהן מצוינים במדויק שמות החיילים ואנשי השירותים והתשלומים ששולמו להם, רשימות מפורטות של נשק לסוגיו (ומצב הנשק) שנמצא במחסני המלך, וכן חלוקתו האישית לחייל זה או אחר. כל אלו מעידים על רמה גבוהה מאוד של שירותי שלישות ואפסנאות.

דוגמה מאלפת משמש אותו קטע מפפירוס אנסטאסי א׳, שהזכרנו לעיל, אשר בהמשכו מציג הסופר המצרי בעיה אפסנאית בקשר לחיל־המשלוח[27], והמזכיר לחם, צאן ויין, המובאים אל היחידה ואלה צריכים להוות את מזונה לאותו יום. גם מתעודה זו אנו למדים, שלא את כל ציודו היה הצבא לוקח עמו, וחישוב האספקה הצבאית היה מבוסס בחלקו על תבואות הארץ ועל האספקה והציוד שהשליטים־הוואסאלים במקומות השונים היו מכינים לחילות־המשלוח. כן למדים אנו מתיאור מסעו של תחותימס הג׳ לכנען, שחלק גדול מן האספקה לבהמות ולצבא היה מתבואת הארץ. במכתבים שונים, שנמצאו באל־עמארנה, מודיעים מלכי כנען השונים לפרעה שהכינו את הדרוש בשביל צבאו, על סמך הודעות מוקדמות שנשלחו אליהם ע״י סופרי הצבא. סופרים אלה חייבים היו להיות בקיאים בתנאים השוררים בממלכות הוואסאליות השונות ובדרכים המובילות אליהן, שכן היו נשלחים לפני צבא־המשלוח כדי להכין את האספקה. מתבליטי־הקיר המצריים, המתארים את מערכת קדש, למדים אנו על הארגון המשוכלל של האספקה שהיתה מלוה את חיל־המשלוח בעגלות מיוחדות רתומות לשורים, והטיפול בה היה נתון בידי שירות מיוחד.

בעית אספקת המים היתה, דרך כלל, חמורה; ופרט לתחנות־המים הגדולות שבדרכי־המעבר העיקריות, שהוכנו ע״י המלכים המצריים[28], צוידו החיילים גם במימיות מיוחדות. סידורי־מים אלה לא תמיד היו מספיקים ולעתים נאלץ צבא שלם לחזור מדרכו בגלל מהסור במים. תעודה מענינת ביותר מסוג זה הוא מכתבו של רִב־אַדִי מלך גבל (מכתב אל־עמארנה מס׳ 85, שו׳ 51 ואילך): "מלך מִתַּני יצא עד העיר צֻמֻר וביקש ללכת עד גבל, אבל לא היו לו מי־שתיה ולכן שב לארצו". למצב זה מן הראוי להשוות את המסופר במקרא על מלחמת יהורם מלך ישראל ויהושפט

www.daat.ac.il

מלך יהודה במואב, כאשר כמעט אבדו צבאותיהם במדבר מחוסר מים (מל״ב ג, ט).

התקנת הציוד וכלי־הנשק בשדה־המערכה, ולפני הקרב, אף היא נעשתה בפקודות מיוחדות. פקודה מעניינת מסוג זה נשתמרה בידינו בתיאורים המצריים של המצור על מגידו במלחמתו של תחותימס הג׳[29]: ״היו נכונים! הכשירו נשקכם, כי מחר בהיות בוקר אתם יוצאים לאסור קרב עם הכושל המסכן הלז״. לפקודה זו יש להשוות את הנאמר ביהו׳ א, ואילך: ״ויצו יהושע את שוטרי העם לאמר: עברו בקרב המחנה וצוו את העם לאמר: הכינו לכם צידה, כי בעוד שלושת ימים אתם עוברים את הירדן הזה וכו׳״. על הכנת צידה לקרב שומעים אנו אף באוגרית (עלילת כרת, לוח ב, שו׳ 80 ואילך, 172 ואילך). מתוך התעודות הרבות, וכן מתבליטי־הקיר המצריים, למדים אנו על שירות מיוחד שהיה אחראי לשמירת השלל, לספירתו ולחלוקתו. מכתבי מארי מזכירים לעתים קרובות יחידות־משמר מיוחדות לשמירת השלל. במיוחד מעניינת תעודה אחת הקובעת את חוקי חלוקת השלל בין המלך, הקצינים והחיילים[30].

עניני הגיוס היו, כמובן, בראש דאגת הצבאות; שכן, נוסף על יחידות צבא־הקבע, היו נאלצים לעתים קרובות לגייס צבא מיליציוני — הן לתפקידי חיל־המצב, והן לתפקידים שונים בשעת הקרב. אף כאן מביאים מכתבי מארי ידיעות רבות על גיוסים מיוחדים, שנעשו מדי פעם בפעם כדי להרכיב חילות משלוח[31]. במצרים קבעו לעתים מעין מכסה לגיוסים אלה, של ״אחד למאה״[32]. באוגרית נמצאו רשימות מפורטות של חיילים, לפי עריהם ולפי כושרם הצבאי (חילות־רגלים, אנשי מרכבות, וכיו״ב).

על התפקיד החשוב שהיה לסופרי הצבא השונים במצרים בארגון יחידות הצבא, גיוסו, הדיווח והנהלת חשבונות הצבא למדים אנו מרשימות בעלי תפקידים צבאיים שבתעודות מצריות. סופרי הצבא היו נלוים ליחידות הצבא, ולעתים רבים מהם. בתעודה אחת נזכרו עשרים סופרים שנלוו למשלחת. כן היו פקידים ראשיים של הצבא, מהם ששירתו במפקדות ואחרים ששירתו ביחידות הקרב ופיקחו על המנהלה הצבאית, ובמיוחד על עניני החשבונות. בתוקף תפקידם ביחידות הלוחמות היו הם אחראים אף לניהול יומן־הקרבות ודו״חות־המלחמה. פקיד אחר, הממונה על המגויסים, היה אחראי לא רק להקצאת יחידות חיילי־המיליציה לחילות־המצב השונים לשם אימונים, אלא שהיה אחראי אף על עבודות ציבוריות שהצבא היה מוציאן לפועל. פקיד גבוה נוסף, ״קצין מנהל״, שלמעשה לא השתתף בלחימה ממש, היה אחראי לתנועת הצבא, לציודו ולאספקתו. פקידים אחרים היו ממונים על מחסני הנשק וכן על הביצורים.

3. הנדסה ותחבורה הנדסית

התעודות שבידינו מאפשרות לעמוד לא רק על אופים של השירותים המנהליים המובהקים, אלא גם על דרגה גבוהה למדי של שירותי־קרב — כגון הנדסה ותחבורה צבאית, שירות רפואי, קשר ודיווח.

לצורך הקמת המחנות, הסוללות וכיו״ב, בודאי שהיו בנמצא מהנדסים, שפיקחו על עבודות אלו. כבר בתעודות ממארי יש ידיעות על שיטות מיוחדות להעברת כלי־מצור, בסירות מיוחדות ובעגלות־משא[33]. פעולה הנדסית זו קודמת במאתים שנה

www.daat.ac.il

למבצע הנדסי־תחבורתי של תחותימס הג׳ מלך מצרים, במסעו לעבר הפרת. לפי התיאור שבאחת האסטילות של תחותימס[34], הכינו המצרים ליד העיר גבל סירות מיוחדות מארזי הלבנון, כדי להעביר את הצבא המצרי את הפרת על־רכבו וכלי־המלחמה שלו. המצרים הובילו סירות אלו על גבי עגלות רתומות לשורים, שנשאו אותן עד לפרת.

4. שירותי רפואה וקשר

אין בידינו ידיעות ברורות על קיום שירות רפואי מאורגן כהלכה, אולם מתוך הדיווח במכתבי מארי אפשר להניח שאכן קיים היה שירות מסוג זה. כך שומעים אנו לעתים קרובות בדו״חות, בחלק המסיים שלהם, שמפקדי הצבא מודיעים כי שלום הצבא טוב, אין מתים ואף חולים אין[35].

בעית הקשר בקרב — הן למסירת פקודות־ביצוע קצרות, הן למתן סימני־אתראה והן להעברת ידיעות ממקום למקום — היתה מאז ומתמיד אחת הבעיות הקשות בצבאות הלוחמים. הידיעות הקדומות (ואף המענינות) ביותר שיש בידינו הן אלו ממארי. הללו מעידות על שיטה מפותחת של איתות באמצעות ״משואות־אש״ ולפידים, בהתאם לסימנים מוסכמים, שהיו מבוססים על מספר הלפידים. סימנים מוסכמים מסוימים שימשו להעברת ידיעות; סימנים אחרים שימשו לאזעקת עזרה. והרי אחד מאותם המכתבים[36], כלשונו[37]: ״ולאדוני דבר, כה (אמר) בנם עבדך: אמש יצאתי את העיר מארי ולנתי בעיר גרבן; כל בני־ימין נשאו לפידים (=השיאו משואות, אותתו באש) מן (העיר) שמנים, מן (העיר) אלם־מלך, מאלם־מלך עד (העיר) מישלן, ערי בני־ימין כולן אשר במחוז (העיר) תרקה, נשאו לפידים כתשובה, אך עדיין לא חקרתי לפשר (אותות־האש של) הלפידים הללו״. מכתב זה מעיד ש״סימני האש״ נעשו לפי מפתח מסוים, שהרי על עצם העובדה ששימשו להעברת ידיעות מסוימות בודאי שידע כותב המכתב, שכן נוהג זה היה רווח ביותר, כפי שלמדים אנו מתעודות אחרות. סימנים מוסכמים שימשו לקריאה להגיש מיד עזרה לנתקפים; סימן זה היה לעתים השאה כפולה של אש. השימוש במשאת־אש כסימן מוסכם נזכר אף במקרא, בקשר לכיבוש העי (יהו׳ ח, ח ואילך), לקרב נגד בנימין והגבעה (שופ׳ כ, מ ואילך); ובדומה לכך אף במכתבי לכיש[38]. כאמצעי קשר ואיתות ליחידות הלוחמות עצמן בשעת הקרב השתמשו גם אף בסימני קולות שניתנו בחצוצרות, כפי שלמדים אנו מהתבליטים המצריים מן המחצית השניה של האלף השני לפסה״נ[39], שבהם מתוארים נותני־אותות התוקעים בחצוצרות. ההיעזרות בסימנים מיוחדים, שניתנו ע״י הרמת ידים או כלים מיוחדים, ידועה אף היא (יהושע במלחמת העי: ״וירוצו כנטות ידו״, יהו׳ ח, יט). שיטת קשר מקובלת אחרת היתה ע״י שליחת מקשרים, וביחוד רוכבי סוסים. שליחת רצים ומקשרים רכובים על סוס, להעברה מהירה של ידיעות, היתה רווחת כבר בתקופת מארי. דוגמה מאלפת ניתנת בתיאור מערכת קדש: שעה שמצבו של רעמסס הב׳ היה בכי רע, שלח רץ רכוב על סוס להזעיק את חטיבותיו הנותרות. מובן שלעתים קרובות היו מעבירים את הידיעות ע״י רצים רגלים (השוה מכתב אל־עמארנה מס׳ 88).

www.daat.ac.il

6. מודיעין ודיווח

מבצעים לטוחים ארוכים, הפעלת כוחות גדולים בתנאי שטח מגוונים ואמצעי־קשר משובחים למדי – כל אלה הם קוים המאפיינים את מלחמות האלף השני לפסה״נ. בתנאים אלה היה צורך אף בשיטות מודיעין מפותחות, המסוגלות לספק למפקדי הצבא לא רק אינפורמציה כללית קודם למבצע (״מודיעין אסטרטגי״) אלא אף ידיעות שוטפות תוך כדי מהלך הקרב (״מודיעין טקטי״). ואכן, המקורות – הן ממארי, הן ממצרים והן מארץ־ישראל – מעידים כולם על הפעלת גורמי־מודיעין בדרך יעילה. השגת הידיעות נעשתה הן על ידי שליחת מרגלים מיוחדים, הן על ידי הטעית האויב באמצעות ״מרגלים מדומים״ והן על ידי הנהגת שיטת דיווח בין הפיקודים למפקדים, שהבטיחה שטף ידיעות מתמיד על כוחות האויב וכוונותיו. מעניינת במיוחד העובדה, שכבר בתקופת מארי הונהגו סיורי־פשיטה לשטח האויב כדי לקחת בשבי ״מקורות חיים״, ״אנשי לשון״ (כפי שהם מכונים במכתבים), שבמהלך חקירתם מסרו אינפורמציה, לעתים בעלת חשיבות ממדרגה ראשונה, על כוחותיהם. וכך כותב אחד המפקדים במארי אל אדוניו[40]: ״אמור, כה (אמר) אִבַּלְפִּיאֵל עבדך, ח׳מורבי כה אמר אלי לאמר: צבא כבד הלך ל״שחת״ את מסע־האויב: מקום מושב נאות...לא היה. גדוד הצבא חזר (לאחר שיצא) לריק ומסע־האויב מתקדם בסדר...עתה גדוד צבא קל (ṣa-ba-um qa-al-la-tum) ילך־נא ו״שחת״ נא את מסע־האויב. ואנשי לשון (awilimeš ša liša-nim; מודיעים) יקחו נא״. ובדומה שומעים אנו על ״אנשי הלשון״ הללו אף ממכתבים אחרים.

פיקודי־המשנה ומפקדי הצבאות היו מדווחים לממונים עליהם במפורט ובמהירות על כל פעולות צבאיות של האויב, כמי שלמדים אנו ממספר ניכר של מכתבים[41]. כך מקבל זִמְרִלִים שליט מארי דו״ח־מודיעין מפורט ביותר מאחד ממושליו, ובו מדגיש המוסר, שהדו״ח מבוסס על שמיעה ולא על מקור ראשון. הדו״ח מפרט את תנועותיו של שבט מסוים: הגיעו עד נהר פלוני, אולם עדיין לא עברו אותו; לעת עתה עדיין לא נערכו לקרב. לעתים מקבל המלך אף ידיעות מהירות מפקיד שנשלח לחקור ענין מסוים. הפקיד ממהר להודיע, מיד עם הגיעו, שאכן אירע משהו. אם כי עדיין הענין אינו ידוע בדיוק, הרי הוא יחקור; ומיד כשידע דבר על בוריו יודיע על כך למלך[42]. בדו״חות מציינים לעתים קרובות אף את מספרי האויב ואת כוונותיו, וכן את תאריך האירוע.

דוגמה מאלפת, בעיקרה בתחום המודיעין הטקטי, מצויה לנו בתיאורי מערכת קדש, כפי שנשמרו במקורות המצריים. מסופר בהם על השימוש, הן על ידי המצרים והן על ידי החתים, בכל התחבולות להשגת ידיעות ולהטעיית האויב; אם כי אירועי הקרב מעידים ששירותי־המודיעין של שני הצדדים נכשלו במהלך הקרב במספר מקרים. בתחילה לא ידע המודיעין המצרי על ריכוזי האויב על יד קדש, ופרעה נפל בפח. מאידך, אחר כך, כאשר תקפו החתים את החלוץ המצרי, לא ידעו שכוח נוסף נמצא מאחור, ונלחצו בין החטיבות הקדמיות וחטיבות המאסף של המצרים. ״סחיטת״ הידיעות מן השבויים נעשתה על ידי מכות ועינויים. מתוך השאלות שנשאלו המרגלים אפשר אף לעמוד על שיטת חקירת־מודיעין מפורטת והתענינות בכל הפרטים

www.daat.ac.il

הקשורים באויב: 1. מאיזה עממים מורכב צבא האויב? 2. מהו הרכב הצבא (רכב חיל־רגלים)? 3. מהם כלי־נשקו? 4. מה מספרו? 5. מה מקומו המדויק ומהי מידת כוננותו?

המודיעין האסטרטגי השתדל, כמובן, להשיג ידיעות בעלות אופי כללי יותר. הדוגמה המושלמת ביותר שישנה בידינו על משמעות מודיעין אסטרטגי כלולה בסיפור שבבמ׳ יג, יח ואילך, על ההוראות שנתן משה למרגלים:

1. ״וראיתם את הארץ, מה היא?״
2. ״ואת העם היושב עליה, החזק הוא, הרפה, המעט הוא אם רב?״
3. ״ומה הארץ אשר הוא יושב בה, הטובה היא אם רעה?״
4. ״ומה הערים אשר הוא יושב בהנה, הבמחנים אם במבצרים?״
5. ״ומה הארץ, השמנה היא אם רזה? היש בה עץ אם אין?״

על שליחת המרגלים להשגת ידיעות טקטיות מסופר בתיאורים של כיבוש יריחו והעי על ידי יהושע.

הקרב בשדה הפתוח

1. המסע והחניה

אם כי רוב המונומנטים ותיאורי הקרבות עניינם בכיבושי ערים בצורות, יש בידינו מספר תעודות המלמדות גם על ארגון הצבאות במסעותיהם ועל הקרבות בשדה פתוח.

הפעלת צבאות גדולים חייבה תרגול הצבא בצעידה ובלחימה במבני־קרב מסודרים, צפופים וניתנים לשליטת הפיקוד. בתבניות־דגמים מצריות מן הממלכה־התיכונה[43] מתוארת צעידת אנשי צבא בשורות עורפיות, המונות 10 חיילים בכל שורה. אפילו אם נניח שאין התבניות הללו מייצגות בדיוק את מספרי החיילים בכל שורה, מעידות הן בבירור על נוהג צעידה צפוף ומסודר.

מבני הצבא, הצועד במסע לקראת הקרב, מתוארים בצורה גרפית ברורה אף בתיאורי קרבות קדש. בתבליטים אלה אפשר לראות שחטיבת ה״נערן״ (חיל־העזר הכנעני שלחם לצדו של רעמסס) נעה בפַלַנְכּס בעלת 10 שורות חזיתיות, כשאחרי כל חיל נראה – שבשורה הקדמית – צועדים 9 החיילים הנותרים של כתתו, המהוים שורה עורפית; ואילו הצבא החתי, העומד ליד קדש, עוד לא נכנס לקרב, והפלנכס שלו בנויה עדיין במבנה של מסע – היינו בשדרה, שהשורות החזיתיות שלה צרות־יחסית, 10 חיילים בשורה – והשורות העורפיות ארוכות מאוד. דומה שנקל ללמוד מתיאורים אלה כיצד עבר הצבא ממבנה־המסע למבנה־הלחימה. מעבר זה אפשר להציג בצורה סכימטית (ראה ציור 62).

ארגון מסע הצבא עצמו, שצריך היה עתים לעבור מאות קילומטרים במהירות, היה בעיה סבוכה למדי; ובמיוחד שצבאות התקופה כללו גם חיל־רכב וגם חיל־רגלים. מחישובי לוח־הזמנים במלחמת קדש מסתבר, שהצבא המצרי עבר מרחק של כ־650 ק״מ במשך 30 יום – משמע כ־20 ק״מ ליום בממוצע, שהוא אמנם הממוצע הנוח לחיל מעורב, חיל־רכב וחיל־רגלים כאחד.

www.daat.ac.il

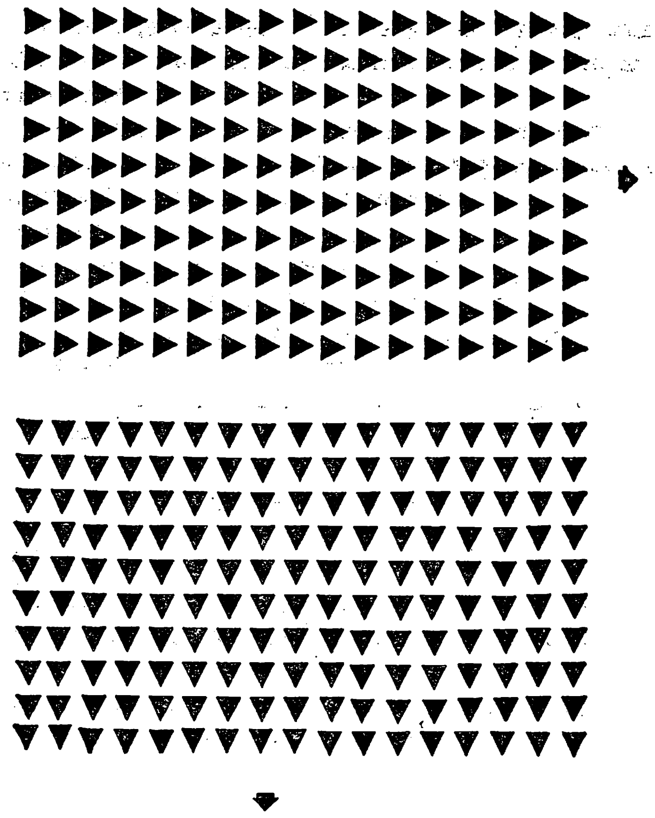

ציור 62: סכימה להסברת המעבר ממבנה מסע למבנה ההסתערות

בגלל תנאי השטח לא תמיד יכול היה הצבא להתקדם על מרכבותיו; ובמקרים אלה נשאו את המרכבות בידים או שנאלצו לוותר עליהן[44].

אין ספק שמפקדי הצבאות ידעו יפה את חוקי אבטחת־המסע; אם כי בשני תיאורי הקרבות המפורסמים ביותר שנותרו לנו, זה של מלחמת מגידו וזה של מלחמת קדש, "חטאו" הפרעונים בהזנחת עקרונות אלו. העקרון היסודי במסעו של צבא גדול, המורכב ממספר חטיבות־משנה, שהחטיבות השונות תנענה זו אחר זו, כשמרחקים טקטיים נאותים מפרידים בשדרה בין חטיבה לרעותה. כל חטיבה נעה במבנה וברוָחים המאפשרים לה לעבור מיד ממבנה־מסע למבנה־הגנה או התקפה. תחותימס הג', בהחליטו לצעוד דרך מעבר־מגידו הצר, שלא איפשר תנועה לפי עקרונות אלה, עשה זאת בניגוד לעצת מפקדיו. מאידך גיסא, הסיבה העיקרית לכשלונו של רעמסס הב' במערכת קדש היתה שארבע חטיבותיו, למרות שנעו במבנים מתאימים, צעדו במרחק גדול מדי בין חטיבה אחת למשנָה – ולכן לא היה ביניהן כל מגע־טקטי ממשי[45].

www.daat.ac.il

הד לצורות־מסע דומות מוצאים אנו אף בסיפורים על מסעות ישראל במדבר המתוארים כשהם צועדים במסע לפי חטיבות (״דגלים״) עם חלוץ ומאסף. במקרים רבים נאלץ היה הצבא אף לצעוד בלילה; וסידורי אבטחת־המסע תלו כמובן גם על סוג־מסע זה.

חוסר האפשרות להחנות צבאות גדולים בערים מבוצרות, הן בגלל שטחן המצומצם והן מחמת שמסעות־הצבא היו לרוב בארץ האויב, חייב סידורים מתאימים ותרגול רב לקראת חניות הצבא בשדה הפתוח. סידורים אלו צריכים היו להבטיח גם תנאי חניה נוחים לצבא – ובה בשעה סידורי־הגנה נגד התקפת־פתע.

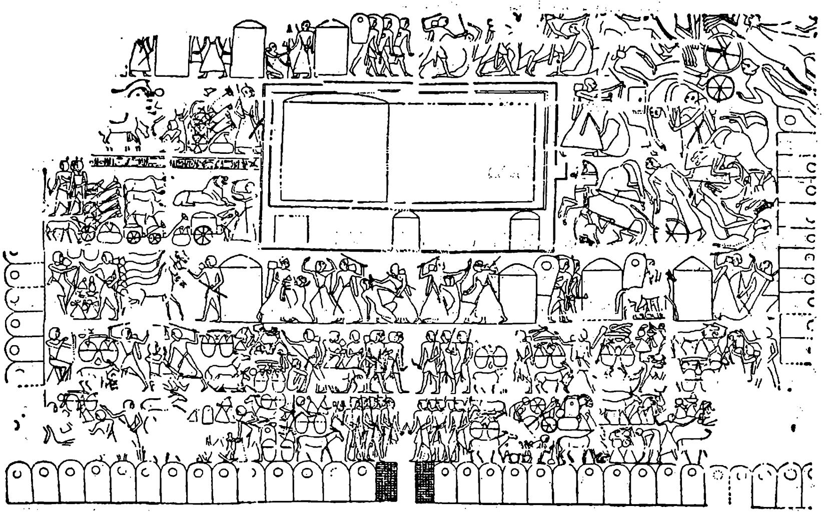

ציור 63: מחנה רעמסס הב׳ בעת מערכת קדש

המחנה המצרי בשעת חנית־הצבא מתואר בצורה המושלמת ביותר בתבליטי־הקיר המצריים של מערכת קדש. למחנה היתה צורת מלבן, שהוגן מארבעת עבריו ע״י המגינים של החיילים, שהוצבו זה ליד זה, כשראשם המעוגל, האופייני למגיני המצרים, כלפי מעלה. בכמה מצדי המחנה היו פתחים, שהובילו לשתי הדרכים העיקריות שחילקו את המחנה למספר רובעים. ברובע אחד מוצבים היו אוהלי המלך ושריו; ואילו בשאר השטח חנו שירותי־הצבא, עגלות ובהמות־המשא. מחנה מסוג זה, על אף סידוריו המשוכללים, ניתן היה לפירוק ולהצבה במהירות רבה. תיאורי מסעות שבטי ישראל, ובמיוחד תיאורי סידורי־החניה, דומני שמזכירים הם, הן בכללם והן בפרטיהם, את סידורי החניה של הצבא המצרי.

2. הלחימה

אין בידינו מקורות מספיקים כדי לעמוד על פרטיהם של עיקרי־הלחימה בקרב בשדה הפתוח בין חילות־הרגלים. מן הנתונים שבידינו נראה, כי אחדים מעקרונות־

www.daat.ac.il

הלחימה האוניברסליים היו ידועים גם אז לצבאות הלוחמים, ואף נקטו בהם לעתים קרובות. בין אלה יש למנות: דבקות במטרה[46], תוקפנות, הפתעה, ריכוז הכוח, סידורי אבטחה, ניידות מכסימלית, סידורים לשיתוף־פעולה בין החילות השונים[47], ועוד.

תיאורי קרבות־המרכבות המצריים[48], וביחוד ממערכת קדש שבה היה למרכבות תפקיד מכריע, מלמדים שלמרות ערבובית־הקרב הבלתי־נמנעת, שלטו מפקדי כוחות־הרכב בחיל זה והיו מסוגלים להפעילו במהירות, חטיבות חטיבות, בהתאם להתפתחות הקרב. מתוך אירועי מערכת־קדש אפשר לעמוד על השיטות הטקטיות שהיו נהוגות בהפעלת חטיבות הרכב:

1. הסתערות המרכבות, במטרת פריצה ושיבוש מערכות האויב;
2. כיתור יחידת האויב מארבעת עבריה;
3. התקפה באגפי שדרות הצבא הצועד, בשעת מסעו.

ידיעה מעניינת נשתמרה בתיאורי קרב־קדש, לפיה אנו למדים כי סוסי המרכבות היו זכרים. לפי ידיעה זו ניסה מלך קדש לשבש את מערכות חיל־הרכב המצרי כשהריץ סוסה לפניהם והסעיר את הסוסים. אחד משרי הצבא המצריים מספר כיצד הצליח לתפוס את הסוסה ולהרגה.

הצבאות הגדולים, וביחוד אלה שכללו חילות־רכב, נמנעו ככל האפשר מלהלך בלילה[49]. כנגד זאת כמה מצבאות העמים הקטנים יותר, או צבאות של שבטים, נסתייעו בלחימת־לילה, שכרוך בה גורם ההפתעה, נגד צבאות עדיפים במספרם ובנשקם. בתעודה בבלית מאמצע האלף השני לפסה״נ ניתנים פרטים על התקפת־לילה באשמורת השלישית[50]. בגדר זה של פעולות פשיטה יש למנות את שיטת הלחימה של בני ישראל בקרבות בשדה הפתוח בהנהגת יהושע; קרבות אלה היה להם אופי של פשיטה פתאומית על מחנות האויב (יהו׳ יא, ז, ועוד).

המארב אף הוא היה אחת מדרכי הלחימה של שבטי הנודדים נגד הצבאות הסדירים. כך מסופר על מארב באחד ממכתבי תענך, שמן המאה הט״ו לפסה״נ[51]. בתעודה אחרת – פפירוס אנסטאסי א׳, שמימי רעמסס הב׳ – מתוארים בהרחבה מארבים טיפוסיים בכנען[52]. פעולות מן המארב איפיינו גם את מלחמות שבטי ישראל.

סוג מיוחד של לחימה, שהיה רווח אף הוא, היה קרב־הבינים בין חיילים מובחרים, שתוצאותיו (בשעה שהוסכם על כך) עשויים היו להכריע את גורל המערכה[53].

בסיכומו של דבר, ניתן לאמר שבאופן כללי נזקקו בהנהגת המלחמה באלף השני לפסה״נ לכל העקרונות הטקטיים שהיו מקובלים גם על הדורות שלאחר מכן.

הלחימה על העיר

1. הגנת העיר

הקרבות בשדה הפתוח בין צבאות האימפריות הגדולות, מחד גיסא, ופעולות הפשיטה של שבטי הנודדים. מאידך גיסא (עם שנודעה להם חשיבות רבה בתקופות מסוימות), לא היו אלא חלק מהפעולות המלחמתיות. עיקר הבעיות בתחום הצבאי כרוכות היו בהגנת העיר וכיבושה.

גורמי־היסוד שקבעו את מקומה וצורתה של העיר הכנענית (אם נתעלם ממספר

www.daat.ac.il

גורמים משניים) הם גורמים אסטרטגיים וטקטיים, מחד גיסא, ואפשרויות אספקת המים, מאידך גיסא. שני גורמים אלו, בתנאי ארץ־ישראל ואזורים רבים אחרים של המזרח התיכון, עמדו לעתים קרובות בסתירה זה לזה, שכן הגורם הבטחוני חייב לרוב את מיקום הערים על גבי גבעות, ואילו מקורות־המים נמצאו לרוב לרגליהן.

שיקולים בטחוניים, שנתוספו לשיקול האלמנטרי ההגנתי־הטקטי – וביחוד כשקיימת היתה סמכות מדינית מרכזית – הביאו לקביעת הערים במקומות בעלי חשיבות אסטרטגית כלל־ארצית או אפילו כלל־מרחבית. בראש שיקולים אלה עמד שיקול השמירה על דרכי התחבורה הראשיות ועל מעברים בעלי ערך מיוחד. באשר לערים שנועדו להיות בסיסי אספקה וחימוש, ומקומות־חניה לצבאות הגדולים בשעת מסעם, נתוסף הצורך לקבען במרחקי־מסע מתאימים זו מזו. מכיון שמקורות־מים, הסמוכים למקום שניתן להגנה יעילה, מצויים היו רק במקומות מסוימים, עדים אנו, דרך כלל, לקיומן הרצוף של ערים במקומות אלו: עיר נהרסת ואחרת נבנית על הריסותיה, וחוזר חלילה. תהליך זה גרם שבאלף השני לפסה״נ נתרומם מפלס הערים במידה ניכרת לעומת פני־הגבעה עליה נבנו הערים הקדומות יותר, ועם זאת השטח, שניתן היה לבנות עליו, קטן עתה הרבה משטחה המקורי של הגבעה. מטעם זה וכן מחמת תפוקתם המצומצמת של מקורות־המים לא עלה ברוב המקרים שטחה של העיר הכנענית על כמה עשרות דונמים (היו כמובן יוצאים מן הכלל, כגון חצור וכמה ערים בסוריה ובאנטוליה). מכאן שאף מספר תושביה של העיר היה מועט; אם נקבל את ההנחה שמספר התושבים לכל דונם של שטח בנוי היה לערך 60 נפש, ניתן לאמוד את מספר תושבי הערים הכנעניות: בתל אבו־הָואם (בקרבת חיפה של היום) כ־500 נפש; בבית־שאן כ־2,000 נפש; בדותן כ־2,500 נפש; במגידו כ־4,600 נפש; בשכם כ־3,000 נפש; בתל אל־פארעה (הצפונית) כ־1,500 נפש; בגזר כ־4,000 נפש; בלכיש כ־4,000 נפש; בתל בית־מרסם כ־2,500 נפש; בירושלים כ־1,800 נפש; בתל אל־עג׳ול כ־6,000 נפש. כנגד אלו יכולה היתה חצור, על 750 הדונם של שטחה, להכיל כמה רבבות תושבים.

מספר הלוחמים, שיכולה היתה להעמיד כל אחת מן הערים האלה בשעת חרום, לא עלה על 25% ממספר התושבים הכללי – היינו, בממוצע, כ־500 לוחמים לערים הקטנות, כ־1,000 איש לערים הגדולות ואלפים אחדים בעיר מסוגה של חצור. כמובן, שלמספרים אלה, יש להוסיף עוד לוחמים שהיו נזעקים בעת חרום לערי־המבצר מ״בנות העיר״, היינו מישובי־הפרזון שבתחום שלטונה של עיר־המלוכה. כדי שכוחות אלו יוכלו לעמוד בפני צבאות ותוקפים, שעלו עליהם כרגיל במספרם, דאגו בוני הערים לביצורים ולסידורי־הגנה מעולים ביותר, שהיו מחוץ לכל יחס לרמת מבני־העיר עצמה, אשר היו דרך כלל דלים יחסית. סידורי־הגנה אלה התרכזו מסביב לשלושה יסודות: החומות, סידורי הגנת ארמון־המלך וסידורי אספקת־המים לשעת מצור. הערים שהוקמו במחצית הראשונה של האלף השני, לאחר פער ניכר בישוב בראשית האלף השני, נבנו, מטעמים שצוינו לעיל, על תליהן של הערים הקדומות יותר. אולם בשטח הצבאי עמדו תושביהן בפני בעיות חדשות; והדבר השפיע, כמובן, על תכנון ביצוריהן. לא תמיד הספיק שטח־התל המצומצם לתושבי העיר, על מקניהם וכלי־רכבם. ומאידך גיסא, חייבים היו עתה להביא בחשבון את המרכבה

www.daat.ac.il

ואילי־המצור, שהשפיעו הן על הלחימה בשדה הפתוח והן על דרכי־הלחימה על העיר. בגלל הסיבה הראשונה, נבנו ערים מהטיפוס של חצור, קַטְנָה וכרכמיש[54], שמימדיהן גדולים; ונחלקו לשני חלקים, עצמאיים בסידורי הגנתם. שטחי התלים הקודמים, הצמודים למקורות המים והמבוצרים על ידי עצם מעמדם הטופוגרפי ועל ידי חומות הערים הקדומות, שהגנו על מדרוני ההר, הפכו עתה למקום מושב־המלך, שריו וצבא־האצולה; ואילו ליד אלה הוקמה עיר חדשה, בשביל אלפי תושבי העיר האחרים. העיר־העליונה צמודה היתה בתכנונה לקוי־התל שעל גביו נבנתה. אך לעתים, לשם תוספת הגנה, נחלקה לכמה רובעים, שכל אחד מהם היה מוגן בפני עצמו, והפנימי שבהם היה מקום מצודת־המלך וארמונו. כך, למשל, היתה חצור מוקפת שתי חומות לפחות: אחת שהגנה על כלל העיר־העליונה, והשניה שהקיפה רק את חלקה הגבוה, שבו היה ארמון־המלך.

העיר־התחתונה היתה כמובן גדולה פי כמה בשטחה מהעיר־העליונה (בחצור, למשל, מגיע שטחה ל־700 דונם – פי־שמונה לערך משטח העיר־העליונה). ערים מסוג זה נבנו בצמידות לעיר־העליונה, וזו הגנה לפחות על אחת מפיאותיהן. מכיון שאלו נבנו לעתים על גבי משטח שהיה נמוך יחסית מן התל, היה צורך בביצורים אדירים, אשר יספקו לעיר את שני נתוני־היסוד: גם גובה וגם עובי־החומות – נתונים שבבנית העיר־העליונה נקל היה יותר להשיגם בגלל עצם מבנהו של תל. תכניתן של ערים חדשות אלו היתה לעתים מלבנית (קַטְנָה, חצור) ודמתה ביסודה לתכנית מחנות־השבטים והצבאות שהיו רווחים באותה תקופה. גודל שטחן של ערים אלו לא רק שאיפשר לאכלסן במספר רב של תושבים אלא אף להחזיק בתוכן מספר ניכר של מרכבות וסוסים.

אופיניות לביצורי הערים בתחילת הרבע השני של האלף השני לפסה״נ הן החלקלקות הגדולות של ״עפר־כבוש״, שעל מדרונות התלים. חלקלקות אלו עשויות היו לרוב כמה שכבות של עפר־כבוש, לבנים, טין וכיו״ב, לסירוגין – כך שבחתך הן נראות כ״כריך״ בעל כמה שכבות. חלקלקות אלו אינן תחליף לחומה עצמה, שהיתה בנויה במקרים רבים בראשה של חלקלקה. עיקר תכליתן היתה לעבות את תחתית החומות ולחפות על מדרונות התל המלאכותי, שהיו תחוחים ופגיעים. דומה ששיטה זו של ביצור באה כדי להתגונן בפני אילי־המצור, שהשימוש בהם החל ממש באותו זמן. עם התפתחות אילי־המצור נבנו, נוסף על חלקלקות עפר־כבוש אלו, גם חלקלקות עשויות אבן, עבות בבסיסן שראשן צר־והולך מתקמר־והולך למעלה ואל פנים־העיר. לחלקלקות מסוג זה נזקקו במיוחד לשם הגנת המדרונות הנמוכים של התל, או להגנת ערים שנבנו על תלים נמוכים יחסית, כגון יריחו ושכם, וכמובן היו פגיעים במיוחד לפעולת אילי־המצור. להגנת חלקיה הגבוהים יותר של העיר הסתפקו בחומות ניצבות עבות שהיו עשויות לבנים או אבנים.

הגנת העיר־התחתונה (בחצור, בכרכמיש, וכדומה אף בקַטְנָה) היתה בעיה בפני עצמה. באותם מקומות בהם חסרו מדרונות טבעיים היו מערמים סוללות־עפר גדולות ועבות (שאף הן נבנו לרוב בשיטת ה״כריך״), שיכלו לעמוד בפני אילי־המצור, ובד־בבד יכלו לשמש יסוד נאות לחומות־הלבנים; ובתקופה מאוחרת קצת יותר – אף לחומות־האבן העצומות, שבחלקן נבנו בשיטת־הסוגרים.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

התפתחות מענינת וחשובה חלה בתקופה זו אף בשערי־הערים. השער — שהוא נקודת־תורפה בכל ביצור — חוזק ושוכלל, ובמקום מבנה פשוט־יחסית, חסר־עומק ומוגן ע״י מגדלים בלבד, באה מצודת־שער גדולה. בנין שער זה היה מורכב ממעבר מקורה, שתקרתו נתמכה ע״י שש אומנות גדולות, שלוש מימין ושלוש משמאל — שאיפשרו גם את הצרת מעבר־השער עד כדי רוחבה של מרכבה, מבלי שהקטינו את מרחב־השער עצמו, שדרוש היה ליכולת־התמרון של המגינים. כן היו לעתים יותר מזוג־דלתות אחד במבנה־השער עצמו: זוג אחד מבחוץ וזוג אחד מבפנים. משני עברי המעבר נבנו לרוב מגדלים אדירים, בעלי שני תאים כל אחד (במארי, אַלַלַח׳, חצור ועוד) — מגדל מימין ומגדל משמאל. שער חצור־התחתית, למשל, חוזק חיזוק נוסף ע״י קיר־תומך, בנוי אבני־בזלת, שאיפשר בניית סוללה מקבילה לחלקלקת התל, ועליה נסללה דרך הכניסה. כתוצאה מכך הושגה אף כניסה־זוויתית של תשעים מעלות מן הדרך אל עבר השער — סידור שהקשה על האויב את הפריצה אל תוך השער.

יסוד טיפוסי אחר לביצורי המחצית הראשונה של האלף השני לפסה״נ הוא החפיר הגדול שנחפר לרגלי החלקלקה. דומה שהותקן בעיקר כאמצעי להתגוננות בפני אילי־המצור, ואף נגד מגדלי־המצור שעליהם עמדו הקשתים וחיפו על פעולת האיל. בדרך זו ניתן היה להרחיק כלים אלה מן החומה אל מעבר לטוח התכליתי.

על אף העובדה, שמרבית ערי ארץ־ישראל נהרסו במשך המאה הט״ז וראשית הט״ו לפסה״נ על ידי פרעוני השושלת הי״ח, שיקומן — שלא איחר לבוא — אינו מעיד על שינויים מרחיקי־לכת בשיטות־הביצור וסידורי־ההגנה האחרים. במקומות רבים תוקנו ביצורי התקופה הקודמת, או שוקמו ונבנו שרידיהם מחדש. שערים בעלי שש האומנות מצויים גם בתקופה זו, אם כי לעתים הם נבנים, וכן חלק מהחומות, אבני־גזית גדולות יותר ומסותתות. חלקלקות־האבן אף הן חזקות יותר, וחומות־סוגרים נעשות מקובלות ונפוצות יותר. שיטת־בניה זו, שמקורה באנטוליה, החלה מתפשטת מתקופה זו עד שבסוף האלף השני לפסה״נ כמעט הפכה ליסוד־קבע בביצורי המזרח התיכון. היה בה משום פתרון מה נגד אילי־המצור; דרך בניה זו פתרה את בעית הגנת העיר בשיפולי מדרונותיה, חיזקה את חומותיה ומנעה את התמוטטותן אפילו כשהצליח האיל לנקוב בחומה, או לפרצה, במקום מסוים.

מתקופה זו מצויים — נוסף על שרידי הביצורים שנתגלו בחפירות — גם תבליטי־קיר רבים ממצרים, המאפשרים לשחזר לא רק את תכניות הביצורים, אלא אף את מראיהם בפועל. החומות, שמעליהן נזדקרו שינות משוכללות, איפשרו למגינים להפעיל את נשקם ביעילות; ויחד עם גזוזטראות־המגן, שבלטו מן המגדלים, מנעו בעד התוקף מלהתקרב לנקודת־התורפה — שהרי מעתה נאלץ היה לחשוש בפני הירי־האנכי, שכיסה את כל ה״שטחים המתים״ של מגדלי החומה. ״מצודת־המלך״, שהתנשאה בפנים העיר המבוצרת, היותה ״קו־הגנה״ פנימי רב־עצמה. העיר הכנענית מתוארת בתבליטים כעומדת על תלה, כשחפיר גדול מגן עליה מסביב. שער־העיר מובלט ביותר על שני מגדליו. יסוד שני, המובלט באופן סכימטי, היא חומת המצודה־הפנימית (מצודת־המלך) המזדקרת מעל חומת־העיר; ונוצר, איפוא, הרושם של עיר מוקפת חומותיים.

אחד השכלולים החשובים במערכת־ההגנה של הערים במחצית השניה של האלף

www.daat.ac.il

השני לפסה״נ, הם סידורי אספקת־המים שהתקינו לשעת־מצור. מצויים היו בתקופה זו בכמה ערים – כגון גזר, יבלעם, ירושלים ועוד (את סידורי־המים במגידו יש ליחס, לדעתי, לתקופת מלכי ישראל) – סידורים הנדסיים משוכללים מאוד,

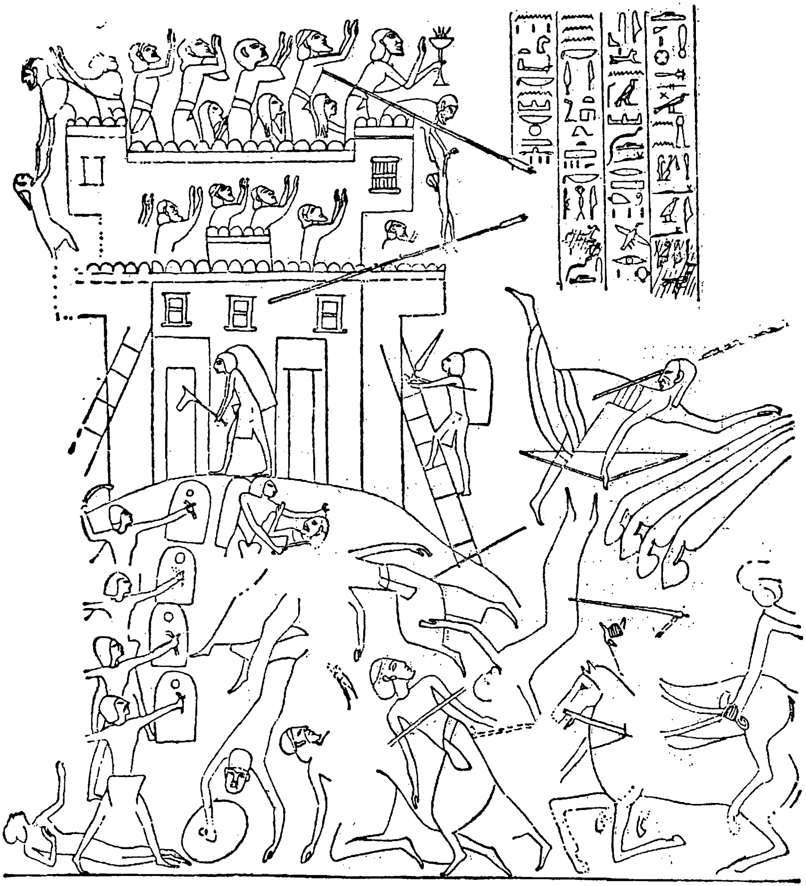

ציור 64: מצור אשקלון; תבליט מצרי מימי רעמסס הב׳

שמטרתם לאפשר לתושבים הנצורים להגיע אל מימי המעין – אשר מבועו נסתם מבחוץ – מתוך העיר־פנימה. מנהרות מאונכות ומאוזנות, שנחצבו בקרקע, איפשרו לתושבים להוביל את מימי המעין אל העיר פנימה, או לגשת אליו באופן חופשי ללא הפרעה של האויב[55]. שכלול זה, שיתכן שמקורו בתרבות האיגאית, מעיד כי בתקופה זו כבר לא תמיד עמד לו לאיל־המצור כוחו במאמציו לפרוץ בעד הביצורים – אשר חחקו במיוחד נגד פעילותו; ולכן נזקקו צבאות הכובשים יותר ויותר לאמצעי הקשה, הוא המצור. הביצורים החזקים, מחד גיסא, וסידורי אספקת־המים, מאידך גיסא,

www.daat.ac.il

הפכו את ערי־כנען לעמידות בפני מצור, וכדי לכבשן נזקקו הצבאות התוקפים לאמצעים נוספים.

2. כיבוש הערים

מבחינה עקרונית ניתן היה לכבוש ולהכניע עיר מבוצרת בתקופה הנידונה – ובעצם, בכל תקופה – באחת מחמש דרכים, בצירוף של שתים או שלוש מהן או בכולן יחד:

1. חדירה לעיר מעל החומה;
2. חדירה לעיר דרך החומה, או דרך שעריה;
3. חדירה לעיר מתחת לחומה;
4. הכנעת העיר בעזרת מצור והסגר;
5. הכנעת העיר בעזרת תחבולה.

1. חדירה לעיר מעל החומה

הדרך הראשונה היתה, לכאורה, פשוטה, מבחינה טכנית, אלא שהצריכה סולמות ארוכים ומטלטלים, וכן חיילים אמיצים וכוחות־חיפוי מתאימים. המקור החשוב, ולמעשה היחיד מן האלף השני המאפשר לעמוד על דרך־התקפה זו לכיבוש ערי־כנען, הם התבליטים המצריים.

מן התבליטים למדים אנו, שהצבא התוקף היה מציב סולמות ארוכים ומשעינם אל החומות עצמן. חיל־הרגלים – ביחוד אותם חיילים שהיו מזוינים בחרבות ובנשק אחר לקרב פנים־אל־פנים (רמחים) – היה מסתער על חומות־העיר כשהוא מטפס על הסולמות. מגינו של החייל, התלוי על כתפו באמצעות לולאות־אחיזה, היה סוכך על גבו של המטפס, כשידו האחת של החיל אוחזת בשלבי הסולם, ואילו השניה אוחזת בכלי־הנשק. פעולה נועזת זו נעשתה בסיוע קבוצות קשתים. קבוצות קשתים אלו עמדו באגפים, חיפו על המסתערים בירי חזק, שמנע את המתגוננים מהתכופף החוצה אל מעבר השינות וכך לא יכלו להפריע בעד המסתערים לטפס ולעלות בסולמות.

2. חדירה לעיר דרך החומה, או דרך שעריה

הדרך השניה – היינו חדירה בעד החומות או השערים – היתה יעילה אף היא, ולרוב בוצעה בשילוב עם הראשונה. האמצעי המכריע בפעולה זו היו אילי־המצור. אילים אלה הופעלו בעיקר כנגד פינות־המגדלים ושערי־העיר. פעולה זו חייבה אף היא חיפוי יעיל של "אש", אשר לרוב נורתה מתוך מגדלי־מצור מיוחדים עשויי־עץ, שעליהם עמדו הקשתים. הבעיה העיקרית של התוקף היתה כיצד לקרב את האילים עד לטוח קרוב ביותר (4–5 מטר) לחומות. פעולה זו נעשתה ע״י שפיכת סוללות־עפר גדולות מעל החפיר, שאף יצרו שיפוע מתאים על גבי החלקלקות. מפליא הדבר שבכל התבליטים המצריים מתקופת הממלכה החדשה אין אנו רואים את אילי־המצור, למרות שבכמה ציורים מן הממלכה התיכונה (מִבְּנֵי־חַסַן שבמצרים) אפשר להבחין במספר אילי־מצור פרימיטיביים. ההסבר הוא אולי שנשק זה, שהיה רווח בסוריה ובאנטוליה, לא נתקבל ע״י הצבא המצרי, השמרני בדרכי־לחימתו,

שהיה אמון על שיטות־הפריצה האחרות. הסבר אחר, שעליו נרמז כבר לעיל, שחיזוק ביצורי תקופת הברונזה התיכונה, שהיה מכוון בעיקרו נגד אילי־המצור, הגיע לדרגת שכלול כזו שאותו טיפוס של אילי־המצור, אשר היה רווח בתקופה זו, שוב לא היה יעיל

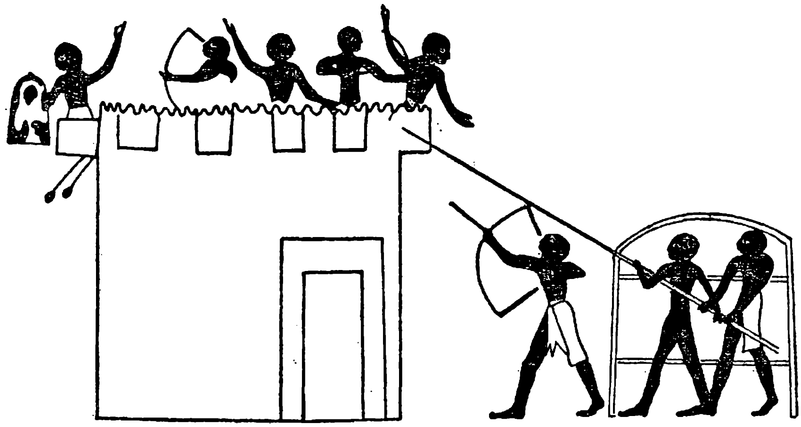

ציור 65 : איל־המצור הקדום ביותר, על־פי ציור קיר בבני־חסן, מתקופת הממלכה התיכונה

נגד החומות וחלקלקות־האבן הגדולות שבכנען[56]. במקום אילי־המצור רואים אנו בתבליטים המצריים זוגות חיילים, המתעגבים לעבר השער כשבידיהם גרזנים לביקוע צירי הדלתות והבריחים. סוככים עליהם מגיניהם, התלויים על גבם, ו״אש״ הקשתים שבאגף.

3. החדירה מתחת לחומות

ערעור יסודות החומה ע״י חתירה מתחתיה, או כריית מנהרות אל עבר העיר לשם פריצה מתחת לחומה, מתוארים בתבליטי האלף הראשון לפסה״נ. אולם שרידי מנהרות מסוג זה שנתגלו בחפירות מן האלף השני לפסה״נ, וכן ההנחה ההגיונית שצורה זו של חדירה (אשר לא חייבה ידע טכני, שלא היה קיים באותה תקופה), מאפשרים אולי להניח כי שיטה זו היתה רווחת אף באלף השני לפסה״נ[57].

4. המצור וההסגר

בגלל עצמת הביצורים, וקשיי ההסתערות קשה היה לכבוש את הערים המבוצרות שבכנען ללא פעולת מצור ממושכת. פעולת מצור, הנראית לכאורה כקלה שבפעולות ההתקפה, חייבה ריתוק כוח גדול של הצבא התוקף לפעולות פסיביות, ועל ידי כך שיבשה את תכניות מסעותיו. כן חייבתהו להנות לצורך מצור במשך תקופות ממושכות, דבר שהכביד אף על בעיות אספקתו. סידורי אספקת־המים לשעת־מצור, ומחסני־המזון שבתוכן, איפשרו לערים הנצורות להחזיק מעמד במשך זמן רב, כפי שלמדים אנו משתי תעודות מצריות. האחת מציינת שהמצור על שָׁרוּחֶן, בימי פרעה יַעְחְמֶס, נמשך 3 שנים – משך־המצור הארוך ביותר הידוע לנו מתקופות

www.daat.ac.il

אלו. גם כיבוש מגידו, במסעו המפורסם של תחותימס הג׳, לא נסתיים אלא לאחר מצור שנמשך שבעה חדשים. תיאורי מצור זה נותנים בידינו אף פרטי פרטים על ארגון המצור, שהיה כרוך בהקפת העיר בחומת־מצור מיוחדת, אשר תפקידה היה למנוע בעד הנצורים לברוח מעירם, ולאפשר לחיל הצר להתגונן כראוי בפני התקפות־פתע. לפי התיאור שבספר הזכרונות של תחותימס הג׳, ציוה תחותימס על מפקדי הגדודים לערוך את יחידותיהם במקומן, ולמדוד את העיר. לאחר מכן הקיפו את העיר בחפיר וסגרו עליה בדיק־עצים[58].

כריתת־העצים בשעת המצור מתוארת גם בתבליטים המצריים[59]; והד להן מוצאים אנו אף בתורה: ״כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה לא תשחית את עצה לנדוח עליו גרזן, כי ממנו תאכל ואותו לא תכרת, כי האדם עץ השדה לבֹא מפניך במצור? רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אתו תשחית וכרת ובנית מצור על העיר אשר היא עֹשה עמך מלחמה עד רדתה״ (דב׳ כ, יט–כ).

5. תחבולות

כל מה שנאמר לעיל על דרכי התגוננות־הערים ושיטות־כיבושן מלמד, שכיבוש ערים היה עניין קשה. ולכן, במקביל לכל שיטות־הלחימה האחרות השתדל התוקף לחדור אל העיר בדרך של הערמה ותחבולה. וכאשר הצליח התוקף לחדור העירה בדרך מן הדרכים, שוב לא היה ערך לחומותיה האדירות, שכן בדרך־כלל היו ביצורי העיר מופנים החוצה. התחבולה המתוארת בספר יהושע בסיפור כיבוש העי היתה מכוונת להוציא את צבא־העיר אל מחוץ לחומה, ולאפשר לאורב לחדור אל העיר הבלתי־מוגנת. מאידך גיסא, הסיפור על כיבוש בית־אל (שופ׳ א, כד ואילך), על ידי גילוי ״מבוא העיר״[60] וחדירה לתוכה דרכו, עשוי ללמד ששיטות כאלו נהגו בכיבוש ערי־המבצר. לסוג זה של תחבולות יש לייחס את האגדות – שעצם קיומן מעיד על גרעין ריאלי – על כיבושי ערים בטכסיסי־הערמה. המפורסמת באגדות אלו – מלבד הסיפור על כיבוש טרויה – היא זו המיוחסת לימי תחותימס הג׳, והמתארת כיצד כבשו המצרים את יפו בערמה על ידי החבאת 200 חיילים בסלים, שהכילו כביכול מתנות, שהוכנסו לעיר יפו על ידי 500 חיילים אחרים[61].

השימוש בשיטות אלו איפשר ברוב המקרים לתוקף לחדור אל ערי־המבצר. ואכן ערי־המבצר החזקות נהרסו פעמים רבות בתקופת קיומן, כפי שלמדים אנו מן החפירות הארכיאולוגיות. עובדה זו מאשרת את הידוע מאז על גורמי ההצלחה בקרב: לא הביצורים ולא הנשק הם המכריעים בסופו של דבר – אלא רוחו של החייל העומד מאחוריהם[62].

הערות

1 עיין: Y. Yadin, Hyksos Fortifications and the Battering-Ram, BASOR 137 (1955), pp. 23ff.

2 עיין: H. Bonnet, Die Waffen der Völker des alten Orients, 1926, s.v. Bogen.

3 עיין: Y. Yadin, The Composite Bow of the Canaanite Goddess Anath, BASOR 107 (1947), pp. 11-15.

4 קשתו של נרם-סין, וראה: ANEP, fig. 309.

5 עיין: ידין, שם.

6 על טיפוסיה השונים עיין: R. Maxwell-Hyslop, Daggers and Swords in Western Asia, Iraq 8 (1946), pp. 1ff

7 עיין: י. ידין, מגילת מלחמת בני־אור בבני־חושך, תשט״ו, עמ׳ 117, הע׳ 61.

7א ראה לוח כג,2.

8 עיין להלן.

9 ראה: ANEP, fig. 141.

9א ראה לוח כג,1.

10 עיין: R. Lacheman, apud R. F. S. Starr, Nuzi 1 (1939), p. 540ff.

10א ראה לוח כד.

11 עיין: J. R. Kupper, RA 45 (1951), pp. 125—128; Y. Yadin, BASOR 137 (1955), p. 30.

12 עיין: O. R. Gurney, The Hittites, 1955, pp. 178ff.; י. ידין, שם.

13 עיין: A. Moortgat, Der Kampf zu Wagen in der Kunst des alten Orient, OLZ 33 (1930), pp. 841 ss.; idem, Vorderasiatische Rollsiegel, 1940.

14 עיין: Y. Yadin, PEQ 1955, p. 67.

15 עיין: ב. מייזלר (מזר), לוחות תענך, ספר קלוזנר, תרצ״ז, 44 ואילך.

16 עיין: Ch. Virolleaud, Palais royal d'Ugarit II, 1957, p. 152. הנני מודה לד״ר ש. א. ליונשטם על עזרתו בתרגום תעודה זו. את התיבה ״תרהן״ תרגמתי ״רתמתן״, על־סמך הכתוב בשה״ש א, י—יא. דומני שהתעודה מאוגרית והכתוב בשה״ש מסבירים זה את זה אהדדי. הכתוב בשה״ש מתכוון לרתמות הראש המפוארות של הסוסים בתקופה זו, ועוד אחזור לעניין זה במקום אחר.

17 הגדוד של גדעון בפעולת הפשיטה נגד מדין אף הוא מנה שלוש מאות איש; והשוה שופ׳ ז, ז ואילך.

18 עיין: A. Goetze, BASOR 95 (1955), p. 18.

19 על התעודות המצריות על קרב קדש, וביבליוגרפיה לענין זה, עיין במאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 22—24.

20 תרגום אותו קטע מתוך פפירוס אנסטאסי מובא במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ׳ 342, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

21 על תיאור קרב מגידו במקורות המצריים עיין במאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ׳ 18—22.

22 עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 33—39.

23 עיין: A. Goetze, MVAeG 38 (1933), p. 17.

24 עיין: R. O. Faulkner, Egyptian Military Organization, JEA 39 (1933), pp. 32ff.

25 עיין: W. F. Albright, AfO 6 (1930—31), pp. 217ff.

26 עיין: M. S. P. Hood, A Mycenean Cavalry-man, Annual of the British School of Archaelogy at Athens 48 (1953), pp. 84—93; A. R. Schulman, Egyptian Representations of Horsemen and Riding in New Kingdom, JNES 6 (1957), pp. 53ff.

27 השוה הע׳ 20.

28 עיין: A. H. Gardiner, The Ancient Military Road between Egypt and Palestine, JEA 6 (1920), pp. 99ff.

29 עיין: ש. ייבין, ספר הזכרונות אשר לתחותימס הג׳, ספר מזיא, תרצ״ה, עמ׳ 163.

30 עיין: Ch. F. Jean, Archives royales de Mari 2, 1950, No. 13; והשוה לכאן את המסופר על סדרי חלוקת השלל שקבע דוד (שמ״א ל, כג—כו).

31 עיין: Ch. F. Jean, L'armee de royaume de Mari, RA 42 (1948), pp. 135ff.

32 עיין: R. O. Faulkner, JEA 39 (1953), pp. 32ff.

33 עיין: Y. Yadin, BASOR 137 (1955), pp. 23ff.; W. von Soden, Orientalia 22 (1950), p. 195.

34 עיין: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 71; וכן ANET, p. 240.

35 עיין: Ch. F. Jean, שם.

36 עיין: G. Dossin, Singnaux lumineax au pays de Mari, RA 35 (1938), pp. 174—186; ANET, p. 482f.

37 הנני מודה לד״ר פ. ארצי על תרגום תעודה זו.

www.daat.ac.il

38 עיין: נ. ה. טורטשינר (טור סיני), תעודות לכיש, ת״ש, עמ׳ 115 ואילך, ושם דיון מפורט.

39 השוה: פני עולם המקרא א, עמ׳ 207, וההערות שם.

40 עיין: C. F. Jean, Archives royales de Mari 2, (1950), No. 22; ANET, p. 482. התרגום הוא של א. מלמט, חוברת מקורות לתולדות ישראל, תשי״ח, עמ׳ 42.

41 עיין: G. Dossin, Mélanges Dussaud 2, 1939, p. 985.

42 עיין: G. Dossin, RA 35 (1938), p. 178.

43 ראה לוח כה.

44 עיין: A. Goetze, Die Annalen des Mursilis, MVAeG 38 (1933), p. 55.

45 על קרבות קדש ומגידו עיין בכרך זה, במאמרו של י. פולוצקי, עמ׳ 17—26, ובמאמרו של ש. ייבין, עמ׳ 27—32.

46 ראויה לציון העובדה שגם בקרב מגידו וגם בקרב קדש גרמה הזנחת עקרון זה לכשלון הצבאות התוקפים. הצבא המצרי מיהר לשלול שלל לאחר נצחונו הראשון על הכנענים לידי מגידו, ואיפשר על ידי כך לכנענים להמלט העירה. התנהגות דומה של החיילים החתים, כשהתפרצו למחנהו של רעמסס הב׳ בקרב קדש, גזלה מידם את הנצחון.

47 עיין: A.H. Burne, The Art of War on Land (בתרגום עברי בשם: אמנות המלחמה, בהוצאת מערכות 1958), עמ׳ 59 ואילך, וכן כמה מהערות שם, עמ׳ 260 ואילך.

48 השוה: ANEP, fig. 314—316, 318—319, 322.

49 עיין: ANET, p. 236.

50 עיין: P. Kraus, Altbabylonische Briefe, MVAeG 35 (1931), pp. 119ff.; והשוה הכתוב שבשופ׳ ז, יט ואילך, על פשיטת גדעון על מחנה מדין.

51 עיין: W. F. Albright, BASOR 94 (1944), p. 21.

52 עיין: ANET, p. 477.

53 עיין בכרך זה, עמ׳ 166—169.

54 עיין: Y. Yadin, BASOR 137 (1955), p. 25; T. Save-Söderbergh, The Hyksos Rule in Egypt, JEA 37 (1951), pp. 53ff.

55 עיין: ר. עמירן, שיטת אספקת מים במנהרות, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 35 ואילך; י. ידין, גזר, חצור ומגידו בימי שלמה, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 66 ואילך.

56 עיין: ידין, שם, עמ׳ 31.

57 ש. ייבין (ארץ־ישראל א [תשי״א], עמ׳ 29 ואילך) מטיל ספק אם היתה שיטה זו נוהגת לפני האלף הראשון לפסה״נ.

58 עיין: ש. ייבין, ספר הזכרונות לתחותימס השלישי, ספר מזיא, תרצ״ה, עמ׳ 166; ANET, p. 237.

59 ראה: ANEP, fig. 344.

60 ״מבוא העיר״ הוא, לדעתי, הפוטרנה שהיתה טיפוסית לביצורי תקופת הברונזה המאוחרת. הדוגמאות מבוע׳זכוי ואלישר שבאנטוליה, ומאוגרית שבסוריה, מלמדות שמבואות אלה איפשרו לאנשי העיר לצאת ולבוא בשעת סכנה, כאשר שערי העיר היו סגורים ומסוגרים ויכלו אף לשמש דרכי חדירה יעילות ביותר.

61 עיין: י. מ. גרינץ, מבחר הספרות המצרית העתיקה, תשי״ח, עמ׳ 86 ואילך; ANET, p. 22—23.

62 מאז נכתב מאמר זה יצא לאור ספרי: תורת המלחמה בארצות המקרא לאור הממצאים הארכיאולוגיים, תשכ״ג, ועיין שם, עמ׳ 91—234.

לוח־מזון צבאי בפפירוס אנסטאסי א׳ ובמקרא

מאת: א. מלמט

כלכלת עוצבה מצרית על אדמת ארץ־ישראל

התעודה הידועה בשם פפירוס אנסטאסי א׳ היא אגרת סאטירית, כנראה מימיו של רעמסס הב׳ (1290–1224 לפסה״נ), שחיברה סופר מצרי, כתשובה על אגרת של חברו למקצועו[1]. חורי, כותב האגרת, שהיה פקיד מצרי גבוה, מוכיח ל״ידידו״ אמנאמאפא בלשון סרקסטית את בורותו הגמורה של הלה בתחום תפקידו כסופר־הצבא של הוד רוממותו, פרעה מצרים, ומציע לפניו כמה שאלות או מבחנים מתחום תפקידו. בתעודה זו ניתן תיאור של ארץ־ישראל בתקופה המקבילה לראשית ההתנחלות הישראלית בה. במיוחד נדונו בתעודה זו עניני גיאוגרפיה של ארץ־ישראל וסוריה הדרומית, כך שמרביתו של החבור היא מעין מורה הדרך הקדום ביותר של הארץ.

אולם חשיבותה של התעודה לגבי חקר הארץ והמקרא חורגת מתחומן של שאלות טופוגרפיות גרידא. מכתבו של חורי יש בו כדי ללמד על כמה בחינות צבאיות של שלטון מצרים בארץ. אחת מהן היא ענין כלכלת־הצבא וחלוקת־המזון בין החיילים. הקטע העוסק בכך כלול במבחן הרביעי, שאותו מציג חורי לאמנאמאפא מתוך כונה להקניטו. יש לציין, שעסקי המינהל והאפסנאות בצבא הקדום היו בגדר תפקידו של סופר־הצבא[2]. נביא כאן את תרגום הפיסקה, העוסקת בענין זה, והיא באה בסמוך למבחן החמישי והאחרון, העוסק בפרטות בטופוגרפיה של ארץ־ישראל[3]:

״ סופר דרוך, חכם לב, אשר אין דבר נסתר ממנו; אבוקה בחשכה בראש החיל להאיר לו. הנך שלוח במסע לצ׳אהי[4], בראש צבא אמיץ, למחוץ את המורדים ההם המכונים נערן[5]. חיל־הקשתים אשר לפניך מונה 1,900; שרדן 520; קהק 1,600; מֶשְׁוֶשׁ [100][6]; נחסיו (כושים) מונים 880; בסך הכל :5,000, בלי קציניהם. מובאת לפניך מנחת שלם – לחם, בקר, יין. מספר האנשים רב מדי בשבילך, בעוד שהצידה מועטה בשבילם: ככרות קמח – 300; מאפה – 1,800; צאן ממינים שונים – 120; יין – 30. הצבא הוא רב מדי, והצידה מועטה ביחס למה שאתה לוקח (מהם). אתה מקבל (את הצידה) והיא מונחת במחנה.

החיילים הם במצב הכן ודרוכים. פקדם במהירות, מנה של כל איש אל ידו! ה[שוסים] צופים בסתר (ואומרים): ׳ספר ידע!׳ הגיע צהרים ויחם המחנה ויוגד: ׳זמן לנוע; בל תכעיסו את המפקד; רב המסע לפנינו!׳ מה זה שאין לחם בכלל (אתנו)? מקום חנית הליל רחוק. הוי אתה – מה המכות אשר אתה מביא עלינו?׳

עיין הערות בעמ׳ 348–349.

אכן סופר נבון אתה! קרב ותְנָה את הצידה! (אולם) שעה הופכת יום באין (לעזרתך) סופר מטעם השליט – חיים, שפע ובריאות – מה הובאת להכותנו? לא טוב הדבר, נערי; הוא (המלך) ישמע וישלח להכריתך!״

מחבר התעודה מעלה תמונה מלבבת ומאלפת כאחד של הספקת מזון לצבא המצרי. הדברים אמורים בצידה של חטיבה, שכן זו מנתה 5,000 איש[8]. תחילה מתואר הרכב החטיבה, שכללה יחידות בלתי שוות בגדלן של חילות זרים. היסודות הנכריים היו חלק נכבד של צבא מצרים בממלכה החדשה, הואיל והמצרים נהגו לעתים תכופות לגייס את העמים הנכבשים לשורות הלוחמים. יחידות של אנשי נוביה נכללו בצבא פרעה מאז, וכבר במאה הי״ד לפסה״נ מוצאים אנו בשירות המצרים חילות

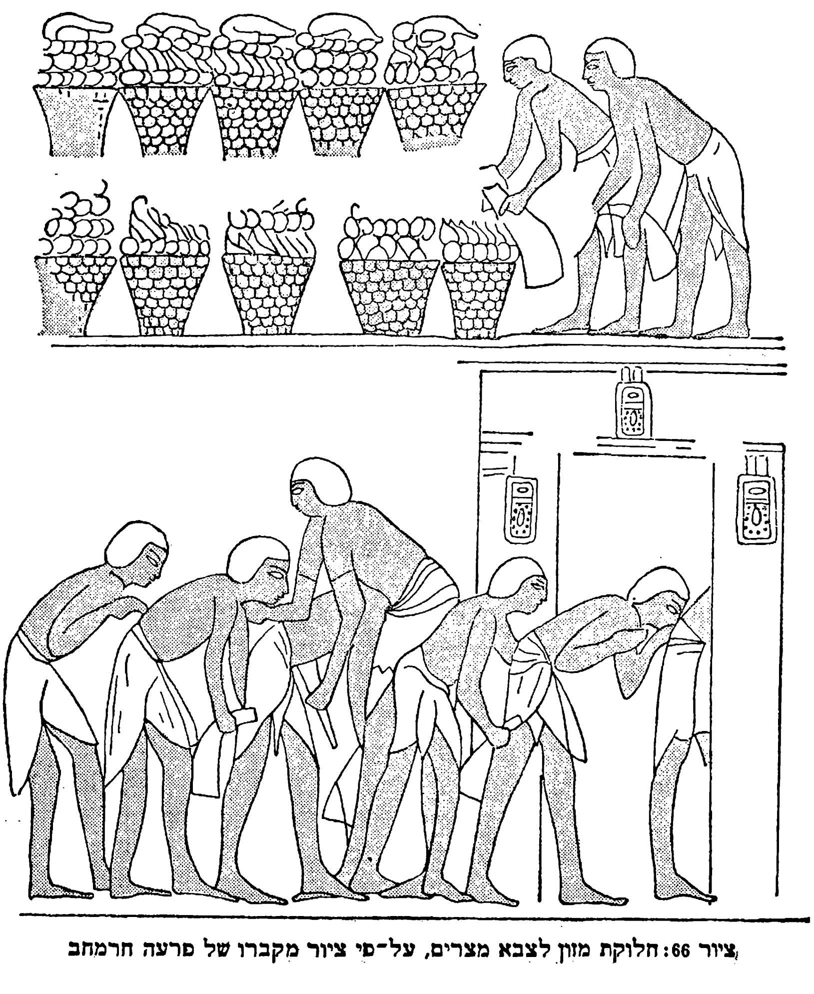

ציור 66: חלוקת מזון לצבא מצרים, על־פי ציור מקברו של פרעה חרמחב

שכירים של שרדנים, אחד מ״גויי־הים״. לעומתם נזכרים בתעודתנו זו הפעם הראשונה גייסות של קהק ומשוש. יש להניח, איפוא, שגיוסם של שני העמים הללו, שמוצאם מארץ לוב, הוא חידושו של רעמסס[9].

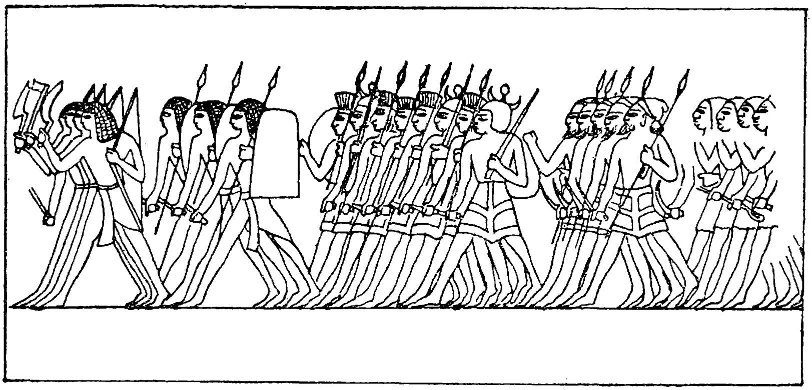

ציור 67: צבא פרעה על יחידותיו השונות ובכללן חילות שכירים על זינם ולבושם האופיניים להם

בראש הרשימה של סוגי החיל השונים נזכרו קשתים, בלא לפרש את זהותו הלאומית של חיל זה. הכוונה היא ללא ספק לבני מצרים, שמתוכם באו הקשתים. עובדה זו מרמזת על כך, שלחלוקה הלאומית של הצבא היתה גם משמעות צבאית־טקטית. העמים השונים נתייחדו לא רק בדמותם ובאורח־חייהם, אלא אף בכלי־נשקם ובדרכי־הלחימה שסיגלו לעצמם[10]. תבליטים רבים מימי השושלות הי״ח–הכ׳ מתארים בני־עמים אלה במצבים צבאיים שונים, כשלכל אחד מהם מדי־קרב וכלי־זין אופיניים לו[11]. אמנם טיבם של המספרים הנקובים בתעודתנו, ביחס לסוגי החיל השונים, אינו נהיר לנו, וכן איננו יודעים אם השפיע גודל הכוחות הבודדים על אופן חלוקת המזון. מכל־מקום מסתבר, שחורי מתאר ממש חטיבה מצרית, לפי המתכונת הצבאית שהיתה נהוגה בימיו, ובכך מפגין הוא את בקיאותו הרבה ואת ״עדכונו״ בכל הנוגע לצבא־מצרים.

לא פחות ריאלי מתיאור הצבא הוא המבחן בדבר הספקת מנות־המזון ללוחמים, שאותו מציג חורי ל״ידידו״. הבעיה היא מתימטית ומינהלתית כאחד: חישובה של המנה־האישית מתוך כמות־המזון הכללית, העומדת לרשות הצבא, והביצוע הטכני של חלוקת־המנות. מתוך דברי הכותב יש ללמוד, שהסופר החל במלאכתו מבעוד בוקר, אך מאחר שלא הוכשר לתפקידו, לא נסתיימה המשימה עד שעות הצהרים. מובן, שהשהיה מיותרת זו גרמה תקלה רצינית בתכנון פעולות הצבא ואין, איפוא, תימה בדבר שהסופר נדרש לתת את הדין.

מבחינתנו מאלף ביותר הרקע הגיאוגרפי של מבחן זה. הצבא המצרי מתואר שעה שהוא עורך מסע על אדמת ארץ־ישראל להכנעת התושבים המתמרדים. אגב, הללו מכונים בפפירוס בשם נערים, שהוא מונח כנעני־עברי לצבא־הרגלים המקומי, הנזכר פעמים הרבה גם במקרא[11א]. בהמשך התעודה ניתן תיאור חי של רובד נוסף מאוכלוסית

www.daat.ac.il

הארץ, הלא הם השוסים, היינו הישוב הנודד בארץ, ואף מונח זה מצוי במקרא[12]. בפי השוסים הושמה אפילו קריאת התפעלות בלשון הכנענית למראה מלאכתו של הפקיד המצרי. מכאן שגם הצידה חולקה לחיילי הצבא המצרי על אדמת הארץ, והמזון נלקח ללא ספק מפרי הארץ ומתוצרתה. על כך מעידים סוגי המזון, האופייניים לטבע הארץ, וכן המונחים המתאימים בכנענית־עברית: קמח ומאפה. כן מכונה הצידה בביטוי כנעני קולע מנחת ״שלום״, כדרך שימוש הלשון במקרא במקומות שונים[13].

בסיכום הדברים ניתן לומר, שמשלו של חורי אינו סתמי, אלא שאול הוא מתוך המציאות ההיסטורית של הימים ההם. כלכלת צבא־הכיבוש המצרי היתה, איפוא, על יושבי ארץ־ישראל, וודאי לא אחת נתבעו תושבי הארץ לספק את צרכי הצבאות הזרים, שפלשו לאדמתם, ולא אחת עמד סופר־צבא בפני אותו תפקיד, המיוחס לו בתעודתנו.

כלכלת גדודו של דוד

לפיכך אין תימה, אם באה במקרא פרשה המקבילה למסופר בפפירוס אנסטאסי א׳. כוונתנו לסיפור בשמואל א, פרק כה על נבל הכרמלי ועל הפגישה בין דוד ואביגיל. עם כל ההבדלים בנסיבות ההיסטוריות, וכן באפיו של הצבא וממדיו לעניין הספקת המזון לצבא וחלוקתו בין החיילים, דומה היא הסיטואציה היסודית בשני המקרים. גם דוד היה אנוס לגייס מצרכי־מזון בשביל גדודו מבעלי־האחוזות המקומיים, ואף הוא מקבל, בסופו של דבר, כמויות של מזון, שהיה צריך לחלק בין אנשי צבאו.

אמנם הבעיה שעמדה בפני דוד היתה מסובכת פחות מזו שעמדה בפני המפקד המצרי, הואיל ובאותם הימים היה עדיין צבאו זעיר. למעשה, עמד לרשותו של דוד צבא פרטי שלא עלה בהיקפו על גדוד ומנה 600 איש. הגדוד נחלק לחיל תוקף של 400 איש, ״ומאתים ישבו על הכלים״, היינו שליש הגדוד היוה מעין חיל־משמר (שמ״א כה, יג; והשוה שמ״א ל, י)[14]. גם ארגונו של צבא־דוד היה מורכב פחות מזה של המצרים, ואין להניח שנתלוה אליו פקיד מיוחד, ששימש כסופר־הצבא. דוד שולח ״כיתה״ של 10 נערים (אגב מונח זה, נערים, הנזכר גם בתיאור המצרי, חוזר ונשנה פעמים הרבה בסיפורנו לגבי חיילי־דוד) אל נבל הכרמלי, כדי לשאול לו לשלום (שמ״א כה, ה): ״ואמרתם: כה לחי! ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום!״ (שם, פס׳ ו). זהו נוסח־ברכה מקובל, הנהוג גם אצל עמים אחרים. אך שאין פני דוד לגינוני־נימוסין בלבד – ברור מהמשך הסיפור. שליחי דוד אינם שואלים אלא למנחת־שלום, אם לנקוט במינוח פפירוס אנסטאסי א׳.

הסיפור על נבל הכרמלי מלמד, שלא תמיד נענו ״האנשים הגדולים״ מרצון לתביעותיו של הצבא הפושט, ולעתים נאלצו החיילים לאחוז בכוח הזרוע[15]. אביגיל, אשת נבל, השכילה למנוע תגרה גלויה עם נערי דוד מתוך שמיהרה לספק לאדוניהם כמויות ניכרות של מזון: ״ותקח מאתים לחם, ושנים נבלי־יין, וחמש צאן עשויות, וחמש סאים קלי, ומאה צמוקים ומאתים דבלים, ותשם על החמורים״ (שם, פס׳ יח). המקרא מפרט את סוגי המזון ואת כמויותיהם, בדומה לפפירוס אנסטאסי. אפילו התפריט

www.daat.ac.il

דומה בשני המקרים, שהרי בשניהם הסַפָּק הוא אותה ארץ עצמה. אולם גם במקרא, וגם בפפירוס אנסטאסי, לא נקבע לכמה זמן תספיק הצידה לכלכלת הצבא. יש להניח, שהספקה נועדה לתקופה קצרה בלבד, הואיל וכמה מצרכי מזון, כגון בשר ולחם אפוי, לא היו עשויים להשתמר זמן ממושך.

כמויות המזון, שהספיקו לדוד, קטנות הן הרבה מאלו שנמנו בתעודה המצרית, לפי שגם צבאו היה קטן ביחס לגיס המצרי. אם מתכונים אנו לעמוד על טיב כלכלתם של שני הצבאות, הרי יש לחשב את מנת־השדה האישית, שקיבל כל חייל בחטיבה המצרית מזה ובגדודו של דוד מזה. חוזרים אנו בכך על חישוביו של סופר־הצבא הקדום: יש לחלק את אספקת החטיבה המצרית בין 5,000 חייליה, בעוד שאת כמות המזון, שקיבל דוד, יש לחלק בין 600 אנשי הגדוד. ואם יטען הטוען, שמהצידה, שהביאה אביגיל, נהנה אך אותו חלק של הגדוד, שעלה עם דוד, כדי לתקוף את נבל, כלומר 400 איש בלבד, הרי עלינו לשים לב שדוקא דוד חוקק חוק צבאי: "כחלק היורד במלחמה וכחלק היושב על הכלים יחדיו יחלקו" (שמ"א ל, כד ואילך).

השוואת לוחות־המזון

השוָאָה מדויקת של שתי רשימות המזון אפשרית היא רק לגבי כמות הבשר, שכן זו ניתנת בשני המקורות במספרים של ראשי־צאן. על יסוד חישוב של המנה הבודדת מתברר, שכמות הבשר, שסופקה לחייל המצרי, עלתה פי שלושה על זו שקיבלו אנשי דוד. בכך כמובן לא נאמר דבר באילו רְוָחֵי זמן קיבלו מנות־בשר בכלל. לעומת־זאת, אין לנו אפילו נתונים אלה לגבי שאר סוגי המזון, הן מבחינת טיבו והן מבחינת המידות הנזכרות במקורות.

כנגד ככרות "קמח" ו"מאפה", הנזכרים במקור המצרי, נמנים במקרא "לחם" ו"קלי", שכן כל המאכלים הללו הוכנו מגרעיני תבואה, והיו שונים זה מזה רק באיכות הדגן ובדרך הכנתם. אולי יש להקביל ל"לחם" את המאכל המכונה כאן בשם "מאפה", ולא את ככרות ה"קמח", שכן המלה האחרונה מציינת את הקמח המעולה בלבד, הוא קמח החטים, וממנו לא הכינו כרגיל את הלחם[16]. אולם מתעודה אחרת[17] מימי הממלכה החדשה במצרים מסתבר, שככרות "קמח", יחד עם לחם של "בני אסיה", נתייחדו לשימושו של הצבא המצרי. אם נכונה הקבלת ה"לחם" במקרא ל"מאפה" בפפירוס המצרי, הרי שלא היה כמעט הבדל במנת הלחם בין חיילי הצבא המצרי לבין חיילי דוד, וכל אחד מהם זכה בשליש ככר.

בנוגע למשקאות אין תימה שבארץ של מטעי גפנים כארץ-כנען כופקו לשני הצבאות יינות. אמנם חיילי מצרים נהנו ממכסה כפולה כמעט של יין, אם אמנם מכוון המספר שצוין בפפירוס אנסטאסי לנבלים בעלי בית-קיבול שוה לערך לאלה שבמקרא. אולם אף כמויות אלו היו זעומות למדי. נוסף לכך קיבלו חייליו של דוד כמות מסוימת של פירות, היינו 100 צימוקים – והכונה, אולי לאשכולות של ענבים מיובשים – ו־200 דבלים, כלומר עיגולי תאנים כבושות. צידת צבאו של דוד בפירות מיובשים נזכרת גם בדה"א יב, מא.

הספקה של סוגי מזון מעין אלה הנמנים בשמ"א כה, יח, נזכרת גם במקום אחר במחזור סיפורי דוד. בימי מרד אבשלום סיפק ציבא לדוד ולנעריו "צמד חמורים

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

חבושים, ועליהם מאתים לחם ומאה צימוקים ומאה קיץ ונבל יין״ (שמ״ב טז, א). וודאי אמורים כאן הדברים בכלכלת הכוח הצבאי כולו, שנתלוה אל דוד, שעה שברח מאבשלום, כדברי ציבא עצמו: ״והלחם והקיץ לאכול הנערים״ (שם, פס׳ ב).

בלוחות־המזון המודרניים מובאים רוב סוגי המזון, שלא כבלוח שלנו, במידות של משקל, ולאחרונה נוהגים אף לחשב את ערך המזון בקלוריות. כמו־כן נועד בלוחות־האפכנאות של הצבאות החדשים מקום מיוחד להערכות בדבר עומס המזון והובלתו. בשאלות מעין אלה התחבטו ודאי גם הצבאות בימי־קדם. בדוגמה שהובאה מן המקרא מסופר, שאביגיל הטעינה את הצידה, שהגישה לדוד, על־גבי חמורים. היה צורך בידיעה של כושר העומס של בהמת־המשא היחידה, ובהתאם לכך חושב מספר החמורים לשם נשיאת מצרכי המזון. מבחינה זו ענין מיוחד בהזכרת צמד־חמורים חבושים לשם הובלת ההספקה בכתוב שבשמ״ב טז, א. ויש להביא בחשבון את העובדה, שכושר העומס של שני חמורים רתומים כצמד עולה על עומסן של אותן בהמות כשהן טעונות בנפרד.

הדמיון שבין שתי רשימות־המזון – הן בסוגי המצרכים והן בכמויותיהם – בודאי מורה שההיסטוריוגראף המקראי נקט בתיאוריו מכסות סכימאטיות של הספקה גדודית, כפי שהיו מקובלות בימים ההם, ולא בדה מלבו תאורים שרירותיים. עם כל הסתום ברשימות־המזון במקור המצרי ובמקרא, יש בהעמדתן זו מול זו משום אילוסטרציה מאירת־עיניים. אף אם מיוסדים לוחות־המזון על מקרים מיוחדים, עשויים הם לתת מושג כללי על טיב ההזנה של הצבא הקדום על אדמת הארץ. הנתונים המפורטים, שהובאו במקרא ובפפירוס אנסטאסי, מאפשרים להתקין טבלת־מזון בדומה ללוחות־האפסנאות של הצבאות בימינו.

לוח־מזון צבאי

מספר החיילים	סוג המזון	הכמות הכוללת	מנת־השדה בשברים [18]	
מצרים (לפי פפירוס אנסטאסי א׳)				
5,000	צאן	120	1/42	ראש
	מאפה	1,800	1/3	פת (?)
	כיכרות־קמח	300	1/16	כיכר
	יין	30	1/166	נבל (?)
ישראל (לפי שמ״א כה, יח)				
600	צאן	5	1/120	ראש
	לחם	200	1/3	כיכר
	קלי	5	1/120	סאה[19]
	יין	2	1/300	נבל
	צמוקים	100	1/6	אשכול (?)
	דבלים	200	1/3	עיגול (?)

www.daat.ac.il

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה בידיעות יט (תשט״ו), עמ׳ 175—182, ומובא כאן בתוספות אחדות.

1 את המקור המצרי פרסם A. H. Gardiner, Egyptian Hieratic Texts, Series I, part 1, The Papyrus Anastasi I etc.; 1911; תרגום אנגלי J. A. Wilson, apud Pritchard, ANET, pp. 475ff.; תרגום עברי אצל א. מלמט (עורך), מקורות לתולדות ישראל בתקופת המקרא ב, האוניברסיטה העברית (הוצאת מפעל השכפול) תשי״ט, עמ׳ 22 ואילך.

2 החיבור האנציקלופדי המצרי הנודע בשם ה״אונומסטיקון של אמנאפא״, שהגיע לידינו העתק ממנו מסוף המאה הי״ב לפסה״נ, מונה כמה סוגים של סופרי־צבא, כגון סופר־חיל (הרגלים), סופר־החלוקה וסופר־המפקד; ועיין: A.H.Gardiner, Ancient Egyptian Onomastica, 1947, No. 88, 107, 108. במקרא נזכר סופר־שר־הצבא במל״ב כה, יט; יר׳ נב, כה; וכן השוה את הכתוב שבדה״ב כו, יא, המזכיר את יעיאל הסופר, שיחד עם מעשיהו השוטר היה ממונה על המפקד־הצבאי שערך המלך עוזיהו.

3 פפירוס אנסטאסי א׳, טור 17, שורות 2 ואילך. עיין בהוצאת גארדינר, עמ׳ 19—20. וילסון דילג בתרגומו על הפיסקה הכוללת את רשימת־המזון.

4 כך יש לגרוס את שם הארץ. עיין גארדינר ווילסון למקום. ביחס לקביעת מקומה המדויק של ארץ צ׳אהי מחולקות הדעות. יש סוברים, שהיא משתרעת על פני כל שטחה של ארץ־ישראל (השוה, דרך משל, גארדינר, Ancient Egyptian Onomastica, עמ׳ 145 ואילך), ויש מגבילים אותה לאיזור החוף־הפיניקי (ש. ייבין, ידיעות יח [תשי״ד], עמ׳ 137, הערה כ׳). סימוכים להנחה הראשונה ניתן למצוא בפפירוס מן הארמיטאז׳ בלנינגרד (N. Golénischeff, Les papyrus hiératiques nos. 1115, 1116B, etc., 1913), המונה בתחומיה של ארץ צ׳אהי ערים כגון כנרת וחצור בגליל המזרחי, ומגידו, תענך ושמרון בשולי עמק־יזרעאל (אמנם גם את אכשף בעמק החוף).

5 המלים שהודפסו בפיזור הן ניבים כנעניים שהושאלו למצרית.

6 ודאי כך יש להשלים את הטכסט המקורי, ואילו בהעתק שנשתמר נשמט המספר ונתוסף על מספר בני־שרדן; ועיין גארדינר למקום.

7 לדעת גארדינר, מסתיימת כאן שיחת החיילים, ואילו ההמשך הם דברי חורי בעצמו.

8 עיין: R. O. Faulkner, Egyptian Military Organization, JEA 39 (1953), p. 42.

9 ה״אונומסטיקון של אמנאפא״, שכנראה נתחבר רק זמן מועט לאחר תעודתנו, מזכיר בין העמים הזרים את השמות משוש (מס׳ 240), קהק (מס׳ 242) ושרדן (מס׳ 268). והשוה ספרו של גארדינר, הנזכר בהערה 2. שרדן וקהק נזכרים בצותא גם כחייליו של רעמסס הג׳ (השוה פפירוס האריס, לוח 76, שו׳ 5; לוח 78, שו׳ 10).

10 בניגוד לכך העמידני פרופ׳ י. ידין על העובדה שלפי המקרא נתייחדו שבטי ישראל השונים בכלי נשקם ודרכי לחימתם.

11 השוה, דרך משל, את התיאור של מלחמתו של רעמסס הג׳ נגד הלובים ממדינת־האבו, ועיין: W. Wreszinski, Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte, 2, 1935, pl. 127—9; Nelson—Hölscher, Medinet Habu, 1, 1929, p. 5. כאן מתואר צבא־פרעה בחגור מלא בשעת־מסע. הצבא צועד בשורות חזיתיות, הנערכות על פי חילות בני־לאומים שונים: בראשונות בני־מצרים; אחריהם באים שרדנים יחד עם חיילים הנמנים, כנראה, עם בני קהק; לאחר מכן צועדים לוחמים מתושבי כנען, ואילו במאסף גדודי נובים.

11א בהמשך הפפירוס קורא חורי לידידו בנימה של לעג: ״סופר נבחר, מהיר אשר ידיו אמונה, ראש לנערן, ראשון לחיילים!״. ה״נערן״ נזכרים גם כגיס מיוחד (מארץ אַמֻּרְ) בצבא רעמסס הב׳ בקרב קדש הנודע נגד החתים, ועיין עתה: A.R. Schulman, The N‘rn at the Battle of Kadesh, Journal of the American Research Center in Egypt 1(1962), pp. 47—52.

12 השוה, למשל, שופ׳ ב, יד, כתוב המוסב בקירוב על אותה תקופה הנדונה בפפירוס אנסטאסי. אמנם המלה ״שוסים״ פגומה בטכסט המצרי במקום שלנו, אך היא נשנית בהמשך פפירוס אנסטאסי לציון *שבטי* הפקר המסכנים את היישוב באזור בקעת הלבנון ובוואדי ערא. הן פרעה סתי הא׳ והן רעמסס הג׳ מספרים על קרבות עם שבטי השוסים בדרום־הארץ ובחצי־אי סיני; ואילו פפירוס אנסטאסי ו׳ מדווח על מעבר שבטי שוסים מאדום לדלתא המזרחית. תרגומן של תעודות אלה בחוברת: מקורות לתולדות ישראל ב, עמ׳ 4, 20, 37. על השוסים עיין גם: ב. מייזלר (מזר), תולדות ארץ־ישראל, תרצ״ח, עמ׳ 153 ואילך.

www.daat.ac.il

13 השוה את הנאמר להלן על שמ״א כה, ה. כמו־כן עיין: שופ׳ יט, כ; שמ״א י, ד; יז, יח. פיסקה מאירת עינים נמצאת באחד ממכתבי תענך מן המאה הט״ו לפסה״נ: ״שנית: מדוע לא שלחת (!) לי את שלומך (šu-lum-ka)?״ (מכתב מס׳ 1, שורות 13—14; והשוה ב. מייזלר (מזר), לוחות תענך, ספר קלוזנר, תרצ״ז, עמ׳ 57. כאן מובא באגרת, שנתחברה באכדית, שימוש לשון כנעני מובהק.

14 השוה א. מלמט, אנציקלופדיה מקראית ב, תשי״ד, ערך גדוד.

15 השוה, למשל, את יחסם של שרי־סוכות לגדודו של גדעון בשעת רדיפתו אחר המדיינים, שופ׳ ח, ד ואילך. ועיין בכרך זה, עמ׳ 120.

16 עיין: H. Kees, Ägypten, 1933, p. 68.

17 עיין פפירוס אנסטאסי ד׳, יז, ו; R. A. Caminos, Late Egyptian Miscellanies, 1954, p. 201.

18 ד״ר ש. טלמון הפנה את תשומת־לבי לכך, שאף אחד מן המספרים הנ״ל אינו מתחלק בדיוק על־פי שיטת השברים הפשוטים. שמא יש לחפש בעובדה זו את העוקץ במבחן שמציג חורי לאמנאפא?

19 הסאה היא מידת הנפח ושליש האיפה. לפי אחד החישובים היא מכילה 13.12 ליטר, ולפי חישוב אחר כמחציתו של נפח זה. ועיין: A. Barrois, Manuel d'archéologie biblique, 2, 1953, pp. 250—252. לפיכך קיבל החייל הבודד כמות של 0 1 ליטר בקירוב או כמחציתה.

www.daat.ac.il

צבא־המילואים אשר לדוד ולשלמה

מאת: י. ידין

קוי־יסוד להבנת המקראות

משאנו באים לנסות ולשחזר פרשיות צבאיות שבמקרא, בין אם המדובר הוא בבעיה כללית, כגון מבנהו של הצבא ודרך גיוסו, ובין אם המדובר הוא במהלכו של קרב יחיד, עלינו לזכור תמיד שלושה דברים שביסוד, שבלעדיהם לא יובנו עיקרי הנושאים הנדונים, והם:

א. עניני הצבא והמלחמות היו כה חשובים בימי קדם, עד שהשפיעו על כל מהלך החיים וארגון חייו הכלכליים, המדיניים והחברתיים של העם; והרבה ענינים שלכאורה מתפרשים אחרת – מקורם למעשה בעניני צבא ומלחמה (אכן, דברים אלה נכונים לגבי מצב־הדברים כיום, ממש כשם שהם נכונים לגבי המצב בתקופה הקדומה).

ב. ארגון הצבא ואורח ניהול המלחמה מושתתים על מספר יסודות ועקרונות שאינם משתנים, ולא השתנו במשך אלפי שנים, אשר הקו המאחד אותם הוא קו ההגיון והשכל־הישר.

ג. מנהיגי העם ומפקדי הצבא בתקופת המקרא ניחנו בתכונות אלו של הגיון ושכל, לא פחות משניחנים אנו היום; ולא נוכל לפטור עצמנו מן הבירור של טעמי מעשיהם גם כשאין הם מובנים לנו באמרנו: "אכן, כיום נראה לנו הפתרון כבלתי־הגיוני, אולם יתכן כי המנהיגים והמפקדים של אותו זמן לא פעלו תמיד לפי שיקולים המיוסדים על עקרונות הטקטיקה והאסטרטגיה".

מאידך גיסא, משאנו מעיינים בתעודות ההיסטוריות המצויות במקרא והעוסקות בנושאים צבאיים, עלינו להבדיל יפה יפה בין עצם הידיעה והעובדה, הכלולות באותה תעודה, לבין ההסבר לתופעה או לעובדה, אשר לעתים קרובות הריהו פרי־עטו של הסופר או ההיסטוריון הקדום, שצירף אל העובדה את פירושו הוא – במקרים רבים זמן רב לאחר שאירע המאורע עצמו.

על יסוד הנחיות אלה ננסה לברר את מבנה הצבא של דוד ושלמה בזיקה לפרשת המִפקד של העם בימי דוד.

מִפקד האוכלוסיה בימי דוד

בפרק כד בשמ"ב מתואר בפרוטרוט המפקד אשר דוד ציוה לבצעו: "ויֹּסֶף אף ה' לחרות בישראל וַיָּסֶת את דוד בהם לאמור: לך מנה את ישראל ואת

עיין הערות בעמ' 360—361.

www.daat.ac.il

יהודה. ויאמר המלך אל יואב שר־החיל אשר אתו: שוט־נא בכל שבטי ישראל מדן ועד באר־שבע ופקדו את העם וידעתי את מספר העם. ויאמר יואב אל המלך: ויוסף ה׳ אלהיך אל העם כהם וכהם מאה פעמים ועיני אדוני־המלך רואות ואדוני המלך למה חפץ בדבר הזה. ויחזק דבר־המלך אל יואב ועל שרי־החיל ויצא יואב ושרי־החיל לפני המלך לפקוד את העם את ישראל... וישוטו בכל־הארץ ויבואו מקצה תשעה חדשים ועשרים יום ירושלים. ויתן יואב את מספר מפקד־העם אל המלך ותהי ישראל שמונה־מאות אלף איש־חיל שולף חרב ואיש יהודה חמש־מאות אלף איש״ (פס׳ א–ט).

אותו מאורע מסופר שנית, אם כי בקצרה, בפרק כא בדה״א:

״ויעמד שטן על ישראל ויסת את דוד למנות את ישראל. ויאמר דוד אל יואב ואל שרי העם: לכו ספרו את ישראל מבאר־שבע ועד דן והביאו אלי ואדעה את מספרם. ויאמר יואב: יוסף ה׳ על עמו כהם מאה פעמים; הלא אדוני המלך, כולם לאדוני לעבדים; למה יבקש זאת אדוני, למה יהיה לאשמה לישראל. ודבר־המלך חזק על יואב ויצא יואב ויתהלך בכל ישראל ויבוא ירושלים (פס׳ א–ה).

ידיעה קצרה נוספת נשמרה גם בדה״א כז, כג–כד:

״ולא נשא דוד מספרם לְמִבֶּן עשרים שנה ולמטה כי אמר ה׳ להרבות את ישראל ככוכבי השמים. יואב בן־צרויה החל למנות ולא כילה, ויהי בזאת קצף על ישראל ולא עלה המספר במספר דברי הימים למלך דוד״.

בתיאורים אלה יכולים אנו להבדיל בנקל בין העובדות עצמן לבין כמה מן ההסברים שניתנו למאורעות שאירעו, הן ע״י העם צמו והן ע״י הסופר שרשם את המאורעות בזמנם או לאחר מכן. העובדות העולות מן הכתובים הן:

1. המִפקד נעשה למטרות צבאיות מובהקות, שכן: א. ביצוע המפקד נמסר ליואב ושרי־החיל; ב. המתפקדים היו אנשי המלחמה בלבד, או כדברי המקורות ״איש חיל שולף חרב״.

2. המפקד לא נסתיים באותה שנה, ואת למדים אנו משתי הידיעות שבספר דברי־הימים. יתכן שסיבת הדבר היא המגפה שפרצה אותו זמן, ושבה נספו כשבעים אלף איש; מאידך גיסא, אחת הידיעות של ספר דברי־הימים מציינת במפורש, שיואב לא ביצע למעשה את פקודת־המלך במלואה, משום שהתנגד לה.

3. המפקד נערך בעת־שלום. זאת למדים אנו מן העובדה, שמשך המפקד היה קרוב לעשרה חדשים, תקופה שהקיפה למעשה את כל השנה והעסיקה את יואב ואת כל שרי־החיל. כל יתר הפרטים שבכתובים אינם עובדות המתארות את האירועים עצמם, אלא מנסים להסביר את המגפה שפרצה באותה תקופה בארץ, ומאידך גיסא, לתרץ את התנגדות יואב לביצוע המפקד.

כמה חוקרים סברו שמטרת המפקד היתה להכניס שיטה קבועה – זו הפעם הראשונה – בגיוסים לצבא־הקבע; ישנם גם חוקרים הקושרים את המפקד עם הנסיון לארגן את שיטת גבית המס, וכיו״ב. לכאורה נראים הסברים אלה, והם מקובלים עד היום. הם נותנים, כמובן, גם את הביאור לעובדה שהמפקד נתקבל בהתמרמרות רבה ע״י העם – ולנסיון שנעשה ע״י הסופר, או ע״י בני־דורו של דוד, להציג את

www.daat.ac.il

המגפה שאירעה אותו זמן כעונש מן השמים על עריכת המפקד[1]. התמרמרות זו יכולה היתה לבוא אף מעצם עריכת המפקד, שכן עמים פרימיטיביים רואים, כידוע, בעצם פעולת ספירת־התושבים משום דבר מזיק, מעין "עין־רעה" מעין "פתיחת פה לשטן" – כפי שנרמז לנו אף בנוסח דברי־הימים. אלא שהסבר תכלית המפקד כאמצעי להסדר גיוס הצבא־הסדיר או לגבית־המסים מעלה בעיה קשה, והיא: אם מטרת המפקד היתה להסדיר את הגיוסים לצבא־הסדיר, דהיינו להאדירו ולהגדילו – מדוע דוקא יואב מתנגד לעריכת המפקד? הרי יואב הוא איש־הצבא המובהק וראש הצבא, החייל המקצועי, שר־החיל, "שר־צבא המלך"?

אדרבא, דוקא יואב צריך היה להיות מעונין בהאדרת הצבא־הסדיר והקבוע ולהיות מיוזמי המפקד ותומכיו, אילו נערך למטרה זו. והנה, הוא האומר למלך: "למה חפץ בדבר הזה?" או, כדברי הכתוב שבדברי־הימים: "למה יבקש זאת אדוני?" או, במקום אחר: "כי נתעב דבר המלך את יואב".

דומני, שאת התנגדותו של יואב למפקד אפשר להסביר אך ורק אם נניח שמטרת המפקד היתה לקבוע שיטה של ארגון צבא־המיליציה – צבא המילואים, בלשוננו היום – על חשבון הקטנת הצבא־הסדיר, או במקביל לצבא־הסדיר. וטבעי היה שיואב, איש הצבא־הסדיר, יתנגד לכך, בדומה למה שמוצאים אנו בתולדות העמים השונים, עד היום הזה.

וכאן עלינו לעמוד על כמה ענינים בהנחה שהמפקד לא בא אלא להסדיר את גיוס צבא־המילואים, והם:

א. מדוע רצה דוד, בשלב זה, להשתית את הצבא בעיקר על צבא־המילואים?

ב. האם יש בידינו ידיעות אחרות במקורות המקראיים המחזקות הנחה זו, ושיש בהן ללמד כיצד אורגן צבא זה? אולם, יהיה עלינו לסקור תחילה עוד כמה ענינים, והם: שלבי מלחמותיו של דוד, ודרכי ארגון צבא־המיליציה ובעיותיו.

שלבי מלחמותיו של דוד

אם נדלג על השלב הפותח – ראשית דרכו של דוד ועליתו על הבמה הצבאית – הרי נוכל לחלק את שלבי פעילותו הצבאית והמלחמתית של דוד לשתי תקופות־יסוד: 1. ההתמודדות בין דוד לבין בית־שאול, וההיאבקות על המלוכה; 2. מלחמותיו של דוד, כמלך על ישראל ויהודה, נגד אויבי ישראל, בסמוך לגבולות הארץ ורחוק ממנה[2].

בתקופה הראשונה מטבע הדברים שתפקיד עיקרי נועד לגדודי־קבע, צד צד ונאמניו, כשאורח־לחימתם העיקרי מרוכז עדיין סביב "מלחמות הביניים", בהן משתתפים חיילים נבחרים – נערים – משני הצדדים[3]. מבנה הצבא בתקופה זו כבר טומן בחובו את הגרעין והבסיס לארגון צבאו של דוד משנכונה בידו הממלכה. ראשי־הצבא – בעיקר נאמניו של דוד במלחמות הפנימיות – מנסים בודאי לבנות את צבא הממלכה, תוך שימת דגש על שני עקרונות חשובים: 1. נאמנות מוחלטת לבית־דוד והרחקת כל החשודים על נהיה אחרי בית־שאול; 2. הישענות, עד גבול־האפשרות, על צבא־סדיר, והיזקקות לצבא־מיליציוני רק בעתות־חירום ממש; שכן זה האחרון מטבע

הרייתו ארגונו מסורבל, אימונו לקוי, והשליטה בו אינה כה נוחה כבצבא־הסדיר והשכיר. מבנה זה של הצבא התאים במיוחד למצב המדיני והצבאי שבראשית מלכותו של דוד; היינו לשלב מלחמות־התנופה בצבאות־הסדירים של אויביו.

ומכאן מגיעים אנו לתקופה השניה והעיקרית, היינו לתקופת מלכותו לאחר כיבוש ירושלים.

את מלחמותיו של דוד אפשר לחלק לשלבים־שלבים, וביחוד בתקופת מלכותו, אף לפי שתי נקודות־ראות אחרות: א. נקודת־הראות הגיאוגרפית; ב. נקודת־הראות הכרונולוגית.

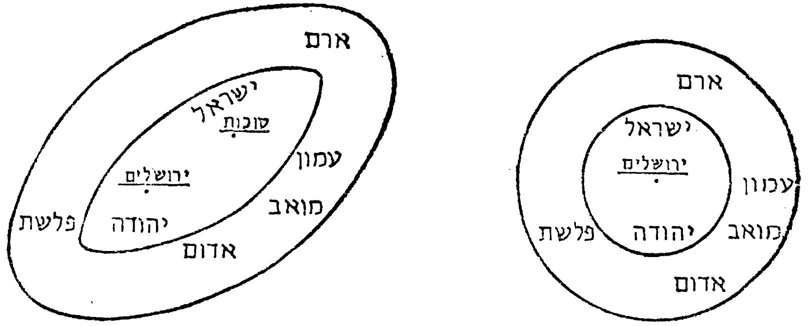

ציור 68: סכימה להסברת האסטרטגיה של מלחמות דוד

מבחינה גיאוגרפית, עדים אנו לכך שפעולותיו הצבאיות של דוד מתבצעות למעשה בשני מעגלים קוֹנְצֶנְטְרִיִים.

בתחום המעגל הפנימי יש לכלול את מלחמותיו של דוד לביסוס המדינה ולהכנעת העמים השוכנים בעבר־הירדן המערבי ואף בעבר־הירדן המזרחי הסמוך. בשלב גיאוגרפי זה יכול היה דוד, שהסתמך על דרכי תחבורה ואספקה פנימיות, להישען עדיין על ירושלים כעל מרכז צבאי ומנהלי. יתר על כן, בגלל היתרונות הללו יכול היה דוד להישען בעיקר על צבא־הקבע. המערכה של יואב נגד בני־עמון לאחר מותו של מלכם נחש – בה לא הצליח, כנראה, להגיע להכרעה – יכולה לשמש דוגמה מאלפת ביותר; שכן מדגימה היא, מחד גיסא, את האסטרטגיה של דוד בשלב זה, המנסה עדיין להשתמש בדרכי־הגישה הפנימיות המסתעפות מירושלים, ומאידך גיסא, הריהי מבליטה בבירור את העובדה כי צבא־הקבע היה עיקר.

קרב זה מדגים את מגבלותיו של אותו מעגל־גיאוגרפי פנימי, שבו נהנה אמנם דוד מיתרונות ה״מלחמה בקוים־פנימיים״, אולם אף נמצא סובל מחסרונותיה של שיטה זו, המאלצת את הלוחם להיזקק יתר על המידה ל״גישה ישירה״, על מעלותיה וחסרונותיה[4].

שלב המלחמות במעגל הקונצנטרי החיצוני – המתרחב בהדרגה והמקיף עמים מרוחקים עד לנהר פרת – התחיל עוד לפני אותה התנגשות בעמון. אולם לשיאו מגיע הוא רק בתקופה שלאחריה. מעתה נוכח דוד, שמבלי הכנעה מוחלטת של צבאות הארמים, אשר נראה שהיו רגישים ביותר לנסיונות דוד להשתלט על עמון, אין

www.daat.ac.il

לו סיכוי להשתלט על עבר־הירדן המזרחי. מסקנה זו, שחייבה את דוד להילחם בטויחים ארוכים, חייבה אותו גם לשנות את שתי הנחות־היסוד שהינחוהו בשלב הגיאוגרפי הראשון; שוב אין כל אפשרות להישען על ירושלים בתור בסיס יחידי לפעולות "לפי קוים־פנימיים"; ושוב אין אפשרות להשתמש בצבא־הקבע בלבד, כשהמדובר הוא בהעסקת שני האויבים כאחת ובשמירה על דרכי־התחבורה הארוכות. בשלב זה הפך עמק־סוכות – זה העמק ליד אדם העיר (א־דַמְיָה של היום), החולש הן על הכניסה לארץ־ישראל המערבית והן על היציאה מארץ־ישראל לעבר עמון (שכלפיה הוא מאפשר גישה גיאוגרפית עוקפת) וארם – לבסיס הקדמי העיקרי למלחמותיו של דוד[5]. מבחינה צבאית, נלחם מעתה דוד לא במעגל, בעל מרכז לוגיסטי אחד, אלא באליפסה, בעלת שני מרכזים: ירושלים וסוכות.

לא היה זה מקרה שדוד – לפי סדר המאורעות במקרא – יכול היה לגשת להיאבקות המכרעת על רבת־עמון, רק לאחר המערכה המכרעת נגד ארם. הפעם מגייס הוא את כל צבא־המיליציה: "וַיֻּגַּד לדוד ויאסף את כל ישראל ויעבר את הירדן" (שמ"ב י, יז). רק לאחר קרב זה ניגש דוד להכנעת רבת־עמון. הפעם שולח דוד גם את הצבא־הסדיר, "את יואב ועבדיו" (שם יא, א), הנלחמים ישירות על רבת־עמון, וגם את "ישראל ויהודה" (שם), ואתם הארון, החונים בעמק־סוכות ומשמשים הן כעתודה למערכה על רבת־עמון והן ככוח־חוצץ, בפני כל נסיון מחודש להתערבות מצד ארם.

בנפרד מהחלוקה לפי השלבים הגיאוגרפיים נוכל לחלק את תקופת מלכות דוד לשלושה שלבים מבחינה כרונולוגית:

1. השלב הראשון, שלב של ביסוס והתפשטות, החופף את שני השלבים הגיאוגרפיים.
2. השלב השני, תקופת המרידות מבפנים, מרד אבשלום ושבע בן־בכרי; משהכריע אותם דוד נתחזקה מלכותו ונתייצבה.
3. השלב השלישי, שלהי מלכותו של דוד, היא עת שלום יחסית. בשלב אחרון זה החל דוד בפתרון יסודי של בעיות הארגון הגדולות, הן בשטח הדתי, הן בשטח הכלכלי והן בשטח המנהלי – ארגון, שהורישו לשלמה בנו, אשר הוסיף ושכללו.

תכלית המִפקד

בשלב האחרון של מלכותו הכרח היה לדוד לבנות את בטחון המדינה ואת צבאה על יסוד אחר – יסוד של "צבא־שבכוח", צבא שעיקרו אינו חייב עוד להיות מגויס בתמידות (כי הסכנה העיקרית חלפה), אבל הנמצא בכוננות מתמדת והמסוגל להתגייס באורח הנאות בהתאם לנסיבות. וכאן באים אנו שוב אל ענין המִפקד. תכלית המפקד היתה לארגן את העם כולו בדרך שתענה על הבעיות הנ"ל: שיהא העם מסוגל, מחד, לשאת בעול כל המשימות הרגילות, הכלכליות והאחרות; ומאידך גיסא, להיחלץ בשעת הצורך במהירות למלחמה. כבר ראינו שמטרת המפקד היתה צבאית, ועתה אף נוכל להבין את סיבת ההתנגדות למפקד־העם מעם יואב, איש הצבא־הסדיר, הנשען בעיקר על צבא זה ושומר לו אמונים. התנגשות הרצונות בין דוד לבין יואב מגיעה כאן לשיאה. יואב, בדומה לחיילים מקצועיים רבים שהורגלו לשיטת הצבא־

הסדיר בלבד, רואה בנסיונו של דוד סכנה לבטחון המדינה. את המפקד, שהוא הבסיס ההכרחי לארגון זה של הצבא על יסודות חדשים, מבצע יואב למורת רוחו, ורק מחמת פקודה מפורשת של המלך. הידיעה שבדברי־הימים אינה משאירה מקום לספק שיואב לא ביצע את הפקודה במלואה, ויתכן שאף עזר ללבות את התנגדותו הטבעית של העם לעריכת המפקד. הסבר זה מתאים גם לנתונים אחרים שבמקרא על צבאו של דוד – וזאת למדים אנו מתוך תעודה אחרת, שנעמוד עליה בהמשך.

תעודה שענינה ארגון המילואים בימי דוד

תעודה זו באה בדה״א פרק כז:

״ובני ישראל למספרם ראשי האבות ושרי האלפים והמאות ושוטריהם המשרתים את המלך לכל דבר המחלקות הבאה והיוצאת חודש בחודש לכל חודשי השנה, המחלוקת האחת עשרים וארבעה אלף. על המחלוקת הראשונה לחודש הראשון ישבעם בן־זבדיאל ועל מחלוקתו עשרים וארבעה אלף. מן בני־פרץ הראש לכל שרי הצבאות לחודש הראשון. ועל מחלוקת החודש השני דודי האחוחי ומחלוקתו ומקלות הנגיד ועל מחלוקתו עשרים וארבעה אלף. שר הצבא השלישי לחודש השלישי בניהו בן־יהוידע הכהן ראש ועל מחלוקתו עשרים וארבעה אלף. הרביעי לחודש הרביעי עשהאל אחי יואב וזבדיה בנו אחריו ועל מחלוקתו עשרים וארבעה אלף... השנים עשר לשנים עשר החודש חלדי הנטופתי לעתניאל ועל מחלוקתו עשרים וארבעה אלף״ (פס׳ א–טו).

תעודה חשובה זו היא, לפי הכתוב שבדברי־הימים, מימי דוד. אך החוקרים לא החשיבו אותה כמקור מהימן מימי מלכות דוד. היו שהרחיקו לכת וראו בה חלוקה תיאורטית, ללא כל בסיס צבאי, והיה מי שראה בה חלוקה לצורך מסים; ומי שניסה לפרש את התעודה מבחינה צבאית, יחסה לתקופת יאשיהו[6].

ואלו עיקרי הסיבות שהביאו את החוקרים לפקפק במהימנותה של תעודה זו:

1. למרות שהמספר שנים־עשר מהוה כאן את הבסיס הארגוני, אין החלוקה זהה לזו של שנים־עשר שבטי ישראל – וזאת ניתן ללמוד ממקומות מוצאם של שרי־המחלקות.
2. עצמתן הקבועה של המחלקות – 24,000 לוחמים – מטילה, כביכול, מעמסה שוה על השבטים, או האזורים, כקטנים וכגדולים.
3. שיטה מפותחת כזו של חילופין חייבה מנהלה מסועפת, שרבים מן החוקרים הטילו ספק אם יכולה היתה להיות כזו בימי דוד.
4. אופיה המיליציוני המובהק של השיטה המתוארת בכתוב זה עמד, כביכול, בסתירה לדעה המקובלת, שצבאו של דוד היה סדיר בעיקרו – וזאת בכל שלבי מלכותו, ובמיוחד בתקופתה האחרונה.

אולם, מאחר שנוכחנו שהמפקד, בנסיבות שבהן נערך, לא היה אלא מעשה שנעשה לצרכי צבא־המיליציה, מסתבר גם שהתעודה הנידונה מתארת את ארגון צבא־המיליציה בסוף ימי דוד. אכן, כדי לבסס מסקנה זו, ולהפריך את הקשיים שנמנו לעיל, יהא עלינו לסקור תחילה את שיטות ארגון המיליציה שאפשריות היו בימי דוד.

שיטות אלו חייבות היו להתבסס על עקרונות הארגון המיליציוני בכלל, אך גם להתחשב בתשתית השבטית של החברה הישראלית במלכות דוד.

ארגון המיליציה בחברה שבטית

מבנה צבא המאורגן ומושתת על בסיס מיליציוני חייב להלום שני צרכים עיקריים: 1. היכולת לגייס בשעת־חירום במהירות את הצבא כולו, לזמן קצר או ארוך; 2. היכולת לגייס במהירות חלק מהצבא, לזמן קצר או ארוך, הן במרוכז, והן לצרכים מקומיים. כדי לספק צרכים אלה, אפשר, לכאורה, לפתור את הבעיה באחת משתי דרכים:

1. דרך אחת היא לארגן את צבא־המילואים בהתאם לחלוקה האתנית או השבטית. חסרונה הגדול של שיטה זו הוא בכמה ענינים הכרוכים במשטר. אף בשעת גיוס־כללי משאירה שיטה זו מקום לטענות ראשי־השבטים על משוא־פנים; בין על ששבט מסוים הוטל למערכה במקום המסוכן ביותר, ובין על שהוטלו עליו תפקידים פחותי־חשיבות. כמו כן, שיטה זו עלולה להכרית בשעת קרב שבטים שלמים. הטענות על העדפה או הפליה עשויות לעלות במיוחד בשעת גיוס של חלק מהעם. שיטה זו היא טיפוסית למשטר שבו אין שלטון מרכזי בכלל, או שהשפעתו רופפת; וודאי שכך היה המצב בתקופת השופטים. עדיין מהדהדות באזנינו הטענות שטענו בני־אפרים באזני יפתח: "מדוע עברת להלחם בבני־עמון ולנו לא קראת ללכת עמך" (שופ׳ יב, א); או טענתם נגד גדעון: "מה הדבר הזה עשית לנו לבלתי קראת לנו כי הלכת להלחם במדין?" (שם ח, א). לעומת זאת, בתקופה בה קיים שלטון מרכזי חזק, נוטים יותר להימנע מארגון המיליציה על בסיס זה, השבטי המובהק – שכן, נוסף על ליקוייה האחרים, אין כל אפשרות בשיטה מעין זו להרכיב יחידות ועוצבות בעלות תקן שוה, שכן כל שבט שונה בעצמתו מרעהו, וכן שונות אף תכונות לוחמיו: מי המיטיב לקלוע לשערה, ומי המיטיב לדרוך קשת.

2. קיימת, כמובן, אף אפשרות שניה: גיוס הלוחמים הבודדים מכל השבטים, בהתאם לגילם או בהתאם לכושרם, ואיגודם ביחידות ארציות. שיטה זו, אם כי נוהגת היא בכמה ארצות, הרי חסרונותיה – השונים, כמובן, מאלה שבשיטה הראשונה – רבים ביותר. ראשית, מחייבת שיטה זו הקמת מסגרת מרכזית מסורבלת ביותר, שכן אין דרך יעילה לדֶצֶנְטְרַלִיזַצְיָה הארגונית במסגרת שיטה זו; שנית, אף בשיטה זו נשאר מקום רב לטענות קיפוח; ושלישית – וזה העיקר מבחינה צבאית – משך־הזמן, הנדרש לביצוע הגיוס והשלמת היחידות הלוחמות, גדול הוא, והיחידות המוקמות בסופו של תהליך זה אינן מאוגדות אורגנית ואף אינן מאומנות ומורגלות ללחימה בצותא.

מכל הטעמים האלה נוהגות מרבית הארצות, שצבאן מושתת על בסיס מיליציוני ושהמסורת השבטית עדיין חזקה בהן, לנקוט בשיטה שלישית שיש בה כדי למנוע רובן של המגרעות של שתי השיטות האחרות; היינו שיטה שלפיה מאורגנים גופי־המיליציה מלכתחילה ביחידות קבע השוות בגודלן, והם אף מתגייסים יחידות־יחידות. בשיטה זו מושתת ארגון יחידות המיליציה וגיוסן על נוהג כדלקמן: כל מחוז או שבט, ללא יוצא מהכלל, חולץ מתוכו מספר יחידות בסיסיות, בהתאם למספר

www.daat.ac.il

תושביו או אנשי־המלחמה שבו. יחידות־משנה אלו – נאמר ׳יחידות־אלף׳ או ׳גדודים׳ – משתייכות למספר עוצבות מרכזיות; הקצאת היחידות הבסיסיות הללו לעוצבות המרכזיות נעשית בצורה שתאפשר הרכבת עוצבות שוות, פחות או יותר, בעצמתן. בשעת גיוס כללי נחלצות כל היחידות; ואילו בשעת גיוס חלקי חולץ כל שבט מספר יחידות, הנקבע על ידי הפיקוד המרכזי, אך גם בהתאם לסדר ולמערך ארגוני הנקבע ע״י הראשות השבטית או המחוזית. שיטה זו יש עמה גם מעלות נוספות, שכן משאירה היא בידי הראשים השבטיים את השלטון הפנימי בשבט, ואף מאפשרת – במקרה הצורך, ובשעת סכנה מקומית־מוגבלת במחוז זה או אחר – לחלוץ במהירות יחידות מקומיות לטיפול מידי במצב.

שיטה זו מחייבת, כמובן, קיומם של שלטון מרכזי רב־כוח ושל גוף ארגוני חזק; גוף, אשר חייב לכלול, נוסף על הפיקוד המרכזי, גם מפקדי־קבע הממונים על מנהלתן ופיקודן של החטיבות התורניות. שיטה זו, כשהיא מבוססת על חברה שבטית או חברה שהמסורת השבטית עדיין חזקה בה, קשורה בהכרח במסגרת שניה, הלא היא המסגרת השבטית עצמה, שהיא העוסקת בארגון יחידות־המשנה בתוך השבט, בקביעת סדר־השירות, קביעת מפקדי־משנה, ובעיקר – בקביעת המכסות לפי משפחות ובתי־אב.

בשיטה זו ניתן אף לנצל ביעילות את התכונות הקשורות בכושר הלחימה שבשבטים, או בחלקי־הארץ, השונים. במקרא נאמר לעתים ששבט זה חלץ נושקי־קשת, ואילו שבט אחר – אנשי־קלע, ושבט של שי – תופשי־חרב, וכיו״ב. לפי השיטה שצוינה כאן, יש בידי הפיקוד המרכזי להקצות לכל עוצבה מספר יחידות־משנה של קלעים, קשתים, רַמָּחִים וכיו״ב – דבר שקשה לבצעו באופן יעיל ומתוכנן בשיטת המיליציה השבטית המובהקת.

ארגון צבא־המיליציה בימי דוד

ועתה יש בידינו לחזור אל ניתוח התעודה שבדברי־הימים א פרק כז. אחד החוקרים שעסקו בפרשה זו, יונגה[7] – אם כי מיחס הוא, ללא צורך, את התעודה לימי יאשיהו[8] – פָּתח פֶּתח להבנתה משציין כי אין זיקה בין החלוקה של המחלקות במקור זה ובין החלוקה השבטית, או אפילו חלוקת שתים־עשרה הנציבויות שבימי שלמה, (מל״א ד, ז–כ)[9]. בדין ציין יונגה שאין כל הגיון לגייס מדי חודש בחודשו תושבי אזור, או שבט אחד, ולפזרם בכל הארץ. לדעת יונגה, נועדו המחלקות הללו למטרות הגנה בלבד, וביתר דיוק לשירות חילות־המצב במבצרים, כך שבכל מחוז ומחוז התחלפו אנשי המחוז מדי חודש בחודשו בינם לבין עצמם – ונמצא כי מדי חודש בחודשו שירת החלק השנים־עשר של כלל המיליציה. בגישה זו יש משום שבירת האדישות ביחס לתעודה כמקור לידיעה על עניני צבא, אך יונגה לא השיב על השאלה העיקרית והיא: מה הטעם לארגון הצבא במחלקות – שכן שיטת המחלקות בודאי שלא באה רק לשם קיום חילות־מצב[10].

יצוין, כי גם במגילת מלחמת בני־אור בבני־חושך של כת מדבר יהודה, שמימי בית שני, קוראים אנו על מלחמת המחלקות היוצאות מדי שנה בשנה – ודוקא למלחמות־תנופה. ומענין, שגם לפי מגילה זו אין המחלקות זהות עם השבטים[11].

www.daat.ac.il

דומני, שלאחר העיון בשיטותיו ובעיותיו של ארגון המיליציה בחברה שהמסורת השבטית עדיין חזקה בה, נוכל להתקדם צעד נוסף בהבנת שיטת ארגון המיליציה המתוארת בספר דברי־הימים. תעודה זו, כמובן שאינה עוסקת בפרטי הארגון אלא מציינת את עיקרי השיטה. בדומה לכך, אילו ניסה, למשל, היסטוריון בן־ימינו, לתאר את שיטת־המילואים בצה״ל במשפט אחד, ודאי שהיה כותב: ״צבא המילואים של צה״ל מאורגן חטיבות חטיבות (מחלקות מחלקות...) המשרתות לפי החוקה כחודש לשנה בהתאם לתור שלהן – חטיבה באה וחטיבה יוצאת״.

ואלו הם הנתונים העולים מן התעודה שנשתמרה בדה״א כז:

1) בראש כל מחלקה עמד שר־צבא.

2) כל מחלקה מנתה 24,000 לוחמים.

3) מספר המחלקות – שתים־עשרה – אין בו כדי להורות על זהות מהותית עם המבנה השבטי.

4) כל מחלקה שירתה חודש אחד בשנה.

הנתון הרביעי מלמד שמספר המחלקות נקבע על פי משך־השירות המינימלי של חיילי המיליציה, היינו חודש בשנה; אך, כאמור, אינו מעיד על זהות מהותית עם החלוקה השבטית. שרי־הצבא שהיו ממונים על המחלקות, נמנו על אנשי הצבא־הסדיר, כפי שלמדים אנו משמותיהם[12].

כפי שכבר ציינו לעיל, מחייב המבנה הנידון גם את קיומה של מסגרת שניה, מסגרת שבטית, האחראית – במקביל – לארגון המיליציה בתוך השבטים והמחוזות, לאיגוד החיילים ביחידותיהם הבסיסיות, לקביעת תור היחלצם ולהקצאתם למחלקות השונות. והנה, אותה תעודה מוסיפה, מיד עם גמר רשימת שתים־עשרה המחלקות, גם את הרשימה הבאה: ״ועל שבטי ישראל, לראובני נגיד אליעזר בן־זכרי, לשמעוני שפטיהו בן־מעכה... ליהודה אליהו מאחי דוד, לישׂשכר עמרי בן־מיכאל וכו׳״ (שם, פס׳ טז ואילך).

שתי מסגרות אלו, זו בצד זו, אפשרו להקים את חיל־המיליציה. המחלקה, שהתקן שלה היה קבוע, היתה, עם התגייסותה, מורכבת, לפי הנחתי, ממספר יחידות, שנחלצו מכל שבט או מחוז. השבט (או המחוז) הקטן, היה ממעט במספר היחידות, והגדול היה מרבה. הפיקוד המרכזי הוא שהיה מחלק ומצרף את כלל היחידות, שהשבטים (או המחוזות) חייבים היו להעמידן מדי שנה, לשתים־עשרה המחלקות ה״חודשיות״, המשרתות לפי תור; והן שהיוו, כנראה, את עוצבותיו הגבוהות ביותר של חיל־המילואים. אכן, שיטה זו יש בה כדי להסביר כיצד אפשר היה להרכיב שתים־עשרה ״מחלקות״ בעלות מצבה שוה, וללא פגיעה בסמכות השבטית והמחוזית בכל הנוגע לארגון הבסיסי של חיל־המילואים וזיקתו למשפחות, בתי־האב והשבטים. הסבר זה מלמד גם על הסיבה שבגללה באה רשימת נגידי השבטים מיד לאחר רשימת המחלקות.

מבנה זה של צבא־המילואים היה גמיש ביותר, ואפשר למלך דוד לגייס את הצבא כולו בבת אחת, או מחלקה מחלקה מדי חודש בחודשו. למעשה, בימי שלום אפשרה שיטה זו שלא לגייס אף את המחלקה התורנית, אלא להחזיקה במצב של כוננות בלבד. מאידך גיסא, במקרה של מצב־חירום מקומי, יכול היה נציב־המחוז, או השבט או

אתר דעת - מכללת הרצוג

העיר, לגייס במהירות את יחידות־המילואים הבסיסיות המקומיות ולהפעילן מיד, ללא זיקה לסמכות המרכזית.

שאכן שתי הרשימות כאחת מכוונות לארגון המילואים, שהושתת על המפקד, למדים אנו במפורש מהמשך התעודה, שנאמר בה כי: "לא נשא דוד מספרם למבן עשרים שנה ולמטה, כי אמר ה׳ להרבות את ישראל ככוכבי השמים. יואב בן־צרויה החל למנות ולא כלה" (דה"א כז, כג–כד).

על פי מה שהעלינו עד עתה, ניתן לעיין מחדש בתעודה מימיו של דוד, המלמדת על מצב גיוס צבא־המילואים בעת־חירום בשלב הקודם לארגון צבא־המילואים במחלקות: היינו על גיוס צבא־המילואים שלא התנהל במהירות מספקת ועל זיקתו של יואב לפרשה זו; המכוון למסופר בספר שמואל על הזעקת העם לעזרת המלך דוד, בעת מרד של שבע בן־בכרי. וזה לשון הכתוב:

"ויאמר המלך אל עמשא: הזעק לי את איש־יהודה שלושת ימים ואתה פה עמד. וילך עמשא להזעיק את יהודה ויוחר מן המועד אשר יעדו. ויאמר דוד אל אבישי: עתה ירע לנו שבע בן־בכרי מן אבשלום; אתה קח את עבדי אדוניך ורדוף אחריו פן מצא לו ערים בצורות והציל עיננו. ויצאו אחריו אנשי יואב והכרתי והפלתי וכל הגבורים ויצאו מירושלים לרדוף אחרי שבע בן־בכרי. הם עם האבן הגדולה אשר בגבעון ועמשא בא לפניהם (שמ"ב כ, ד–ח).

בהמשך מספר הכתוב כיצד הרג יואב את עמשא והמשיך אח"כ, יחד עם אבישי אחיו, לרדוף אחר שבע בן־בכרי. פרק זה מסתיים ברשימה של שרי־דוד שבראשה נמנים: "יואב על כל הצבא ישראל ובניה בן־יהוידע על הכרתי ועל הפלתי" (שם, פס׳ כג). תיאור זה מלמד, איפוא, שאותה עת לא היה הסדר קבע לגיוס המילואים, ולכן לא יכול היה עמשא לעמוד במשימה ובמועד שהוטלו עליו. כמו כן מענין, שתפקיד גיוס המילואים מוטל כאן על עמשא ולא על יואב – עד אשר עמשא "הֻגָּה מן המסילה" על ידי יואב. התנגדותו של יואב לצבא־המילואים (ובמקרה זה אף לעומדים בראשו) מצאה אח"כ את ביטויה בשעת המפקד, אשר, כפי שראינו, לא בוצע עד תומו ע"י יואב, למרות פקודתו המפורשת של המלך.

ארגון המיליציה והארגון המנהלי

שיטת ארגון המילואים בשתים־עשרה מחלקות חודשיות הצריכה, כמובן, קיום שיטת מִנהל מפותחת ומסועפת למדי. אכן, כל התעודות מסוף ימי דוד ומתקופת מלכות־שלמה מעידות על כך בבירור. במל"א פרק ד בא תיאור מפורט של חלוקת הארץ לי"ב נציבויות: "ולשלמה שנים־עשר נִצָּבִים על כל ישראל וכלכלו את המלך ואת ביתו, חדש בשנה יהיה על האחד לכלכל" (פס׳ ז). מנין הנציבויות ותחומיהן שבהמשך מלמד שחלוקת הנציבויות לא היתה זהה עם החלוקה השבטית[13]. ואם נניח – כפי ששיער מזר[14] – שחלוקה זו היא כבר מימי דוד, הרי שהיתה זו מסגרת שניה ומקבילה למסגרת של הארגון המיליציוני; מסגרת שהוקמה לצורך המִנהל והכלכלה של המדינה. אך בדומה למה שכבר נאמר ביחס לארגון־המיליציה השבטי, כן אין, לדעתי, גם להניח שכל ניצב היה מכלכל את בית־המלך, ומספק את כל צרכיו חודש אחד בשנה בתורו. התוצרת החקלאית היתה שונה בכל מחוז ומחוז – שכן גידוליו

www.daat.ac.il

שונים הם – ולפי הפירוש הפשטני היה על בית־המלך לאכול בכל חודש מאכלים מסוג אחר, שלא לפי טעמו או רצונו אלא בהתאם לתוצרת החקלאית הטיפוסית לנציבות התורנית.

גם כאן נוהגת היתה, אל־נכון, שיטה דומה לזו שנהגה בעניני המילואים. ואכן, אותו המקור העוסק בעניני המילואים (דה״א פרק כז) מביא רשימה מענינת של חלוקת תפקידי השרים המרכזיים, שיש בה להאיר בעיה זו:

״ועל אוצרות המלך עזמות בן־עדיאל, ועל האוצרות בשדה בערים ובכפרים ובמגדלות יהונתן בן־עוזיהו. ועל עושי מלאכת השדה לעבודת האדמה עזרי בן־כלוב. ועל הכרמים שמעי הרמתי, ועל שבכרמים לאוצרות היין זבדי השפמי. ועל הזיתים והשקמים אשר בשפלה בעל חנן הגדרי, ועל אוצרות השמן יועש. ועל הבקר הרועים בשרון שטרי השרוני, ועל הבקר בעמקים שפט בן־עדלי. ועל הגמלים אוביל הישמעלי, ועל האתונות יחדיהו המרנתי. ועל הצאן יזיז ההגרי; כל אלה שרי הרכוש אשר למלך דוד״ (דה״א כז, כה–לא).

הזיקה בין שנים־עשר שרי־הרכוש הנ״ל ושנים־עשר הניצבים היתה דומה, כנראה, לזו שבין שנים־עשר שרי־המחלקות לשנים־עשר נגידי השבטים. שרי־הרכוש, הממונים איש איש על סוג מיוחד של תוצרת (או של כוחות־עבודה), היו מטילים על הניצבים את המכסות השונות, בהתאם לתוצרת החקלאית הטיפוסית למחוז ובהתאם לגורלו, ומרכזים אותן באוצרות־המלך. השווי של התוצרת החקלאית מסוג מסוים, שהיתה ניתנת מכל מחוז, היה מספיק, בערך, כדי לכלכל את בית־המלך בסוג זה של תוצרת, במשך שנה; או במשך חלק מתאים ממנה – כאשר מחוזות אחדים היו מספקים אותו סוג־תוצרת מסוים.

גם שיטה ״לוגיסטית״ זו מיוסדת היתה – בדומה לשיטת־המיליציה – על עקרון־הזהב של המִנהלה הנכונה: ריכוז הפיקוח והתכנון ופיצול אחריות הביצוע. יתכן לומר, כי אין כלל משום מקרה בעובדה שצבא־המילואים אשר לצה״ל – ארגונו דומה מבחינות רבות לארגון צבא־המילואים שבימי דוד ושלמה.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה במערכות קא (תשט״ו), עמ׳ 9—21.

1 עיין: E. A. Speiser, BASOR 149 (1958), pp. 15ff.; י. ליוור, ספר קויפמן, תשכ״א, עמ׳ נד ואילך.

2 על מלחמותיו של דוד בכללותן, עיין גם מאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 149—165.

3 עיין: Y. Yadin, JPOS 21 (1948), pp. 110ff.; R. de Vaux, Biblica 40 (1959), pp. 495ff.; וכן בכרך זה, עמ׳ 166—169.

4 לדיון מפורט על מלחמת דוד בעמון ועל עמק־סוכות כבסיס אסטרטגי קדמי, עיין: Y. Yadin, Biblica 36 (1955), pp. 332ff., ובכרך זה, עמ׳ 170—181.

5 על ההוכחות לכך עיין במאמרי הנ״ל.

6 עיין: E. Junge, Der Wiederaufbau des Heerwesens des Reiches Juda unter Josia, , 1937.

7 בספרו הנ״ל.

8 השוה בקורתי על ספרו של יונגה, ידיעות טו (תש״י), עמ׳ 86—95.

9 ועיין בהמשך.

10 יונגה הגיע לדעה זו כיון שכל שיטתו מיוסדת על ההנחה שהתעודה שבדה״א פרק כז היא מימי יאשיהו,

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

תקופה שבה רשת המבצרים וחילות־המצב שבהם היוו את היסוד לכל מערך־ההגנה של המדינה. על מערכת הביצורים של מלכות יהודה, עיין במאמרו של מ. גיחון, בכרך זה, עמ׳ 410—425.

11 עיין: י. ידין, מגילת מלחמת בני־אור בבני־חושך, תשט״ו, עמ׳ 75 ואילך.

12 זאת למדים אנו מהשוואת שמות הממונים ברשימה שבדה״א פרק כז עם שמותיהם של גיבורי־דוד וראשי־צבאו, המנויים בשמ״ב פרק כג, ובדה״א פרקים יא—יב.

13 על נציבויות שלמה עיין: W.F. Albright, JPOS 5 (1925), pp. 17ff.; A. Alt, Kleine Schriften 2, 1953, pp. 76ff.

14 עיין: ב. מזר, ידיעות כד (תש״ך), עמ׳ 10, ובמיוחד הע׳ 11.

www.daat.ac.il

הביצורים בארץ־ישראל בימי קדם

מאת: אפרת ושמואל ייבין

הביצורים בתקופות הניאוליתית והכאלקוליתית

המעבר לחיי חקלאות חייב את האדם לדאוג גם להקמת מבנים, שיהיה בהם משום קבע מסוים, הן למגוריו והן להחסנת תוצרתו, ואף לאכסון אותן החיות שהתחיל לביתן לצרכי מחייתו. ואכן כבר בתקופה המֵסוליתית, כלומר תקופת האבן התיכונה (באלף התשיעי לפסה״נ בקירוב), וביתר שאת בתקופות הנֵיאוליתית והכַלקוליתית (מתחילת האלף השביעי ועד לסוף האלף הרביעי לפסה״נ), מתגלים שרידי ישובים של בני־אדם, כלומר שטחים מיוחדים שבהם נחשפים במקובץ עקבות מבנים, שהוקמו בידי אנשי התקופה ההיא לצרכיהם. הביצורים הינם תוצאה ישירה ממציאותם של ישובי־הקבע. כל ישוב כזה אוצר בקרבו צרכי מזון בכמויות גדולות וחפצים מבוקשים אחרים; בזאת הוא משמש פתיון לזר, ועל כן הוא נזקק להגנה.

מלאכת הביצורים דורשת עבודת ידים רבות ומאורגנות ויכולת בניה מפותחת; ולכן רק חברה, שמשטרה ממורכז עשויה לבצע משימה כזאת. ואמנם, רק ביריחו הניאוליתית, הקדם־קדרית (כלומר, בפרק הזמן שקדם לייצור כלי־חרס), כאלפיים שנה לאחר הקמת מבני־הקבע הראשונים בארץ, נבנו הביצורים הראשונים הידועים לנו היום.

שתי ערים, ששרידי ישוביהן מרובדים אלה מעל לאלה, מייצגות את התקופה הניאוליתית הקדם־קדרית ביריחו. שתיהן היו ערי־חומה. על המאוחרת שבהן סגר קיר מוצק, אשר נבנה בעיקרו אבני־גויל ענקיות (כדי 1.5×0.9 מ׳ או 3×2 מ׳). עוביו הגיע כדי 1.5 מ׳ ושרד עד לגובה של 2.5 מ׳. קיר זה נבנה כנגד מילוי עפר ועיים ויש לשער כי חלקו העליון היה בנוי לבני־טיט. שרידיו של הקיר נחשפו רק בשתי תעלות הבדיקה במערב העיר, אולם אין ספק שהקיף את כולה, ויסודותיהן של מערכות־הביצורים המאוחרות יותר הרסוהו בצפונה ובדרומה, ועל כן לא נתגלו שרידיו בתעלות הבדיקה באזורים הללו.

לעומת זאת, שרידיה של החומה, שסגרה על העיר הקדומה יותר, מתגלים בכל תעלות הבדיקה. בדרום נשתמר ממנה רק הנדבך התחתון; בצפון הגיע גובה השרידים כדי 2.0 מ׳, ועוביים עד 1.6 מ׳; ואילו בתעלה המערבית הגדולה נחשפה מערכת־ביצורים, שבמרוצת הזמן חלו בה פעמיים שינויים ותיקונים.

מערכה זו מורכבת שלושה חלקים: 1. קיר־החומה; 2. מגדל הנסמך אל החומה מבפנים העיר; 3. חפיר שנחצב בסלע הבתול. שני החלקים הראשונים היו מצויים

עיין הערות בעמ׳ 397—399, ולוחות כו—כט.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

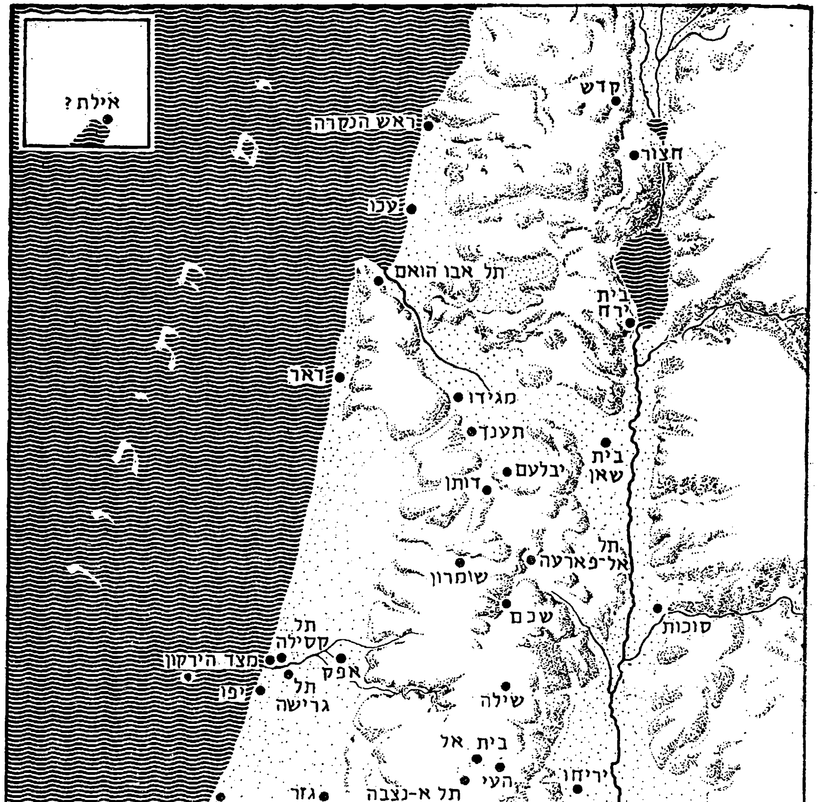

ציור 69: אתרי החפירות בארץ־ישראל

www.daat.ac.il

במשך כל זמן קיומה של מערכת־הביצורים הזאת, ואילו החפיר נחצב בעת בדק הביצורים הראשי׳.

לראשונה נבנה קיר מוצק בנוי אבני־גויל בעובי של 1.5 מ׳, ששרד כדי גובה של 3.9 מ׳. אליו נסמך, מבפנים העיר, המגדל, גם הוא בנוי אבני־גויל בצורה אַפְּסִידָלִית בבסיסו ומעוגלת בראשו. גובהו 8.5 מ׳ בקירוב, וקוטרו כדי 6.5 מ׳. בבסיסו מצד מזרח נמצא פתח גבוה 1.70 מ׳, שנפתח אל פנים המגדל, לחדר מדרגות, ובו 28 מדרגות צרות ותלולות, שהובילו אל ראש המגדל (לוח כו,1). בהמשך הזמן נסמכו אל המגדל והחומה מבנים סגורים ומעוגלים, שקירותיהם ורצפתם טוחים. אלה שימשו, ככל הנראה, מיכלי מים; השערה זו מתבססת על מציאותם של משקעי טין בנקב שקישר שנים מבין המבנים הללו. כנראה נתערערה החומה זמן מה לאחר מכן במקום זה. המבנים וחדר המדרגות נתמלאו עיים; ואז חוזק המגדל באמצעות מעטה אבן שפניו טוחים; עוביו של המעטה 1 מ׳, והוא סגר כליל על המגדל, החל מגובה 2.5 מ׳ (מעל ליסודו המקורי) ועד לראשו. מעטה זה הרחיב את המגדל כלפי מערב ועל כן נבנה קיר החומה החדש 3.5 מ׳ מערבה מן החומה הקודמת. חומה שניה זו שרדה עד כדי 2 מ׳ בגובה. אז נחצב גם החפיר שבסלע הבתול, כדי עומק של 2.5 מ׳ ורוחב 8.5 מ׳. האבנים שהוצאו ממנו הונחו כמילוי בין יסודות החומה הקודמת לאלה של החדשה, כשיסודותיה של הקדומה מחוזקים באמצעות מתמך מוצק. האזור הסמוך למגדל נעשה לאחר השינויים הללו לרחבה אחת שקרקעיתה נטוחה. כעבור זמן נבנו שוב מיכלים כקודמים, ואז חוזק שנית המגדל באמצעות מעטה אבן חדש בעובי של 1 מ׳. אולם זה היה רק כיסוי חלקי. אליו נבנתה חומה חדשה (שלישית), שנוסדה על שרידיה של החומה המערבית (השניה), בנסיגה קטנה מזרחה. חומה זו שרדה עד לגובה של 3.5 מ׳. יש לחשוב כי החפיר המשיך לשמש גם בזמנה של חומה שלישית זו. בדיקת פחמן 14 קובעת כי יסודותיה של מערכת־הביצורים הונחו 7,000 שנה לפסה״נ בקירוב[1].

הביצורים בתקופה הכנענית הקדומה

לאחר חורבנה של העיר הקדם־קדרית המאוחרת ביריחו מתגלים הביצורים בארץ רק בסוף האלף הרביעי לפסה״נ (סוף התקופה הכאלקוליתית וראשיתה של הכנענית הקדומה) בעיר־חומה גדולה, ההולכת ונחשפת היום בחפירות תל שיח׳ אחמד אל־עַרֵינִי, שזוהה לפנים עם גת המקראית. החומה, שהקיפה את כל העיר (נראית בתצלום־אויר של התל), נחשפה בשטח מצומצם ביותר בחלק הצפוני־המערבי של האתר. נסתבר כי נבנתה לבני־טיט והיא עשויה קיר אטום בעובי 8 מ׳ לפחות (תחומו הפנימי עוד לא בורר סופית), כשאליו נסמכת מבחוץ חלקלקה של חומר לבנים נפולות ופניה טוחים טין. על הקיר והחלקלקה סוגרת, כפי הנראה, מערכת קדמות שנבנו בצורת מגדלים ריבועיים (5.2×4.5 מ׳) על גבי החלקלקה, כשיסודותיהן מדורגים בגלל שיפועה של החלקלקה (glacis). גם לכל אחת מהן חלקלקה הבנויה כדרך זו של החומה. שכבת אפר המפרידה בין יסודות הקדמה לחלקלקת החומה מרמזת, ככלן הנראה, על אפשרות כי מערכת הקדמות נבנתה כחיזוק לחומה לאחר שזו נהרסה באופן חלקי בשריפה[2].

www.daat.ac.il

למן ראשיתו של האלף השלישי לפסה״נ ואילך נעשים ביצורי הישובים העירוניים לדבר של קבע. כל מקום שנחשפו בחפירות ישובים כאלה, כדי שטחים מספיקים, נתגלו בו שרידי ביצורים.

כבר בראשית המאה הזאת השף מֶקַאלִיסְטֶר, בחפירותיו שערך בגזר (תל ג׳זאר), בשנות 1902–1909, שרידי שלוש מערכות־ביצורים, שקרא להן, לפי מקומן ביחסן זו לזו, החומה החיצונה, החומה התיכונה והחומה הפנימית. הקדומה בכולן היא החומה התיכונה. זו עשויה אדן של אבני־גויל, שעוביו 0.68 מ׳ וגובהו 2 מ׳, והוא מוגן מבחוץ על ידי חלקלקה (glacis) של עפר (כרבע עיגול בחתך, ראה ציור 70) מצופה רובד

ציור 70: חתך בחומה "התיכונה" בגזר השיכת לתקופה הכנענית הקדומה

דק של אבנים קטנות. אין ספק כי מעל לאדן זה נבנה עיקרה של החומה לבני־טיט, שנתפוררו ונעלמו במרוצת הדורות[3].

מערכות־ביצורים אחרות, השייכות לשלביה השונים של התקופה הכנענית הקדומה, נחשפו בקטעים שונים בחפירותיו של אגף העתיקות בבית־ירח. כאן נתגלו חומות שונות של לבני־טיט, אבל פרטי מבניהן הטכניים עדיין לא נחקרו.

במקום אחד, שם נחקר חתך לרוחב חומת לבני־הטיט הקדומה ביותר, נתברר כי במקום זה נחפר לכתחילה חפיר שעומקו כ־2 מ׳, ורוחבו לא הוגדר, כיון שהוא משתרע מחוץ לתעלת הבדיקה. חולית החפיר, בתערובת מים, חול וכְתִיש־אבן שימשה חומר לליבון לבני־הטיט שמהם נבנתה החומה. חלקה התחתון של חומה זו נבנה בחפיר, והיא נסמכה על שפתו החיצונית של החפיר; היא עצמה נבנתה שלושה גושים זה בצד זה, שהיוו את עוביה (כדי 8 מ׳). כל גוש בנוי נדבכים משולבים, שהונחו במלט־טיט, והגושים גם הם מחוברים ביניהם במלט־טיט. הגוש החיצון והתיכון פניהם זקופים, ואילו הגוש הפנימי, פניו המופנים אל פנים־העיר שופעים כלפי מטה עד הקרקע, והם מצופים מלמעלה רובד דק של חלוקי נחל; וציפוי זה נמשך גם על קרקע החפיר, מבפנים העיר. חומה זו נשתמרה כאן עד כדי גובה של 2 מ׳.

תופעה דומה מאותה תקופה מתגלה גם בחפירות דותן. בדרום התל שרדה חומה בנויה אבני־גויל, בגובה 5 מ׳. פניה זקופים כלפי חוץ ושופעים כלפי פנים, כך שעובי בסיסה מגיע לכדי 3.25 מ׳ וראשה לכדי 2.8 מ׳. במערב התל נתגלתה מערכת־ביצורים נוספת מאותה תקופה והחופר סבור כי לפנינו שער־העיר[4].

ממזרח לתעלת הבדיקה בבית־ירח, שבה נחקר החתך לרוחב החומה, נחשף מקום שערה הדרומי של העיר, שבו נראים שלושה שערים זה מעל זה, השייכים לשלבי ישוב שונים באתר זה במשך התקופה הנדונה. כל הפתחים מרוצפים צרורות בזלת, ואמותיהם מצופות כיסוי של אבני בזלת כדי להגן עליהן מפני השתחקות מופרזת של לבני־הטיט. בשער העליון ערוכה רצפת הפתח במערכת דרגות רחבות ונמוכות, היורדות מן החוץ אל העיר שמבפנים לחומה. לפני השער נחשפו שרידי רחבה כחצי־

www.daat.ac.il

גרן עגולה, שאף היא היתה מרוצפת צרורות בזלת. מבפנים לעיר נסמכו על הפתח משני עבריו (ככל הנראה) חדרי־משמר. הפתח עצמו אינו רחב ביותר (3 מ׳ במוצאו מן העיר, והוא הולך ומתרחב כלפי פנים עד 3.50 מ׳ באמצע המעבר). הוא פתוח במישרים מן החוץ פנימה (לוח כו,2). אלא שעדיין לא נחקר שטח העיר בסמוך, ואין לדעת אם וכיצד הגנו על הכניסה בפנים העיר.

שערים דומים לאלה נתגלו בשכבות התואמות בעוד שני אתרים. בח׳רבת א־טַבַּאִיק (ליד קיבוץ ראש־הנקרה) נחשפו על ידי אגף העתיקות קטעי ביצורים

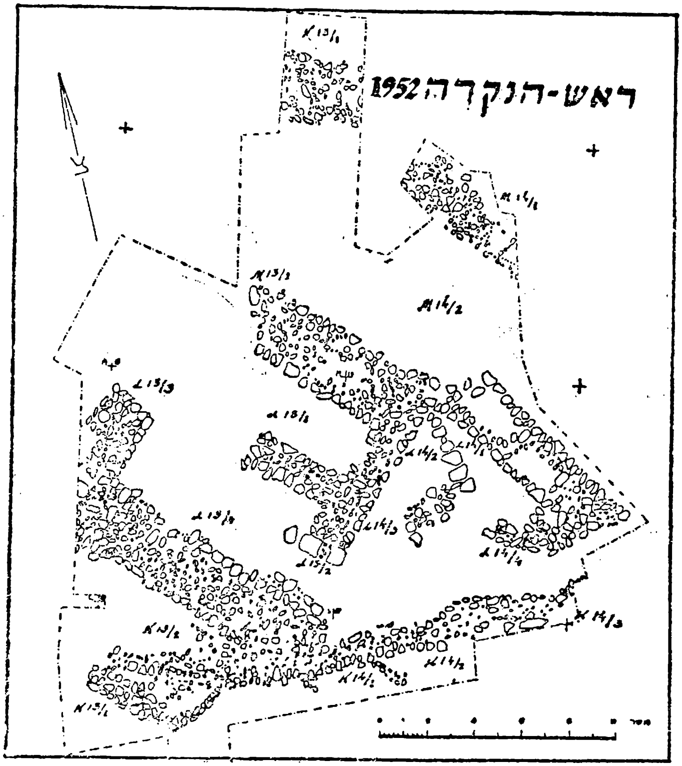

ציור 71: תכנית שער העיר בח׳רבת א־טבאיק, השכבה המשתיכת לשלבים ב׳ וג׳ מן התקופה הכנענית הקדומה

(פרועים) מסוף השלב השני והשלב השלישי של התקופה הכנענית הקדומה. היסודות שנתגלו בנויים אבני־גויל גסות, ויש להניח כי עיקרה של החומה נבנה לבני־טיט מעל ליסודות האבן. החומה הקיפה, כנראה במעגל מוארך, את הישוב הקטן הזה. בצד מזרחה נמצאו שרידי שער־העיר. היחסים בין החומה החיצונית הזאת ובין מבנה־השער עצמו אינם ברורים. אולם ברור כי החומה הקיפה את מבנה־השער מלפניו (ממזרחו), ומדרום למבנה השער בלט ממנה ככל הנראה מגדל מעוגל, ששימש

www.daat.ac.il

תוספת חיזוק להגנה על העיר. מאחורי החומה וסמוך לה בפנים העיר נבנה מבנה מרובע, שחומותיו עבות (עובי יסודות האבן הגיע כאן כדי 2.60 מ׳). בקיר המזרחי, סמוך לקצהו הדרומי, נמצא פתח הכניסה, שרוחבו כדי 2.50 מ׳, והוא מרוצף רבדי אבן גדולים. פנים המבנה מחולק על ידי מחיצה המקבילה לקירותיו הדרומי והצפוני והנמשכת עד אמצע החלל שבפנים המבנה. מול מחיצה זו נפסק קירו המערבי של המבנה, וגם זה הצפוני נפסק (במקצת מערבה מקצה המחיצה), כך שפינתו הצפונית־המערבית של המבנה פתוחה ומשמשת, ככל הנראה, כניסה אל פנים העיר לאחר המעבר בתוך המבנה. ממזרח למבנה, בין פינתו הצפונית־המזרחית ובין החומה החיצונית, נחשפו יסודות אבן של קיר, שהניח רק פתח כניסה צר (בינו ובין החומה החיצונה) אל השטח הקטן שממזרח למבנה השער, ועוד שרידי בניה בלתי־ברורים. ככל הנראה היו אלה תוספות מאוחרות יותר, שנועדו לחזק את מבנה השער (ציור 71).

מענין כאן עקרון המבנה המחוזק בשער־העיר, שאינו מניח אלא פתח צר לכניסה העירה, ותוכנית המבנה שאינה מניחה כניסה ישירה אל פנים העיר, אלא מחייבת את הנכנס פנימה לפנות פעמיים בזוית ישרה (לימינו ולשמאלו) עד שהוא בא אל תוך הישוב המוגן (כך ↥↱), כלומר מקשה על ההתפרצות במישרים בכוח הזרוע אל הישוב[5].

חשיבותו העיקרית של הממצא בחפירות ח׳רבת א־טבאיק בסיוע שהוא מסייע אותנו להבין את שרידי הביצורים שנחשפו בעַי, ולקבוע את השתייכותם התאריכית במסגרת התקופה הכנענית הקדומה, שכן מותה הפתאומי בלא־עת של גב׳ י. קְרַאוּזֶה־מַארְקֵיי ז״ל, אשר ניהלה את החפירות במקום, מנע פרסום דין־וחשבון מלא ומפורט על עבודת המשלחת הזאת. בדינים־וחשבונות הזמניים חסרים פרטים שיאפשרו להתמצא בסבך בעיותיה של החפירה; וכרגיל בדינים־וחשבונות כאלה סותרים כמה פרטים מאוחרים יותר, לאור הגילויים החדשים, את אלה שנאמרו בקודמים. גם כאן, בעי, אנו מוצאים חומה חיצונה, שיחסיה אל הפנימית עדיין אינם ברורים, ומבנה שער בחומה פנימית, שהוא פתח כניסה צר, המוגן מצפונו במגדל סגלגל למחצה, ואילו פרטי ההסדר בפנים העיר אינם ברורים (ציור 72). מערכת־הביצורים הכללית של העי מעניינת ביותר, היא מוּסְגֶּלֶת ומותאמת בכל היקפה אל הקוים הטופוגרפיים של הגבעה אשר עליה הוקמה; ולא זו בלבד, אלא שהיא מחושבת וערוכה לפי תלילותם של קוים אלה ומצב הגנתם הטבעי: בצפון, מקום שגבעת הישוב נשקפת על־פני גיא תלול ועמוק, נבנתה רק חומת אבן אחת, שעוביה הגיע כדי 3 מ׳ ויותר, ונשתמרה בחלקה עד לגובה של 3.50 מ׳. היא בנויה אבני־גויל גסות וכמעט בלתי־משובבות. אלה הונחו במלט־טיט בלא להקפיד על ישור הנדבכים; והרווחים בין אלה, וגם בין האבנים הבודדות בכל נדבך ונדבך, מולאו צרורות־אבן קטנים יותר ומלט־טיט. כנראה נבנתה החומה קטעים קטעים, שכן במקום אחד ניכר מישק (joint) העובר לכל גובהה של החומה. מפלסה הישיר של החומה, בחלק שנשתמר ונחשף, דומה שהוא מרמז על כך, כי השריד שהתקיים עד היום ונחשף בחפירות אינו אלא אדן אבן עצום, המיוסד על הסלע, שרובו היה טמון מתחת לפני הקרקע גם בשעה שהוקם, ועליו נבנה עיקרה של החומה מלבני־טיט. דומה שמצויה עוד עדות רמיזה המלמדת על

www.daat.ac.il

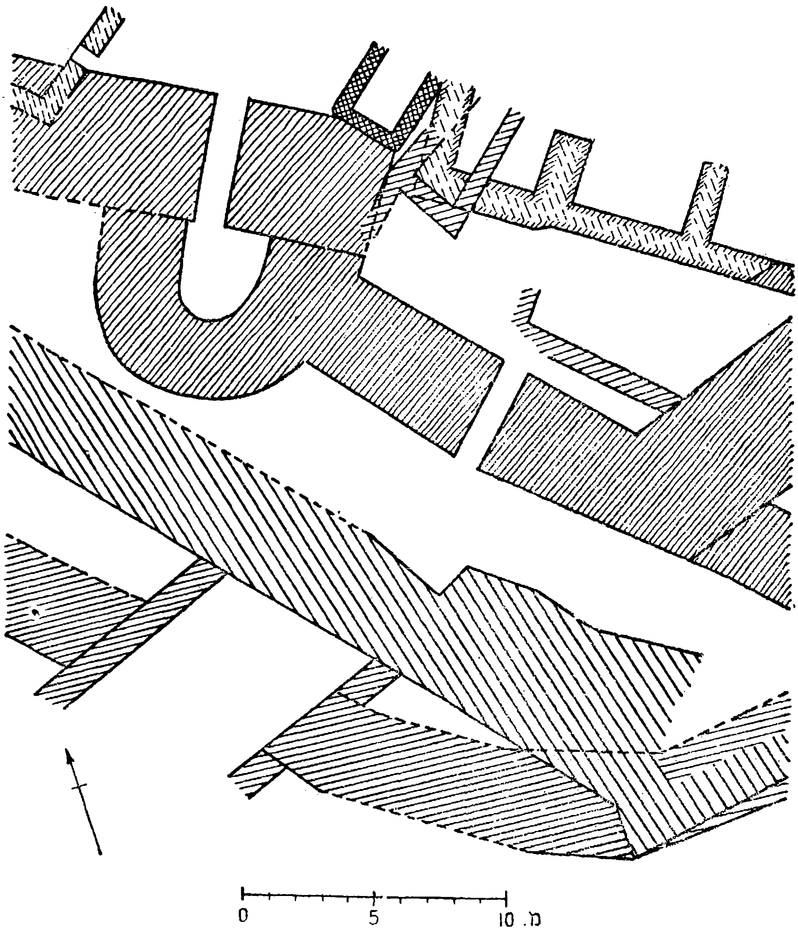

ציור 72: מערכת ביצוריה של העי בדרום־מערבה של העיר ושער הכניסה הצר בחומה הפנימית, המוגן במגדל סגלגל למחצה

הסתברותה של השערה זו. דרך הבניה בעי (בפנים העיר ולא בחומה) וגם במגידו (בחומת העיר), בשלב ג׳ של התקופה הכנענית הקדומה, מייצגת טכניקת בניה באבן שמקורה בבניה בלבני־טיט: נדבכים של לוחות־אבן דקים וקטנים לפי הערך, הערוכים בנדבכי ראשים ופתינים לסירוגים (כדרך הבניה באריחים ולבנים; ראה לוח כז, 1).

במערב העי, מקום שהעיר נשקפת על אוכף רחב המחבר אותה אל הגבעות שבמערבה, נבנתה באחד משלבי התקופה הכנענית הקדומה חומת אבני־גויל עצומה, שעוביה 10 מ׳ וגבהה 5.50 מ׳ (כנראה גובה אדן האבן שעליו הוקמה חומת לבני הטיט),

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

לוח כה

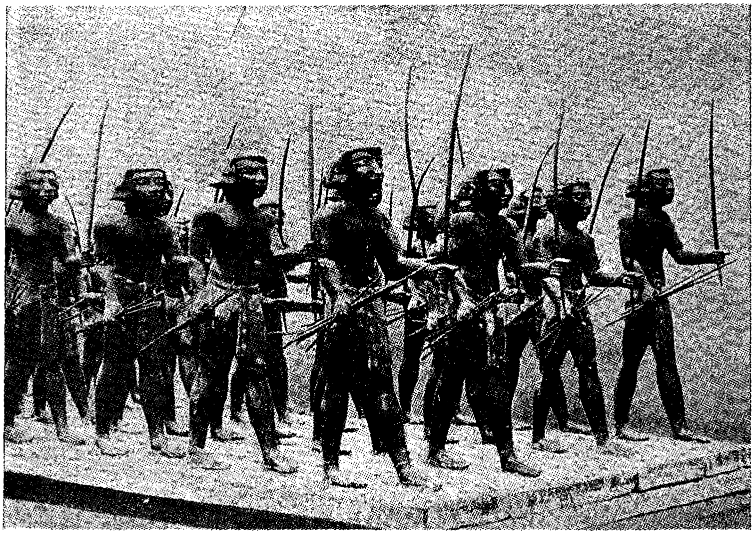

1 : דגם עץ של יחידת קשתים; מצרים, ימי הממלכה התיכונה (המאה הכ׳ לפסה״נ).

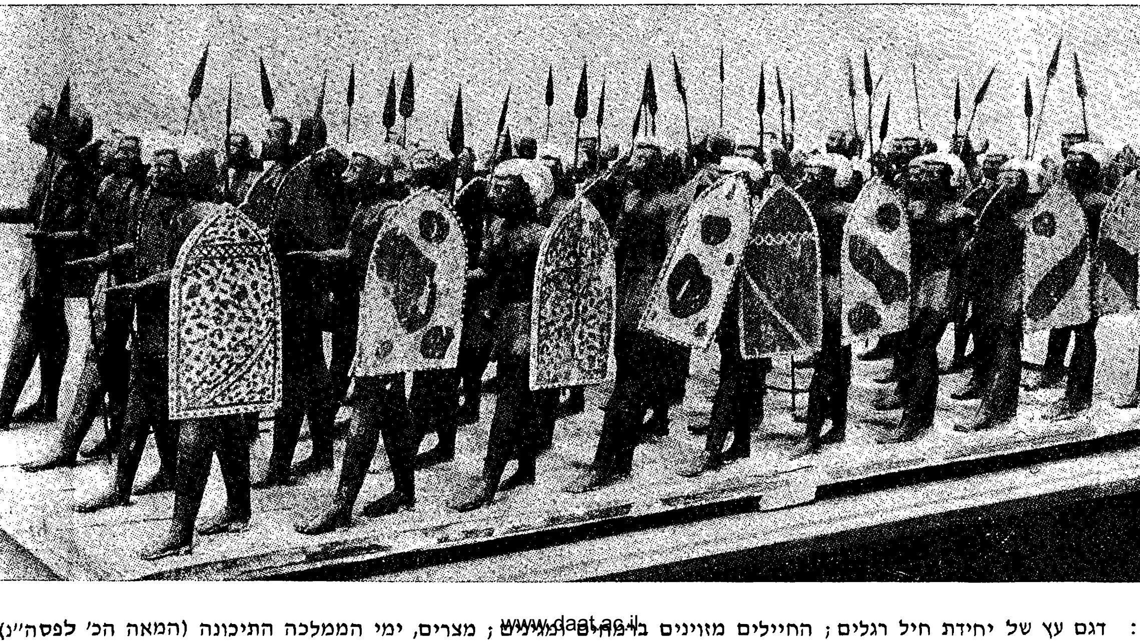

: דגם עץ של יחידת חיל רגלים; החיילים מזוינים ברמחים ומגינים; מצרים, ימי הממלכה התיכונה (המאה הכ׳ לפסה״נ)

www.daat.ac.il

1 : יריחו, שרידי מגדל עגול מן התקופה הניאוליתית הקדם־קדרית.

2 : שער בית־ירח בחומת לבני טיט מן השלב הג' של התקופה הכנענית הקדומה (מבט החוצה). שים לב למדרגות היורדות אל פנים העיר.

3 : תצלום אויר של תל שרוחן (תל אל־פארעה הדרומי). שים לב לנקרות הוואדיות (מימין לשמאל) ולחפיר (ברקע משמאל). לפנים אפיק נחל הבשור (ואדי א־שללה).

והקטע שנשתמר אורכו 40 מ׳ בקירוב. כאן היתה, ככל הנראה, מצודתה הפנימית של העיר, וכאן גם מקומו של השער בחומת העיר (ציור 72).

בדרום נשקפת העי על רמה נרחבת למדי, וכאן היתה טעונה הגנה מכסימלית. לפיכך מורכבת מערכת־הביצורים בצד זה שלוש חומות של אבני־גויל: פנימית, תיכונה והחיצונה. רגליים לדבר, כי הרוָחים שבין החומות מולאו שפך עפר, לכל הפחות בגובה מסוים מעל היסודות. יסודותיה של החומה החיצונה כוסו בחלקלקת עפר שנשתפעה וירדה עד כדי מרחק של 5 מ׳ מן החומה, ונסמכה בתחתיתה על קיר אבני־גויל, אשר נועד, ככל הנראה, למנוע את תזוזת כל גוש הביצורים הרחב הזה והחלקתו במורד הגבעה. עוביה של מערכת־הביצורים כאן, למן פניה הפנימיים של החומה הפנימית ועד פניו החיצוניים של הקיר התומך את החלקלקה, הגיע כדי 20 מ׳.

אותם העקרונות הכלליים, המשתקפים מתכנון ביצוריהן של העי וערים אחרות בתקופה הכנענית הקדומה, נראים בעליל גם בביצוריה של יריחו בתקופה הנדונה (שכבה VII מן המאוחרות[6], השייכת לשלבים א׳ וב׳ של התקופה הכנענית הקדומה). אלא שכאן נבנתה כל החומה כולה מלבני־טיט מרובעות ודקות באופן יחסי, שהונחו ברבדים עבים של מלט, אשר נעשה טיט מעורב בכופר (בִיטוּמֶן), ועוביים כמעט עַד־יע לעובים של נדבכי הלבנים עצמם. כאן הקיפה החומה את מעין אלישע וסגרה אותו בפנים העיר, כדי לספק מים לתושביה בשעת מצור. בשכבה המאוחרת יותר, השייכת לשלב הג׳ של התקופה הכנענית הקדומה, הוקם חֵיל מחוץ לחומת העיר במרחק 3.50 מ׳ ממנה, להגנת המקומות שנראו רפים ביותר במערכת הביצורים. שער העיר (כנראה ממזרח למעין אלישע ומחוץ לשטח הבדיקה במקום זה) הוגן בדרומו במגדל מרובע, שנבנה לבני־טיט על יסודות של ארבעת נדבכי אבן־גויל (בגובה 90 ס־מ). מידותיו היו 18 מ׳ באורך, 8 מ׳ ברוחב (כלומר, מידת בליטתו מן החומה וחוצה); והוא נשתמר כדי גובה של 4 מ׳. בפנימו היו שלושה קמרונות המחוברים זה לזה, אך רק אל אחד מהם היתה כניסה מן החוץ, דרך פתח בתקרתו. קמרונות אלה שימשו מחסנים, כגון בתי־נשק, או אולי חדרי־כלא.

מתקופה זו (הכנענית הקדומה) נשתמרה רק עדות ציורית אחת[7] על ביצורי ארץ־ישראל בתבליט מצרי בקבר מימי השושלת הה׳ (אמצע האלף הג׳ לפסה״נ), שנתגלתה בדֶשַאשֶה אשר במצרים התיכונה. כאן מתואר ישוב מוקף חומה (בצורת סגלגלת רחבה), המוגנת במערכת מגדלים מעוגלים למחצה הבולטים מן החומה וחוצה במרוָחים קצובים[8]. הואיל והביצורים המצריים בני התקופה, בין אלה המתוארים בתעודות תמוניות ובין השרידים המעטים שנחשפו בחפירות, אינם דומים כלל לטיפוס הביצורים המתואר בתבליט, יש לשער כי זוהי תעודה אמיתית ממראה עיניו של האמן המצרי; ומה גם שמציאותם של מגדלים בודדים מעוגלים למחצה או סגלגלים למחצה מקוימת בשרידים שנתגלו בחפירות בישראל[9].

הביצורים בתקופה הכנענית התיכונה

פרק־הזמן הבא בתולדות הארץ, דהיינו השלב הא׳ של התקופה הכנענית התיכונה, עומד בסימן התפשטותם של השמיים־המערביים בקדמת־אסיה ומעברם

www.daat.ac.il

לחיי־קבע, ולפיכך רבים גם בארץ־ישראל ישובי־הקבע החדשים שנוסדו אותה שעה[10]. עם השגשוג העירוני הזה מתפתחות גם שיטות הביצור, שבהן ניכרת בדרך־כלל מסורת העקרונות שפעלו בתקופה הקודמת, אך גם משתכללים כמה פרטים, בעיקר בתכנון השערים המשמשים פתחי כניסה לערים המבוצרות.

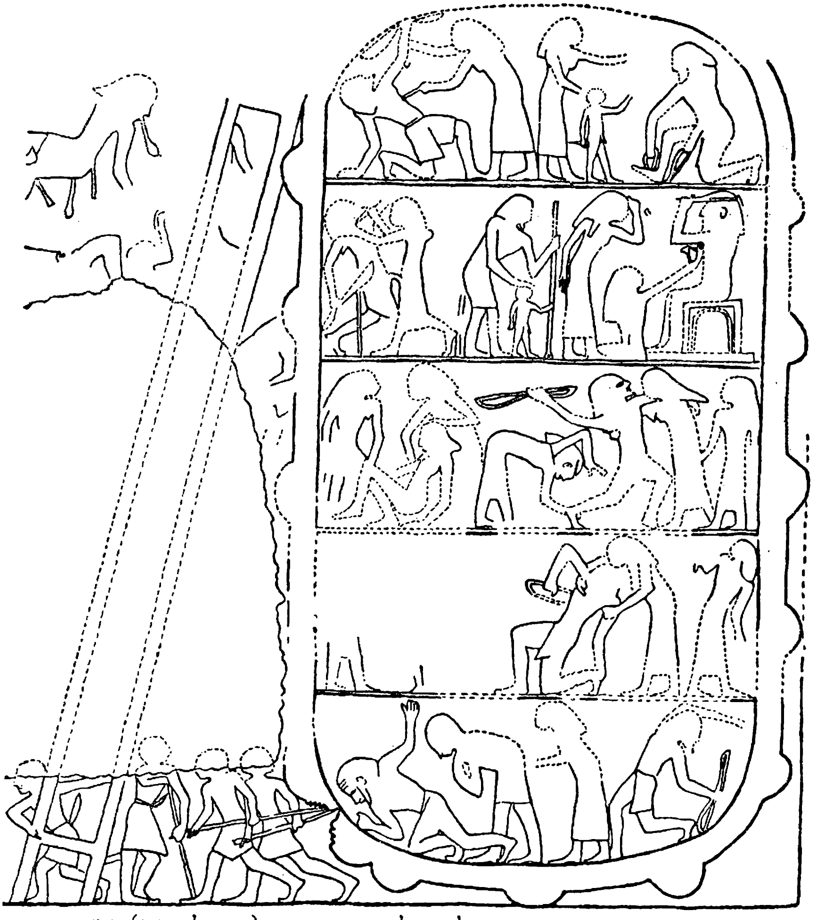

ציור 73: מצור עיר בארץ־ישראל; תבליט מקבר אנתי (השושלת הה׳) בדשאשה שבמצרים התיכונה

לתקופה זאת יש לשייך, ככל הנראה, את החומה ״הפנימית״ שחשף מקאליסטר בגזר, המקיפה שטח קטן יותר מזו של קודמתה (החומה ״התיכונה״). חומה זו בנויה אבני־גויל שהונחו במלט־טיט בנדבכים אירֶיגוּלַאריים. וגם מולאו הרְוָחים, שבין האבנים, וההדורים, שבין הנדבכים, בצרורות אבן קטנים. עוביה של החומה הזאת 4 מ׳, ובכמה מקומות נשתמרה עד כדי גובה של 2 מ׳. שרידים אלה בודאי אינם אלא אדן האבן, שעליו הוקם עיקרה של החומה מלבני־טיט. כאן מתגלים בפעם הראשונה

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

בארץ־ישראל שרידים ממשיים של מגדלים הבולטים מן החומה וחוצה, וסְדורים לכל היקפה במרוָחים קצובים של 27 מ׳ בקירוב -- בניגוד לביצורי התקופה הקודמת, שבה לא נמצאו מגדלים אלא ליד השערים, או במקומות בודדים, אל נכון מקומות תורפה. ברוב המקרים עולה אורכם של המגדלים כדי 12.30 מ׳, ורוחבם (כלומר מידת בליטתם מן החומה וחוצה) 7.20 מ׳. בפנים המגדלים סְדורים חדרים (בתי־נשק, מחסנים או תאי־כלא). אולם הדבר המענין ביותר במערכת־הביצורים זו הוא שער־העיר, שנחשף קרוב לפינתה הצפונית־המזרחית של החומה. כאן נסוגה החומה אל עבר פנים העיר בנסגה (recess), שעומקה 12 מ׳ ורוחבה 37 מ׳. במערבה היא סתומה לגמרי, וכן בדרומה; עיקר דופנה המזרחית פתוחה (בין שתי בליטות מדפנותיה ז דרומית והצפונית), וכאן פתח הכניסה אל פנים העיר. דופנה הצפונית פתוחה כמעט לגמרי, ורק קו החומה נמשך כדי 5.50 מ׳ מערבה מדופנה הדרומית של הנסגה. באופן כזה נוצר פתח־כניסה, המכריח את כל המתכוון לבוא העירה לפנות פעמיים בזוית־ישרה (ציור 74). קשה לדעת היום כיצד היה פתח זה עשוי להיסגר בשעת הצורך.

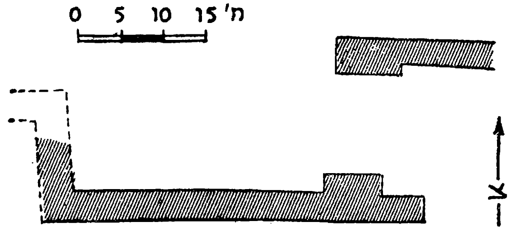

ציור 74: שערה הצפוני של גזר בחומה ״התיכונה״

מקאליסטר משער כי לכך שימשו מחסומים מיטלטלים של קורות־עץ, שאפשר היה להציבם בשעת הצורך ולסגור את מבוא־העיר; ולא נראים הדברים.

מלבד השער הזה חשף חופרה של גזר עוד שער שני, בחלקה הדרומי של חומה זו. אולם שיטת בנייתו, ועצם העובדה שהוא בנוי כולו לבני־טיט וחוצה את החומה באלכסון (ולא בקו מאונך), מלמדים עליו שהוא שייך לתקופה הבאה.

בתקופה זו מתגלה עוד קו אופייני חדש בבניית מערכות־הביצורים בארץ. מקום שנשתמרו שרידי החומות שהוקמו מלבני־טיט, הרי הם בנויים מערכת של נְסָגוֹת וקְדָמוֹת (recesses and ajuttments), השוברות את הקו הישר של היקף החומה מבחוץ

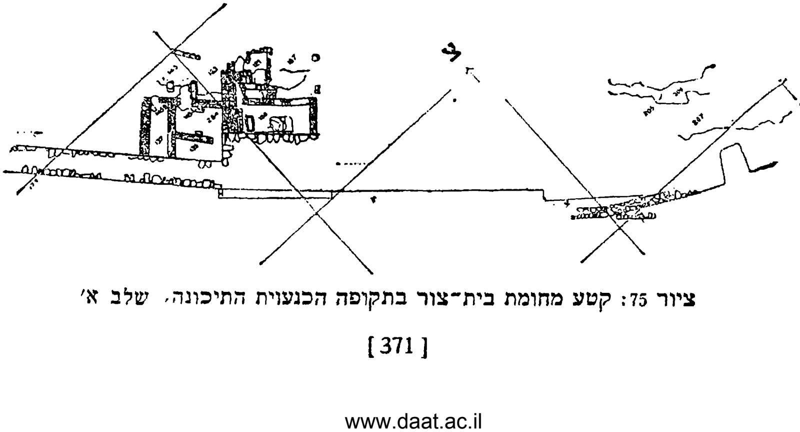

ציור 75: קטע מחומת בית־צור בתקופה הכנענית התיכונה. שלב א׳

www.daat.ac.il

ובמרוָחים שבין המגדלים. ככל הנראה נעשה הדבר לא מטעמים אמנותיים אלא לשם הגברת יציבותה של החומה, שכן שימשו הקדמות מעין מתמכי חיזוק לחומה מבחוץ. קטע נאה של ח:מה כזאת נתגלה בחפירות בית־צור (ציור 75). קטעים גדולים יותר הבנויים בשיטה זו, נחשפו במגידו בשכבה XIII בסמוך לשערה הצפוני של העיר (ראה ציור 76). חומת לבני־הטיט כאן עבה כדי 4.80 מ׳ בנסגות, והוקמה על אדן של אבני־גויל, שהוא עבה במקצת מחומת לבני־הטיט, והוא משתפע ויורד כלפי חוץ בחזיתו. השער הוקם, בדומה לשערה של גזר בתקופה זו, לפי עקרון הכניסה ״המשוקעת״ בנסגה, המוגנת מלפנים בשוליים עודפות של דופנה הקדמית. אלא שכאן נשתכלל עקרון הנסגה, והתחבר אליו מגדל עצום הכולל כדי 3/4 בקירוב משטח הנסגה, ואינו מניח אלא כרבע אחד בלבד לעצם פתח הכניסה מבחוץ, וממנו עוברים דרך המגדל בפניה של זוית ישרה, כדי לחזור ולפנות בזוית ישרה, ולצאת מן המגדל אל פנים העיר (ציור 76). כאן נתגלה גם בפעם הראשונה אופן תכנון הגישה אל השער במערכת

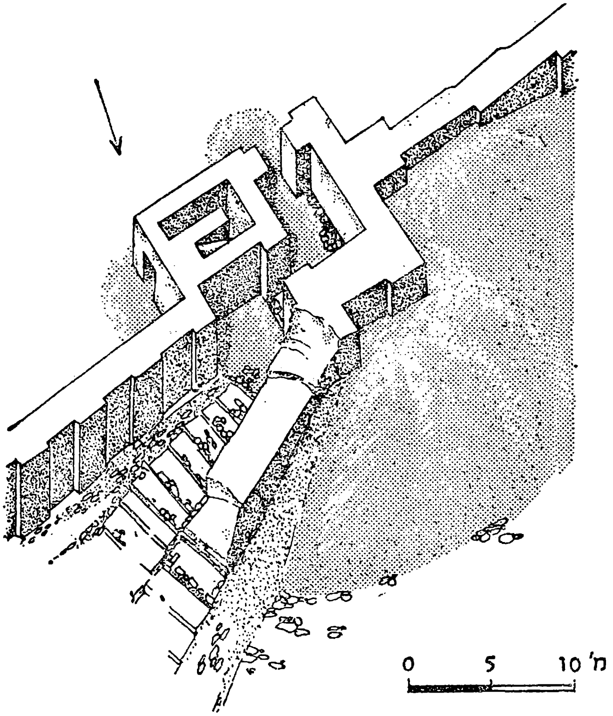

ציור 76: תחזורת השער הצפוני של מגידו בשכבה XIII (סמוך לסוף השלב הא׳ של התקופה הכנענית התיכונה) וקטע החומות שלידו. שים לב לעקרון הכניסה ״המשוקעת״

מעלות, צפּוּת, רחבות ומשופעות, הסדורות לאורך החומה מבחוץ, בינה ובין קיר תומך חיצון, שגם הוא ערוך דרגות במרומיו בהתאם לעליית מערכת המעלות לקראת השער.

www.daat.ac.il

בהמשך המאה הי״ח לפסה״נ שטף ועבר על פני מסופוטמיה הצפונית, סוריה, ארץ־ישראל ומצרים הצפונית גל של כובשים, שכנראה באו להתישב בארצות כיבושיהם. כובשים אלה נודעים בשם חקסוסים (לפי מסורת שנמסרה לנו בספרו של יוסף בן־מתתיהו הכהן, המכונה יוספוס פלאביוס, מפי הסופר המצרי־ההלניסטי מַאנֶתו). כובשים אלה הביאו אתם נשק התקפה חדש: הרכב הרתום אל צמד סוסים, שהיה מהיר ורב־הלם בהתקפתו מכל מה שנודע עד אז בעולם הקדמון. הם אימצו גם את השימוש באיל־הנגיחה, הידוע כבר מתעודות מארי,[1] לקעקוע החומות. בעזרת הרכב הצליחו החקסוסים לנגוף את כל יריביהם, וליסד בשטחי כיבושיהם אִימְפֶּרְיוּם נרחב למדי, שהחזיק מעמד כמאה וחמישים שנה, ושרידיו עמדו על נפשם עוד כמאה שנה בחלק משטח שלטונם הראשון. השימוש ברכב ובאיל־הנגיחה גרר בעקבותיו התפתחות שיטות־לחימה חדשות, וחייב גם שיטות־הגנה חדשות וגם דרכי־תכנון שונות מן הקודמות; והדבר נתן את אותותיו במערכות־הביצורים שהוקמו בשלב הב׳ של התקופה הכנענית התיכונה, הוא ימי שלטונם של החקסוסים, התואמים את חלקה השני של תקופת האבות בתולדות ישראל.

בראש ובראשונה גבר הצורך להרחיק את הצרים המתקיפים מחומות העיר, כדי למנוע מהם את ערעור יסודות החומה והריסתה באמצעות האיל. לשם כך נקטו שני עקרונות חדשים, שהשלימו ושכללו זה את זה. הוקמו חלקלקות משופעות עצומות ביסודות חומות העיר; סביבן נחפר חפיר, שתחתיתו היתה על־פי־רוב תעלה עמוקה למדי וזקופת דפנות, ואילו חלקו העליון השתפע ועלה כלפי חוץ: מצד העיר כחלק מן החלקלקה המשופעת; ומצד חוץ כחלקלקה־שכנגד (conter-scarp), שהשתפעה ועלתה עד פני הקרקע. החפיר והחלקלקה מנעו את התוקף מלהתקרב אל חומות העיר, ולקעקע את חומותיה ולהסתער עליה לפתע.

ההסתגלות אל חיל־המחץ חייבה גם שינוי יסודי בתכנון שערי־העיר. כניסה נוחה ומהירה אל העיר בכלי־רכב רתום לסוסים אבירים, מבויתים רק למחצה, לא היתה אפשרית דרך טיפוס השער הקודם, שכפה על הנכנסים שתי פניות בזוית ישרה, ולפרקים אף שלוש. ולא זו בלבד אלא שפתחם של השערים היה צר מכדי מעבר רכב; והוא הדין ביציאה מן העיר. אנו מוצאים, איפוא, עם התגלות הביצורים החקסוסיים, שנזכרו לעיל, גם טיפוס חדש של שער־עיר, המיוסד על עקרון כניסה רחבה ובקו ישר ובהמשך הדרך החיצונה אל רחובה של העיר. אולם שער כזה הקל את הכניסה לא רק מן הנכנסים העירה בדברי שלום, אלא היה עשוי להקל גם את ההתפרצות העירה בכוח הזרוע. לפיכך בוצרו השערים בבנייני מגדלים מעליהם ובהתקנת מעברים מוצרים במבוא־השער ובמוצאו, ולפרקים אף באמצעו, במרוָחים קצובים זה מזה, שהיו ניתנים לחסימה בזוגות דלתיים כבדות של עץ.

טיפוס כזה של שער הוא שער הכניסה לגזר, שנפתח בחומה הפנימית, בדרום־העיר. כאשר כבר נאמר לעיל, שייכת חומה זו בכללה לשלב א׳ של התקופה הכנענית התיכונה, ואולם השער הדרומי הזה נפרץ בה בפרק מאוחר יותר, בשלב ב׳ של התקופה הכנענית התיכונה, בימי שלטונם של החקסוסים. וכמה רמזים לכך: א. העקרון, שעליו מבוססים תכנונו וביצוע בנייתו, הוא תוצאה של תנאים אשר השתררו רק בשלב הנ״ל; ב. השער בנוי לבני־טיט לתוך אדן חומה הבנוי אבני־גויל; והנה

www.daat.ac.il

דוקא החומות החקסוסיות בנויות בדרך־כלל לבני־טיט בלבד, לפרקים על יסודות נמוכים של אבני־גויל; ג. השער חוצה את החומה לא במאונך (לעוביה) אלא במלוכסן (לרוחבה); יתכן כי בא הדבר מתוך אי־דיוק בביצוע, כי אז יש בה בעובדה זו משום רמז כי השער נפרץ רק כעבור זמן־מה לאחר הקמת החומה עצמה; שכן קשה להעלות על הדעת כי בוני החומה, שהתכוונו לכתחילה לפתוח כאן שער, ילכסנוהו

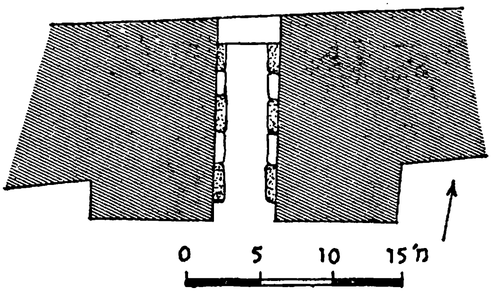

ציור 77: השער הדרומי בחומה "הפנימית" של גזר

במכוון כלפי ציר העובי של החומה עצמה; ואפילו נעשה הדבר במכוון, כי אז תורה גם עובדה זו דוקא על תקופת החקסוסים, שכן תופעה כזאת נודעה עד עתה רק מדין־וחשבון אחד על חפירות: מחפירות שָׁרוּחֶן (תל אל־פארעה שעל נחל באר־שבע), וגם שם מיוחס השער למערכת־ביצורים חקסוסיים, אם גם דבר זה אינו ודאי בהחלט.

השער האופייני והמעניין ביותר מטיפוס זה הוא שערה הצפוני של שכם העתיקה, שנחשף בחפירותיהם של זֶלִין ווֶלְטֶר בתל בלאטה (שכם העתיקה). זהו מבנה אבן עצום, שיסודותיו יורדים לעומק של 6 מ׳ מתחת למפלס־הספים שבו. רוחב מבנה השער כולו 16 מ׳ (חזית), ואורכו 18 מ׳ (מצד חוץ לעיר לפנימה). הוא בנוי לפי עקרון כניסה ישירה העירה מן הדרך הבאה מן הצפון (החופרים לא בדקו את תואי הדרך מחוץ לשער). במבנה עצמו שני חדרי רוחב, שביניהם קיר חוצץ באמצע המבנה, והמעבר בשער נתאפשר על־ידי שלושה פתחים (זה מאחורי זה) בקירות המבנה החיצונים ובקיר החוצץ, המכוונים האחד מול משנהו. רוחב כל פתח ופתח 2.70 מ׳. אין החופרים מודיעים אם מצאו עקבות דלתיים (שסגרו כל פתח) או לא. בפינותיו החיצונות של החדר החיצון בשער נפתחו פתחים אל מסדרונות שעברו בקירות

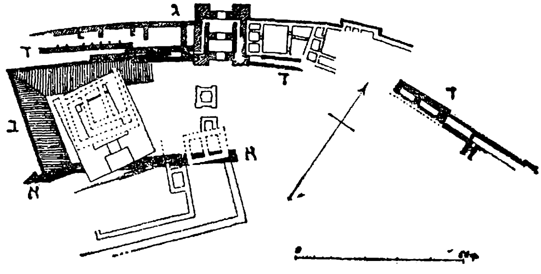

ציור 78: מערכת ביצורים של שכם העתיקה בצפון העיר, בתקופות שונות

www.daat.ac.il

מבנה־השער (במזרח ובמערב). המערבי הוביל (בצורת ז״ן עברית הפוכה) אל המרחב שבפנים לחומה ממערב לשער, ואילו המזרחי נמצא מסתיים, לכאורה, באמצע הקיר. אין ספק שהיה בו כבש או מדרגות, לעלות בהם אל קומותיו העליונות של המגדל העצום, מעל למעבר השער הזה (ציור 78)[12]. טיפוס שער זהה נתגלה בחפירות חצור בצפון־מזרח העיר התחתית. דרך רחבה שפולסה על סוללה מיוחדת הובילה אל השער כשהיא נתמכת לעבר המדרון בקיר אבנים גבוה[13].

כיצד נתקשרו בתקופה זו החלקלקות העצומות וחומות לבני־הטיט שבראשיהן אל שערי־העיר, לא נבדק לפי שעה; שכן מקום שנחפרו ונחקרו שערי־העיר, לא נבדקו החלקלקות לכל גובהן ומהלכן (מגידו), ומקום שנבדקו יפה החלקלקות (בית־עגלים; תל גריסה, אולי מקומה של גת־רימון), לא נבדקו השערים; ובמקומות בודדים ששם נחשפו ונבדקו גם שערים וגם חלקלקות, לא נבדקו קשריהם עד־כדי הסקת מסקנות בענין זה (שרוחן; שכם).

החלקלקות נעשו ברוב המקרים מעפר כבוש (terre pisée), שנטוח כרגיל מצד חוץ טיח־טיט חלק, אך לפעמים ניתן על החלקלקה מבחוץ ציפוי אבן. המילוי אשר מתחת לציפוי או לטיח נעשה לפרקים לא מעפר כבוש אלא מכתיש של אבני־גויל, שברי לבנים או שפך אחר.

חלקלקות כאלה מצויות בכל חבלי־הארץ, החל בצפון (חצור), ועבור על־פני אזורי המרכז (תל גריסה, בעמק־החוף; לכיש ותל בית־מרסם, באשדות־המערב של הר־יהודה; יריחו בעמק־הירדן), וכלה בנגב (בית־עגלים, על החוף; שרוחן ותל הרור, כנראה גרר, בנגב המערבי; תל באר־שבע, בנגב הצפוני־המרכזי). חלקלקה טיפוסית ממין זה, דרך־משל היא חלקלקת שרוחן. כאן היה הישוב מוגן משלושה צדדים במורדות התלולים אל נחל הבשור (ואדי שלאלה, ממזרח) ואל גיאיות פלגיו הצדדיים (מדרום ומצפון), ורק מצד מערב לא חצצה שום מחיצה טבעית בין התל ובין המישור שסביבו (לוח כו,3). כאן נחפר חפיר רחב (24 מ׳) שבתחתיתו תעלה זקופת דפנות (1.20 מ׳ רוחבה). מצד העיר מגיע גובה דופנה הזקופה כדי 2.20 מ׳, ומשם מתחילה חלקלקה משופעת השופעת ועולה בזוית של 33° לאורך 20 מ׳ בקירוב עד שיא התל. מצד חוץ אין הדופן הזקופה של התעלה גבוהה אלא 1.20 מ׳, ומשם ומעלה שופעת ועולה, עד לפני הקרקע שסביב התל, חלקלקה־שכנגד בזוית של 40° לאורך 9 מ׳ בקירוב (ציור 79). במרום החלקלקה (מצד העיר) נבנתה חומת לבני־טיט, שנסוגה במקצת משפתה העליונה של החלקלקה, ורוחבה הגיע כדי 3 מ׳. כאמור עבר החפיר רק לאורך גבולו המערבי של התל, בין הגיאיות הצפוני והדרומי שתחמו את

ציור 79: חתך בחלקלקה של שרוחן

התל; ואולם החלקלקה והחומה שעליה הקיפו את כל התל סביב סביב, גם על פני המורדות התלולים של נחל הבשור והגיאיות הצדדיים. החלקלקה נעשתה בעיקרה חומר כתוש, והיא נטוחה מלמעלה ציפוי של טיח־טיט חלק. אין החופר מודיע אם בדק היש מצע כל־שהוא מתחת לחומר, או שהונח החומר על הקרקע הבתולה או שפך העיים של מורדות הגבעה.

חלקלקה דומה חשף פיטרי גם בבית־עגליים (תל אל־עג'ול), שעל חופו הצפוני של נחל הבשור. גם כאן מוגנה צלעו הדרומית־המערבית של הישוב באפיקו העמוק של הנחל, אך בהיעדר גיאיות צדדיים (כמו בשרוחן) הוקף התל חפיר מלאכותי משלושת עבריו האחרים. החפיר משלושת עברי התל היה ארוך 1,200 מ' הקירוב; רוחבו מלמעלה הגיע כדי 10.5 מ' ועומקו הממוצע היה 4 מ' בקירוב. חתך בצפון־מערב התל גילה כי כאן חסרה התעלה העמוקה זקופת הדפנות בתחתית החפיר, שהוא שטוח פה ורוחבו כדי 4.50 מ' בקירוב. מעברו החיצון משתפעת ועולה חלקלקה־שכנגד אל פני הקרקע מחוץ לעיר בשיפוע זקוף למדי, הנפסק במחצית גובהו במדף צר ושטוח, ואילו מעברה הפנימי משתפעת ועולה בזוית של 35° החלקלקה, ששטחה העליון היה טוח טיח־טיט חלק, והיא הקיפה לפנים את העיר (ציור 80). כנראה היתה קיימת על

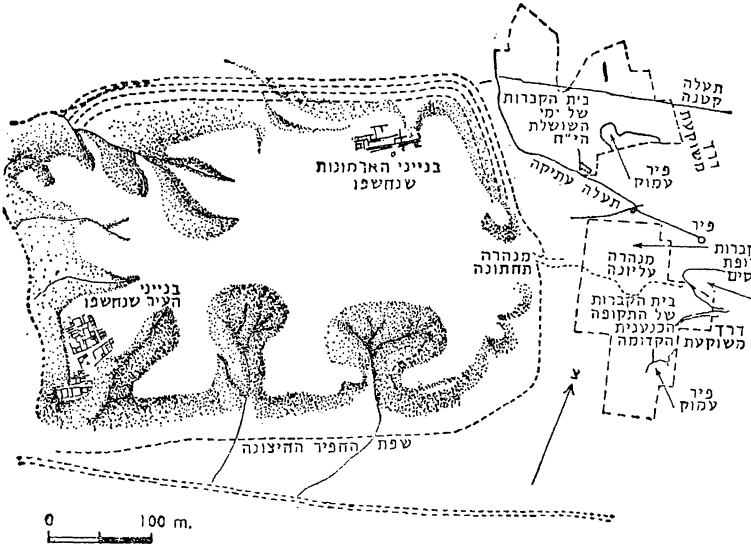

ציור 80: ביצורה של בית־עגליים

שיאה חומת לבני־טיט. גם כאן לא נחפר שער־העיר ולא נחקרו קשריו אל החלקלקה, אבל מקומו נקבע בודאות; והגישה אליו נתאפשרה מתוך שבמקום זה הופסק החפיר והושארה רצועת קרקע, רחבה כדי 8 מ' בקירוב, שעליה עברה הדרך המובילה אל השער.

ביצוריה של בית־עגליים מצטיינים בעוד תופעה אחת, שהיא מיוחדת במינה לפי שעה. כאן היתה קיימת, ככל הנראה, מערכת־בטחון קדמית, בצפון־מזרח העיר

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מעבר לחפיר מבחוץ, שנועדה להקנות תוספת חיזוק להגנה על הגישה אל השער. מערכת זו לא נחפרה ולא נחקרה לכל היקפה, אלא רק חלקים חלקים, שאמנם אינם מצטרפים לפי שעה לתמונה שלמה, אבל דומה שיש ביניהם קשר. החלק העיקרי מאלה שנחשפו ונחקרו היא מנהרה תת־קרקעית עקלקלה, שראשיתה בדופן החיצונה של החפיר, בקרבת רצועת הגשר המובילה אל השער, וסופה בפיר צמוק למדי, המרוחק כדי 150 מ׳ מן החפיר מזרחה בקו ישר. בדפנות המנהרה עצמה נראים לפחות בשני מקומות חריצים שכנראה נועדו להכנסת לוחות אבן או עץ לחסימת המעבר. עובדה זו מעידה על כך שהמנהרה היתה משולבת במערכת־ההגנה על העיר, ולא נחפרה כאמצעי להתקפה סמויה מעין הנצורים. בסביבות פיר־המוצא נראים קטעי תעלות ושבילים משוקעים לעומק, מתחת לפני הקרקע. אמנם, יש להודות כי יחסיהם התאריכיים של חלקים אלה (ממערכת־ההגנה הנוספת) זה לזה, וכן יחסם התאריכי למערכת־הביצורים הכללית של העיר בתקופת החקסוסים, אינם ברורים כלל, וייתכן שהם קודמים לפרק־הזמן הנ״ל, או אפילו מאוחרים ממנו.

חלקלקה מענינת בת הזמן הנדון בזה נבדקה גם בחפירות תל גריסה. כאן הוצע על מורדות התל בצפון, במזרח ובדרום (במערב פונה התל במדרון תלול ביותר אל עבר נהר הירקון, ומפני העיבוד החקלאי הממושך קשה לדעת מה היה מצב הקרקע במקום לפנים) מצע של לבני־טיט דקות וארוכות, ומעליו נשפך רובד עבה של כתיש גויל ועפר הדוק, שאולי הוחלק לפנים על פניו מלמעלה בטיח־טיט, וכך נוצרה חלקלקה ארוכה ותלולה למן רגלי הגבעה ועד שיאה. בתחתיתה נסמכה החלקלקה על קיר תומך של כמה נדבכי אבן־גויל; ובקירוב באמצע המדרון נבנו על פני מצע הלבנים (ובתוך גוף החלקלקה) קטעי קירות של לבני־טיט בצורת סכסך (זיגזג), שתפקידם היה לעגן את מסת החלקלקה במקומה ולמנוע את תזועתה במדרון הגבעה. במרום החלקלקה נבנתה חומה עבה למדי של לבני־טיט. מכיון שלא בדקו החופרים את הקרקע בתחתית הגבעה, אין לדעת אם היה קיים כאן חפיר או לא. לפי סימנים שעל פני הקרקע (שלא נבדקו בחפירות), דומה שהיה לישוב זה רק שער־כניסה אחד (מהדרום), ודרך הגישה אליו נמשכה למרגלות החלקלקה מדרום, כך שהיו המתקיפים נאלצים להפנות את צדם הימני, החשוף, לעבר המגינים בבואם להסתער אל השער.

גם החפירות במגידו גילו ביצורים מעניינים מן התקופה הנדונה (הכנענית התיכונה), ביחוד מפני שהגיעו החופרים אל השכבות המתיחסות לפרק־זמן זה בכל שלושת השטחים שנחפרו בשולי התל (AA, BB, CC), אף־על־פי שקטעיותם של השטחים אינה מאפשרת בירור סופי של כמה פרטים חשובים. על ממצאי שכבה XIII, שעודנה שייכת לשלב הא׳ של התקופה הכנענית הנדונה, כבר דובר לעיל. כאן יש להוסיף רק כי בצד דרום בוצרה העיר שתי חומות: פנימית – סמוך לשיא התל, וחיצונה – במורד התל למטה מאמצעו; הרווח שבין שתי החומות מולא שפך עיים, וייתכן כי אף כוסו פני המילוא הזה שכבת טיח־טיט (שטח CC). במזרח התל לא נתגלו אלא שרידי חומה אחת, 1.50 מ׳ עוביה, שמקומה הטופוגרפי תואם את מקומה של החומה הפנימית בדרום, והיא בנויה לבני־טיט על יסודות אבן־גויל, קדמות ונסגות לסירוגין (שטח BB). לא נמצאו כל סימני כיסוי או חלקלקה לפני החומה מבחוץ[14], ואילו מצד

www.daat.ac.il

פנים עבר לאורכה רחוב מרוצף צרורות גויל. גם בצפון העיר (שטח AA) נמצאה רק חומה אחת, התואמת לפי מצבה הטופוגרפי את מקום החומה הפנימית שבדרום העיר, ואף היא בנויה לבני־טיט על יסודות אבן, קדמות ונסגות לסירוגין[15]. עליה נסמכה מבחוץ חלקלקה. זו היתה מורכבת מרובד עבה (1 מ׳ ומעלה) של כתיש וצרורות של אבן־גיר, וכנראה צופתה מלמעלה ציפוי דק של מלט גירי. שער־העיר בשכבה זו נבנה, כאמור, לפי עקרון הכניסה המשוקעת, אך ליתר חיזוק הובלטה כאן גומחת הכניסה אל מחוץ לחומה (השוה ציור 76). מפני התנאים הטופוגרפיים אי־אפשר היה לקיים כאן את העקרון שהעולים אל השער יִפנו אל החומה את צדם הימני שלא כוסה מגן.

בשכבה XII, השייכת לימי שלטון החקסוס ם, חוזקה החומה בצפון ובמזרח על־ידי תוספת (לפניה) מבחוץ, אשר הכפילה את עוביה. אף זו נבנתה קדמות ונסגות (לבני־טיט על יסודות אבן). שערה הצפוני של העיר לא חשף (הוא נמצא, כפי הנראה, ממזרח לאור שנחפר בשטח זה). החלקלקה הישנה הוסיפה לשמש גם בשכבה זו, ואף־על־פי שהחופרים מיחסים אותה לשכבה XIII, אי־אפשר עדיין להחליט בודאות, אם אינה שייכת אליבא דאמת רק לשכבה XII. בדרום החלה כנראה החומה החיצונה להתמוטט לצד חוץ תחת לחץ המילוא שבינה ובין החומה הפנימית. לפיכך נתמכה עתה בגוש מעוגל לנחצה של לבני־טיט, ומעליו הונחה הלקלקה שופעת אל מרגלות הגבעה שעליה התנוססה מגידו. החופרים לא בדקו אם בתחתית החלקלקה נמצא כאן חפיר אם לא. הקטע הקטן של החומה הפנימית שנחשף כאן דומה כאילו הוא בנוי חומת־סוגרים, כלומר שתי חומות זו מבפנים לזו וביניהן חדרים ששימשו מחסנים, אסמים וכיו״ב (ציור 81). אם נכון הדבר, הרי זו חומת־הסוגרים הקדומה ביותר בארץ־

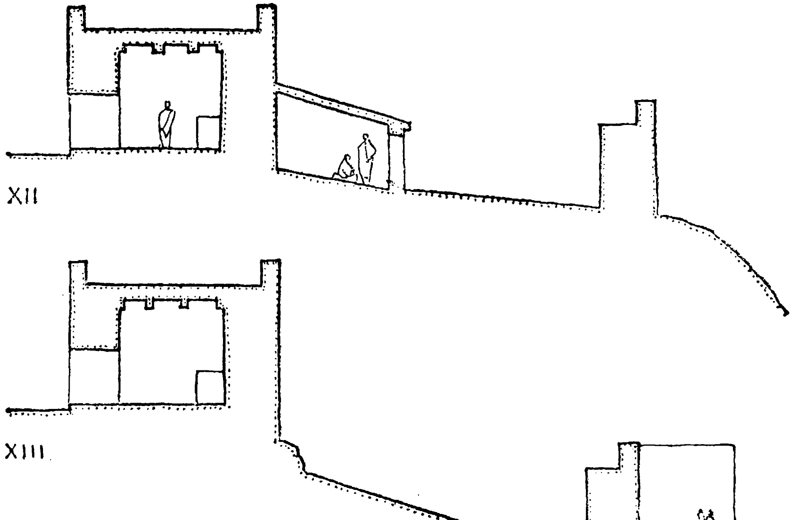

ציור 81: תחזורת של חומות מגידו בדרום, בשכבות XIII—XII

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

ישראל; ולא זו בלבד, אלא שאין לה אח ורע בישראל בשום מקום ובשום זמן עד ימי המלוכה הישראלית[16]. אך יתכן שאין אלה אלא קטעי בניינים שנסמכו על החומה, ממש כבניינים שנסמכו עליה בצפון, אלא ששם יש לבניינים הסמוכים קיר נבדל משלהם. גם במזרח הוכפל עוביה של החומה (בקדמות ובנסגות), ואף נבנה כאן מגדל מלבני בן שני חדרים הבולט מן החומה וחוצה (לוח כז,2). יש משערים כי נבנה המגדל במקום זה כדי להגן על שער שני, שנמצא בקרבת מקום (מחוץ לאזור שנחפר; לאור סימנים שונים שהעידו על מציאות שער בקרבת מקום גם בשכבה XVII). מבפנים לחומה היו השרידים פרועים ביותר, אך יתכן כי גם כאן נסמכו הבניינים על החומה, עד־כדי יצירת רושם של חומת־סוגרים; והוא הדין בשכבה XIII, שכן מה שנראה כרחוב רצוף יכול היה להיות שרידי רצפות בחדרים שקטעי קירותיהם נחשפו ממערב לריצוף.

משאנו מגיעים לשכבה XI, השייכת לעיצומם של ימי שלטון החקסוסים, אנו מוצאים כי הונחה כאן חלקלקה חדשה, אלא שדרך בנייתה ומידת השתרעותה במדרון התל לא נחקרו. במרום החלקלקה הוקמה חומה של לבני־טיט על שלושה נדבכים של אבני־גויל קטנות, והחלקלקה עלתה וכיסתה את החומה מבחוץ כדי 50 ס״מ מעל ליסודותיה. החומה עצמה היא מיוחדת במינה. עוביה מגיע רק כדי 1.40 מ׳ בממוצע, והיא סמוכה מבפנים במסעדים, הבולטים מן החומה פנימה כדי 1.50 מ׳ בקירוב ורוחבם 1.10 מ׳ בקירוב; המִרְוָחים שביניהם אינם שוים בדיוק, אבל הם מגיעים כדי 1.40 מ׳ בממוצע. קטע החומה שנחשף נסמך על שער־העיר בקצהו המערבי, אך אינו משולב במבנה־השער, והוא עובר מן השער ומערבה בקו מתעגל כסגלגלה לאורך

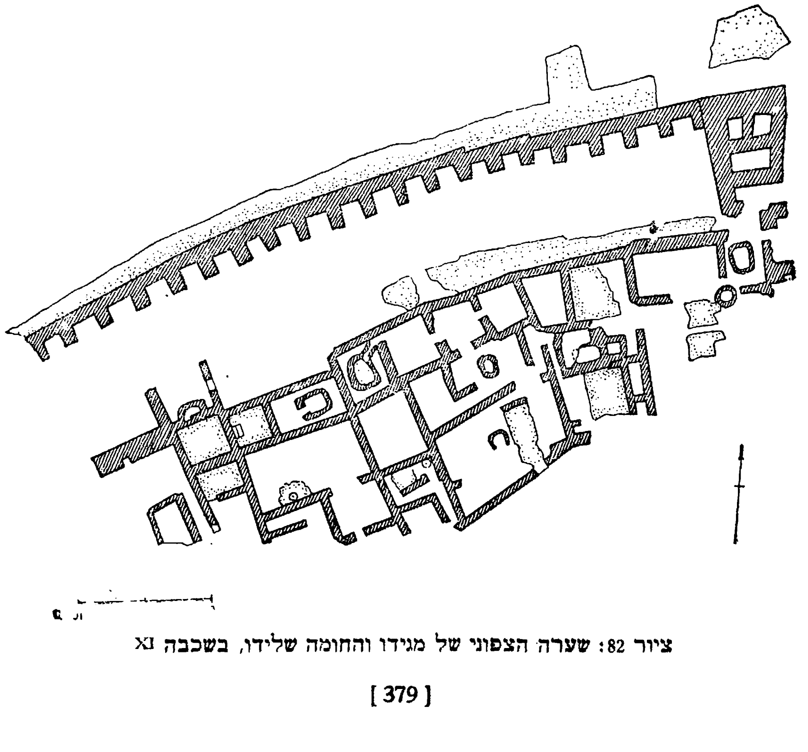

ציור 82: שערה הצפוני של מגידו והחומה שלידו, בשכבה XI

www.daat.ac.il

שיאו הטופוגרפי של תל מגידו במקום זה. מן השער לא נותר אלא חציו המערבי בלבד (השאר נחרב על־ידי יסודות שערים מאוחרים יותר), אלא שדי בשריד זה כדי לקבוע שהיה זה שער של כניסה ישירה, ומעליו מגדל גבוה, ומצדי המעבר שבו כמה חדרים (ציור 82). מבפנים לחומת העיר נמשך לאורכה מרחב קָטור, כלומר מרחב בלתי־מְקוֹרֶה, שרוחבו כדי 8 מ׳ בממוצע, וככל הנראה היה מרוצף כולו אבנים קטנות; מרחב זה הבדיל בין החומה ובין בנייני העיר.

כבר נאמר לעיל כי בעיקר סמכו מקימי הביצורים החקסוסיים על ההלקלקות העצומות; ואם בתחילה עדיין נוטים מבצרי הערים הכנעניות הקדומות גם בתקופה זו לזַוֵג את החלקלקות החקסוסיות עם חומות עבות (במגידו בשכבה XII), הנה במשך הזמן מגיעים גם הם לידי מסקנה כי אין צורך בחומות מַסִיבִיּוֹת ביותר, ומסתפקים בחומות שאינן עבות במיוחד, הנסמכות על מסעדים מבפנים, כמו במגידו בשכבה XI (ציור 82).

שיטת בניה דומה במקצת נמצאת גם בחפירות שכם העתיקה. כאן נתגלו שרידי חלקלקה של עפר כבוש, חקסוסית טיפוסית. למעשה, נחשפה כאן פינה אחת של מרובע מוקף חלקלקה כזאת (לעיל, ציור 78, חומה ב׳). מה היחס בזמן ובמקום בין חלקלקה ראשונה זו ושער־העיר החקסוסי הטיפוסי שמצפונה, לא נתברר. לאחר זמן היה הכרח להרחיב את תחומי העיר צפונה, ונשפכה סוללת־מילוא עצומה מצפונה של החלקלקה הנ״ל. מילוא זה, בעומק של 6–8 מ׳, הכיל שפך עיים (מהתקופה הכנענית הקדומה), אבני־גויל קטנות, חרסית ועפר אדום (כעפרו של הר עיבל הסמוך). על המילוא הזה, שהוא עיקרה של החלקלקה החדשה, הונח ציפוי אבן, שעוביו 1.60 מ׳ בקירוב. ציפוי זה בנוי ממש כחומה בנדבכים ישרים, פחות או יותר, ובדרך בניה, שהחופר מכנה אותה ״קִיקְלוֹפִית״, כלומר בניית גושי גויל גדולים, בעיקר בחלקו התחתון, ואורכם של הגושים מגיע כדי 2 מ׳, בבניה יבשה תוך מילוי הרווחים בין הגושים ובין הנדבכים בצרורות קטנים יותר. שיפועו של הציפוי הוא כדי 1.60 מ׳ על פני גובה של 7 מ׳, והוא נמשך בגובה פוחת והולך לאורך 100 מ׳ בקירוב מן השער ומערבה, בקו המהווה את ראשיתה של סגלגלה ארוכה (סביב כל העיר?). מתוך גובהו הקטן והולך, והיפסקו לאחר המרחק הנ״ל, מסיק זלין, שחפר בשכם, כי החלקלקה הזאת לא הגיעה מעולם לידי גמר מלאכתה. אולם אין מסקנה זו הכרחית, שכן ידוע יפה כי מבנים עצומים מעין זה שימשו תמיד מקור לשדידת אבני־בניה במשך הדורות הבאים; ומסתבר יותר כי שדדו מבַצרי דורות מאוחרים יותר את אבני החלקלקה לצרכי בנייניהם הם, ומה שנותר הושאר בכוונה, לבל יתערערו יסודות השער, שהוסיף לשמש את תושבי שכם במשך 1,000 שנה בקירוב לאחר היבנותו[17].

עד עתה נתפרסמו רק דו״חות זמניים[18] ומקוטעים על החפירות בשכם, ובמקצתם הם גם סותרים זה את זה בהיותם מיוסדים על דעות מנוגדות של חברי המשלחת השונים; ולפיכך קשה להעלות מהם על־פי־הרוב מסקנות סופיות; אך נראים הדברים כי חלקו העליון של הציפוי הנ״ל שימש חומה ממש, אם כחלק של חומת אבן, או (מה שמסתבר יותר) כאדן אבן לחומת לבני־טיט שנבנתה עליו. מה שהחופר מתאר כאן כ״ארמון״ הסמוך על החומה מבפנים, הוא מבנה מאוחר יותר. אך דומה כי חלקים ממבנה זה אינם אלא מסעדים פנימיים לחומה כדרך הבניה במגידו

www.daat.ac.il

(שכבה xi; השוה ציורים 178ו־82) ולאורכם נמשך מבפנים לחומה מרחב קטור ממש כמו במגידו. אם שייכת שורת העמודים שמעבר למרחב זה לתקופת הבניה הנדונה או לא, קשה להעלות מן הדו״חות. מכל מקום דבר אחד ברור, כי כמו במגידו כך גם כאן נסמכת חומת הציפוי על מבנה־השער, אך אינה משולבת בו. ויש רק להצטער, כי בשני המקומות שבהם נחשפו הקשרים שבין השערים והחלקלקות (מגידו ושכם) לא נבדקו למדי דרכי הגישה והעליה אל השערים הנ״ל, ולא נמסרו ידיעות מדויקות על יחסי הגבהים בין דרכי הגישה, השערים והחלקלקות[19]. החופרים אינם מודיעים אם מצאו חפיר בתחתית החלקלקות בשכם.

ציפוי אבן דומה על גבי חלקלקה גילה גַארְסְטַנְג עוד במקום אחר בארץ־ישראל, ביריחו. הציפוי ניתן מעל למילוא של שפך עיים במורדות התל, סביב כל החפיר, כדי גובה של 6.50 מ׳ בקירוב: הוא נבנה אבני־גויל משובבות באופן גס, שהונחו כנדבכים ישרים. יסודותיו, שנבנו גושי אבן גדולים ביותר, שוקעו מתחת לפני הקרקע של אותו זמן, ותעלת־היסוד הזאת הורחבה כדי חפיר, שהקיף ככל הנראה את כל החלקלקה. בקירוב במחצית שיפועו של ציפוי האבן הזה עבר נדבך ״חוגר״, שבלט במידת־מה מפני הציפוי וחוצה. לדעת החופר היה זה מעין ״מקפץ״, שנועד להזריק את הקלעים שהושלכו מעל החומה למרחק גדול יותר אל מחוץ לעיר, אבל ההשערה מפוקפקת. במרום החלקלקה הוקמה חומת מעקה של לבני־טיט, 1.50 מ׳ בקירוב גובהה, ומצד פנים העיר עברה לאורך החלקלקה דרגת יריה, שעליה יכלו להתייצב המורים המגינים על העיר. בחפירותיה האחרונות של גב׳ קֶנְיוֹן נתברר כי חלקלקה זו מיצגת את השלב האחרון בביצוריה החקסוסיים של יריחו. קדמו לה שתי חלקלקות של עפר כבוש, שנטוחו על פניהן. שרידיהן נחשפו מאחורי חלקלקת האבן; והן הקיפו שטחי ישובים קטנים יותר.

חלקלקות עצומות כאלה, השייכות לימי שלטון החקסוסים, נמצאו לא רק בארץ־ישראל אלא גם בסוריה (אַלַח׳ [תל עַטְשַׁאנֶה], חמת, חמץ, קַטְנָה [אל־משרפה], קדש שעל־האורונטס [תל אל־נַבִּיא מִנְד] ועוד) ובמצרים (תל אל־יַהוּדִיָּה). בדיקתן של אלה עשויה לסייע במידת מה בפתרון בעית הזיקה שבין החלקלקות ודרך הכניסה אל הישוב המבוצר. אולם כאן יש להבדיל תחילה בין ביצורי חלקלקות חקסוסיות שנבנו בישובים, שכבר עמדו על תליהם זמן מסוים לפני ימי שלטונם של החקסוסים, לבין חלקלקות שהיו למעשה סוללות עצומות שנשפכו סביב מחנות מבוצרים שהקימום החקסוסים, אם במקומות חדשים שלא נמצא בהם ישוב קודם לימיהם או בישובים שלא קדמו לזמנם בהרבה ועדיין לא נצטברו בהם תלים[20]. לטיפוס הראשון אופיניים ביותר השרידים שנתגלו בתל אל־יהודיה במצרים. כאן נשפכה סוללה עצומה של חול ועפר כבוש בגובה של 15 מ׳ בקירוב סביב שטח מרובע של 127 דונם בקירוב. היא נסמכת מצד פנים אל קיר כמעט זקוף, שנבנה לבני־טיט, ורוחבה מגיע כדי 60 מ׳ בקירוב. בירידה מבחוץ שופעת הסוללה בזוית של 40° בממוצע ופניה נטוחו טיח־טיט פסים פסים לרוחב, רוחב הסוללה מלמעלה כמעט 32 מ׳ בצד מערב וצפון, והוא הולך וצר בצד מזרח, עד כי בדרום אינו עולה על 21 מ׳. פִּיטְרִי לא מצא כל סימני חומה, שהתנשאה על הסוללה. באמצע הצד המערבי מצא כבש, ששפע במדרון נוח הרבה יותר, וירד בין שני קירות תומכים אל פני הקרקע מבחוץ במרחק ניכר

www.daat.ac.il

ממרגלות הסוללה. כאן היתה, ככל הנ־אה, הכניסה האחת אל השטח שבפנים הסוללה (ציור 83). דומה כי כבש שני, לאורך הקיר הפנימי של הסוללה, ירד ממרום הסוללה

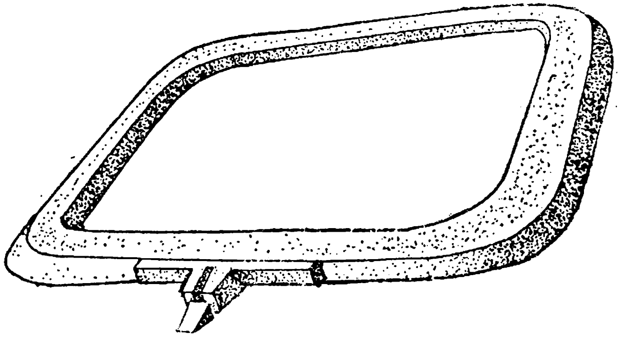

ציור 83: תבנית משוערת של מחנה החקסוסים המבוצר בתל אל־יהודיה במצרים

אל פני הקרקע בפנים המחנה. מכל מקום נתגלו סימני כבש כזה במחנה חקסוסי אחר מאותו טיפוס עצמו באל־משרפה שבסוריה התיכונה, היא קַטְנָה העתיקה. במקום זה מצא החופר שרידי לבני־טיט על פני הסוללה מלמעלה; הוא ראה בזה עדות לכך כי לפנים התנשאה מעל הסוללה חומת לבני־טיט. הסוללה היתה מוקפת כאן מבחוץ חפיר עמוק ורחב למדי, שמחוּלְיָתו נשפך עיקרה של הסוללה. בכמה מקומות היו פרצות בסוללה, שבהן עברו דרכים שונות המתחברות את אל־משרפה אל ישובים אחרים בסביבתה. החופר בדק כמה מן הפרצות האלה, אבל לא גילה בהן אלא שרידי שערים מתקופות מאוחרות (למן סוף תקופת הברזל ועד התקופה הרומאית). לפיכך יש לשער כי פרצות אלה נפרצו בזמנים מאוחרים באופן יחסי, ואילו בימי החקסוסים לא היו כאן שערים, אלא כבש היה מתרומם ועולה אל מרום הסוללה מבחוץ, ממש כמו בתל אל־יהודיה. אפשר שבשיאו היה כבש זה מוגן בשער, שרק דרכו אפשר לעבור אל הכבש היורד אל פנים המחנה, גם כאן וגם בתל אל־יהודיה שבמצרים. בארץ־ישראל נמצא מחנה כזה רק במקום אחד, בחצור[21]; אלא שבעית הקשר בין הצד (המערבי) המוגן בסוללת־עפר עצומה ובין יתר החלקים שהוקפו בחומות (בהן נחשף גם שער העיר הגדול) לא נבדקה כאן (לוח ג,2).

השינויים המתוארים לעיל כמעט בכל עקרונות הביצור, החלקלקות־הסוללות העצומות, מבנה־השער, הזיקה שבין החומה והחלקלקה, גדולים ופתאומיים הם, מכדי שנוכל לראות בהם תוצאת התפתחות טבעית. ולא זו בלבד, אלא שרוב התכונות האופייניות הנ״ל אין להן קשר אל מה שקדם להן, ורוב העקרונות אין להם גם המשך במה שבא אחריהם. לפיכך קשה להימנע מן המסקנה, שנתקבלה על דעת רוב החוקרים אשר טיפלו בבעיה זו, כי שינויים אלה הובאו לארץ־ישראל, סוריה ומצרים על־ידי גל הכובשים החקסוסיים, שהשתלטו על קדמת־אסיה ברבע השני של האלף השני לפסה״נ. ואם נתחיל להתחקות על מקורם של העקרונות האופייניים לשיטה

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

חִקסוסית זו, נמצא כי ברובם כבר מתגלים הם באסיה הקטנה בפרק־זמן מוקדם למדי, מן האלף השלישי לפסה״נ.

כך, דרך־משל, כבר נחשפו בשכבה II בטרויה (חִסַארְלִק) שערי־כניסה ישירה המוגנים בשלושה או ארבעה מעברים מוצרים (ציור 84). שכבה זו שייכת, כפי הנראה,

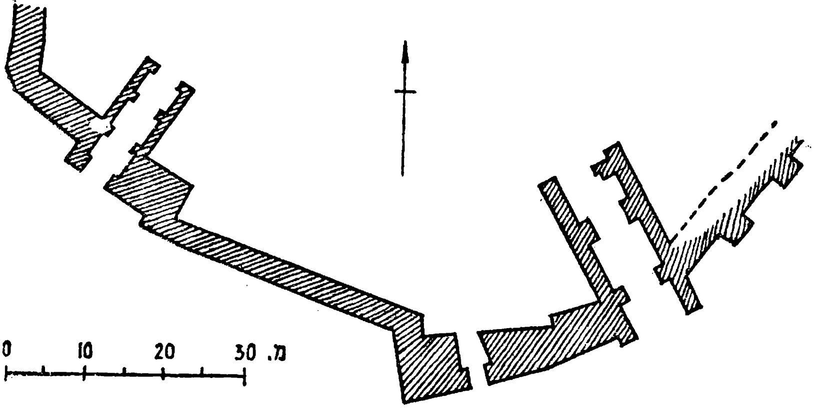

ציור 84: חלק מביצורי טרויה בשכבה II; שים לב לשערי הכניסה הישירה

לרבע השלישי של האלף השלישי לפסה״נ. צירוף אותו טיפוס של שער עם חלקלקת לבני־טיט, שפניה טוחים מלט־טיט והיא שופעת כדי 45° ומתנשאת לגובה של 7.50 מ׳

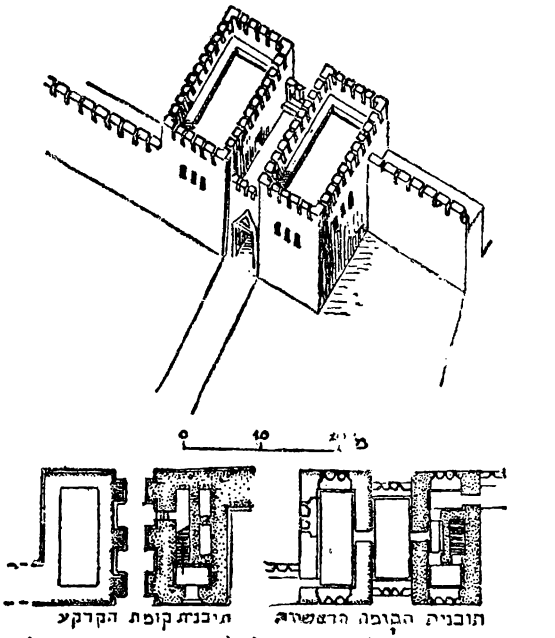

ציור 85: תחזורת של השער והחלקלקה שבשכבה VII באללח׳

www.daat.ac.il

בקירוב, החל מן החומה החיצונה שלא היתה ככל הנראה גבוהה ביותר, נמצא גם בשכבה VII באַלַלַח׳ (תל עַטְשַׁאנָה) שבעמק האורוֹנְטֶס התחתון בסוריה הצפונית (ציור 85). שכבה זו שייכת למחציתה הראשונה של המאה הי״ח לפסה״נ, והיא קודמת מיד לתקופת השלטון החקסוסי. ביצורים כאלה, הדומים בכמה תכונות אופייניות, נתגלו גם בבירת ממלכת החתים, בחַ׳תּוּשַׁשׁ (בּוֹעַ׳אזְכּוֹי), שבאסיה הקטנה, ובכרכמיש שבסוריה הצפונית, בתקופות התואמות את הזמן הנדון לעיל. מכאן שיש להניח כי החקסוסים שאלו את עיקרי עקרונות הביצור שלהם מאסיה הקטנה וצפון־סוריה ותיאמו אותם בכמה דברים לשיטות הקרב וטכניקת הלחימה המתבססות על חיל הרכב הכבד שהביאוהו אתם.

הביצורים בתקופה הכנענית המאוחרת

עם התפוררות האימפֶּריום החקסוסי נעלמת גם שיטת־הביצורים שהביאוה אתם. אכן, מבחינת רציפותה של התרבות החומרית והטכנית היה זה חזיון אטי וממושך, ולא גרר בעקבותיו משבר תרבותי בדומה לזה המתגלה עם עליתם של החקסוסים. ואפילו הכובשים המצריים, שהשתלטו על ארץ־ישראל וסוריה עם שחר התקופה הכנענית המאוחרת, לא הביאו אתם מהפכה מדינית חדשה, אלא השאירו ברוב המקומות את שושלות השליטים המקומיים הקודמים על כנן. לפיכך אנו עדים לתופעה זו שאין כמעט חידושים בראשית התקופה הכנענית המאוחרת בשיטות־הביצורים בישובי הארץ. מקום שלא היה צורך לתקן או לבנות מחדש את מערכת־הביצור בישוב מסוים, מוסיפה לשמש המערכת הקודמת. חלקלקות לא־גדולות נשארות, אלא שלחומות אשר מעליהן מוסבת עתה תשומת לב גדולה יותר, וכן נשארת בתוקפה שיטת השער־הישיר, המוגן בשנים או בשלושה מעברים מוצרים. הרי אף בתקופת החקסוסים מצויים הבדלים בין החלקלקות העצומות של המחנות המבוצרים (קַטְנָה, חצור, תל אל־יהודיה) ובין החלקלקות הקטנות באופן יחסי בערים שנושבו מזמן, כגון מגידו; וכן, קרוב יותר לדרום הארץ, נוצרה שיטת ביניים של חלקלקות גדולות למדי המתואמות לישובים עתיקים (תל גריסה, לכיש, בית־עגלים, שרוחן). החלקלקות הוזנחו עתה, ולא טופל בבדקן, אך לא נהרסו במתכון.

וכך אנו מוצאים כי במגידו, דרך־משל, אין להכיר הבדלים בין מערכות־הביצורים בשכבות X–VII, כלומר למן המאה הי״ז ועד המאה הי״ב לפסה״נ בקירוב, הוי אומר כל ימי התקופה הכנענית המאוחרת ועד ראשית התקופה

ציור 86: תחזורת של ביצורי מגידו בשכבה VIII

www.daat.ac.il

לוח כז

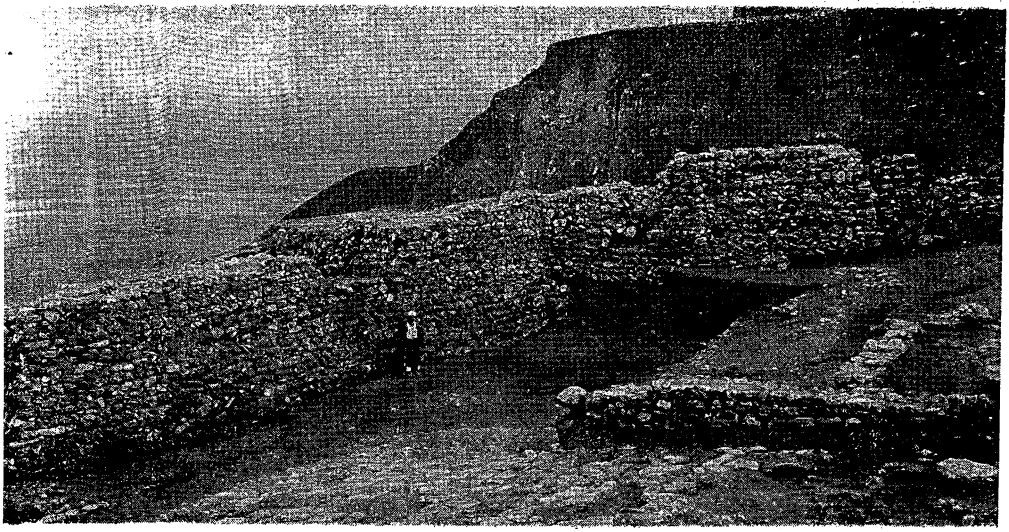

1: חומת העיר מגידו, בשכבה XVIII (שלב ג׳ של התקופה הכנענית הקדומה).

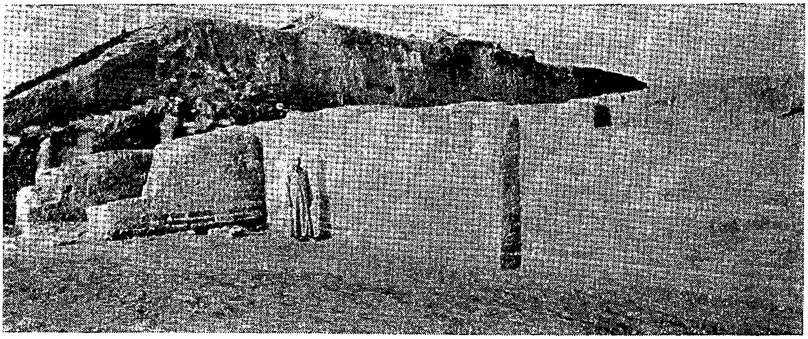

2: מראה חומת העיר מגידו מבחוץ, בשכבה XII (שלב א׳ של התקופה הכנענית התיכו־נה); מבט מצפון־מזרח.

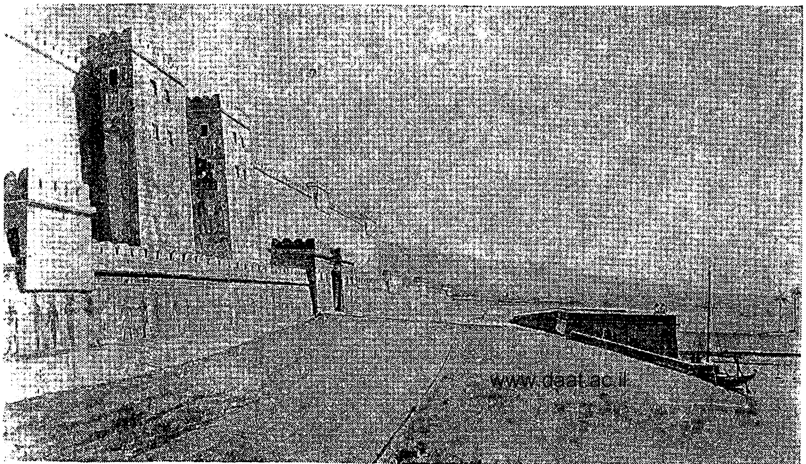

3: תחזורת הכניסה אל הארמון־המקדש של רעמסס הג׳ במדינת האבו והרציף שלפניה (המחצית השניה של המאה הי״ב לפסה״נ).

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

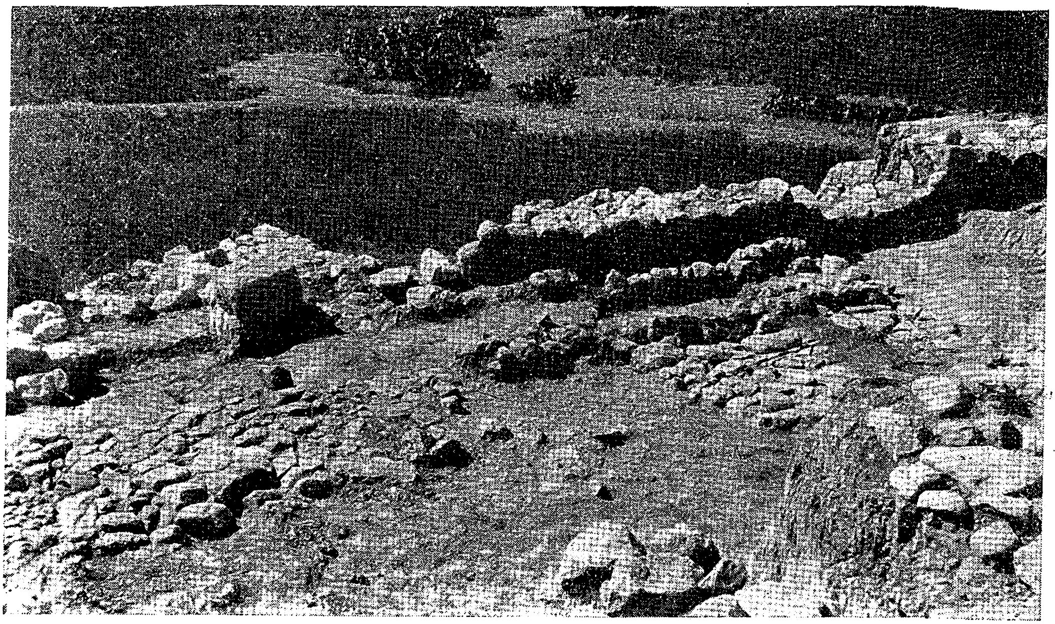

1 : שרידי החומה הישראלית במצודה של תל שיח' אחמד אל־ערייני ; המאות הי'—הט' לפסה"נ.

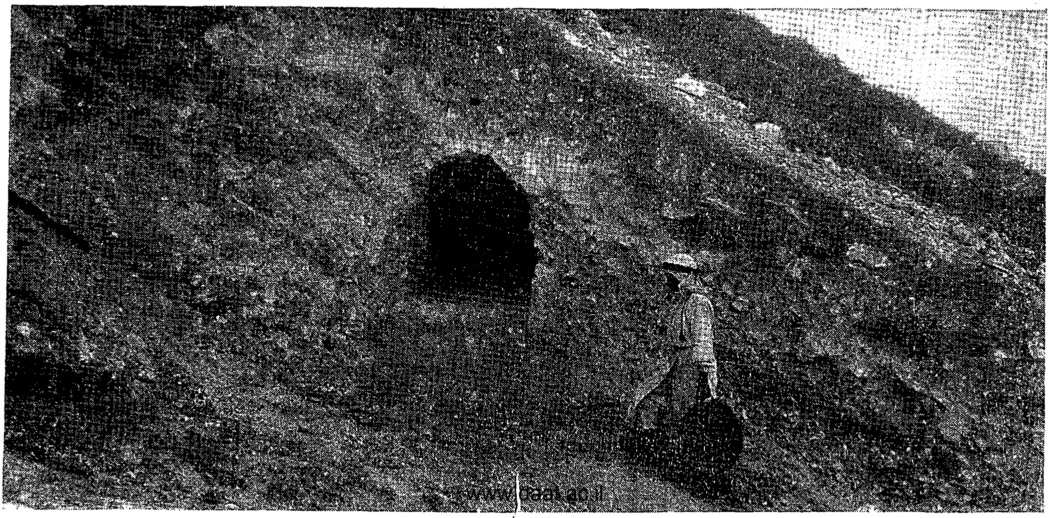

www.daat.ac.il

2 : פתח מנהרה בחלקלקה של לכיש (מימי מצור סנחריב ?).

אתר דעת - מכללת הרצוג

הישראלית (תקופת הברזל) הקדומה, חוץ מעליית מפלס פני הקרקע בשער, עם התגבבות השכבות זו על גבי זו. תחזורת השער הצפוני של מגידו בשכבה VIII (ציור 86), כלומר במאה הט״ו לפסה״נ בקירוב, אינה שונה מזו של ימי החקסוסים; וכך מתקיימת החלקלקה גם בתענך בתקופה הכנענית המאוחרת (ציור 87).[22]

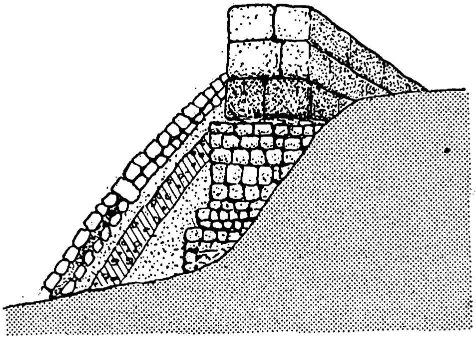

ציור 87: חתך בחומתה המערבית של המצודה המערבית בתענך

יחד עם זאת מתגלה תופעה חדשה בשיטות הביצור של ישובי התקופה הכנענית המאוחרת. בפנים העיר מוקמת עתה מצודה מבוצרת, הנפרדת מן העיר, מעין

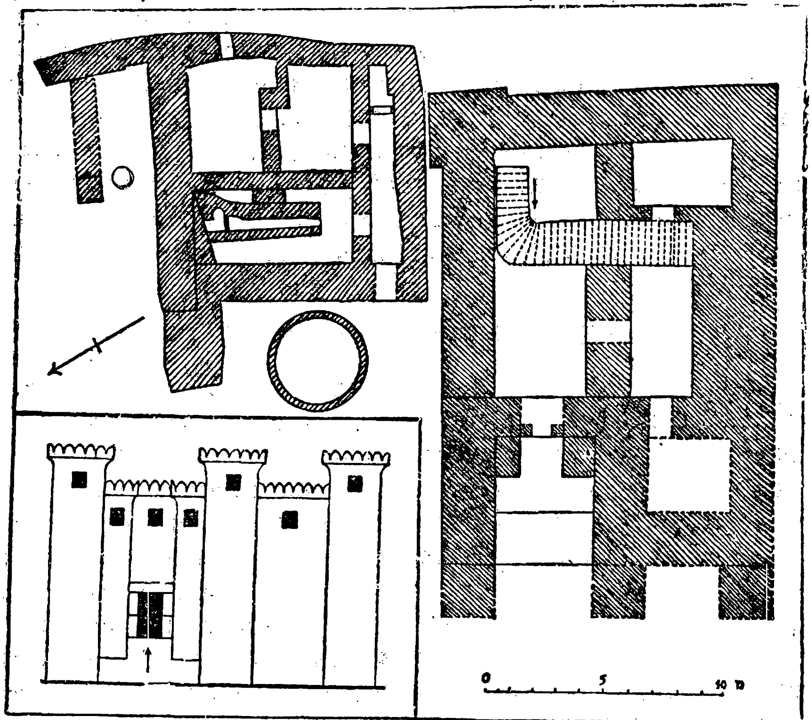

ציור 88: תכנית המצודה הפנימית בבית־שאן ובית הנציב המצרי והאסם הגדול שלידו בשכבה VII (המאה הי״ג לפסה״ג); למטה משמאל—מראה חזית המגדל

www.daat.ac.il

מקלט אחרון לאחר פריצת חומותיה; ולפעמים אף יותר ממצודה אחת. כאלה הן שתי המצודות שחשפן זלין בתענך, או המצודה שגילה רוו בבית־שאן (ציור 88).

השלמה והמחשה נאה לשרידים הארכיאולוגיים, אשר נתגלו בחפירות, משמשים התיאורים הציוריים, שֶׁשרדו אלינו לפליטה בתבליטיהם של פרעוני הממלכה החדשה במצרים (השושלות הי״ח־הכ׳, כלומר 1570—1080 לפסה״נ בקירוב), ובעיקר פרעוני השושלת הי״ט, שהרבו להילחם בארץ־ישראל ובסוריה הדרומית. המחשות ציוריות אלה מקנות לנו מושג גם על מראה חלקיהם העליונים של הביצורים, שלא נשתמרו כרגיל ולא נתגלו בחפירות, וגם של מערכות ביצורי הערים בשלמותן, שכן שום חפירה במזרח התיכון עדיין לא חשפה מערכת ביצורי עיר בשלמותה.

כך אנו רואים בתבליט, המתאר את מצור אשקלון בימי רעמסס הב׳ (1290—1224 לפסה״נ בקירוב), עיר מבוצרת, העומדת על תלה, ולה חומה חיצונה עטורה שִׁנִּיּוֹת מעוגלות למחצה בראשה, ומוגנת במגדלי פינה. לה שני שערים וביניהם מגדל תיכון, המגן על שניהם. מבפנים העיר מוזקרת חומה פנימית, אף היא עטורה ומוגנת מגדלי פינה, כחיצתה (ציור 64). תבליט של מצור העיר דביר (בסוריה התיכונה) מראה לא רק שתי חומות – חיצונה ופנימית – אלא כנראה גם חֵיל נמוך לפני החומה החיצונה, ומצודה פנימית המוגנת מגדלים קרובים זה לזה. אופן סימון המגדלים מעלה על הדעת את האפשרות שהיו בנויים קורות־עץ.

מימי מלכותו של רעמסס הג׳ (1198—1167 לפסה״נ בקירוב), הראשון לפרעוני השושלת הכ׳, שרדו אלינו עד היום חורבות ארמונו־מקדשו המבוצר במְדִינַת הַאבּוּ, שעל חופו המערבי של היאור, במרחק קטן מדרום־מערב לאל־אֻקְצֻר (ששמה שובש בשפות אירופה ללוּקסור). ביצורים אלה נבנו בטעם הביצורים הארצישראליים־הסוריים, להוציא את הבְּחָנִים (הפִּילוֹנים), מגדלי השערים השופעים והנישאים, האופיניים לארדיכלות המצרית. ומשם אנו יכולים ללמוד ממש מה היה מראהו של מבצר ארצישראלי בסוף התקופה הכנענית המאוחרת (לוח כז,3).

הביצורים בתקופה הישראלית הקדומה

עם הכיבוש הישראלי משתנים פני הדברים. עלינו להבחין עתה בין אתרים שבהם החזיקה האוכלוסיה הכנענית מעמד, ובין כאלה שהישראלים כבשום או יסדום בתקופה זו. בראשונים נמשכת מסורת הביצור הכנענית, אם גם מבחינה טכנית נעשית זו ירודה יותר בגלל הידלדלותה של האוכלוסיה[23]. באחרונים דומה שלא נקטו בתחילה שום אמצעים לביצור המקומות, והישובים היו פרוזים[24]. בין הביצורים של תקופה זו שוב אין למנות, כפי שהיה מקובל, את חלקלקת־האבן העצומה שהגנה על ירושלים מצד מזרח[24א].

רק בהמשך הזמן, קרוב לסוף תקופת השופטים, מתגלים מגדלי־ביצורים בתוך הישובים, שבצלם חוסים ישובים אלה. שני מגדלים כאלה, שאין להם כל קשר עם שתי שיטות הביצורים המאוחרות יותר, נחשפו בחפירות תל א־נַצְבֶּה, המזוהית כרגיל עם מצפה. אחד מהם הוא בנין מרובע עבה קירות, המחולק בפנימו במחיצה דקה יותר לשני חדרי אורך; גם באחר לא נותר אלא מרובע דומה, המחולק בפנים לשניים,

www.daat.ac.il

אבל זה מחובר בשרידי קירות אל מבנה מורכב יותר, וזה נהרס עד־כדי־כך שאין להעלות עוד את תכניתו הכללית[25]. מימי שאול המלך שרדה מצודה נרחבת יותר בגבעת־שאול, שרק פינתה הדרומית־המערבית נחשפה בחפירות; אך כיון שטיפוס זה שימש גם בתקופת המלוכות המפולגת בבניני מצודות פנימיות, או מצודות למשמרות גבולים, ולאורך דרכים (בעיקר בנגב), רשאים אנו לשחזר לפי תכניתן של האחרונות גם את מצודת גבעת־שאול. טיפוסית ביותר למבנים מסוג זה מצודת קדש־ברנע, אשר את שרידיה טקרו לראשונה לורנס ווּלי[26], שייחסוה לתקופה הישראלית הא׳ – ואילו סקר מפורט יותר של מ. דותן, שנערך בשלהי שנת 1956 מטעם אגף העתיקות, העלה כי המצודה שייכת למאה הח׳ לפסה״נ. זהו מבנה מלבני, שפינותיו מוגנות מגדלים מרובעים, הבולטים מן החומה וחוצה, ומגדלים דומים בולטים גם מאמצע החומה, מכל רוחות המצודה, בין הפינות. החומות עצמן עבות כדי 5–4 מ׳. חזיתות החומות בפנים ובחוץ (כדי עובי של מטר אחד מכל צד) בנויות אבנים מסותתות ומתואמות יפה; ואילו פנימן, האטום עד לגובה של 3.25 מ׳ מעל פני הקרקע, ממולא צרורות־אבן, חלוקי־נחל, גויל גס וטיט; מגובה זה ומעלה חלולות החומות בפנימן, וחלל זה מתמשך במסדרונות ארוכים וחדרים לכל היקף החומה. מבחוץ מוגנות החומות בתחתיתן בכיסוי של אבני־גויל, המשתפע כלפי הקרקע עד קו בליטתם של המגדלים, ומסתיים בקיר מאונך של 3–2 נדבכים עד פני הקרקע. לא נמצאה כאן כניסה אל המצודה, ואילו בגבעת־שאול נחשף בפינה הדרומית־המערבית טור מדרגות, שהוביל כלפי מעלה אל פנים המצודה, במסדרון ארוך

ציור 89: חלונות המרתפים במצודת גבעת־שאול, ימשאול המלך

www.daat.ac.il

מבפנים החומה. בקומה התת־קרקעית למחצה, שנוצרה כאן מחמת הגבהת הקרקע בפנים המצודה, נמצאו מרתפים מקורים מרישי־עץ ומוארים במרומי קירותיהם בחלונות משולשים קטנים (ציור 89). מצודה פנימית דומה נחשפה גם בחפירות עֲזֵקָה[27] (ציור 90), ואותה יש לשייך, ככל הנראה, לימיו של רחבעם (השוה דה״ב יא, ט).

רק עם כינון משטר מלוכה חזק, מימי דוד המלך ואילך, מתחילים להתגלות

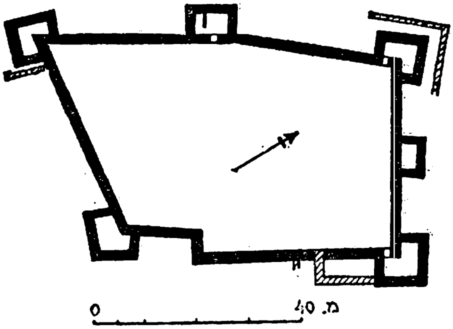

ציור 90: תכנית המצודה בעזקה

בישראל שרידים של מערכות־ביצורים נרחבות. אמנם, לפי שעה לא נתגלו בחפירות מבצרים שאפשר לשייכם בוודאות לימיו של דוד. אין ספק שעשה לפחות לביצורה של ירושלים, אלא שמפאת החפירות המקוטעות שם קשה להגיע היום לידי תמונה ברורה של פעולות הביצור שלו בעיר בירתו[28].

הביצורים בתקופה הישראלית התיכונה

מפעלי ביצורים מתוכננים יפה נחשפו בערים ישראליות רבות מימי שלמה המלך. בימיו הוכנסה, ככל הנראה, לראשונה הבניה באבני גזית מתואמות עד להפליא. בחפירות מגידו נתגלה לראשונה שער־העיר של שכבה IV B, השייך לימי שלמה. הארדיכלות הישראלית סיגלה כאן את עקרון השער הישיר, בן שלושת הפתחים זה מאחורי זה, מורשת התקופה הכנענית המאוחרת, אל עקרון הכניסה־העקיפה לעיר, המבטיחה תוספת עצמה להגנה מפני התפרצות אל פנים העיר בהסתערות מכוונת. סיגול זה נתבצע מתוך הוספת שער קדמי, בן שני פתחים בלבד, שנבנה בכיוון ניצב אל ציר השער הפנימי הישיר, ועל ידי הקפת הרחבה המרובעת או המלבנית, שפולשה בין השנים, בחומה המחוזקת במגדלים מרובעים הבולטים ממנה וחוצה (ציור 91). שער דומה בתכניתו וממדיו נחשף בחפירותיה של משלחת ג׳ימס דֶא רוטשילד בחצור (לוח כט,2); וזה מקרוב הוכיח ידין כי גם השער של גזר, שחופריו ייחסוהו למבצר החשמונאי, שייך למעשה לביצוריו של שלמה. בכל שלושת המקרים היה השער קשור אל חומת־סוגרים[29], אך, ככל הנראה, לא שולב בה מתוך קִשור נדבכי הבניה הבודדים, אלא נבנה לתוכה כחטיבה מונומנטלית מיוחדת.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

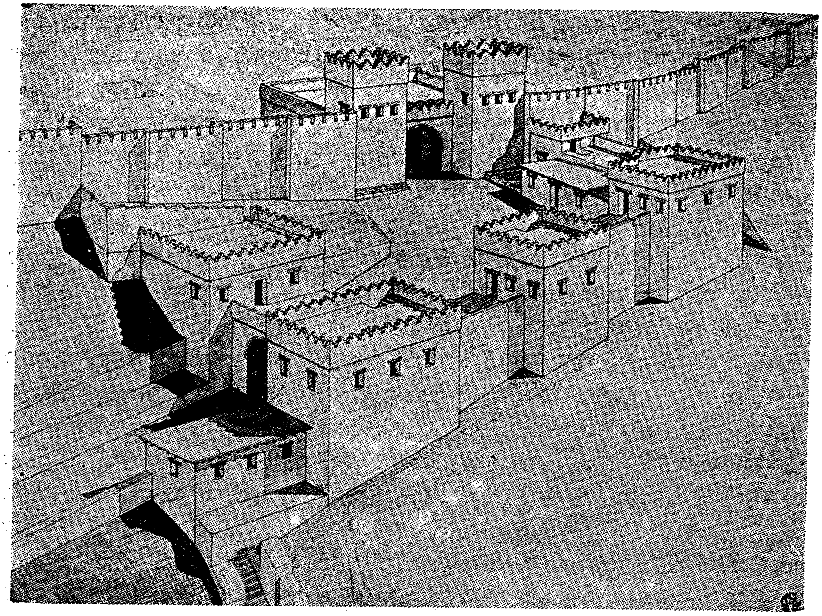

ציור 91: תחזורת שער מגידו משכבה IVB—VA, ימי שלמה

חומות־סוגרים מאפיינות את שיטת הביצורים הישראלית מימי שלמה ועד סוף המאה הט׳ לפסה״נ. מקורה של שיטה זו, ככל הנראה, באסיה הקטנה בימי הממלכה החתית החדשה (המאות הי״ד–הי״ג לפסה״נ), ומשם התפשטה גם לארצות החוף המזרחי של ים התיכון. דומה, כי הכניסוה לישראל ארדיכליו הפיניקיים של שלמה, שסייעו בידו במפעלי הבניה הראשונים שלו, והארדיכלים הישראליים סיגלוה לעצמם[30]. לחומות־סוגרים נודע יתרון גדול בכך, שהחדרים אשר בתוכן יכלו לשמש מחסנים לאוצרות נשק ומזון לחיל ולתושבי העיר; ופתרו בזה את שאלת מרחבי ההחסנה בתחומי הערים, ששטחיהן היו מוגבלים ביותר, ומשום כך גדלה מאוד צפיפות המגורים בהן. ואל נכון ערים מטיפוס זה הן ערי המסכנות שלפי מל״א ט, יט, בנה אותן שלמה.

כמעט בכל הביצורים הישראליים שנתגלו עד כה הותקנו דרכי־גישה אל השערים בכבשים סלולים ועולים, שנסמכו מצד אחד על חומת־העיר ומן הצד השני על קירות תומכים, אשר נבנו במיוחד לצורך זה. ברוב המקרים תוכנן הכֶּבֶש הסלול בצורה כזאת שהחייל העולה בו היה מוכרח להפנות את ימינו, שלא הוגנה במגן (אשר הוחזק ביד שמאל), אל עבר העומדים על החומה, וכך היה גלוי לחציהם; אולם לא ננקטו צעדים לשנות את התנאים הטופוגרפיים, ומקום שאלה אִפשרו עליה המחפה על העולה (כגון במגידו) לא נעשה דבר לתיקון המצב. במגידו אף הותקנה מערכת מדרגות, שעלתה במישרים מן המישור שלרגלי גבעת העיר אל השער החיצון במורד, כדרך להולכי רגל.

שרידי מערכות של ביצורי סוגרים נתגלו:

www.daat.ac.il

1. בישוב ששרידיו טמונים בתל שבאדמת קְסִילֶה (על שפתו הצפונית של הירקון), ושמו הקדום לא נודע; ביצורים אלה שייכים, ככל הנראה, לזמנו של שלמה (שכבה XI, 1)[31].

2. במצודת־חוף קטנה, ששמרה על שפך הירקון לים (תל כְּדַאדִי) ונבנתה בימי שלמה. מצודה זו נבנתה אדן גבוה ואטום של אבני־חול מסותתות ומתואמות יפה. באמצע צדו המזרחי של אדן זה נפתח שער־המצודה, שאליו הוביל כבש משופע, רחב ומרוצף אבן למן פני הקרקע שמסביב אל מפלס מרום האדן. בתוך אדן האבן שוקעו, כדי 50 ס״מ, חדרים קטנים המפורדים זה מזה במחיצות דקות (הסוגרים), ומעל לאדן נבנו קירות־הסוגרים לבני־טיט. האדן היה מוגן עד מרומיו בחלקלקה משופעת מצופה אבן, ועל־פני המצודה ממזרח עברה דרך מרוצפת כָּתִיש של אבן־חול, שממנה עלה הכבש אל השער[32]. ונראים הדברים כי גם בשאר מקומות היו רק אדני החומה הגבוהים, בין שהיו אטומים ובין שכבר נבנו לפי תוכנית סוגרים מיסודם, בנויים אבן, ואילו מעל לאדנים (כדי 3–4 מטר בגובה, מעל ליסוד) נבנו החומות לבני־טיט מתוך נְסִגָה קטנה משפת האדן, לפחות מצד חוץ. המדרגה הקטנה, שנתהוותה כך בין שפת אדן האבן לתחתית קיר הלבנים שעליו, היא שנקראה, ככל הנראה, במקרא טְפָחוֹת[33] (לעיל, ציור 11).

3. בשומרון נבנתה בשיטה זו המצודה הגדולה בשיא ההר, שבבניתה החל בודאי עמרי, אך בעיקר בנאה ושיפרה אחאב המלך (ציור 92). השטח המלבני, שצלעותיו

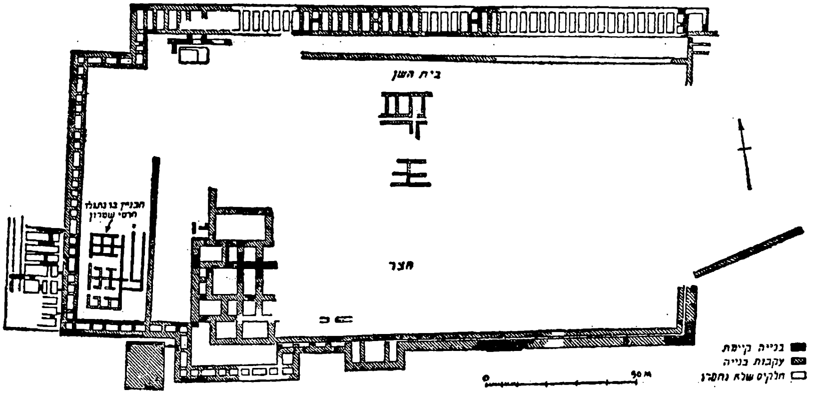

ציור 92: תכנית המצודה בשומרון

הארוכות היו בדרום ובצפון, בהתאם לטופוגרפיה של שיא ההר, הוקף חומת־סוגרים ומגרעות בפינותיה. בצד מערב הגיע כלל עביה של החומה כדי 10 מ׳ ובה שני טורי סוגרים: הפנימי, סוגרים מרובעים כביתר צלעות החומה; והחיצון, חדרים מוארכים (כלפי חוץ). בפינה הדרומית־המערבית בלט, מפינת המגרעת ומערבה, מגדל מרובע גדול; ואילו בפינה הצפונית־המערבית היו השרידים שנחשפו הרוסים מכדי קביעת התכנית המקורית. בפינה הקיצונית של המגרעת הדרומית־המערבית הוקם מחוץ לחומת־הסוגרים מגדל מרובע רב מידות, ובינו ובין החומה נמצא המעבר

www.daat.ac.il

אל הכניסה ״הצדדית״ לפנים המצודה, שהובילה דרך מעברי עקיפים אל החצר הפנימית הנרחבת של המצודה. הכניסה הראשית למצודה נמצאה, ככל הנראה, בצד מזרח, דרך שער מפואר שדפנותיו הפנימיות קושטו מערכת אומנות דבוקות בקירות

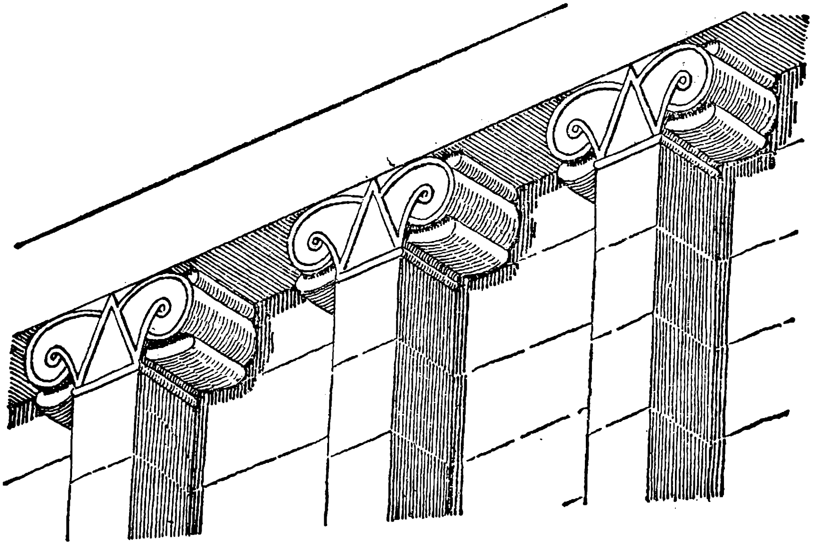

ציור 93: תחזורת של אחד הקירות הצדדיים בשער המזרחי המשוער של שומרון, תקופת עמרי–אחאב

ומעוטרות כותרות פְּרוֹטוֹ־אֵיאוֹלִיוֹת[34] (ציור 93). בחלקו המערבי של שטח המצודה נבנו שני ארמונות, והצפוני שבהם היה, ככל הנראה, בית־השן (מל״א כ, לט) של המלך, אם אפשר לדון לפי שרידי תשבצי השן שנחשפו שם, ושימשו קישוט לרהיטי הבית. שטחה של המגרעת המערבית (בפנים המצודה) הובדל מיתר המצודה בקיר חוצץ, ובשטח גדור זה נמצאו שרידי בניינים אמרכליים ומחסנים נרחבים. באלה נתגלו חרסי שומרון המפורסמים, שהם ״שטרי משלוח״ של המסים בעין, אשר הועלו לחצר המלך[35].

4. בשכם נחשפו קטעים של חומת־סוגרים ישראלית ממזרח וממערב לשער הצפוני הקדום (שאולי אף שובץ במערכת־ביצורים זו); ולפי דעתו הראשונה של זלין, שחפר במקום, יש לשייך ביצורים אלה לימיו של ירבעם המלך[36] (לעיל, ציור 78).

5. במצפה (תל א־נצבה) נבנתה מערכת־הביצורים הקדומה אף היא לפי שיטת חומות־סוגרים. באמצע צלעה המזרחית של סגלגלת־הביצורים הובלט כאן שער־העיר, שכוון צפונה במערכת של שלושה פתחים בזה אחר זה: שני הפנימיים באמצע השער ומכוונים האחד מול השני, ואילו החיצון נפתח בקצהו המערבי של מבנה השער, ומחיצתו שממזרח חפפה והסתירה את הפתחים הפנימיים, כדי ליצור כאן כניסה עקיפה דרך השער. אף רגלים לדבר כי לאחר המעבר בשער כולו נכנס הבא אל

www.daat.ac.il

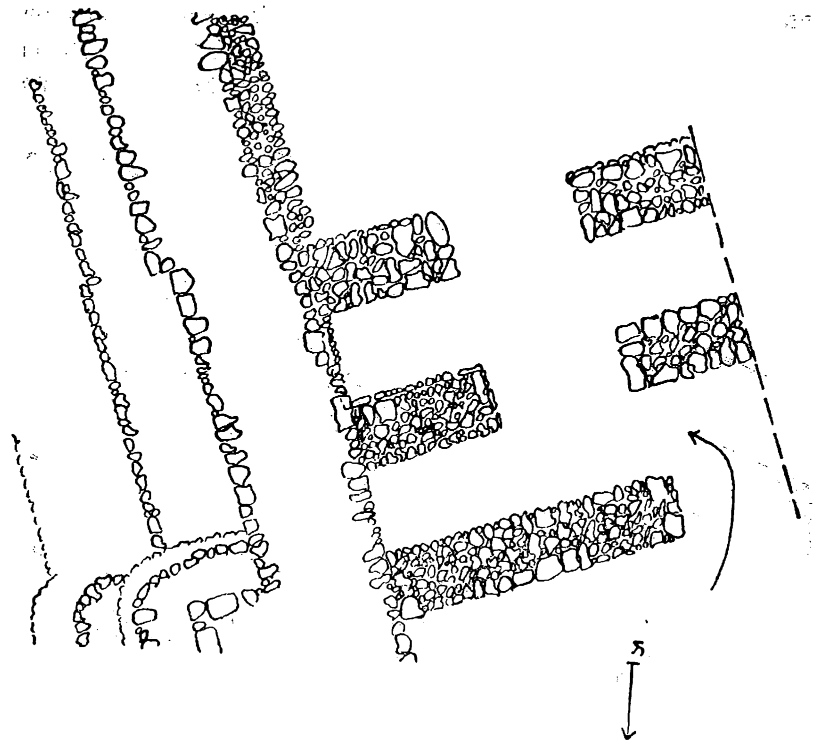

ציור 94: השער הקדום בתל א־נצבה

המקום לרחבה גדורה, והיה עליו לפנות לימינו כדי לעבור דרך פתח אחר אל פנים העיר. גם כאן הורכב, איפוא, עקרון הכניסה־העקיפה על שער־ישיר; וכיון, שככל הנראה, לא היה צורך להתקין כניסה ויציאה לכלי־רכב, נעשה ההרכב בצורה פשוטה וזולה יותר מאשר בערי־הרכב[37] (ציור 94).

6. בתל שליד רמת־רחל (ח׳רבת צאלח), ששם יישובו הקדום עדיין לא זוהה, נבנתה מצודה מלבנית נרחבת למדי, שהוקפה חומת־סוגרים הבנויה אבני־גזית מתואמות עד להפליא. אף כאן נתגלה אדן האבן, שמעליו בודאי התרוממו חומות של לבני־טיט. הסוגרים היו מחוברים ביניהם בפתחים שבמחיצות, אשר הפרידו בין סוגר לסוגר, ורק אחדים מהם נפתחו לשטח שבפנים המצודה. גם כאן, כמו במרבית יתר הביצורים ממין זה, היה עובי החומה החיצונה 1.60 מ׳, הפנימית 1.10 מ׳ וכלל עוביה של החומה (כולל הסוגרים) 5.30 מ׳ בקירוב; ואילו עובין של המחיצות שבין הסוגרים הגיע כדי 0.60 מ׳. השטח שבפנים המצודה רוצף כולו רצפת מלט גירי קשה, וככל הנראה, נמצא בשטח זה בנין מרכזי, שעדיין לא נחשף (מתחת לשרידי המבנים הביזאנטיים שעוד לא פונו). בחלקה המערבי של החומה הצפונית נחשף מעבר סתרים תת־קרקעי למחצה ומקורה לוחות־אבן (ציור 98). לפי ממצא החרסים

www.daat.ac.il

יש לשייך את בנינה של המצודה למאה הז׳ לפסה״נ[38], אולי לימיו של יהויקים המלך. שערה העיקרי של המצודה עדיין לא נחשף.

7. בתל שיח׳ אחמד אל־עריני, המכונה בטעות תל גת, נחשפו בשעת חפירותיו של המחבר (מטעם אגף העתיקות והמכון המזרחני של רומא), בשיפוע המצודה הנישאת, לפחות שתי מערכות של ביצורי חומות־סוגרים; ואולי אף שער הכניסה אל המצודה[39], ולפניו בפנים העיר כיכר נרחבת המרוצפת אבן. מערכות־ביצורים אלה שייכות למאות הי׳–הט׳ לפסה״נ (לוח כח,1).

8. בתל בית־מרסם, שלדעת אולברייט אשר חפר בו יש לזהותו עם דביר המקראית, נחשפו קטעים גדולים של חומת־סוגרים, שראשיתה במאה הי׳ לפסה״נ ולאחר מכן תוקנה ושופצה במאה הח׳ לפסה״נ. חומת סוגרים זו הקיפה את כל העיר ובכמה מקומות נראו מגדלים גדולים שבלטו במידת מה מן החומה וחוצה. אחד בצפון־מזרח ואחד בצפון־מערב. הצפוני־המערבי נחשף ונחקר. הוא בנוי בצורת בית של ארבעה מרחבים, שנוסף עליו בדרומו מרחב אורך רביעי לכל אורכו של הבנין. לדעת החופר היה זה שער כניסה ״צדדי״ לתוך העיר, נוסף על השער העיקרי שבדרום־מזרח העיר. אולם אין להשערה זו על מה שתסמוך; ואין ראיות מכריעות לכך כי היתה כניסה נוספת לעיר בתקופה זו. ואילו המרחב, שאולברייט חשבו למעבר השער, אינו אלא חדר־המדרגות, שבו החלה מערכת־המדרגות אשר הובילה אל מרומי המגדל[40]. על החומה כולה בתחתיתה הגנה מבחוץ חלקלקה משופעת, שנסמכה על חלקלקות קדומות יותר, והיתה מצופה כיסוי אבן. גם כאן נבנתה החומה אדן גבוה של אבני גויל ואין ספק כי עיקרה, וכן עיקרם של המגדלים, נבנו לבני־טיט. שער העיר נחשף בדרום־מזרחה של מערכת הביצורים. בראשיתו היה זה שער ישיר בן שני פתחים, שהוגן משני עבריו במגדלים בולטים מן החומה וחוצה, ורק בשעת בדק הביצורים במאה הח׳ לפסה״נ שונתה גם תכנית השער, כדי להפכו לכניסת־עקיפים: צד דרום־מזרח הפתוח נסגר ברובו בקיר עבה, שנשתלב במגדל המזרחי ופנה אח״כ צפונה; כאן הושאר מסדרון צר, שהוביל בין המגדל המערבי ובין חלקו הצפוני של הקיר הסוגר אל תוך פתח השער העיקרי, מתוך שתי תפניות בזויות ישירות. גם כאן היתה רחבה מרובעת גדולה לפני השער בפנים העיר[41].

9. בכמה ישובים מבוצרים ומצודות שנסקרו (אך לא נחפרו) בנגב נראים שרידי ביצורים של חומות־סוגרים, אך ללא חפירה קשה לקבוע את זמנם המדויק של שרידים אלה בתחומי התקופות הישראליות[42].

10. דומה שגם שרידי קטע של שער וחומה במצודה הפנימית בת התקופה הישראלית (המאות הי׳–הט׳ לפסה״נ), שנחשפו בבית־שאן, בנויים לפי שיטת ביצורי חומות־סוגרים[43].

כפי הנראה, נתברר ברבע השני של המאה הט׳ לפסה״נ כי חומות־סוגרים אינן יכולות להבטיח הגנה מספקת לישובים, אם מפעילים בשעת מצור כלי התקפה כבדים, כגון אילים לניגוח חומות; ואף־על־פי ששיטת ביצורים זו לא נזנחה לגמרי, הרי מאמצע המאה הט׳ לפסה״נ ואילך[44] פסק השימוש הנרחב בה, ובמקומה הנהיגו שיטת ביצורים שאף היא נסמכה על מסורת עתיקה ומושרשת בארץ. בשיטה זו נבנו חומות הערים קירות עבים ואטומים לגמרי, וחזיתותיהן מבחוץ הותקנו

www.daat.ac.il

במערכת נסגות וקדמות, שנועדו להקנות מצד אחד יציבות יתר למבנה בכללו, ומצד שני כנראה גם אפשרות הגנה יעילה יותר על ידי שבירת השטח ״המת״ שבתחתית החומה, ופתיחתו לירִיות הקשתים והקלעים, שניצבו על ראש החומה, מתוך שימוש בירי ״צולב״. לאותה מטרה עצמה חוזקו החומות גם במערכות מגדלים הבולטים מן החומה וחוצה, בכמה מקומות במְרוָחִים קצובים, ובמקומות אחרים במרוחים בלתי־שוים.

חומות כאלה הן חומות מגידו בשכבות IV A (ימי אחאב) וכן III (ירבעם השני?); וכן ביצורי חצור, שהוקמו ככל־הנראה זמן מה לאחר התקפת בן־הדד על ישראל שאירעה בימי בעשא, כנראה בתקופת מלכותו של אחאב, ותוקנו זמן מה לפני התקפת תגלת־פלאסר הג׳ מלך אשור, בימיו של פקח מלך ישראל. בימי אחאב נכללה בתחומי העיר המוקפת חומה כל מחציתו המזרחית של תל חצור הקדום, ובפינה הצפונית־המזרחית נחשפו שתי חומות זו מאחורי זו, ליתר חיזוק, בסביבות שער־המשנה אל תחומי העיר; ושער־משנה זה נסתם במהירות (בחומת לבני־טיט) לפני ההתקפה האשורית בימי פקח בן רמליהו (לוח כט,1).[45]

דוגמה נאה של מערכת־ביצורים שלמה בעיר־שדה לא גדולה במלכות יהודה, שנבנתה לפי שיטה זו (של חומה אטומה מחוזקת במגדלים בולטים, ותחתיתו של כל אחד מהם הוגנה בחלקלקה משופעת משלושת עבריו), היא מערכת־הביצורים המאוחרת במצפה. כאן נבנה אדן עצום של אבני־גויל[46], על טבלת־יסוד של גושי סלע עצומים שבלטה מן החומה וחוצה. מבחוץ נטוחה החומה שכבה עבה של טיט צהבהב קשה כדי גובה של 4.50–6 מ׳ מעל לטבלת־היסוד. החומה נבנתה קטעים

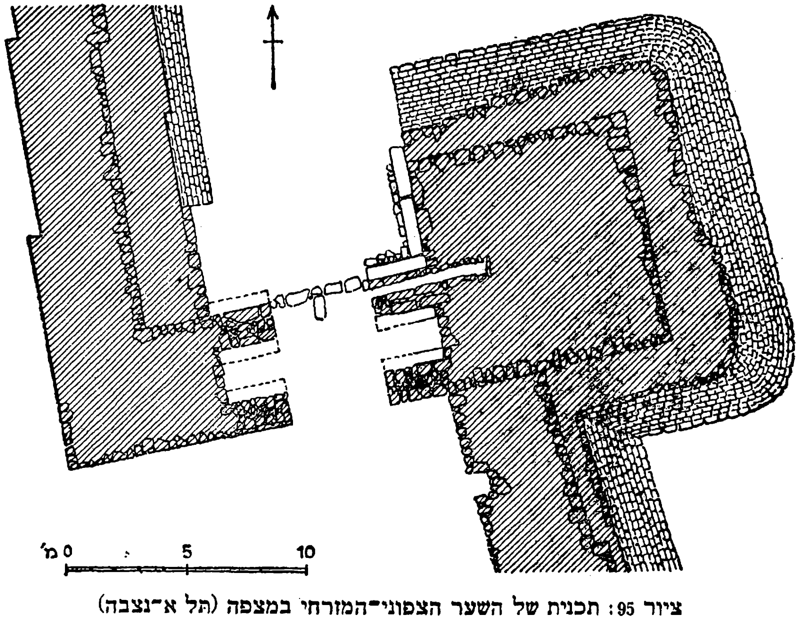

ציור 95: תכנית של השער הצפוני־המזרחי במצפה (תל א־נצבה)

קטעים שלא שולבו זה בזה, אולי משום שהוטלה בניית כל קטע על חטיבת תושבים מסוימת[47]. כן לא שולבו בגוף החומה גם המגדלים הבולטים, אלא רק הושענו עליה, אולי מפני אותה סיבה. בכמה מקומות נמצאה חלקלקה גם לרגלי החומה ובקצֶהָ חפיר עמוק, אולם לא ברור אם החלקלקה והחפיר הקיפו את כל החומה כולה. לעיר היתה רק כניסה אחת קרוב לפינתה הצפונית־המזרחית, בדמות שער ישיר בן שני פתחים, שהוגן ממזרחו במגדל מרובע עצום ממדים וממערב בבליטה של החומה. רק בפתח הקדמי של השער הוצבו דלתיים (ציור 95), שאפשר היה לסוגרן ולהבריחן בבריח עץ מבפנים (נמצאו השקעים במזוזות שלתוכם הוכנס הבריח, מצד אחד, כשהיו הדלתיים פתוחות, וממולו כשהוברחו בבריח). במרחב הפנימי של השער וברחבה הקטנה שלפניו מבחוץ היו בנויים ספסלים למושב השופטים בשער (השוה דב׳ כה, ז). לפני השער מבפנים היתה כרגיל רחבה גדלת ממדים, וממנה נמשכו רחובות אל פנים העיר. לדעת החופרים נבנתה מערכת־ביצורים זו בראשית המאה הט׳ לפסה״נ; אך המחבר סבור כי יש לשייכה לסוף המאה הט׳ לפסה״נ, אולי לימיו של יואש מלך יהודה.

דוגמה אחרת של שיטת ביצורים שלמה נחשפה בלכיש, אחד המבצרים העיקריים של ממלכת יהודה (השוה יר׳ לז, ז). כאן הוקפה העיר חומה כפולה; הפנימית תחמה את שיא התל, דהיינו השטח הבנוי והמיושב בפועל, ואילו החיצונה הוקמה במורד התל במרחק 16 מ׳ בקירוב מן הפנימית. שתיהן נבנו יסוד משופע של אבני־גויל, שעליו הוקם אדן זקוף כמעט של גויל, ומעל זה התרוממו עיקריהן של החומות שנבנו לבני־טיט. המרחב המשופע שבין החומותיים נטוח כולו, כדי לעשותו חלק וקשה לטיפוס, אם תיפרץ החומה החיצונה. החומה הפנימית בוצרה לכל היקפה, במִרְוָחִים קצובים, במגדלים מרובעים שבלטו מן החומה (פנימה וחוצה); ואילו בחיצונה באה בחלקה הצפוני־המערבי במקום מגדלים מערכת מסעדים (buttresses) משופעים. המבוא היחיד לעיר היה דרך שער כפול של כניסה עקיפה (כדוגמת שערי חצור, מגידו וגזר), אלא שבין שני השערים נמצאה רחבה לא מרובעת אלא מלבנית; שכן השער החיצון בלט מן החומה החיצונה וחוצה, ואילו הפנימי היה משולב בחומה הפנימית. הרחבה הוגנה משני עבריה בחומות ומערכות־מגדלים, שבאחד מהם נמצאה קבוצת החרסים הידועה בשם מכתבי לכיש[48]. על החומה החיצונה הגנה מבחוץ חלקלקת־עפר תלולה טוחה מלמעלה. למרות התכנון המפואר מראה דרך הבניה כי הוקמה החומה בתקופת שפל כלכלי ואין לשכוח גורם זה כשבאים לדון בזמן בנייתה של מערכת־ביצורים משוכללת זו. הקביעה תלויה בהרבה בזמנה של המנהרה (לוח כח,2), שנתגלתה בתוך החלקלקה החקסוסית במורד גבעת לכיש, מנהרה שקצֶהָ נהרס על־ידי הנחת היסודות לחומה הישראלית החיצונה. החופרים סברו כי זמנה ימי המצור והכיבוש המצרי של העיר הכנענית במאה הט״ו לפסה״נ, אך כבר הוכיח המחבר כי אין שום עדות המוכיחה את השימוש במנהרות־חתירה תחת ביצורים לפני ימיו של אשורנַצִרְפַּל הב׳, מלך אשור (883–859 לפסה״נ). לפיכך יש ליחס את המנהרה לימי מצור לכיש וכיבושה בידי סנחריב (701 לפסה״נ). מכאן שיש לקבוע את זמן הקמתה של מערכת־ביצורים זו, ככל הנראה, לסוף ימיו של מנשה המלך (בקירוב, אמצע המאה הז׳ לפסה״נ)[49].

www.daat.ac.il

לאחר־מכן לא עמד לה כוחה הכלכלי של מדינת יהודה להקים מערכות ביצורים רחבות ממדים; וכשהשתלט יאשיהו המלך על מגידו, לא יכול (ואולי לא היה סיפק בידו) להקיף בחומה את ישוב הפרזות של שכבה II במקום, והסתפק בבנית מצודה חזקה (מטיפוס בנין של ארבעה מרחבים) במזרח האתר (לעיל ציור 54).

עם הסיכום יש לציין כמה דברים האופיניים לכל מפעלי הביצורים בתקופת המלוכה בישראל. ראשית, נמצא כמעט בכל ישוב שנחפר בנין מרכזי עבה־קירות שנועד, ככל הנראה, להיות מעין מצודה פנימית ומשגב אחרון למגיני העיר, ויחד עם זאת שימש במקרים רבים מושבו של השלטון בעיר. מצודות ממש נחשפו בחצור ובמגידו, למן ימי שלמה ואילך; בשומרון ואף בירושלים יש רמזים על כך[50]. בניינים מרכזיים נרחבים נחשפו ביישוב של אל־ח׳רְבֶּה (באדמות קְסִילֶה) ובלכיש; ובניינים קטנים עבי־קירות, בתל א־נצבה ובתל בית־מרסם[51]. שנית, שלטון מרכזי דאג להספקת מים פנימית (בשעת מצור), ממקורות שהשאיבה מהם תהיה מוגנת מפני הַזקפת הצר. מפעלים כאלה נמצאו בירושלים (מימי חזקיהו), בגזר, במגידו, בגבעון, ביבלעם ובלכיש (באר בפינת החומה והתחלת כריה של פיר תת־קרקעי). שלטון מרכזי זה דאג גם לקיום ריצוף ברחובות העיר וניקוזם של מימי גשמים באמצעות בִיבים, שהוצאו אל מחוץ לחומה (תל בית־מרסם, לכיש, מגידו, חצור), ובמקום אחד לפחות רוכזו מי שטפונות אלה בבור שהותקן במיוחד לכך[52].

כמובן, לא נחשף בשום מקום שריד ביצורים לכל מלוא גובהו; אבל אנו יכולים לתאר לעצמנו יפה את מראיהן הכללי של מערכות ביצורים כאלה, על השִׁנִּיּוֹת שבראשי החומות[53] ועל המעקות הבולטים בראשי המגדלים והחִשְּׁבוֹנוֹת שעליהן[54], מן התבליט האשורי של סנחריב המתאר בדיוק נפלא את מצור לכיש (לוח כ).

טבלת תיאום ארכיאולוגית־היסטורית

תקופות תרבות האבן

תקופה פאליאוליתית	מתחילה	250,000	לפסה״נ	בקירוב
״ מיסוליתית	״	10,000	״	״
״ ניאולית קדם־קדרית	״	7,000	״	״
״ ״ קדרית	״	5,000	״	״
״ כאלקוליתית		4,000 — 3,200	״	״

תקופות כנעניות (תקופות תרבות הברונזה)

תקופה כנענית קדומה	שלב א׳	3,200 — 2,900	לפסה״נ	בקירוב
	שלב ב׳	2,900 — 2,600	״	״
	שלבים ג׳ — ד׳	2,600 — 2,200	״	״
תקופת מעבר מן הכנענית הקדומה לכנענית התיכונה		2,200 — 1,950	״	״

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

תקופה כנענית תיכונה	שלב א׳	1,750 — 1,950	לפסה״נ בקירוב	תקופת האבות
	שלב ב׳	1,550 — 1,750	״ ״	
תקופה כנענית מאוחרת	שלב א׳	1,380 — 1,550	״ ״	ימי השלטון המצרי (1,450—1,140
	שלב ב׳	1,180 — 1,380	״ ״	לפסה״נ בקירוב); הכיבוש הישראלי

תקופות ישראליות (תקופות תרבות הברזל)

תקופה ישראלית קדומה	שלב א׳	1,180 — 1,050 לפסה״נ בקירוב, תקופת השופטים
	שלב ב׳	1,050 — 970 לפסה״נ בקירוב; שאול(1,029 — 1,008 לפסה״נ בקירוב; דוד (1,008—968 לפסה״נ בקירוב)
תקופה ישראלית תיכונה	שלב א׳	970 — 840 לפסה״נ בקירוב; שלמה (970 — 930 לפסה״נ); יהודה וישראל עד מרד יהוא (930 — 841 לפסה״נ בקירוב)
תקופה ישראלית תיכונה	שלב ב׳	840 — 586 לפסה״נ בקירוב
תקופה ישראלית מאוחרת		586 — 330 לפסה״נ בקירוב שלטון ממלכת בבל החדשה והאימפריות הפרסית עד הכיבוש המאקדוני (332 לפסה״נ)

הערות

1 עיין: K. M. Kenyon, PEQ 1953, pp. 83—84; 1954, pp. 47—48; 1955, pp. 110—111; 1956, pp. 70—72; 1957, pp. 102—105; 1960, pp. 93ff.

2 עיין: S. Yeivin, IEJ 10 (1960), pp. 193ff.

3 אמנם סבר מקאליסטר, כי מעל אדן זה הוקמה גדר של סבכי קוצים בלבד, אך אין כל ראיה ומקבילה למין ביצור כזה; ואילו לחומות לבני־הטיט שהוקמו על פני אדני אבן נתגלו מקבילות לרוב מאז חפר מקאליסטר בגזר.

4 עיין: J. Free, BASOR 131 (1953), pp. 19ff.; 152 (1958), pp. 14ff.

5 עיין: מ. תדמור — מ. פראוסניץ, עתיקות ב (תשי״ז — תשי״ח), עמ׳ 66 ואילך.

6 סימון השכבות ביריחו נערך בשתי סדרות, סדרה עליונה וסדרה תחתונה, ועיין עתה: K. M. Kenyon, Archaeology of the Holy Land, 1960, pp. 104ff.

7 ועיין עוד על ציור של סוף התקופה הכאלקוליתית, בלוח השחיקה של נערמר: S. Yeivin, IEJ 10 (1960), pp. 193ff.

8 ראה ציור 73.

9 והשווה לעיל עמ׳ 368, ציור 72.

10 עיין: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 25 ואילך.

11 עיין: י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 320.

12 גם שערה המזרחי של שכם משתייך לתקופה זו, כמסתבר מחפירתו של רייט במקום. הוא בנוי לפי אותו עקרון של כניסה־ישירה, המוצרת באמצעות בליטות לפנים השער, אולם שימש כשער־משני להולכי־רגל בלבד, כפי שתעדנה המדרגות המובילות ממנו לפנים העיר. בדבר פרטים עיין: G.E. Wright, BASOR 144 (1956), pp. 12ff.; 148 (1957), pp. 16ff.

13 עיין: י. ידין, ידיעות כג (תשי״ט), עמ׳ 22—23.

14 אפשר שהחומה החיצונה כאן לא נמצאה משום שלא הרחיקו החופרים לחפור במורד התל עד כדי מקומה של זו.

15 יתכן שגם כאן לא נתגלתה החומה החיצונה, רק משום שלא הרחיקו החופרים לחפור במדרון התל בדי רוחק מספיק.

www.daat.ac.il

16 יתכן, כפי שמסתבר מחפירתו של רייט בשכם, שגם שם מצויה ליד השער המזרחי חומה מסוג זה המשתיכת לתקופה הנדונה כאן.

17 החומה האחרונה, שעודנה מנצלת את השער הצפוני (ציור 78), שייכת ככל כנראה לתקופת המלוכה הישראלית.

18 עיין עתה מאמרו של רייט הנזכר בהע׳ 12.

19 ועיין להלן.

20 גם בארץ מצויה דוגמה אחת לסוללות עפר ענקיות מסוג זה. היא הסוללה הגובלת במערב את העיר־התחתית בחצור. היא שפוכה על אבני חצץ ועפר כבוש ובתחתיתה קיר תומך שלרגלי החפיר. לפרטים עיין: י. ידין ואחרים, חצור א, תשי״ט, עמ׳ 59 ואילך. חפירותיו של ידין הוכיחו כי לא היה זה מחנה מבוצר, אלא עיר ממש מיושבת בצפיפות.

21 על הידיעות החדשות על ביצורי הגדרת בחצור עקב חפירתה של המשלחת ע״ש ג׳ימס דא רוטשילד בהנהלתו של י. ידין, עיין: חצור א, תשי״ט, עמ׳ 81—59; חצור ב, תש״ך, עמ׳ 72—152; ועיין עוד במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 334 ואילך.

22 שערים וחלקלקות בני המאה הי״ג לפסה״נ (זה מעל זה) נתגלו לאחרונה גם בחפירות יפו; אף הם בני הטיפוסים המתוארים לעיל; ועיין: י. קפלן, הארכיאולוגיה וההיסטוריה של תל־אביב־יפו, תשי״ט, עמ׳ 60—62.

23 לסיכומי המצב בערים הכנעניות עיין: אבי־יונה — ייבין, קדמוניות ארצנו א, תשט״ז, עמ׳ 285—287, ועל השער המזרחי של שכם עיין עתה: G. E. Wright, BASOR 148 (1957), pp. 11ff.

24 עיין: W. F. Albright, Tell Beit Mirsim 3, 1943, p. 10, על השכבה הישראלית הקדומה ביותר במקום. כמו־כן, לא נחשפו שום שרידי ביצורים בישוב הישראלי הקדום (המאה הי״ב לפסה״נ) בתל חרשים שבגליל המרכזי; ועיין: י. אהרוני, ארץ־ישראל ד (תשט״ז), עמ׳ 69 ואילך.

24א זה מקרוב נתברר כי חלקלקה זו אינה כלל בת התקופה הישראלית הקדומה, אלא מאוחרת מן התקופה הישראלית.

25 עיין: אבי־יונה — ייבין, קדמוניות ארצנו א, עמ׳ 312 והע׳ 153.

26 עיין: L. C. Woolley—T. Lawrence, Annual of the Palestine Exploration Fund 3 (1914/15), pp. 59ff. and fig. 3.

27 עיין: Macalister—Bliss, Excavations in Palestine, 1902, pp. 12—27 and pls. 1—5. על ביצורי רחבעם בכללם עיין במאמרו של מ. גיחון, בכרך זה, עמ׳ 410—425.

28 עיין: אבי־יונה — ייבין, קדמוניות ארצנו א, עמ׳ 291—293; ש. ייבין, ירושלים א (תש״ז), עמ׳ א ואילך; ועיין לעיל הע׳ 24א

29 על השער של חצור עיין: י. ידין, ידיעות כב (תשי״ח—תשי״ט), עמ׳ 14—15 ולוח ד, 1. על שער גזר: Y. Yadin, IEJ 8 (1958), p. 80ff. על בדיקתו האחרונה של ידין במגידו, המאשרת את העובדה הנ״ל גם לגבי עיר זו (שכבה IV B), והמוכיחה כי החומה האטומה, שנחשבה עד עתה לבת זמנו של השער הנידון, שייכת למעשה לשכבה IV A, המאוחרת מימי שלמה, עיין: י. ידין, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 66 ואילך. על השערים בתקופת המלוכה עיין גם במאמרו של א. שטרן, בכרך זה, עמ׳ 400—409.

30 אולם יש לזכור, כי בתעלת־בדיקה צרה בדרום מגידו נתגלה קטע ביצורים הכולל חומת סוגרים, שהחופרים ייחסוהו לשכבה XII, דהיינו המאה הי״ח לפסה״נ. אם נכון תאריך זה, הרי זו חומת הסוגרים הקדומה ביותר מאלה הידועות היום; ועיין: G. Laud, Megiddo II, 1948, pp. 105ff., fig. 264—267, 407.

31 עיין: ב. מזר, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 60, וציור 3.

32 דו״ח על חפירה זו, שאותה ניהל המחבר יחד עם המנוח א״ל סוקניק ז״ל מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בחורף 1938/9, לא נתפרסם עד עתה; הפרטים נלקחו מיומנו של המחבר, ברשותו האדיבה של פרופ. נ. אביגד, ראש המכון הנ״ל, שלו מודיע המחבר טובה על כך.

33 ולכך מכוון הכתוב במל״א ז, ט; ועיין אנציקלופדיה מקראית ג, ערך טפחות.

34 על טיפוס זה של כותרות והשתלשלות התפתחותן עיין: מ. כהן, ידיעות יג (תש״ז), עמ׳ 83 ואילך.

35 על הבניינים עיין: J. B. Crowfoot et alii, The Buildings of Samaria, 1942 והתוכנית שבמעטפה אשר בסוף הכרך (לוח II). על חרסי שומרון עיין לאחרונה: ש. ייבין, תולדות היהודים בעולם ב (עומד להופיע); הנ״ל, לשוננו כד (תש״ך), עמ׳ 40 ואילך; Y. Yadin, Scripta Hierosolymitana 8 (1960), pp. 1 ff.; י. אהרוני, ארץ־ישראל בתקופת המקרא, תשכ״ב, עמ׳ 295 ואילך.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

36 עיין, דרך־משל, A.G. Barrois, Manuel d'archéologie biblique 1, 1939, pp. 187, 188, fig. 63.

37 עיין לעיל, עמ׳ 388 בדבר חצור, מגידו וגזר. לפרטי הביצורים בתל א־נצבה עיין: C. C. McCown et alii, Tell en-Nasbeh I, 1947, pp. 189ff., וכן הציורים והלוחות והתוכנית אשר בתיק שבסופו של הכרך.

38 עיין: י. אהרוני, ידיעות יט (תשט״ו), עמ׳ 147 ואילך; כד (תש״ך), עמ׳ 84 ואילך. ועיין לעת עתה: חדשות ארכיאולוגיות של אגף העתיקות ה (תשכ״ג), עמ׳ 3.

39 אמנם במקרים אלה נהרסו ונעלמו הקירות החיצונים של חומות הסוגרים ואין להכריע בדבר זה בוודאות; אך מציאות שער ברור במערכת ביצורים קדומה יותר (של התקופה הכנענית המאוחרת) במקום זה, וכן הכיכר המרוצפת שמבפנים לחומת הסוגרים הישראלית העליונה, דומה שמרמזות הן על מציאות שער זה גם בחומה הישראלית. על מערכת הביצורים בכללה, עיין: ש. ייבין, דו״ח מוקדם ראשון על החפירות בתל ״גת״, תשכ״א.

40 לענין זה עיין W.F. Albright, Tell Beit Mirsim 3, 1943, pp. 148ff.; אבי יונה — ייבין, קדמוניות ארצנו א, עמ׳ 303—305; W.F. Albright, ibid, p. 32; Amiran—Dunaievski, BASOR 149 (1958), pp. 29—31; ש. ייבין, ידיעות כג (תשי״ט), עמ׳ 8 ואילך. על חומת סוגרים דומה בבית־שמש, אף היא בת המאה הי׳ לפסה״נ, עיין: Grant—Wright, Ain Shems Excavations 5, 1939, pp. 23ff.

41 עיין: Albright, Tell Beit Mirsim 3, p. 15ff. שער מוגן בצורה דומה נחשף גם בחפירותיו של האב דה־וו בתל אל־פארעה הצפוני, שהוא סבור לזהותו עם תרצה, בחומה ישראלית הקודמת למחצית המאה הח׳ לפסה״נ, ועיין: אבי יונה — ייבין, קדמוניות ארצנו א, עמ׳ 307—308.

42 על חורבת עוזה, הדומה בהרבה למצודת קדש ברנע, וזמנה (סוף המאה הי׳—המאה הח׳ לפסה״נ), ועל מצודות במישור הרוח (המחצית השניה של המאה הט׳—המחצית הראשונה של המאה הח׳ לפסה״נ) עיין במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 429 ואילך.

43 ראה: G.M. Fitzgerald, PEF QSt 1932, pp. 139—140, Pl. I, והשוה אבי־יונה—ייבין, קדמוניות ארצנו א, עמ׳ 301 ולוח XXXIII א.

44 כך, למשל, במצודה הפנימית של שומרון, שחלק ניכר ממנה נבנה אל נכון בימי אחאב, ואולי בראשית ימי מלכותו. גם ביהודה המשיכו להשתמש בשיטה זו בעיקר במצודות שבנגב, או בערים שלא נודעה להן חשיבות יתר, מקום שתוקנו או שופצו מערכות־ביצורים ישנות, כגון בתל בית־מרסם.

45 עיין: Y. Yadin, IEJ 8 (1958), pp. 4—8. מקומו של שער העיר העיקרי בתקופה זו היה דרומה יותר, מהרץ לשטח החפירות במקום זה.

46 לדעת החופרים נבנתה כל החומה, שהגיעה ככל הנראה כדי גובה של 12—13 מ׳ (מעל ליסודותיה על הסלע הבתול), אבן גויל, ללא חלק עליון של לבני טיט; ואין להכריע.

47 השוה תיאור בנין חומת ירושלים בימי נחמיה (נחמ׳ ג, א—לב).

48 עיין במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ׳ 308.

49 עיין: ש. ייבין, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 29—31.

50 עיין ש. ייבין, ירושלים א (תש״ז), עמ׳ א ואילך.

51 עיין: Y. Yadin, IEJ 8 (1956), pp. 4—5 (חצור); ב. מזר, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 59—60 וציור 8 (אל־ח׳רבה); אבי יונה — ייבין, קדמוניות ארצנו א, עמ׳ 292 (מגידו), 300 (לכיש), 305 ואילך (תל בית־מרסם), 312 (תל א־נצבה).

52 עיין: אבי יונה — ייבין, שם, עמ׳ 305.

53 במגידו נמצא בחפירות גוש אבן מסותת, שכנראה שימש שינית כזאת במרום החומה; ועיין: Lamon—Shipton, Megiddo I, 1939, fig. 36.

54 השוה י. סוקניק (ידין), ידיעות יג (תש״ז), עמ׳ 19 ואילך.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

ביצורי השער והלחימה על השער בתקופת המלוכה

מאת: א. שטרן

השער ומקומו במערך הביצורים

הלחימה לכיבוש ערים בצורות, או להגנה עליהן, היתה שלב חשוב – ולעתים השלב הקובע – במלחמות של ימי קדם. לפעמים, כאשר ההבדל ביחסי הכוחות בין הצדדים היה גדול ביותר, לא הגיעו הדברים כלל לידי קרב בשדה הפתוח ועיקרה של המלחמה היה על ערים. אי לכך, תיאורי מצור ערים והגנה עליהן הם חלק חשוב מכלל תיאורי המלחמה, הן במקרא והן במקורות החיצוניים שמפרק־זמן זה. תיאורים אלה מייחדים מקום רב ללחימה על השער, שהוא המבוא והמוצא של העיר ומשום כך גם נקודת התורפה במערכת ביצור העיר בעתות מלחמה. ולכן אף רוכזה כלפי השער תשומת הלב של התוקף (יש׳ כב, ז, ועוד), ושל המגן (יש׳ כח, ו; תה׳ קכז, ה) כאחד.

את הידיעות המעטות על השער, אופן הגנתו והמלחמה עליו, הבאות במקרא, ניתן להשלים במידת־מה מן הממצא הארכיאולוגי, היינו משרידיהם של שערי ערים שנחשפו בארץ־ישראל ובסביבתה[1]. מאלה ניתן ללמוד את תכניות השערים. מקור נוסף הם התבליטים האשוריים, החל בימי אַשּוּרְנַצִּרְפַּל הב׳ (883–859 לפסה״נ), בהם באים תיאורי שערים ואף תיאורים של מלחמה על השערים.

מקומו של השער נקבע לרוב, על פי נתוני השטח, במקום שהגישה אליו נוחה וללא התחשבות מיוחדת בכיוון המשוער שמשם עלול היה לבוא אויב. כך, למשל, היתה תל א־נצבה (מצפה) עיר גבול בצפונה של יהודה; ומקומו של שערה היה, כפי שלמדים אנו מן החפירות, בצפונה של העיר, היינו בצד הפונה כלפי הגבול. דרך כלל נקבע מקומו של השער באותו צד של החומה ששם היתה העליה אל מרומי העיר נוחה יותר. על היתרון שהיה בכך גם לאויב התגברו על ידי שעשו את הדרך ארוכה ונפתלת, וכלפי סופה עברה לאורך קטע־החומה הסמוך אל השער. באופן זה היתה הדרך אל העיר, בחלקה הגדול, נתונה לשליטתם של מגיני העיר. כן נהגו להפנות את הדרך בעיקולים חדים, אשר אילצו את התוקף המסתער על העיר להאט את מהירותו (באם נע ברכב). הפניות נעשו בכיוון שאילץ את העולה אל העיר לנוע כשצד ימינו, שאינו מוגן על ידי הצינה, פונה אל מול העיר – ועל ידי כך נעשה מטרה נוחה לירי המגינים[2].

מבנה השער

השערים מתקופת הברזל, שנחשפו בחפירות היו בנויים תשתית אבן ועליה בניית לבנים. מסד האבן נשתמר בחפירות, לרוב, בשלמותו; מבניית הלבנים העליונה

עיין הערות בעמ׳ 409, ולוח כט.

www.daat.ac.il

נשתמר רק מעט מאד. דרך עיבוד אבני המסד מקבילה, בכל מקום, לדרך עיבוד האבנים בשאר חלקי החומה; אולם השערים חוזקו במקרים רבים באבני גזית, גם כאשר שאר חלקי החומה עשויים אבני־גויל.

השער ננעל על ידי דלתיים ובריחים (דה״ב יד, ה־ו; ועוד). הללו נעשו על פי רוב מעץ (שופ׳ ט, נא; שיה״ש ח, ט). ואכן, לעתים קרובות מתוארים אלה בתבליטים אשוריים כשהם בוערים באש לאחר שהוצתו. על מנת למנוע זאת, צופו הדלתים לעתים בריקועי מתכת (מל״א ד, יג). רצועות ברונזה מטיפוס זה, שציפו את שערי העיר שבתל בַּלַוַאת שבאשור, נמצאו בחפירות; רצועות ברונזה אלו היו מקושטות בתבליטים שתיארו את מסעותיו של שלמנאסר הג׳ מלך אשור (858–826 לפסה״נ). לרוב השערים שנחשפו בחפירות היה רק זוג דלתים אחד, שנקבע על פי רוב בפתחו החיצוני של השער – אפילו היה השער מרובה פתחים[3]. את ציר הדלת, שסב בתוך פותת אבן (לרוב אבן בזלת), הנעילו נעל ברזל על מנת לחזקו – וכמו כן על מנת למנוע שחיקת יתר[4].

הדלתים נפתחו כלפי פנים. זאת למדים אנו משני שערים מתקופת הברזל שנחשפו בחפירות העיר כרכמיש שבסוריה הצפונית. בשערים אלה נמצאו, במרכז הפתח החיצון, אבני עצירה, ובליטה שהיתה במרכזן מנעה את הדלתים מלהפתח כלפי חוץ. כן נחצב בתוך האבן שקע, שנועד להכנסת בריח תחתון (ראה ציור 96). ראיה אחרת,

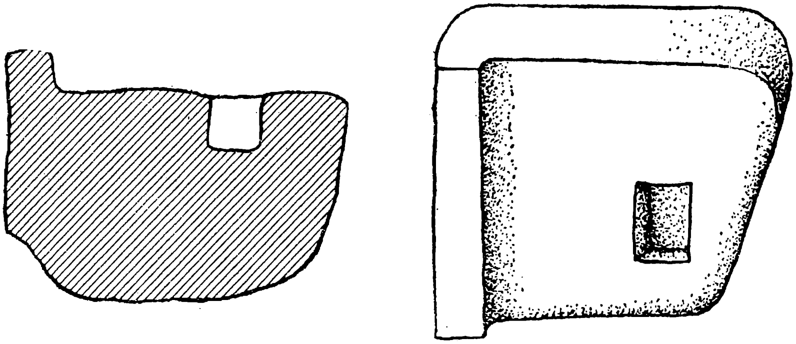

ציור 96: אבן עצירה שנמצאה במרכזו של שער בכרכמיש

שהדלתים נפתחו כלפי פנים, מצויה לנו מן השער המערבי שבחומת־העיר החיצונה בכרכמיש: בתוך תאיו הקדמיים של שער זה היה משטח מוגבה בנוי אבן; הבנאים הרימו את הצד הפונה אל מעבר השער כ־30 ס״מ פנימה לאומנות על מנת לאפשר פתיחת הדלתים פנימה ללא הצרה נוספת של הפתח גופו. כשהיו הדלתים פתוחות הוצמדו על ידי רצועות מתכת, שהיו אחוזות לתוך קירות־הלבנים העליונים[5] (השוה שופ׳ טז, ג). אשר לבריחים, דומה שלכל שער היו שני בריחים. האחד נעל אותו לרוחבו[6] והשני הבריח אותו כלפי מטה.

הנכנס אל השער עבר את ״פתח שער העיר״, היא ככל הנראה רחבה פתוחה שלפני השער (שופ׳ יח, טז). ממנה נכנס דרך הפתח החיצון, שתואר למעלה, אל מעבר מרכזי

www.daat.ac.il

צר וארוך. אפשר שהשער של המקדש ומתקניו שבחזון יחזקאל מתוארים על פי שערי הערים המבוצרים של תקופת המלוכה, ואותו מעבר מרכזי הוא "אולם השער" המוזכר ביח' מ, ז. משני צדיו של מעבר זה היה מספר בלתי־קבוע של תאי משמר (הם "התאים": שם, שם), שהופרדו זה מזה על ידי קירות חוצים או אומנות; ואפשר שהם "אילי השער" (יח' מ, יח).

שאר פתחי השער היו, כאמור, פרוצים. רק בעתות חירום נהגו לחסום גם אותם, על ידי שהניחו קורות עץ לרוחבם. בארץ־ישראל נתגלו כמה פתחים כאלה כשהם חסומים על ידי קירות בנויים (בשער הצפוני בתל א־נצבה).

הריצוף בתוך איזור השער היה עשוי אבן. בכמה שערים בארץ (מגידו, לכיש ועוד) טויחה הרצפה בטיח גירי קשה. מפתני השערים רוצפו בדרך כלל אבני גזית. בתוך הריצוף היתה קבועה תעלת ניקוז, שניקזה את המים שהצטברו באזור השער, או אף באזורי העיר הסמוכים לו. בתוך השערים נמצאו בכמה מקומות ספסלים בנויים[7].

השערים היו מקורים. "גג השער" נזכר בשמ"ב יח, כד; ויח' מ, יג. בכתוב אחר (שמ"ב יט, א) נזכרת "עליית השער", והיא ככל הנראה חדר שנבנה על גבי השער. דומה איפוא שהשערים בלטו מעל מפלס החומה; מכל מקום גבוהים היו (יר' נא, נח). על גג שהיה לשער מעידים גם שרידי מדרגות שנשתמרו במגדליהם של כמה שערים (גזר ועוד). באשר לצורתם של גגות אלה, עיקר העדות באה מן התבליטים האשוריים. חשוב במיוחד מבחינה זו הוא התבליט המתאר את מצור לכיש על ידי צבא סנחריב בשנת 701 לפסה"נ[8]. לפי תבליט זה יש לשער, שהיה לשער גג המוקף על ידי מערכת גוזטרות בולטות כלפי חוץ. מתחת לגג נראים שלושה חלונות שנועדו להאיר את פנימו של מגדל השער (השוה יח' מ, טז). בשערי כרכמיש, המתוארים על גבי תבליטי הברונזה מבלוואת, בולטים מגדלי השער בבירור מעל מפלס החומה (פרט החסר בתיאור מצור לכיש), והם מחוברים ביניהם על ידי גשר העובר על גג השער בקו החומה (ראה ציור 97). כן מתוארים מגדלים אלה כבולטים מן החומה ולחוצה. כיון

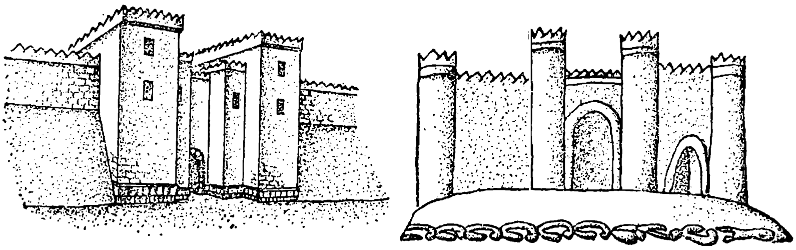

ציור 97: מימין, שער העיר כרכמיש המתואר בתבליט אשורי מימי שלמנאסר הג'; משמאל, תחזורת של אותו שער לפי התכנית שנתגלתה בחפירות כרכמיש

שדרך כלל מתארים התבליטים את המגדלים שבחזית השער כשהם בולטים מעל מפלס החומה, יש להניח ששיטה זו נהגה גם בארץ־ישראל. לפי חלק מן התבליטים, משקופי השערים בנויים בצורת קו אופקי ישר. לעומת זאת, בתבליטים אחרים מתואר משקוף בצורת קשת[9].

www.daat.ac.il

פרט לשערי העיר העיקריים היו גם פתחים צדדיים קטנים, או לעתים גם מבואות־סתר (שופ׳ א, כד), ששימשו את תושבי העיר בהיות שערי העיר העיקריים נעולים מפחד אויב קרוב. מבוא־סתרים מטיפוס זה נתגלה לאחרונה במצודה הישראלית ברמת רחל (ראה ציור 98), בקטע הצפוני של חומת־הסוגרים שהקיפה את המצודה. משני

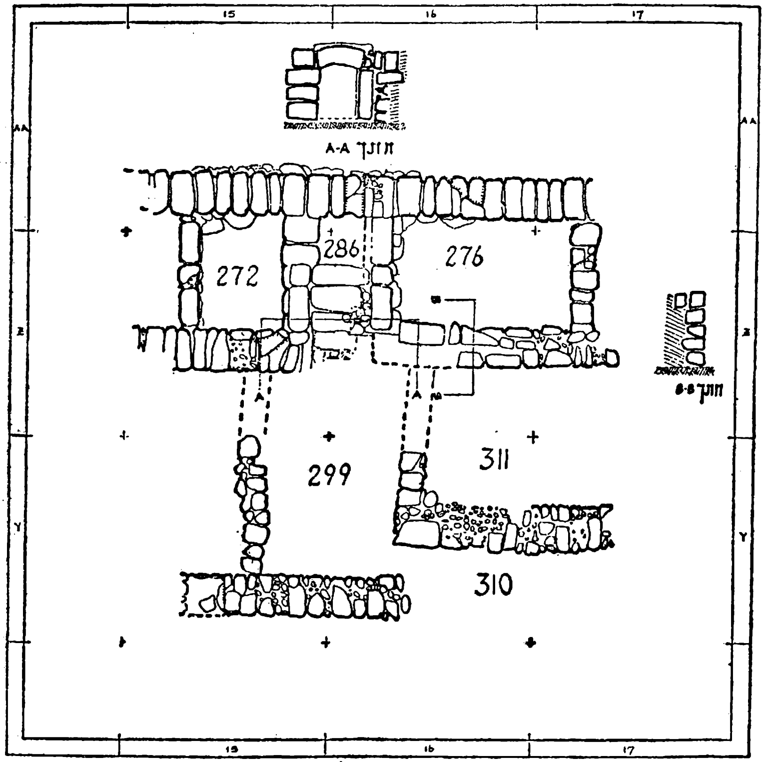

ציור 98: תכנית וחתך של מבוא הסתרים ברמת־רחל

צדי המעבר היו שני תאי חומת־הסוגרים ממולאים במילוי מוצק. המעבר עצמו הוא תת־קרקעי, רוחבו 0.4 מ׳ ואורכו 1.15 מ׳. רצפתו עשויה סלע מיושר, בגובה של יסודות החומה. יש הבדל של 1.5 מ׳ בין מפלס רצפת המצודה לבין מפלס המעבר. המעבר מקורה באבנים גדולות, המסותתות בחלקן הפנימי בצורה קשותה, והודות לכך יש לכניסה הפנימית ולתקרת המנהרה דמות של קשת. גובה המעבר מבפנים 1.6 מ׳ במרכזו ו־1.5 מ׳ בצדדיו. לפני פתח המעבר, בצדו הפנימי, היה מפתן עשוי אבנים גדולות. הפתח החיצוני של המעבר לא נשתמר בשלמות ומסיבה זו אין לדעת את צורתו. זהו, ככל הנראה, מבוא־הסתר היחיד מתקופת הברזל שנתגלה עד עתה בארץ[10]. בשני מקומות אחרים בארץ נתגלו פתחים צדדיים קטנים, ששימשו את אנשי העיר, ככל הנראה בעתות שלום בלבד: האחד – במגידו; והשני – בחצור. האחרון

נועד, ככל הנראה, להקל על הבאת התבואה מן השדות אל אסם גדול שנמצא לידו, ובזמן סכנה נסתם בחפזון. את צדה החיצוני של הסתימה כיסו בשכבה דקה של אבני גויל כדי להסוות את מקומו של הפתח, לבל יבחין בו האויב[11] (לוח כט, 1).

איזור עירוני מיוחד במינו, הקשור ככל הנראה לשער העיר, נתגלה בחצור. מקומו של איזור זה היה מחוץ לחומה, במזרח התל בסמוך לשער־הכניסה העיקרי, המשוער, של התקופה שמן המאה הט׳ לפסה״נ ואילך. איזור זה הוקף בחומה נוספת, שנתחברה אל חומת העיר העיקרית. על ידי כך נוצר מעין ביצור קדמי סמוך לשער־העיר העיקרי. לדעת ע. דונאייבסקי חנה באיזור זה חיל־מצב עירוני שפיקח על הכניסה והיציאה מן העיר, הגן על איזור השער בשעת סכנה, או נתארגן בשעת צורך לגיחה מהירה אל אויב שמחוץ לעיר. ע. דונאייבסקי סבור שגם בח׳רבת אל־מוקַנַע (כנראה עקרון) נבנה ביצור דומה בדרום העיר[12]. ביצור זה היו בו ככל הנראה אורוות, כיון שנמצאו במקום עמודי אבן מנוקבים בחורים[13], בדומה לאלה שנמצאו בשטח האורוות במגידו, אלא שבמקום טרם נערכה חפירה שתוכל לבסס השערה זו.

נוהגי שמירת השער והלחימה על השער

על נוהגי שמירת השער ניתן ללמוד מכמה ידיעות הבאות במקרא באקראי. בעתות סכנה נעלו את השערים מיד עם חושך: ״ויהי השער לסגור בחושך״ (יהו׳ ב, ה). במשך היום הוצב צופה על גג השער (שמ״ב יח, כד–כה), ותפקידו היה להתריע על בוא האויב. בהתעורר תנועה חשודה בסמוך לעיר, הזעיק את שומרי השער (שניצבו למטה ליד הפתח החיצוני ובדקו את היוצאים והבאים), על מנת שיוכלו להבריח את הדלתים בעוד מועד. במקרה אחד השאירו שומרים אלה עקבות ברורים; בשער המערבי של חומת העיר החיצונה בכרכמיש נשתמרו שקעים עגולים בתוך תאי המשמר שהכילו את אפר מדורותיהם[14].

בחנות האויב סמוך לעיר ננעל השער לחלוטין (יהו׳ ו, א), או שפתחוהו רק למשימות מיוחדות כגון: רדיפה אחרי בורחים, ״והשער סגרו אחרי כאשר יצאו הרודפים אחריהם״ (יהו׳ ב, ז); גיחה פתאומית אל האויב הצר על העיר (יהו׳ ח, יז); וכיוצא בזה. כשננעל השער נהגו לצאת ולהכנס דרך פתחים אחרים, קטנים ומוסתרים, הם כנראה ״מבואות העיר״ (שופ׳ א, כד).

משצר האויב על השער נזעקו המגינים אל גג השער, לאחר שהבריחו את הדלתים וחסמו את יתר הפתחים על ידי קורות עץ שהניחו לרוחבם, או על ידי קירות אבן ארעיים. מגג השער ירו המגינים בקשתותיהם, זרקו לפידים בוערים ואבנים על התוקפים (שמ״ב יא, כג–כד). בתבליט מצור לכיש מימי סנחריב מתואר השער כאזור לחימה בפני עצמו ועליו מתרכזים לוחמים המפעילים סוגי נשק שונים.

מאידך גיסא, התוקפים ניסו לפרוץ בעד השער בשלוש דרכים עיקריות:

א. היו מציתים את דלתות העץ באש (השוה גם שופ׳ ט, מט); בתבליטים רבים מתוארים חיילים אשוריים נושאי לפידים, המתקרבים אל השער, בחיפוי חזק של קשתים, ומנסים להציתו (ציור 99).

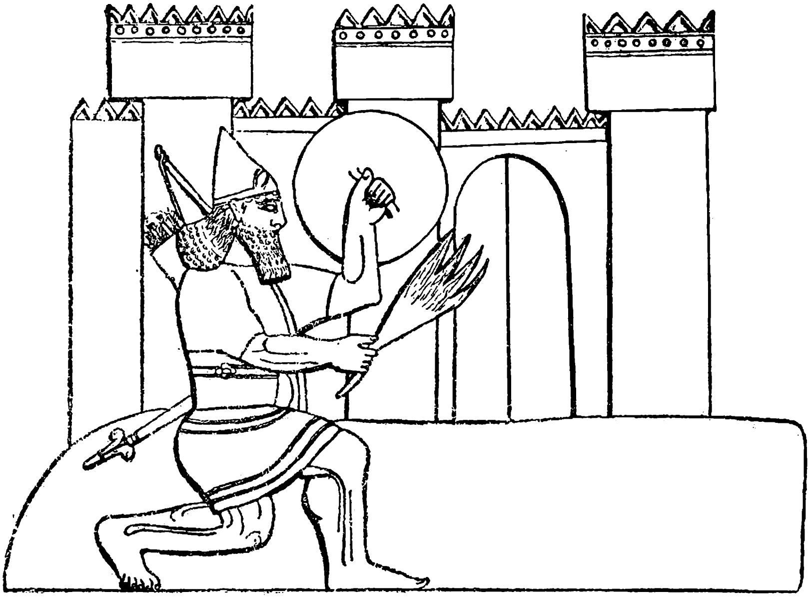

ציור 99: חייל אשורי מצית שער עיר בלפיד

ב. היו פורצים את השער בגרזנים, ככל הנראה באותם המקרים שדלתות השער היו מצופות מתכת ואי־אפשר היה להציתן.

ג. החל בראשית המאה הט' לפסה״נ הנהיג הצבא האשורי מחדש, לאחר הפסקה ממושכת, את השימוש הנרחב באיל־המצור. היה זה איל־מצור מטיפוס חדש ומשוכלל שעלה באיכותו על איל־המצור מן האלף הב' לפסה״נ[15], או על כל אמצעי מצור אחר שהיה ידוע קודם לכן. מכאן ואילך שימש איל־המצור כאמצעי העיקרי לפריצת שערי הערים הנצורות. המצאתו של כלי מצור משוכלל זה הביאה, לדעתי. ידין, לשינויים מפליגים בשיטות הביצור, ובכלל זה גם בתכניות השערים[16].

השינויים בביצורי השער בתקופת המלוכה

לכאורה דוקא הנצאת איל־המצור המשוכלל צריכה היתה להפחית מחשיבותו של השער כאזור־התורפה במערך־ההגנה של העיר הבצורה; שכן ניתן לשער כי מעת שהנהיגו האשורים את איל־המצור המשוכלל בראשית המאה הט' לפסה״נ, שוב לא הוצרכו לפרוץ אל העיר הנצורה דרך השער דוקא, ויכולים היו לפרוץ דרך כל נקודה אחרת בחומה. אף־על־פי־כן נראים האילים בתבליטים אשוריים שונים (בעיקר בתבליטי סרגון), כפועלים במרוכז נגד השערים. נראה שהסיבה לכך היא קביעת מקומו של השער בקצה המעלה, לרוב המעלה היחיד, שהיה נוח להגיע בו אל גבעת העיר. לנקודה זו קל היה להביא את האילים. יתר חלקי

www.daat.ac.il

החומה היו בנויים לרוב על קצהו העליון של מדרון תלול למדי. כדי להגיע אליהם היה על הצרים להשקיע מאמצים רבים לפני שיכלו להתחיל בקרקור החומה. מסיבה זו אנו עדים בהמשך תקופת המלוכה לשינויים שמגמתם לפשט את ביצורי השערים: מספר תאי המשמר של השער פחת תחילה משׁשה לארבעה (המאה הט׳ לפסה״נ), ולבסוף לשניים בלבד (המאה הח׳ לפסה״נ); תאי המשמר אף נעשים קטנים יותר בשטח ומאבדים את העומק הגדול שהיה להם לפני הנהגת איל־המצור המשוכלל. פישוט זה הביא ככל הנראה לחיזוק השערים. יחד עם זאת אילץ השימוש באיל־המצור לבנות גם את חומות הערים בשיטה חדשה, ולעשותן מוצקות יותר.

תהליך זה, של צמצום עומק שער־העיר המבוצרת ומספר התאים שבו, עולה בבירור מתוך סקר תכניות השערים השונים שנתגלו בארץ־ישראל: שלושה שערים מיוחסים כיום, במידה רבה של הסתברות, למאה הי׳ לפסה״נ (ימי שלמה), והם: השער משכבה VA–IVB במגידו, שער שכבה X בחצור; ושער מקביל בגזר[17] (ראה ציור 100, 5–7). שלושה שערים אלה יש להם שלושה תאים מכל צד, ומבנה השער הנו אורכי. דומה, כפי שהבחינו כבר אולברייט וידין, שתיאור השער בחומה שהקיפה את בית המקדש ביח׳ מ, י, מיוסד על תכנית שער מטיפוס זה: ״ותאי השער דרך הקדים שלושה מפה ושלושה מפה ומידה אחת לשלושתם ומידה אחת לאילים מפה ומפה״.

במאה הט׳ לפסה״נ נבנים בארץ השערים בני ארבעת התאים; שערים כאלה נחשפו במגידו (שכבה IV A) ועציון גבר (שכבה ב׳). את הראשון מייחס ידין לימי אחאב[18] ואת השני קבע גליק לימי יהושפט[19]. שני השערים נבנו בתכנית אחידה (ראה ציור 100, 10–11). הם דומים לשערים הקודמים, אלא שמכל צד יש להם שני תאי־משמר בלבד. מבנה השער שוב אינו אורכי, והשער הופך להיות רוחבי. שער שלישי, שזמנו ככל הנראה אותה תקופה עצמה, הוא השער הדרומי (הקדום) בתל א־נצבה (ראה ציור 100, 12). תכניתו דומה לזו של שער בעל ארבעה תאים, אלא שבמקום שתי האומנות הראשונות נבנתה רק אומנה אחת, היוצרת תא קדמי אחד ארוך. למחצית הראשונה של המאה הט׳ לפסה״נ יש לייחס, כמו כן, את השער משכבה A מתל בית־מִרְסִם (ראה ציור 100, 16). לשער זה כבר שני תאי משמר בלבד, אלא שחיזקוהו בשני מגדלים ארוכים בחזיתו, המתבלטים קדימה. אולי ניתן להקביל אליו גם את השער הצפוני מתל א־נצבה (ראה ציור 100, 17), אבל אין הדבר ברור די הצורך.

במאה הח׳ לפסה״נ נוהג בארץ־ישראל שער של שני תאים. הדוגמה הבטוחה היחידה היא ממגידו (שכבה III; ראה ציור 100, 20). אבל דומה שלשער זה ניתן לצרף

ציור 100: לוח משוה לשערים בתקופת הברזל

מקרא: 1. כרכמיש, שער דרומי.— 2. כרכמיש, שער מערבי.— 3. תל ח׳לאף, שער העקרבים.— 4. תל ח׳לאף, שער דרומי.— 5. חצור, שער שכבה X.— 6. מגידו, שער שכבה IVB--VA.— 7. שער גזר.— 8. זנג׳ירלי, שער מצודה פנימי.— 9. זנג׳ירלי, שער מערבי חיצון.— 10. מגידו, שער שכבה IV A.— 11. עציון גבר, תכנית משוערת של שער שכבה ב׳.— 12. תל א־נצבה, שער דרומי.— 13. שומרון, שער מזרחי.— 14. קארטפה, שער דרומי.— 15. קארטפה, שער צפוני.— 16. תל בית־מרסם, שער מזרחי קדום.— 17. תל א־נצבה, שער צפוני.— 18. לכיש, שער שכבות IV—III.— 19. ח׳רבת אל־מוקנע, שער דרומי.— 20. מגידו, שער שכבה III.— 21. שכם, שער מזרחי.— 22. תל אל־פרעה הצפוני, שער דרומי.— 23. תל בית־מרסם, שער מזרחי מאוחר ←

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

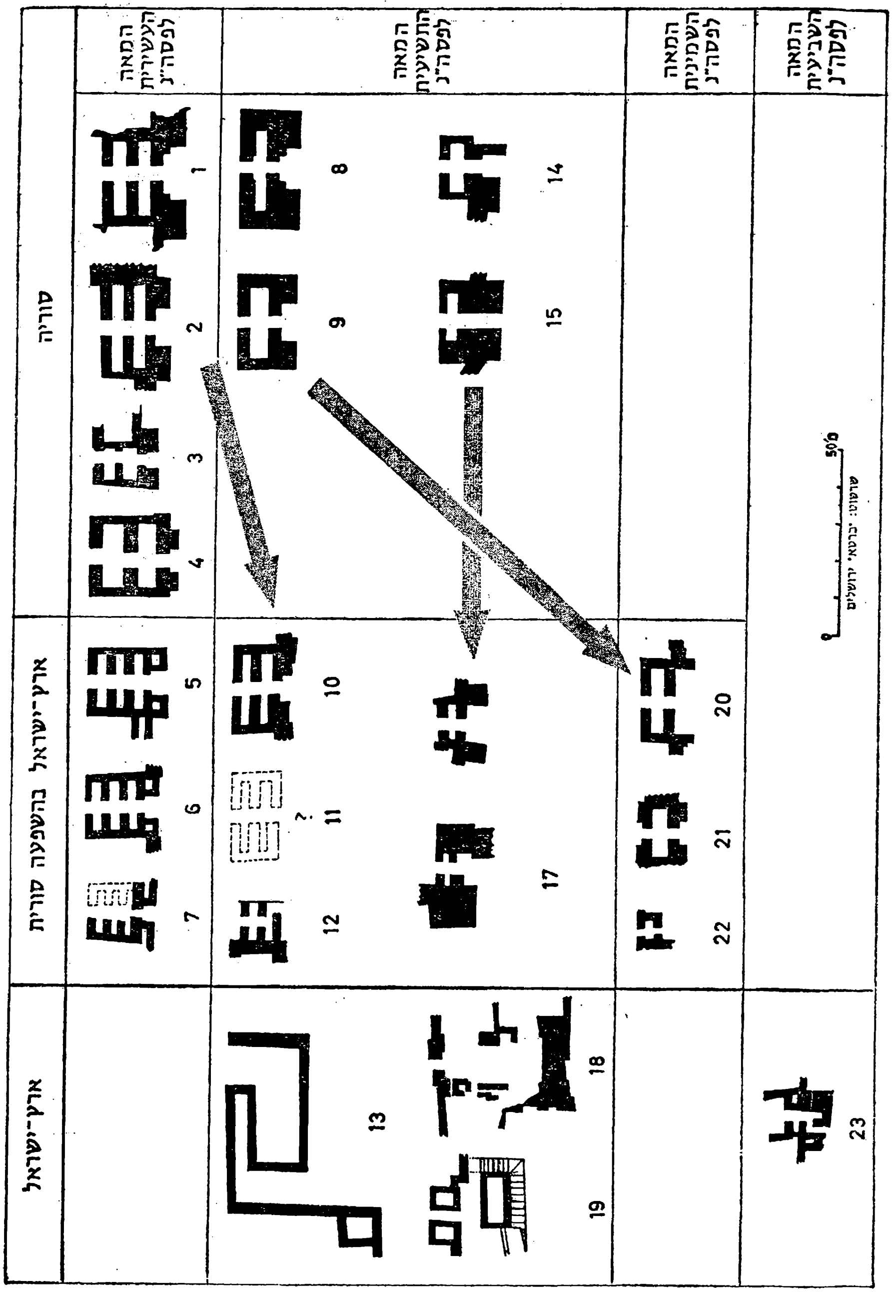

www.daat.ac.il

גם שערים בעלי שני תאים שנתגלו בשכם ובתל אל־פארעה הצפוני (כנראה תרצה; ציור 100, 21–22), שזמנם שנוי במחלוקת.

מן המאה הז׳ לפסה״נ ידוע רק השער המאוחר ביותר (שכבה A_2) מתל בית מרסם (ציור 100, 23). שער זה מיוחד בצורתו, ומשמשות בו בערבוביה שתי תכניות שונות: א. התכנית הקודמת של השער שבשכבה A_1 מן המאה הט׳ לפסה״נ (ציור 100, 16); ב. תוספת מאוחרת, שמגמתה להפוך את השער לבעל כניסה עקיפה.

שערים אחרים בעלי כניסה־עקיפה אנו מוצאים בשלושה מקומות אחרים בארץ: לכיש (שכבות III–IV), שומרון (שער המצודה המזרחי), וככל הנראה גם השער של ח׳רבת אל־מוקנע (עקרון; ראה ציור 100, 13, 18, 19). את שני השערים הראשונים מייחסים החופרים למחצית הראשונה של המאה הט׳ לפסה״נ. גם זמנו של השער מח׳רבת אל־מוקנע נקבע בקירוב למאה הט׳ לפסה״נ. טיפוס זה של שערים אינו ידוע בארצות השכנות בתקופה זו; ומאידך גיסא, קיים דמיון רב בינם לבין עצמם מבחינת התכנית, אם כי לא מבחינת הביצוע. לפיכך, ניתן אולי להניח ששלושת השערים הללו תוכננו על ידי בנאים מקומיים. כן דומה כי עקרון הכניסה־העקיפה, שהוא הקו הבולט בתכניתם, ואשר נועד להקשות על דרך חדירתו של המתפרץ, הוא קו־התפתחות המיוחד לביצורי השערים של ארץ־ישראל בתקופה זו.

צמצום מספר פתחי השערים ופישוט מבנהו של השער עם הופעתו של איל־המצור המשוכלל, אינם תופעה המיוחדת לארץ־ישראל. היא מצויה גם בסוריה השכנה, אלא ששם קדמה במאה שנה בקירוב להופעתה בארץ־ישראל. אמנם טרם נתגלו בסוריה שערים של ששה תאים, אבל שערים של ארבעה תאים מופיעים כבר במאה הי׳ לפסה״נ. שני שערים כאלה נחשפו בכרכמיש ושניים בגוזן (תל ח׳לַאף; ראה ציור 100, 1–4[20]). והנה, במשך הזמן חל שינוי בתכניות השערים בסוריה: במקום שער ארבעת התאים החל נוהג שער של שני תאים בלבד. לפי תכנית זו כבר בנויים כל השערים שבחומת־העיר החיצונה בשמאל (זִנְג׳ירְלִי; ראה ציור 100,8–9). זמנם של שערים אלה נקבע על ידי אולברייט לראשית המאה הט׳ לפסה״נ. גם לטיפוס השני של השער שנהג בארץ־ישראל במאה הט׳ לפסה״נ, היינו השער בעל שני התאים המחוזק במגדלים בולטים בחזיתו, יש מקבילה בת הזמן בצפון־סוריה: מטיפוס זה מצויים שני שערים מקַארַטֶפֶּה שבגבול סוריה ואנטוליה (ראה ציור 100, 14–15; והשוה ציור 100,16[21]).

אם נסכם את התפתחות שערי הערים בסוריה, תתקבל איפוא, תמונה זו: א. הופעת השער הרוחבי, של ארבעה תאים – במאה הי׳ לפסה״נ; ב. צמצום מספר התאים, מן השער של ארבעה תאים לשער של שני תאים – במאה הט׳ לפסה״נ; ג. התפתחות מקבילה של שער בן שני תאים, בוואריאציה שונה, כששני התאים נותרים מאחור ושני מגדלים בולטים קדימה בחזית השער – בסוף המאה הט׳ או במאה הח׳ לפסה״נ.

שינויים אלה מקבילים לשינויים במבנה השער בארץ־ישראל, ואין להניח שהדבר הוא פרי מקרה גרידא. אך, כאמור, אין הקבלה בזמן: השערים בארץ־ישראל נבנו אמנם רובם על פי סדר השתנות התכניות הדומה לזה שבסוריה, אלא שזמנם מאוחר לאלה האחרונים. עובדה זו מעידה, ללא ספק, על כיוון ההשפעה, היינו מסוריה לארץ־ישראל. נראה שהשינויים במבנה השער באיזור זה או אחר באו בעקבות

www.daat.ac.il

התקדמות צבאות אשור – והצורך לעמוד בפני הטכניקה האשורית המשוכללת של המצור, ובמיוחד בפני עצמתו ההרסנית של איל־המצור. ואכן המעין בתולדות התקדמותם של הצבאות האשוריים אל המערב[22], ימצא מידה רבה של חפיפה בין זמן הופעתם בחבל־ארץ זה או אחר לבין השינויים בשיטת בניית השער, שחלו באותו חבל־ארץ.

הערות

1 עיין במאמרם של ש. וא. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 362—399; ועיין להלן.

2 עיין במאמרו של מ. גיחון, בכרך זה, עמ׳ 415.

3 שער שלמה במגידו; שערי שכבות IVA, ו־III, שם (ראה G.Laud, Megiddo 2, 1948, fig. 112—116); השער הדרומי בכרכמיש (ראה L. Woolley, Carchemish 2, 1921, pp. 82—85); שני השערים הדרומיים בחומה החיצונית בשמאל (זנג׳ירלי); ועוד. בכל המקרים הללו נמצאו פותות אבן רק ליד הפתח החיצוני, ואילו הריצוף ליד יתר הפתחים, גם כאשר נמצא שלם, לא היו בו אבני פותה.

4 ראה: Lamon—Shipton, Megiddo 1, 1939, p. 80, fig. 91.

5 ראה: L. Woolley, Carchemish 2, 1921, pp. 82—85, 91, fig. 26.

6 על הבריח האופקי בשער הצפוני בתל א־נצבה עיין במאמרם של א. וש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 395.

7 בשער הצפוני בתל א־נצבה, וכן בתאי־המשמר של שער לכיש.

8 ראה בכרך זה, לוח כ, וכן ראה: Pritchard, ANEP, pp. 130-131, figs. 372—373.

9 דרך משל בתיאור מצור הערים גבתון ועקרון על ידי סרגון הב׳ מלך אשור (720 לפסה״נ), וראה: בכרך זה, ציור 48; וכן: ידיעות יח (תשי״ד), עמ׳ 145, ציורים 1—2.

10 עיין: י. אהרוני, ידיעות כד (תש״ך), עמ׳ 87—89, וציור 8 בעמ׳ 87.

11 עיין: י. ידין ואחרים, חצור ג־ד, תשכ״א, כרך הלוחות, לוח XCII.

12 תודתי נתונה למר ע. דונאייבסקי שהעיר לי בענין זה.

13 ראה: י. נוה, ידיעות כא (תשי״ז), עמ׳ 184—185, לוח טו, 3—4.

14 עיין: Woolley, Carchemish 2, p. 82—85.

15 על התפתחות איל־ו מצור באלף הב׳ לפסה״נ עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 320—321. על איל־המצור האשורי עיין במאמרו של א. מלמט, עמ׳ 245.

16 על המצאת איל־המצור המשוכלל והשפעתו על בניית ביצורי הערים בראשית האלף הא׳ לפסה״נ עיין: י. ידין, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 107—108.

17 עיין: י. ידין, שם, עמ׳ 66—109; הנ״ל, ידיעות כב (תשי״ח), עמ׳ 115—121.

18 עיין: י. ידין, שם.

19 עיין: נ. גליק, עבר־הירדן המזרחי, תשי״ד, עמ׳ 105.

20 עיין: L.Woolley, Carchemish 2, p. 91, figs. 4, 26; M. F. von Oppenheim, Tell Halaf 2,1950, pls. II-III, V, p. 131, fig. 165. זמנם של ארבעת השערים נקבע על ידי אולברייט, ועיין: W. F. Albright, The Aegean and the East, Studies Presented to H. Goldman, 1956, p. 144—169; הנ״ל, ארץ ישראל ה (תשי״ט), עמ׳ *1—*10; ועוד.

21 ראה: Bossert—Alkim—Kambel, Karatepe Kazilari, 1950, pl. X, XXXVI. בענין זמנם של שערים אלה חלוקות הדעות. רוב החוקרים קובעים את זמנם לסוף המאה הח׳ לפסה״נ (סיכום דעות אלה אצל נ. ה. טור־סיני, הלשון והספר, כרך הלשון, תשי״ב, עמ׳ 66—67); לעומת זאת סבור כ. ה. גורדון, שהשערים הם מהמאה הט׳ לפסה״נ, ועיין: C. H. Gordon, JQR 39 (1948), p. 41-50; idem, JNES 8 (1949), p. 109-119 ונראית דעתו של גורדון, בגלל השער המקביל מתל בית־מרסם, שאף זמנו נקבע למאה הט׳ לפסה״נ.

22 עיין: A. T. Olmstead, History of Assyria, 1923, pp. 81ff.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מערכת הביצורים של יהודה

מאת: מ. גיחון

הרקע המדיני והצבאי

שנים המה המניעים להקמת רשת ביצורי גבול הקפית למדינה כל שהיא: א. הרצון לשמור על ההשגים ולבסס את הקיים בימי שגשוג מדיני והתפשטות טריטוריאלית; ב. הצורך להגן על קיום המדינה בתקופת חולשה וסכנה. ערי־המבצר והרכב שבנה שלמה משמשות דוגמה נאה לביצורים שנבנו בשל מניעים מן הסוג הראשון (מל״א ט, טו ואילך), בעוד שביצורי רחבעם הוקמו, ללא ספק, בגלל מניעים מן הסוג האחר.

ממלכת דוד ושלמה איחדה את ארץ־ישראל רבתי למדינה אחת, וכך קם בפעם הראשונה בתולדות המזרח העתיק כוח ריבוני שהחזיק בגשר זה שבין היבשות, שכה רבה היתה חשיבותו הגיאופוליטית במערך המדיני של העולם הקדמון. החלשת מלכותו של שלמה בסוף ימיו, אבדן חלק מכיבושיה של ממלכת ישראל, ובמיוחד התפלגות הממלכה לשתי מדינות יריבות לאחר מותו, עשו את ארץ־ישראל פגיעה ללחץ הממלכות הגדולות. בתקופה שאחר שלמה היתה זו בעיקר מצרים שלא פסקה מלנסות ולהחזיר את השפעתה בארץ־ישראל אף בתקופת חולשתה היחסית, בימי דוד ושלמה[1]. ירידתה של ישראל באה בפרק־זמן של עליה למצרים, שנתחזקה בסוף ימיו של שלמה עם עלייתו של שישק (945 לפסה״נ), מייסד השושלת הכ״ב, הנובית. ואכן זמן לא רב לאחר התפלגות הממלכה, בשנת חמש לרחבעם, עלה שישק על יהודה, ולפי התיאור שבדה״ב יב, ב ואילך, לכד שישק את ערי־המצורות אשר ליהודה והגיע עד ירושלים. כניעה בפני האויב האדיר ומס כבד הצילו את יהודה מכיבוש ומחורבן[2].

קרוב לודאי שעתה הכיר רחבעם בצורך לנקוט אמצעים כדי למנוע הישנות מצב זה, והחל לארגן מהדש את מערכת הגנת הספר של מדינתו על בסיס המציאות המדינית החדשה. אמנם בתיאור ימי מלכותו של רחבעם בספר דברי־הימים באה פרשת ביצורי רחבעם (דה״ב יא, ה–יב) קודם למסע־שישק (דה״ב יב, ב–ט). אך ההנחה שבאו הפרשיות הללו בספר דברי־הימים בסדר כרונולוגי מחייבת שרחבעם מצא את הזמן ואת האמצעים להקמת מערכת־ביצורים גדולה ומסועפת זו בראשית מלכותו, שעה שנאבק עדיין על כינון מלכותו בטרם נסתיימו חבלי ארגון המנהל והממשל בממלכה המפולגת. יתר על כן, עלינו גם להניח במקרה זה, שמערכת־ביצורים רבתי זו אף לא עצרה, ולו במקצת, את מסע־הבזק של הצבא המצרי. ולבסוף, יהיה עלינו להניח כי בשעת תכנון מערכת־ביצוריו ויתר רחבעם מרצון על

עיין הערות בעמ׳ 423—425.

www.daat.ac.il

הגנת חבלים נרהבים בארץ־יהודה. כנגד זה מסתבר שמערכת־הביצורים הוקמה כתוצאה ממסע־שישק[3], כאשר שוב לא עצר רחבעם כוח להחזיר את שלטון יהודה על כנו, בחבלי־הספר של הארץ.

ואכן, בעוד שדה״ב פרק יא מספר על קורות מלכות רחבעם בכללותן, הרי מהוה תיאור מסע־שישק בדה״ב יב, א–יב, פירוט של מאורע אחד, מתוך קורות רחבעם. אין ספק שבעל דה״י ראה צורך להרחיב בענין זה בשל מוסר ההשכל שביקש ללמוד ממנו. אך כנגד זאת ברור כי מבחינת סדר הזמנים חל מאורע זה לפני המסופר בדה״ב יא, יח ואילך, על הולדת כל בניו ובנותיו של המלך, העמדת אביה לנגיד באחיו והעמדת בניו כמפקדים בערי־המבצר (שם, פס׳ כב). ואין, איפוא, סדר־המאורעות בתיאור קורות רחבעם בדה״א פרקים יא–יב כרונולוגי ביסודו, ועל־כן יכולים אנו לראות בפעולת הביצור של רחבעם תוצאה של מסע־שישק.

נתוני היסוד

ביצורי רחבעם שימשו בנין־אב למערכות־ההגנה המאוחרות יותר של ממלכת יהודה, עד לחורבן בית־ראשון ואולי אף עד לימי החשמונאים. שיקולי־היסוד אשר כִּוְנו את מתכנני מערכת הגנת־ספר זו ודאי לא היו שונים מאלה אשר הנחו מתכנני מערכות מסוג זה עד לימינו אנו, והם: א. הזירה: כולל התבליט ודרכי־הגישה והקישור; ב. האויב: מטרותיו, כוחותיו, עצמתם ודרכי־לחימתם; ג. **האמצעים והכוחות שלרשות המגן.**

א. הזירה

האמצעים והכוחות שעמדו לרשות רחבעם תחמו במידה רבה את המרחב אשר נקבע לביצור. ממלכת יהודה כללה סמוך להתפלגות את כל דרום־יהודה והנגב וכן את אדום. יש להניח, שמסע־שישק גרם לצמצום תחום שלטונה של יהודה, אך יחד עם זאת ברור שארץ־יהודה השתרעה גם מעבר לתחום שתוחמים ביצורי־רחבעם. ואמנם מסתבר שדלדולה של ממלכת יהודה ומיעוט כוח האדם הלוחם הניעו את רחבעם להתרכז, לפחות בשלב ראשון, בחיזוקה של ארץ־יהודה, במובן המצומצם של המלה, שכללה את מרכזי־הישוב העיקריים. בשל כך יכול היה תחום זה לשמש בסיס הן להדיפת פלישת האויב והן להרחבה מחדש של שטח המדינה.

המערך הטופוגרפי של ארץ־יהודה חשוב להבנת אופים ומקומם של ביצורי רחבעם. ארץ־יהודה נחלקת לשלושה אזורים טבעיים: 1. אזור הגבעות לרגלי ההרים ובמקביל להם (״השפלה״); 2. אשדות־ההר; 3. במת־ההר – ובה פרשת־המים העיקרית בין ים־התיכון לים־המלח. תבליט זה דומה, בחתך, למדרגות־ענק העולות, בהדרגה יחסית, ממישור־החוף של ים־התיכון עד לבמת־ההר, והשופעות ויורדות בתלילות־יתר מזרחה, אל עבר ים־המלח. במת־ההר מתפצלת בדרומה לשתי זרועות, היורדות בשיפוע נוח אל עבר בקעת באר־שבע (שלוחת אדורים ושלוחת זיף–מעון). מי הגשמים, היורדים בנחלי אכזב מפרשת־המים המרכזית מערבה ומזרחה, ביתרו אט־אט את אשדות־ההר לשלוחות שלוחות.

www.daat.ac.il

כשאפיקי נחלים מפרידים ביניהן; ונוצרה צורת־תבליט כללית הדומה לאדרת דג ענק, כשהשלוחות הן ה״עצמות״ היוצאות מ״עמוד־השדרה״ (הרכס המרכזי).

אופי זה של התבליט קבע מקדמת־דנא את מהלך נתיבי התנועה ביהודה, למטרות שלום כלמטרות מלחמה. תנועה לאורך הארץ, מצפון לדרום או מדרום לצפון היתה אפשרית, ללא הפעלת אמצעים הנדסיים מיוחדים, בעיקר במישור־החוף ועל במת־ההר; וכן בנתיב משני חשוב, בדרך עמקי־האורך המפרידים בין אזור הגבעות לבין אשדות־ההר (כגון עמק־אילון העליון בצפון־יהודה ובקעת־צקלג בדרומה). כנגד זה, משמשים הנחלים, המונעים תנועה סדירה לאורך אשדות־ההר, כנתיבים טבעיים לעליה לאזור ההר ולירידה ממנו. לכן, דרכים ושבילים רבים המוליכים אל לב ארץ־יהודה עוברים באפיקי הנחלים או בצלע־ההר הסמוכה להם. דרכים אלו מוליכות בעיקר מכיוון מערב (וכן מדרום, שם מתפצלת במת־ההר, כנ״ל, לשתי שלוחות), בעוד שממזרח מכבידים תלילותם של אשדות־ההר וקושי פני הקרקע את המעבר; ולכן דרכי־הרוחב העולות מכיוון זה הן מועטות יחסית.

פני־הארץ ורשת־הדרכים, המותנית בנתונים הטופוגרפיים, יש בהם כדי להתוות, בתנאי המלחמה והביצור של ימי קדם, מערך הגנה המיוסד על:

א. ביצור בשלושה קוים מעבר מערב, דרום־מערב וכן מעבר דרום:

1. לאורך מבואות אזור הגבעות, הן מצד מישור החוף והן מצד בקעת באר־שבע – הקו החיצון;
2. במעבר מאזור הגבעות אל אשדות־ההר – הקו התיכון;
3. בפאת במת־ההר עצמה – הקו הפנימי;

ב. ביצור מבואות המזרח בשיטה דומה, אך ללא התויה ברורה של קוים, כמו במערב;

ג. ביצור בנקודת־המפגש בין קוי אורך אלה לבין דרכי־הרוחב העולות בהר מכיוון מערב ומזרח;

ד. השימוש בדרכי־האורך (צפון־דרום), העוברות בין הגבעות לאשדות־ההר, כבנתיבי־קישור בין החוליות המבוצרות הבודדות של הקוים הקדמיים; ובדרך במת־ההר כציר־האורך העורפי הראשי למערך כולו וכעמוד־השדרה לרשת־הדרכים הפנימיות, המשרתת מערך זה והמקנה לו את גמישותו;

ה. השענת קו־ההגנה של הגבול הצפוני על בקעותיהם של שני נחלים היורדים מרכס פרשת־המים המרכזית – היא במת־ההר – האחד מערבה והשני מזרחה. אילו שני נחלים? דבר זה היה מותנה, כמובן, לא רק בטופוגרפיה אלא גם ביכולתה של המדינה להרחיק ככל האפשר את גבולה הצפוני מבירתה, ירושלים. בדרך הכללה ניתן לאמר, שנחלי הגבול היו שייכים תמיד למערכת פלגיו של נחל אילון במערב ושל ואדי קלט במזרח.

ב. האויב

בין האויבים בפועל, שממלכת יהודה צריכה היתה להתגונן בפניהם, נמנו בימי רחבעם מצרים, המעצמה הצבאית הגדולה שביקשה להחזיר את ארץ־ישראל אל תחום שלטונה; הפלשתים, שביקשו להשתחרר מתלות ביהודה ולהחזיר לעצמם מחוזות אשר נלקחו מעמם בימי דוד ושלמה; וכן ישראל, המדינה־האחות שטענה

למחוזות הצפוניים של יהודה, ואף ביקשה לכפות את ריבונותה על יהודה כולה. על אלה יש להוסיף כאויבים שבכוח את ממלכות ארצות ארם (סוריה) ונהרים (מסופוטמיה), שמסעות מלכיהן אל הארצות השוכנות לחוף ים־התיכון היו תופעה מצויה בתולדות האזור, ושבזמנים מאוחרים יותר סיכנו לא אחת את בטחונה של יהודה ואף פלשו לתוך תחומה. ולבסוף קיימת היתה גם סכנת פשיטותיהם של עממים משוסי המדבר מכיוון דרום ומדרום־מזרח.

מכאן שמערכת־הביצורים חייבת היתה להיות היקפית, ובעת ובעונה אחת להיות בעלת יכולת עמידה הן בפני כוחות צבאיים עדיפים, בעלי ציוד משוכלל, של המעצמות הצבאיות הגדולות, והן בפני התקפות שכנים, שהכירו היטב את תנאי הארץ ואת נתיביה. אי־לכך נחוץ היה לבצר דרכים ראשיות ומשניות כאחת, לשוות למערך עומק מירבי, ולהקנות לכל חוליה שבו כוח עמידה ועצירה רב ככל־האפשר, אף למול מכונות־מצור משוכללות ובמצבים של ניתוק מוחלט.

ג. האמצעים שלרשות המגן

בעיה מרכזית היתה בעית חיל־המצב של המערך המתוכנן. מהיכן לגייס את הצבא הרב, הנחוץ להחזקה בביצורים – לאורך כל הגבולות, ובעומק הנדרש? רחבעם פתר ענין זה על פי נוהג התקופה, על ידי קביעה אותן ערים שנמצאו במרחב המתאים כערי־מבצר והטלת עיקר משימות־ההגנה עליהן. בשיטה זו ניתן היה לנקוט מבלי לפגוע ביעילותם הטקטית של הקוים, מאחר שבימי־קדם, כאשר זמנים של חוסר בטחון היו מציאות שכיחה, נוסדו מקומות הישוב העיקריים באתרים שנבחרו במיוחד, כיון שהיו המתאימים ביותר מבחינה הגנתית. על פי שיטה זו נקבעו, איפוא, גם הערים ששימשו כחוליות במערכת־ההגנה הממלכתית של יהודה. רחבעם ביצר אותן כדבעי ואחסן בהן, במבנים אשר הוקמו לשם כך במיוחד, נשק וציוד ומצבורי־חירום של מזון (דה״ב יא, יא–יב). מגיני העיר בעת מלחמה ומצור, שלשימושם הוכנו מחסני־נשק וציוד אלה, נועדו, ככל הנראה, להיות אזרחיה של העיר; מכל־מקום, הם הם שצריכים היו להוות את עיקר כוח־המגן שלה. חילות־המצב הסדירים שהופקדו בערים היו לפיכך קטנים ביחס, ועיקר תפקידם היה לשמור, לאחזק ולשפץ את הציוד ומתקני־הביצור בימי שלום, ולשמש גרעין־קבע לליכוד צבא האזרחים ולביצוע משימות מיוחדות בשעת המלחמה. בדרך זו עמדו לרשותם של מלכי יהודה יחידות צבא־סדיר נוספות, שלא היו מרותקות להגנת ערי־המבצר בעת מלחמה.

אבל אנשי יהודה שימשו לא רק כ״משמר עממי״ להגנת עירם בעת מלחמה ומצור, כי אם היו חלק אינטגרלי מצבא־העם אשר הקיף את כל ה״עם״, או ״עם הארץ״[4], ביהודה. הללו נקראו לא־פעם אל הנשק, לשרת אף במערכות־שדה, וקרוב לודאי שבכל דור ובכל עיר מצויים היו חלק מתושבי המקום (בנוסף על יחידת צבא־הקבע המוצבת שם) למודי־מלחמה ובעלי נסיון־קרב[5], שמסוגלים היו ליטול על עצמם כל תפקידי לחימה והגנה לצד גרעין צבא־הקבע.

על ערי־המבצר היו ממונים מטעם המלך ״נגידים״ (דה״ב יב, יא) או ״שרים״, שארמנותיהם המבוצרים נועדו להיות משלט ומעוז אחרון למגינים שעה שנפרצו חומות־העיר והאויב חדר לתוכה.

www.daat.ac.il

שיטת הביצורים ומבניהם

על שיטת ביצורי־הערים אנו למדים מתוך ידיעות שונות הבאות במקרא וממקורות אשוריים, בעיקר מתבליטים המתארים פעולות מצור וכיבושי ערים בארץ־ישראל ובסביבתה הקרובה, כגון תבליטי־הקיר בארמון סנחריב בנינוה המתארים את מצור־לכיש על ידי צבא אשור[6], ובמיוחד משרידי ביצורי הערים ביהודה ובישראל בתקופת המלוכה, שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות[7]. כל נסיון של תיאור כללי יש בו בהכרח צירוף של נתונים מתקופות שונות ומטיפוסים שונים של ערים מבוצרות, וזאת בשל אופי הנתונים שבידינו.

מרכיביה העיקריים של מערכת ביצורי עיר הם, כפי שמציין זאת הכתוב שבדה״ב ד, ו, ״חומה ומגדלים, דלתיים ובריחים״.

כל עיר־מבצר היתה מוקפת חומה חזקה ובצורה – זה סימן־ההיכר שלה ויסוד הגנתה. חומה זו הקיפה את הגבעה, הטבעית או המלאכותית (תל), שעליה היתה העיר בנויה. השיטה הרווחת בבנין חומות ערי־המבצר הישראליות במאה הי׳ ובתחילת המאה הט׳ לפסה״נ היתה של ״חומת סוגרים״[8]. חומה זו היתה בנויה משני קירות, חיצוני ופנימי, והשטח שביניהם חולק באמצעות מחיצות לתאים־תאים, אשר חלקם מולאו אבנים ועפר, לחיזוק הביצור, וחלקם שימשו חדרי־מחסנים לנשק ולציוד, ויתכן אף חדרי־שמירה ומגורים למגיני־העיר. עם זאת, המשיכו להשתמש גם בשיטת הביצור של חומות מוצקות. לאחר ראשית המאה הט׳ לפסה״נ היתה השיטה הרווחת בבניין חומות ערי המבצר השיטה של חומה מוצקה עם קדמות ונסגות. אבל הוסיפו להשתמש בשיטה של ״חומת סוגרים״ במשך כל תקופת המלוכה הישראלית, כך ששני סוגי החומות – ״חומת הסוגרים״ והחומה המוצקה – היו קיימים למעשה זה בצד זה[9]. בחומות הסוגרים יש הן משום ניצול רב־תכליתי של אותו מבנה, והן משום חסכון בחמרים ובעבודה. וכנראה חזרו לשיטת החומות המוצקות בביצורים החיצוניים של ערי־המבצר במאה הט׳ לפסה״נ, כדי להקנות להן יכולת עמידה בפני האמצעים המשוכללים יותר לקרקור חומות והבקעתן.

נתיב המעבר הרחב שבראש החומה איפשר תנועה חפשית ותימרון נוח לאלה הלוחמים מעליה, אשר היו מוגנים מפני חיצי האויב וקלעיו על ידי מעקה מוכתר שִׁנות, שהותקנו בו אשנבים לתצפית ולירי[10].

יש שהחומה נבנתה, כמו בתל א־נצבה (מצפה), על גבי חלקלקה משופעת[11], וזו הקשתה הן על ערעור החומה באילים והן על ההעפלה בה בעזרת סולמות, ואף הקטינה את ה״זוית המתה״ לגבי היורים מעל החומה באויב, אשר הצליח להתקרב עד למרגלות החומה. תוספת הגנה ניתנה לחומה על ידי כך שהוקפה בחפיר, חפור באדמה או חצוב בסלע. תכליתו של החפיר היתה לשבור את תנופת ההסתערות, לשבש את מערך החיל התוקף ולהכביד על הצרים לקרב את מכונות המצור ולהפעילן הפעלה תקינה, וכן כדי למנוע את הפלת החומות על־ידי חפירת מנהרות לשם ערעור יסודותיהן. ערים מוקפות חפיר היו, בין היתר, לכיש ותל א־נצבה.

ברבות מן החומות נקבעו מגדלים[12] מרובעים במרחק שאיפשר כיסוי אש־אגפית יעיל של פני קטעי החומות שהשתרעו בין מגדל למגדל. מגדלים אלה היו למוצבי־

www.daat.ac.il

ההגנה העיקריים, ועליהם היו עתים מבני־עץ נוספים שאיפשרו ללוחמים לפעול כשהם מוגנים. יתכן שאלה ״חשבונות מחשבת חושב״, שהתקין עזיהו בירושלים (דה״ב כו, כט)[13]. המגדלים היו בבחינת מוצבים המבוצרים היקפית, אשר נודע להם כושר עמידה גם כאשר קטעי החומה הגובלים אותם כבר נפלו בידי האויב; וכן היו הם הבסיסים המוצקים אשר מתוכם כוונו התקפות־הנגד לגירושו של האויב שפרץ ולהדיפתו אל מחוץ לחומות. בתי־המדרגות שבמגדלים איפשרו את החשת התגברות והעתודות אשר היו דרושות לשם כך.

הדלתים והבריחים הנזכרים בתיאור ביצורי העיר שבדה״ב יד, ו, אינם אלא השערים. שערי־הערים היו מטבעם נקודות תורפה של ביצורי העיר ולכן הוקדשה תשומת לב מיוחדת לחיזוקם. לשם הגעתם היעילה נבנו ליד השערים מגדלים חזקים; היינו שמערכת השער היתה מעין מצודה בעלת כושר הגנה משל עצמה. הכניסה לשער עצמו היתה כרוכה בעשיית תפניות, באופן שהמבקשים להסתער עליו נאלצו לעשות זאת תוך חשיפת ימינם; צד זה של הגוף קשה היה להגן עליו כהלכה (שכן המגן הוחזק ביד שמאל) והיה פגיע לחצים ולקלעים שנורו על המסתער על ידי אלה שהיו בפנים העיר. השער עצמו נבנה כמעבר צר וארוך יחסית, שנחסם על ידי מערכת כניסות; הדלת גופא – ״הדלתיים״ – היתה בכניסה החיצונית בלבד. אבל בשעת צורך ניתן היה לסגור את הכניסות הפנימיות בקורות עץ חזקות – ואותן היה הכרח לפרוץ בזו אחר זו לפני שנפרצה הדרך אל תוך העיר פנימה. תכליתם של ביצורי השער היתה לעכב את תנופת האויב בשער עצמו, ולאפשר לנצורים לגרש אותו משם בטרם יפרוץ אל העיר פנימה.

הפיקוד על מגיני העיר התנהל כנראה מביתו של מפקד העיר. בחפירות מגידו נחשף ליד ביתו של מפקד העיר מגדל־תצפית, אשר איפשר למפקד את ״קריאת הקרב״ תוך התבוננות ממוצב־פיקוד זה. ויש להניח שבתי המפקדים בערי יהודה דומים היו בתכניתם. בית־המפקד המבוצר ובניני־ציבור שבעיר היוו בערים שנפרצו את מוקד ההתנגדות האחרון.

בצד הערים המבוצרות מצויות היו המצודות ומגדלי־השמירה והתצפית, שהשלימו את מערכת־הביצורים. המצודות היו עתים במבואותיה של עיר, או בינה לבין שכנתה[14]. אף הן נבנו חומות־סוגרים ומגדלים מרובעים חזקים, ובשל היקפן הקטן יותר היתה תבניתן, בדרך כלל, מרובעת וסימטרית, תוך התחשבות מירבית בשיקולי ירי ו״כיסוי אש״ של פני החומות ו״שטחי ההריגה״. מצודות אלה עמדו בקשר איתות עם המבצר־האם; ותעודה אחת מימי המצור האחרון שלפני החורבן, אשר נמצאה בחפירות לכיש, כתובה על חרס, מספרת מפי מפקדה של אחת ממצודות אלה: ״כי אל משאת לכש נחנו שמרם ככל האתת אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה״[15].

מערך ביצורי רחבעם

עמדנו, בקוים כלליים, על העקרונות והשיקולים שהנחו את מלכי יהודה בהקמת מערכת־הביצורים של הארץ לאחר פילוג הממלכה, על שיטת גיוסם של הכוחות שהיו דרושים לחיזוק המערך המתוכנן בעת־המלחמה ועל שיטת ביצור הערים כהגנה בפני צבא תוקף. נעבור עתה לתיאור מערכת־ביצורי רחבעם, ששימשה

www.daat.ac.il

כאמור בנין־אב לכל מערכות־ההגנה המאוחרות יותר של ממלכת יהודה. וכך מסופר בדה״ב יא, ה: ״וישב רחבעם בירושלים ויבן ערים למצור ביהודה. ויבן את בית־לחם ואת עֵיטָם ואת תקוע. ואת בית־צור ואת שׂוכו ואת עֲדֻלָּם. ואת גת ואת מרשה ואת זיף. ואת אֲדוֹרים ואת לכיש ואת עזקה. ואת צרעה ואת אַיָּלוֹן ואת חברון אשר ביהודה ובנימין ערי מצורות. ויחזק את המצורות ויתן בהם נגידים ואֹצרות מאכל ושמן ויין. ובכל עיר ועיר צִנּוֹת ורמחים, ויחזקם להרבה מאוד ויהי לו יהודה ובנימין״.

בקוים כלליים מצטיירים ביצורי רחבעם – על יסוד הנתונים שבדה״א פרק יא – כרשת בעלת שני קוים, בצורת שתי פרסות קוֹנְצֶנְטְרִיוֹת – ושורת ערי־מבצר בתווך, כעמוד־שדרה מרכזי לכל המערך, כלהלן:

א. בקו החיצוני כלולות: אילון, עזקה, מרשה ולכיש. קו זה זהה עם הקו השני שנמנה לעיל, דהיינו ״הקו־התיכון״, במעבר מאזור הגבעות לאשדות־ההר.

ב. בקו הפנימי כלולות: בית־צור, אדורים, זיף, תקוע ועיטם. קו זה זהה עם ״הקו הפנימי״ של המערך ההגנתי הסכימאטי[16], המיוסד על המבנה הטופוגרפי של ארץ־יהודה, והוא עובר בקצה במת־ההר.

ג. עמוד־השדרה המרכזי של המערך כולל את חברון, בית־לחם וירושלים הבירה – שלושתן על פרשת־המים, במרכז במת־ההר.

יתכן שהקו־החיצוני – קו המעברים ממישור־החוף לאזור הגבעות – לא נתפס כלל. ואף העיר גת הנזכרת ברשימת ביצורי רחבעם אינה כנראה אלא מורשת־גת, השייכת בבירור לקו השני[17]. הטעם לכך הוא שהשפלה היתה אותה עת אזור סְפָר, והגבול השתנה עם שינוי יחסי הכוחות בין יהודה ושכנותיה. רק יורשי רחבעם עלה בידם להציב באזור השפלה ביצורים ממלכתיים לשם הבטחת ריבונותם על חבל־ארץ זה.

ועוד בולטים מן התמונה, העולה מרשימת ביצורי רחבעם, העדר העומק בהגנה בדרום והעדרו של ביצור נאות מצפון. חולשת ההגנה בדרום מסתברת, כפי־הנראה, מתוך ההכרה לרכז את תשומת הלב והאמצעים המוגבלים לנקודות התורפה העיקריות, אשר, ללא ספק, היו במערב. ואמנם המלכים שאחרי רחבעם שמו אל לבם מצב זה, ושקדו על חיזוק המערך גם בגזרה זו. כנגד זה, הטעם שרחבעם לא שקד על חיזוק ביצורי הגבול הצפוני של יהודה מיוסד, כנראה, על התפיסה האופנסיבית ששררה אף בימי שפל ביחס לגזרה זו. רחבעם לא השלים לעולם עם הצבת הגבול בקביעות על גדות נחל בית־חנינא ונחל פרת, העוברים קילומטרים מעטים בלבד מצפון ירושלים, ומיאן לתת תוקף לתוצאה זו של היפרדות ישראל מעל יהודה על ידי ביצור־קבע של גבול זה. יכולים אנו להניח כי בהגנת גזרה זו נשען על הערים המבוצרות הקיימות שבארץ־בנימין, מבלי שביצרן מחדש, תוך צפיה לשעת הכושר שתאפשר להעתיק את הגבול צפונה, עד לקצה ארץ־בנימין, כפי שאמנם עשה זאת אביה בנו[18]. בהגנת גבול זה יכול היה רחבעם להסתייע במבנה פני הקרקע שאִפשר את השענת ההגנה על נחלים היורדים משני צדי פרשת־המים המצֵרים את במת־ההר, הנוחה לתנועה ולהסתערות, לרצועה צרה ברוחב של שני ק״מ לערך.

ביצורי המערך דנן כּוּנוּ, איפוא, בראש ובראשונה מול הדרכים העולות ליהודה ממערב (ראה ציור 101). העיקריות שבהן היו:

www.daat.ac.il

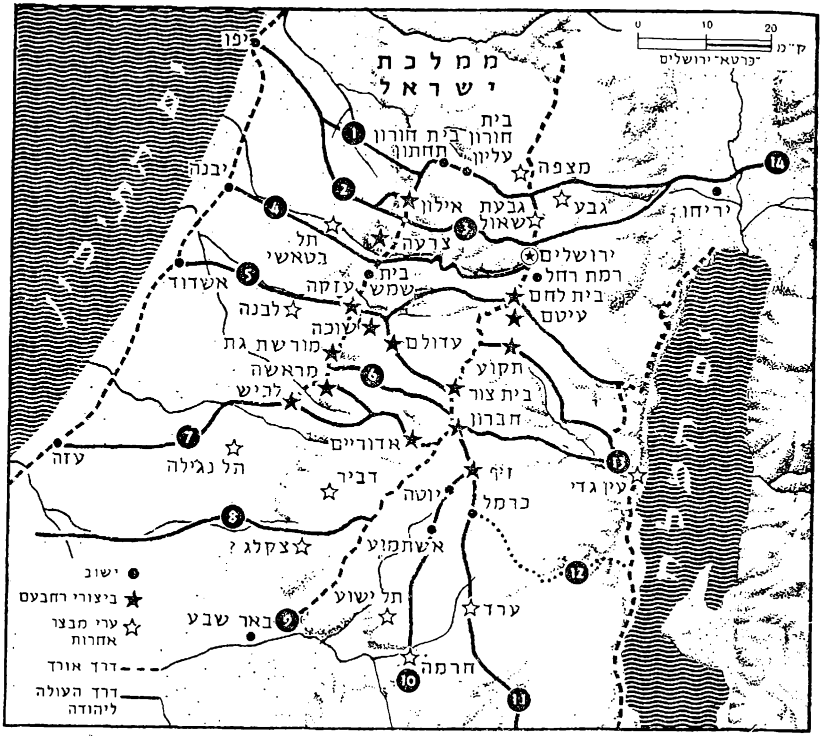

ציור 101: מערכת הביצורים של ממלכת יהודה

מקרא: 1. מעלה בית־חורון, שלוחה צפונית. — 2. מעלה בית־חורון, שלוחה דרומית. — 3. דרך שער הגיא. — 4. דרך נחל שורק — עמק רפאים. — 5. דרך עמק האלה. — 6. דרך מראשה — חברון. — 7. דרך לכיש — חברון. — 8. מעלה צקלג. — 9. דרך שלוחת אדורים (באר־שבע — חברון). — 10. מעלה שלוחת יוטה. — 11. מעלה שלוחת כרמל. — 12. מבוא מצדה. — 13. מבוא עין־גדי. — 14. מעלה יריחו

א. מעלה בית־חורון: נתיב זה מתפלג, ברדתו מן ההר, לשתי שלוחות. האחת, הצפונית, דרך גמזו ללוד (מס׳ 1 במפה)–והשניה, הדרומית, דרך אילון לעמק־אילון (מס׳ 2 במפה).

בדרך השלוחה הדרומית רדף יהושע אחרי מלכי האמורי (יהו׳ י, י); הפלשתים פעלו לאורכה בימי שאול, וזה רדף אחריהם בנתיב זה אחר קרב מכמש (שמ״א יג, יז; יד, לא); דוד היכה כאן את הפלשתים (שמ״ב ה, כה). ובדרך זו עלה שישק מלך מצרים בעצם ימיו של רחבעם[19]. בדרך השלוחה הצפונית עלה, כפי הנראה, סֵרוֹן, המצביא הסלבקי (חשמ״א ג, כד); בעוד שגורגיאס חדר לאזור ההר ברדפו אחרי יהודה ואנשיו ערב קרב חמתא אולי בדרך השלוחה הדרומית, ויהודה אגף את הצבא הסורי בדרך שער הגיא[20] (מס׳ 3 במפה), והשוה חשמ״א ג, לח–מא; ד, א–טו. קסטיוס גאלוס עלה במעלה בית־חורון בשנת 66 לספה״נ והוכה כאן שוק על ירך בשעת נסיגתו מירושלים. במנוסתו במישור נע לאורך השלוחה הצפונית של הדרך (מלחמות

ספר ב, יט, ז–ט). גם ריכרד לב־האריה בחר בעליה זו ירושלימה שעה שניסה לפרוץ עד לעיר הקודש במסעו משנת 1192 לספה״נ[21].

ב. דרך נחל שורק–עמק־רפאים (מס׳ 4 במפה) – זה היה נתיב הקרבות העיקרי בין הפלשתים לבין ישראל (שופ׳ יג, כד; שמ״ב ה, יח, כג).

ג. דרך עמק־האלה (מס׳ 5 במפה) – דרך זו היתה זירת־קרב לשאול בפלשתים (שמ״א יז, א). בשלוחה המתפלגת מדרך זו בשׂוכה אולי עבר ליסיאס, מפקד הכוחות הסלבקיים, כדי לעלות ליהודה ולהכניע את התקוממות המקבים במסעו הראשון בשנת 165 לפסה״נ, באם לא עלה גם במסע זה בדרך חברון (חשמ״א ג, כד). ריכרד לב־האריה כמעט שנפל בשבי שעה שסייר את מבואות הדרך ממזרח לבְּלַנְשֿ־גַרְדְ (תל א־צאפי)[22].

ד. דרך חברון – דרך זו כוללת שתי שלוחות; הצפונית יוצאת ממראשה (מס׳ 6 במפה) והדרומית מלכיש (מס׳ 7 במפה). שתיהן מתאחדות בקרבת הכפר הערבי בן ימינו אֲדְנָה לנתיב אחד, העולה משם דרך אדורים לבמת־ההר. בדרך זו עלה, כנראה, סנחריב על ירושלים במסעו בשנת 701 לפסה״נ (מל״ב יח, יד), וכן צבא נבוכדראצר (יר׳ לד, ז) בעת המלחמות האחרונות של יהודה. ליסיאס עלה בדרך זו במסע של שנת 163 לפסה״נ, ואולי אף עלה באחת משלוחותיה במסעו הקודם בשנת 165 לפסה״נ. יהודה המקבי לחם במרחב זה עם האדומים (חשמ״א ה, ל ואילך) ומאוחר יותר ניסה טריפון להגיע בה ללב ארץ־יהודה (חשמ״א יג, יט–כח).

הגנת דרך מעלה בית־חורון קשה היתה, כיון שעברה בחלקה העליון בתחום ישראל ורק חלקה התחתון עבר בתחום יהודה. כאן בוצרה אילון (הכפר הערבי יַאלוּ, נ. צ. 1389 1523). זו שמרה גם בעת ובעונה אחת על מבוא דרך שער־הגיא.

עמק־רפאים ונחל שורק נחסמו על ידי צרעה (התל שמדרום לכפר הערבי הנטוש צרעה, נ. צ. 1311 1490).

על עמק־האלה שמרו הערים עזקה (תל זכריה, נ. צ. 1230 1440) וכן שׂוכה (ח׳רבת עבד, נ. צ. 1310 1475)[23].

דרך חברון נחסמה, בראשי שלוחותיה, על־ידי לכיש ועל־ידי מראשה (נ. צ. 1112 1404), ובקצה במת־ההר על־ידי אדורים[24]. באם גת, הנמנית ברשימת ביצורי רחבעם, היא גת פלשתים, אזי היתה גת מבצר קדמי על מסילה זו. אך כנגד זאת אפשר שגת של רשימת ביצורי רחבעם אינה אלא מורשת־גת (תל אל־ג׳דידה; נ. צ. 141 155). לפי זהוי זה מקומה של גת הוא באזור המעבר מארץ הגבעות (השפלה) לאשדות־ההר, שבו נמצאות כל יתר הערים הבצורות הקדמיות של מערכת ביצורי רחבעם, והיא משמשת חולית־בינים בין עזקה למרשה, ומשתייכת למערכת משלטי־המגן על הדרך העולה לחברון. ולכן יש לראות בזיהוי גת של ביצורי רחבעם עם מורשת־גת זיהוי סביר, אם כי לא ודאי[25].

מדרך עמק־האלה יוצאת דרך משנית חשובה, העולה דרך נחל עדולם ופוגעת בבמת־ההר ליד בית־צור – ונפגשת כאן עם דרך משנית שניה, המתפצלת מדרך מראשה – חברון. עדולם (ח׳רבת שיח׳ מד׳כור, נ. צ. 1177 1502) שמרה על הדרך

www.daat.ac.il

אשר התפתלה מכיוון צפון־מערב, ושתי הדרכים גם יחד נחסמו בקצה במת־ההר על ידי בית־צור (ח׳רבת א־טביקה, נ. צ. 1594 1105).

הדרכים העולות ליהודה מ ד ר ו ם היו:

א. דרך שלוחת א ד ו ר י ם (באר־שבע – חברון; מס׳ 9 במפה) – זו נחסמה ע״י אדורים, אשר לה תפקיד כפול: לתת עומק למערך בגזרה המערבית, ולהוות מחסום ראשון לכל הבא מכיוון דרום־מערב ובמיוחד כנגד כל אלה המבקשים לעלות מכיוון באר־שבע לחברון. בדרך זו עלה, למשל, טריפון ליהודה כמסופר בחשמ״א יג, יט–כח.

ב. דרך ש ל ו ח ת ז י ף – בה עולות שתי דרכים: המערבית יותר (מס׳ 10 במפה) עוברת באשתמע (ח׳רבת א־סַמוּעַ) וביוטה (יָטָה של היום); והמזרחית (מס׳ 11 במפה) – דרך כרמל (ח׳רבת כרמל). שתי השלוחות התאחדו ליד זיף, וזו היתה למצודת־הציר באגף זה – ובמקביל לאדורים שימשה גם היא מבצר־מגן אשר חסם, בעת ובעונה אחת, שבילים העולים מכיוון שתי גזרות שונות. תפקידה האחר של זיף היה לשמש אבן־פינה בהגנה על השבילים העולים מחוף ים המלח, בדרך מדבר יהודה סביב לנחל חבר.

צפונה מזיף שימשה בתפקיד דומה תקוע (ח׳רבת תַקוּע, נ. צ. 1158 1700) – גם היא בקצה המזרחי של במת־ההר, וגם היא חולשת על רשת שבילים אשר עלו ממדבר יהודה.

בראש מערכת שבילים צפוניים עוד יותר ישבה עיטם (ח׳רבת אל־חוֹח, ליד הכפר הערבי אַרְטָס, נ. צ. 1218 1677)[26] ולה משנה חשיבות, כאחד ממקורות־המים העשירים ביותר בהרי יהודה ובקרבתה לבירה; ויתכן כי כבר בימים אלה שימשו מימיה לאספקת צרכי ירושלים.

להשלמת תמונת המערך חייבים אנו לתאר לעצמנו מצודות ומגדלי־שמירה ותצפית בין הערים ובמבואותיהן, וכן במות להשיא בהן משואות לאיתות סימני־עשן ביום וסימני־אש בלילה, כדי לתאם פעולה בין חוליות המערך ולהעברת פקודות וידיעות בהתאם לצורך.

ר ש י מ ת ב י צ ו ר י ר ח ב ע ם

לפני שנבוא לסקור את ההשלמות והשינויים במערך־הביצורים של ארץ־יהודה אחר ימי רחבעם, עלינו לבחון עוד את שאלת שלמותה של רשימת ביצורי רחבעם בדה״ב יא, ה ואילך, ואת שאלת סדר מנין הערים המבוצרות שברשימה. על חלקה הראשון של שאלה זו קשה להשיב בבירור, אך אין סיבה של ממש להניח כי הרשימה איננה שלמה; ויכולים אנו, איפוא, להניח כי אכן הרשימה בשלמותה הגיעה לידינו. דומה כי אף בסדר מנין הערים שברשימה, ישנו דרך כלל הגיון ושיטה. וניתן לחלק את הרשימה לפי סדרה, כפי שהיא באה בדה״ב יא, ו–י, למרחבי הגנה טריטוריאליים:

יחידה I – בית־לחם – עיטם – תקוע;
יחידה II – בית־צור – שׂוכה – עדולם;
יחידה III – גת – מראשה;
יחידה IV – זיף;

www.daat.ac.il

יחידה v – אדורים – לכיש;
יחידה vi – עזקה – צרעה – אילון;
יחידה vii – חברון.

על פי חלוקה זו למרחבי־הגנה מתיחסת:

יחידה I – לאזור המעלה לירושלים מדרום־מזרח;
יחידה II – למרחב הדרך מעמק־האלה להר־חברון;
יחידה III – לאזור־ההגנה הקדמי מול המעלה לחברון ולירושלים;
יחידה IV – למעלה מדרום־מזרחו של מדבר יהודה;
יחידה V – למעלה להר־חברון בדרך נחל לכיש ושלוחותיו;
יחידה VI – לאזור המערבי הקדמי המגן על הגישה לירושלים ממערב;
יחידה VII – חברון – מצודת־ציר במרכז במת־ההר.

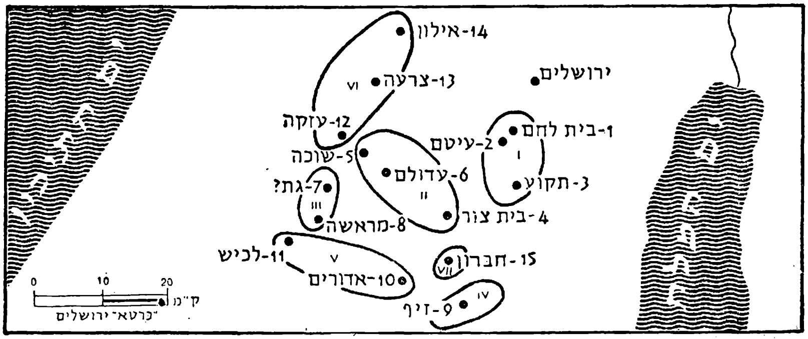

ציור 102: ביצורי רחבעם

הגיון פנימי זה הוא בבחינת ראיה נגד זיהויה של עיטם עם תל עִיטוּן, ונגד זיהויה של שׂוכה עם ח׳רבת שֻׁוֵיכֶּה (ממערב לאשתמע) – על אף שזיהויים אלה כשלעצמם היו עומדים יפה במבחן הבקורת הצבאית בשל סתמם נקודות תורפה במערך – ויש להוסיף ולזהות את עיטם עם ח׳רבת אל־חוֹח ואת שוכה עם ח׳רבת אל־עבד[27].

מצינו שרשימות ישובים שונות במקרא משקפות חלוקה אדמיניסטרטיבית־טריטוריאלית. ונשאלת השאלה, האם עלינו ליחס גם לרשימת ביצורי רחבעם, לפי החלוקה ליחידות המוצעת על ידינו, משמעות מנהלית בנוסף למשמעות הטקטית־הצבאית. ואם אמנם כן הוא, כי אז לפנינו חלוקה אשר פרטים רבים שבה סתומים עדיין, אך תכליתה הצבאית ברורה: איגוד המצודות שבמרחב אופרטיבי אחד[28].

מפעלי הביצור של מלכי יהודה האחרים

בעיה אשר לא עלה בידי רחבעם לפתרה היתה הבטחת גבול הצפון; וזאת בין השאר, כפי שכבר הזכרנו לעיל, משום היותה כרוכה בבעית ההסדרים הטריטוריאליים שבין יהודה וישראל. מן המקרא למדים אנו כי רק אסא, נכדו של רחבעם, הצליח ליצב את גבולו הצפוני סופית על קו הנחלים, כדברי הכתוב שבדה״ב

www.daat.ac.il

טז, ו: "ואסא המלך לקח את כל יהודה וישאו את אבני הרמה (מצודת הגבול הישראלית) ואת עציה אשר בנה בעשא ויבן בהם את גבע ואת המצפה".

גבע (היא ג'בע, נ. צ. 1750 1405), מעל לנחל סְוֵינִיט, ומצפה (תל א־נַצְבֶּה, נ. צ. 1705 1437) מעל לנחל בית־חנינא, חוסמות היטב את הגישות מצפון בקצות פרשת־המים. ומן הממצא הארכיאולוגי רשאים אנו להוסיף להן, כמשלט עורפי, את גבעת־שאול (תל אל־פול, נ. צ. 1720 1368), שבה חשף אולברייט מצודה טיפוסית, אשר הוקמה כבר בימי שאול, והפכה כנראה אחר התפלגות המלוכה למבצר־מגן אחרון על הדרך לירושלים מכיוון צפון[29]. גורם עיקרי לחשיבותה של גבעת־שאול היא עובדת היותה יושבת מעל להסתעפות השלוחה המזרחית של דרך פרשת־המים (שלוחת שילה – מכמש) מן המסילה הראשית של דרך זו[30].

מבחינה טקטית הוגנו, איפוא, מבואות הצפון לבירה במשולש מבצרים, גבע – מצפה – גבעת־שאול, המהוה מרחב־מוגן, אשר מסוגל היה לעמוד אף בפני חדירת אויב – ופתח פתח לאפשרות להכות באויב בעודו בתחום מרחב זה, ובטרם יפרוץ אל עבר הבירה.

חפירותיו של אהרוני ברמת־רחל מלמדות על קיומו של מבצר "מצודת המלך" גם במשלט זה[31], שבמבואותיה הדרומיים של ירושלים. גם כאן הושלם כנראה מערך־ההגנה על הבירה, בימי יורשיו של רחבעם, ע"י משולש מבצרים, והם: עיטם – בית־לחם – ו"מצודת רמת־רחל" (בית־הכרם – או נטופה?); ותפקידיו דומים לאלה של המרחב־המוגן שמצפון לירושלים, בשינוי כיוון בלבד.

על השלמת המערך במזרח למדים אנו מתוך החפירות בעין־גדי[32]; ועל־פי צורת התלים, מיקומם והממצאים של הסקר הארכיאולוגי ניתן להשלים את מערך ההגנה ההיקפית בתל ערד (נ. צ. 1620 0765), תל ישוע (נ. צ. 1491 0761), ח'רבת ע'רה[33] (נ. צ. 1487 0712), תל אל־מִלח (נ. צ. 1325 0696, אולי חרמה המקראית) ובתל שֻׁוקֶת (נ. צ. 1411 0800, בלתי מזוהה). כל אלה בדרום[34]. במערב יש להוסיף את תל חֻוֵילְפֶה, כנראה צקלג[35] (נ. צ. 1373 0879); ואולי את תל בית־מרסם (נ. צ. 1415 0960, אולי דביר), שהיתה בתקופת המלוכה עיר בצורה, אף כי לא מן החזקות ביותר[36].

אין יודעים מי הקים מבצרים אלה, כי אין בידנו עוד רשימה הדומה לזו של ביצורי רחבעם; אך פעולת הביצור הענפה של מלכי יהודה נזכרת עוד פעמים רבות במקרא.

הראשון ממלכי יהודה שאחר רחבעם, שיש במקרא ידיעות על פעולת ביצור מסועפת בימיו, הוא נכדו אסא. עליו מספר הכתוב: "ויבן ערי־מצודה ביהודה כי שקטה הארץ ואין עמו מלחמה בשנים האלה.... ויאמר ליהודה: נבנה את הערים האלה ונסב חומה ומגדלים דלתיים ובריחים, עודנו הארץ לפנינו... ויבנו ויצליחו (דה"ב יד, ה–ו). על יהושפט מסופר: "ויהי יהושפט הולך וגדל עד מאוד ויהיו ביהודה בירניות וערי מסכנות" (דה"ב יז, יב). אין זאת אלא שלעומת אסא – אשר "בנה ערים", הוה אומר ביצר והוסיף חוליות־יסוד לרשת־ההגנה הממלכתית – שקד יהושפט על שכלולו של המערך, בהקימו בירניות[37], דהיינו מצודות־עיר או מצודות־ביניים ומוצבים קדמיים, אשר אוישו ביחידות צבא־סדיר ונועדו לאיחוי המערך, ואולי גם להרחבתו כלפי דרום, אל תוך חבלי־הארץ שכבש יהושפט וסיפח על ממלכתו[38].

www.daat.ac.il

דוגמה נאה למצודת־ביניים תשמש לנו המצודה החזקה שעל פסגת הגבעה המכונה ח׳רבת רַשַּׁם[39] (נ. צ. 1160 1432), אשר שימשה, כפי הנראה, כמצודת־ביניים בקו לכיש–עזקה; היא נתנה עומק נוסף למערך וחסמה עוד נתיב אחד, אשר אִפשר הסתננות אל תוך לבה של ארץ־יהודה.

על עוזיהו מסופר: ״ויצא וילחם בפלשתים ויפרֹץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים״ (דה״ב כו, ו). המכוון בידיעה על בנין ערים באשדוד ובפלשתים על־ידי עוזיהו הוא לחיזוקם והקמתם של ביצורים על מנת ליצב את שלטונו בשפלה. הביצורים שהקים כללו בודאי את ביצורי ערי ״הקו הראשון״, עליו דובר בסקירת התבליט – והכונה לקו המעבר מעמק־החוף אל אזור הגבעות (השפלה), שביניהן תלים כגון תל אל־נג׳ילה (נ. צ. 102 127; לפי סברה אחת גת[40]) ותל א־צאפי (נ. צ. 124 135, אולי לבנה) ותל בטאשי. כן בנה עוזיהו ״מגדלים במדבר״ (דה״ב כו,י), וככל הנראה המכוון הוא לפעולת ביצור ענפה להכנסת הנגב לתחום מרותו ושיטורו של מינהל ממלכתי יהודי. אופי ביצורי הנגב היה שונה לחלוטין ממערכת־ההגנה של הממלכה עד לקו נחל באר־שבע, ולא נעסוק בהם, איפוא, במאמר זה[41]. את מפעלו של עוזיהו המשיך יותם בנו, ששימש כעוצר בחיי אביו[42], ועליו מסופר כי ״ערים בנה ביהודה וּבֶחֳרָשִׁים בנה בירניות ומגדלים״ (דה״ב כז, ד); אזור החרשים הוא אזור הגבעות המיוער אשר במערב ארץ־יהודה.

שלב חשוב בפעולת הביצור היה השיפוץ המזורז של מערכת־ההגנה בצל סכנת הפלישה האשורית, בפרק הזמן הסמוך לחורבנה של הממלכה הצפונית. פעילות זו קשורה בראש וראשונה במלך חזקיהו, ששקד במיוחד על חיזוקה וביצורה של ירושלים והכשרתה לעמידה בפני מצור ממושך (דה״ב כח, כט), ובשמו כרוך גם המפעל הכביר של אספקת המים לירושלים הבירה באמצעות נקבה תת־קרקעית, שהובילה מים חיים מעין־גיחון, לאורך של יותר מ־500 מטר, אל ברכות שבתוך החומות. בדרך זו נפתרה לתמיד בעיית הספקת המים לשעת־מצור, וכך נתחזק כושר העמידה של ירושלים בפני הצרים עליה[43]. על מנשה מסופר שהוא ״שם שרי חיל בכל הערים הבצורות ביהודה״ (דה״ב לג, יד), כנראה כוונת הכתוב לארגון־מחדש של מערך חילות־המצב בערי־המבצר ושל מערכת הפיקוד והשליטה המרכזית; וכן להיזוק והרחבת ביצורי ירושלים (שם). מנשה הוא האחרון מבין מלכי יהודה שיש לנו במקרא ידיעות על שקידתו על חיזוק ביצורי הממלכה, ויתכן שאין זה מקרה שאין בידינו ידיעות על ביצורים שהקימו מלכי יהודה שלאחריו. ושמא אפשר לפרש שתיקה זו של המקורות כעדות להצטמצמות פעולת הביצור של מלכי יהודה האחרונים לכדי שמירה על הקיים. ואף זאת היתה בודאי מעמסה קשה על הממלכה בשקיעתה.

משאנו סוקרים את תכנון ביצוריה של ממלכת יהודה במשך תקופת קיומה ניתן להיאמר שמתגלה לעינינו מערך אשר תוכנן בראשיתו, בידי רחבעם, על בסיס השיקולים האסטרטגיים והטקטיים של אותה שעה, אך באופן שאיפשר להשתמש בו כבגרעין להתרחבות ולשכלולים גם להבא, במציאות צבאית ומדינית שונה. למערך זה נודע עומק – מאחר שהושתת על עקרון הרשת והמרחב־המוגן, ולא על בסיס תפיסה קוית צרה; ומשום כך היה גמיש מבחינת אפשרויות החזקת המעמד והפעלת

www.daat.ac.il

הכוחות נגד היריב, גם במקרים של פריצה וחדירה חלקית אל תוכו. זאת ועוד, ההתאמה הטובה בין רשת נתיבי־התנועה הטבעיים של המדינה לבין חוליות־המערך איפשרה לנצל את עקרון הקוים־הפנימיים לשם תגבור נקודות־תורפה ולצורך פיתוח התקפות־נגד. רשת מוצבי־הביניים, תחנות־התצפית ובמות־המשואות היה בה כדי להבטיח שליטה ובקרה מרכזית. ולכן פעולה מתואמת בגזרות השונות של המערך, פעולה המבוססת על ידיעות על המתרחש, יכלה להתבצע במהירות ניכרת.

דוגמה נאה לשילוב פעולה הגנתית לבלימת האויב, עם פעולה התקפית בשלב שני והשמדתו, היא הבסתו של זרח הכושי בידי אסא המלך בתוך מרחב מערך־הביצורים (דה״ב יד, ח–יד). דוגמה שניה ללחימה התקפית בתוך מערך הביצורים מצטיירת, לדעתי, גם מן הגרעין העובדתי של תאור נצחונו של יהושפט על בני מואב ועמון בגזרת הביצורים המזרחית, בעמק ברכה, בין תקוע לבין עין־גדי (דה״ב פרק כ).

בהצלחה לא מעטה עמדה רשת־הביצורים גם במבחן התקפה רבתי של המעצמה הצבאית של העולם הקדמון, היא אשור. עקשנות המגינים וביצוריה החזקים של לכיש כפו על סנחריב מלך אשור מצור ממושך על עיר זו, וכאשר נלכדה לבסוף נאלץ לצור על לבנה, תחת לערוך מסע־בזק על ירושלים, כמתוכנן בודאי על ידו. אמנם צבאותיו הספיקו כדי להפריש מהם גדודים חזקים ולההישם קדימה למצור על הבירה, אבל הכוחות האשוריים המפוצלים לא עצרו כוח לבצע את משימת ערעור המערך לכיבושו עד תום[44].

ואפילו הדיו העמומים של כיבוש יהודה וירושלים בידי נבוכדראצר, כפי שהם עולים מן המקרא ומחרסי לכיש, מרמזים על קשיים שהפולש צריך היה להתגבר עליהם בעת מסע־מלחמתו[45].

הערות

1 השוה: מל״א ג, א; יא, יד–מא, ועיין: י. גולדוסר, ידיעות יד (תש״ח–תש״ט), עמ׳ 82–84; א. מלמט, בימי בית ראשון (קובץ) תשכ״ב, עמ׳ 33 ואילך; וכן במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 182.

2 על מסע־שישק עיין: מאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 182–189.

3 השוה גם: G. Beyer, ZDPV 54 (1931,) pp. 113ff.; ז. קלאי, גבולותיה הצפוניים של יהודה, תש״ך, עמ׳ 56.

4 הללו הם, כנראה, כלל האורחים בעלי הזכויות, שנמנו על המשפחות בעלות הרכוש הקרקעי, והם שהיו נחלצים לעבודת הצבא, והשוה מל״ב כה, יט.

5 שיטת הקריאה לצבא וההיחלצות למלחמה בעת צרה עברה בישראל גלגולים רבים. בימי השופטים לא היה בישראל כלל צבא־קבע; ואנשי השבטים היו נחלצים לקריאה למלחמה על פי רצונם הם, ובהתאם למידת הסכנה שהיתה מאימת עליהם במישרין. החל בימי שאול עדים אנו, בצד צבא־המתנדבים העממי, להקמת צבא־קבע, שעל גרעינו הראשון מסופר בשמ״א יג. דוד ושלמה כבר מחזיקים צבא סדיר רב־מימדים ולשלמה אף חיל־רכב גדול (מל״א י, כו). על צבא־המילואים מימי דוד עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 350–361. אחר ימיו של שלמה קטנו, ללא ספק, מאוד ממדיו של הצבא־הסדיר ולאחר התפלגות הממלכה היוה השירות הצבאי של האזרחים יסוד עיקרי בארגון ההגנה ביהודה. על שיטת גיוס ״מילואים״ בתקופה שלאחר פילוג הממלכה השוה דה״ב יז, יד ואילך; כה, ה–ו ועוד.

6 ראה לוח כ.

7 לדיון מפורט יותר ולתיאור של ביצורי־הערים שנחשפו בחפירות הארכיאולוגיות בארץ־ישראל עיין: מאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 386 ואילך, ושם ביבליוגרפיה לענין זה. על ביצורי השער בתקופת המלוכה עיין במאמרו של א. שטרן, בכרך זה, עמ׳ 400–409. על המצודות הישראליות בדרום־הארץ עיין במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 426–437.

www.daat.ac.il

8 עיין: י. ידין, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ״ב, עמ׳ 78; מאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 388 ואילך

9 עיין: Y. Aharoni, BASOR 154 (1959), pp. 35—37; י ידין, שם

10 השוה לדוגמה: Lamon—Shipton, Megiddo 1, 1939, fig. 36.

11 עיין: C. C. McCown et alii, Tell en-Nasbeh 1, 1947, p. 193, fig. 44.

12 עיין: שם, עמ׳ 204, ציור 50, והמפה בסוף הספר; O. Tufnell et alii, Lachish 3, 1959, pl. 112.

13 עיין: י. סוקניק (ידין), ידיעות יג (תש״ז), עמ׳ 19 ואילך. הדעה הרווחת עד עתה היתה ש״חשבנות״ אלה היו מכונות מלחמה לירי חצים ואבנים. הקושי בדעה זו היא שאין בידינו כל ראיה שאכן ידועות היו מכונות מלחמה מעין אלה בתקופת מלכי יהודה.

14 גם הגנתם של חבלי־הארץ המיושבים פחות, בדרום־יהודה, היתה מושתת בעיקר על המצודות. ועיין: מאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 426—437.

15 עיין: נ. ה. טורטשינר, תעודת לכיש, ת״ש, חרס מס׳ 4, שו׳ 10—13.

16 עיין לעיל, עמ׳ 412.

17 עיין להלן, עמ׳ 418.

18 השוה גם: ז. קלאי, גבולותיה הצפוניים של יהודה, תש״ך, עמ׳ 55 ואילך.

19 עיין: מאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 184.

20 דרך שער־הגיא — הדרך הראשית כיום — היתה מסילה משנית בלבד עד לתקופה הרומית לפחות, כפי שלמדים אנו מן הממצא הארכיאולוגי ועדות המקורות ההיסטוריים. אשר לקרב חמתא, יתכן שגורגיאס עלה בדרך שער הגיא ובמקרה זה יש להניח שיהודה ביצע את האיגוף לאורך נחל שורק או יובלו.

21 עיין: S. Runciman, History of the Crusades 3, 1954, p. 60.

22 שם.

23 לידה נמצאת ח׳רבת שויכה שיש בה שרידים מן התקופה הרומית, ואשר שמרה על השם המקראי ועיין: G. Beyer, ZDPV 54 (1934), p. 115; W. F. Albright, BASOR 15 (1924), p. 9; 18 (1925), pp. 10ff.; A. Alt, PJB 24 (1928), p. 29; על השאלה האם יש לזהות את שוכה שברשימת ביצורי רחבעם עם שוכה שבמערב ארץ־יהודה, הנזכרת ביהו׳ טו, לה, במחוז השפלה של יהודה, כפי שעשינו אנו, או עם העיר האחרת הנזכרת ביהו׳ טו, מח, בין שמיר ובין דנה, ואשר זוהתה עם ח׳רבת שויכה כ־16 ק״מ מדרום־מערב לחברון, עיין להלן.

24 כיום הכפר הערבי דורא.

25 זיהויה של גת־פלשתים עדיין שנוי במחלוקת החוקרים, ועיין: אנציקלופדיה מקראית ב, ערך גת, ושם ביבליוגרפיה. חפירותיו האחרונות של ש. ייבין בתל שיח׳ אחמד אל־עריני מעלות קשיים נוספים ניכרים לגבי זיהויו של תל זה עם גת־פלשתים, כפי שהיה מקובל על כמה חוקרים, וקרוב לודאי שאתר זה אינו גת־פלשתים; ועיין: ש. ייבין, דין־וחשבון מוקדם ראשון של החפירות בתל ״גת״, תשכ״א, עמ׳ ז—ח.

26 במבט ראשון אין מניעה, מבחינת ההגיון הצבאי, לנסות ולבחון את זיהויה של עיטם דנן עם עיטם שבנחלת שמעון (דה״א ד, לב), כיום תל עיטון בין דווימה לבין תל בית־מרסם, בנ. צ. 1431 1000. קביעת עיר־מבצר במקום זה היתה סותמת פרצה רצינית במערך־ההגנה כלפי דרום־מערב, פרצה שקשה לתרצה. אף־על־פי־כן יש לדחות זיהוי זה בגלל שיקולים כלליים של מבנה רשימת ביצורי רחבעם, ועיין להלן.

27 רשימת ביצורי רחבעם שבידינו היא, אל נכון, שלמה, כפי שמסתבר מן המבנה ההגיוני של הרשימה ומהיעדר ראיות נגדיות. אך רשימה זו מונה רק את הביצורים שהקים רחבעם, ואל נכון היתה רשת הביצורים של רחבעם מסועפת יותר וכללה ביצורים שכבר היו קיימים קודם לכן, ביניהם אלה שכבר הוקמו על ידי שלמה, כגון בעלת ותמר (מל״א ט, יח). הממצא הארכיאולוגי מלמד על קיומן של ערים נוספות מוקפות חומה באותו זמן. אך העובדה, שעיר כלשהי היתה מוקפת חומה, עדיין אינה מלמדת שהיתה חלק מרשת הביצורים המלכותית. על הערים מוקפות חומה מתקופה זו, שנחשפו בחפירות הארכיאולוגיות, עיין במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 388 ואילך.

28 מרכז מערך־הביצורים, ומעוז אחרון בפני צבא תוקף, היתה הבירה ירושלים; ומלכי יהודה שקדו על ביצורה והעמידו אותו בראש דאגותיהם; ועיין ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך ירושלים, ושם ביבליוגרפיה. אך שאלת ביצורה של ירושלים היא עניין בפני עצמו, שאינו מצטרף לדיון במערך־הביצורים ההיקיפי של הממלכה, ולא נעסוק בו כאן.

www.daat.ac.il

29 דו״ח על חפירות גבעה עיין: W. F. AlbrigLt, AASOR 4 (1924), passim; L. A. Sinclair, ibid, 34—35 (1960), pp. 1—52.

30 תיאור דמיוני, כנראה, של מסע על ירושלים מכיוון צפון, אך מיוסד על המציאות הטופוגרפית, בא בנבואת ישעיהו (יש׳ י, כח—לב).

31 החפירות ברמת־רחל חשפו שרידי מצודה ישראלית טיפוסית, בעלת חומת־סוגרים, ועיין: י. אהרוני, ידיעות כד׳ (תש״ך), עמ׳ 73 ואילך. את רמת־רחל זיהו עם נטופה (נחמ׳ יב, כח; דה״א ב, נד) ואילו אהרוני מזהה אותה עם בית־הכרם (יר׳ ו, א) — זיהוי המתאים מבחינה טופוגרפית ובטחונית.

32 עיין: ב. מזר, ידיעות טו (תש״י), עמ׳ 25 ואילך; י. אהרוני, ידיעות כב (תשי״ח), עמ׳ 27—31.

33 עיין: י. אהרוני, יהודה וירושלים (קובץ), תשי״ז, עמ׳ 56 ואילך.

34 על המצודות במחוז הנגב של יהודה עיין: י. אהרוני, שם, עמ׳ 46—58; מ. גיחון, מערכות קנא (תשכ״ג) עמ׳ 14, 18—20.

35 על זיהוי צקלג עם תל חוילפה עיין: A. Alt, JPOS 15 (1935), p. 318ff. העובדה שדוד קיבל אותה מאכיש מלך גת כמצודת־גבול גתית, כדי להגן על מדינת הפלשתים מפני בית־שאול ומפגי עמלק (השוה שמ״א כז; דה״א יב); וכן מקומה של העיר, השומרת על הגישה אל בקעת־האורך, המבדילה בין אזור הגבעות לאזור ההרים והמהוה מרכז־שבילים חשוב באזור זה; כל אלה יש בהם כדי ללמד שהיתה צקלג עיר מבצר.

36 על בעיות זיהויה של דביר עיין: ש. ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך דביר, ושם ביבליוגרפיה. על החפירות עיין: W. F. Albright, AASOR 12 (1930—31); 15 (1936—37); 21—22 (1941—43).

37 בירניות היא צורת רבים מן בירה — מלה שאולה מן האכדית (birtu), באמצעות הארמית בירתא — והוראתה מצודת העיר וגם מצודה בודדת, ועיין: מ. אבי־יונה, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך בירה. המושג ״בירניות״ עצמו אופייני הוא ללשונו של מחבר ספר דה״י, שחי בתקופה הפרסית, אך הידיעה עצמה על בנין המצודות היא בודאי קדומה הרבה יותר.

38 על כיבושי יהושפט באזור הנגב עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך יהושפט.

39 נתגלתה על ידי מר ל. י. רחמני בשנת 1957.

40 עיין: S. Bülow—R. A. Mitchell, IEJ 11 (1961), pp. 101—110. הבדיקות הארכיאולוגיות שנערכו לאחרונה בתל נגילה יש בהן כדי להעמיד בספק רב את זיהויו של תל זה עם גת.

41 על המצודות הישראליות בנגב בכללן עיין: במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 426—437.

42 עיין: ח. תדמור, אנציקלופדיה מקראית ד, ערך כרונולוגיה.

43 עיין: במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 288.

44 עיין: במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 289 ואילך.

45 עיין: במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ׳ 306 ואילך.

אתר דעת - מכללת הרצוג

המצודות הישראליות בנגב

מאת: י. אהרוני

הנגב ומעמדו בממלכת יהודה

הנגב הוא אזור מדברי, שבשנים כתיקנן אפשר לגדל בו מקנה, אך חקלאות אינה אפשרית בו בלא סידורי השקאה וריכוז־מים מיוחדים. אין זו, איפוא, פליאה שברוב התקופות לא היו במרחבי הנגב ישובי־קבע, אלא רק שבטי נודדים מצאו בו את מחיתם הדלה, ואף הם נאלצו בשנות הבצורת הרבות לנטוש אותו כדי לחפש מחיה למקום.

גבול ישוב הקבע ה'א באזור באר־שבע, מעט דרומה או מעט צפונה לפי נסיבות הזמן. בתקופה שקדמה להתנחלות הישראלית חלשה על אזור זה שרשרת של ישובים כנעניים גדולים וחזקים, שהגנו על ארץ־הישוב מפני נודדי־המדבר. תליהם התנוססו על הנחלים הגדולים החוצים אזור זה. הללו מתמלאים מי שטפונות אדירים בימי הגשמים ולארכם מקורות־מים השופעים במשך כל השנה: נחל הבשור במערב, ולידו תל אל־פַארְעַה (שָׁרוּחֶן), תל ג'מה (ירזה) ותל אל־עַג'ול (בית־עגלים); נחל גרר מעט צפונה יותר, במרכז, ולידו תל מע'רבי, תל אבו־הֻרֵירָה (גרר), תל א־שַרִיעָה (צקלג?) ותל אל־חֻוֵילְפֶה (גושן?); נחל באר־שבע במזרח ובסביבתו תל א־סַבַּע (באר־שבע), תל אל־מְשַׁאש (חרמה?) ותל אל־מִלח (ערד הכנענית). אמנם באר־שבע ובקעתה לא היו מיושבות בתקופה זו ובה חנו האבות בשכנות עם גרר ועם הערים הכנעניות האחרות. מלך ערד מופיע כ״יושב הנגב״ (במ' כא, א), כלומר כמלך העיר החשובה שחלשה על חלקיו המזרחיים של הנגב ושחסמה את הדרך צפונה בפני בני ישראל.

מצב זה לא השתנה ביסודו בתקופת ההתנחלות הישראלית. הנגב המערבי, עד גרר ועד בכלל, בא תחת שלטונם של הפלשתים, והוא נגב הכְּרֵתִי (שמ״א ל, יד). בצפון־מזרחו של הנגב התנחלו שבטים הקרובים לשבטי ישראל כגון הקינים (שופ' א, טז) ובני ירחמאל וכלב, ואזורי התנחלותם נקראו בשם נגב הקיני, נגב הירחמאלי ונגב כלב (שמ״א כז, י; ל, יד, כט). בבקעת באר־שבע התנחל שבט שמעון, אך יודעים אנו ששבט זה פיגר בהתנחלותו לעומת שאר השבטים ונחלתו צורפה בסופו של דבר ליהודה (יהו' יט, א)[1]. עד להקמת הממלכה המאוחדת לא השתנה מצב ההתישבות בנגב ביסודו. תל באר־שבע ובקעת באר־שבע נושבו עתה במידת מה, אך המחקר הארכיאולוגי מלמד שעדיין מעטים מאוד היו הישובים דרומה מאזור זה.

על אף שהישוב בנגב מוצט היה, החשיבו מלכי ישראל את השלטון על הנגב. דוד

[1] עיין הערות בעמ' 436—437, ולוח ל.

www.daat.ac.il

כבש את אדום ושלמה בנה את עציון־גבר[2] שעל חוף ים־סוף. כיבושים אלה נתנו בידי שלמה את השליטה על מכרות הנחושת באזור הערבה; והמחקר הארכיאולוגי בתמנע (ואדי מַנְעִיֶּה) שמדרום לאילת הוכיח שניצול המכרות הגיע לשיאו במאה העשירית לפסה״נ, כלומר בימי שלמה. השליטה על חוף אילת פתחה בפני ישראל את נתיבות המסחר בים וביבשה: לדרום־ערב, לאפריקה המזרחית ואף להודו. סחר זה היה בעיקר בדברי מותרות, כגון בשמים וזהב (מל״א ט, כח, י, כב)[3], שהכניס הון רב.

פיתוח קשרי המסחר עם דרום־ערב מוצא את ביטויו בסיפור על ביקורה של מלכת שבא עטירת הנכסים בירושלים (מל״א י, א–י). השליטה של מלכי ישראל על נתיבות סחר־ערב הוציאה מידי המצרים את המונופולין על סחר זה (מל״א יא, יז ואילך). ערכן היחסי של נתיבות אלו עוד גדל אחרי התפלגות הממלכה, והיה זה למעשה הנתיב הבינלאומי היחידי שעמד לרשותה של מלכות יהודה. שלטונה של יהודה באדום, בערבה ובאילת היה, איפוא, אחד מנכסיה הכלכליים היקרים ביותר של הממלכה[4]; ותנאי לקיום שלטונה של יהודה באדום, בערבה ובאילת היתה השליטה על דרכי־הנגב. וכדי להבטיח שלטון זה נבנתה רשת של מצודות בנקודות־המפתח ברחבי הנגב. כתוצאה מן הסקרים הארכיאולוגיים שנערכו בנגב בשנים האחרונות, מכירים אנו כיום רבות ממצודות אלה.

המצודות

המצודות הישראליות בנגב בנויות מאבנים מקומיות, חומר הבניה החזק והזול המצוי בשפע באזור. לרוב השתמשו באבני־גויל גדולות שסותתו רק פה ושם סיתות גס והונחו בבניה יבשה, ללא טיט, אחת על גבי השניה. במקרה שאבנים אלה היו דומות בגדלן בנו נדבכים ישרים ומילאו את החלל שנותר באבנים קטנות. אך לעתים היו האבנים המצויות במקום שונות אלו מאלו בגדלן, מאבנים עצומות ועד אבנים קטנות; וכאן מראה הבניה הוא פראי (בניה קִיקְלוֹפִּית), ללא נדבכים, ורק בפינות הניחו את האבנים בצורה אחידה. כאן שקדו להשתמש בלוחות־אבן ארוכים שסותתו סיתות חלקי והונחו בשיטת ראש ופתין (אבן לרוחב ואבן לאורך, חליפות). ואכן, לפי צורת בניה חזקה זו של הפינות, אפשר להכיר בדרך כלל במצודה מן התקופה הישראלית עוד לפני בירור תכנית המצודה או בדיקת החרסים שבשטחה (ראה לוח ל,1).

כמקום המצודה נבחר, דרך־כלל, השיא של גבעה – מקום הנוח להגנה וממנו מבט נרחב על האזור ועל הדרך. לפיכך, במידה שנשתמרו עדיין קירות המצודות אפשר לראותם מרחוק.

הקירות נשתמרו, דרך־כלל, לגובה די רב, מה שאינו רגיל באזורים אחרים מאותה תקופה; וזאת בשל האקלים היבש והיעדר ישוב מאוחר יותר במקום, שתושביו עשויים היו להשתמש בקירות המצודה כבחומר־בניה. יש מצודות שקירותיהן השתמרו עד לגובה של 2 מ׳ ויותר. המצודה שנשתמרה יותר מן האחרות היא זו שבנחל רביב, והיא עומדת כנראה ברובה עד לגובהה המקורי, כשעדיין נשתמרו פתחי החדרים על מַשְׁקוֹפֵיהם. חלק מן המצודות הרוס, כמובן, יותר, ולעתים אפשר להבחין ביסודות הקירות בלבד שעם פני השטח. מכל מקום, לרוב אין קושי לקבוע את התכנית

www.daat.ac.il

הכללית של המצודה, ורק פה ושם מפריעים גלי־האבנים, או מבנים מאוחרים יותר, בהבחנת קוי הקירות.

לפי תכניותיהן, יכולים אנו כיום להבדיל בין סוגים אחדים של מצודות, שלפי גודלן נכנה אותן מצודות ראשיות, מצודות רגילות ומצודות קטנות (ראה ציור 103).

מצודות־ראשיות

ניתן לסווג מצודות אלה, המצוינות בגדלן, לשני טיפוסים: א) מצודות שהמבנה שלהן בלתי־סדיר והן נבנו, כנראה, במאה הי׳ לפסה״נ; ב) מצודות מלבניות בעלות מגדלים והן נבנו, כנראה, במאה הח׳ לפסה״נ. עד כה נתגלו שלוש מצודות מן הטיפוס הקדום:

1. בעת מבצע קדש נתגלתה מצודה מצפון לעין קדיס (נ.צ. 1034 0002), מדרום לואדי קֻדֵירַאת (קדש־ברנע)[5]. היא מוקפת חומת־סוגרים, וצורתה סגלגלה כצורת הגבעה שעליה היא בנויה. אורכה 42 מ׳ ורוחבה 32 מ׳ בקירוב. בצדה הדרומי נשתמר השער, המוגן על־ידי שתי אומנות עבות ופינותיו בנויות בשיטה הרגילה של ראשים ופתינים. בפנים המצודה היתה חצר גדולה ומעוגלת, ללא מבנים נוספים (לוח כח,2).

2. במרחק של 7 ק״מ לערך ממזרח לבאר־ירוחם מצויה המצודה הגדולה ביותר מבין אלו שנתגלו עד כה בנגב (נ.צ. 1480 0453)[6]. אורכה כ־80 מ׳ ורוחבה כ־40 מ׳ והיא בנויה על גבעה בעלת מדרונות תלולים מכל צדדיה. היא מוקפת חומת־סוגרים, שצורתה בכללה דמוית מלבן, אך שנים מצדדיה של חומה מלבנית זו יש בהם פינות נוספות. סמוך לכמה קטעים של חומת־הסוגרים אפשר להבחין ביסודות של חדרים נוספים.

3. מצודה גדולה נתגלתה בגבעה שמעל לעין יטבתה (עין ע׳צ׳יאן; נ.צ. 9226 1553)[7]. גודלה הוא 64 × 40 מ׳ לערך. אף היא מוקפת חומת־סוגרים. חומת־סוגרים זו נבנתה בקצה הזקפה של הגבעה ומותאמת לצורת הגבעה. צדו הצפוני של קו החומה הוא כמעט ישר, אך במערב ובדרום פונה קו החומה פניות אחדות. בזקפה המזרחית של הגבעה, למול הערבה, לא נשתמרו שרידי חומה. יתכן שבצד זה לא נבנתה חומה בגלל המתלול הזקוף, אך אפשר שכאן נתדרדרו אבני החומה לתחתית המצוק.

המצודות המלבניות מן הטיפוס המאוחר יותר נבנו לפי תכנית אחידה. אורכן 50—55 מ׳ ורוחבן 35—40 מ׳. הן מוקפות חומת־סוגרים, כלומר חומה העשויה חדרים חדרים. למצודה מטיפוס זה, דרך כלל, שמונה מגדלים מרובעים הבולטים מחומת המצודה, ארבעה מגדלים בפינות המצודה וארבעה נוספים באמצע ארבעת הקירות. השטח הפנימי של המצודה מחולק על־ידי שורת חדרים נוספת לשתי חצרות, שסביבן בנויים חדרי החומה, והללו שימשו הן כחומת הגנה והן כחדרי המצודה. מכירים אנו כיום שלוש מצודות מסוג זה בנגב:

4. המצודה בקדש־ברנע (ואדי קֻדֵירַאת; נ. צ. 0948 0064), שנתגלתה כבר בראשית המאה הנוכחית ותוכניתה שימשה מאז כדוגמה קלאסית של מצודה ישראלית[8].

5. המצודה בחורבת עוזה (נ. צ. 1657 0687).[9] מצודה זו נשתמרה יפה והיא דומה בתוכניתה למצודה של קדש־ברנע, ורק המגדלים קטנים יותר.

6. המצודה בגבעת רפד (נ. צ. 1489 0470) צפונית־מזרחית לבאר־ירוחם[10]. מצודה זו הרוסה וקשה להבחין בפרטי תוכניתה. מכל מקום ברור שאף היא היתה

www.daat.ac.il

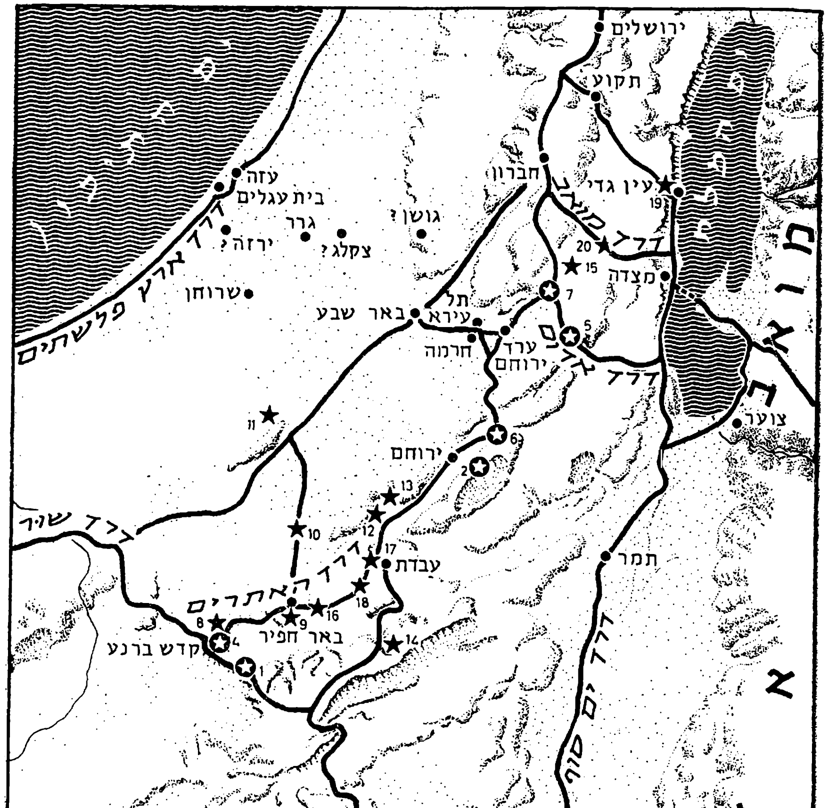

ציור 103: המצודות הישראליות בנגב

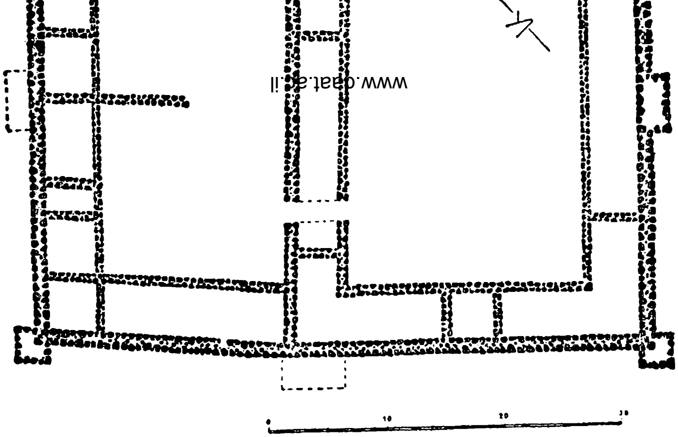

ציור 104: תכנית המצודה הישראלית בחורבת עוזה

מוקפת חומת־סוגרים, עם חלוקה נוספת באמצע החצר; ומידותיה זהות בכללותן עם אלו של שתי המצודות שנזכרו קודם. אולם ע״ל פני השטח אין רואים שרידי מגדלים, ולכן יתכן שמצודה זו היתה בלי מגדלים. אך אפשר שרק בגלל מצב השתמרותה הגרוע אין להבחין בהם.

7. בחפירות תל ערד נתגלו שרידים של חמש מצודות ישראליות, האחת על גבי השניה. הקדומה בהן היא מן המאה הי׳ לפסה״נ והמאוחרת ביותר מסוף ימי בית ראשון. שלוש המצודות המאוחרות שבתל ערד הוקמו במאות הח׳–הז׳ לפסה״נ, והן מסוג המצודות שנמנו קודם לכן (מס׳ 4–6).

מצודות רגילות

ידועות לנו כיום עשר מצודות קטנות יותר, בגודל ממוצע של 20×20 מ׳. שבע ממצודות אלה שייכות לטיפוס אחד ותכניותיהן דומות (מס׳ 8–14). מצודות אלה בנויות בצורת ריבוע המוקף חומת־סוגרים עם חצר מרכזית. השער מוגן על ידי קירות־מגן נוספים ובשתי מצודות (מס׳ 8; 14) מצויה בצד השער רק חומה עבה אחת, ללא חדרי־סוגרים. לסוג זה שייכות המצודות המנויות להלן:

8. המצודה על הרכס שמצפון לקדש־ברנע (נ. צ. 0066 0959)[11].

9. המצודה מעל לבאר־חפיר (נ. צ. 0139 1097)[12].

10. המצודה בנחל רביב (נ. צ. 0280 1075), היא, כאמור, המצודה הישראלית שנשתמרה במצב הטוב ביותר מבין אלו שנמצאו בנגב[13].

אתר דעת - מכללת הרצוג

11. מצודה בקצר אל־רְחֵיבֶּה (נ.צ. 1103 0510) מצפון לרחובות בנגב, שנתגלתה על־ידי ה'לי ולורנס[14].

12. מצודה במדרונות הר בוקר (נ.צ. 1258 0328)[15].

13. מצודה בנחל חלוקים, כ־3 ק״מ צפונית־מזרחית מן המצודה הקודמת (נ.צ. 1285 0347). אפשר להבחין רק בקו החיצוני של החומה שמידותיה 20 × 20 מ׳.

14. המצודה במישור הרוח (נ. צ. 1318 0077)[16].

שתי מצודות אחרות שייכות כנראה לאותו טיפוס, אך תכניותיהן שונות במקצת וזאת בגלל המבנה הטופוגרפי של השטח, והן:

15. בחורבת טוב (ח׳רבת טייב; נ.צ. 1643 0818) נבנתה מצודה בגודל של 40 × 30 מ׳ בקירוב; אף היא מוקפת חומת־סוגרים. היא בנויה על גבעה שטוחה מעל לבאר עתיקה.

16. המצודה ממזרח לבאר־חפיר (נ. צ. 1132 0133)[17]. מצודה זו בנויה על גבעה תלולה ולפיכך צורתה סגלגלה בהתאם לצורת הגבעה. אורכה 23 מ׳ ורוחבה מגיע עד 12 מ׳. לרגלי הגבעה בנויים חדרים נוספים, שאף הם מוקפים חומת סוגרים.

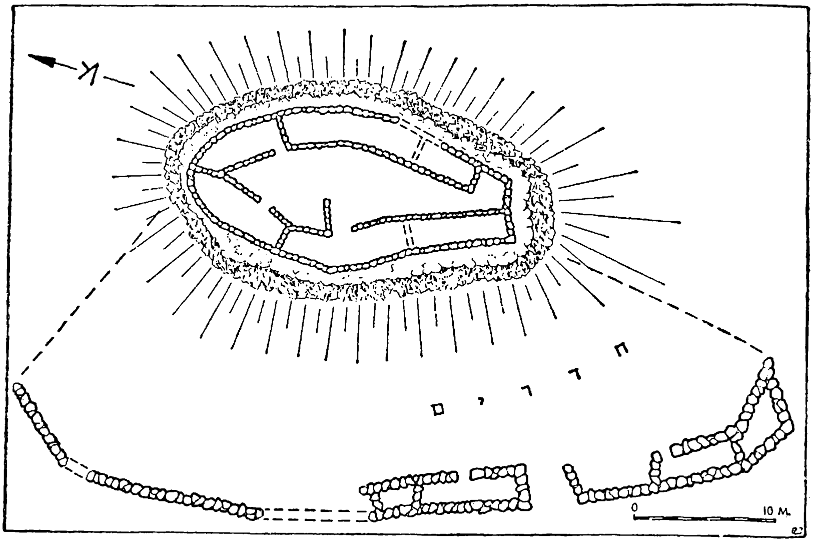

ציור 105: תכנית המצודה ממזרח לבאר־חפיר

17. מצודה שונה בתוכניתה נתגלתה על הרכס ממערב לעבדת (נ. צ. 1257 0217)[18]. היא מורכבת מבנין קטן, שנסמכת לו חצר גדולה; מבוצרת אף היא, ומצדה נבנתה עוד חצר עם שורת־חדרים נוספים. נראה שמצודה זו הורחבה בהדרגה ומכאן תוכניתה המסובכת.

18. מצודה נוספת היתה בנחל עבדת, כ־5 ק״מ דרומית־מערבית לעבדת (נ. צ. 1225 0176). אי אפשר לברר את תכניתה של מצודה זו, כיוון שמעליה מצויים שרידיה של מצודה רומית[19].

www.daat.ac.il

שתי מצודות בעלות תוכנית מיוחדת נתגלו במדבר יהודה. הן מורכבות מבנין מלבני המוקף חומה פוליגונאלית בעלת פתח אחד, המוגן על־ידי שני חדרי־משמר. ואלה המצודות מסוג זה:

19. המצודה על הרכס מעל לעין־גדי, הוא מצפה עין־גדי (נ. צ. 0971 1863)[20].

20. המצודה ממערב לנחל צאלים בהר חצרון (רֻג׳ם אל־בַּקְרָה; נ. צ. 0871 1722)[21].

מצדים קטנים

נוסף למצודות אלה ידועים מצדים קטנים רבים. דרך כלל אלה הם בניינים מרובעים בגודל של 8–10 מ׳, לפעמים עם חדרים אחדים בתוכם ולרוב עם חצר בחוץ. אחדים ממצדים אלה בנויים על גבי מסד אבן גבוה העושה מֵצד כזה למעין מגדל. מצדים אלה בנויים לרוב בין המצודות הגדולות יותר ולא נמנה אותם כאן במפורט.

הדרכים

המצודות הרבות הפזורות במרחבי הנגב עשויות לסייע בידינו בבירור התואי של הדרכים הראשיות שעברו בנגב בתקופת המלוכה, שחלקן ידועות לנו גם בשמותיהן מן המקרא.

שתי המצודות הראשיות, זו שבקדש־ברנע וזו שבחורבת עוזה, הוקמו בסְפָר הממלכה והן חולשות על שתי הדרכים הראשיות שהובילו דרומה.

מצודת קדש־ברנע חולשת על ״דרך־שור״ של המקרא (בר׳ טז, ז), שהובילה למצרים ועברה לערך בקו כביש ניצנה – איסמעיליה שבימינו. דרך זו עברה אמנם באזור מדברי ובתואי קשה יותר מאשר ״דרך־הים״[22], אך כנגד זאת מנעה את הצורך לעבור בתחום שלטונן של ערי פלשת, שלא תמיד היו ביחסי שלום עם ישראל ויהודה. סביבת קדש־ברנע נחשבה גם מתקופה קדומה כגבולה הדרומי של ארץ־כנען (במ׳ לד, ד) ושל ארץ־יהודה (יהו׳ טו, ג), ולפיכך מובן מדוע נבנתה מצודה גדולה וחזקה בנוה המדבר העיקרי שבאזור זה.

מקדש־ברנע צפונה מוצאים אנו מצודות ישראליות לאורך תואי שניתן לזהותו עם ״דרך־האתרים״ (במ׳ כא, א), שבה עלו בני ישראל מקדש־ברנע למלחמה על מלך ערד. הקו הקצר והנוח ביותר מוליך דרך באר־חפיר, עבדת ובאר־ירוחם בכיוון לתל מלחתה (תל אל־מלח), ככל הנראה ערד הקדומה, ותל אל־משאש, היא כנראה חרמה, שלידה היכה מלך ערד את בני ישראל. המצודות שבסביבת באר־חפיר, עבדת ובאר־ירוחם נבנו לאורך קו זה. בסביבת באר־ירוחם היה גבול ישוב־הקבע בתקופה הישראלית, ולכן הוקמו המצודות הגדולות באזור זה.

המצודה בקצר אל־רְחֵיבֶּה היא עד כה המצודה היחידה שנתגלתה על הדרך הישרה מבאר־שבע לניצנה ולמצרים. המצודה בנחל רביב שמרה, אל נכון, על סעיף שקשר דרך זו עם ״דרך האתרים״.

שרשרת המצודות של מישור הרוח, לעומת זה, מובילה אותנו מסביבת עבדת דרומה־מזרחה. גם המשכה של דרך זו טרם נחקר במידה מכפקת, אך מצדים קטנים

www.daat.ac.il

לוח כט

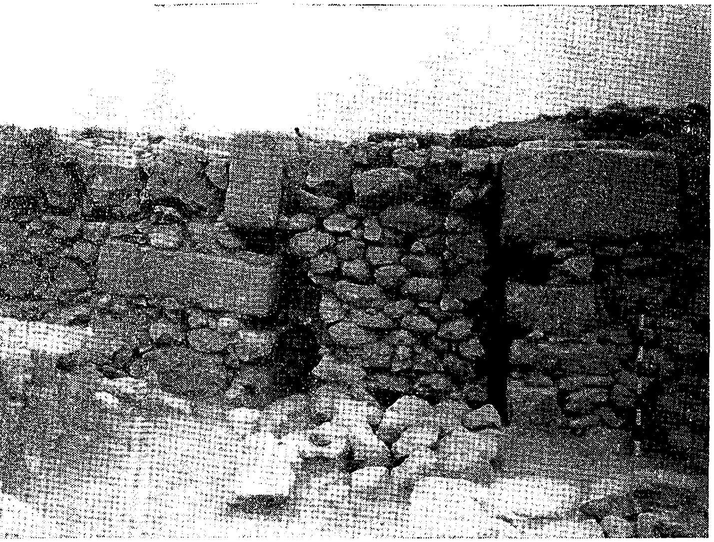

1 : פתח צדדי, סתום ומוסוה, שנתגלה בשטח ז' בחצור ; מבט מבחוץ ; המאה הח' לפסה"נ.

2: שער חצור מימי שלמה.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

לוח ל

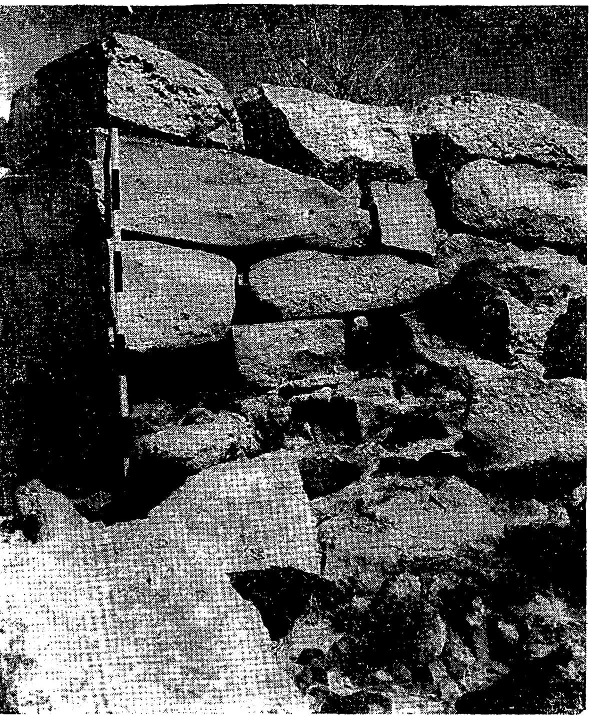

1 : פינה אופיינית של מצודה ישראלית.

2 : המצודה הישראלית בעין קדיס, שליד קדש־ברנע.

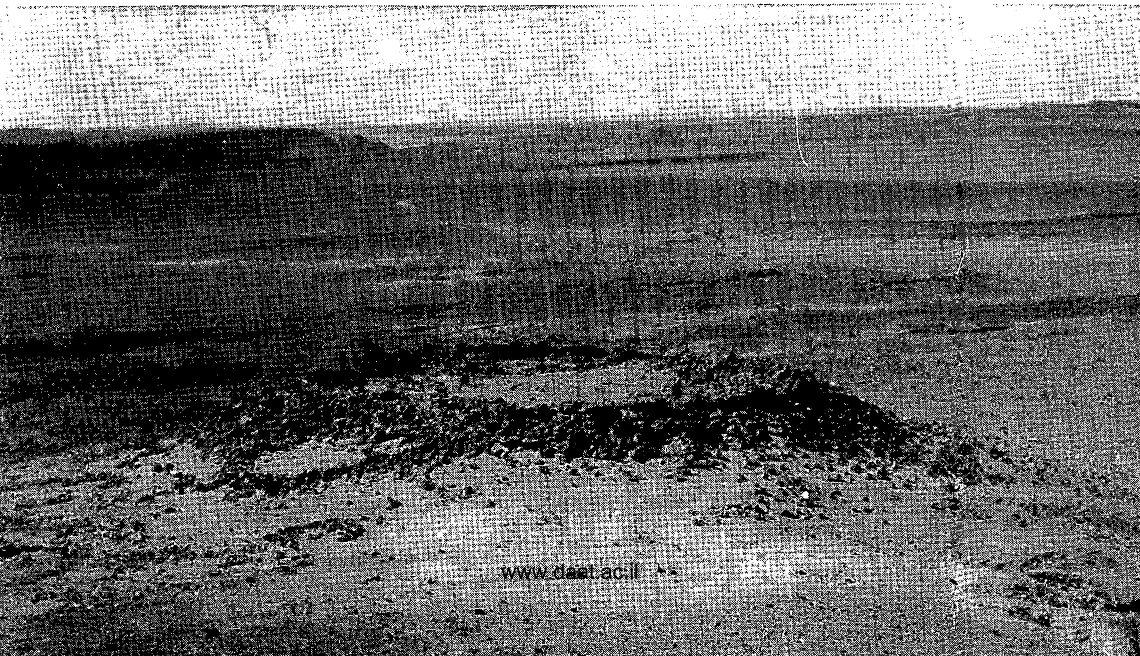

www.daat.ac.il

אחדים, שנתגלו בדרך לראש־רמון[23], מעידים שאחד מסעיפיה נמשך הנה, ומכאן הדרים בודאי בכיוון לערבה ולאילת.

מצודת עווה עומדת בקצהו הדרומי־המזרחי של מישור ערד מעל להתחלת נחל קיני, היורד לנחל חימר והמגיע אתו לחוף ים־המלח מצפון להר סדום. מצד שנתגלה במוצא נחל זוהר (רוגם זוהר)[24] מעיד שהדרך עברה כאן, ומכאן נמשכה לאורך הר סדום אל קצֵהָ הצפוני של הערבה. מצודת עווה הגדולה מלמדת שהיתה זו הדרך־הראשית לערבה ולאדום, והיא ככל המסתבר ״דרך־אדום״, הנזכרת במקרא בסיפור על מלחמתם של יהורם מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה נגד מישע מלך מואב (מל״ב ג, ח, כ). התואי המפותל של הדרך היורדת באזור הקניונים העמוקים של מדבר יהודה מוצא את תאורו בסיפור על מסעם זה של מלכי ישראל ויהודה.

שתי מצודות אחרות במדבר יהודה, שמקומן צפונה יותר ממצודת עווה, מלמדות שהיתה גם דרך שהובילה ישירות מיהודה למואב, ושמא נקראה הדרך בשם ״דרך מואב״. דרך זו ירדה מסביבת חברון לאזור נחל צאלים ומשם להוף ים־המלח במורדות הנוחים־יחסית שבשיפולי אפיקו של נחל זה. הדרך חצתה את ים־המלח מעט דרומה ממְצָדָה במעבר הצר שמול ה״לשון״ שבחוף המזרחי. גם כיום עומק המים במקום זה אינו עולה על מטרים מעטים, וקיימות עדויות רבות שעד לפני כמאה שנה היה כאן מעבר, שבו יכלו לעבור הולכי־רגל ובהמות־משא[25]. דרך זו היתה קצרה בהרבה מן הדרכים שהקיפו את ים־המלח, והיה לה היתרון, שהובילה במישרין מארץ יהודה למואב.

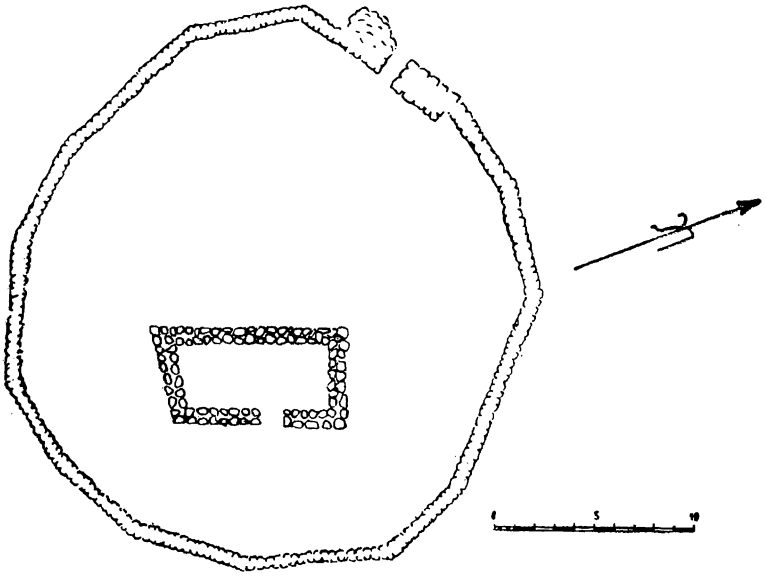

ציור 106: המצודה הישראלית במצפה עין־גדי

www.daat.ac.il

המצודה במצפה עין־גדי חולשת על הדרך מבית־לחם ותקוע לנוה־מדבר חשוב זה, אך הסיפור המקראי על פלישה מעבר־הירדן בימי יהושפט (דה״ב פרק כ) מלמד ששימשה גם כדרך אלטרנטיבית למעלה נחל צאלים, כלומר כסעיף נוסף של הדרך מיהודה למואב. יתכן שעברו את הים בספינות מן הנמל של עין־גדי, כפי שהיו נוהגים בתקופה מאוחרת יותר, דבר שלמדים אנו עתה מאגרות בר־כוכבא[26]. הפלישה של בני מואב, עמון, אדום תוספיהם היתה מבצע נועז, לא רק בגלל מעבר הים אלא בגלל הדרך שהוליכה במעלים הקשים של מדבר יהודה. יתרונה של דרך זו היה המרחק הקצר וגורם האפתעה, אך ברגע שהפלישה נתגלתה (דה״ב כ, ד) לא היה קשה לשים לה קץ על־ידי מארבים במקומות המתאימים (שם, פס׳ כב).

אל־נכון היו דרכים נוספות שהובילו לערבה בתקופה הישראלית, אך אין בידינו עדיין נתונים ארכיאולוגיים מספיקים כדי לציין את התוואי שלהן. המצודה שליד המקום הנקרא כיום יטבתה (עין עַ׳צְ׳יַאן)[27] שומרת על ההמשך של ״דרך־הערבה״ לתמנע ולאילת, שנקראה כנראה בתקופת המקרא ״דרך ים־סוף״ (במ׳ יד, כה; כא, ד; דב׳ א, מ; ב, א). גם בערבה היו בודאי מצודות נוספות שעדיין לא נתגלו. מן המקרא שומעים אנו ששלמה ביצר את ״תמר במדבר בארץ״ (מל״א ט, יח). אמנם הקרי במלכים ובנוסח המקביל בדה״ב ח, ד, הוא תַדְמֹר, היינו נוה־המדבר הרחוק, אך עוד מן התקופה הרומית ידועה לנו מצודה מרכזית באזור הערבה בשם תמר (Thamara), שזוהתה בעין חצבה, צומת הדרכים החשוב והנוה המרכזי שבערבה הצפונית[28]. עציון־גבר (תל אל־חליפה) היא הדרומית שבמצודות אלו, וחלשה על אילת האדומית ועל קצהו הצפוני של ים־סוף.

הדרכים המרכזיות הללו לא נשתנו בודאי במשך כל תקופת השלטון הישראלי בנגב ובערבה, אך אין ללמוד מכאן שכל המצודות נבנו בבת אחת. אין בידינו עדיין נתונים מבוררים ומדויקים על הזמן שבו נבנתה כל מצודה ומצודה; ובאף אחת מהן, מלבד ערד, עדיין לא נערכה חפירה ארכיאולוגית. אך על פי הנתונים שמן החרסים שנמצאו בסקרים השונים מסתמנת תמונה משוערת.

חלק מן המצודות נבנו כנראה כבר בימי שלמה, ובעיקר המצודות בעלות התכנית האחידה של 20×20 מ׳ בקירוב (מצודות מס׳ 8–14)[29]. המצודות הגדולות שהמבנה שלהן בלתי סדיר (מס׳ 1–3) קדומות הן ושימשו כביצורי גבול יהודה בימי שלמה. ואילו המצודות הראשיות בקדש־ברנע, בגבעת רפד, בחורבת עוזה ובערד (מס׳ 4–7) נבנו, כנראה, רק בתקופה מאוחרת יותר, במאה התשיעית ואולי בימיו של עוזיהו. והוא הדין לגבי שתי המצודות שבמדבר יהודה (מס׳ 19–20), שאף הן אינן קדומות כנראה לתקופה זו. ואולי נבנו רק בעקבות הפלישה המואבית דרך עין־גדי, כדי למנוע הִשָּׁנוּת מקרים דומים. אפשר, איפוא, ליחס את בנייתן של המצודות המאוחרות יותר לימיהם של יהושפט או עוזיהו, ויתכן שלבניית כמה מהן מכוונים דברי המקרא על עוזיהו: ״ויבן מגדלים במדבר״ (דה״ב כו, י).

החצרים

רשת המצודות הִשְׁלִיטָה בטחון במרחבי הנגב, ובעקב זאת נוסדו ישובים בחבלים

שלא היה בהם ישוב קודם לכן. באופן זה הפכה התקופה הישראלית לתקופת הפריחה הישובית הגדולה הראשונה בנגב[30].

בנגב הצפוני הביא הדבר להתפשטות ישובי־הקבע דרומה. בקעת באר־שבע והזבלים שממזרח לבאר־שבע, שעוד בימי דוד היו מאוכלסים בעיקר על־יד נודדים למחצה, הפכו עתה לחבל מיושב בצפיפות. בסקר הארכיאולוגי נתגלו כאן עשרות ישובים חדשים שנוסדו בתקופת מלכי יהודה (המאות הט׳–הח׳ לפסה״נ בקירוב), וגם בתלים הקדומים, כגון ערד וחרמה, אין שום תקופה אחרת המיוצגת באינטנסיביות כתקופה זו. באר־שבע עצמה הפכה לעיר ואם בישראל; ובצדה נוסדה גם עיר גדולה חדשה בתל עירא (ח׳רבת ע׳רה), על גבעה רמה באמצע הדרך בין באר־שבע לערד. בתל זה נתגלתה עיר בשטח של 30 דונם המוקפת חומת־סוגרים חזקה, שאין דומה לה בכל האזור[31]. אין אנו יודעים את זיהויה של עיר זו, ורק בדרך השערה ניתן לזהותה עם קבצאל־יקבצאל הנזכרת ביהו׳ טו, כא; נחמ׳ יא, כה. מכל מקום ברור, שאחד ממלכי יהודה בנה כאן עיר־מבצר מרכזית חדשה לחבל־הנגב המיושב של יהודה. התפתחות הנגב הצפוני היתה במידה רבה מפעל ממלכתי מתוכנן, שנשען על מקום מרכזי זה. לתקופה זו יש לשייך את תיאור מחוז הנגב הגדול של יהודה שביהו׳ טו, כא–לב, שכלל כשלושים עיר, והקיף את החטיבות הקדומות הקטנות יותר, כגון נגב כלב, נגב הקיני, נגב יהודה (שמעון), וכדומה[32]. אזור התישבות זה הגיע בדרום עד בעלת־באר (יהו׳ יט, ח). מקום זה יתכן לזהות עם באר ירוחם, וזאת על סמך גילוין של מצודות הגבול הגדולות בסביבה זו.

הישוב פרץ גם דרומה יותר, לאורך קוי המצודות. אין כמעט מצודה שבסביבתה לא נמצאו לפחות בתים אחדים מתקופה זו, ולרוב מצויים לא הרחק מן המצודה שרידי ישוב המונה עשרות בתים. ישוב טיפוסי ממין זה הוא הישוב שבמישור הרוח, לרגלי מצודה מס׳ 14. כ־20–30 בתים עם חצרות גדולות, פזורים לרגלי המצודה, וביניהם מצויים בורות־מים גדולים[33]. זהו ישוב מסוג ״החצרים אשר אין להם חומה סביב״ (ויק׳ כה, לא), שבטחונם הושתת על המצודה החולשת על האזור. אין אנו יודעים, כמובן, אם היתה זיקה ישירה בין חצרים אלה לבין המצודות, ואם היו משפחות החיילים שבמצודות יושבות בהן. יושבי החצרים נתקיימו על מקנה צאן, כפי שמעידות מכלאות הצאן הרבות, וכן על חקלאות באזורי הנחלים. הם היו, איפוא, הראשונים שפיתחו בנגב הדרומי חקלאות, אם כי בקנה־מידה מצומצם, על־ידי ניצול מי זרימה מקומיים שנעצרו על־ידי בניית מדרגות בשדות המעובדים[34]. יש להניח שעודפי תוצרתם נמכרו לחילות־המצב המלכותיים ולשיירות שהיו מהלכות בדרכים אלה.

על התפשטות הישוב בנגב ועל החצרים המרובים שבו בתקופת המלוכה מלמדת הרשימה הגיאוגרפית שעניינה מסע שישק מלך מצרים לארץ־ישראל[35], בשנתו החמישית של רחבעם בן שלמה (925 לפסה״נ בקירוב). רשימה זו מונה שורה ארוכה של שמות מקומות בנגב. אין בידינו לזהות את רובם של שמות אלה, אך ביניהם אנו מבחינים בבירור שתי קבוצות של שמות, המורכבות במלים ״נגב״ ו״חגר״. הכינוי ״נגב״ בא כמה פעמים בצירוף עם שמות משפחה שונים, כגון ״נגב־עצנת״ (=העצני, שמ״ב כג, ח) ו״נגב אשחת״ (=השוכתי, דה״א ב, נה). אלה הם חבלי־נגב הנקראים על שם המשפחות שישבו שם, בדומה לנגב כלב, ירחמאל וכו׳. הכינוי ״חגר״[36], הבא ברשימה כמה וכמה

www.daat.ac.il

פעמים, אינו נזכר במקרא, אך הוא ידוע ממקורות שאחר ימי בית שני בצורת ״חגרא״, ככינוי של ישובי החיילים המבוצרים של רומי שבנגב ובאדום (Limes Palaestinae). נראה, איפוא, שהחגרים הם הישובים המבוצרים, או אפילו המצודות עצמן. בין החגרים שברשימת שישק נמנים ״החגרים של ערד רבת וערד לבית ירחם״. על־סמך החפירות בתל ערד מסתבר שכאן היתה המצודה ״ערד רבת״, שהוקמה על־ידי שלמה על הדרך הראשית לאדום ולערבה. ערד לבית־ירוחם היא המצודה שנבנתה דרומה יותר, במקומה של ערד הכנענית (תל מלחתה), ואולי נקראה על שם משפחות קינים שהתיישבו בסביבה זו (שופ׳ א, טז).

אחת המטרות של מסע שישק היתה, איפוא, להחריב את המצודות הישראליות בנגב ואת הישובים שלידן; וזאת, בודאי, במגמה לחדש את המונופולין המצרי על הסחר עם ערב. ואכן בחפירת נסיון שנערכה בזמן האחרון בישוב חקלאי ישראלי קטן ברמת מטרד, דרומית־מערבית לעבדת[37], סמוך לדרך שהובילה מערד לקדש־ברנע, נתברר כי ישוב זה הוקם במאה הי׳ לפסה״נ, אך קיומו היה קצר. לפי כלי־החרס שנמצאו, נראה שנהרס לפני סוף המאה הי׳ לפסה״נ. הבתים נשרפו והישוב לא נתחדש. ישוב־פרזות זה הוקם בימי דוד או בימי שלמה – ומכאן גם תאריך לרשת המצודות שבקרבתו שקיומו היה מושתת עליהן – והוא חרב בעת מסע־שישק. הישוב במקום אמנם לא נבנה מחדש, אך שרשרת המצודות הישראליות חודשה עד מהרה, לכל המאוחר בימיו של יהושפט, ונוספו עליהן מצודות אחרות, מהן גדולות וחזקות יותר. ואף כי משום־מה לא נתחדש הישוב ברמת מטרד, יודעים אנו מן הסקר הארכיאולוגי שישובים ישראליים רבים המשיכו לשגשג ולהתקיים במרחבי הנגב כל עוד היה בידי מלכי יהודה להטיל את מרותם על האזור.

הערות

1 עיין: י. אהרוני, נגב־יהודה, יהודה וירושלים (קובץ), תשי״ז, עמ׳ 46—58.

2 על כיבוש אדום, ועל שלטונה של יהודה באדום ומלחמות יהודה ואדום, עיין במאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ׳ 190—205.

3 על גידול בשמים ודרכי־המסחר עם דרום־ערב עיין עתה: J. W. van Beek, BAr 23 (1960), pp. 70—95.

4 עיין הערה 2.

5 עיין: י. אהרוני, קדש־ברנע והר־סיני, בספרו של ב. רותנברג, תגליות סיני, תשי״ח, עמ׳ 107-108, ציור 4.

6 N. Glueck, BASOR 145 (1957), p. 23.

7 עיין שם.

8 עיין: Woolley—Lawrence, The Wilderness of Zin, 1914, pp. 64—67.

9 עיין: י. אהרוני, יהודה וירושלים (קובץ), תשי״ז, עמ׳ 53—56, ציור 2.

10 נ. גליק מזכיר מקום זה בסקירתו [BASOR 145 (1957), p. 23] בתור ישוב מתקופת הברזל.

11 מצודה זו נתגלתה בסקר של מ. דותן; ועיין: ב. רותנברג, תגליות סיני, עמ׳ 140, ציור 9.

12 עיין: N Glueck, BASOR 138 (1955), p. 21; 142 (1956), p. 21; Aharoni—Evenari—Shaanan—Tadmor, IEJ 10 (1960), pp. 107—109, fig. 17.

13 עיין: י. פלדמן, מבפנים כא (תשי״ט), עמ׳ 102—103, והציור בעמ׳ 104.

14 לורנס—וולי, שם, עמ׳ 41, ציור 3.

15 המצודה נתגלתה על־ידי ע. ענתי ועדיין לא פורסם דו״ח על כך.

16 עיין: Aharoni—Evenari—Shaanan—Tadmor, IEJ 8 (1958), p. 239, fig. 5.

17 עיין: BASOR 142 (1956), pp. 21—22, 27; IEJ 10 (1960), p. 106, fig. 16.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

18 מצודה זו נתגלתה על־ידי ע. ענתי, ועיין: IEJ 10 (1960), p. 104f., fig. 15.

19 עיין שם.

20 עיין: י. אהרוני, ידיעות כב (תשי״ח), עמ׳ 30—31, ציור 3.

21 עיין: י. אהרוני, ידיעות כה (תשכ״א), עמ׳ 24.

22 על הדרכים הבין־לאומיות שעברו בארץ עיין במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ׳ 4 ואילך.

23 עיין: IEJ 8 (1958), pp. 244—5.

24 עיין: י. אהרוני — ב. רותנברג, בעקבות מלכים ומורדים, תש״ך, עמ׳ 23—27. מצודה נוספת היתה, כנראה, בהוף ים־המלח סמוך לקצהו הצפוני של הר סדום, במקום שמצוי כיום גל אבנים.

25 עיין: י. ברסלבסקי, ים־המלח סביב סביב, תשי״א, עמ׳ 38—43.

26 עיין: י. ידין, ידיעות כה (תשכ״א), עמ׳ 59—60.

27 אנו משתמשים בשם יטבתה כשם המקום כיום מבלי לקב״ע עמדה בשאלת זהותה של יטבתה המקראית.

28 עיין: י. אהרוני, תמר והדרכים לאילת, ארץ־ישראל ה (תשי״ט), עמ׳ 129—134.

29 הדבר התברר בחפירה של ישוב קדום ברמת מטרד, בקרבת ״דרך־האתרים״; ועיין: IEJ 10 (1960), pp. 23ff.

30 בעית הישוב בתקופת הברונזה התיכונה א׳ הקדומה הרבה היא ענין בפני עצמו, אך הישוב בתקופה זו נשאר בעיקרו נוודי למחצה.

31 עיין: י. אהרוני, יהודה וירושלים (קובץ), תשי״ז, עמ׳ 56—58.

32 עיין: אהרוני, שם.

33 עיין: IEJ 8 (1958), pp. 239—242.

34 עיין: שם, עמ׳ 231—252.

35 על הרשימה והשמות המנויים בה, ועל מסע־שישק בכללו, עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 182—189.

36 על החגרים עיין: ב. מייזלר (מזר), תרביץ כ (תש״ט), עמ׳ 316 ואילך; ובכרך זה, עמ׳ 187.

37 עיין: IEJ 10 (1960), p. 23, pl. III.

www.daat.ac.il

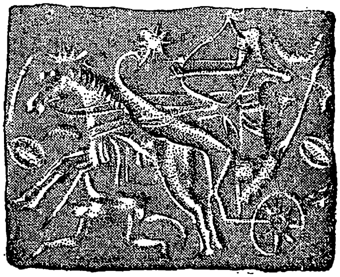

בחינות בהיסטוריה הצבאית של תקופת המקרא

מאת: א. גלילי

שנים הם הדברים הקובעים את אופיו ותוכנו של ספר שנושאו היסטוריה צבאית של תקופת המקרא: א. מה מבקשים אנו לדעת על תקופה זו, מבחינת תחום־ההתעניינות המיוחד; ב. מה ידוע לנו על התקופה בכללה ועל אותו תחום שאנו מעוניינים בו.

לקוראים שונים מוקדי־התעניינות שונים – ואפילו לגבי אותם נושאים עצמם. איש־הצבא ירצה בודאי לדעת במה יכולה ההיסטוריה לסייע בידו להכיר את עברו הצבאי של העם; לברר מה היתה השפעת הנתונים הגיאוגרפיים של הארץ על עבר צבאי זה; ולנסות לעמוד על שרשיה של אמנות המלחמה למן התחלותיה. קורא זה, שיש לו ידיעה בעניינים צבאיים, יזדקק תכופות לתוספת ידיעות היסטוריות כלליות, ולהכרת שיטת המחקר ההיסטורי המשמש לכינוס העובדות ולניתוחן. הקורא ה״אזרח״, בין שהוא מורה ובין שהוא חובב היסטוריה, יבקש לתהות על מקומו ועל משקלו של הגורם הצבאי וההגנתי בתולדות ישראל. לקורא זה נהירות לרוב תולדות ישראל בקויהן הכלליים; כנגד זאת זקוק יהיה במקרים רבים להבהרת מושגים צבאיים, ותהליכי סיבה ומסובב הפועלים בהתמודדות כוחות לוחמים. יהיה בודאי עוד חוג־קוראים לא־קטן: סטודנטים ותלמידי הכיתות הגבוהות שבבית־הספר התיכון, שיזדקקו לספר זה ולצד התיאורי־העובדתי שבו, לצרכי לימודיהם. משאר הבחינות עשויים דגשי־ההתעניינות שלהם להיות זהים עם אותם שכבר נמנו. אלה כן אלה יבקשו להכיר את ההיסטוריה הצבאית של תקופת־המקרא; אלא שהדגש ינוע מפעם לפעם אל אחת משתי מלים אלו.

היסטוריה צבאית מהי?

ההגדרות למושג ״היסטוריה צבאית״ משתנות מדי פעם בפעם בניסוחיהן, ואין הן זהות באסכולות צבאיות שונות אפילו באותה עת עצמה.

הביטוי ״היסטוריה צבאית״ כפי שהוא נקוט בעברית (במקביל לנהוג באנגלית ובצרפתית, אך לאו־דוקא בכל שאר הלשונות שיש בהן מונחים מענייני צבא) משמש לציון המעגל הכולל, המקיף את תולדות הצבאות (לרבות היסטוריה של אמנות המלחמה ותולדות המחשבה הצבאית) מזה ואת תולדותיהן של המלחמות מזה; ולימוד כל אחד משני ״מקצועות״ אלה וחקירתם (הגם שיש מגעים רבים ביניהם

עיין הערות בעמ׳ 472–474, ולוחות לא–לב.

www.daat.ac.il

מצריך ארגון שונה מיסודו של החומר, ושיטה אחרת בחקירתו ובלימודו. ספר שנועד לעמוד על שתי בחינות אלה גם יחד – ממילא מתחייב בו גיוון רב של נושאים ושל אופני העיסוק בהם. ולכן באות בו בספר הן סקירות הסוקרות בעיקרן מעשי מלחמה, אך ממילא נוגעות גם בדפוסיו של כוח צבאי באותה תקופה; והן כאלה העוסקות אך ורק בתיאור דמותם וניתוח אופים של כוחות צבאיים.

גם בתחום "תולדות הצבאות" מצויים מספר "מקצועות משנה". אלה הם מישורים (או חתכים) שונים של המציאות הצבאית ושל דרכי התפתחותה, החיוניים להבנת התמונה בכללותה. העיקריים שבאלה הם:

כלי הלחימה (תולדות הנשק – לרבות חימוש המגן);

הלוחמים (תולדות התפתחות הצבאות, מקורות חיולם, מבנם – ובכלל זה ההסתעפות לחילות ותמורותיהם של אלה);

אורחי הפעולה של הצבאות בשדה־הקרב, ושל חילותיהם השונים – בנפרד, או במשותף ובמשולב (תולדות הטקטיקה – הכללית או הבין־חילית, והחילית);

דרכי הכשרתו וחינוכו של חייל או של מפקד, דפוסי הנוהג הצבאי, מושגי רוח הלחימה וחובות לוחם המקובלים בתקופה האמורה (תולדות האימון והחינוך הצבאיים – ואפשר לומר אף תולדות המתודיקה הצבאית, הפדגוגיה הצבאית והאתיקה הצבאית);

השתקפות מציאותם של עם או מדינה באופיו של הכוח הלוחם – ומעמדו של זה בתוכם (היסטוריה צבאית־חברתית);

חקר תמורותיהם, ותפקידם בהתפתחות הצבאית, של גורמים כגון אספקה, אמצעי תנועה והובלה, ציוד טכני לסוגיו, תבצורת וכיוצא בזה (היסטוריה לוגיסטית וצבאית־טכנית);

השימוש שהשתמשו בתקופות ההיסטוריות המסוימות, ובמעגלי התרבות השונים, בכל אלה, ובצירופיהם, כדי לנצח במלחמה ולהשיג את תכליתה (תולדות אמנות המלחמה, על רמותיה השונות – הטקטית, האופרטיבית, האסטרטגית);

במידה שאמנות המלחמה, הנהוגה בפועל בתקופה זו או אחרת, כפרי הצטברות של נסיון, מתגבשת אף בתפיסות קבועות – הרי עוסקת ההיסטוריה הצבאית גם בתחום שאפשר לכנותו "תולדותיהן של תורות מלחמה ותפיסות צבאיות" (היסטוריה של המחשבה הצבאית).

פירוט זה עדיין אינו דולה הכל, שכן לא הוזכרו כאן תחומי חקר מיוחדים שונים, שאפשר להלכה להכלילם בתחומים שצוינו לעיל, אך הם עשויים להוות נושאים בפני עצמם בהיסטוריה הצבאית; כגון תולדות המודיעין, או התפתחותה של תקשורת צבאית, או של ארגון הפיקוד והמטות; ועוד כיוצא באלה.

זאת ועוד. גורמים כנשק, אמצעי תנועה, או ציוד טכני משתזרים ללא הפרד לתוך סוגיות החילות השונים – והשפעתם מורגשת אח"כ בהיסטוריה הצבאית הן בתור מעצבי דמות של חיל מסוים או של חילות שונים (ואף הרכבם הכולל של צבאות), והן בתור גורמים מבצעיים הקובעים מקומם של חילות אלה במהלכן של מלחמות. ברור, איפוא, עד כמה הדוקים ורבי משמעות הם המגע והשפעת הגומלין בין כל

www.daat.ac.il

התחומים ה״נפרדים״ הללו. אחדים מן המישורים האלה של תולדות הצבאות אף חוצים את תחום חקר תולדות המלחמות; ודי להזכיר כאן את כל הכרוך בטקטיקה, ובאמנות המלחמה בכלל, שצבאות שונים גיבשו לעצמם, והנלמד תכופות כחלק של תולדות הצבאות — והרי רק טקטיקה ואמנות מלחמה אלה נותנות ביד הלומד אמות מידה ברורות ומהימנות לבחינת מעשי מלחמה ולהערכתם.

מה הן תכליות ההיסטוריה הצבאית?

הדעות חלוקות בדבר פירוט תכליותיה של היסטוריה צבאית, ואף לגבי מהותן. נסיון לסיכום כולל עשוי להעמידן על ארבע:

א. ערכי מסורת ורוח של צבא;
ב. לקחים שימושיים בטקטיקה (וכן באורח־הפיקוד, בארגון, וכיוצא בזה);
ג. העלאת עקרונות־יסוד ומתמידים בתחום הלחימה, וגיבושם;
ד. התבוננות כללית במהות המלחמה ובחזיונותיה.

מה משמעותן של אלו בכלל — ועד כמה חלות הן, כתכליות, על הסקירות שעניינן חזיונות המלחמה והצבא בתקופת המקרא?

א. ראשונה ב״תכליות״ אלה — שערכה החיילי־חינוכי והלאומי־צבאי דומה כי מקובל הוא על הכל — תוכנה משתנה, כמובן, מעם לעם ומצבא לצבא. אך היא לובשת צורה יחידה במינה כשהמדובר הוא במסורת צבאית ישראלית — ובפרט לגבי תקופה כתקופת המקרא. צבאות אירופיים שונים יכולים להעגין את יסודותיהם, כצבאות מאורגנים, ויש אף כיחידות, בתקופה רצופה של כשלוש מאות שנה — ולעבר קרוב זה זיקתה של המסורת הצבאית שלהם. ואילו ה״קפיצה״, מימי יסודו של צה״ל (או אפילו מראשיתם של כוחות ההגנה העצמאיים בישוב העברי המתחדש) אל ימי כנען ופלשת, ארם ואשור — ואפילו יהא זה דרך ״תחנות״ כמרד בר־כוכבא, התקוממות הקנאים ומלחמת החשמונאים — היא תופעה אשר אין דומה לה בפרובלימטיקה של צבאות ועמים אחרים המבקשים לטפח בקרב חייליהם הכרה היסטורית־לאומית ורוח־לוחמים בעלת־שרשים. אכן, ספר זה בתיאורים העובדתיים שכונסו בו ובקוי מחשבה המזדמנים עם קריאתו, עשוי לתרום תרומה של ממש גם להמחשת עברו הלוחם של ישראל וגם לגיבוש ערכים המהוים, בצירופם, מסורת צבאית מחנכת. אפשר שיש בכך משום פרדוכס; אבל דוקא משום פער הזמן הארוך, שאין דומה לו, בין הויתנו הצבאית המחודשת לבין העבר הרחוק של מעשי המלחמה שבשחר תולדותינו, הופכים תיאוריהם ולקחיהם של הללו לדבר שהוא פחות בגדר מליצה היסטורית וארכיאולוגית, ויותר בגדר דבר מוחשי ונוגע בנו. אין ספק כי מסייעת לכך הרבה גם האסוציאציה שבין מעשי מלחמה שבימי המקרא לבין שמות מקומות שבארץ, שמות המעלים בזכרונו גם כיום אותם מעשי מלחמה וקשרינו עמהם. ענין זה חל, כמובן, על הפרקים ה״ישראליים״ שבספר. אך נקל להבין כי ללא הכרת הכוחות האחרים שפעלו אז לא יתכן לעמוד כיאות על טיב מבחניו הצבאיים־ההיסטוריים של עם ישראל באותה תקופה.

ב. יש הכופרים באפשרות להעלות ולישם – בתורותיו, אימונו, ארגונו ואורח פיקודו של צבא – את לקחיה של היסטוריה צבאית אף מן העבר הקרוב; או שקובעים להם סייגים צרים למדי, בטענם: – "ודאי, תכופות נמצאת ההיסטוריה חוזרת על עצמה, אך לא עד כדי כך שצעד אשר נתגלה בעבר כנכון יהלום גם את נסיבותיו המשתנות־תמיד של העתיד". ואם קיים ויכוח כזה באשר להיסטוריה הצבאית של העבר הקרוב – על אחת כמה וכמה לגבי זו של עבר מרוחק. עצם השוני הרב בטיב כלי־הנשק, די בו כדי לצמצם צמצום חמור ביותר את האפשרות להפיק לקחים טקטיים מאירועי־מלחמה שמלפני קרוב לשלושת אלפים שנה. עיקרו של יישום־הלקחים יתאפשר אולי דוקא בתחום התנאים הטופוגרפיים – על אף העובדה שגם תנאים אלה משמעותם שונה לנוכח החימוש החדישו. אשר למופתים, הרי בראש וראשונה שומרים על ערכם ועל תוקפם – עם כל גלגולי צורה ומצב – אלה שבתחומו של ה"גורם הנצחי", הוא האדם: פעלו של לוחם, תבונתו, תושיתו, כוח רצונו וכשרון השפעתו של המפקד, המנהיג, המצביא.

ג. אכן, אלה שראו בהתבוננות בתולדות המלחמות ובפעלם של מצביאי המופת את המקור הראשי לעיצוב דעת מלחמה, ניסו מאז ומתמיד להפיק מכל אלה לקחים קונקרטיים־שימושיים; אך נתלוה לכך גם מאמץ למצות את עקרונות המלחמה הכלליים הגלומים בנסיונות אלה. במשך דורות רבים לא נהגו אמנם הוגים והיסטוריונים צבאיים להבחין בין שתי רמות אלה – השימושית־במישרין ("לקחים") והמכלילה־מכֻוֶנֶת ("עקרונות") – של לימוד מתוך נסיון מלחמה מצטבר; ויכלו מנסחי משנתו של נפוליאון, למשל, להעלות מתוכה "עיקרים" – יותר ממאה מספרם! – אשר הנם, בעצם, סיכומי נסיון מעשי בנקודות מצומצמות שונות, שנבחרו באקראי, ושכמעט כולם אין כוחם יפה אלא לאותה תקופה מסוימת בהתפתחות אורחי המלחמה ואומנות המצביא[2].

רק לפני עשרות שנים אחדות, בראשית מאה זו, הונח יסוד למערכת "עקרונות מלחמה" כלליים מנוסחים, אף שקדמו לכך הדגשות של "גורמים" או "מושכלות־ראשונים" שונים ע"י ההוגים הצבאיים של המאה הי"ט. מי שעתיד היה להתפרסם כמרשל פוש תרם לביסוסם של "עקרונות" אחדים; ורשימה מקפת יותר, שהשפיעה גם על דפוסי ניסוחיהם על צבאות אחרים, הוצעה ע"י ההיסטוריון והסופר הצבאי הגנ. קולֶן, צרפתי אף הוא. אך הכינוס השיטתי ביותר נערך בבריטניה, ועם מנסחיו נמנה הקול. (אח"כ – גנרל) פולר; ובשינויי נוסח העקרונות והרכב רשימתם נתקבל כינוס זה בארצות לא־מעטות, בכללן ארה"ב כ"הגדרה רשמית" לעקרונות המלחמה. אך הוצעו, בצרפת, בריטניה ובעוד צבאות, גם גירסאות הנבדלות לא־במעט מזו[3].

מן הראוי להבהיר כי מנסחי רשימות עקרונות המלחמה לא ראו בהם מעולם "חוקים", בדומה לחוקים המוחלטים שניתן לגלותם בתחום מדעי הטבע, כי אם, מצד אחד, גורמי־יסוד הטבועים במהותה של מלחמה, שיש לדעת להבחין בהם, לעמוד על משקלם ולהביאם בחשבון; ומן הצד השני, הַכְוָנָה מועילה של מחשבת מפקדים, מעין "רשימה" שניתן לבדוק על־פיה את הבחינות השונות שבכל מצב ובכל תכנית אשר מן הדין לתת עליהן את הדעת, וכל המזניח אותן יבוא על עונשו.

כאמור, הרשימה של עקרונות שהועלו מתוך התבוננות בוחנת בעבר הצבאי גירסאות שונות לה; ומספרם נע משלושה בלבד ועד לתריסר ומעלה. רובם הם בבחינת מגמות מחשבה וביצוע. כאלה הם (אם גם בניסוחים או צירופים שונים) עקרונות המקובלים ברוב הרשימות:

הבהרת המטרה והתמדהבה; ריכוז; חסכון בכוח; שיתוף־פעולה; תוקפנות; בטחון; אפתעה (הכוללת הטעיה).

חלקם מצוי בהם, לכאורה, גם יסוד של תכונות – ארגוניות או טכניות – כגון: גמישות וניידות, וכן פשטות.

וישנם כאלה, ביחוד מאותם שנוספו באחדות מן הרשימות לאחר מלחה״ע השניה – כ״מנהלה״ ו״רוח״ (״מורל״) – שאפשר לראותם כמעין נתוני יסוד.

קיימת כיום פלוגתה בשאלה מה יהיה תוקפם של ה״עקרונות״ (ושל אילו מהם) בעתיד. אך אין חולקים כי עדות העבר שבהיסטוריה הצבאית – החל בשלביה וגילוייה המוקדמים ביותר – היא המהווה את ה״חומר הגולמי״ שממנו קורצו ״עקרונות המלחמה״. בהמשך הדברים יהיה בידי הקורא לעמוד גם על מצבים של יישומם החוזר של עקרונות אלה בהיסטוריה הצבאית של ימי המקרא – הפעם כאמות מידה אפשריות לבחינת נסיון המלחמות ולהערכת אורח־פעלם של צדדים מתמודדים. אכן, בדין נאמר ע״י ר. א. פרסטון[4] בספרו בעל הגישה הדידקטית, כי ״יותר משיש לראות בעקרונות המלחמה כללים מעשיים לניהול מבצעים – יש לראותם כעוזרים פדגוגיים מצוינים לסייע בידי לומד ההיסטוריה״.

ד. יתכן שהתכלית הבלתי מעורערת והמתמידה שבכל תכליותיה האפשריות של ההיסטוריה הצבאית (בהגדרתה הרחבה, הכוללת את תולדות המלחמות), הִנֵה זו שבה חשו כבר ראשוני כותביה והוגיה, החל בתוקידידס ופוליביוס; והיא ההתבוננות בעצם מהותם של מלחמה ושל חזיונותיה, גילוייה ומצביה השונים, כתופעה בחיי בני־אדם וקיבוצי אדם. התבוננות זו יכולה לחבוק זרועות עולם, להציג את בעית המלחמה כגורם בהיסטוריה, לשמש אחד היסודות בהיסטוריוסופיה של אסכולה זו או אחרת, או אף להכנס לתחום הסוציולוגיה או התפיסות הפסיכולוגיות; ויכולה היא להיות מכוונת לתחום מצומצם וצנוע יותר – אל מה שיכול ללמוד מהתבוננות זו קצין־צבא חושב ממוצע. דומה כי לגביו קולעת ההגדרה שהעלה לא־מכבר ראש המחקר בהיסטוריה הצבאית, והוראתה, באחד מצבאות העולם[5]: ״נקבע נא תחילה מה לא יתן לימוד ההיסטוריה לקצין המשרת בצבא. לימוד זה לא יתן בידו פתרונות מן־המוכן לכל מצב טקטי או מנהלתי. קצין המנסה לפתור בעיותיו ע״י חיפוש אחר תקדימים היסטוריים יפסיד עד־מהרה את המערכה, או אף את המלחמה. ואילו העזרה ההיסטורית לאותו קצין תהא בהכשרת מחשבתו ובעיצובה לקראת המשימות הצפויות לו, כפי שכבר עזרה לכמה וכמה מפקדים דגולים״.

בכך אפשר לסיים את ציון התכליות האפשריות השונות של ההיסטוריה הצבאית באשר היא. אך יש צורך בעוד הסתייגות שאינה מתיחסת להיסטוריה הצבאית במובנה המקובל. לרוב מתאר ספר זה – ובדין – לא רק אירועי מלחמה אלא גם מצבים היסטוריים כוללים. הדרמתיות והגורליות שברוב המצבים הללו מציגה בפני מחברים לא מעטים – וללא ספק אף בפני הקורא – פיתוי לא קטן: לנסות ולהפיק לקחים

www.daat.ac.il

היסטוריים־לאומיים לגבי שלבים מכריעים בקורות ישראל בארצו בימי קדם. אך כמו לגבי לקחים צבאיים גרידא, כן גם לגבי לקחים בתחום ההיסטורי־הלאומי ניתן לומר: הבא לעיין בהיסטוריה הצבאית שבספר זה – הרהוריו בלקחים המתעוררים רצויים הם ולעתים אף יש בהם ברכה; אך עליו לדעת כי נסיון לקבוע מסקנות, במרחק זה של זמן ותנאים, לא יעלה בדרך־כלל אלא אחת הסברות האפשריות.

אמות־המידה להתבוננות באורחי־לחימה ובכוחות־לוחמים

משאנו מבקשים לדעת מה היה הכוח הלוחם בישראל בימי קדם לתקופותיו (ומה היו אלה של יריביו), ואיזה תפקיד מילא גורם זה בחיי העם ובהתפתחותו, מצריך הדבר תיאור מלא ככל האפשר של המעשים והעובדות תוך ניתוח היסטורי וצבאי ענייני. אף השגת ה״תכליות״ שנמנו לעיל מצריכה, ראשית־כל, לימוד עובדתי; ורק אחר־כך – בחינה עניינית־מקצועית והיסטורית־מהותית. ברם: באילו מושגים ואמות מידה נוכל להשתמש לצורך בחינה כזו?

ראשונה עלינו לברר מהי ״לשון המושגים״ שבה מותר לנו לנסח אמות מידה מעין אלה. חלק חיוני בכל מחקר היסטורי הוא המאמץ לחדור אל עולם המושגים (חברתי, דתי, מדיני, תרבותי – ובענייננו אנו, צבאי) של התקופה שעוסקים בה, ולהבינו. אך בחינתנו אנו לא תוכל להיעשות באמצעות מושגים שאינם מעורים במחשבתנו. בחינה כזו של העבר תוכל להיעשות, ולהתגבש בהכרתנו בדפוסים מובנים ותכליתיים, רק באמצעות מושגי זמננו־אנו, ובלשונם. רק אז תוכלנה תוצאותיה להשתלב בראיה כללית של ההתפתחות ההיסטורית והצבאית־הספציפית.

לאיזה צורך אמורים דברים אלה? יש מקשים: ״הרי דברים כגון ׳טקטיקה׳ או ׳אסטרטגיה׳, ׳גורם־הניידות׳ או ׳שיתוף־הפעולה׳, ׳מלחמה פסיכולוגית׳ או ׳ארגון פונקציונלי׳, לא היו ידועים כלל לאנשי אותם זמנים, לא כמונחים ואף לא כמושגים; כיצד זה נתאר וננתח את מעשיהם ומחדליהם בלשון כזו?״. על קושיה מעין זו אין אלא תשובה אחת: ״נכון, ׳הם׳, לסוגיהם ולזמניהם, לא הכירו מונחים כאלה ולא גיבשו לעצמם מושגים אלה. אולם הם הגשימו את כל אלה הלכה למעשה, במידות שונות של שכלול, אם כי ״לא ידעו כי כל ימיהם דיברו פרוזה״. לציון המעשים (והמושגים) השתמשו בביטויים שהלמו את הענין אך לא יסכנו לצורך ניתוחינו, הערכותינו וסיכומינו אנו; אולם המהות, לה מכוונים מערכי המושגים שלנו כיום, היתה גלומה בביטויים אלה. הנה כמה דוגמאות להמחשת לשון המושגים והביטויים של התקופה: ״ויבא אליהם יהושע פתאום״ (יהו׳ י, ט) מבטא יפה את ״עקרון ההפתעה״; ו״כל הלילה עלה מן הגלגל״ (שם) – את זה של ״ניידות״[6]. ״ויהיו לישראל בתוך, אלה מזה ואלה מזה״ (יהו׳ ח, כב) אומר את כל הדרוש, אפילו מבלי לנקוט במונח ״כיתור טקטי״. מסעו של יהושע לאחר מערכת גבעון ועמק־אילון, כפי שהוא מסופר במקרא, היה, כמובן, מרדף אסטרטגי[7]. דבריו של השר האשורי רבשקה, שנאמרו ב״יהודית״ אל העם אשר על החומה (מל״ב יח, כו ואילך), ודאי שהיו ״מלחמה פסיכולוגית״ מובהקת. ניתן לשער כי ארגון צבאו של דוד היה ארגון פונקציונלי למדי[8] אף שמושג חדיש זה לכשעצמו לא היה ידוע לבן ישי; והדבר ודאי לגבי צבא אשור.

www.daat.ac.il

ברור למדי שהיה שיתוף פעולה בין־חילי מפותח בצבא אשור – ולא בצבא זה בלבד. קיצורו של דבר: מותר לנו להשתמש בדפוסי מחשבתנו אנו לצורך הרצאתנו והערכתנו; ואגב התבוננות זו מבעד "משקפי" המחשבה הצבאית בת־זמננו, נצטרך מדי פעם בפעם "להלביש" את נוסחאותיה ומונחיה על גופי מציאות רחוקה.

עד כאן – בענין לשון המושגים. אך על־פי אילו מושגים נקרא, נבחן וננתח את קורותיה הצבאיות וה"מלחמתיות" של תקופת המקרא? אין אפשרות, ואף לא צורך, למנות ולבדוק כאן את אמות המידה האפשריות כולן. היקפו של "המקצוע הצבאי" וריבוי פניו וענפיו, מונעים בעד ציון רשימה מקפת של אמות המידה. די יהיה לציין כאן שני מעגלי ערכים, השאובים אמנם מאסכולות שונות זו מזו של מחשבה צבאית, אך שיש בהם כדי להשלים זה את זה כ"מדדים" להתבוננותנו. הכונה היא לרשימת "הגורמים הפועלים־בקביעות" – שנקבעה כאחד היסודות בתורת המלחמה הסוביטית; ולמכלול "עקרונות המלחמה" – המקובל, בגלגוליו השונים, באסכולה המערבית של מחשבה צבאית[9].

רשימת "הגורמים הפועלים־בקביעות" היא, בעצם, רשימה שימושית למדי של נתוני־יסוד, שמהם מורכב הכוח־הלוחם הממשי של אומה או מדינה. כסדרם המקובל, הריהם: 1. "איתנות העורף" – דהיינו, מידת הזדהותה של אומה עם דבר המלחמה, ואף מידת כושרה לשאת במשימותיה ובמשמעויותיה; 2. "רוח הצבא" – ומשקלו של גורם זה אינו צריך לפירושים; 3. "מספר העוצבות ואיכותן" – נוסחה המבטאת, בהמחשה "עוצבתית", לא רק את מספרם הסתמי אלא אף את מידת ליכודם, במסגרות ארגון מעוצבות, של כוחות שאומנו לפעולה במשותף (ובעצם – את האמת הישנה כי צבא רב יותר וטוב יותר – סיכוייו עדיפים); 4. "חימושו של הצבא" – גורם שאף חשיבותו מוכרת לכאורה, ואשר בחינותיו הן מספר כלי־הנשק, טיבם, מידת התאמתם לנסיבות ולמשימות ובתקופות מסוימות גם "חדישותם"; 5. ולבסוף – "היכולת־המארגנת של סגל־הפיקוד של הצבא" – כשהכונה לא רק ל"ארגון" גרידא אלא גם לתכנון, בדרגים הרמים יותר, וליכולת לודא את ביצוע התכנון.

רשימה זו, עם היותה ילידת תנאיו ותפיסותיו של זמן ומצב מסוימים, יש בה (תוך סיגול ניסוחו של הגורם השלישי – "מספר העוצבות ואיכותן") כדי לשמש לבחינת כוחם ואפשרויותיהם של צבאות אף בימי קדם. וביחוד עשויה היא להתאים להערכת יחסי־הכוחות (כמותיים, סגוליים, איכותיים) שבין יריבים־בפועל או יריבים־בכוח. אמנם, במקרים רבים תחסרנה לנו הידיעות על המצב העובדתי באשר לחלק מן הגורמים הללו.

סוגיה שונה היא השימוש ב"עקרונות מלחמה" כבאספקלריה להתבוננות בתקופה צבאית־היסטורית מסוימת. הדבר הוא לכאורה פרדוכסלי; שכן עקרונות אלה, שנתגבשו על־ידי ההתבוננות בנסיון עבר צבאי – אם עבר קרוב מאוד ואם עבר רחוק מאוד – חוזרים ומשמשים כ"אמצעי־עזר" לבחינתו של עבר זה עצמו[10]. אולם רק בדרך זו נוכל לעצב "מערכת משקלות" המאפשרת שגרה מסוימת בבחינת נסיונות מלחמה ובהשואת אורחי־פעולה והישגים.

רשימת ה"גורמים הפועלים־בקביעות" עשויה, איפוא, לסייע בהבהרת תמונת

הנתונים שקודם למעשי המלחמה; ואילו "עקרונות המלחמה" מסייעים בידינו להתבונן בתחומם של מעשי המלחמה במובנם הרחב – המקיף הן את עצם אורחי־הפעולה שנקטו בהם היריבים, והן את תפישותיהם ומושגי־הלחימה של כל אחד מהם. עקרונות המלחמה מופיעים כאן, איפוא, גם כשיקולים (ובכלל זה שיקולים שלא נשקלו) בתכניותיהם, החלטותיהם והגבותיהם של צדדים לוחמים – וגם כאמות הערכה ("מדדים") שלנו עצמנו בהערכה בקורתית של העבר; ואפשר לומר שאלה הם בבחינת סעיפיו של שאלון שמתוה לעצמו המעיין. ברם, גם כאן אין להפריז. כל פעולת מלחמה יש בה בודאי משום גילוי מוחשי (חיובי – או שלילי) של כחצי תריסר עקרונות לכל הפחות; ואין טעם במיון ורישום כל גילוי של העקרונות כולם. יש לעמוד על האופייני, בתנאי הצבא והזמן שאנו עוסקים בהם, ועל המאלף: לרוב – מאלף לגבי חכמת המלחמה והכוחות הלוחמים של אותה תקופה; ולעתים – אף לגבי טבע המלחמה והגיונות יסוד צבאיים שבכל הזמנים.

בלימוד תופעות שהן לכאורה צבאיות בלבד, ובהערכותיהן, יש להוסיף עוד בחינה אחת, והיא: כיצד נשתבצו אותם כוחות־לוחמים בסדרי המשטר והחברה, הכלכלה והתרבות של עמיהם, ובמסגרת הבין־לאומית של המרחב? וביחוד אמורים הדברים לגבי תקופה רחוקה מאתנו וקדומה בזמן. צורך זה נובע, בין השאר, ממידת ידיעתנו המועטת יחסית לגבי תקופה זו. דוקא הסתום, או החסר, בידיעותינו כיום על הצד הצבאי של המאורעות מעלה את הצורך בתיאורי רקע ומסגרת, כדי שיהיה בידנו להיטיב ולהבין את המעט הידוע לנו על העניינים והמאורעות הצבאיים ועל מהותם.

שלושה יידרשו מן הקורא־המעיין המבקש להתבונן בתופעות ההיסטוריה הצבאית. עליו להשתמש לצורך התבוננות זו באמות המידה; עליו לתת דעתו אל החסר עדיין בידיעתנו – חסר, שבחלקו בודאי יתמלא על ידי חקירה ובחלקו על־ידי תגליות חדשות; ועליו להיות נכון לתהיות, ואף לתמיהות, לגבי טיבם, מובנם ומשמעם של מצבים וחזיונות, ידועים או נרמזים, במלחמותיה ובצבאותיה של תקופת המקרא – אותן תמיהות ותהיות שיש בהן לעתים להפרות את מחשבתנו ההיסטורית־הצבאית יותר מאשר סיכומים ופתרונות מוחלטים כביכול, שהם אחד הפתיונות שבפני המעיין.

נעסה עתה לעמוד על־פי אותן אמות מידה, על כמה נושאים שבמרחב עיוננו, לבחינותיהם העיקריות: תחילה בתחום אורחי־הפעולה, ואחר־כך בתחום הכוחות.

עיון באורחי־לחימה

לא נטעה אם נאמר, כי בתחום ההיסטוריה הצבאית מוקדי־התענינותו של איש־צבא הם – לבד מכלי־הנשק ודרכי שימושם – בעיקר שנים: אופן ניהולן של המלחמות ואורחי פעלם של הגייסות; וכן צדדים מסוימים שבארגון כוחות צבאיים. כיצד עשוי איפוא איש־צבא, הסוקר את הידוע על צבאות ומלחמות בימי־המקרא, להתרשם באשר לאורחי־הפעולה בקרב (טקטיקה), שבזמן ההוא, ולהתפתחותם? וכן באשר לכל מה שמיוחס כיו םלתחום האמנות האופרטיבית, ולזה של האיסטרטגית?

www.daat.ac.il

לוח לא

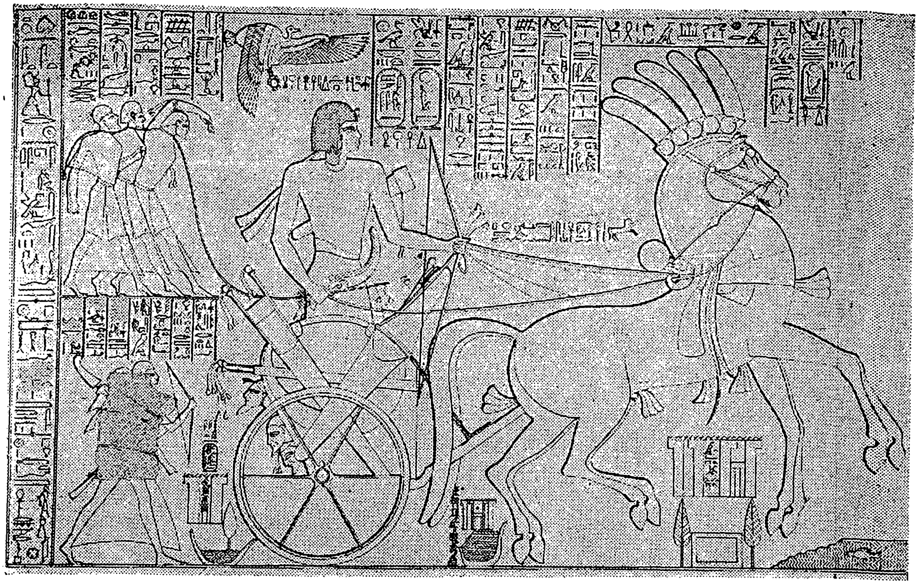

1 : פרעה סתי הא׳ עובר על־פני המצודות שבמדבר סיני (שים לב ל״מפה״ הציורית של הללו) שהיוו בסיס־מוצא למסעי המצרים באסיה.

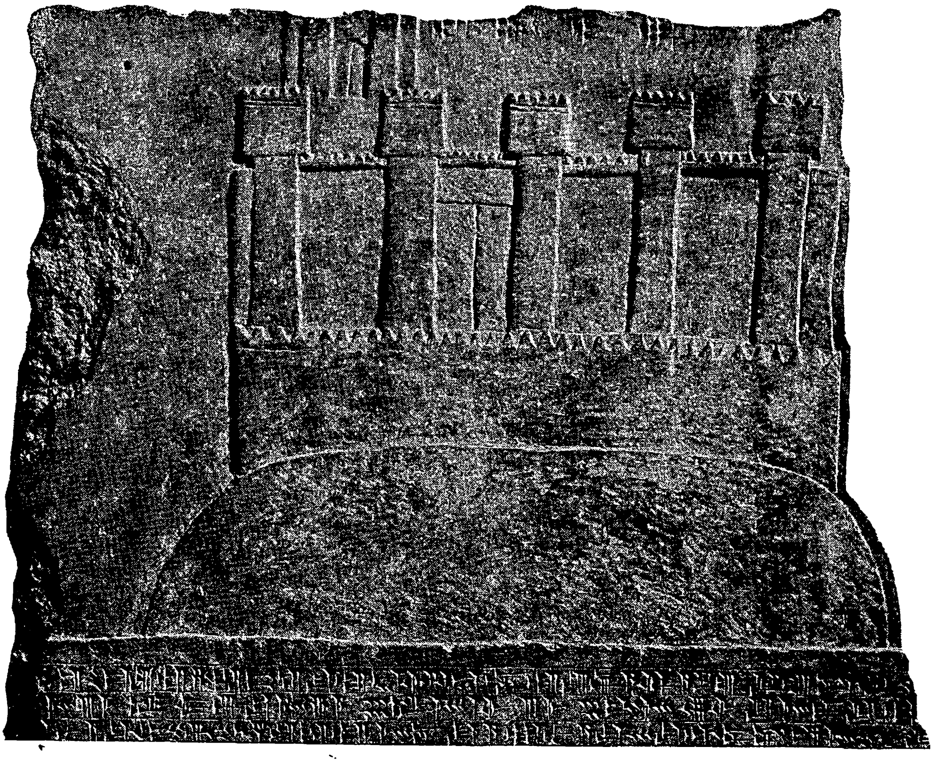

1: פרשים אשוריים נושאי חנית, רודפים אחרי רוכבי גמלים ערביים; תבליט מימי תגלת־פלאסר הג׳ מכלח.

www.daat.ac.il

הטקטיקה

אופי המקורות המצויים לנו מצמצם תכופות את האפשרויות לעמוד על עניין הטקטיקה ולהבינה על בוריה. סיפורי מלכים על מלחמותיהם שנועדו להאדרת שמם, הם עיקרי המקורות, מסתפקים לרוב בהכרזות: "הכיתי", "הכנעתי", ואינם עומדים כמעט על ה"כיצד", פרט לנסיון אחד או שנים (כתיאור מערכת־קדש – ואף אז, כנראה, מתוך מניעים אפולוגטיים; או, כתיאור פרטים מסוימים במסע־מגידו, יתכן שלצורך הבלטת העזתו האישית של פרעה[11]). דוקא פניות אל מלכים ושליטים, המצויות בתעודות שונות, כגון במכתבי התלונות והתביעות של מלכים זעירים בכנען אל פרעה, מן הארכיון של תל אל־עמארנה (המאה הי"ד לפסה"נ[12]), ובדו"חות השונים (שזמנם כמה מאות שנים מוקדם יותר) מארכיוני מארי[13], שלא באו לרומם ולשבח כי אם עסקו בעניינים מעשיים נשתמרו בהן כמה פרטים חיוניים: מהם המתיחסים לאורח הפעולה שהיה נהוג במצבים מסוימים, ונודעת להם משמעות מבצעית; ומהם המרמזים להרכב הכוחות, מבחינה מספרית ולפי סוגי־החיל, דבר העשוי להעיד לעתים גם על אופים הטקטי. אמנם, גם בכתובות השליטים מזדמנים מדי פעם בפעם נתונים שמתחום המעשה הצבאי – כאותו תיאור של מלך חתי בעניין סוללת־מצור[14]. כן הגיעו אלינו גם קטעי מקורות אחרים (במיוחד מצריים) מן ההווי של הזמן, שאמנם איננו צבאי מובהק אך מאפשר להבחין מקצת מן הרקע ה"בטחוני", כגון סיפורי מסעות או תעודות דיפלומטיות; וכן אף ידיעות מתחום "לוגיסטיקה שימושית", המוסיפות קוים לתמונה[15]. אלא שאף ידיעות כאלו מתיחסות, לרוב, לעניינים שבתחום ארגון או תחזוקה, ולעתים לעניינים שבתחום "בטחון שוטף". ונגזר עלינו לנסות ולהסיק מתחומים אלה מסקנות־השערות לתחום התפעול הטקטי; מלאכה לא קלה, ועתים אף לא בטוחה ביותר. רשימות של ציוד, למשל, עשויות לעתים לתת רושם כלשהו על הרכבם של צבאות – אך הרבה פחות על אורחי פעולתם. הציורים שעל מצבות מלכים ועל קירות הארמונות והמקדשים מצוי בהם חומר עשיר ומגוון ואפשר ללמוד מהם הרבה; אך, שוב, בעיקר באשר לסוגי הכוחות, ויתכן אף באשר ליחס הכללי שבינם במבנהו של צבא, וכן באשר לסידורי הניה, מסע, אספקה וכדומה; במידה שמדובר בלחימה בשדה־פתוח, אין בידינו במקרים רבים ללמוד מציורים אלה במדויק מה היו תפקידיהם ונוהליהם הטקטיים של הגייסות בשדה־הקרב. דוגמה כיצד ניתן בכל־זאת, על־ידי שימוש בחומר הלא־רב יחסית, לעמוד על האפשרויות המסתברות של תפעול טקטי כלולה בפרק המתאים שבסקירה על "הלחימה בארץ ישראל ובשכנותיה באלף השני לפסה"נ"[16].

גם כשמצוי חומר ציורי, מאלף לכאורה, מתעוררות לגביו תכופות בעיות לא קלות. יש מקשים, שמא סידורם של חיילים הנראה בציור זה או אחר, או מידת צפיפותם, הם תוצאה של צרכי הצגת דברים בתמונה – ויש לראותם כציור סמלי, מבוסס על מוסכמות של אמני הזמן שאינו מתכון לתאר במדויק את אופן הופעתם של לוחמים אלה בקרב ולהראות לנו מה היו במציאות המרחקים והרווחים שבהיערכות, בתוך יחידות ובין יחידות; ומה גם בין יחידות של סוגי חיל שונים. אפילו נקבל את ההנחה כי התמונה הסטטית של גייסות ערוכים, ושל מבניהם,

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

משתקפת באופן מציאותי בציורים אלו, הרי לא תמיד מקנה תמונה כזו ודאות לגבי הדינמיקה הטקטית, של פעולת כל פרט ויחידה, של השיתוף שבינם ושל אורח־הלחימה. תמיהה טקטית נוספת, שלא קל להשיב עליה באמצעות התבוננות בתמונה, קיימת לגבי רוחי זמן וקצב, שבהפעלת הכוחות המוצגים בתמונה, ושלביה של הפעלה זו; כל אלה דברים שאינם באים לידי ביטוי בהצגה גרפית, ורק היעזרות במקורות נוספים, באם יתגלו, תאפשר אולי להעלות פתרונות ותשובות לקושיות אלו.

חדשים מעטים לפני הופעת ספר זה יצא לאור ספרו של י. ידין "תורת המלחמה בארצות המקרא". הניתוח הבקורתי והמשוה שבספרו, והחומר הגרפי העשיר שכונס בו לראשונה בעברית (ובעצם – לא בעברית בלבד), גיבשו יסוד להבנתם של כמה וכמה חזיונות צבאיים, והוסיפו הבהרה לגבי כמה עניינים וחזיונות אחרים, בקבעם נקודת־מוצא חדשה להמשך המחקר בשדה זה. אין ספק כי ספר יסוד זה של י. ידין, הדן בבעיות הצבאיות של תקופת המקרא בראש וראשונה מנקודת מבט של הממצא הארכיאולוגי, יוכל לסייע הרבה למעיין בספר שלפנינו.

בעיות המתודה

מחמת מיעוטם של תיאורים טקטיים ממש נאלץ, איפוא, ההיסטוריון הצבאי להיזקק תכופות למתוד של אֶקְסְטְרַאפּוֹלַצְיָה; היינו, להקרין "השלכה" (פרוֹיֶקציה) לתחום הטקטיקה מן הנתונים הידועים והמסתברים על חימוש הגייסות ועל הרכבם החילי או ה"מקצועי", על ארגונם ביחידות ועוצבות, על מקורות חיולם ותכונות אנשיהם, על ציוד־העזר שלהם ועל אופני הספקתם, מסעם וחניתם – ותכופות אף לפי הנתונים על היריבים שעמדו נגדם; וכמובן, בהתאם לסוגי המבצעים והמצבים בהם היו גייסות אלה נתונים. כלומר, לאור צירופיהם השונים של הגורמים הנ"ל והשפעות הגומלין האפשריות ביניהם מנסה הוא לקבוע מה יכלו להיות אורחי־פעלם של הגייסות בקרב. כאמור, אין זו מלאכה קלה. קיימת "חוקיות" מסוימת באשר לזיקה שבין תכונות כלי־הנשק לבין אופן פעולתם של הלוחמים המשתמשים בהם, אך היא רחוקה מלהיות מוחלטת. זאת ועוד, "חוקיות" זו עצמה – דהיינו, דרך הכרתנו אותה – מתבססת לא רק על הערכת תכונותיו הפיסיות או הטכניות של כלי־הנשק אלא, במידה רבה, גם על אותם מצבי קרב הידועים לנו, כאשר סוגי־חיל דומים השתמשו בכלי־זין זהים או מקבילים בתכונותיהם לאלה שאנו רוצים להבהיר לעצמנו את אופן תפעולם. יש סבורים כי ההסתייעות באוצר זה של נסיונות עבר הידועים בבירור מן ההיסטוריה, ולוא ממקום וזמן אחרים, היא המאפשרת אכסטראפולציות קולעות ומציאותיות. אולם מתוד זה עשוי להתמזג (או אף להתחלף) בשיטה נפוצה אחרת, זו של האנאלוגיה, שהיא מתוד המושתת פעמים הרבה על הדמיון – בשני מובניה של מלה זו. אך, אם גם מצויות מגבלות, מסייע השימוש באנאלוגיות בהתוית כיווני מחשבה; ותכופות עשוי הוא דוקא למנוע, על־ידי עצם הבלטת השוני בנסיבות, בעד תעיות וטעויות.

כאמור, לשיטות אלו מגבלותיהן; ויש צורך באזהרה, דוקא משום שרבים וחזקים המניעים אצל המעיין בהיסטוריה צבאית קדומה להיאחז באחת משיטות אלו, או בשתיהן גם יחד. הוגה צבאי כגנ. פולר, בעל עשרות ספרים בהיסטוריה צבאית ובניתוח

www.daat.ac.il

חזיונות מלחמה – מהם ספרי יסוד – נתפס לעתים לאכסטראפולציות ללא אחיזה מספקת (למשל, בענין שרשרת הסיבתיות שהוא העלה, שלפיה צמיחת הפלנגה באה כתוצאה הסופית מהופעת החומה העירונית[17] – ויש בכך משום הכללה מרחיקת־לכת על יסוד התבוננות בהתפתחותן הצבאית של מדינות־ערים ביון הקלסית). כן יאה זהירות גם לגבי השימוש בביטויים "אנאלוגיים" – המושאלים מתקופה לתקופה וממעגל תרבותי־היסטורי אחד למשנהו – שהוא מעין "סימן היכר" בכתיבתו ההיסטורית של פרופ׳ א. טוינבי[18]. אנאלוגיות אלו, השאובות לרוב מעולם המושגים היוני או הפרתי, הססאני והביזנטי, עשויות לעתים לעורר את מחשבת הקורא – אך אין בהן כדי לדלות את המיוחד והסגולי שברבות מן התופעות הנדונות.

ציונים מעטים אלה כונתם להמחיש כמה קשות בעיות אלו של המתודיקה: הן של האכסטראפולציות, מן הנתונים ה"בלתי־טקטיים" של כוחות־צבאיים אל תחום הטקטיקה והן של שיטת האנאלוגיות. אך אין הן באות לבטל כמה וכמה אפשרויות הטמונות בשתי שיטות אלה.

ארגון ומבנה – משמעותם לאורחי־לחימה

הידוע על ארגונם הפנימי של כוחות לוחמים – אין בו כדי להורות על משמעותו של זה בתהליכי ההתפתחות הצבאית אלא כאשר מתבהרות לנו תכליתו והשפעתו בשעת הפעלתם של הכוחות הללו בקרב. ידיעת גודלן של יחידות חיליות שונות לכשעצמה, אין בה, לרוב, כדי לברר מה היה תפקידן הטקטי. ידיעת הרכבן של עוצבות עשויה, לעתים, לאפשר העלאת תמונה כלשהי, אף שכרוכות בניתוח ההשערתי גם מגבלות מסוימות. והרי דוגמה: בצבא מצרים במאות הי״ד והי״ג לפסה״נ נהגה, ככל המסתבר, חלוקה לעוצבות־קבע רב־חיליות. תיתכנה מכך מסקנות מאלפות מאוד – אלא שהן תיתכנה לפי קוי אפשרות שונים. יתכן שעוצבות כאלה הן ביטוי לטקטיקה משולבת, הבנויה על שיתוף הדוק ומתואם בפעולותיהם של סוגי החיל השונים; צבא אשר רצה להמנע מכך שחילות אלה ילחמו בנפרד, באזורי פעולה נבדלים בתוך שדה־הקרב, צירפם מלכתחילה בעוצבות, באופן שיפעלו "במעורב" (אם כי כל אחד בתפקידו הטקטי המוגדר) בכל חלק מחלקי שדה־המערכה. אך תיתכן גם ראיה אחרת, לפיה הרכב כזה של עוצבות לא היה בהכרח ביטוי לטקטיקה משולבת "אורגנית" כי אם תוצאה מכך שבזמנים כתיקונם – היינו, פרט למצבי מלחמה־רבתי – חנו ופעלו עוצבות הצבא בנפרד, כל אחת באזור גבול זה או אחר; וממילא היה צורך בהקצאת כל סוגי החיל לעוצבה כזו, למען תוכל לפעול כהלכה באופן עצמאי. אפשרות אחרת היא שהמבנה הרב־חילי נבע, גם בתנאי מסע־מלחמה של הצבא כולו, מאופיו הטקטי של המכע – שנערך דרך כלל בשדרה אחת, כדי לשמור על כוח מרוכז. בתנאים הטופוגרפיים וטיב הדרכים של כנען וסוריה נתמשכה שדרה מעין זו לאורך כמה וכמה ק״מ (הערכה טקטית אחת למסע־ההתקרבות של רעמסס אל קדש אומרת: לא פחות מ־15 ק״מ). היה איפוא צורך, מטעמי בטחון, בחלוקת החילות השונים לכל פרק מפרקי השדרה (דהיינו, לכל עוצבה).

כאשר שהה צבא זמן מה בחבל ארץ מסוים, אם לצורך השתלטות ואם מסיבות

אחרות[19], פעל בודאי בצד הצורך הטקטי גם גורם לוגיסטי; שכן שימוש תכליתי במשאבי מזון מקומיים לכלכלתו של צבא גדול לא היה, כמובן, אפשרי מבלי שעוצבותיו תתפרסנה על־פני הארץ; דבר שממילא הצריך הרכב כוחות רב־חילי.

גם לעצמתן המספרית של עוצבות כאלו יכלה להיות משמעות טקטית. שילוב חילות שונים בגופים קטנים יחסית מלמד על שיתוף פעולה הדוק ומתמיד יותר בין חילות אלה. ואם העוצבות גדולות יותר, ומונות אלפים רבים – שוב אין בעצם הכללתם של חילות שונים בעוצבה כזו משום ראיה ודאית לשיתוף מהודק מעין־זה.

הרוצה לברר שאלות הקשורות בעוצבה הרב־חילית בעת הקדומה עשוי להאחז בשימוש באנאלוגיות השאובות מדוגמת הלגיון הרומאי, שדומה שאין לך מאלפת כמותה. אך אנאלוגיה זו – אליה וקוץ בה. שכן הרכבו, נוהגו הטקטי בכוח מעורב, וכן גודלו, של הלגיון הרומאי, בשלבי תמורותיו השונים, עשויים לספק הקבלות לכל הטיעונים האנאלוגיים שיתכנו.

פחותה אף לעומת מה שנאמר כאן לגבי העוצבות היתה, כאמור, אפשרות הסקת מסקנות בענין אורח־לחימתן של יחידות חד־חיליות, בנות כמה עשרות או אף מאה לוחמים. על יסוד ידיעות מספריות גרידא על גודלן – פרט למקרים בהם ידיעות אלו אחוזות ושלובות בעובדות ענייניות נוספות, כגון נתונים על גיוונו של חימושן (אם היה גיוון כזה קיים), או תיאורים של מצבי קרב מסוימים. זאת ועוד, קשה לעתים לדעת אם מהותן של יחידות מסוימות היתה טקטית גרידא, או שמא ארגונית־מנהלתית או לוגיסטית. כך, מובן מאליו הוא שבכל צבא וחיל היתה קיימת תמיד יחידת־יסוד בסיסית־מינימלית, שלעתים קרובות יכלה גם לקבל תפקיד טקטי מוגדר – כמו, למשל, להוות שורה עורפית אחת בתוך מערך מכונס של נושאי־חנית. אך מהותן המקורית של קבוצות כאלה ודאי היתה תכופות פחות טקטית מאשר "ארגונית־לוגיסטית": יחידה זעירה, ובה כמנין חיילים, אשר מרכזה וטעמה היה כלי־הבישול המשותף הנישא עמה (ובהמשך השכלול, יתכן גם אוהל וכן רכב, או בהמה, להובלת ציוד והספקה).

החיל שביחס אליו ניתן אולי ללמוד מן ההרכב המספרי של יחידות על אופני תפעולו בקרב הוא חיל־הרכב. הידיעות של גודל יחידות־המשנה שבחיל זה, שהוא החיל הנייד המובהק של ימי קדם, יש בהן כדי לאפשר העלאת השערות של ממש על ארגונו ועל מבנהו הטקטי לצורך ביצוע תמרון; ולפעמים גם על עצם לחימתו. עובדה מעניינת היא כי דוקא חיל זה, חיל־הרכב, שהנו כה ספציפי לתקופה בה אנו עוסקים (הוא היה ידוע גם במקומות וזמנים אחרים, אך משום תקופה אחרת לא נותרה לנו תמונה כה מגובשת ממנו כמימי המקרא) הוא אולי היחידי שניתן להציג ולנתח בבהירות את אורח פעולתו בשדה – כפי שנעשה הדבר על יסוד תיאורי מערכת־קדש[20]. ויתכן שלפי תבליטי מערכת קדש ניתן למנות בין המשימות שבהן הועסק חיל־הרכב גם תפקידי אבטחה־אגפית – בעיקר באגף־הפתוח – ואבטחה־עורפית, ואולי אף תפקיד של עתודה, על שימושיה ויעודיה הטקטיים השונים.

התיעוד של פעולות המצור

כשאנו באים לפעולות מצור, הרי החומר הרב לא רק מלמד על החימוש, סוגי

הגייסות וכיוצא באלה, אלא תכופות אף מעלה לפניוו תיאור מפורט של אופני הלחימה ממש. אופים הסטאטי־ביסודו של מבצעי מצור – הוא שאיפשר הצגה ברורה של שלבי הלחימה השונים. אם כי גם כאן, וביחוד לגבי אורחי־הפעולה המורכבים שציינו את מלאכת המצור האשורית בשיא התפתחותה, לא תמיד הכל ברור מהתבליטים; וקשה, לעתים, לקבוע לפיהם בבירור את סדרי הזמנים ופרטי ההשתלבות הפונקציונלית של משימות ופעולות. מכל מקום, התיעוד של אמנות המצור ומעשי הצרים והמתגוננים הוא כה עשיר עד שנתאפשרה הצגה רחבה וממצה של נושא זה בספרי[21]. עובדה זו עצמה מבליטה את הדלות היחסית של ידיעותינו על אורחי־הלחימה בקרבות־שדה.

המשתקף מן המקרא

אין, איפוא, תימה שלפי מצב ידיעתנו על הטקטיקה של קרבות שדה בימי המקרא נודעים לעתים משמעות ומשקל מיוחדים לקטעי תיאור של צבאות ושל מעשי קרב שמן המקרא – אשר יש בהם כדי להשלים, או להבהיר, את הידוע ממקורות אחרים. יחד עם זאת, מצב הדברים פרדוכסלי; דוקא השלב של צבא מאורגן בישראל, שלפי שורת ההגיון ניתן היה לצפות לידיעות של ממש על אורח־פעלו, מאכזב מבחינה זו את המעיין.

בעצם, אין כדי להתמיה בעובדה כי ציוני הקרבות בתקופה השבטית של ישראל, ועד ראשית המלוכה, מעלים אוירה הנראית כמציאותית, אך אין בהם תיאור של אורח־הלחימה לכשעצמו; שהרי טרם קם אז מנגנון ממלכתי אשר ביכולתו להוריש לנו רישומים ותיאורים מדויקים ומפורטים. אופייני ביותר לכך סך־הכל של המסופר על המלחמות עם הפלשתים. אם נתעלם מן הסיפור האֶפי (ויתכן הסמלי) על מעשה יהונתן ליד מכמש (שעל כל פנים נתרחש במצב הרחוק מאפשרות של קרב־שדה ערוך) הרי לכנינו, לרוב, תמונה של מסע־מלחמה פלשתי – שנערך בודאי בעונת הקַיִץ – כשנגד הכוח הפלשתי העולה מתיצב הכוח הישראלי. במרכזה של המלחמה עומדת מערכה אחת, שהיא גם המכרעת. על הדרך שבה היה מתקשר הקרב מצוי לנו בכתובים תיאור של אחת מן האפשרויות, שכנראה היתה אופיינית למדי: הופעתו של איש־בינים מתגרה, והתמודדות בין אנשי־הבינים משני הצדדים[22]. גם אם לא תמיד הביאה תוצאתה של התמודדות כזו למנוסתו של צבא שגיבורו ניגף, הרי אין ספק שהשפיעה השפעה נפשית שאין לזלזל בה. ויצוין כי סיומה של מערכה מתואר תמיד כתבוסה מוחלטת ומנוסת בהלה של הצד שנוצח, ללא רמז כלשהו לנסיגה תוך התגוננות, לנסיונות התארגנות וכיוצא באלה; אפשר, כמובן, שיש בכך גם משום הגזמה פיוטית. בין כך ובין כך, אם יש כאן רמזים כלשהם על אופן פתיחת הקרב ועל אופן סיומו, אין בסיפור המקראי דבר על מהלכו של קרב כזה.

לעומת זאת, ניתן להעלות תמונה משוערת, אמנם בלתי שלמה, באשר לאופים של הכוחות המתמודדים. הצבאות הישראליים ודאי שהיו "חד־חיליים" ביסודם, מורכבים מלוחמים רגליים, אך לא בעלי חימוש אחיד. אף כי יש סימנים שבדומה לצבאות שבטים אחרים בתקופות שונות היה לכמה וכמה מן השבטים "נשק־יסוד" שבטי מקובל, הרי זיוגם בכללו ודאי שהיה מנומר כלשהו; ותכופות – כפי שאמנם

www.daat.ac.il

מעיד המקרא – אף לקוי מאוד, וביחוד באשר לנשק־הלם משוכלל, המשמש למגע־קרב מקרוב. הן מבחינה זו, של טיב הזיון – וזריזות השימוש בו – והן מבחינת אופן תפעולם של כוחות גדולים יותר, כאשר נזדעקו למלחמה במשותף שבטים אחדים, מעניינת דעתו של י. ידין[23] האומר, שמפקדיה של איסטרטיה מקובצת כזו יכלו להשתמש בכשריהם המיוחדים של אנשי שבטים מסוימים – כגון קולעי האבנים הנודעים של בנימין – להטלת משימות תכליתיות, שהיה בהן כדי להגמיש את ההיערכות ולגוון את הנוהג הטקטי. בענין היערכותה ונוהגה הכוללים של איסטרטיה ישראלית עולות על הדעת רק השערות, שיש להן אמנם ביסוס־מה. ארגונה הפנימי היה בתחילה ארגון שבטי, לפי שבטים, משפחות ובתי־אבות (שכן במבנה החברה הישראלית של אותו זמן לא היתה אחיזה לשום צורת ארגון אחרת). וגופים כאלה הפכו ממילא גם ליחידות פיקוד, שראשי שבטים ומשפחות מנצחים עליהן, וליחידות לחימה, שהתיצבו בצותא במערכה. במערכה עצמה היו בעלי נשק הירי וההטלה (קשתות, מקלעות־אבנים, חניתות־הטלה) מפעילים את נשקם זה עד שהאויב קרב והגיע לטווחי לחימת גוף אל גוף; ותכופות יכלו אלה אף לפעול, בתחילת הקרב, כמתגרים. אך משהחל קרב־המגע, נאלצים היו לסגת אחורנית מעט או להסתלק לאגפים, ולהמשיך משם בירי במידה שהמצב איפשר זאת.

לעומת זאת, בצבא הפלשתים ודאי שהיה שילוב של סוגי חיל שונים. דמותו של גלית היא דמות "רגלי־כבד" (כבד ביותר!) – אלא שאין לדעת אם אופייני היה זיון מעין זה לעיקר הצבא הפלשתי. על כן אין גם לדעת אם יכלה להיות בצבא זה פַּלַנְגָּה, הבנויה מלוחמים כאלה – או שזיון זה מיוחד היה לקבוצה נבחרת[23א]; אולי ללוחמים מן האריסטוקרטיה הפלשתית, שהיתה מנצחת על צבא עמי־הארץ, אשר אופיו שונה היה משלה[24]. בתיאור הרדיפה על הגלבוע (דהיינו, בשלב שאחר הקרב המאורגן) נזכרים "המורים אנשים בקשת" (שמ"א לא, ד) וכן "הרכב ובעלי הפרשים" (שמ"ב א, ו). אך נקל לראות כי הנסיבות המיוחדות בהן מוזכרים שלושת טיפוסי לוחמים אלה (הרגלי־הכבד, הקשתים והרכב) אינן מאפשרות מסקנות בענין אורח־לחימתם בקרב ערוך. ניתן רק להניח הנחה כללית, שבכוח צבאי בעל הרכב כזה היו בודאי גילויים כל שהם של טקטיקה משולבת; דבר המבליט עוד יותר את אי־השויון הצבאי שציין את מערכות ישראל נגד הפלשתים.

תופעה טקטית מעניינת הנזכרת מספר פעמים בתיאורי מלחמות התקופה השבטית ואף של ראשית המלוכה, ושעליה עמד י. ידין[25], הוא הנוהג החוזר ונשנה של חלוקת הכוח הפועל לשלושה ראשים. נראה שבדרך הטבע אחזו במיוחד בדרך זו במצבי התקפה יזומה, ותכופות אף מפתעת, שלא קדם לה מצב של מגע ישיר בין הצדדים היריבים; וכל "ראש" היה לו גם נתיב התקרבות נפרד אל חֲנָיָתוֹ או ריכוזו של האויב. במצבים מסוג זה אמנם נרמזת בסיפור המקראי תמונה טקטית מוחשית, בין שהמדובר ב"מעשה קומנדו", כשל גדעון, או בהפעלה מהירת קצב של כוח המונה אלפים אחדים, כמהלומתו של שאול בבני־עמון.

הסתמיות בה אנו נתקלים בתיאורים צבאיים של המקרא שמן התקופה השבטית, סתמיות שהודגמה כאן לפי אותה סוגיה שלכאורה היא המוארת ביותר, זו של המלחמות בפלשתים – אין בה, כאמור, כדי להתמיה. אך המצב נעשה כמעט

www.daat.ac.il

פרדוכסלי משמגיעים אנו לתקופה של משטר מרכזי מגובש – ימי המלוכה. ביחס לתקופה זו, שבה התנהלו בעיקר מערכות סדירות, יכולנו לצפות לתיאורים עובדתיים, הממחישים בבירור תמונה של אורח־קרב. אך מתקופה זו מעטים המה תיאורים של ממש במקרא.

ישנם אמנם תיאורים, פחות או יותר ברורים, על שתי מערכות נגד ארם: מערכת־מידבא, שבראשית מגעי הקרב שבין ישראל לארם, בתחילת מסעיו של צבא דוד נגד עמון; ומערכת־אפק, שאירעה בתקופת ההתמודדות השקולה בין שתי הממלכות, תקופתו של אחאב. אך במסופר על הראשונה באלו (ותהיה אשר תהיה הראִיה שנבחר בה לגבי מערכה זו – בין שנראה אותה כמערכה "טקטית" או כ"אופרטיבית"[26]) נוגעים הדברים בשיקולים ובטכסיסים כוללים, ולא בדמותה של הלחימה עצמה; ואילו המסופר על השניה נותן אמנם הזדמנות לניתוח טופוגרפי ואופרטיבי רחב מעוף ומחכים באשר למקום היחיד בו עשוי היה הצבא הישראלי לחסום את דרך הפלישה בפני הארמים[27]; אולם באשר לאורח־הלחימה אפשר רק לשער השערות, על סמך המציאות הטופוגרפית, הקיימת ומוכרת לנו היטב גם כיום. כמעט שאין בתיאורים אלה שבמקרא אחיזה להבהרת אורחי תפעולם הטקטי של הכוחות; וקודם כל של ה"חילי", הקונקרטי, לגבי כל אחד מסוגי היסוד החיליים המעניינים אותנו מבחינת החקר הטקטי של התקופה: בימי דוד – נושאי־חנית וקשתים; ובימי אחאב – אף רכב. ואילו ה"תחליף" היחיד כמעט לתיאורו של שיתוף בין־חילי מצוי אולי בסיפור על "המאתים ושנים ושלושים נערי שרי מדינות", היוצאים בהתקפה על צבא ארם שלפני שומרון בלוית "החיל אשר אחריהם" (מל"א כ, יט), שמספרו הנקוב הוא שבעת אלפים. אולם גם בתיאור מקראי זה רב הסתום, וניתן רמז בלבד לאופי הקרב עצמו; ורק בכוחה של השערה שנונה ביותר ניתן לשוות למהלכו של אותו קרב משמעות טקטית־טופוגרפית מובנת ונראית כאפשרית[28].

אכן, זהו צדו השני של אותו פרדוכס, שדוקא בסיפור בעל צביון אגדי (אך מציאותי בפרטיו) מוצאים אנו תמונה טקטית מובהקת. כזה הוא הסיפור על התנפלות ההפתעה של גדעון ליד בית־השיטה; ואפילו המדובר במעשהו של כוח "חד־חילי" בלבד, רגלים המפעילים בעיקר נשק־הלם (בודאי חניתות, חרבות ואלות) ובנסיבות של "מבצע מיוחד", שבכל הדורות אין כלליה של טקטיקה "תקינה" חלים עליו.

מן הסתם אין זה מקרה כי אותם התיאורים הברורים והנחרתים בזכרון של מעשי מלחמה המצויים במקרא, הם דוקא על מעשי־מלחמה "יוצאי־דופן" ועל טכסיסים ותחבולות בלתי רגילים, שבדרך הטבע הם גם המגרים ומפרים את הדמיון; וכי תיאורים אלה שאובים בעיקרם, ממקורותיה של מסורת בעלת אופי אגדי או מוסבים על שחר תולדותיה של האומה: למשל, מעשהו של יהושע במלחמה על העי (שכל עיקרו, מבחינתנו כאן, טכסיס של מלחמה בשדה – אף שהתוצאה היתה לכידתה של עיר)[29]. מצויה לכך הקבלה גם במסורת הספרותית המצרית. גם שם התיאורים הברורים והמפורטים של תחבולות או מעשי־קרב מקורם תכופות באגדה העממית, כגון זו על לכידתה של יפו, או, למשל, באותה גירסה נמלצת של תיאור מערכת־קדש אשר נהגו לכנותה "עלילת פנתאור" ונטו לראות בה מעין יצירה אֶפית[30]. מעשים מסוג זה המסופרים במקרא, אפילו אין ראיות חותכות שאכן נתרחשו באותו זמן ומקום

בדיוק עליהם הם מוסבים, מעוררים את הרושם כי כאן התגבשות ומורשת של זכרון־עם על מעשים דומים שאירעו. אכן, גם תיאורים אלה אינם מספרים לנו דבר על אורח־הלחימה הסדיר שהיה נוהג באותה תקופה.

ולשלמות התמונה יצוין: כמה מהתיאורים העזים ביותר של דינמיקה של צבא קדום (בעיקר הצבא האשורי), מהירותו, עוז מחצו ופעלו הנחרץ עולים דוקא מתוך פרקי נבואה שבמקרא. ואם אין בהם תיאור נוהל, הרי מצויה בהם תחושת הקצב, שהוא, כידוע, גורם בעל ערך מכריע, טקטי ואופרטיבי כאחד.

הרמה האופרטיבית

אותה רמה מבצעית שבין הטקטיקה לאסטרטגיה, זו המכונה "אופרטיבית", אפשר להגדירה לצרכי התקופה הנידונה כאמנות צירופם של מספר קרבות מקומיים (כולל לעתים פעולות מצור וכיבוש ישובים) לשם השגת התכלית הצבאית הנדרשת; וכן עניינה הוא קביעת הגישות אל היריב והכנת התנאים לעריכת הקרב. אם נרצה להתבונן בגילויה השונים, הרי מצויות לנו בספר זה דוגמאות של שלושה טיפוסים מעניינים. הדוגמה הראשונה מיוחדת לעבר הצבאי, וספק אם היתה נכללת כיום בפירוט גילוייה האפשריים של אמנות אופרטיבית. זוהי דוגמה של הכנעת ארץ פרזות של האויב ע"י חדירת כוח צבאי, המקים לו (לרוב) מחנה מוגן במרכזה, והמשלח אל סביבו פלגות פלגות להשמת הארץ, לביעור יבולה ומטעיה, הריסת המגורים, ביזה, ותכופות גם שביית התושבים והפיכתם לעבדים, וכיוצא באלה. כאלה היו, ללא ספק, פעולותיו של ה"משחית" הפלשתי שיצא ממחנה מכמש בשלושה ראשים לכיוונים השונים[31]. בארץ שכולה פרזון לא היה בידי התושבים מוצא אלא להסתתר עד יעבור זעם (שמ"א יג, יד, כד). ואילו באיזור שהיתה בו עיר בצורה מיהרו להתכנס לתוכה. בשיטה זו אפשר היה לאחוז לא רק לצורך ביזה חד־פעמית כי אם גם להשתלטות של קבע, או אף לשבירת רצון ההתנגדות של יריב הנשען על עירו הבצורה. זאת למדים אנו גם מדוגמאות מאוחרות יותר והידועות לפרטיהן: כזה היה, למשל, סגנונן של מלחמות הערים היווניות בינן לבין עצמן במאות הו'־הב' לפסה"נ.

דוגמה שניה, בודאי נפוצה אף היא, עולה מפעולותיו של כוח צבאי המשתלט על אזור שמצויים בו ישובים ושבטים יריבים או סוררים. תמונה מציאותית של פעולה מסוג זה ע"י צבא מצרים, הכרוכה בהפניה של מספר חטיבות רב־חיליות (או, לפחות, יחידות־החלוץ שלהן) בעת ובעונה אחת אל מוקדי המרד השונים ולאבטחת עיר־בסיס נאמנה (היא בית־שאן) – וכן לתפיסת ישוב החולש על מעברות־נהר (הירדן) – מתוארת בכתובת על מסעו הראשון של פרעה סתי הא' לכנען[32].

גילויי אמנות אופרטיבית מסוג שלישי – והוא הקרוב ביותר אל המושגים האופרטיביים המקובלים לגבי פעולות של צבאות שדה – מצויים בתיאורי מלחמות ישראל בארם ובעמון בימי דוד, בשטחים שממזרח לירדן[33]. כאן אפשר לעמוד, בין השאר, על ניתוח דרכי־הגישה האפשריות אל ריכוז גייסות השדה של האויב (הארמים), או אל בסיסו המבוצר העיקרי (רבת־עמון); ומבחינת התמדת השפעתם של גורמים גיאוגרפיים וטופוגרפיים, יש ענין בעובדה שאחדים מן השיקולים המתקבלים על דעת

www.daat.ac.il

החוקר לגבי ימיו של דוד הועלו גם בשעת תכנונם של שני המסעות הבריטיים אל עבר הירדן מזרחה, באביב־קיץ של שנת 1918. כאן אף מצטיירים מצבים שבהם יש להחליט על הטלת מרכז הכובד של המאמץ והכוח נגד יריב זה או אחר, על שימוש בקוים פנימיים, על אבטחת העורף מפני יריב אחר ועל שמירת עתודה, הנחתת המכה תחילה על החזק או על החלש שבאויבים ועוד כיוצא באלה שיקולים מבצעיים, המאלפים לגבי מהותן (אף בתקופה ההיא) של פעולות מלחמה ברמה גבוהה למדי – מהות, שלא נשתנתה ביסודה עד לזמן האחרון.

האסטרטגיה

אופיָם של הפרקים השונים שבספר, העוסקים כל אחד בעניין מוגדר, לא איפשר לעמוד על תהליך התפתחותה של האסטרטגיה במלחמות התקופה. מאידך גיסא, הערכתנו את המקורות אינה מעוררת כאן שאלות כה קשות כבתחום הטקטיקה. המעניין אותנו, איפוא, בראש וראשונה בנושא זה הוא ציון קוי התפתחותן של סוגיות אסטרטגיות ושל פתרונותיהן.

הרמה האסטרטגית של אמנות המלחמה אופיה כללי יותר מאשר של הרמה הטקטית, והיא מותנית פחות בנסיבות הקובעות את טיב הטקטיקה, ובתכונותיה של זו. על כן ניתן לעקוב בקלות יחסית אחרי תופעות אסטרטגיות אפילו בתקופת המקרא הגם שבתחילתה היתה, כמובן, המחשבה האסטרטגית בחיתוליה.

במידה שיכולים אנו לדבר על אסטרטגיה של העת העתיקה, הרי במקרים רבים זוהי אסטרטגיה מדינית בעיקרה (ולעתים "אסטרטגיה דיפלומטית"). ה"סיטואַציות האסטרטגיות" האופייניות היו בדרך־כלל משני סוגי־יסוד. המצב האחד הוא כאשר מעצמה חזקה – לעתים חזקה רק יחסית לשכניה – כובשת ומספחת בזו אחר זו את המדינות הקטנות שעל דרך התפשטותה[34]. ההכרעות האסטרטגיות שעמדה לפניהן היו: בחירת הכיוונים להתפשטות, קביעת סדר הקדימות של פעולות השתלטות אלו, ומניעת התלקחות כללית ובו־זמנית של פעולות מלחמה מצד מתנגדיה בכל המרחב אשר בו מופעלת אסטרטגית השתלטות זו. המצב האחר הוא יריבות, או התנגשות בפועל, בין שתי מעצמות גדולות (כגון אשור ומצרים) או אף ממלכות בינוניות (כגון ישראל וארם[35]).

במקרה הראשון מתעורר שיקול אסטרטגי בעיקר כאשר מסתמנות התאגדויות של מדינות זעירות או בינוניות נגד המשתלט. דוגמאות לכך מצויות כבר במסעות המצרים לכנען וסוריה ואחר־כך במסעותיהם של האשורים לסוריה ולמרחב הישראלי[36]. הברירה העומדת במקרה כזה לפני הכוח המשתלט היא לבחור בין שתי אפשרויות: א) להשתדל להכות כל אחד מיריביו לחוד, וללכוד את עריהם בנפרד – וזאת הדרך שהיתה רווחת יותר; ב) להשתדל להכות בבת אחת את היריבים כולם כאשר חילותיהם מרוכזים יחד – וזהו הדבר שאותו ניסה לעשות, לדברי כתובתו, תחותימס הג' בעת מסע מגידו (ויתכן שבדבריו ניסה להעלות את כורח הנסיבות למדרגת תכנית יזומה), כאשר "ניתנו כל המדינות בעיר הזו... כי מושלי כל ארצות הצפון כלואים בתוכה; הלא ככיבוש אלף ערים כיבוש מגידו"[37]. ואם נקבל את ההשקפה

שכיבוש הארץ על־ידי העברים היה מסע מתוכנן, המנוהל ע״י הנהגה מרכזית – ניתן לומר שבאפשרות מעין זו בחר יהושע לנוכח שתי הקואליציות, ״הדרומית״ וה״צפונית״, של מלכים זעירים שבכנען; ואולי שימשו כאן שתי גישות אסטרטגיות אלו לסירוגין[38].

כשהמדובר היה בשטחים גדולים ומגוונים, שההשתלטות עליהם הצריכה זמן ממושך והיתה כרוכה בהתגברות על בעיות של מרחק, של מכשולים טבעיים, וכיוצא באלה – ואולי אף בהתקרבות אל תחומו של יריב חזק – היה הכרח בגיבוש גישה אסטרטגית שקולה ומחושבת, הן מבצעית והן לוגיסטית, נוסף על ה״אסטרטגיה המדינית״. דוגמה ברורה ראשונה לכך מצויה במסעיו של תחותימס הג׳ לכנען ולסוריה עד איזור נהר פרת, שנערכו לאחר מסע־מגידו, ואשר היוו את המשכו מבחינת הקו האסטרטגי ומגמת הכיבושים. תכליתו של כל אחד ממסעי מלחמה אלו שנערכו מדי שנה, היתה הדברת נקודות משען מסוימות של הכנענים (בעיקר ערים בצורות), הקמת מצודות משען והצבת חילות־מצב, התבססות בערי חוף המשמשות שער לקוי אספקה, וכיוצא באלו. שבעה עשר מסעותיו מהוים, ברובם, רציפות אחת, שהתחנות החשובות בה הן השתלטות על מגידו, ואח״כ (במסע הששי) לכידת קדש שבסוריה התיכונה. קשה לדעת אם כל מסעי הפרעונים שלאחר תחותימס הצטיינו באותה מידה של עקביות אסטרטגית, הנראית לנו כיום כמתוכננת למדי.

דומים במידה מסוימת באשר לאסטרטגית ההשתלטות גם מסעים מסוג זה שנערכו ע״י מלכי אשור. אכן, לפי תפיסה מסוימת אין לראות את מסעיהם של צבאות אשור עד למאה הט׳ לפסה״נ – ובמקרים לא מעטים אף מאוחר יותר – אלא בגדר פשיטות רבתי, שכל תכליתן לא היתה אלא ביזה, הבטחת תשלומי מס ופריצת פרץ כזה בחומת הבטחון וביכולת המגן של אותם איזורים עד שייקל לאשורים לחזור על מעשיהם אלה בבוא העת והצורך. כמובן, שראיה כזו הופכת גם כמה ממושגיה של אסטרטגית ההשתלטות ליחסיים למדי.

ככל שהיתה מעצמה זו או אחרת עוברת מ״אסטרטגיה של פשיטה״, כפי שהוגדרה לעיל, ל״אסטרטגיה של התפשטות״ (המביאה לבסוף לסיפוח טריטוריאלי, להקמת נציבויות ולבניית מצודות משען), חייבה מגמה כזו גם הסקת מסקנות אופרטיביות וארגוניות. מצוי בספר זה ניתוח בהיר מאוד של הנסיבות שהצריכו, לפי כל הנראה, הקמת בסיס אופרטיבי קדמי מעבר־לירדן בימי מדיניות ההתפשטות של דוד[39]. על אחת כמה וכמה התעורר צורך כזה אצל האשורים משהשלימו הללו את תהליך ליכודו השלטוני של המרחב הצפון־מסופוטמי ומשהחלו זינוקי הפשיטה שלהם אל מעבר לפרת, לתחומה של סוריה, לובשים דמות של מסעי השתלטות שיטתית. ואכן, כבר בשנים בהן נקט שלמנאסר הג׳ צעדים לקראת מסעו לעומק סוריה, מסע שהביאו אל שדה המערכה של קרקר, הוקם משען אשורי נאמן בנקודת הגישה למקום מעבר קבוע של הנהר, באזור שמדרום לכרכמיש; וכעבור שנים מעטות – שזה או שנתיים לפני מערכת קרקר – כונן גם ״בסיס ראש־הגשר״ בגדה המערבית של הנהר. השימוש בשער־גיחות אשורי זה נמשך, אם גם בהפסקות, דורות רבים.

היתה זו ראשיתו של שלב חדש, מבוסס יותר, באסטרטגיה של התפשטות. באמצע המאה הט׳ לפסה״נ החלו, איפוא, האשורים לעשות את אשר עשו המצרים, מטעמים

www.daat.ac.il

הגנתיים והתקפיים כאחד, כבר במאה הט״ו לפסה״נ: כאשר הקימו – לאבטחת המבואות אל ארצם הם ולכינון הפרוזדור הצבאי־שלטוני לתוך עומקה של סוריה – מערכת מצודות בגבול סיני ושרשרת מבצרי משען ובסיסים לוגיסטיים. כאן לפנינו דוגמה לחזיון של ״האנאכרוניזמים הצבאיים״ לכאורה--או, ביתר דיוק, להיעדר הקבלה כרונולוגית בהתפתחותן של תופעות דומות אצל עמים וצבאות שונים.

גם הברירות, שעמדו בפני הצדדים באסטרטגיה של התמודדות בין שני יריבים שקולים, שונות היו מן הסתם בשני מצביה האופייניים של אסטרטגיה זו: המצב האחד הוא של התנגשות כמעט בלתי אמצעית, ללא חיץ, כמו, למשל, במלחמות שבין אשור לבין ממלכת אֲרָרְטְ. המצב השני הוא כאשר אחד היריבים מנסה להסתייע בבעלי־ברית גלויים או מוסווים בשטח בינים נרחב שבין שתי המעצמות, כפי שאירע לא פעם במסעי אשור לדרום המרחב הסורי־ישראלי, בתקופת מלחמותיה עם מצרים; במצב שני זה השתזרו כרגיל אהדדי שיקולים אופרטיביים גרידא בשיקולי השתלטות צבאית־מדינית. דוגמאות[40] חוזרות ונשנות לנסיון להשתמש בכוחו המרוכז של הצבא הפולש כדי להכות לחוד את המתנגד המקומי ולחוד את היריב החזק המתקרב מהחוץ, מצויות במסעי האשורים ליהודה ולפלשת, כאשר הם נערכו לקראת התנגשות ודאית או אפשרית עם הצבא המצרי[41]; ולרוב הצליחו האשורים בכוונתם זו יותר מאשר רעמסס ב׳ בשעתו במסע־קדש[42]. את שיאה של אסטרטגית השתלטות שנונה, המופעלת במסגרת של התמודדות בין שתי מעצמות – וממש עד לגבולו של היריב, מצרים – אפשר אולי לראות במסעו של תגלת־פלאסר הג׳ לארץ־ישראל. ראשיתו, לכאורה, ״הבקעת־מצח״ עמוקה. אך זו נתגלתה עד מהרה כיצירת התנאים לסדרה של הכרעות בנוסח ה״גישה העקיפה״ דוקא; לאחר החרבת הגליל באה, כאמור, הפריצה לפלשת והתבססות בחלקה; ואז, כעבור שנה הוכנעה שומרון (כהקדמה לחורבנה כעבור אחת־עשרה שנה); וכעבור שנה, לאחר שהוקפה דמשק מעבר עורפה הדרומי, נכבשה ונבוזה.

דילמה אסטרטגית אמתית מתיצבת בכל הדורות בפני מדינה אשר לה יריבים אפשריים, או אויבים בפועל, מעבריה השונים; חריפותה של הבעיה, כמובן, שונה היא כאשר אלה יריבים נפרדים, או כאשר הללו, או מקצתם, קשורים בברית. השאלה המתיצבת היא בדרך כלל: נגד מי לרכז את המאמץ ואת מי רק לבלום? במצבים כאלה לא רק שהתבלט – בתוקף הברירה הנ״ל – הגורם של מצב גיאוגרפי ואסטרטגי המכונה ״מצב של קוים פנימיים״, אלא באו לידי ביטוי ה״עקרונות״ של התמדה במטרה (או, בשעת הצורך – החלפתה), ריכוז המאמץ, חסכון בכוח, אך תכופות גם אלה של ניידות (אסטרטגית), גמישות והפתעה (לעתים במיוחד – הטעיה).

מצרים, לפי מצבה הגיאוגרפי, עמדה רק לעתים רחוקות יחסית בפני ברירות כאלה (חאת בעיקר כשנתחזקה מדינת כוש או בגבור לחצם של הלובים). לעומת זאת, המעצמות האדירות שבאסיה – אשור ואחריה בבל – נמצאו כמעט בקביעות במצב כזה, על ברירותיו והכרעותיו; ובין המדינות הבינוניות – ישראל, ואף יהודה, היו שרויות בו בתקופות לא מעטות. מבחינה היסטורית כללית היתה תשובת אשור על ברירות מסוג זה: ״בכל הכיוונים״. אך למעשה, למודת נסיון של היתקלות בעובדות מציאות מרות, ידעה מדי פעם בפעם כי למאמץ כזה בעת ובעונה אחת

www.daat.ac.il

לא יספיק אף כוחה כולו. אכן, אשור יצאה לא פעם להתנגשויות אדירות ביריבים כמצרים, עילם או בבל, ודבקה בנסיונות לאכוף את שלטונה הישיר אף על ארצות אלה. אף־על־פי־כן – וכאן הצד המאלף שבדבר – נזדקקה האסטרטגיה האשורית, כנראה בתוקף השיקולים הנ״ל, ראשית־כל לכיווני התפשטות הנתקלים בעצמת התנגדות פחותה; דבר זה איפשר לה להרחיב תחילה את שטחי יניקתה במשאבים ובאדם. השתלטות של ממש על שטחים נרחבים כאלה (תחילה צפון־מסופוטמיה כולו, ואח״כ גם צפון־סוריה) היא שסיפקה את הבסיס הגיאוגרפי והכוחות אשר נדרשו כדי להכריע עד תום יריבים כגון בבל ועילם. יצוין כי במהלך תולדותיה ניצבה אשור גם בפני מצבים אסטרטגיים מסוג שונה, הגעתיים יותר במהותם. כך, כבר בימי תגלת־פלאסר הא׳ עמדו האשורים למול גל מסתער של כוחות חדשים, בחזית גיאוגרפית רחבה (בעיקר הארמים, שלחצו בקשת שהשתרעה מצפון־סוריה וארץ־נהרַיִם ועד לשולי ארץ־בבל)[43]. וגם אז נאלצו בודאי להכריע הכרעות אסטרטגיות חמורות: היכן להכות ראשונה, והיכן לבלום.

במאת השנים האחרונה לקיומה למודה היתה הממלכה האשורית במצבים אסטרטגיים בהם קמו עליה בריתות נרחבות מאוד, מעילם ועד יהודה. במאמצים גדולים, ולרוב על־פי הכלל של ריכוז הכוח, ״אחד אחד״, ״בזה אחר זה״ – גברה על בריתות אלה. אך יתכן כי הבעיות האסטרטגיות הדינמיות ביותר ורבות העניין שבכל תולדות אשור היו דוקא אלו שניצבו בפניה בערוב ימי הממלכה, כאשר קמו נגדה, בבת־אחת, מדי ובבל וגויים מן הצפון; ואשור עצמה נסתייעה אז, דומה כי בפעם הראשונה – והאחרונה – בתולדות מלחמותיה בברית ושותפות־קרב עם צבא מעצמה אחרת: הצבא המצרי. במשחק כוחות רב צדדי זה, בין צבאות מדי, בבל החדשה, אשור ומצרים, על צירופיהם ועל התנועות המבצעיות המורכבות שציינוהו – עת נפלו בזו אחר זו בירות הממלכה וצבאה של אשור נזקק למרכזי משען חדשים – היה ודאי מקום לא רק להכרעות כבדות משקל אלא גם לסוג תמרון אסטרטגי (וביחוד במסעים במרחב צפון־מסופוטמיה בשנות 614–610) שאולי טרם ראה עד אז העולם כמותו.

משאנו פונים אל המרחב הישראלי, יש לציין, ולוא ציון חטוף, שלושה סוגי מצבים עיקריים שניכרו בהם גילויי אסטרטגיה: א. ״דו־קרב״ שנמשך מאות שנים בין ישראל לבין ארם; ב. עמידה בפני (או הסתגלות אל) כובשים אדירים; ג. מלחמות מקומיות, בשוליה של ארץ־ישראל.

א. ניתן להבחין בכמה מוטיבים אסטרטגיים שהיו אופיניים למצבים הגיאוגרפיים באיזור זה – או ליחסי הכוחות המשתנים – והם שציינו לרוב את הכנותיהן ומבצעיהן של ישראל מזה ושל ארם מזה.

משהיו הארמים צריכים להחליט, לקראת מסעם נגד ישראל, אם לעלות על הגלעד, או על הגליל העליון, או במישרין על שומרון, היה שיקולם האסטרטגי כרוך בודאי גם בשיקול מדיני; כך, בין השיקולים למסע על הגלעד עשויות היו להימנות תקוות להסתייע באיבה המורשתית של עמון ומואב לישראל. ואילו הגורם הצבאי־הגיאוגרפי המובהק בולט במיוחד בשני מסעיו של בן־הדד הב׳, ומעל לכל בנסיונו לעלות על שומרון במישרין, מתחום שליטתה של דמשק שבעבר־הירדן, דרך עמק הירדן[44].

www.daat.ac.il

בעתות של מלחמת תנופה נגד ארם – מימי דוד ועד ימי ירבעם הב' – היתה בישראל, ללא ספק, מדי פעם בפעם גם תפיסה אסטרטגית של תכלית המלחמה; שכן ההסתפקות בהכרעה הטקטית במערכה – כמסופר במקרא על שני נצחונותיו של אחאב על בן־הדד – אופיינית יותר למלחמת מגן, כשאין למתגונן־ההודף שאיפות ותכליות מעבר להדיפת הפלישה. למגמה אסטרטגית־התקפית ישראלית נתלותה גם השאיפה לכינון הגמוניה צבאית־מדינית, או לפחות איזור השפעה, בעורפו של היריב העיקרי והקרוב – ארם־דמשק; אך גם במצבי התגוננות התנהל חיפוש אחר ידידים, או "אוֹיְבֵי אוֹיְבַי", באותו עורף עצמו – עד שהגיעו הדברים לידי פניות אל "ידיד" אדיר מדי: אשור (שבהדרגה הספיקה לבלוע את כל שותפיה בכוח של ישראל – ויהודה – שבסוריה הצפונית, ואחר־כך אף התיכונה).

ב. אם בפרשה זו במלחמות ישראל וארם עמד בכל זאת במרכז דבר ההכרעה בשדה הקרב – הרי שיקולי מלכים ישראליים ביחסיהם (ואף במלחמותיהם) עם אשור (ואח"כ עם בבל) היו ביסודם תכופות שיקולים מדיניים יותר מאשר צבאיים מובהקים. נקל להבין כי במיוחד בלט יסוד מדיני זה במסגרת של מלחמות של בריתות מדינות, בצירופים השונים של קואליציות מלכים שבמרחב סוריה וארץ־ישראל ועתים אף מעבר לתחומיו (כשהשתלבו ברשת הבריתות גורמים כבבל או מצרים). אכן, משקל רב יותר נודע בודאי לגורם הצבאי הממשי בתקופה הראשונה של מלחמות בריתות מדינות כאלו, כאשר יכולתן של המדינות הבינוניות שבמרחב ההוא לעמידה בקרב פתוח טרם נופצה ע"י מכונת המלחמה האשורית וכשצבאותיהן של הבריתות יצאו עדיין במשותף לשדה הקרב; חזיון זה מתגלה בעת מערכת קרקר (באמצע המאה הט' לפסה"נ) כאשר קמה נגד אשור הקואליציה שבמרכזה עמד בן־הדד מלך ארם־דמשק, ולימינו אחאב מלך ישראל, על רכבו הרב; ושוב (כעבור כמאה ועשר שנים), אם כי הפעם בתוצאה צבאית שלילית, במלחמת ברית המדינות שעמד, כנראה, בראשה עזריה (עוזיהו) מלך יהודה. אך ככל ש אוחרת יותר התקופה, ניתן לרוב לראות את שיקוליהם אלה של מלכי ישראל ויהודה כשייכים, בעיקרם, לתחומה של אסטרטגיה מדינית כמעט צרופה (ובכלל זה, כנראה, גם שיקולי מדיניות פנים). יתכן שחורגים משהו מהגדרה זו אותם מצבים בהם נערכה ישראל, ואח"כ בפעם אחר פעם יהודה, לאסטרטגיה הגנתית מַשְׁהָה בפני הצבא הפולש – כשהשיקול הוא להחזיק מעמד עד בוא העזרה ממצרים.

אשר להופעותיו של צבא מצרים בזירה הישראלית, המסכת האסטרטגית במסע פרעה שישק לארץ־ישראל, במאה הי' לפסה"נ, נראית מורכבת למדי[45]; נרמזים כאן משחק של קוי מדיניות והשפעות כלפי שתי המלכויות הישראליות – שאך זה נתפלגו – ויתכן אף כוונות ביחס לנתיב המסחר המדברי המוליך אל ים־סוף. ואילו מסעותיו של פרעה נכו אל הפרת[46], בשלהי המאה הז' לפסה"נ חלקם הארץ־ישראלי עודנו מעורפל; וחלקם הסורי־המסופוטמי, על כל הענין שבו, חורג מתחומה של זירת ארץ־ישראל.

ג. מהבחינה האסטרטגית של המלחמות בשוליה של ארץ־ישראל ראוי להעלות דוגמה אחת: מקרה מענין באסטרטגיה הישראלית (והפעם – ישראלית־יהודית) קשור בבחירת נתיב ההתקפה כלפי מואב במסע המשותף של שני המלכים, מלך ישראל

www.daat.ac.il

ומלך יהודה. העובדה כי בחרו בגישה מן הדרום, הכרוכה במעקף גדול, במסע על פני שטח הסמוך לגבול מואב ושאין בו בסיס איתן, ואף לא מים לצבא, מורה ברורות על הכוונה: הכרעה כוללת של מואב – ולא רק החזרת השטחים שתפסו המואבים בצפון, בגבול ישראל[47]. ושמא השפיע כאן גם השיקול של הבטחת נאמנות אדום; וזאת על־ידי הולכת הצבא הגדול בדרך הקרובה אל גבולה של זו. בנתיב בו עשוי היה להפריד ממילא בין תחום אדום לבין מואב.

הערכת הכוחות הלוחמים

״דגמים״ של כוחות לוחמים

תנאי חיוני להכרת עובדות ולהבנת תהליכים בכל תקופה בהיסטוריה הצבאית היא הערכה נכונה של עצמת הכוחות הלוחמים וטיבם. לגבי תקופת המקרא הובא בספר זה חומר רב ומענין. אולם מי שלא יעמוד כראוי על השוני המהותי במשקלם הסגולי של כוחות לוחמים של עמים שונים יגיע למסקנות הנכונות למראית־עין (למשל מבחינת יחסי כוחות מספריים), אך העלולות להטעות למעשה. גם בכל אחד מסוגי חיל הזהים לכאורה (רגלים בעלי נשק־הלם; קשתים; קלעים; רכב; ובתקופה מאוחרת יותר – פרשים לסוגיהם) קיים תכופות שוני מהותי (בזיון, בארגון, באימון, בפיקוד, בליכוד, בנסיון־לחימה, ביכולת לשתף פעולה עם חילות אחרים, ועוד) בין חילות ״מקבילים״ של עמים ומדינות בעלי רמה תרבותית וטכנית שונה; והוא הדין לגבי צבאות שלמים. בלי שהבחנות כאלו יובאו בחשבון תסתלף לעתים מיסודה התרשמותו של הבא לנתח ולבאר את גורמי העבר הצבאי.

אין ביכולתנו לתאר ולסוג כאן את כל גילויי השוני והגוונים שבצבאות התקופה. אך יש בידנו לנסות לסמן סכימטית קווי־היכר ראשיים של אותם כוחות־לוחמים אם היו אופייניים לטיפוסים העיקריים של מדינות ועמים. אין בנסיון זה משום יומרה לפסוק הלכות באשר לחזיונות מדיניים וחברתיים שבתולדות המזרח התיכון הקדום; אין כאן אלא נסיון להשתמש בשרטוטיה של התמונה ההיסטורית המקובלת כיום לצרכים השימושיים של בדיקת הבחינה הצבאית של התקופה. טע ׳׳ של נסיון זה יובן מהאזהרה של ר. פרסטון[48]: ״לעתים קו ובו ׳ מדי ניגשים למחקר בהיסטוריה הצבאית כאילו חזיון המלחמה מתקיים בחלל ריק כביכול״. אופין של הסקירות אשר בספר מאפשר למעיין הצבאי לרחוק במקצת מהסכנות שבראיה של התרחשות בחלל ריק כביכול.

ננסה עתה למנות, לפי סוגי יסוד, מספר גילויים אופייניים של כוח־מזוין בתקופת המקרא. כמובן אפשריות שיטות מנין וחלוקה שונות של סוגי יסוד אלה. כאן ננסה להעמידם על חמשה ״דגמים״, המיוסדים על מציאותם של גופים מדיניים, לאומיים או שבטיים שונים אלה מאלה. יש לבחון את כוחו הצבאי של כל אחד מן הללו באמות מידה מהותיות שונות – על אף הדמיון המצוי, לכאורה, בין כמה וכמה סוגי גייסות שבאחדים מהם.

1. צבאות ממלכות אדירות.–הידועים שבהם הנם צבא מצרים וצבא אשור. במדרגה קרובה לאלה, בהרבה או במעט, יש למנות את צבאותיהן של עוד כמה ממלכות, כגון חת, מיתָני, בבל, עילם, אֲרַרְט וכוש. אף ב״דגם״ זה עצמו

www.daat.ac.il

ניכרים הבדלים בגוני מבנה חברתי ומקצועי־חילי ושוני באורחי־לחימה – הן בין הצבאות השונים והן בקרב הצבאות, כל אחד בפני עצמו, בהתאם להרכבם ולתמורותיהם מתקופה לתקופה. אך כאן היה, לפחות, קנה־מידה משותף להשוואות, המושתת על הדמיון שביסוד מסגרתם הממלכתית־החברתית של צבאות אלה.

2. צבאות ממלכות בינוניות. – החשובות שבהן (כך ישראל בימי דוד ושלמה; ארם־דמשק במאה הט׳ לפסה״נ) ניסו לעתים להתקרב למעמד של הממלכות האדירות, אך מחמת הבסיס המצומצם יחסית של מדינותיהם נשארו צבאותיהן תמיד במעמד של שניים במעלה.

3. ערי ממלכה. – למעשה השתרע מרחב שלטונן של ערי ממלכה רק על אזור העיבוד החקלאי שבסביבתן. בין אלו יש למנות את רוב ה״ממלכות״ של ארץ־ישראל שלפני הכיבוש הישראלי, את מעוזי הכנענים ששרדו אחר הכיבוש וכמה מהמדינות הזעירות שבסוריה, וכן את ערי המלוכה הפיניקיות שבחוף ים־התיכון. קשה לעתים למתוח קו מבדיל ברור בינן לבין הקטנות שבמלכויות הטריטוריאליות, אך נראה כי קיים היה הבדל מוחשי בין אלו לאלו מבחינת צביון בעיותיהן ואמצעיהן הצבאיים.

4. עמים שטרם הגיעו לגיבוש ממלכתי. – הללו כבר יושבים ישיבה קְבועה ורצופה על פני חבלים שלמים ומהוים, חרף העדרו של ארגון מדיני מלוכד, מעין אחדות שבטית או אמפיקטיונית, ״פְּרוֹטוֹ־ממלכתית״. ישראל בתקופה שלפני המלוכה היא הדוגמה המובהקת למצב דברים כזה, אך, כמובן, לא הדוגמה היחידה. בעמים כאלה היה רקע היסוד, החברתי וה״צבאי״ כאחד, עדיין אחיד בעיקרו, אף אם החלו כבר להסתמן בחברה שבטית־חקלאית זו תהליכים של גיוון ושל התגבשות קבוצות וחוגים בעלי מעמד שונה אלו מאלו; ואגב כך מתחילים להופיע גם גדודי נאמנים, המתגבשים סביב מנהיגים בעלי שם והשפעה.

5. שבטי נודדים. – כאלה היו השוסים (שסו) שבהם נלחמו בשעתם המצרים; ולאחר מכן שבטי הארמים בגבולות סוריה וארץ הנהרים; הנודים של מדין ועמלק שפשטו על ארץ־ישראל בימי השופטים; ובזמן מאוחר יותר שבטי הערבים, בהופעתם הראשונה בתקופת האימפריום האשורי. עם כל הדמיון אל ה״דגם״ הקודם, השבטי ביסודו אף הוא, בולטים בדגם זה הקוים המייחדים אותו; קוים האופייניים להויה ה״בדוית״, שבה כל אדם הוא לוחם או שודד בכוח, והנשיאים, או המלכים השבטיים, הם גם מנהיגי הפשיטות ורבי המלחמה.

מעצם טבעו של נסיון חלוקה מעין זה הוא שקוי התיחום בין ה״דגמים״ השונים הנם סכמטיים ועתים אף שרירותיים קמעה; אך זה רק ענין שבתחום טכניקת המיון. עם זאת יש ב״דגמים״ כדי לציין את השוני באמות המידה שבהן עלינו למוד את סוגי הכוחות השונים. הבהרת אמות מידה מציאותיות אלה עשויה לקרבנו, מבחינה מסוימת, אל אורח התבוננות הדומה לזה אשר קבע לעצמו אחד מגדולי מחקר ההיסטוריה הצבאית, ה. דֶלְבְּרִק, בספרו רב הכרכים ״תולדות אמנות המלחמה במסגרת ההיסטוריה המדינית״[49]. על אף ההגבלה שבשם זה למסגרת של היסטוריה מדינית בלבד, הכליל דֶלְבְּרִק במחקריו, למעשה, לא מעט מן ההיסטוריה החברתית והכלכלית, בנסיונו לעמוד על שרשי צמיחתם של הכוחות המזוינים שבכל תקופה,

www.daat.ac.il

חברה ומשטר, על המיוחד והאופייני שבהם. יש היסטוריונים המקלים עדיין ראש בצד זה של ההיסטוריה הצבאית, אם כי דומה שמספרם פוחת והולך; אך יש, לעומת זאת, המבקרים את דלבּרק עצמו על שלא החשיבוֹ די צרכו. מכל מקום, ודאי שמצווים אנו על גישה מעין זו לגבי תקופה כימי המקרא; ותוכנו של ספר זה מסייע בכך לא במעט.

בעית תיחום תקופות (פֶּרְיוֹדִיזַצְיָה)

אחד היתרונות בנסיון להבחין בין "דגמים" של מדינות ועמים, ושל כוחותיהם המזוינים, שהוא ממחיש את העובדה שצורות שונות של כוחות צבאיים השייכות, לכאורה, לשלבים שונים של ההתפתחות הצבאית נתקיימו זו ליד זו בעת ובעונה אחת.

לעצם התופעה של התפתחות חברתית וצבאית משלב לשלב אין דוגמה בולטת מזו של ישראל, שכן נתממשו בו, בזמנים שונים, שלושה מן השלבים הללו: תחילה – שבטי נוודים; אח"כ – שבטים (או ברית שבטים) שהפכו חקלאים היושבים בישובי קֶבע; ולבסוף – ממלכה מאורגנת, שהשתרעה על פני שטח נרחב יחסית. ממילא, חייבות היו לחול מדי פעם בפעם תמורות עמוקות באופי הכוחות הלוחמים של ישראל. אך שלבי התפתחות אלה, שבישראל באו בזה אחר זה, מצויים היו במרחבי המזרח הקדום גם זה בצד זה. כוחות, שברמתם הטכנית והארגונית ובצביונם החברתי נמצאו בשלבי התפתחות שונים עד מאוד, נפגשו רבות בשדה קרב אחד; עתים כיריבים ועתים כבעלי ברית, או אפילו כחלקיו של צבא אחד (כתוצאה משיתוף שבטים נכנעים או גדודי שכירים).

עובדת יסוד זו יש בה, מבחינת ההיסטוריה הצבאית, ענין כפול. ראשית, מלמדת היא שכל חלוקה נוקשה מדי של ההיסטוריה הצבאית לתקופות – במקביל להיסטוריה הכללית (והמכלילה) – לא תמיד משקפת היא נכונה את גילוייה ושלביה השונים של מציאות צבאית בתקופה מסוימת; ושנית, מבליטה היא את הצורך לעמוד על הגורמים הסגוליים, של יכולת או חולשה, בכוחות הלוחמים בעלי הצביון השונה אשר פעלו, זה בצד זה, על בימת המזרח הקדום. שכן, לא הרי ממלכות המושתתות על ארגון מדיני ומנהלי מורכב כהרי ערים־מדינות בינוניות או קטנות; ולא הרי אלה כהרי שבטי נודדים, שתהליכי פיצול משקי והתמחות מקצועית טרם נסתמנו בהם. אין לך אולי המחשה נוקבת יותר של שוני עצום זה מאשר אותם תבליטים אשוריים המתארים פרשים או רגלים עטויי שריון, או נושאי מגינים, חמושים במיטב הנשק של התקופה, רודפים אחרי ערבים נודדים, הנסים על גמליהם, אך משלחים אחורה, מקשתותיהם הפרימיטיביות למדי, חצים לעבר רודפיהם. ניגוד כמעט קוטבי זה בין גילויי הלחימה של אותו זמן עצמו, אין אמנם פירושו כי דוקא צבאותיהן של הממלכות היתה ידן תמיד על העליונה. אדרבא, כל תולדותיו של המזרח התיכון, מימי אכד ועד לעלית האיסלאם, הן סידרה של פלישות נודדים המקעקעות מדי פעם בפעם מדינות אדירות. יתר על כן, למען יתגלו החלשים לכאורה כחזקים לא היה הכרח דוקא בזעזועים, כגון נדידות־עמים וחורבן ממלכות. מצבי הלחימה עצמם עשויים היו לפרקים לאזן, ולוא חלקית, את הפרשי העצמה. כושרם של תושבי עיר מבוצרת

(ומה גם עיר־נמל) להתגונן מאחורי ביצוריהם אפילו נגד צבא עז ומחושל היה רב פי כמה מאשר אילו נפגשו עמו בקרב־שדה, בו עשוי היה להפיצם לכל רוח. שבטים יושבי ארץ הררית, שטרם הגיעו לרמת שכלול צבאי יש שהודברו אמנם ע״י צבא חזק, אך יש שהדפוהו ואף חיבלו בו. ואף סיכוייהם של אותם נוודים עצמם, המתוארים בתבליטים הנ״ל כשהם נסים מפני צבא אשור, לא היו רעים כלל אם לא השכיל צבא אשור להדביקם, ובמרדפו אחריהם נאלץ להכנס לתוך שטחי מדבר ממש. אך דוגמאות אלו, הממחישות כיצד איזנו לעתים נסיבות טופוגרפיות ומצבי לחימה את הפרשי העצמה שבין כוחות לוחמים של עמים ומדינות בעלי רמת התפתחות שונה, אינן פוטרות אותנו מהצורך לעמוד על הבדלי מהותם של כוחות כה שונים, הבדלים שבמצבים פחות או יותר תקינים גזרו לרוב את גורלה של ההיאבקות.

הבדלים בנשק

הראשון והבולט בהבדלים הוא השוני בחימוש ובציוד. הוא מזדקר בסמליות קיצונית מן התבליטים המתארים רדיפת חילות אשור אחר נוודי מדבר ערביים, שכבר הוזכרו כאן. ברם, ציונים ורמיזות רבים לשוני מעין זה עולים מן המתואר בציורים, תבליטים ותעודות ששרדו בכל מרחבי המזרח הקדום ואף מן המקרא. בתחום זה ניכרות שתי תופעות, שתכופות הן מקבילות אך השפעתן מנוגדת. ההתרשמות מזינו של יריב, או של צבא זר אחר, ולקחי הישגיו, וכן חיקויו עשויים היו, לעתים, להביא לידי התפשטות מהירה יחסית של צורות נשק ואמצעי קרב מסוימים גם בקרב עמים בעלי מבנה חברתי, וגם ביון צבאי, שונה אלה מאלה. זאת, כמובן, אם מצויה היתה רמה מתאימה של יכולת טכנולוגית, ואם מקורות הגלם לא היו נתונים כליל לשליטתו של גורם או צד אחד, כפי שקרה, למשל, בתקופת ראשית צמיחתם של חרושת הברזל ונשק הברזל. עם זאת, יש שהחזיון של שמרנות צבאית האיט, לדור או אף לדורות, את הנהגתו של אמצעי לחימה חדש ומשוכלל יותר; ועתים תרמו לכך אף הבדלים הטבועים במבנה סוציאלי ומדיני שונה.

אין לדעת אם השכלולים והחידושים בתחום הנשק (כולל חימוש המגן ורכב המלחמה) מקורם תמיד בצבאות הגדולים ובממלכות בעלות רמת הארגון הגבוהה דוקא. אך ברור שהצבאות הגדולים והמסודרים היו מסוגלים להשתמש שימוש יעיל ונרחב יותר בכל נשק חדש או משתכלל. ייצור ובדק מסודרים של כלי קרב לא היו, אמנם, בגדר מונופולין של ממלכות אדירות בלבד. דברי שמואל ״את בניכם יקח... ולעשות כלי מלחמתו וכלי רכבו״ (שמ״א ח, יא–יב) משקפים ודאי תמונה האופיינית אף לממלכה לא גדולה. גם מתקופות מאוחרות יותר נשתמרו במקרא כמה ציונים ל״הזמנות״ מרוכזות של חימוש, שלא היו שונות במהותן מאלו הנזכרות בארכיונים הצבאיים של אשור. ייצור כלי הזין באותם ימים היה בגדר מלאכת אומנים יותר מאשר בגדר חרושת; ואף עיר־ממלכה קטנה, בעלת אוכלוסית אומנים חרוצה, יכלה שלא ליפול, בטיב כלי־הזין או הרֶכֶב שייצרה, אף מממלכה אדירה – שהיתה עשויה אפילו להזקק ל״רכש חו״ל״ אצל אותה עיר־ממלכה. כך למדים אנו מתעודות ארכיוניות אשוריות על קבלת 784 קשתות מהעיר ארפד (שאמנם כבר נמצאה אז במצב של

www.daat.ac.il

תלות באשור) ע״י בית הנשק האשורי המלכותי, כנראה במחצית השניה של המאה הט׳ לפסה״נ[50].

אכן, גם בתחום זה יפה בודאי כוחה של הנוסחה: ״בנקודה מסוימת – ה כ מ ו ת הופכת ל א י כ ו ת״. אמנם, באשר לגודלם של צבאות, או לטיבן של פעולות מלחמה, חסרה לנו תכופות הראיה התעודתית החותכת, שתאמת נוסחה זו. אולם דוקא בתחום הנשק יש בידינו דוגמה ממחישה, שערכה אינו נופל מכל תעודה. דוגמה כזו מצויה במצבורים של חמרי ברזל וכלי ברזל ששרדו. מן המקובלות הוא כי הכנסת נשק ברזל היתה גורם אובייקטיבי ראשון במעלה, שהשפיע לעתים על יחסי הכוחות המזוינים בארצות המקרא. תכופות מופנית תשומת הלב לשני מצבים היסטוריים ידועים: ההתמודדות בין ח ת (המופיעה כבעלת מעין־מונופול על נשק הברזל[51]) לבין מ צ ר י ם; והשתלטות ה פ ל ש ת י ם על ישראל (״וחרש לא ימצא בכל ארץ ישראל... פן יעשו העברים ח ר ב או ח נ י ת״, שמ״א יג, יט). אולם הדוגמה רבת הרושם למשקלה של טכנולוגית ברזל צבאית המונית מצויה לנו מזמן מאוחר יותר, בצבאה של אשור. אופיו של הייצור מבחינה טכנית היה אמנם ״אומני״ גם באשור, אך נראה שארגונו היה רחב ויסודי. צבא זה הוא שהניח לנו הדגמות כבדות משקל (תרתי משמע) לתוקפה של הנוסחה הנ״ל בענין ״כמות ההופכת איכות״. הצבא האשורי שמר גם בתקופת התפתחותו המובהקת (המאות הט׳–הז׳ לפסה״נ) על כלי זין, וביחוד כלי עזר, לא מעטים העשויים ברונזה. אך עם זאת, היה צבא אשור כנראה הראשון שטיפח לעצמו מערכת חימוש מקפת והמונית שעיקרה ברזל. הדבר ידוע מתעודות וממצאים שונים. אך בצדם קיימת גם ראיה עובדתית ״כמותית״. באולם אחד בלבד בארמונו של המלך סרגון נמצאו לערך מאה וחמישים טונות של ברזל[52]; נקל להעריך על כפות מאזנים צבאיות את משקלה של עדיפות כמותית כזו בחימוש הברזל, חימושה המשובח של התקופה.

עדיפות מעין זו, וביחוד כשמצטרף אליה גם גורם ה א ח י ד ו ת ו ה ת ק נ י ו ת בזיון– ובצדה היתרונות האחרים, ביניהם אף בלתי־פיסיים, אשר לצבא גדול – היה בה לרוב כדי להכריע בהתמודדויות שבין המדינות הבינוניות השונות, ובריתותיהן של אלו, לבין צבא כצבא אשור. בצבא מבוסס, ונתון במסעי כיבוש תכופים (שוב – אשור, אך גם מצרים בשעתה), היה גם רב יותר הסיכוי שהחימוש ה״תקני״ והאחיד יהיה לא רק נחלתו של הגרעין הקבוע, אלא אף של הצבא המיליציוני המתגייס.

ה ב ד ל י ם ב י כ ו ל ת

מה הם הגורמים ה״בלתי־פיסיים״ הללו שהשפיעו מדי פעם בפעם על יחסי העצמה הממשיים בין הכוחות הצבאיים השונים? (את יחסי הכוחות ה מ ס פ ר י י ם יש, כמובן, לראות כמהוים – יחד עם הנשק – את גורם העצמה הפיסי). על ה״בלתי־פיסיים״ שב״גורמים הפועלים בקביעות״, של האסכולה הצבאית הסוביטית[53], יש להוסיף לצורך עניינו עוד גורמים או גורמי־משנה אחדים. ואכן, השימוש בכמה מן הגורמים והבחינות הללו יש בו עניין מיוחד לגבי כוחות השייכים לשלב התפתחות חברתית, משקית וטכנית דומה ביסודו; ועובדה זו היא המאפשרת את השימוש באמת הערכה משותפת. אך על רקע הקירבה התרבותית והטכנית, ההבדלים שבין כוחות

www.daat.ac.il

אלה מבחינת מעמד מדינותיהם, יכולתן והיקפן הטריטוריאלי (כגון ההבדלים שבין צבאותיהן של ממלכות גדולות, של מדינות בינוניות וקטנות ושל ערי ממלכה עצמאיות או עצמאיות למחצה) מבליטים בהבלטה יתרה את השונה שבנתוניהם הצבאיים.

כבר צוין שכלי־נשק של מדינות קטנות יכולים היו שלא ליפול בטיבם מאלה של צבא גדול וחזק פי כמה. אולם ספק רב הוא אם כמה וכמה נתונים השייכים, לכאורה, לתחום של ה״בלתי־נשקלות״ (אם כי במכפלה הכוללת של גורמי עצמה צבאית עשויה להיות להם השפעה קובעת), אמנם יכלו להיווצר בצבאות הבינוניים והקטנים ברמה המתקרבת לזו שבצבאות העיקריים של התקופה. בין גורמים ״בלתי־פיסיים״ אלה יש למנות את רמת הגיבוש הצבאי (בארגון הכללי, בליכוד יחידות, בהשלטת משמעת); עיצוב טקטיקה חילית ספציפית בכל חיל וחיל (בתקופות ידועות יתכן כי שאלה זו היתה חשובה ביותר לגבי סוגי חיל חדשים); יכולתו של הצבא להקים ולפתח בקרבו, לפי הצורך, סוגי חיל נוספים ולטפח אמצעי לחימה חדשים; צבירת נסיון מלחמה רחב – אשר כל עוד אין תקנוני שדה בנמצא הרי הוא המשמש יסוד לגיבושם של נוהגי קרב ואורחי ניהול מלחמה; מידת רגילותם של הגייסות והמפקדים (באשר לתכיפות ובאשר להיקף) בביצועו של מעשה המלחמה; ואחרון אחרון – ההכרה הבוטחת בעדיפות טיבו ויכולתו של צבאם. במכלול נתונים זה שורש חשוב לאי־שויון צבאי איכותי בין צבא ממלכה אדירה לבין צבאות קטני ממד ובעלי אופי ״מקומי״ יותר; אי־שויון אשר בא לידי ביטוי ביחסי הכוחות ה ר י א ל י י ם – להבדיל מיחסי הכוחות המספריים גרידא – במלחמות שבין ממלכה צבאית חזקה לבין ק ו א ל י צ י ו ת, שהיו קמות על־מנת לעמוד בפני פולש אדיר, או כדי ליזום ״מתקפה מונעת״.

ומהנחות כלליות – לדוגמאות מספר. מסתבר שהופעת מרכבת המלחמה בכנען קדמה להופעתה במצרים. אך לאחר התפתחות שנמשכה מן הסתם דורות אחדים נשתרש חיל־הרכב בצבא המצרי; וכבר בימי תחותימס הג׳ הגיע בודאי למדרגת תפעול זריז, גמיש ונמרץ הדומה לזו הנשקפת, כעבור קרוב למאתים שנה, ממסע־קדש של רעמסס הב׳[54]. האמנם יכול היה כוח הרכב המקובץ של ברית־המלכים הכנעניים במערכת־מגידו לִשְׁווֹת לו מבחינת טיב, ליכוד ופיקוד? שיקול צבאי אלמנטרי אומר: לאו. אפשר אמנם שבכוח מקובץ זה נמנו אולי עד 924 מרכבות (לפי רשימת השלל של תחותימס הג׳); ואין לדעת אם מנה הרכב המצרי מספר כזה, או אף דומה לו בקירוב (כשם שאין לדעת אם לא היה עדיף במספרו). אך האמנם יכלו ה״מרין״ (מעמד בעלי הרכב) שבערי כנען להגיע לאותה רמת רגילות בתמרון ובקרב־ירי בגופים גדולים, או של התנסות בהיערכות טקטית ושיתוף פעולה עם שאר חלקי הצבא?

והרי דוגמה אחרת, לכאורה פרובלמטית יותר. מאז ומתמיד מילאה הקשת תפקיד בקרבות במזרח הקדום. אך המתבונן בדמויות קשתים אשוריים שבתבליטים רואה תכופות חייל עטוי שריון וחובש קסדה, חמוש בחרב הגונה, אשר עתים גם נושא צינה נלוה אליו. ואילו בתיאורים של החיל הרגילי המקביל לו בצבאות מפותחים פחות רואים אנו קַשָּׁת במובנה המצומצם והרגיל של המלה (כפי שאמנם היה מצוי גם בצבא אשור, בצד חברו ה״כבד״). ספק אם יכול היה זה להגן על עצמו אפילו

www.daat.ac.il

רגע קל משקרב אליו החייל הרגלי ה״כבד״ של היריב. ברור שלעובדה מעין זו נודעה חשיבות בהכרעה הטקטית בקרב גדול. כאן לפנינו לא רק ציוד שונה ומשוכלל יותר (השייך לתחומו של ה״פיסי״) כי אם, ללא ספק, גם אורח טקטי, שגובש על יסוד נסיון לחימה רב, והמקנה בקרב־מגע תוקף עמידה ועצמה שונים לסוג גייסות זה אף בהיותם בראש וראשונה גייסות ירי.

מצויים היו בימי המקרא גם נתונים צבאיים ״בלתי־פיסיים״ אשר ביחס אליהם לא היתה עדיפות כה חד־צדדית לצבאותיהן של הממלכות הגדולות. כזה הוא, בראש וראשונה, ״כושר לוחמים טבעי״ – תכונה שלא קל להגדירה, והעשויה להשתנות עם הזמנים והנסיבות; אך עם זאת אפשר לראותה בדורות ובמקומות מסוימים כנתון פחות או יותר ודאי. תכונה זו מצויה היתה בדרך הטבע בגופים שבטיים, ובראש וראשונה בשבטים הרריים או נודדים, כתוצאה ישירה של תנאי הקיום ואורח החיים. בהתוספה על נסיבות של טופוגרפיה ושל מצבי לחימה (שחשיבותן כבר הוזכרה), הקנתה תכונה זו לעתים לגופים כאלה הן יכולת התנגדות במעוזיהם והן כושר למלחמת פשיטה והסתננות במרחב – אשר ציינה פרקים כה רבים בתולדות המזרח הקדום. בצבאותיהן של המדינות המאורגנות – כגדולות כבינוניות – היתה תכונה חשובה זו מצויה במידות שונות, הכל לפי טבע ארצו ותנאי קיומו של עם זה או אחר; ולעתים אף בהתאם לריבוד החברתי והמקצועי בקרבו – ובכלל זה מקצוע המלחמה, שיכול היה להיות נחלתם של מעטים יחסית, או רבים יחסית.

במצב זה של עדיפות, הן בנשק והן ביכולת, של צבאות המדינות הגדולות, דרושה היתה מידה של גבורה כדי שברית מדינות בינוניות וקטנות תתיצב בפני צבא כצבא האשורי או המצרי, או הבבלי־הכשדי. רק לעתים רחוקות עלה בידי ברית כזו לבלום את הצבא הכובש; וכנראה שאף פעם לא יכלה להביסו כליל. מדינות אלו, ואף ערי־הממלכה הפיניקיות (אשר להן ודאי שחסר המרחב לחישול כוח צבאי מוחשי), בהתמרדויותיהן התכופות, גילו יכולת רבה בהתגוננות בעריהן המבוצרות. גילוי זה של תכונת לוחמים (באוכלוסיה ובחילות־המצב גם יחד) היה בו לעתים כדי לאזן משהו את יחסי הכוחות במאבקים הבלתי שווים מיסודם.

שכירי חרב

גם בימי המקרא, כבתקופות אחרות, מצוי היה סוג גייסות שלא נכלל בחלוקה תקינה של כוחות לוחמים לפי רקעם המדיני־החברתי והצבאי, אך עם זאת השתבץ במסגרותיהם של אי אלו מן הצבאות ש״דגמיהם״ נמנו לעיל. אלה הם גייסות השכירים, על גוניהם הלאומיים־השבטיים והצבאיים הרבים. הללו השתלבו לעתים לא רק בצבאות אדירים, אלא אף באלה של מדינות קטנות יותר. במקרים לא מעטים העמידה את הגייסות השכירים הללו האוכלוסיה השבטית הקבועה או הנודדת, עתים מרצון ועתים בלחצה של ממלכה כובשת. כן באו הגייסות השכירים גם מקרב ״פליטה״ חברתית שבעמים בעלי מבנה מורכב יותר; ומצויים היו אף שכירי חרב שבאו מחוץ לתחומו של האזור הגיאוגרפי המוגדר כרגיל בתור ״ארצות־המקרא״ (כאלה הם, אל נכון, השרדנים, ואח״כ גויי־הים בכלל[55]).

כמה פנים היו לה להשתלבות גייסות שכירים בצבאותיהן של ממלכות. היתה זו

www.daat.ac.il

ברוב המקרים תופעה הכרוכה במצבים ויחסי כוחות מדיניים־צבאיים שנוצרו במרחב מסוים. אך היתה זו גם תוצאה מובהקת מן המהות הצבאית: הן של המסגרות הצבאיות ה״קולטות״ והן של גייסות השכירים עצמם. אותן מסגרות היו בדרך־כלל מנגנונים צבאיים רב־חיליים, שנהגה בתוכם ״חלוקת עבודה״ מסוימת; אשר הסתעפה והלכה עם השתכללות הצבאות. בשלבים ותקופות מסוימים של ההתפתחות הצבאית הורגש בצבא זה או אחר, עקב מבנהו החברתי־הצבאי, מחסור בסוגים ידועים של גייסות לוחמים, אשר אותו צבא התקשה להעמידם מתוכו. הצרכים הגדלים של התפשטות תוקפנית הגבירו מדי פעם בפעם מחסור זה, מבחינה סגולית ומספרית כאחד. לעומת זאת, האיסטרטיות השבטיות (שהיוו את המקור העיקרי של הכוחות השכירים) וכן חבורות אנשי החרב וגדודי הפשיטה (שהיו מקור משני לא מבוטל) היו בדרך כלל חד־חיליים (כגון בצבא המצרי: קשתים, או ״רגלים־קלים״, מצפון־מזרח אפריקה; ״חיל־רגלים כבד״, בסגנון המיוחד לו, מצפונו של ים־התיכון; ויתכן שתופעות מקבילות מצויות היו גם בשולי הצבא האשורי). הם לבדם לא יכלו להוות צבא מסועף ושלם, אך על־ידי השתלבותם במסגרת צבא ממלכה רב־חילי יכלו גם יכלו למלא את החסר בו, ולהוות אפילו חלק נכבד באחד מחילותיו המסייעים, או אף העיקריים. תופעות אלו ציינו בראש וראשונה ובצורה בולטת את צבאה של מצרים[56], אך ודאי לא אותו בלבד. הידיעות המעטות שמן המקרא על ה״כרתי והפלתי״ יש בהן כדי לקרב את ההנחה שלפחות בתקופת הנצחונות וההתפשטות של ימי דוד לא נעדר יסוד מעין זה גם בכוח הצבאי הישראלי.

שאלה בפני עצמה היא — וזוהי אחת מן השאלות המעניינות שבהיסטוריה הצבאית — האם תמיד היוו הגייסות השכירים תוספת כוח ממשית לצבא הקולט. עצם ההזדקקות לגייסות שכירים היא סימפטום לפער בין השאיפה של מדינה וצבאה להישגים והתפשטות לבין יכולתם. אין לדעת עד כמה נשתמרו בדרך־כלל הליכוד הפנימי והאיתנות באותו כוח צבאי שכונס תחת גגו של צבא לאומי בחלקו ושכיר בחלקו. יש שחוקרי תולדותיהן של מלחמות מציגים שאלה זו אפילו לגבי היסודות הזרים בצבא אשור, שרבו והלכו במרוצת הזמן; אם כי קיים הרושם שמבחינת צבאית־ארגונית הוטמעו ומוזגו היסודות הזרים בצבא אשור במידה רבה יותר מכפי שהדבר נעשה במצרים.

התפקיד השלילי אשר מילאה, בשלהי התקופה שבה אנו עוסקים, ההשענות על השכירים היווניים והאנטוליים בערעור עמידתה של מלכות הפרעונים, עת עלה עליה הכובש הפרסי, משתקף באופן ברור ביותר מן התיאור שבכתבי הרודוטוס.

גייסות השכירים הם הדגמה נוספת לצורך לראות לא רק את המשותף והכללי שבגילויי לחימה ובמצבי מלחמה המציינים את התקופה בכללותה, אלא אף למוד כל כוח צבאי, וכל חלק וחלק בו, בקנה־מידה שיותאם למציאותו המיוחדת — במידה שעולה בידינו להבהיר לעצמנו מה היתה מציאות זו.

נושאים שטרם באו לידי ביטוי מספיק

הנסיון להסתכלות משווה ב״דגמים״ השונים של כוח צבאי בימי המקרא מעמידנו שוב ושוב גם על החסר עדיין בספר זה, בצד שפע הידיעות והניתוחים המצויים בו.

www.daat.ac.il

אך דומה כי ביחס לשני נושאים מורגש במיוחד חסרון זה. בדרך הטבע מופנית התענינותנו לאותם זמנים בהם הגיע צבא ישראל, כפי שיש לשער, אל השלבים המתקדמים ביותר בהתפתחותו וגיבושו, דהיינו לתקופת המלוכה. יש להניח כי בתקופה זו רבו גם בתחום הצבאי, כבכמה תחומים אחרים, השפעות חיצוניות, שבאו לידי ביטוי במידה של חיקוי לצבאות האדירים של הזמן ולחזקים שבצבאות העמים השכנים. אך שורת ההגיון נותנת שבהרכב הצבא ובצורות ארגונו, ומן הסתם גם בנוהגי הקרב שלו, היה בצבאות ישראל ויהודה גם מן המקורי – וזאת כתולדה מנסיבות המקום, האופי, טיב השכנות וצרכי המגן המיוחדים. יש אמנם להודות כי דוקא בפרק זה בתולדות ישראל בקדמותו – עת כבר הפך מבנהו הסוציאלי, הכלכלי והמדיני, וממילא הצבאי, למפוצל ומורכב יותר (ומסתבר שאף ניתן במידה פחותה לדימוי אנאלוגי) – עשוי המחקר להיות קשה במיוחד. הציונים השונים הפזורים במקרא על צבאות תקופת המלוכה המפולגת – ציונים שהם תכופות מקוטעים, עתים סותרים לכאורה, ולרוב סתומים – מחכים עוד לכינוס ולבדיקה מקיפה ושיטתית, שיאפשרו שרטוט תמונה כוללת.

לעומת נושא זה, הכרוך בהבהרת סוגיות בתקופה רבת־חשיבות בתולדות ישראל, הרי הנושא האחר ערכו רב לעיצוב מושגי יסוד כלליים בהיסטוריה הצבאית של התקופה. המבקש לעמוד על שיאי ההתפתחות הצבאית בתחום אלף השנים ומעלה הנסקרות בספר זה, ישא בוודאי עיניו אל צבא אשור, בדרגי התעצמותו השונים וביחוד אל שלביו האחרונים והמשוכללים ביותר. בסקירה רבת הענין של א. מלמט על מלחמות ישראל ואשור שבספר זה[57], מצויות הרבה ידיעות מאלפות וחומר רב למחשבה, על רקע היריעה הנרחבת של מלחמות צבא אשור. ספרו של י. ידין "תורת המלחמה בארצות המקרא" כולל, בחלקו הנוגע לצבא אשור[58], תיאור וניתוח רבי חשיבות של עובדות יסוד על חימושו, מבנהו ואורח־פעלו של צבא זה.

יש להצטער שלא נסתייע הדבר להכליל בספר זה סקירה משלימה, אשר תציג באופן ממצה ושיטתי, תוך השוואות לצבאות קדם אחרים, את האבולוציה ההדרגתית של צבא אשור במבנהו, באמצעיו ובאורחיו הטקטיים. שכן צבא אשור המחיש, יותר מכל צבא אחר בתקופה הקדומה, את תהליך האבולוציה הצבאית האורגנית מחויבת המציאות – עד דרגת ההתפתחות של "צבא שלם", צבא הכולל את כל ענפי יכולת המלחמה (חילות וחילות־משנה לסוגיהם ואמצעי הלחימה) שניתן לטפחם במסגרת נתוניה הטכניים והחברתיים־המדיניים של התקופה. ואולי במיוחד יתבלט ייחודו, אם נשווה את צבא אשור, המייצג את השיא הצבאי של מעגל ארצות הפרת והחידקל, לצבא המייצג את המעגל התרבותי והמדיני הגדול האחר – זה של עמק הנילוס. את ההבדל שבין שני הצבאות מציינים לא במעט גם תפקידם ואופן שילובם של יסודות אתניים זרים שנכללו בצבאות אלה. צבא מצרים לא רק שהשתמש הרבה (למן זמנים קדומים) ביחידות שלמות מקרב שבטים שהוכנעו (כגון שבטי כוש), בעלות חימוש משלהן, ואח"כ גם ביחידות שכירים; אלא שבעשותו כך אף מצא את הדרך "לסתום" את החסר במבנהו המקצועי־הטקטי על־ידי שיבוץ סוגים חיליים שלמים נוספים מן החוץ – אשר תכופות שיוו לו (ובודאי לא מבחינת מראהו החיצוני בלבד) צביון מנומר במקצת, ואשר לא היו עשויים להתעכל אורגנית בגוף היסוד של צבא מצרים הלאומי.

www.daat.ac.il

ואילו בצבא אשור – שאמנם קלט יסודות שבטיים ולאומיים זרים, ואלה ודאי רבים היו – נתמזגו הללו והוטמעו, כנראה, בהדרגה במנעונו החילי־הטקטי המסועף, אך האחיד; ומבחינת השלמות והאיזון של מבנהו הצבאי, כמעט שלא נודע כי באו אל קרבו. שכן, צבא אשור נראה שהצמיח, אם בשלמותו מתוכו, ואם על בסיס של מה שכבר היה מצוי בו, את כל סוגי החילות שנדרשו לו בתוקף מגמות ההתפתחות הצבאית (היוצא מן הכלל היחיד היו כנראה קולעי־האבנים, שהופיעו בו במאוחר, ולדעת חוקרים היו, לפחות בהתחלה, ממוצא לא־אשורי – ויש להניח כי היו בני שבטים הרריים). יתכן, כמובן, שההתרחבות המספרית, וכן ההסתעפות החילית, נעשו תוך הטמעת יסודות נוספים – אשר נראה שבמקרהו של צבא אשור לא היו שונים מבחינת מוצא ורקע שוני מהותי רב־מדי מאותם איכרי אשור מהם התגייס עיקר צבאה; ועל כל פנים לא במידה שנבדלו הכושים, בני־סוריה, או ה״שרדנים״ – ובדורות המאוחרים שכירים יווניים – מבני עמה של מצרים. סיכומו של דבר – עקב שלמות מאוזנת זו בהרכבו ובמבנהו אין בצבאות המזרח התיכון הקדום צבא כצבא אשור, על פניו השונות בפרקי־זמן שונים, המעורר את הרצון לערוך השוואות מאלפות ומפרות, מכל שלוש הבחינות: של זהות התופעות, של דמיונן ושל השוני (במסגרת התנאים המקבילה לכאורה), בינו לבין הצבאות הקלאסיים הגדולים (כגון הצבא המקדוני והצבא הרומי).

מבט מסכם

הערות והערכות אלו מכוונות לבחינת שתי פניה של תופעת המלחמה בגילוייה שבימי המקרא: הכוחות שפעלו במלחמה ותהליכי ההתמודדות עצמם. מאופן בחינתם של אלה נובעת גם הגישה המסכמת אל הערכת תוצאותיהן של מלחמות – שהן הגילוי הבולט ביותר להשפעתה של ההתרחשות הצבאית על מהלכה של ההיסטוריה בכללה. לפיכך, זוית הראיה הנכונה להתבוננות בתוצאותיהן של ההתנגשויות בין כוחות מזוינים (והדבר נכון, כמובן, לגבי כל תקופה) היא אותה זוית הראיה אשר השימוש בה חייב לעבור כחוט השני דרך כל ההסתכלות בכוחות המתנגשים ובהתנגשויות עצמן; יש לראות באלה לא רק התנגשויות של צבא בצבא, או איסטרטיה שבטית אחת באחרת – אלא של עם בעם, חברה בחברה, אורח קיום אחד במשנהו, גוף מדיני־שלטוני ביריבו, תרבות בתרבות. רק ראיה כוללת כזו מאפשרת להבין טיבו של כוח לוחם, ומפיצה אור על התלקחות מלחמות ומהלכן; ורק היא תורמת להערכת תוצאותיהן – לגבי מנצח ומנוצח כאחת – על שלל השפעותיהן האפשריות השונות.

ספר זה עוסק, לכאורה, באספקט ״מקצועי״ מאוד בתולדותיהם של עמים ומדינות – ובמעגל ארצות, אשר אינן נמנות דוקא על אלו הקובעות כיום את מגמות ההתפתחות ההיסטורית. נקל לו לקורא העברי להיתפס להרהור: ״בשבילנו – ודאי יש בזה ענין לאומי־היסטורי ואף סנטימנטלי; אך, בעצם, היש בו עוד משהו?״ אף על הרישא שבהרהור זה מותר, ללא ספק, לומר: ״דיינו״. אולם הפרספקטיבה הנכונה והמציאותית של הפרשיות המתוארות בספר זה מותנית בכך שהקורא יראה אותן תמיד על רקע שתי עובדות יסוד, שענין להן אצל אותה ראיה כוללת שהיא, כאמור, הדרך הנאותה להסתכלות בתופעות מלחמה ובתהליכיה:

א. כאן, במזרח הקדום, ניצבה עריסתה של אותה תרבות ענפה ומגוונת שבמעגלה אנו מוסיפים לחיות אף כיום.

ב. במרחב זה – המזדהה בכללו עם המושג הגיאוגרפי של ימינו "המזרח התיכון" – צמחו לראשונה, במידת הידוע והמוכר לנו, הצבאות על ארגונם, הטכניקה הנלוית אליהם, אמנות המלחמה ותורותיה.

זהו הרקע להתבוננות בתוכנו של ספר זה.

הערות

1 וידועה הדוגמה ליישום מוצלח כזה במסעו של גנרל אלנבי בארץ־ישראל, במלחמת־העולם הראשונה. דוגמה הקשורה במעשהו של יהונתן בן שאול ליד סלעי בוצץ וסנה שבמבואות מכמש. ועיין: O.L. Spaulding (ed.), Warfare, A Study of Military Methods from the Earliest Times, 1939, p. 5ff; והשוה, בעקבות שאול ויהונתן מערכות ב–ג (ת״ש), עמ' 72; וכן, מערכות מח–מט (תש״ח), עמ' 44.

2 פרט למספר ציונים, בעניינים שבגבול הפסיכולוגיה והפיקוד, אשר טרם פג ערכם. את נוסח ה"עיקרים" נוח למצוא בספר של קול. לנצה, K. H. Lanza, Napoleon and Modern War, 1943, שבו מובא כל אחד מה"עיקרים" בלוית הסבר על רקע תנאי הלוחמה שבראשית מלחמת־העולם השניה.

3 הגדרה קצרה מאוד ושימושית ניתנה ע"י גנרל פולר בפרק המבוא לספרו על לוחמת השריון, ועיין: J.F. C. Fuller, Armourd Warfare, 1943, p. 11. הצגת רשימת העקרונות הבריטית–תוך הצעות ליישומה לצורך עיון היסטורי – באה בפתח ספרו של קול. א. בארן, אמנות המלחמה, בהוצאת "מערכות" תשי"ח. הרשימה האמריקאית מוסברת בנספח לספרו הנ"ל של קול. לנצה. לגרסאות שונות (ובכלל זה תוספות שלאחר מלחמת העולם השניה), עיין במאמרים השונים שתרגומיהם הופיעו ב"צקלון": מה חדש בעקרונות המלחמה?, מאת דנהלת דאימון הצבאי במפקדת הצבא האוסטרלי, צקלון 2 (1953), עמ' 3; לויט.־קול. א. ולגה, להאחדת עקרונות המלחמה, צקלון 6 (1953), עמ' 9; גנ.־מיור א. ואנטי, על עיקרי האסטרטגיה לפי לידל־הארט, צקלון 11 (1954), עמ' 3; קול. י. פ. סטיסי, עקרונות המלחמה – באספקלריה קנדית, צקלון 41 (1956), עמ' 22; קפ. ת. פ. מאק־קאנה, עשרה עיקרים וארבעה כללים של מאו, צקלון 112 (1962), עמ' 19; קפ. צ. ב. גרוזמאן, מחשבות אחדות על עקרונות המלחמה, צקלון 114 (1962), עמ' 22.

4 R. A. Preston—S. F. Wise—W. D. Werner, Men in Arms, 1956, p. 3, ושם (עמ' 3–7) גם הצגה מפ־רטת ומסברת של ה"עקרונות", בעיקר על יסוד הרשימה הבריטית המתוקנת שלאחר מלחה"ע השניה.

5 C. F. Stacey, The Study of Military History by Service officers, Canadian Army Journal, October 1957, p. 74.

6 וכך מבוטאים ה"עקרונות" של ניידות ושל הפתעה גם יחד אף בכתובת מישע מלך מואב: "ואהלך (אל העיר נבו) בלילה ואלחם בה מבקוע השחר עד הצהרים ואוחז בה" (שו' 15–16). והשוה במאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ' 230.

7 עיין במאמרו של י. אפעל, בכרך זה, עמ' 83 ואילך.

8 עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ' 357–360.

9 עיין לעיל עמ' 444–445.

10 דוגמה מענינת לניתוח שורת קרבות ומבצעים מתקופות שונות, לפי "שאלון" של עקרונות המלחמה (במקרה זה – בנוסחתם הבריטית), ימצא הקורא בספרו של א. בארן, אמנות המלחמה, תשי"ח, עמ' 69–70, 77–83, 91–93, 100–110, 122–125, 132–138, 152–158, 164–174, 186–191, 205–214, 224–227, 231–239, 253–261.

11 בדומה מניח י. ידין, לגבי תיאור מערכת קרקר בכתובת שלמנאסר הג' – כפי שהעיר בשעת דיון בסוגיה זו – כי גם כאן, הדגשת הרכב הכוחות של ברית מלכי סוריה ועצמתם באה מתוך מניעים מעין אלה.

12 עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 50 ואילך.

13 עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ' 326–328.

14 עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ' 320–321.

15 עיין במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ' 342–349.

16 עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ' 317–341.

17 במבואו לשלושת הכרכים של ספרו על המלחמות המכריעות של עולם המערב, ועיין: J.F. C. Fuller, The Decisive Battles of the Western World 1, 1954, p. 2.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

18 כך — כאשר במסגרת נסיונו להעלות היסטוריה אוניברסאלית בעלת הסבר אוניברסאלי, בחיבורו רב הכרכים (A T. Joynbee, A Study of History, 1933—1960)—מרבה הוא להעלות עניינים צבאיים; ובמיוחד ב״רש הוא אנאלוגיות מתקופות מאוחרות לגבי אותו צבא מצבאות תקופת המקרא שהעסיקו במיוחד — הוא צבא אשור. ודומה כי מבחינה זו קלעו שתי הערותיו השנונות של ריצ׳רד פירס (R. Pares) בספרו The Historian's Business, 1961 ״וכן אדיש הוא (פרופ׳ טוינבי) לדברים כגון ההתפתחות של טכנולוגיה מדעית או של אמנות המלחמה; ואמנם אין דברים אלה מתקדמים ברציפות בכיוון אחיד — אך הרי ודאי שאין הם בגדר מחזורי התפתחות החוזרים על עצמם״ (עמ׳ 32); ועוד נאמר שם, בעיקר לגבי אופן מתיחת האנאלוגיות ע״י טוינבי: ״שימוש נועז באוצרות הביטוי מכפי שנחשב בדרך כלל למותר״.

19 למצב מסוג זה השווה את מסעו של סתי הא׳ לארץ ישראל; ועיין במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 40—46.

20 עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 329 ואילך.

21 עיין, בכרך זה, במאמריהם של: א. מלמט, עמ׳ 245; י. ידין, עמ׳ 332—339; ש. ייבין, עמ׳ 362—399; א. שטרן, עמ׳ 400—409; מ. גיחון, עמ׳ 410—425; ועוד.

22 קרב־הבינים נתפס תכופות על־ידי הצדדים הלוחמים כצורה של משפט אלהים, והיה נוהג בארצות המזרח עד לזמנים מאוחרים. כך, למשל, נערך קרב־בינים באחת המערכות המכריעות, בין הכובשים המוסלמים לבין הפרסים הססאניים כ־1650 שנה מאוחר יותר, מערכה שהביאה לתבוסתה של ממלכת פרס; הדבר אירע בשנת 633 לסה״נ, כאשר נערך תחילה דו־קרב בין שני המצביאים — הערבי והפרסי — ועם נצחונו של הראשון נס צבא הפרסים כולו. והשווה בכרך זה, עמ׳ 145, הע׳ 14.

23 עיין במאמרו של י. ידין בכרך זה, עמ׳ 356; וכן בספרו, תורת המלחמה בארצות המקרא, תשכ״ג, עמ׳ 233.

23א לפי מה שהעלה א. אנדריוס (A Andrews, The Greek Tyrants, 1962, pp. 31—33) נתגבש במדינות־הערים היווניות נוסח החימוש של הלוחם ההופליט, וכן אורח־הקרב הפלנגי המכונס הכרוך בכך, רק במאה הז׳ לפסה״נ; ואילו קודם־לכך נוהג היה בצבאות יוון אורח קרב שונה, אינדיבידואלי למחצה, שכרוך בו נוסח חימוש (ובכלל זה חימוש המגן) של לוחם יחיד (ה״אריסטוקרט המומחה לקרב״ כהגדרת אנדריוס), ודומה לזה הוא אורח הקרב ונוסח החימוש של גלית כפי התיאור שבמקרא. לפיכך, רב עוד יותר הספק, אם הרקע האגיאי המשוער של הפלשתים יש בו כדי ללמד על מציאות הפלנגה בצבאם.

24 ועיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 127, 129.

25 עיין: י. ידין, תורת המלחמה בארצות המקרא, תשכ״ג, עמ׳ 231—234.

26 עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 170 ואילך, וביחוד עמ׳ 175.

27 עיין: י. ידין, גיאוגרפיה צבאית של הגליל, מערכות ס (תש״ך), עמ׳ 14 ואילך; וכן מאמרו, בכרך זה, עמ׳ 180.

28 עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 176 ואילך, וביחוד עמ׳ 179—180.

29 בכך מקביל תיאור זה, כמעט בצורה מילולית, לתיאור המהימן של כיבוש התבור המצוי בקורות מלחמותיהן של ממלכות הדיאדוכים בארץ־ישראל, כיבוש שבוצע ע״י צבא אנטיוכוס הג׳, במסעו בשנת 218 לפסה״נ, כמסופר אצל פוליביוס (ספר ה, פרק 70). ואותו מעשה עצמו שוב חוזר ונשנה, כמעט בדיוק, בשעת כיבוש התבור ע״י הגייסות הרומיים של פלקידוס, בשנת 67 לסה״נ (יוסף בן מתתיהו, מלחמות ד, א, ח); והשווה: אל. גלילי, כיבוש הארץ ע״י צבא הסלבקים, מערכות פב (תשי״ד), עמ׳ 64—66.

30 עיין בכרך זה, עמ׳ 26, הע׳ 16; עמ׳ 341, הע׳ 61.

31 עיין במאמרו של ז. קלאי, בכרך זה, עמ׳ 134 ואילך; וכן במאמרו של ש. ייבין, עמ׳ 152—154.

32 עיין במאמרו של י. אהרוני, בכרך זה, עמ׳ 40—46.

33 עיין במאמרו של י. ידין בכרך זה, עמ׳ 170—176.

34 עיין בכרך זה, במאמריהם של: ש. ייבין, עמ׳ 149—165; י. ידין, 170—176.

35 עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ׳ 210 ואילך.

36 עיין בכרך זה, במאמריהם של: י. פולוצקי, עמ׳ 17—26; א. מלמט, עמ׳ 246 ואילך.

37 עיין: ש. ייבין, ספר מזי״א, תרצ״ה, עמ׳ 166.

38 על ההשקפה שמערכת גבעון היתה נגד ברית של מלכי הדרום עיין במאמרו של י. אפעל, בכרך זה, עמ׳ 79—90.

39 עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ׳ 352—354.

40 דוגמה מעניגת למצב מעין זה (מתקופה קדומה יותר, ומן הצד המצרי) הוא מסעו של רעמסס הב׳ נגד החתים. האלמנטים האסטרטגיים הבולטים שבו היו: תחילה הכבתו (במסע המלחמה של השנה הקודמת) של בסיס קדמי בחוף הפיניקי; ואח״כ (ככל הנראה) נסיון להכריע בנפרד את קדש, זו בעלת־בריתם החשובה של החתים שבסוריה התיכונה; ומסתבר שלשם כך הופנה המסע בהקדם אל פנים הארץ.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

41 עיין בכרך זה, במאמריהם של ח. תדמור, עמ' 261—285; ב. מזר, עמ' 286—295.

42 עיין הע' 40.

43 עיין במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ' 242-243.

44 באשר למסע הראשון, הניח י. ידין שהשתמשו הארמים בעמק סוכות בתור בסיס קדמי לשלב השני של מסעם, דבר שהיה מצריך תחילה חדירה לעומקו של הגלעד (ועיין בכרך זה, במאמריהם של י. ידין, עמ' 176—180; ב. מזר, עמ' 210—212). לפי תפיסה זו של המסע היה כנראה גם רצון לזכות בשני יתרונות: של החשבון המדיני והתכלית האופרטיבית גם יחד. על המסע השני עיין: י. ידין, גיאוגרפיה צבאית של הגליל, מערכות ס (תש״ך), עמ' 21.

45 עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 182—189.

46 עיין במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ' 296—299.

47 עיין במאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ' 232—236.

48 עיין: R. A. Preston—S. F. Wise—H. O. Werner, Men in Arms, 1956, p. 1

49 עיין: H. Delbrueck, Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte3, 1921.

50 עיין: J. Laessoe, People of Ancient Assyria, 1963, p. 112. על מציאותה של יכולת חרושת נשק מעין זו למדים אנו אף מתעודות מאוגרית מפרק זמן קדום יותר; ועיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ' 318, 323.

51 היסטוריונים צבאיים מסוימים, כגון גנ. פולר הבריטי (עיין: F. C. Fuller, The Decisive Battles of the Western World 1, 1954, p. 8) נוטים לייחס, בהערכת מערכת־קדש, משקל מסוים לאפשרות שאצל החתים היה נשק הברזל מצוי הרבה יותר מאשר אצל המצרים.

52 עיין: Ch. Singer—E. J. Holmgard—A. R. Hall (Ed.), History of Technology 1, 1948, p. 597. לפי הדעה המובעת בספר זה שימש אותו ברזל כעתודת חמר גלם אסטרטגי לחרשי הנשק של צבא אשור. ותודתי נתונה לפרופ' י. ידין על ההתעניינות שגילה בענין זה ועל הטרחה שטרח בהבהרתו. בדומה נמצאו, למשל, במחסני מצודת שלמנאסר שבחגורת הביצורים החיצונית של כלח (אשר נחפרה לפני שנים מעטות), ערמות ערמות של שריונים עשויים לוחיות ברונזה או ברזל, שבחלקם היו מיועדים לאבטחת סוסי מלחמה; ועיין: J. Laessoe, People of Ancient Assyria, 1963, p. 112.

53 עיין לעיל עמ' 447.

54 עיין במאמרו של י. פולוצקי, בכרך זה, עמ' 17—26; ובמאמרו של י. ידין, עמ' 332.

55 עיין בכרך זה, במאמרים של ש. ייבין, עמ' 13—14, ושל ב. מזר, עמ' 125—128.

56 עיין במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ' 14.

57 עיין במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ' 241—260.

58 עיין: י. ידין, תורת המלחמה בארצות המקרא לאור הממצאים הארכיאולוגיים, תשכ״ג, עמ' 293—405.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מפתח אישים

אביגיל 345, 346, 347
אביה 198, 411, 416
אביטל 150
אבימלך בן גדעון 76, 77, 120, 121
אבימלך מלך גרר 131
אבימלך מלך צור 93
אבישי 158, 159, 162, 165, 196, 204, 359
אבלפיאל 328
אבנר 149, 151, 166, 168, 169,
אבצן 76
אבשלום 160–161, 162, 173, 346, 347, 354, 359
אדדנירדי הב׳ 243
אדדנירדי הג׳ 216, 218, 220, 251, 261
אדני־צדק 81
אהוד 75, 118, 166
אוביל 360
אוסרכון הד׳ 272, 274
אוריה 170, 171, 176
אחאב 176–180, 199, 208, 211–213, 218, 228, 232, 238, 239, 242, 246, 247–250, 251, 258, 390, 394, 399, 406, 455, 461
אחז 202, 203, 218, 259, 263, 264, 269, 286, 288
אחזיהו בן אחאב 198, 213, 232, 238
אחימות 272 273
אבינדב 173
אחימלך 279
אחיתופל 161 163
אח׳נאתון 14, 49, 51, 52, 52, 54, 61
אילוי 76
איש־בשת 144, 149, 150, 156, 166, 168, 173
אכאס 279
אכיש 125, 138, 150, 425
אלה 178, 208
אליעזר בן זכרי 358
אלישע 213, 214, 232, 237
אלנתן בן עכבור 312
אלעזר בן דודו 163
אמון 260
אמנאמאפא 342, 349
אמנון 150
אמנחתפ הב׳ 33–37, 48, 89, 324
אמנחתפ הג׳ 14, 49, 61
אמציה 195, 196, 201, 202
אנדרותא 53
אנטיוכוס הג׳ 473
אסא 8, 209, 420, 421, 423
אסחל 279
אסנפר 256
אסרחדון 205, 256, 275, 278–282, 293, 313
ארונה 151, 163
ארחלני 247
אשבעל עיין איש־בשת
אשור־בלכלא 242
אשורבנפל 122, 205, 245, 256, 281–282, 285
אשורדן הב׳ 243
אשורנצרפל הב׳ 209, 244, 245, 246, 258, 321, 395, 400
אשוררבי הב׳ 243
אתבעל הב׳ 289
אתי הגתי 162

בורנבוריש 52
בירידיא 51, 53
בן הדד הא׳ 209
בן הדד הב׳ 176–180, 211–213, 218, 219, 220, 226, 246, 249, 250, 251, 394, 460, 461
בן הדד הג׳ 214, 216, 219, 261
בן חנן 187
בן טבאל 264
בניהו 162, 355, 359
בעל חנן 360
בעל מלך צור 280
בעשא 209, 210, 394, 421
בעשא בן רחוב 247, 250, 258
בר־כוכבא 8, 443
ברנבריש הכשי 9
ברק 92, 98, 100,–103, 110, 113
בת־שוע 70, 77

גדליה 296, 309, 311, 314
גדעון 75, 77, 88, 110–123, 142, 144, 164, 340, 341, 349, 356, 454, 455
גורגיאס 417, 424
גלית 8, 125, 127, 139, 140, 168, 169, 454
גנדבו 212, 247

דבורה 9, 74, 88, 91, 98–101, 104, 106, 108, 110, 113
דביר 81
דוד 8, 70, 76, 78, 83, 85, 86, 88, 89, 120, 131, 138, 140, 144, 149–165, 166, 168–170, 176, 188, 190, 193, 194, 195 – 198, 199, 202, 204–205, 206, 207, 208, 210, 222, 225, 238–240, 243, 250, 251, 258, 262, 282, 292, 345–347, 350–361, 386, 388, 397, 410, 412, 415, 417, 418, 420, 422, 423, 425, 426, 435, 436, 446, 455–458, 461, 463, 469
דודי 355

הדד 197, 204
הדדעזר בן רחוב 159, 160, 161, 165, 176, 206–209, 243
הדדעזר מלך דמשק עיין בן הדד הב׳
הדרם 160
הוהם 81
הורדוס 8
הושע בן אלה 255, 259

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

זאב 111, 120
זבדי 360
זבדיה 355
זבח 111, 120, 121
זורתא 53
זכר 214
זכרבעל 242
זמרי 178, 208
זמרלים 328
זרח הכושי 8, 423

חאתשפסות 17
חורי 342, 344, 345, 348, 349
חזאל 213, 214, 216, 240, 251
חזיון 208, 219
חזקיהו 8, 203, 273, 274, 276, 278, 284, 286—292, 294, 311, 396, 422
חירם 160, 207, 263
חלדי 355
ח׳מורבי 328
חנון בן נחש 157, 161, 162, 175
חנון העזתי 264, 266, 269, 270, 271

טריפון 418, 419

יְאֻבִּדי 259, 260, 269, 270
יאיר 76
יאשיהו 9, 189, 282, 285, 294, 296—299, 308, 311, 312, 355, 357, 360, 396
יבין 73, 74, 77, 91, 92, 93, 98, 99, 103
יהוא 212, 213, 214, 237, 244, 248, 251, 259, 397
יהואחז בן יהוא 214, 220, 251
יהואחז בן יאשיהו 299
יהואש מלך ישראל 214, 216, 237
יהואש מלך יהודה 282, 395
יהודה המכבי 89, 417, 418, 429
יהויכין 303—306, 308, 313
יהויקים 299, 300—302, 312, 393
יהונתן בן שאול 453, 472
יהונתן בן עוזיהו 360
יהורם בן אחאב 199, 200, 205, 213, 220, 227, 228, 232—234, 236 — 239, 433
יהורם בן יהושפט 198—201, 213, 249, 258
יהושע 8, 9, 59, 60, 73, 74, 79—89, 91, 96, 105, 326, 327, 329, 332, 417, 446, 455, 458
יהושפט 198, 199, 205, 212, 213, 227, 233, 236, 237, 239, 249, 294, 325, 406, 421, 423, 425, 433, 434, 436
יואב 99, 151, 152, 158, 159, 160, 162, 165, 168—171, 175, 176, 196, 197, 204, 351—355, 359
יובב 93, 94
יוחנן הורקנוס 203
יונתן 134, 136, 137, 144
יועש 360
יותם 202, 216, 217, 325, 422
יזיז 360
יחדיהו 360
ימני 273—276, 284
יעחמס הא׳ 4, 9, 12, 13, 15, 338
יעחמס בן אבאנא 120
יעיאל 348
יעל 74, 98
יפיע 81
יפתח 76, 77, 118, 158, 225, 238, 356
יראיה 309
ירבעם 182, 186, 189, 209, 391
ירבעם הב׳ 165, 216, 217, 219, 237, 251, 252, 259, 394, 461
ירובעל עיין גדעון
ירחע 61
ירמיהו 299, 301, 302, 306, 309, 312
ישבעם בן זבדיאל 355
ישבעם בן חכמוני 164
ישמעאל בן נתניה 311, 313
ישעיהו 218, 286, 288, 292, 293

כושן רשעתים 77
כלב 86
כניהו בן אלנתן 302, 308, 312

לבאיא 53, 56, 70
ליסיאס 418

מוחמד עלי 4
מוּרְשִׁלִשׁ 324
מוּתַלִּשׁ 24, 26, 27, 30
מישע 199, 210, 213, 220, 221—230, 232—234, 237—240, 433, 472
מנחם 252, 253, 259, 263
מנשה בן חזקיהו 294, 395, 422
מעשיהו 348
מקלות 355
מַרְא עיין בן הדד הג׳
מראדך־בלאדן 269, 270, 271, 287, 311
מרנפתח 41, 55, 62, 64, 74, 78, 85, 107, 108, 125
משה 59, 71, 329
מתנת 267, 268, 276, 279

נבוזראדן 309, 310
נבוכדראצר הא׳ 212
נבוכדראצר 285, 299—306, 309—312, 314, 418, 423
נבופלאצר 299
נבל 345, 346
נחש 157, 353
נכו 9, 297—299, 311, 312, 461
נרגל שראצר 310

סיאמון 184, 197, 205
סיחון 31, 59, 64, 70, 222, 225, 232, 238
סיסרא 9, 10, 64, 74, 77, 98—103, 124
סנחריב 8, 181, 205, 275, 276—278, 279, 282, 284, 286—295, 304, 313, 395, 396, 402, 404, 414, 418, 423
סרגון הב׳ 8, 83, 188, 205, 207, 255, 256, 260, 269—276, 278, 282, 283, 284, 286, 287, 405, 409, 466
סרדור 252
סרון 417
סתי הא׳ 15, 40—43, 45—46, 54, 56, 62, 70, 71, 73, 77, 105, 107, 188, 348, 456, 473

www.daat.ac.il

עבדון 76
עגלון 77, 166, 225
עדינו 163, 164
עוג 59
עוזיהו 201, 202, 205, 216, 220, 250, 252, 259, 262, 263, 283, 348, 415, 422, 434, 461
עורב 111, 120
עזור 272, 273, 284
עזמות 360
עזרי 360
עזריה עיין עוזיהו
עירא 162
עמרי 210, 212, 213, 214, 216, 221, 222, 225—228, 238, 239, 244, 390
עמרי בן מיכאל 358
עמשא 151, 359
עשהאל 355
עתליה 249
עתניאל 74, 86, 355

פדי 276—278, 288, 290, 291
פול עיין תגלת פלאסר הג׳
פורה 115
פותיח׳פה 53, 54, 56
פיענחי 283
פסמתיך הא׳ 281, 282, 285, 297, 298, 299, 311, 312
פסמתיך הב׳ 306, 311
פקח 202, 203, 218, 253, 255, 263, 264, 394
פקחיהו 253
פראם 81

צדקא 276, 277, 279, 290
צדקיהו 302, 305, 306, 308, 310, 313
ציבא 346, 347
צלבעל 279
צלמנע 111, 120, 121

קסטיוס גלוס 8, 89, 417

רבשקה 278, 292, 446
רחבעם 182—184, 188, 189, 198, 219, 282, 388, 398, 410—413, 415—420, 422, 424, 435
רב־אדי 324, 325
רזון 121, 208, 219
ריכרד לב־האריה 418
רֻכִבְת 268, 276, 277
רֵעֻ 270
רעמסס הב׳ 15, 17, 22—28, 30, 40, 54, 55, 62, 64, 70, 73, 74, 92, 107, 125, 188, 324, 327, 329, 330, 332, 341, 342, 344, 348, 386, 451, 458, 467, 473
רעמסס הג׳ 33, 47, 56, 62, 74, 107, 124—128, 131, 348, 386
רעמסס הד׳ 47
רעמסס הו׳ 75, 104
רצין 202, 203, 218, 253, 263, 264, 267, 268

שאול 8, 88, 89, 120, 131, 132—134, 136—144, 149, 150, 154, 156, 157, 162, 163, 164, 166, 195, 204, 206, 239, 243, 352, 387, 397, 417, 418, 421, 423, 425, 454
שבי 161
שבכא 284, 287
שבע בן בכרי 151, 162, 354, 359
שבתכא 276
שובך 159, 176
שֻׁורְדַתַא 53
שׁוּרַתֻם 52
שישק 172, 182—189, 198, 205, 208, 219, 410, 411, 417, 423, 435, 436, 437, 461
שִׁלְכַּנִי 271, 272
שלמה 10, 65, 85, 89, 105, 162, 165, 172, 173, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 197, 198, 202, 210, 213, 219, 222, 225, 243, 244, 248—251, 262, 287, 350, 354, 357, 359, 360, 361, 388, 389, 390, 396, 397, 398, 406, 410, 412, 423, 427, 434, 436, 463
שלמנאסר הג׳ 208, 209, 211, 212, 214, 216, 226, 232, 244, 245, 246—248, 250—251, 257—260, 281, 283, 401, 458, 472, 474
שלמנאסר הד׳ 220, 251
שלמנאסר הה׳ 255, 269, 270
שמאד 52
שמגר 75, 77, 98
שמה 152, 164
שמואל 131—134, 140, 465
שמעי 360
שמשון 76, 129, 132, 168
שפט 360
שפטיהו 358
שַׁהֻלְדַר 276, 277, 279

שׂאנהת 168, 169
שריה 309

תגלת פלאסר הא׳ 122, 206, 207, 242, 243, 256, 257, 460
תגלת פלאסר הב׳ 243
תגלת פלאסר הג׳ 94, 205, 218, 220, 242, 245, 251, 252, 253, 255, 259, 261, 262, 264, 266, 267, 269—272, 276, 282, 284, 286, 394, 459
תולע 76
תועי 159, 160, 207
תחותימס הא׳ 17
תחותימס הג׳ 6, 8, 13, 15, 17, 18—20, 22, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 41, 47, 48, 89, 94, 99, 103, 108, 188, 324—327, 330, 339, 340, 457, 458, 467
תלמי 150, 157, 160
תרהקה 279, 281, 292, 293, 295

אתר דעת - מכללת הרצוג

מפתח שמות גיאוגרפיים ואתניים

אבל בית־מעכה 7, 162, 209, 253
אבל מחולה 117, 118, 123, 237
אבן העזר 76, 77, 129, 131—133
אדבאל 268, 269
אדום 54, 59, 70, 71, 75, 77, 141, 157, 158, 160, 161, 165, 182, 188, 190—205, 208, 213, 216, 218, 219, 221, 232, 233, 234, 236, 240, 249, 261, 266, 269, 272, 273, 274, 276, 289, 306, 348, 411, 418, 427, 433, 434, 436, 462
אדורים 184, 203, 411, 416, 418, 419
אדם 118, 119, 120, 172, 174, 175, 184, 204, 218, 233, 354
אדמים 187
אדר 184, 186, 187
אדרעי 75, 158
אובות 60, 77
אוגרית 124, 126, 317, 318, 319, 322, 323, 325, 326, 341, 474
אוזו עיין אוסו
אולזה 44, 45
אומן־מנדה 296
אונו 61, 309
אוסו 44, 45, 276, 289
אופיר 190, 198, 199, 202, 203
אור 320
אורונטס 17, 22, 24, 26, 27, 28, 32, 34, 35, 43, 125, 206, 381, 384
אורשו 321
אזור 276, 277, 290
אח׳למו 243
אילון 61, 88, 183, 184, 186, 263, 416, 417, 418, 420
אילת 111, 161, 188—192, 198, 202, 203, 205, 206, 207, 213, 214, 216, 218, 427, 433, 434
אכזיב 289, 291
אכית 34
אכשף 93, 96, 97, 100, 108, 348
אלון בצענים 99, 101
אלימות 188
אלישה 126
אלישר 341
אללח׳ 335, 381, 384
אלם־חלך 327
אלעלה 75
אלתקה 277, 284, 290
אמק 27, 28, 73, 126, 242—244, 448
אמורים 70, 71, 75, 80—85, 87, 90, 110, 125, 417
אמנה 247, 258
אנחרת 36, 37
אנטוליה 49, 80, 125, 241, 270, 276, 286, 319, 321, 333, 335, 337, 341, 408, 469
אנק 35
אסן 247
אפי 64
אפס דמים 138, 153
אפק 35, 60, 129, 132, 141, 142, 144, 281, 302, 303, 313, 455
אפק (שבעבר הירדן) 180, 211, 220, 226, 250, 258
אפרים 61, 76, 78, 100, 117, 118, 120, 129, 134, 149, 150, 155, 156, 162, 163, 186, 256, 259, 288, 312, 356
אקרית 97
ארוד 126, 242, 244, 247, 262, 263, 285, 289
ארם 122, 149, 156 — 161, 162, 171, 172, 175—180, 196, 197, 202, 203, 204, 206—218, 220, 226, 229, 237, 238, 240, 242—244, 246, 249—252, 257, 258, 259, 261, 268, 283, 301, 353, 354, 413, 443, 455, 456, 457, 460, 461, 463, 474
ארם בית רחוב 157, 247, 258
ארם דמשק 161, 197, 206—209, 210—219, 229, 232, 233, 244, 247, 250—253, 257, 261, 267, 461, 463
ארם נהרים 6, 122, 165, 243, 244, 257, 299
ארם צובא 141, 157—160, 165, 195, 206, 207, 258
ארנון 7, 28, 31, 214, 222—228, 233, 234, 237, 238, 246
ארפד 218, 252, 262, 263, 270, 465
ארץ שועל 135, 136
ארצא 266, 278
אררט 83, 218, 251, 286, 459, 462
אשדוד 8, 125, 128, 129, 130, 153, 261, 262, 263, 272—275, 276, 278, 282, 284, 285, 287—291, 294, 299, 422
אשור 3, 7, 18, 122, 136, 149, 158, 159, 203, 205, 206, 209, 212, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 232, 233, 240, 241—253, 255—257, 259, 261—264, 266—284, 286—294, 321, 396, 397, 405, 409, 414, 422, 423, 443, 446, 447, 456—471, 473, 474
אשחת 435
אשקלון 55, 56, 125, 128, 129, 130, 153, 261, 262, 267, 268, 272, 273, 275—285, 287, 291, 294, 299, 301, 302, 303, 386
אשר 61, 64, 70, 71, 73, 76, 78, 101, 111, 149
אשתמע 419, 420
אתורן 36

בארות 80
באר חפיר 430, 431, 432
באר ירוחם 428, 432, 435
באר שבע 6, 203, 206, 351, 411, 412, 419, 426, 432, 435

www.daat.ac.il

בבל 3, 7, 50, 52, 93, 206, 243, 252, 269, 276, 287, 288, 296, 297, 299—306, 308—314, 397, 459, 460, 461, 462, 468
בוצ׳זכוי 341, 384
בוצץ 137, 472
בורים 184, 186
בזק 60, 88, 133
בִּידוּ 82
בית אָוֶן 137, 145
בית־אל 60, 67, 69, 74, 76, 101, 107, 134, 136, 144, 313, 339
בית בַּחְ׳יַ 244
בית במות 223, 228, 238
בית ברה 118
בית גוברין 8, 9, 292
בית דגון 276, 290
בית דבלתים 223, 224, 228
בית הגן 7
בית זית 289
בית חורון 8, 73, 82, 87, 136, 182, 184, 417, 418
בית יַכִּן 266
בית ירח 365
בית ירחם 187, 436
בית כַּר 133
בית לחם 8, 18, 131, 144, 150, 152, 153, 154, 236, 308, 310, 416, 419, 421, 434
בית נט פה 9
בית נתיף 139
בית עגלים 375, 376, 384
בית עדן 244
בית עזמות 136
בית עלם 184
בית ענת 45, 188
בית צור 8, 139, 372, 416, 418, 419
בית שאן 40, 41, 42, 45, 46, 48, 56, 62, 64, 65, 70, 71, 73, 75, 127, 129, 131, 133, 141, 144, 156, 181, 184, 185, 186, 189, 237, 333, 386, 393, 456
בית השיטה 455
בית שמש 8, 34, 68, 69, 74, 129, 139, 263, 295, 308, 399
בית תפוח 184, 186
ביתר 154
בלואת 248, 401, 402
במות בעל 238
בני ברק 276, 277, 290
בני־חסן 337
בני ימין 327
בני קדם 110, 113, 206
בנימין 61, 75—78, 86, 100, 129, 133, 134, 136, 137, 144, 149, 150, 156, 162, 163, 166, 184, 186, 292, 309, 313, 327, 416, 454
בעל ראש 259
בעלת 182, 424
בעלת באר 435
בעל מעון 223, 224, 228
בעל פרצים 155
בצר 223, 228
בצרה 6, 158, 197, 202
בַּקְנִי 266
בקעת הלבנון 92, 207, 250, 253, 258, 263, 348
בקעת מצפה 96, 97
בקעת קינא 20, 22, 30
בריעה 61
בשן 157, 159, 209, 220, 216, 217
בְּשְׂרִי 242

און הירדן 43
גבל 195, 204, 242, 244, 247, 262, 263, 289, 324, 325, 327
גבע 39, 78, 136, 137, 144, 155, 421
גבעה 133, 134, 144, 327, 325
גבע הפרשים 39
גבעון 53, 66, 73, 75, 79—89, 133—136, 137, 144, 150, 164, 166, 169, 184, 359, 396, 446, 473
גבע שמן 36
גבעת בנימין 88, 131, 134, 144, 150
גבעת המורה 112, 116, 141
גבעת רפד 428, 434
גבעת שאול 7, 136, 137, 140, 387, 421
גבתון 274, 275, 409
גד 61, 75, 101, 213, 222, 223, 229
גדרות 263
גוב 155
גוזן 167, 212, 245, 246, 286, 408
גויי הים 49, 55, 75, 107, 125—131, 184, 319, 344, 461, 468
גולן 6, 158, 211
גופנה 7, 8
גוש חלב 95
גזר 53, 56, 68, 73, 85, 89, 155, 161, 164, 182, 183, 184, 186, 189, 207, 258, 267, 282, 333, 336, 341, 365, 370—373, 388, 395—398, 402, 406
גיא־חרשים 422
גיא־המלח 157, 195, 196, 197, 202, 204, 288
גי־הצבועים 135
גיחון 251, 288, 422
גילה 150
גלבוע 42, 117, 138, 141, 142, 144, 149, 156, 165, 208, 454
גלגל 80, 82, 83, 86, 134, 136, 140, 162, 446
גליל 45, 65, 70, 92—96, 219, 253, 255, 367, 287, 348, 460, 474
גליל גויים 99, 100
גלעד 76, 132, 133, 141, 144, 149, 157, 159, 211, 213, 214, 217, 219, 223, 226, 233, 239, 253, 255, 262, 460, 474
גמד עיין **קמד**
גמזו 263, 417
ג׳נין 9, 10
גַּרְבֵּן 327
גרר 288, 375, 426
גרש 6
גשור 149, 157, 158, 163, 209
גשן 86
גת 128, 129, 133, 138, 140, 150, 152—157, 161, 162, 164, 261, 275, 282, 364, 416, 418, 419, 422, 424, 425
גתים 155, 164, 214
גת פתל 184, 186, 187
גת רמון 186, 375

www.daat.ac.il

דאר 54, 93, 100, 129, 130, 156, 255, 284, 290
דביר 68, 69, 74, 84, 85, 86, 107, 386, 393, 421, 425
דווימה 424
דור עיין דאר
דור שַׁרְכִּין 271, 274, 283
דותן 66, 180, 333, 365
דיבון 6, 60, 213, 221—224, 226—230, 232, 238
א־דמיה 120, 172, 174, 233, 354, ועיין אדם
דמשק 6, 92, 121, 157, 172, 177, 178, 191, 203, 206, 208, 209, 210—213, 214, 216, 218, 220, 244, 251, 268, 270, 286, 459, 460
דן 61, 70, 76, 78, 89, 101, 106, 124, 129
דן (העיר) 209, 351
דנה 424
דרך האתרים 432, 437
דרך בית חורון 82, 83, 85, 86, 89, 133, 135, 136, 155
דרך הים 6, 8, 9, 37, 46, 48, 70, 75, 92, 107, 110, 124, 128, 132, 139, 141, 186, 188, 214, 261—263, 266, 298, 303, 309, 432
דרך ים־סוף 203, 434
דרך המלך 6, 9, 190, 191, 203, 206, 213, 214, 218, 222, 224, 229, 230, 234, 238, 245
דרך שור 432
דשאשה 369

הגריאים 110, 141, 145, 195, 204
הומכת 36, 37
הר אפרים 60, 64, 69, 73, 76, 77, 85, 87, 100, 101, 132, 136, 137, 149, 156, 162, 172, 173, 174, 184, 186
הר בוקר 431
הר הזיתים 150
הר חצרון 432
הר יהודה 7, 60, 69, 71, 73, 74, 75, 86, 140, 155, 164, 188, 190, 192, 198, 199, 209, 233, 375
הר ירמת 45, 46
הר סדום 433, 437
הר עפרון 9
הר ציון 287

ואדי בירה 102
ואדי דיר בלוט 8
ואדי אל־חסא עיין נחל זרד
ואדי חסמה 190, 191, 194
ואדי יִתְם 191
ואדי כפרינג'י 172
ואדי מלח 20, 31, 32
ואדי סְוֵינִיט 82, 134—137, 421
ואדי א־סנט 138
ואדי סרחאן 120, 121
ואדי עארה עיין נחל עירון
ואדי ע'פר 8
ואדי פארעה 8, 118, 179, 181, 288
ואדי פג'אס 9
ואדי פרה 95
ואדי קדיראת 428
ואדי קלט 82, 412
ואדי רג'יב 172
ואדי שְׁבַּאש 9
ואדי שלאלה 375
ואדי שריעה 288
ואדי א־תפאח 8

זבולון 64, 71, 78, 100, 101, 102, 111
זיף 196, 411, 416, 419
זנג'ירלי 408, 409

ח'ארו 42, 46
חבור 286
חברון 7, 84, 86, 89, 100, 121, 138, 139, 149, 150, 161, 200, 203, 416, 418—420, 424, 433
חדיד 309
חדרך 214, 262, 270
חוים 73, 79, 80, 81, 89, 133
חולה 157
חורבת טוב 431
חורבת עוזה 198, 399, 428, 432, 434
חורים 80, 89
חורן 158, 159, 218, 251, 255, 259
חורסבאד 271, 274
חוות יאיר 209
חידקל 6, 149, 207, 212, 274, 299, 470
חילם 159, 161, 165, 176, 180
חלב 23, 27, 188, 246
חלון 237, 238
חלחול 139
חלקת הצרים 166
חמץ 381
חמת 160, 165, 206, 207, 209, 213, 216, 220, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 259, 260, 263, 270, 286, 299, 381
חמת (שבעמק בית־שאן) 41, 43
חמת צובה 207
חמת רבה 206
חמתא 417, 424
חניתה 74
חנם 184, 186
חנתון 9, 52, 56, 93, 94, 95
חַסַּרְלָךְ 383
חפר 60
חפרים 184
חצור 44, 45, 50, 53, 56, 65, 69, 73, 74, 78, 88, 91—96, 98, 99, 100, 103, 104—106, 107, 108, 109, 207, 253, 258, 333, 334, 335, 341, 348, 375, 382, 384, 388, 394, 395, 396, 398, 399, 403, 404, 406, 409
חקסוס 12, 13, 17, 30, 40, 47, 50, 65, 103, 104, 373, 374, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 385, 395
חרב עיין חלב
אל ח'רבה עיין תל קסילה
ח'רבת אבזק 133
ח'רבת אל־חות 419, 420
ח'רבת א־טבאיק 366, 367
ח'רבת ימא 19, 20, 35, ועיין ׳חם
ח'רבת אל־מג'דל 9
ח'רבת מחיאט 230
ח'רבת מעין 223
ח'רבת אל־מְקַנַּע 277, 290, 404, 408

אתר דעת - מכללת הרצוג

ח׳רבת אל־משרפה 97
ח׳רבת נחאס 190, 196, 197
ח׳רבת א־סמוע 419
ח׳רבת עבאד 138
ח׳רבת אל־עבד 420
ח׳רבת עג׳לון 84
ח׳רבת עטרוס 138, 223, 229,230
ח׳רבת עיון־מוסא 230
ח׳רבת ע׳רה עיין תל עירא
ח׳רבת עַרְעֵר 223
ח׳רבת פחל 41
ח׳רבת צאלח 392
ח׳רבת אל־קְרַיַאת 223, 226, 230, 238
ח׳רבת רשם 422
ח׳רבת שְׁוֵיכֶּה 420, 424
חרונים 224, 228, 232, 238, 239, 240
חרושת הגויים 74, 78, 99, 100, 101
חרמה 435
חרמון 216
חרן 296, 299
ח׳שב 35
חשבון 6, 71, 75, 173, 175, 222, 224, 225, 233, 239
ח׳תושש 62, 384
חתים 3, 15, 17, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 38, 42, 48, 51, 54, 62, 64, 71, 73, 80, 89, 125, 126, 151, 157, 206, 209, 212, 224, 241, 243, 244, 246, 252, 304, 321, 324, 328, 329, 341, 348, 384, 389, 449, 462, 466, 473, 474
חַ׳תִין 244
חתת׳ן 35, 36

טאורוס 242, 266
טבת 117, 118, 123
טוב 157, 158, 206
טיטוס 7
טלאים 140
טריאנוס 203
טרויה 383

יאיר 61, 75, 149, 210
יבוס 86, 150, 151, 152, 156, 163
יבוק 8, 31, 120, 171, 172, 179, 184, 238
יבלעם 73, 336, 396,
יבנאל 99
יבנה 261, 262, 263, 275, 282, 290, 422
יבנה־ים 285, 298
יבש 88, 133, 134, 144
יגבהה 120
יהודה 7, 8, 61, 70, 71, 74, 75, 76, 78, 86, 101, 124, 129, 138, 139, 140, 149, 150, 151, 155, 156, 161, 162, 163, 170, 174, 175, 182, 187, 196, 203, 204, 210, 287, 288, 358, 397, 416, 426, 459, 461
יהץ 59, 222, 223, 228, 229, 230, 232, 238, 239
יוטה 419
יון 451, 469, 471
יורדה 188
יוסף, בני יוסף 61, 69, 73, 76, 78, 101, 110, 124, 129, 151, 162
יזרעאל 73, 141, 142, 144, 149, 156, 208, 213
יחם 19, 20, 28, 35, 36, 184, 186, 187
יחמא עיין יחם
יטבתה 434, 437
יטור 110
ים המלח 7, 157, 173, 190, 197, 198, 199, 204, 205, 216, 223, 224, 233, 234, 236, 237, 411, 419, 433, 437
ים התיכון 7, 8, 161, 206, 207, 208, 242, 244, 246, 262, 263, 287, 325, 389, 411, 413, 463, 469
ים כנרת 6, 209, 211, 253
ים סוף 7, 190, 192, 197, 198, 207, 427, 434, 461
ינוח 253
ינועם 41, 42, 43, 44, 45, 74
יעזר 6, 59, 71, 75
יער אפרים 161
יפו 33, 48, 67, 78, 128, 261, 262, 275, 276, 277, 283, 290, 294, 339, 398, 455
יקב זאב 120
יקנעם 32, 73, 100
יקתאל 202
ירדן 6, 8, 9, 59, 111, 117, 118, 120, 133, 149, 156, 157, 171—174, 176, 179, 180, 181, 185, 211, 224, 237, 326, 354, 456
ירומתו עיין ירמות
ירושלים 7, 8, 9, 53, 56, 71, 73, 74, 81, 82, 85, 86, 89, 100, 107, 132, 133, 136, 137, 150—154, 156, 159, 160, 162, 163, 164, 170, 171, 172—176, 181, 182—184, 189, 214, 216, 218, 264, 278, 287, 288, 291—294, 300—304, 306, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 333, 336, 351, 353, 354, 386, 388, 396, 399, 410, 412, 415, 416, 425, 427
ירזה 188
ירחמאל 71, 187, 426
יריחו 7, 56, 69, 73, 76, 82, 100, 107, 134, 136, 225, 310, 329, 334, 362, 364, 366, 369, 375, 381, 397
ירמוך 6, 8, 9, 211
ירמות 46, 62, 89, 100
ירקון 8, 10, 132, 157, 161, 186, 272, 283, 284, 303, 377, 390
ישמעאלים 204
יששכר 64, 71, 77, 78, 100, 102, 111, 113, 122
יתיר 424

כוכב אל־הוא 230
כוש סיסרא 64, 74
כושים 18, 182, 275, 276, 277, 281, 283, 311, 342, 343, 348, 459, 462, 470, 471
כלב 71, 124, 426
כלח 263, 264, 267, 272, 284, 474
כנענים 28, 30, 32, 39—8[illegible]
כנרות 93, 209, 348
כסולות 102, 112, 118
כספון 264

www.daat.ac.il

כפירה 80
כפר חֶרֶב 180
כפתור 124, 125, 130, 131
כרדוניאש 243
כרכמיש 122, 126, 243, 244, 246, 260, 299, 300, 301, 312, 334, 384, 401, 402, 404, 408, 409, 458
כרמל 6, 140, 259
כרמל (שביהודה) 419
כרנך 18, 25, 33, 34, 42, 62, 64, 183
כרתים 124, 125
כשדים 301, 308, 309—311, 468

לא־דבר 216
לֵב 230
לבוא־חמת 35, 161, 207, 216, 218, 219, 237
לבוה 35, 207
לבן 183, 271, 272
לבנה 84, 86, 292, 295, 423
לבנון 207, 242, 243, 244, 246
לוב 42, 125, 182, 344, 348, 459
לוד 61, 290, 309, 417
לוז 9
לוי 70, 78
ליטאני 95
לכיש 8, 55, 56, 68, 69, 74, 83, 84, 86, 89, 106, 107, 181, 290, 291, 292, 294, 295, 302, 308, 313, 333, 375, 384, 395, 396, 399, 402, 404, 408, 414, 415, 416, 418, 420, 422, 423
לעש 214, 216

מארון א־ראס 34
מארי 124, 317, 320, 321, 324—328, 335, 373, 449
מגדל צדק 132, 184
מגידו 9, 17—22, 25, 28—33, 37, 39, 48, 51, 56, 65, 66, 69, 71, 73, 78, 94, 98—103, 108, 129, 131, 141, 183—186, 189, 207, 219, 249, 255, 258, 296—299, 311, 312, 322, 324, 326, 330, 333, 336, 339, 340, 341, 348, 368, 372, 375, 377, 378, 380, 381, 384, 385, 388, 389, 394, 395, 396, 398, 399, 402, 403, 404, 406, 409, 415, 449, 457, 458, 467
מדבר יהודה 140, 199, 200, 205, 233, 419, 420, 432, 433, 434
מדון 93, 94, 100
מדי 256, 272, 296, 460
מדיינים 75, 76, 88, 110—114, 117—122, 142, 164, 225, 340, 341, 349, 356, 463
מדינה 6
מדינת האבו 126, 127, 348, 386
מואב 54, 59, 60, 70, 71, 75, 76, 77, 110, 118, 141, 157, 158, 160, 161, 163, 190, 194, 195, 196, 199, 203, 204, 206, 210, 213, 221—240, 249, 273, 274, 289, 301, 306, 314, 326, 423, 433, 434, 460, 461, 462, 472
מול־הלבנון 157, 247, 250, 258
מוף 12, 34, 37, 280, 281, 293
מורשת־גת 291, 416, 418
מחלב 289
מחנים 144, 149, 150, 161, 173, 184, 186
מידבא 6, 158, 159, 175, 206, 222, 223, 226—230, 232, 238, 455
מי מרום 83, 91—98, 99, 100, 108
מירון 94
מישור הרוח 431, 432, 435
מישור ערד 433
מִשְׁלַן 327
מיתני 3, 30, 32, 33, 35, 38, 50, 325, 462
מכיר 61, 75, 100, 150, 156, 162
מכה 6
מכמש 88, 89, 134—138, 142, 144, 417, 421, 453, 456, 472
מכתר־ינת 36
מנחת 150
מנשה 61, 71, 75, 76, 78, 111, 118, 122, 149
מסופוטמיה 3, 53, 159, 190, 191, 206, 241, 242, 314, 318, 321, 322, 373, 413, 458, 460, 461
מעאן 6
מעון 196, 411
מעונים 266, 269
מעין אלישע 369
מעכה 157, 158, 162, 206
מעלה העקרבים 200
מפסן 35, 36
מצד חשביהו 282, 285, 298, 312
מצדה 433
מצודת עוזה 433
מצפה 133, 308, 309, 311, 386, 391, 394, 396, 399, 400, 402, 406, 414, 421
מקדה 83, 84, 86
מראשה עיין מרשה
מרום 100, 106, 108
מרשה 203, 291, 416, 418, 419
משוש 342, 344, 348
אל־משרפה 382
משרפות־מים 96, 97
מתג־האמה 156, 164

נא אמון 281
נבו 60, 223, 226, 229, 230, 472
נֹבח 120
נבטים 6, 10, 187, 203, 205
נגב 7, 140, 187, 188, 190, 192, 194, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 288, 304, 375, 387, 393, 411, 422, 425, 426—428, 430—432, 434—436
נגב אשחת 187, 435
נגב יהודה 435, 436
נגב הירחמאלי 426
נגב כלב 426, 435
נגב הכרתי 125, 187, 426
נגב עצנת 435
נגב הקיני 187, 426, 435
נהר אל־כלב 259, 280
נוב 292
נובים עיין כושים
נודב 110
נחל אילון 157, 412
נחל האלה 8, 138, 152, 153
נחל אלכסנדר 8
נחל באר שבע 374, 422, 426

www.daat.ac.il

נחל בית חנינא 416, 421
נחל הבשור 9, 10, 375, 376, 426
נחל גרר 426
נחל דאר 32
נחל זוהר 433
נחל זרד 190, 194, 199, 200, 224, 228, 234
נחל חבר 419
נחל חימר 433
נחל חלוקים 431
נחל חרוד 8
נחל יאבס 133
נחל כזיב 95
נחל לכיש 10, 420
נחל מצרים 188, 266, 271, 278, 281, 303
נחל סְוֵינִיט עיין ואדי סויניט
נחל עבדת 431
נחל עדולם 418
נחל עירון 6, 20, 22, 28, 30, 32, 36, 141, 186, 348
נחל הערבה 190, 218
נחל פרת 416
נחל צאלים 432, 433, 434
נחל קיני 433
נחל הקנה עיין ואדי דיר־בלוט
נחל רביב 427, 428, 432
נחל רפאים 154
נחל שורק 7—10, 60, 76, 418, 424
נטופה 309, 310
ניא 34
נינוה 246, 275, 279, 281, 285, 290, 291, 293, 414
ניצנה 432
נפיש 110
נפתלי 70, 73, 76, 78, 94, 100, 101, 103, 111, 205, 209

סאיס 281
סבחת אל־ברדויל 272
סוכות 120, 170—180, 184, 186, 349, 354, 474
סיל הידאן 223, 226
סיני 6, 12, 194, 203, 296, 348, 436
סכל עיין ת'כר
סלע 197, 202, 205
סנגר 38
סנה 137, 472
סקיתים 296, 298

עארונא עיין ערון
עבדון 97
עבדת 431, 432, 436
עבר־הירדן 7, 64, 73, 74, 76, 77, 110, 117, 120, 123, 132, 134, 141, 144, 149, 156, 157, 159, 161, 162, 165, 173, 191, 196, 205, 206, 209, 210, 211, 213, 216, 249, 253, 255, 353, 354, 456, 457, 458, 460
עבר־הנהר 296, 299
עברים 45, 46, 49, 50, 62, 137, 150
עגלון 69, 84, 86
עדולם 152—154, 163, 164, 291, 416, 418, 419
עֹפל, העופל 152
עזה 7, 18, 25, 33, 48, 86, 110, 125, 128, 129, 130, 153, 184, 203, 260, 261, 262, 264, 266, 268, 269—271, 272, 278, 282, 284, 285, 286, 288, 291, 299
עזקה 8, 68, 78, 83, 138, 139, 153, 274, 388, 415, 416, 418
עטרות 223, 226, 228, 229, 230
העי 67, 69, 70, 76, 80, 82, 88, 100, 292, 327, 329, 339, 367, 368, 369, 455
עיבל 60, 380
עיון 7, 92, 97, 98, 157, 209, 253
עיטם 416, 419, 420, 421, 424
עילם 269, 286, 287, 460, 462
עין גב 219
עין גדי 164, 199, 236, 421, 423, 432, 434
עין דאר עיין עין דור
עין דור 112, 118, 119
עין חרוד 112, 116, 142
עין יטבתה 428
עין קדיס 428
עית 292
עכו 6, 44, 45, 52, 93, 96, 97, 289
עֲלִיאָן 223, 229, 237
עלמון דבלתים 60, 224
עמון 54, 76, 77, 88, 120, 132, 133, 134, 141, 144, 149, 155, 157—161, 162, 164, 170, 171, 173, 175, 176, 195, 196, 199, 204, 206, 219, 225, 236, 239, 249, 258, 272, 276, 289, 301, 306, 313, 314, 353, 354, 356, 360, 423, 434, 454, 455, 456, 460
עמלק 110, 119, 140, 141, 144, 195, 203, 204, 239, 425, 463
עמק אילון 8, 9, 60, 73, 76, 82, 83, 85, 87, 137, 282, 412, 446
עמק האלה 8, 138, 142, 274, 418, 420
עמק בית שאן 70, 71, 111, 118, 141, 162, 163, 184, 185, 187
עמק ברכה 423
עמק יהושפט 7
עמק הירדן 7, 180, 184, 186, 211, 216, 225, 275, 460
עמק יזרעאל 6, 8, 17, 20, 35, 69, 71, 75, 76, 110, 111, 112, 121, 124, 132, 141, 142, 144, 149, 156, 173, 180, 259, 348
עמק סוכות 9, 171, 172, 173, 174, 176, 179, 184, 186, 354, 360, 473
עמק רפאים 89, 144, 152—155, 418
ענתות 136, 309
עפרה 111, 122, 135, 136
עפרת בנימין 9
עציון גבר 189, 198, 199, 202, 205, 207, 406, 427, 434
עצם 187
עקרון 125, 128, 129, 133, 140, 153, 164, 261, 262, 263, 272, 274, 275, 276—278, 288, 290, 291, 409
ערב 7, 190, 194, 201, 202, 203, 206, 212, 213, 241, 266, 269, 271, 279, 283, 294, 427, 431, 463, 464, 465
ערבה, הערבה 7, 157, 190, 192, 194, 196, 197, 198, 199,

200, 201, 203, 209, 427, 433, 434, 436
ערד 60, 71, 187, 188, 189, 196, 200, 426, 432, 434, 435, 436
ערון 20, 184, 186, 187
ערוער 6, 214, 223, 225, 228, 240
אל־עריש 266, 269, 271, 272, 278, 279
עַרְקָ 247, 262
עשתרות 53, 56

פוגון 59, 77, 190, 196, 197, 202
פונת 17, 25
פחל 41, 43, 45, 73
פטרה 203
פיניקיה 129, 212, 242, 244, 247, 251, 253, 262, 263, 264, 276, 278, 270, 281, 286, 287, 348, 463, 458, 474
פיק 180, 211
פלוסיון 300
פלשת 8, 9, 75, 76, 77, 85, 89, 90, 107, 124–131, 132–144, 151, 152–156, 157, 160, 164, 165, 171, 182, 184, 186, 188, 195, 198, 203, 204, 207, 208, 216, 218, 249, 253, 258, 261–282, 284, 285, 288, 291, 294, 298, 299, 303, 306, 412, 417, 418, 422, 425, 426, 432, 442, 453, 454, 456, 459, 460, 466
פנואל 120, 184, 186
פרת 6, 114, 126, 159, 161, 206, 207, 209, 211, 212, 225, 232, 241, 242, 243, 246, 252, 263, 274, 278, 296, 299, 303, 327, 353, 458, 461, 470
פתור 225, 246, 289, 300, 313

צ׳אהי 45, 46, 342, 348
צובה עיין ארם צובא
צוען 12, 40, 184
צוער 191, 224
צור 6, 44, 45, 93, 130, 160, 161, 195, 199, 210, 213, 214, 244, 249, 257, 259, 263, 266, 276, 279, 281, 285, 306
צור עורב 120, 123
צידון 6, 96, 130, 198, 206, 219, 242, 244, 257, 259, 263, 266, 279, 285, 287, 289, 306
ציון 152, 154
צלמון 126
צלמונה 54, 59
צמר 262, 263, 264, 266, 270, 325
צמרים 184
צעיר 199, 200
צפתי 20, 29, 32
צקלג 138, 142, 149, 150, 412, 421, 425
צ׳רב אל־חאג׳ 6, 77
צ׳רב אל־חוארנה 8, 42
צרעה 416, 418, 420
צרפת 289
צרתן 9

קארטפה 408
קביבה 290
קבצאל 435
קדרון 7
קדש (בגליל) 42, 43, 45, 56, 65, 78, 92, 94, 95, 100, 101, 253
קדש ברנע 59, 60, 71, 86, 190, 191, 194, 198, 266, 269, 387, 399, 428, 430, 432, 434, 436
קדש על האורונטס 15, 17, 22–30, 35, 41, 43, 54, 125, 321, 324, 325, 327–332, 340, 341, 348, 381, 449, 451, 452, 455, 458, 459, 467, 474
קדש נפתלי 101
קהק 342, 344, 348
קוה 247, 275, 284
קטנה 334, 381, 382, 384
קידר 203
קינים 74, 99, 426, 436
קיר חרשת 199, 222, 227, 233, 234, 236, 238
קיר מואב עיין קיר חרשת
קישון 8, 100, 101, 102, 126
קמד 43, 44, 45
אל־קנטרה 18
קניזים 71, 74, 204
קנת 210
קעילה 85, 138
קצר אל־רוחיבה 431, 432
קריות 223, 226, 230, 233
קרית יערים 56, 80
קרית ספר 308
קרית ענב 45
קריתים 223, 228, 238
קרני חטין 93
קרנים 216, 218, 255
קרקר 120, 208, 212, 219, 220, 226, 229, 239, 246–250, 257, 258, 270, 458, 461, 472
קשיון 102, 103

ראובן 61, 71, 73, 74, 75, 78, 101, 141, 149, 157, 213, 222, 223, 238, 253, 259, 358
ראש־רמון 433
רָאַת 266
רבלה 22, 24, 299, 303, 310, 311
רבת 183, 184, 187
רבת־עמון 7, 120, 161, 165, 170, 171, 173–174, 175, 176, 179, 222, 238, 254, 354, 456
רג׳ם אל־בקרה 432
רג׳ם עטרוס 229
רחוב 41, 184, 185, 187
רחובות 431
רמה 101, 136, 137, 309, 421
רמות גלעד 6, 210–213, 226, 239, 249, 250
רמת מטרד 436, 437
רמת רחל 314, 392, 403, 421, 425
רפיח 45, 188, 260, 269–272, 281, 313
רַפִּק 243
רת׳נו 168

שְׁאַן 247
שבא 427
שבטי לאה 71, 73, 76, 78
שבטי רחל 64, 71, 74, 75, 76, 78
שבלת 187
שבתונא 22, 24
שוח 122, 243
שוחה 187
שומר 320, 321

שומרון 7, 8, 172, 176—180, 210, 211, 212, 214, 218, 219, 220, 233, 255, 256, 259, 260, 267, 269—282, 284, 286, 292, 295, 313, 348, 390, 396, 399, 408, 455, 459, 460
שונם 53, 141, 184, 185
שיח׳ זויד 272
שילה 70, 129, 133, 136, 421
שילוח 288, 294
שכם 7, 8, 9, 53, 56, 60, 65, 69, 70, 76, 78, 82, 107, 120, 133, 136, 178, 333, 334, 374, 375, 380, 381, 391, 397, 398, 408
שלחים 187
שמנים 327
שמעון 52, 70, 71, 73, 78, 86, 93, 96, 97, 100, 101, 187, 196, 203, 288, 358, 424, 426, 435
שמרון 93, 96, 97, 100
שמש־אדום 34, 38, 94
שער הגיא 8, 417, 418, 424
שער העמקים 36, 39
שערים 140
שפלה 6, 17, 82, 85, 124, 138, 139, 144, 155, 184, 187, 188, 290, 291, 295, 360, 411, 418, 422, 424
שרדנים 14, 125, 130, 342, 344, 348, 468, 471
שרוחן 22, 187, 338, 374, 375, 376, 384
שרון 6, 17, 35, 38, 73, 128, 132, 141, 156, 186, 214, 219, 255, 360, 376

שוכה (שבשרון) 35, 37, 184, 186
שוכה (שביהודה) 138, 138, 140, 153, 263, 416, 418, 419, 420, 424
שעיר 188, 192, 199, 200, 203, 205, 236, 288

תארו 18, 22, 25
תנור 101, 102, 111, 112, 121, 473
תדמור 6, 207, 243, 433
תובל 275, 284
תולון 187
תופל 77
תחפנס 293
תחש 33
ת׳כל עיין ת׳כר
ת׳כר 125, 127, 129, 130
תל אבו־הואם 66, 69, 78, 126, 333
תל אבו־הרירה 426
תל באר שבע 375, 426
תל בטאש׳ 422
תל בית־מרסם 68, 84, 85, 295, 308, 313, 333, 375, 393, 396, 406, 408, 409, 421, 424
תל בלאטה 374
תל ג׳מה 129, 188, 426
תל גריסה 10, 66, 131, 186, 375, 377, 384
תל גת 68, 364, 393, 399, 424
תל א־דוויר 68
תל א־ד׳רר 39
תל הרבג׳ 93
תל הרור 375
תל זכריה 84, 138
תל חוילפה 421, 425, 426
תל ח׳לאף 245, 257, 408
תל אל־ח׳ליפה 198, 205
תל אל־חמה 41
תל חסי 48, 69, 84, 85
תל חרשים 65, 78, 398
תל יהודיה 381, 382, 384
תל ישוע 421
תל כדאדי 66, 390
תל אל־מלח 421, 426, 432, 436
תל מלחתה עיין תל אל־מלח
תל מע׳רבי 426
תל אל־משאש 426, 432,
תל אל־נגילה 422, 425
תל א־נצבה 308, 386, 396, 399, 400, 402, 406, 409, 414

תל סעידיה 172, 184, 185, 189, 199
תל עבדון 95
תל עבידיה 42, 43
תל אל־ע׳גול 10, 36, 333, 376, 426
תל עיטון 420, 424
תל עירא 421, 435
תל עמר 36, 39
תל ערד 421, 430
תל אל־פארעה הצפוני 66, 179, 185, 333, 399, 408
תל אל־פארעה הדרומי 374, 426
תל אל־פול 131, 133
תל א־צאפי 68, 78, 418, 422
תל א־צארם 185
תא א־צנם 10
תל צפית עיין תל א־צאפי
תל אל־קדח 92
תל קסילה 10, 66, 75, 78, 95, 129, 131, 156, 186, 283, 390, 396, 399
תל ראש 95
תל שוקת 421
תל א־שיהאב 41, 45
תל שיח׳ אחמד אל עריני עיין תל גת
תל א־שלאף 227, 290
תל א־שריעה 426
תמנה 128, 263, 277, 290
תמנע 190, 427, 434
תמר 70, 74, 424, 434, 437
תענך 20, 22, 29, 65, 73, 98, 100, 101, 102, 104, 183, 184, 185, 322, 332, 340, 348, 349, 385, 386
תפוח 60, 186
תפסח 207
תקוע 199, 205, 326, 416, 419, 423, 434
ת׳רח׳ 35
תרצה 69, 178, 184, 185, 189, 208, 399, 408
תרקה 327

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

איל מצור 245, 248, 291, 320—321, 334, 336—338, 373, 405—409
איתות 114, 308, 313, 327, 415
אלה 246, 455
איש בינים 139—140, 145, 166—169, 332, 453, 473
אסטרטגיה 3—11, 25—31, 121, 134, 136—137, 149—152, 156—161, 171—176, 184—188, 227—236, 277—278, 297, 333, 352—354, 410—425, 457—462, 473
אספקה 15, 26, 56, 120, 135, 138, 172—173, 234, 246, 281, 288, 325—326, 333, 338, 342—349, 359—360, 413, 442, 451—452
ארגון 114, 129—130, 135—136, 152—154, 194—195, 207—208, 211, 220, 243—249, 257—258, 288, 298—299, 304, 310—312, 324—327, 342—344, 350—361, 413, 422—423, 446, 451—455, 462, 472
אשפה 246, 321, 323

בחן עיין מגדל
ביצורים 362—399, ועיין גם חומה, חלקלקה, חפיר, מבצר, מגדל, מצודה, שער
בסיס קדמי, בסיס אסטרטגי 171—176, 354, 473

גדוד 158, 197, 208—209, 345—346
גיבורים, גיבורי דוד 151, 153, 161, 163—164, 169, 175
גיוס 100—101, 117, 141, 154, 161, 288, 326, 358—359, 423
גיחה 234
גלות, הגליה 241, 252—256, 260, 271, 275—276, 279, 286—287, 290, 294, 301, 304—306, 310
גמל 111, 113, 121—122, 212, 247, 266, 291, 464
גרזן 25, 317, 319—320, 338, 405

דייק 22, 25, 243, 291, 321, 335, 337, 339, 380—382
דרך, דרכים 4—9, 20, 31—32, 36, 82—83, 89, 92, 96—98, 120, 133, 136—137, 140, 173—175, 184—186, 190—191, 200, 209, 224, 233, 253, 289—290, 411—412, 417—419, 432—434, 456
דרך הים 6, 35—37, 46, 48, 70, 75, 92, 94, 107, 128, 141, 186, 188, 262, 298, 303
דרך המלך 6, 190—191, 203, 206, 213—214, 224, 229, 245

הטעיה הערמה 22—24, 27—28, 114, 133—134, 328, 339, 445, 455
הפתעה 20, 24, 27—30, 82, 88, 96, 102, 114—115, 121, 137, 154—155, 175, 180, 230, 445—446, 454—455, 472

חגרים 187, 189, 436, 437
חומה 288, 311, 334—335, 362—399, 414—415, ועיין גם סוגרים
חיל מצב 13—14, 34, 38, 48, 128, 130, 131, 133, 136, 229, 232, 244, 246, 311, 458
חיל רגלים 13, 26, 28, 30, 32, 53—54, 158, 212, 214, 246—247, 258, 283, 286, 291, 318—320, 337, 453—454, 462, 467
חיל רגלים כבד 26, 454, 467—469
חיל רגלים קל 103, 120, 469
חיל רכב 13, 26, 28—30, 32, 102—103, 142, 158—159, 175, 179—180, 199—200, 207—208, 212, 214, 243—249, 255, 257—258, 260, 277, 281, 286, 288, 290, 318—319, 324—325, 329—330, 332, 373, 452, 454—455, 462, 467
חלקלקה 321, 334, 338, 364—365, 375—384, 398, 414
חנית ורומח 128, 134, 139, 245—246, 319, 321, 337, 452, 454—455, 465
חפיר 26, 93, 243, 274, 321, 335, 337, 364—365, 375—376, 381, 395, 398, 414
ח׳ברו, ח׳פרו, עפרו 38, 45, 49—51, 53, 62, 70
חץ 286, 318—321, 323
חרב 128, 134, 140, 142, 166—167, 246, 317, 319, 337, 340, 455, 465, 467
חשבונות 415, 424
חתירה (תחת חומה) 245, 291, 33

טקטיקה 19—24, 27—32, 81—84, 88, 112—121, 152—155, 331—332, 337—339, 404—405, 449—456

יחידה, יחידות צבאיות 15, 23—24, 31, 41, 302, 324—330, 355—358, 447, 449, 451—452, 468—469, ועיין גם גדוד, חיל רגלים, חיל רכב, נערים, קלעים, קשתים
ים 10, 12, 17, 25—26, 45, 54, 127, 129—131, 242, 262, 271—272, 279, 281, ועיין גם סחר ימי

כָּרים עיין איל מצור

לוחם בינים עיין איש בינים
לוחמת לילה 113—117, 122, 154—155, 199—220, 332

מארב 24, 332, 339
מבצר 9—10, 29—30, 48, 187, 198, 229—233, 410—437

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מגדל 43, 335, 337, 364—395, 414—415
מגן 123, 246, 288, 317, 338, 415, 467, ועיין גם נושאי מגנים
מדיין 15, 27—28, 30, 175, 327—329, 442
מחנה, מחנות 24, 29, 112, 138, 290—291, 331
מיליציה עיין צבא מילואים
מים, אספקת מים 228, 289, 325—326, 333, 336, 369, 373, 375—377, 422
מסע, התקדמות צבאית 18—19, 22, 25, 141—142, 152—153, 205, 329—331, 348, 451
מסע לילה 82, 88, 134, 230, 331
מסע עקיפין 232—233, 461—462
מערכת מבצרים עיין מבצר
מפקדים עיין שרים ומפקדים
מצודה 10, 131, 164, 193—194, 285, 298, 386—387, 390—394, 415, 421—422, 426—437, 458
מצודת עיר 65, 68, 334—335, 385—386, 390, 421
מצור 22, 25, 90, 151, 214, 245, 248, 268, 277, 284—285, 290—292, 304, 310, 313—314, 320—321, 336—339, 452—453
מרגלים 15, 20, 24, 28, 157, 328—329
מרין 36, 38, 168, 325, 467
מרכבה 25—26, 32, 36, 38, 53, 93, 96, 99, 182, 205, 208, 213, 220, 244—246, 256—257, 260, 290, 318—319, 321—325, 330, 332—333, 465, 467, ועיין גם רכב
משחית 130, 135, 456

נודים, נודדים 45, 49, 51, 54, 64—65, 71, 75, 110—112, 118, 121, 140—141, 187, 194, 201, 204, 463—464, 468
נושאי מגנים, נושאי צנות 30, 245
ניידות 18, 22, 25, 82, 111, 120, 122, 205, 245—246, 321—322, 325, 445—446, 472
נמל עיין ים
נערים, נערונא 13, 15—16, 166—169, 177, 181, 211, 342, 344, 348
נציב, ניצב 48, 131, 144, 160, 173, 197, 199, 207

סגרים, חומת סוגרים 131, 205, 219, 334—335, 378—379, 388—393, 398, 403, 415, 428—432, 435
סוללה עיין דייק
סולם מצור 337, 414
סוס 22, 25, 36, 38, 53, 96, 142, 159, 176—177, 207—208, 212, 220, 245—248, 256—257, 271—272, 277, 288, 291, 320—332, 334, 373, 474
סופר, סופר הצבא 14—15, 272, 292, 310, 325—326, 342—343, 348
סחר ימי 160, 198—199, 202—203, 207, 256—257, 263
סיור, סיירים 115

עוצבה עיין יחידה, יחידות צבאיות
עקרונות מלחמה 444—445, 448, 472

פגיון 340
פלגה, פלנכס 329, 454, 473
פרש, חיל פרשים 142, 179, 208, 212, 214, 220, 245—248, 257, 270—271, 283, 288, 325, 327, 454, 462
פשיטה 177—180, 195, 199, 236—237, 263, 324, 332, 434

צבא מילואים, מיליציה 170—172, 176, 178, 244, 288, 304, 311—312, 326, 333, 350—361, 413, 423
צבא סדיר, צבא קבע 134, 151, 161, 170—171, 175—176, 195—196, 200, 288, 304, 311—312, 326, 353, 358, 413, 421, 423
צי עיין ים
צנה עיין מגן

קדמות ונסגות 371—372, 379, 394
קובע 127—128, 139, 246, 319, 467
קלעים 234, 239, 319, 394, 454, 462, 468, 471
קרב בינים עיין איש בינים
קשר, שירותי קשר 114, 245, 248, 257, 308, 313, 327, 423, 442
קשת 25, 103, 142, 245—246, 286, 317—319, 321, 339, 465
קשתים 53, 142, 245, 248, 277, 319, 335, 337, 344, 394, 404, 454—455, 462, 467, 469

רדיפה 81—84, 88—89, 96—99, 118—122, 133, 137, 140, 142, 155, 242, 300, 446
רוכבים, חיל רוכבים עיין פרש, חיל פרשים
רומח עיין חנית ורומח
רכב 22, 24—25, 51, 79, 96, 100—101, 130, 141, 176—177
רכב ברזל 53, 85, 99—101

שבויים 34—38, 46, 127, 160—161, 228, 244, 270—271, 279, 290, 300, 310
שבטים, גייסות שבטים 49, 122, 194, 356—357, 423, 453—454, 468—470
שוסים 27, 38, 42, 45, 49, 51, 54—55, 110, 140, 188, 345, 348, 413, 463
שליש 257
שלל 15, 22, 25, 34—35, 38, 46, 138, 154, 159, 208, 216, 230, 248, 258, 266, 270, 275, 277, 291, 300—301, 304, 324, 326, 341, 456
שער 43, 309, 335, 337—338, 365—399, 400—409, 415
שריון 25, 127, 139, 246, 317, 319—320, 467, 474
שתוף בין־חילי 25—26, 29—30, 142, 127—128, 248, 290, 318—319, 335, 337—338, 404, 445, 447, 454—455

www.daat.ac.il

שכירים 13–14, 62, 125, 127–128, 131, 158, 160–162, 244, 301, 324, 342–344, 359, 468–471
שרים ומפקדים 308, 310, 313, 413, 422, 463, ועיין גם שליש, תרתן
שר אלף 355
שר חמישים 324
שר עשרה 220, 246
שר צבא 99, 151, 163, 299, 302, 310, 358
שר צבאות המלחמה 48
תבניות קרב 329–331
תובלת צבא 205, 246, 281, 326–327, 442
תרתן 274, 291–292

מפתח הקיצורים

ידיעות	ידיעות החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה
AASOR	Annual of the American Schools of Oriental Research
AfO	Archiv für Orientforschung
AJA	American Journal of Archaeology
ANEP	J. B. Pritchard, The Ancient Near East in Pictures, 1954
ANET	J. B. Pritchard (ed.), Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 1950
AO	Der alte Orient
BAr	Biblical Archaeologist
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
HUCA	Hebrew Union College Annual
IEJ	Israel Exploration Journal
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JBL	Journal of Biblical Literature
JCS	Journal of Cuneiform Studies
JEA	Journal of Egyptian Archaeology
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JPOS	Journal of the Palestine Oriental Society
MAOG	Mitteilungen der altorientalischen Gesellschaft
MVAeG	Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft
OIC	Oriental Institute Communications
PEF QSt	Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement
PEQ	Palestine Exploration Quarterly
PJB	Palästina-Jahrbuch
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine
RA	Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale
RB	Revue Biblique
RLA	Reallexikon der Assyriologie
VT	Vetus Testamentum
WZKM	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZA	Zeitschrift für Assyriologie
ZAW	Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft
ZDPV	Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

The Assyrian Campaigns to Philistia / *H. Tadmor* 261
Sannecherib's Judaean Campaign / *B. Mazar* 286
The Last Wars of the Kingdom of Judah / *A. Malamat* 296

ARMIES, WEAPONS AND FORTIFICATIONS

Warfare in Canaan and the Neighbouring Countries in the Second Millenium B.C.E. / *Y. Yadin* 317
Military Rationing in Papyrus Anastasi I and the Bible / *A. Malamat* 342
The Army Reserves of David and Solomon / *Y. Yadin* 350
The Ancient Fortifications in the Land of Israel / *Ephrath and Shemuel Yeivin* 362
The Fortified City Gate and the Struggle for it under the Monarchy / *E. Stern* 400
The System of Fortifications in the Kingdom of Judah / *M. Gichon* 410
The Israelite Forts in the Negev / *Y. Aharoni* 426

EPILOGUE

Aspects of the Military History of the Biblical Period / *E. Galili* 441

INDEXES

Index of Persons 477
Index of Geographical and Ethnic Names 480
Index of Subjects 488
Abbreviations 490

www.daat.ac.il

CONTENTS

Preface ה
List of Maps and Illustrations in the Text ט
List of Plates יג

WARS IN CANAAN BEFORE THE ISRAELITE CONQUEST

Geography and Strategy in the History of the Land of Israel / *S. Yeivin* 3
The Rise of Egyptian Military Power under the New Kingdom / *S. Yeivin* 12
The Battles of Megiddo and Kadesh / *H. J. Polotzky* 17
Canaanite and Hittite Strategy in the Second Half of the Second Millennium B.C.E. / *S. Yeivin* 27
The Canaanite Campaigns of Amenhotep II / *B. Mazar* 33
The Canaanite Campaigns of Seti I / *Y. Aharoni* 40
Canaan before the Israelite Conquest / *B. Mazar* 47

WARS IN THE LAND OF ISRAEL FROM THE CONQUEST TO THE BEGINNING OF THE MONARCHY

The Israelite Conquest of Canaan / *S. Yeivin* 59
The Battle of Gibeon and the Problem of Joshua's Southern Campaign / *I. Eph'al* 79
The Battle on the Waters of Merom and the Battle with Sisera/ *Y. Aharoni* 91
The War of Gideon and Midian / *A. Malamat* 110
The Rise of the Philistines / *B. Mazar* 124
The Wars of Saul / *Z. Kallai* 132

WARS IN THE LAND OF ISRAEL UNDER THE MONARCHY

The Military Campaigns of David / *S. Yeivin* 149
"Let the Young men I Pray thee Arise and Play before Us" / *Y. Yadin* 166
The Valley of Succoth in the Campaigns of David and Ahab / *Y. Yadin* 170
The Campaign of Pharaoh Shishak to Palestine / *B. Mazar* 182
The Wars of Israel and Edom / *J. Liver* 190
The Wars of Israel with Aram / *B. Mazar* 206
The Wars of Mesha King of Moab with Israel / *J. Liver* 221
The Wars of Israel and Assyria / *A. Malamat* 241

אתר דעת - מכללת הרצוג
PRINTED IN ISRAEL, 1965

AT THE ISRAEL PRESS LTD. TEL-AVIV
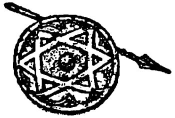
www.daat.ac.il